

પ્રસ્તાવના

જનનની તથા જોડણી ભાષાઓમાં હોયત રૂઢિપ્રયોગ (Idioms) અને સંઘર્ષભેદ (Synonyms) એ ગણુનો આગે સમજ દોષ છે એ વ્યાજ વ્યાજ વિવચનર અનેક પુસ્તકો ભાષાશાસ્ત્રીઓ તરફથી જાહેર પોતાં દોષ છે આપણી યુગ્મરાતી ભાષામાં હોયત સમજ ઉપાઈ ગયો છે સમજાવેલે પણ યોગ્ય સમયપર જાહેર પડ્યો છે અને આ રૂઢિપ્રયોગનું પુસ્તક જનસમાજ આગળ ખડુ થયું છે. હોયત મહાત્મ પુરોહિતો અતુલન સંઘેષમાં જતાવે છે, અને વાંચનારને સારી અસર કરી શકે છે. રૂઢિપ્રયોગ એ જાનકરણ અને સમજ કોણથી અસર છે કોઈ પણ ભાષાનું જાન જાનકરણ અને સમજ કોણથી થઈ શકે છે પરંતુ જે તે જાનેથી પણ નથી થઈ શકતું તે રૂઢિપ્રયોગથી થઈ શકે છે રૂઢિપ્રયોગ એ ભાષાનો એવો યુગ્મ બદલ છે કે જે તેને જોણવાનો થત કરે છે તેનેજ તે જો છે જાન અન્યથાથી / ને સીધી જાણ છે દેશની રીતજાન, રિવાજ અને યોગ્યની જાનવારિક પદ્ધતિ વગર જાનવારો અનેક પુસ્તકો કરતાં રૂઢિપ્રયોગનું પુસ્તક યોગ્યની રહેણી કરણી અને નીતિ રીતિ વધારે સારી રીતે જાણવી શકે છે જગી ભાષાનું રહસ્ય પણ એવીજ જાણી જાન છે

હવે રૂઢિપ્રયોગ (Idioms) જરૂર યોગ્ય વિવેચન કરીએ. આ કાણમાં રૂઢિપ્રયોગ એ સમજ જડુ વિચારીયુ અર્થમાં વાપરો છે એ અલગ એવી વધારે સમજાવના સમજ હું એક જાન થઈ કોણની મર્યાદા ને અલગ થવા જોઈએ તે ન થતાં કોઈ વ્યુદ્ધેશ અને તે પણ કોઈ સ્થાપિત (મારર) અર્થ થતો દોષ તેને રૂઢિપ્રયોગ કહે છે જેમ કે અગ્ની આશા બલુવા એનો અર્થ અગ્નીઆશાનો આશ મલુવાનો કે મલુવાનો નથી જોતાં પરંતુ તાલી જડુ એવો થાય છે ધરે જાગણુ એમાં દર અને જોડાનું જનામેયુ ધર જાગીનદોલન થયમું નથી પરંતુ ધરની કુટુંબની જરાખી થવી એવો અર્થ સમાજે છે પણ કાલકલિક અલગગળ યોગ્યને અને જોડાનું અલગ છે એકયુગ્મ નદિ પરંતુ ને અલગૂન પ્રયોગો થણી મર્યાદાથી અલગમાં રહ થઈ ગયા છે તેને પણ અને રૂઢિપ્રયોગમાં જાગી કોણમાં આખા છે કોઈ પણ એક સમજમાં એવો જાન દોષ જોતાં તે પ્રયોગ કહી જાણતો નથી જેમ કે ઉકાળુ એ સમજ કોણએ કોઈ સાઈ કામ ન કરું દોષ ત્યારે વચરાવ છે આપણી ભાષામાં એવા જડુ સમજો છે. જેમ કોઈ ન આ રું દોષ અને જુનું દોષ તેને રડુ કહે છે વજા કાલકલિક, જુઝાજાનું, જો મસેન, તખતેન, વગેરે જાગી: વિદેશ મહેતમ વચરાવ છે તથાપિ તે રૂઢિપ્રયોગન મળી જાણવા નથી એક સમજોને અને રહ સમજો થણી તે તરફ વધારે જાન આપ્યું નથી

જનજાની ભાષામાં ને રૂઢિપ્રયોગો થયા છે તે થઈ કરીને કોઈ જનની સાથે કોઈ દિશાવદ મળીને થયેલા છે કાચ થમ પેદ થાન જામ થાયુ આજ, કપાળ, નાક કાન, ઇત્યાદિ મરીરના અવયવો કે જનનેદિયો જનજનવાર સમજો સાથે વ્યૂર્થ વ્યૂર્થ દિશાવદોથી જડુ વ્યૂર્થ પ્રયોગો નીજજા માલમ થાગી. આજ રૂઢિપ્રયોગના આધારજુ થત તેજા જાહેર નો તેમ થવનાં કારણ પણ થયે જાગે આજજુને માલમ થતા વિચ

રહેશે નહિ એ બાબુ કરીને કોઈ સ્થાન ઉપરથી લોકોની પ્રતિ ઉપરથી, કોઈ વિશેષ નામ ઉપરથી કે કોઈ સ્થાન કે રીતભાવ ઉપરથી નીકળેલા હોય છે અને તે સર્વેમાં યાદી કે યજ્ઞી અધિકારી અધિકારી રહેશે હોય છે.

આ દેશમાં કેમણે કેમણે એવા પ્રયોગોનાં અણગમતાં બતાવી આપવાને વળ કરેલ છે અને તેની સાથે તે કેવી રીતે વપરાય છે તે બતાવવા માટે અને અભ્યાસીઓને સરળતા માટે વિષ્ટ અભ્યાસ દર્શાવેલ પદ્ય કામ આપ્યાં છે જે પ્રયોગોનાં દર્શાવેલ અવસ્થાથી મળી શક્યાં નથી તે બોલી કહીનેજ મૂક્યાં છે.

કાંઈ સુધી રહિશોય ૫૧ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક અમલું નથી તેથી તેથી તેથી બુદ્ધ બુદ્ધ ભાવના લોકો બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રયોગ બુદ્ધ બુદ્ધ અણગમતાં કઈ કઈ બુદ્ધ બુદ્ધ ભાવનાં બોલે છે અને તેથી તેના બુદ્ધ બુદ્ધ અર્થ થાય છે માટે અમુક ભાવનાં અમુક પ્રયોગ વપરાય છે તે નક્કી કરવાનું કામ બહુ ટુકડે છે અને તેથી અર્થના સમજમાં બહુ મત એક પડવાનો સભવ છે. તથાપિ જે પ્રયોગ થયે માને જે અર્થમાં વપરાય છે તે અમ અપરવાને બતાવેલ પ્રવાસ કરવામાં આવ્યો છે.

કુલસદામાં જે પ્રયોગ વપરાય છે તેના પદ્ય બાજુ આપણે યાદી કરીશું. તાપીથી તે મહી કુમીના ભાગમાં વપરાતા મહીથી તે સામસ્રતી કુમીના ભાગમાં વપરાતા અને ત્રીજા કાલિયાવાદમાં કે ઉપર ઉપરના ભાગમાં વપરાતા. કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે જે કાલિયાવાદમાં બોલાય છે તે બીજા ભાગમાં નથી બોલાતા અને જે બીજા ભાગમાં બોલાય છે તે કાલિયાવાદમાં બોલાતા નથી. એવા કેટલાક ભાગમાં વપરાતા બુદ્ધ બુદ્ધ કુલસ કુલસ પ્રયોગો એવાં કરવામાં આવ્યાં છે અને જે પ્રયોગો આ ઉપરથી નીકળ્યા તેનાં મારણો:-
૧. જલુ વચામુદિ અભ્યાસમાં આપ્યાં છે. ૨. પ્રયોગો અમુક ભાગમાં બોલાતા હોઈ સ્થાપિત રીતે છે. ૩. વર પ્રાણિકા કે બહુ પ્રમાણમાં આવેલા નથી તે આ પુસ્તકમાં વિશેષ કરીને કામચ કરેલા નથી. તેમ અમુક પ્રયોગોને પણ તથા આપી નથી.

કેટલાક પ્રયોગો વૈદિકોમાં વપરાય છે. જેમ કે પુષ્પાન્તરિ આપવી એકલે માર મારવો, અપુષ્પાન્તરિ આપવા મેધાગ્રાં અપરો, પૂના કરવી વગેરે એવા અર્થમાં બોલાય છે.

જે પ્રયોગો કોઈ વિશેષ નામ ઉપરથી નીકળેલા છે તે બીજા પ્રયોગો કરતાં જાન વિષ્ટ દિવિને વધારે અગત્ય કરે છે. કેટલા ઉપર અમુક દુન ઉપર ઉપરી આવી પડવું હોય તો તેને વિશે બોલતાં કહેશે કે તેને તો સીતાનાં પીવા, જે સખ સખ અને સમસાથી મરપુર કોઈ કોઈ જાતની અભ્યાસના કે અભ્યાસ ન હોય અને અર્થ અર્થ સ્થિતિ સ્થિતિ હોય એવા સુખપ્રદ ચમત્તે વિશે બોલતાં કહેશે કે જે તો રામચાલ છે. જે બોલવા રોજવર ખગીવ અસર કરી શકે છે તે રામચાલ બીજા કહેવાય છે. સામથી કે રામથી એક વર્ણુ સુલ મર્ણુ હોય તો કહેશે કે એક રાવણુ એક મોકુ યમુ. તેમજ કહી કહીને મારી કામ થાણી ગઈ એક બેકાને આપેલ યાદી ગઈ કામ કરી કરીને મરી ગયા ખાતાં ખાતાં બાંધણી વિષાઈ બાંધણી બોલેલ અભ્યાસ, વગેરે કેટલાક પ્રયોગો અતિસરોક્ષિયાવાળા છે એવા પ્રયોગો અમે અમુક દર પ્રયોગ નામ આપ્યું છે.

૧મી એકાદ અર્થના ત્વષ ત્વષ પ્રયોગો બાકામાં જોવાય છે જેમકે—જે વસ્તુ કશુંક છે તેને આપણે પાણીના પરપોશીની ઉપમા આપીએ છીએ. એને મજતા બીજા પ્રયોગો આપમાં પુષ્કળ મળી આવે છે બપોરનો ઝાંઝો વિગળીતો અમકારો ધડીનું પ્રકાશન, સા સનજી ધડીનું સભન વગેરે. આવા પ્રયોગો જો કે અલગ જ છે તેમજ તેઓ એકલા નહીં રહી શકે એવા છે કે તેમને આ પુસ્તકમાં જગો આપવામાં આવી છે.

૭ પ્રયોગો રચના નવત્વનારા છે તે જો રચનાના અમુક લક્ષણ ઉપરથી નીચેના છે. જેમકે, કુતાર પાટણ, આગ પાટણ સહેર એટલું જાણું વિસ્તીર્ણ હતું કે તેમાં કુતારા અને ડાઘ લોકો જુદા જુદા હતા તે ઉપરથી જે માણસ પાકો જાણે તેને કુતાર પાટણનો સ્વેચ્છાથી કહે છે. વળી વિસ્તીર્ણો ડાઘ પછી કહેવાય છે. આવામાં વારવાર કુતાર પડે છે અને તેથી ભૂખમસમાં કમણ વર્ષ મહેલાં માણસો મુજરાત વરસ પેટે કાપ નવત્વનાં આવે છે તેમને આપણે આવાની મઠ કહીએ છીએ, તે ઉપરથી કરકાઈ મુજરાતના ભૂખમ પીડિતા કમણ માણસને પછી મરવાની મઠ કહેવાનો પ્રથા આવે છે. મુજરાતમાં આગ પીડાનું પાણી એટલું જાણું અરણ હતું કે માણસોની તદ્દરસ્તી સાચવી શકાતી ન હતી અને તેથી તેમનાં શરીર ઉપર સુકાઈ જતાં વર્ષ નવાં. તે ઉપરથી તેમ કરકાઈ માણસને વિશે મોલતાં હજી સુધી મુજરાતનું મઠ વાપરવામાં આવે છે. જે માણસ કંઈ કામ કમ વિના કોઈક પછે આપને આપ્નો કોઈ તેને વિશે મોલતાં વપરાય છે કે આખા પાણી કરીને.

કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે તેમાંના અમુક આજ મુખ્ય હોઈ જુદા જુદા બાજના લોકો જુદી જુદી રીતે વધારીને મોલે છે. જેમકે મોટું પાણી આવ, એટલે કાચક મુજરાતને આવ જે મુખ્ય પ્રયોગ છે. કારે વધારના લોક કહેશે કે સુરસાગરમાં મોટું પાણી આવ પાટણના લોક કહેશે કે મુજરાતમાં મોટું પાણી છે. અને પાણીના સ્વેચ્છાથી કહેશે કે મજાતમાં મોટું પાણી આવ, વગેરે. આ ઉપરથી જણાશે કે જે મામમાં કે સહેરમાં જે મોટું તલાવ આવું કોઈ તેનું નામ એકી એમ મોલવામાં આવે છે. એવીજ રીતે કેટલાક બીજા પ્રયોગોનું પણ છે. જેમકે કાંઈ નવરુવા રેતાં મરી જાવ અર્થના દીસ્તો રહે એમ કહેવું કોઈ તે વધારમાં કહેશે કે કામનાથ જા ઉપરમાં કહેશે કે મોરેમામાં જા અમાવામાં કહેશે કે જા હપિયર, ઈલાઈ આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે મામમાં કે સહેરમાં જે સમજાતી થઈ કોઈ તેનું નામ કંઈ ત્યાંના સ્વેચ્છાથી મોલે છે. વળી જે તરફ જોના ભવ કોઈ તે વરના લોક તેનું મોલે છે. જેમકે, કાંઈકાવામાં કાંઈને ધમકી આપતાં કહેશે કે તો જાત લે તને મોલ લે, વગેરે.

૧૮મીમાંના કાંઈ લોકો મહીમાગરના સમ આવ છે. ત્યારે સુરત વરના લાપીના સમ આવ છે. હમિર જામાં કાંઈને ત્યાં મળવા મળા કોઈને ત્યારે માજી રસ્તી વખતે ધરપણી કહેશે કે જાવો સાજાને, પાટણવામાં કહેશે કે જાવો સાજાને (પાટણને). મરોતર વરસ સાધારણ રીતે કહેશે કે આવજો, ત્યારે પાટણવામાં વરસ સાધારણનું મળવું થતાં કહેશે કે વહેલા યાજો. મરોતર વરસ કાંઈને વિષય કરતાં કહેશે કે આવજો અથવા સમજાણીને આવજો.

ત્યારે મુબાજ વરફ કહેશે કે કૃતિધાર રહેલો, વળી એક એકને મળતો અને હમી પડ્યાં
એકબીજાના સન્નો (પ્રયોગો) પણ બધી બધી જાનનાં બદલ બદલ છે. સાબ-નિધિ સમીપના
પ્રયોગો પણ ભાષામાં થયા છે, પરંતુ આ કાસમાં તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય પ્રયોગો આપેલા છે

સુબચાલી ભાષાના ૨૬ પ્રયોગો એવા છે કે જેમાંના મધ્યક એક એકમાં એકલા
તેા સુમચાઈ થયા છે કે તેમના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે નહીં વિચારનું અને નહીં તો
ખનું કામ છે. ક્યો પ્રયોગ ક્યાં કેવી રીતે ક્યા અર્થમાં વપરાય છે તે સ્પષ્ટી કરવાનું કામ
એનું તેનું નથી અલગત આ કામ તેઓ એકબીજા તેઓ અને સમજી છે એમ માફ કહેવું
નથી પરંતુ તેને કવચેતી કરવાને વચાસકિત નેકીથી જલ પચે છે તેકીથી ક્યાં છે

એકે આ કુસ્તક તેવાર કરવામાં કહેલો પ્રસંગે ને ખાસ વિચારે અલગરજ
કુત્રે મદદ કરી છે તેમતો ને અધીના આધાર લીધેલા છે તે કામના કાસ્યોતે વળી
ને ને કસર કુસ્યોતે આ કુસ્તકને ખાર અને નિયતને સમયે ખીરન આપેલી છે તે સરો
કપામર ખાનુજી

તા. ૨૪-૪-૪૮ } એકબીજાસ કીઆલાઈ ગાધી.

રૂઢિપ્રયોગ કોશ

૨૫

અક્ષત લીધી થઈ જતી, તુલિ કરતી, તુલિ થઈ પતી, ખોડું ખોડું સૂઝતું, અજાણી તુલિ પતી; બાન ખસી જતું.

"હુબોઅને હોપે તથા ખસ્યા હકાયામાં માલુસની અક્ષત લીધી થઈ જતી છે "

કરુણપેશ

અક્ષતનો લીધો, એ મૂર્ખ-ભોખલે તે કરતાં આલુસ વેતલનાર માલુસને ખાટે વપરાય છે

અક્ષત ગામ જતી, બાન ખસતું-જતું તમારી સૈની અક્ષત તો મામ મઈ છે એવું રોડનું (શિરડું) નોખાવ ક્યારે જાને આ પાડું કામ પામ ક્યારે ? "

સિપાખાલા

અક્ષત ગીરો મૂકવી, (બીચા-ચોરે. અક્ષત ધરણે મૂકવી-પાસે ન રાખવી) ભેજાએ તે વખતે તુલિનો ઉપયોગ ન કરવો; અક્ષત ખોલી, મૂર્ખ જનનું ક્યારે કોઈ મૂર્ખાઈનું કામ કરવામાં આવ્યું હોય ક્યારે તેના સંનખમાં એ વપરાય છે

"કમ છે મિત્રો સાહેબો કોઈ અક્ષત બીચા પડ્યા છે ? હવે તે કોઈ છાત્રીથી કાપર વધા છે ? ત્યાંયા મેન ત્યા ખાટે માતી થો છે ? "

કરુણપેશ

અક્ષત ઘેર જતી, અક્ષત પાસે ન ઢોલી; મૂર્ખાઈ ઢોલી; નેવાઈ ઢોલી

અક્ષત ચરવા જતી, અક્ષત પાસે ન ઢોલી મૂર્ખાઈ ઢોલી; મગજ ઠાણે ન ઢોતું, બાન ખસી જતું;

"જન સને હાપ તિલક જમાવે, જૂની મરો ક્યારે જાન-જેરુની ચોરી સોવતું થાન એમ, કેમ જાને પેશાન;

શર થાન નાખુરે

તુલિ તારી મઈ ચરવા. "

ખીરાખાત

અક્ષત ફૂડવી, તુલિનો અલ થવો. મિત્ર ઠાણે ન ઢોતું મૂર્ખ જનનું અક્ષતથી કમ થતું નામ પાડું, સમજાવકિત નામ પામવી. અક્ષત જાહેર ખારી જતી, અક્ષત કમ ન જતી મઈ જતી, તુલિ મંડ પડતી, ભોખાએ તે પ્રધને ને ભોખાએ તેવો રીતે તુલિનો ઉપયોગ ન થવો.

"તેની અક્ષત જાહેર ખારી મઈ ને ખારી પાસે આભા પછી છું યજ કરવો એ તેને સૂઝતું ન નહિ. "

જરેનિવનનાપદ્ધત

અક્ષત ખારી જતી, (ખારી જતી-ખરામ થઈ જતી. તે ઉપરથી) મૂર્ખના આવથી અક્ષત ન જાણવી તુલિ ખરામ જતી.

ક્યારે કોઈ માલુસ ધણીજ મૂર્ખાઈનું કામ કરે ક્યારે તેને વિશે જોવાતાં આ પ્રયોગ પિકા રમાં-કડાયામાં વપરાય છે

"આજ કાલ તારી તો અક્ષત ખારી મઈ છે "

અક્ષત જેજતી, અક્ષત વાપરતી તુલિનો ઉપયોગ કરવો

૧ અપકિત રીતે વાપરી પેશાની તુલિને પાસે પહોંચાવે.

૨ સિપાખાલુ આપતી, બોધ દેવો

૪ રત્નો જાલવરો- રીત જાણવી.

અક્ષત જેજાતી ઢોલી, કણા જાનમવથી ધીમનું, ધીમાખણુ ઢોલી; બોધ બેવે.

અક્ષત લેચી ખાપી, મૂર્ખ જનનું.

અક્ષત લેરાઈ જતી, અક્ષતનો ઉપયોગ સમજ પરત્વે ન થવો અક્ષત જરેનિવન- (કણા લેરાઈ જતા ઉપરથી)

અક્ષત સાથે જાખવી, સાવખ રહેતું સાખ-જેન રહેતું જાણત ન થામ તેને ખાટે જ

મયલેલી રાખી વરેલું; દોડિયાર રહેલું, સુધિ
કેણે રાખી.

અક્ષયના કંકરો, અનુધિ, સુધિનો અટ
થવો તે. અક્ષયના કંકરો જલુ મોઢાવ છે
અક્ષયની ખાડી, (નદીના નેડાના આગળ)
અટલી બાવે તેડાના આગળે ખાડી કહે છે
તે ઉપરથી અક્ષયનો અક્ષય વરેલો આવ)
કેડાકાવજ

આ પ્રયોગ આગળું કંકરો જલુ મોઢાવ
કેડાકા અક્ષયને લિને મોઢાવ વરેલો છે

અક્ષયને તે બેને વરેલો છે, (ક-
કાઈ મળીને બે જલુ એક બીજાથી દુરને
દુર રહે છે અને જાનેનો મેલ કદી મળ-
તોય નથી તે ઉપરથી, તેમનાં અક્ષય
નથી, મળવા છે નેવૃદ્ધી છે અક્ષય બેને
સમક આપવી નથી અક્ષયને બેને બે
ને અક્ષય આપેલું છે, એ જલુ
કેડાકા બેને છે

અક્ષયનો અક્ષય, ધારી અક્ષયની મહાર
પરે; પ્રખ્યાત, ગમકિત જલુ લોકમાં
મળ-મેળાવ સુધિના મળુસને લિને મો-
ઢાવ વરેલો છે

અક્ષયનો અક્ષય, મૂળ અક્ષયમળુ બે-
વૃદ્ધ

આખરો અક્ષય કેને નહિ તે અક્ષ-
યનો અક્ષય સમજે નહિ.

" અક્ષય અક્ષય થું થવો, એ થવો નેરે બીન,
ખાનખાના થાસ આને સી બેધ થાતા બીન."
સુરેન્દ્રસરજી.

અક્ષયનો ઓઢામીર, મળુ નેવૃદ્ધી નિલ
કદી વરેલી કહે બેરે;

" અક્ષયનો ઓઢામીર, મળુને મળવાં તે
થાને કાવતીર એ કહેવત છે

અક્ષયનો ખાં, જલુ નેવૃદ્ધીનો પાઠાક; મ-
ખેલો સત્તાર (વંદામાં)

અક્ષયનો દુરમન, મળુ; અક્ષયમળુ; નેવ-

દુર. અક્ષયનો દુરમન તેમ કે ને સમ-
જાને બોરે રલો થાવે તે.

અક્ષયનો અક્ષય, (ને પેડી-કાવતી-કા-
મળાં માથાં મળો કહેવ તેને આપણને કહે
છે એકથા આપણનાં માથાં કહેતો નથી,
તે ઉપરથી) અક્ષય મળુ, મળુ, અક્ષયમળુ;
નેવૃદ્ધ

" મળાં તને જલુ અક્ષયના આપણને કે
ખાનખા બી. અને કાવતીમાં થાવો કાખાકે
કે બી. "

કેડાકામળુ.

અક્ષયનો સમર, ક્યોન સુધિયામર, નિ-
સીલું સુધિયામર; વરુ વંદામાં મળુ મા
જલુસને માટે જલુમા મોઢાવ છે

" અક્ષયનો સમર, મળુને કોડી તેા મરી
થાવે મળર " એ કહેવત છે

અક્ષયનો સુધા તેા પિંજાનના, જલુ તેા
અક્ષય થાવો-થાવો.

અખતાર કાઠું, (અખતાર-અખતાર-અખતાર)
કેડાકા.

અખાસ કરવા, (અખાસ-અખાસ) કંઈ કેવ
અખાસ) કાંઈ ન કાંઈ કરું અખર એક
કાનેથી કાનથી બીજે કાને કાની નાખું;
જુજીવી નમર દેરવી દેવી.

" તેજો ધરમાં આપણ આપણને જલુ
મેા જતાવતાના જલુ અખાસ કરી થવા. "

અરેનિજા નાઈલ.

અમરે જમરે ખરો. ને અમરે કામરે
ખરો, કાવતીને આપ કું, તે કાવતીને
તેમ કું એવી નહીની-આથ વરેલી બી
એવી થતો.

" અર્ધ રથા જમીને જલુ કાવતી થાવતીને
કાવતી એકથા; કાવતીને કાવતી એકથા
મેથી પોરેલકી કાવતી તથાક મરે અમરે
જમરે ખરો ને અમરે કામરે ખરો એવી
અખાસ નાઈલિઓની થતો થવા. "

ને જાને.

અનિવાર્ય મહુવા, નાહી જવું; પોતાના મહુવા સાક્ષી જવું; પચાવન કરવું, વધાણા વાળી જવું છ પાંચ કરી જવું

ધાત્રી કે આજીવનમાંથી જન્મ્યા અવધા હર્ષ આધારથી કાઠી નીચવા એકદમ કા ધનિ જલકું એમ કલા સિવાય પોતે પોતાને રત્નો પાડવો.

“આ પ્રભાતે રમણનું મનજી વર્ષગતી ન ભિદ્ધ કોઈએ અનિવાર્ય મહુવાનો આચર્યો હશે એટલામાં બે માર વરેમાંથી સાં આ વગ આવી જઈશ.”

નખવસેન.

અભિકાષ ભક્ષણ કરવા, ચીવા ખાકી જળ મરતું લાકડાં એકાદ કરી સગાવાં તેમાં પ્રવેશ કરવો, કાષ્ટ ભક્ષણ કરવાં જલ્યુ બેઠાન છે પ્રાચીન કાળમાં સતી સ્ત્રીઓ પોતાના મહુની પાછળ અભિકાષ ભક્ષણ કરતી હતી.

અકુરામા રાખવું, ચોખ દહમાં રાખવું વથ રાખવું નહોતી જ્યાં ન રેવું માથે અકુરા રાખવો જલ્યુ મોઢાન છે

અંગે આપવું, ખાદ કરવી.

અમતળે ખાણવું, પોતાના ઉપચોમ કે ઉપ-ભોજને ખાદે જમવી પડવું.

અમ તોડવું, પોતાનામાં નેટકું જોર કોચ તેડકું વાપરવું.

અમપર આપવું, પચાવો કરવો; દાસો કરવો.

૨. માથે પાડવું; નેજામદારી ભેજવવી પડવી.

અમ બરાહ જવું, અમ અઢાક વધ જવું, અમમાં કમવર વળું. (અવિરલ મહેન તથા શાકી કેનોએ ઉપચારથી.) અમને બરાહો જવો એકે દેવીઆળ વળું; સરી રતો નાથિ કારો જવો- લાકડાં વચેરે ન અજાત સરીર ઉટપુટ વળું

અમ બરાહ, વાપ આપવો- તાવનાં બિન્દ

જલ્યાં. અમ બારે જલ્યુ જલ્યુ મોઢાન છે એનો ખીજો અર્થ એ કે માર આવાની નિ-શાની થવી.

અમ મરવું, આજસ ખાવું ૨ અમવાળવું અમ વળવું, કસતથી અવધા બોરાકથી સરીર ભરાવાવાળું વથા તેજસ્વી લેટી-આળ વળું.

અમ વાળવું, કસતથી સરીરને નાથિ આણવો.

૨ પોતાનામાં નેટકું જોર કોચ તેડકું વાપરવું આ અર્થમાં અંગવાળીને કામ કરવું મોઢાન છે

અમને ખુરો થવો, ખુરો અસક્તિન પેથ થવી. (અવિરલ કામ કરવાથી)

“કામદારીને મારા અમને તો ખુરો વર્ષ મરો.”

અમને પેથ થવો બોરાઈ જવું તો ટી-સર્વ રથું કાંઈ શિર નહિ એ અમમાં મોઢાન છે

અમશિષાઈ કરવી, (અમરે સ્ત્રીને લેવા રાજગુની સનસમામાં સિદ્ધ કરી હતી તે ઉપરથી) કમ કાઠી લેવા સાર કાઠી કાઠી થવો કરી સમજવું

અમારા કિંવા (કાગળમાં), કાગળમાં જ રોડ પડવો; કાગળું જગતું પીચતરો પેથ જવો

અમારો કિંવો (કુળમાં), કુળને કમક લાગે-કુળની આજરના કાંસા કરે એવા કુળને જિં મોઢાત વપરાય છે

“કુળની કુમાર સંભળી પિત્તને અલત એ થવો, અને આવા પાંચ કુળમાં આવો અમારો કાંઈ ભારો એ નિ માર થવો.”

સરસ્વતીજી.

એથી ઉઠવું દિવા કિંવો.

અખીડીનો અમારો, (સોનીની સમીને અખીડી કહે છે તે મહેનો અમારો ને કે

કદમ તે આપણી યુદ્ધ માત્ર અન્યાયામાં મુકીને."

અરેનિવન નાઈલસ.

અન્યાયુ કરવું, હાલથી સારા યુદ્ધ નહીં પાડ્યા નામ કરવું, આજાર વધારવી.

૧ ફાવેલો કરવે; અન્યાય કરી આપવે.

૨ સંતોષની સમાધિ કરવી, અંતિ દુર કરવી.

૪ જનરમાં અન્યાયુ કરવું, અહીં આપણી

સામ રાખવું

ખીસે કઈ ન સામરો ખાખા બહુ ખાખોસ ખાનની અન્યાયુ કરી આપે કર યુદ્ધ નોસ"

નર્મકવિયા

૫ વાંકમાં કઈ સાઈ કામ કરું ન હોય આરે વપરાય છે

અન્યાયુ કોવું (જનનું) જ ન રાખવે, હાલથી આપણુ

૨ અહેરત આપણુ, નહીં પાડુ, (ખાલુસ અને વણુ નેને લાડ પડે છે)

અહીંના પડણુ, (અહીં જોડવા હાથોને પડણુ સારા પોશી આપે) કા નયો

ખાલુસ કુખથી કે રોમથી જોડવા હોય આરે હશે છે કે હાથી અહીંમાં પડણુ છે

અહીંનો ઉત્તરવે, આંત્ર ને કોઠ લાખો હોય તે મહાસા તેમના રોડી નોળી વળાવી મુકવી.

અન્યાયપાળી, સમિત નહીં, કલેષાપાળી;

આં ને અત્ર જાણી નગરનાં કાલે મળી આપણુ એ ને ચોત-સુખય તે; સારા

અન્યાય પાળી હિંદુ, અન્યાય હિંદુ, અન્યાય હિંદુ, અરે પ્રયોગ વપરાય છે

અહીં પચા રોડસી, માત્ર અત્ર અહીં રામ આપારે ડોડું તે. મહેસ પચા રોડસી પણ મેકાય છે

અહીં પચા રોડસી, અહીં પચા માત્ર કે હેરામાં આખું હોય તે માત્ર કપવાળ (અહીંથી માત્ર રોડસી કરી આપેલા હોય તે વપરાય.)

અહીંના ધોડો, નહીં અને ધોડી મહેરતે મત્રથી કોઈ પણ કાર્ય વિનાની વસ્તુને માટે વપરાય છે (અહીં=ચાંચાનાળું.)

અહીં જાળવે, ખાલે પીવે કુસી કરે ન નયો કિહુલાની પહેલવાન (મુર્યાના ચોળા જેવા)

અહીં જાળ કરવા, જોડવું જાળ કરવું, આંત્ર નાંખવું હાલુ (તકારમાં) (અહીં=હાર-યુદ્ધ તે વપરાય)

અહીં જાળ કરવા, જાળે મળા હાથી આંત્ર હોય તેવું હોય.

૨ હાથી જાળ (તકારમાં)

અહીંના કરાર, (મહેરમાં હાથની અપાસ રસિત આમણ વળા રોડી વિદ્યાજવામાં આવે છે તેને અહીં કહે છે તે વપરાય) સખા નખતવાડા કરાર

અહીં પરજા, (અહીં-ન દોષ-સુધરે એવું તે વપરાય) કીજવનાં ન કીજી હશે અપચ સુધારતાં પણ ન સુધરે એવો હોય જુડપણ પથર.

અહે કારકાં, લાંબા વખત સુધીના મામા નાં ખતાં જોય મેકાય છે (અહે=અહીં)

અહીં મત્ર ભરડી કરવા, નેમ આવે તેમ વિચાર વપરાય જોડણુ જોડણુ કે ન જોડણુ જોડણુ આંત્ર અન્યાય નેમ હાલે તેમ જાળી રહે.

"જાત તો જોને કઈ અહીં મત્ર ભરડી રોડી નહિ, ખીજું તો લાંબા ખાનમાં આવે તેમ કરશે"

અરેનિવન નાઈલસ.

અહીંના કારકાં, (કામ કરવી) સકિત ઉપરાંત કામ કરવી કામ કરવાને કોળ વહી રહે.

૨ સખા માર ખાલી હાથે પેસવું નરમ કરી નાંખવી.

અહીંના હારણ છે, જુડી નાખે છે. મત્રી કીધા છે

બાંધી રહે કુવામાં ઊંતરે તેવું, ને વળે
ને કામ કાઢે તે કો જોયું; બાંધી વેળાએ
સદામ વાપ જોયું મને તેવું બેખતનું જાને
મને તેવી ઘુસેલીનું કામ મને તે વખતે
કરવા કાજર થઈ. (બાંધી રાવનો સમય
બંધે બારીક અને કુવામાં ઊતરું કો વળું
બેખત ભરેલું તે હવેથી)

બાંધું બાળ, કી; ધિવા ૨ સહાયકારી નિત
બાંધું બાંધું વર્ષ વળું, કાઈ પાપ પા-
લુસને કેવી હસિયા વળું અતિસય કર
ખર્ચ બળું પ્રિયવેલા બળું.

બાંધું વર્ષ વળું, બામ સાર્થ બળું, (વિ
લાથી, ભરણી કે અતિસય કામના બેખતર્થ)
“બા અવિધાધર્મ અને અતર્ભાષા બા-
ખાત બાંધે વર્ષ મયો.”

સરસ્વતીવદ.

૨. બાંધુલું વળું. (બારણી) “બાર ખર્ચ

ખાતને હું તે બાંધે વર્ષ મયો

૩. હારી લાડી બેસલું. (કામ કાઢી)

બાંધે સુકનું, કામના રસાર સમય નિત,
કાંઈ વાર, કાંઈ કે વસતલ વાર વિભવે
તેજાને પ્રિયવેળાને વીરવિધાન બ-
ળાડે કામ કી તેવી બેખતપદ વીરવાર
બાંધી સદા પ્રિયવેળાને કામે બાંધે કામે
બાંધી કામ રહેવા.”

૪. કામકામના

બાંધી છે, (બાંધાથી) બાંધી થેલે છે

બાંધી પાપો કીકા, કામ બાંધવા સદા

મય પાપા; તો; બાંધાપંડાથી, બાંધવા

નિષ્ફળ, કામના નિષ્ફળ.

“કામના મુલાકાતે મનેમાં બાંધે પા-

પા કીકા છે

સાચવણની કામ

બાંધવા કી, (બાંધુંબારેલાં ગાંધી કિવાવડી
ભાગ્યમાં વાલિયાને બાંધે કાંઈ છે તે
હવેથી) બાંધેલા વાલિયાને વિને બાંધતાં
વસતલ છે

બાંધા કીકા, કામના તે કામના બાંધ વળ
તેવી નથી બાંધે કામને બાંધે પાપ નથી-
ળીકાકા કામ કાંઈ નથી.

બાંધિયલ કી, (બાંધિયલ-કાંઈ, બાંધ કામના
બેલા કાંઈ હવેથી) કાંઈ ન થાને બાંધે
બાંધતાં બાંધતાં બાંધે વાર બાંધી પડે બેલા
કાંઈવા બાંધુસને ખાંડે વસતલ છે

બાંધિયાની કાંઈ, (કાંઈબાંધ) સદામ
કરી કાંઈથી કાંઈ કાંઈ તેવું બાંધુસ, તમ
બાંધવા કામ.

બાંધીને વખત, બારીક પ્રસંગ બાંધીને
પ્રસંગ

બાંધીકાંઈકાંઈ, મને બાંધી ન્યારે કી
પાવાની મરણ મારક પાંખાંના કાંઈને મરણ
કરવાર ૨ વખાતેના (કીકા કાંઈ રમવામાં)

બાંધાલે કાંઈ, બાંધે બાંધેના કાંઈ

બાંધાર બાંધુ, કાંઈબાંધેના કાંઈ

બાંધાર વાંકાં કાંઈ, (કાંઈ બાંધાર વાંકાં

બે કાંઈના હવેથી) કાંઈબાંધુલું કાંઈ માર

વગર-કામ કાંઈના વિના-કાંઈના વિ

વાંકાં કાંઈ તેને વિને બેખતર્થ બેખ વસતલ

છે કે બેખતર્થ બાંધાર વાંકાં છે

બાંધાર વિધા, કાંઈના પ્રમથલું કાંઈ વસતલ

તેને થેર બાંધાર વિધા કાંઈ છે.”

બાંધેના કાંઈ, (બાંધેના-કાંઈ, તેજ

વગર-કાંઈ) મનામના-કાંઈના-કાંઈ

કરી ન કાંઈ તેવું બાંધુસ કે વસતલ.

બાંધુકાંઈ રહેલું, (બાંધુ કાંઈ-કાંઈના વગર

કાંઈ તે હવેથી) બાંધુના કામ બાંધી પાંડું.

“કાંઈબાંધિય-નિષાસ નાંધી) ત્યારે

કાંઈ, બાંધુકાંઈ ત્યાં મના વગર કાંઈ બાંધુકાંઈ

કાંઈ છે કે બેખતર્થ કાંઈ બેખ મનાવે.”

કાંઈબાંધુકાંઈ

બાંધુકાંઈના બાંધુકાંઈ, મરણની કાંઈ બાંધુ

કાંઈ; સદામના રમવા બાંધુકાંઈના ન કાંઈ

બેખાં બે કાંઈના બે બે કાંઈના પસતલ

થએલા માણસને વિને બોલતાં વપરાય છે
પાત્રયો કે કસાપયો નહિ એવો.

અણીનો વખત, અણીનો વખત બારીક
પ્રસંગ (સભાળી થાકવા કે વતવા એવો)
અમાણું કરવું, નિરવક રાખી રાખવું, દોષ
સમી રાખવું (લાક્ષણિક)

“ તમે એકરવું કરો અમાણું,
બારી સાથે વડાવન થાશે રે,
જલે નરસભ્યો મેલો કમળ
કર્યાં આમળ થાશે. ”

હારમાળા

અહકારી, ગદ્ય બોલો જાણીયો.

અહકાર-અહકાર ખાસગી, (અહીં પાસળી
એળી) આપણા મૂળ, જેમ હાલે તેમ
વગર વિચારે બોલ્યા કરે એવું, અહકાર પા-
સળી ગત વિષયે કરીને કલમની કહેવાય છે
અહમ કરવી-વાળવી, પોતાની નમ્રતા-
મૂલ્ય દેખાડી મોટાને માન આપવા એક
હાલને કોણીથી વળા એક હવર એક એમ
થાવાની રાખવા.

અહસરતો કરવો, અહમુઓ કરવો.

અહા કરવી, અહમ મારવી, ઈશારત કરવી,
તેમ દેખાવું

૨. આજ અહવા નખસું કરવાં.

૩ અમદમાં આજવું બખવું

અહોસવાની કરે એવું, (આપ અવાની
હવરથી) આપ અવાનીના ભક્ત હીજા
હોય છે તે એમ બોલે છે તે ઉપરથી
હીજાની પદ્ધતિમાં ખપે એવું, સીવ-આ
પડ વિનાય.

અહમોખકું કરવું, અહમુ વર્ષ ગાય એ-
ટશે માર મારવેડ રીવું, ડોહવું અહમો-
ખકું કરી નાખવું, એ વિશેષ માણસને
હાથ પડે છે

અહર હિમવતું, હાઈ ન બલે એમ ડોહલે
કરી રેવું. (૧૫૦)

૨ મસરીમાં કુલાવતું બખાવું (મા-
ણસને)

અહર ને અહર રહો છે, અર્વિદ-મગર-
નમ્બું ન આપે એવા માણસને વિને બો-
લતાં વપરાય છે “ એ તો અહર ને અહર
હોડે છે ” એમ પણ બોલાય છે

૨ દરામ હાકાના-નીચા વળા કામ
ન કરનાર માણસને વિને બોલતાં
વપરાય છે

“ અહકાર કરતા અધિક

કરતા ઈશવત મન

અહર ને અહર મથા

સવણાં કઈ જન. ”

એક પ્રાચીન કવિ.

અહરને અહર રાખવું, દીક્ષામ મેલવા
ન રેવું, મહારવી નાખવું, બાઈ જનવતું,
નિર્ણવ વગવા ન રેવી. ૨ હાડ લગવર્ણ; હમ
ગામરે વણીય સંભળ રાખવી. આ પો-
તાના બાળકને અહર ને અહર રાખે છે “
અહર માણુ કરવું, મસરીમાં મકાલવું “ એવું
તો અહર માણું કરે છે ”

અહર લાકવું, અહર વિનાયું રહેવું ખખ
ચામગાર વિનાયું રહેવું, અંતરિયાળ રહેવું
આમલ રહેવું, અવળા દીવાનાં કરવું.

૨ પડું પડું થાય એવી-રુપ થાય એવી-
આખર આવે એવી બારીક સ્થિતિમાં બાવી
પડવું તે સ્થિતિ સ્થિતિ પડે નમ્રો કવો ગાય
છે બને તેની છાંટવી હવે અહર હાકમાં કરે
૩ સિમર ન રહેવું. (છપ અહર હાકવેલ)

અહવાઈના ઈનાજાની ઘેલજ, મણીજ
ઘેલજ. (વસંત મઠમાં ને ખાર-પીતિની
ઘેલજ વર્ષ હોય તે ધીમ મઠમાં વધી
ગાય છે તે ઉપરથી)

અહુરા પૂરા કરવા, (હાકા અહાહાર છે)
મંદામાંથી મેલો ન પાપ એવા માણસને
વિને બોલતાં વપરાય છે

ન હેય તેવું હેય એવી વસ્તુ અથવા વિ-
ચારને જાણીને મુકવા. જ્યારે મિત્રનીએ
ઉપયોગની ન હેય ત્યારે તે જોઈને મુકવામાં
આવે છે અથવા પરત્વે ન વપરાતાં વસ્તુઓ
જોઈને અભયાર્થપર મુકવામાં આવે છે તે
ઉપરથી અભયાર્થ (નિમજી) દર રાત્રી મુકવું,
દેરે મુકવું, સત્રસત્ર; જુથાવડું, વેણડું, ૪
મડું હેય સંધી સમયે જાને દેહણે મુકવું,
૨ મોસ્ટું, ૩ વિચારે મેકવું.

અભોજન વાળવો, ઉઘાળવાળવો, અથાણિ
કરવો માંડી વાળવું (અથાણાં)

અભ્યાસ મુકવું મુકી મુકી મુકી મુકી
કરવું (કર્મ આરભેણુ કામ.) અભ્યાસુ ન્યા
અણુ એકાએક મુકી મુકી મુકી મુકી
અમર ધાત્રા એકાએક, અમરમુકવું મુકવું
(યાચીન મંવડાળાં)

અમરમુકાણી કરવા, કો કરવા.

અમરમુકાણે મુકવું, (વેકાંકિતમાં) અમર-
મુકી મુકવાની એવી કામ મોઢાવાળા કો-
ઈપી એકાએક મોઢાવાળા વપરાય છે.

અમરમુકાણે, મોઢાવાળા કે નવિન જ
મરતો હોય મુકવું મુકવું મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકવું, મુકાણી મુકવું, મુકવું
અમરમુકાણે, મુકાણી મુકાણી મુકવું મુકવું.
(અમર-અમરમુકાણી મુકાણે)

અમરમુકાણી મુકવું-અમરમુકાણે, મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું (મુકાણા મુકવું
મુકાણીની મુકવું)

અમરમુકાણે, મુકાણે મુકવું મુકવું મુકવું
(મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું મુકવું, મુકાણે મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું, મુકાણે મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું, મુકાણી મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

તેમ અમરમુકાણે મુકાણે મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું, મુકાણે મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું, મુકાણે મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું, મુકાણે મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું, મુકાણે મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અમરમુકાણે મુકવું, મુકાણે મુકવું મુકવું
મુકાણે મુકાણી મુકવું મુકવું મુકવું
મુકવું (મુકાણે)

અસેસરપુ ઠાકુ (અસેસરનિવસ વિનાનું
૮૫૫-૪૫) આઠગણી કહેવું, આસરેથી-
રામ આસરે બેસી રેવું

અવનીનું આકાશ અને આકાશની અ-
વની કહે એવું, એથી ઉપસપાયક કી-
નામે એવું, મહા ખાપરીઈ જાપાનું ખાતુ
ને ચાપાનું કાપુ કહે એવું પર્ણમ પાલમે
લીલ

“એવળપુ અવનીનું આકાશ ને આકા-
શની અવની કહી નામે એવનિય છે”

સત્તમ્યાઆન

અવસરપાણી, મુખાનો કાકો કાકો-
પાણી.

અવગણી ૧૧૬ એવું કહીએ કઈ કારે કહે
કઈ તેવું અવગુ-મીડુ-ઉઠકું કરનારને
વિને બેઠાઈ વપસાવ છે

અવગપણક વધુ (ખનિજના ઉત્પાદથી
તે અધિનીત્ય પૂર્વાર્થ કમીનાં ને પાંચ ન
ફર તેમાં પરોક્ષ જવાનો તથા માસ
લાઈડ વહેરવાનો નિષેધ ક્રોડ છે તથા પ
ચક્ર બેસતાં કઈ અવગુ ખોટું માન તો
તેવુને તેવું પાંચ વખત ધાવ છે એમ કહે-
વાય છે (એકવિંશતી) કાકે કરવા બતા
ખાકું વાંકું સવળ કરવા બતા અવગુ
કઈ જવું

“આ સ્વામીનાથ એમ ઉત્તવગ કરેલા નહિ,
આપણી કાવુ બામ્યા વગર આવી ભતની
તપાસથી વખતે અવગપણ વર્ષ પહે મા
વખત આવે કઈ રહેશે.”

અર્ધવસેન

અવળા પાસા દેવા, ઉપસા ઉપરી એક પછી
એક એમ મુરેસર વાવ કસાવવાને ગદને
અવગુ-મોટું સમજાવી ભાષાવડુ અથવા
ભાષાથી પોતાના અર્થ કરવું

અવળા પાસા પકવા, કરેલી કૃતિ નિષ્ફળ
બની-પારન પકવી કારેકે એવ જર્જ જવો-

સવળ કરવા બતા ઉઠકું વર્ષ પાડું (દેવ-
ચોરે) રેવે વાંકું ઉત વું તેથી ઉઠકું સ-
વળા પાસા પકવા

આજ વેળા એકની છે ને કરેને ધાવ,
કિન્ન વાંકો આપણે મા પમા અવળા
કવ.” મુરેખાકરવ

વસતે સુખ મળ્યાં છોન તો આપણી
છાતી કેવી દુઃખાનાં કે આપણે કોઈની સ-
હાવના સિવાય આપણે આપણી પોતાની
જીવિથી કામ પાર પાડું! તેમ આ અવળા
પાસા પમા તો તેનાં પલુ ફળ મોતવવાં”

નર્મમથ.

અવળા પૂલેસા પૂર્વ જ મે પાપ કરેલાં
ભેદજે તેવી રીતે પૂર્વ પૂર્વર્થ નહિ કરેલાં.
અવળી પાપથી મૂકવી, દેવાગુ કાકું.
૨. મોલેવું ફરવું ૩ ખસ-આવું નાજવી.

અવળે પાને ચૂનો દેવદાવવો, મરછ વિરદ
કામ કરવી કાકું સતાવવું

અવળે મોટે પકવું પધારી વત જવું મક-
વાઁ મોતવવો ખાકે પાડુ.

અધિની કુમાર, ઉત્તમ વેદ અથવા પુન
મુરન ખાવુસ.

૨ એક ભતનો મત. (દુર્વાસાએ કું
તીને આપેલો)

૩ તેવાર કરેલા કાક મુકરર જ્યા

અસ્ત કરવું મારી નાખવું.

અગળુ અકળુ કાકો વાવો મિસંજે મોટું
અગળુ બેસવું

અન્યાને આ વખત અગળુ વાકું છે
માટે ખરજની તેવારી રાખજો.”

અગળુ બેસવું, બીને રાઘ આવવો.

અગિયા તમે આવવું, (અગિયાતરવા)
ઉપકારના જખન તમે આવવું, આગિયાના
ખતવું

“શું કરવા આપણે કોઈના અગિયા તમે
આવવું પડે?”

અક્ષત કિતાવવા અત વચેરે આમંતો સરવ

આપણાં છું કે ને છૂટીની ખસેણી બધી
કેવું સારું સપડાવ્યાં મળુમનાં માયા ઉ-
પર બન્યાં । કલ્યાણ થાય તારે દેવતા ને
પણી સેવ્યો માંથી પાતું દેવ ત્યાં માયા
તમે મળી.

અક્ષત છાંદસ, દેવે આપણને અપદ્ય આ-

કલે વળવાનને આપીયાં બધો મોખા
નખવા.

અક્ષર વિભક્તિ, મહેલું યાગુ, મારેથી જાર
ઉતારવો.

અક્ષર વાગેલા અક્ષર પુણીને મરોડમાં આ-
વુવાં બધી આપેલા ખરાય પર વારે વારે
બધાં કંઈ દાંધ વાળીવા પલુ મોઝાવડે.

આ

આંકે પાડવો, ખસ નહીં કરું કિમત કે
કેવું-કેવું.

આંકોઠા અમલને અપરે રહેલો, જનુ મરેકે
ટાંકે દુની સ્ત્રોત.

આંકોઠા કીચા ને કીચા વાળવો, અવિ
ર્વ પરવો પિત્રાનાં તોરમાં રહેલું અર્વિષ
મનુ.

“ભારે છું પ્રતાપ, આજીવનથી આંકોઠે
બેવો સખરો.”

પ્રતાપ-પ્રકાશ

આંકોઠા કહેવો, બેઠેલો સખથી કિસ્મત ન
જવો.

આંકોઠા નમવો, ટાંક-અર્વિષને ધવે નરમ
પણું, મર્વ-મર્વર ઉતારવો- આકાશકાશ
કોળી થવી.

એ તખ્તો આંકોઠે નીચો ના નગણું
તો આંકે નમ આર્વિષ ના બલુરો.

પ્રતાપ-પ્રકાશ

આંકોઠા નરમ થવો, મર્વ ઉતારવો નરમ
પણું ટાંકે કીચો ધવે.

“સંસારમાં જીવે તોરેલા ના વાપણી
તેનો આંકોઠા કાંઈ નરમ થવો હો.”

બેનનેનો

આંકોઠા મુકવો, મર્વ કોળી દેવો ટાંકે મુકવો
નર કંઈ કરવો.

“સંકોચે બધી કહે તુને ચાંકોઠે આંકોઠે
મેલણે તો બંધવો.”

અનુભવિ.

આંખ આંધ્ર કાલ કરવા, જેનું કે સંમ-
નું નથી જોય કરું-મણી કાનું પકાર્યાં
વાન ઉપરની રેવી દીકું ન દીકું કે સંમનું
ન સંમનું કરી નાનકું ન મલુમરું કે-
કાંઈ રેવું બેઠાં રહેવું.

દેવતોઠા કરતાં દાંધ તોઠા સમીપ જનું
જેનું મોં જોય નાનકાને દારૂઠા કાંઈ કરે,
સુસ્તો નિશારી આંખ આંધ્ર કાલ કરે
બધે નાંદરી લેવ ને.”

સાતુજીની કાંધ

આંખ આંધ્રવડી, નરમી રમેરેથી આંખ કાલ
કાંઈ સુલ આંધ્રવી.

આંખ ઉપરની, નરમ જનું, જાન આંધ્રવડી
સમજ આંધ્રવી અક્ષત મળી, મુદિપર
આંધ્રવડી.

આંખ ઉપરનીને બેઠું જરૂરે મુદિ પુ-
રસર નિશાર કરવો.

“મેં દાંધ બોળીને કિતનના સખપુરને
ખજો ઉપરે આંખો પરતુ તેની આંખો
ઉપરની નથી તે સખ સીરામજી મુદિપર
આંધ્રવડી નથી.”

અરેનિખા નામજી.

આંખ ઢાલી, આંખ દુખવા આવી.
આંખ ઢાલી કરવી, આંખ ઢાલીને સાવું
જોવું (માંઘ ખાલુએ) ૨. સામે ઘણા દિ
નન પડવી

“ નારી સામે આંખો ઢાલી કરે જોવો કું
કાંઈ દેખેનો નથી જો બધું ખરું જણ નર
સાખની આંખોના પહોળીને આંખો ઢાલીને
જાને નહિ. ”

સુ. જુની વાત.

આંખ જોઈની થયી, જે જાણની સામસામી
મીઠા મધાવી નર જોઈ થયી

આંખ કરવી, ઇમાનગીરી નેત્ર.

આંખ કાઢવી-દેવવતી, મનમગ્ન ગુણ કા
લ્યા બીજાવતુ

“ નોતરણિ નિર્માલ્ય કિલે આંખો. લગનને
દ્યા? અપર ડામે ને કર ધમે, વિદા ઉપર
આંખ કાઢે ”

નગ્નમાન

“ ઘેર મધ નેપિયું સવે, નિહા કો કરે
વી નધો લગમ આરે આંખજી કાઢે
કરવી રની નરી. ”

નમિદ મહેતા.

આંખ ખમોડવી, કામ ગુણથી વિન કાઢી
નખતુ

આંખ બાવતી કાઢી દેવસં કિશોર ન
રવી

આંખ ચડી આપવી, આંખ દુખવા આપવી.
આંખ ચડી જવી, (કાપાળ)

૨. (સર્વજ્ઞ)

“ રાત્ર કાપો દો આંખ ચડી મધ વા
તને જાણી દો. ચાન ચડી ધણ ”

દારમાના.

“ માર્ગ આંખો નમારી ચડી જવી આરે
કાને મોરો દેવર-આંખ થયા. ”

કવિ જાણુ

આંખ ચડી થયી, કાઢી નગરે જોવું

આંખ ચોરવી, કાઢી જવું મુશ્કાળથી ન
નર ફેરવી દેવી નગરે પાયા સિવાય જ
થવા નગર ચડવી જવું રહેવું.

૨. જોતરવું (સામે ખાલુ ન જાણે જો
મ) નગર ચડવી મુશ્કાળ અવગણવી.

આંખ ચોરાવી, કિતરવું અથવા અથવા
માનન થવી ચાપ ખાઈ જાવો નગર ચ
કથી થાય ખાઈ જવું

આંખ ચોગીને રહેવું, કાંઈ તુલ્યાન પતા
ચોવાનાથી કાંઈ ન નીપતે જોવી યોગ
રી સ્થિતિમાં રહેવું, જતારો કરવો જતાર
કને દારી ચાલી જોવું, રડી રહેવું ચોવાનું
કાંઈ ન ચાલવાથી નિરાસ થઈ જવું-રહેવું

“ આંખ પુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી
જાને આંખરે આંખ ચોગીને રહેવું અરે
પ્રસન્ન. જોય બધું તે તે સામે ધારો ઉ
(જોમ કી નિષાસ નાંખે) ”

સત્યમાનમાન

આંખ કાઢી થવી, સતેલ ધરો, નિર્ધત
વગવી.

“ કવિના મુખરૂપ ચક્રથી આંખો કાઢી
થાય. ”

ચક્રાચો

“ સમ્યં તે સોનાનું દીપ આંખ થાય
કાઢી દીપ. ”

ચક્રાચો

આંખ કરવી, સતેલ ધરો આંખ કરીને કી
મ થવો જવું જોવાય

અર્ધાચી વશ-ચાને નેવાથી આંખો
કીને દીપ થાય

પરિવા અન્યગ્રાહ

આંખ કરી જવી, કોરો આંખ વિપર થઈ
જવી-પરીજવું.

આંખ તરવી, તાવથી આંખ ચગાડી.
આંખ તમે આપવું, નગરે ચડવું

૨. જસદ જવું નગરમાં આપવું;
“ જનું મન જોઈ મનું તેને મુખ તેથી
મને ને વિન તેથી સાફ નગરે તેથી
આંખ નગરે ”

રસિયજ

આંખ રાખી જાવી, જરી બનુ મરણ સા-
મનું, અચકીબનું

આંખ રાખી જાવી, મમજી જાતજાતી.

આંખ નીકળી પડવી, કાઠનું સાઈ તેની
ન જાયતુ અરેખાઈ આંખની-જરી.

" સદિયર સમજી પાસે મમન કરેને ની-
કળી પડે જારી આંખોરે, માડી જુવાની
આંખ છાત્રાળ નરિય "

સરસ્વતીચંદ્ર

આંખ પાકી જાયો, કાઠ વસુ જારીકાળથી
વારવાર ભેગાથી આંખને મળ પળેપળે-
વાળી તું. (અનુક્રિત)

આંખ ફેરકવી, પુરવળી જામણી અને આ-
ની કાળી આંખ ફરકે તે મુખ અને તે
થી કનક પુરવળી કાળી અને કાળી /
વણી આંખ ફરકે તે અમુખ મળાવકે
કહ્યું છે કે-

પુંજાંવસિજનેત્રવન્ન સ્ફુરણમિષ્ટમુચ્ચલે
નાર્તીચાંચિપટીતંજ ચિપટીલેલયો પુનઃ
(આંખનાં ચોપચાએ રડી રડીને કહ્યું)

આંખ ફેરી જાવી, કાથાવગ્ન મનુ ય
યે રહું

આંખ ફેરવવી, ય કા જરી આંખરો નેર
કંઠમાં અસધા સામા વચાઈ કાઠ જાગનું
ડેગ જાગનું

૨. મરણીયાં આંખનું

" આંખો ડામરી બાઈ કાઠથી બોધ કર
તા મનુ લોકરે, સામા થવા-

રવિમાયુ

આંખ ફૂટવી, આંખના મનુ, ન રેખાનું.

૨. આંખના જનુ વણું, રેઈ બોધને લા
કી બનું, આંખને મળ પછીમનો

૩. મુલિ પુરજાર વિચાર ન યાગરો, બે-
કું કસ્ટે અરિમારી જાનું મુલિ
જાવી; મમન રાખતુ રાખ જાનતુ, અ-
કલ સમ જાશે

૪. આંખ જનુ રહેતું, વણ ન ટેવું

વણવન કાથાવર, સામા મનુ મજીરે,
આંખરિને આંખે બરિ બરિ તીર. સામા
પાકી રે ફરી બેઈ બેઈ આંખકી રે તેમ
ન મમના વાલો જાગના વીર "

રસિક મહેતા

" અમર કહેવતર સી નથી આંખના, (ય
કે) સર્વથી આંખ કે કાન કુદાળ "

સામગ્રી

આંખનું ફુટકું બેઠે અવિચારી મૂળ
આંખ ફેરવી, કસારન કાળી કાઠકી ફેર-
વું-માણી

આંખ ફેરવવી, કસમ વણું કરી નમર કરવી
તે અમર મારો અને આંખ ફેરવીને
રહિને કો દય બીડાવો અને કુલકાલેકે
તું કસમ કા વણી મારી પામેથી આ ને
કહું સ / મુખી લેવા નેત્રાં આંખો-
કું

દો. કાલકાલ

આંખ ફેરવીને કોણ બેઠે મારે પાસ
નમર કરીને ભેડું ૨ કરી નમરથી ભેડું
આંખ ફેરવી જાવી બેઠે કપર કાલકી
તેમ જનું

આંખ ફેરવવી, આંખને મળ આંખરો (કા-
ઈ અમરની જાતવ વાંચવામાં કે ભેગાથી)
કું કે કું કે કું આંખેલા નવેનમરની
બાકી મનારી તે કું નહિ કા વાંચ આ,
અને કોઠ આંખે કામજાન કાઠ મુખથી
કુપર કપર ફેરવા

સરસ્વતીચંદ્ર

આંખ જાતવવી, મમજી આંખરો-આંખરો
આંખ જાતવવી, આંખ આંખરું રહું
આંખ જાતવવી જાવી, રતેતરની સામે મન
આંખરું, તલોન વણું, આંખ ફરી જાવી.
" તેના સર્વ અવનમેનો પાઠ પ્રમાણસર

ખલુ યાદો દનો એકઠે તેનારની આંખ
એકદમ ભરાઈ જતી "

સરસ્વતીચક્ર

આંખ ભારે થતી, (નિદ્રામાં દુઃખથી અથવા
વા નિદ્રાએ ચૂકેલા ભારથી) ધ્રુવાની યતિ
થવી. ૨ ભરેખાઈ થતી ૩ આંખ કુખ
થતી જિન્દ જલ્લામાં.

આંખ મળતી નિમ્ન અથવા કીમતી લહેરમાં
આવતું. આંખ આંખ મળતી એકઠે એક
નજર થવી.

" જોખિંક રાખને આખને આંખાકતાં
કાંઈ જેન પાતું નહિ અને જોગ નજી આં
ખ મળી જાય તેા નાશી સ્વપ્નથી નિદ્રા
વિખિત થવી હતી "

સ. ભૂતી વાતા

" ક્યા રમિયારે વાજમ સતલકી લાસ
હવા દોડી છેલ્લખીલા મળી મળી મળે
રે આંખભરી ક્યા "

નર્મદગિતા

આંખ માલવી, ખ્યાન રાખતી નજરે તેતું
આંખ ભારતી, ઉઘારવ કરતી કયાક રેક
વાં; ઉત્કાષ્ઠાથી તેતું
આંખ મીઠવી, લખવાની તવારીખો કોતું
અથવા કીમતું

૬ મરીજતું

" મીઠાવી મારી આંખ મરણથી તેવ
રહે એ કીકી નેમ મીઠા આંખમરે-ક
થાત "

સરસ્વતીચક્ર

આંખ મીઠીને, આગળપાછળનો વિચાર
કર્તા વિન્ય કયાની ઉઘાર રાખ્યા વિન્ય
વગર સમને

" સુરને દરિયે આજો મીઠી જગ
લીપ્તે જુદા મારી હતી, તે તેમના ભ
જામાં ન કોઈ."

સાચવુંની ભાષા

" દેહાગ્રેક તો ધેાડાપ યેજામાં નેમ જો-
ક ધેડું ની નવી પાછળ અથડે તેમ તેના
રેખી કરે છે તે પીગલ કરે તેમ આંખ મી
ઠીને વગર વિચારે કર્યા નાથે "

નર્મદગી

માળાનો મર્મ નવ જલે આંખો મી-
ઠીને મણકા તાલે "

કવિ નાપુ

૨ ઉત્કાષ્ઠા અથડાથી

૩ ખ્યાન થતીને નિમ્ન કરીને

આંખ મીઠીને અથડા કરેલું, આંખ.
ગિર્વા કર્યા આગળ પાછળનો વિચાર
સ્વપ્નથી ને કામ ન થતું હેવ તે વિચાર
કર્તા વિન્ય એકદમ કરી નાંખતું

આંખ રાખતી (ઉપર) તેમજ રાખ
વી નજર રાખતી.

આંખ સારીછે, ભરીદહિ છે દમ છે રહેમ
નજર છે આ યેસાની આંખ સારી છે

આંખ કોપી, મહેસુલાની કોપી તેમજ
કોપી નજર કોપી

" તેવતોએ લલકરું પરિવામ જોવાને
તરર વધ રહેલા છે તેમની આંખ અપ
જા ઉપર છે ખારે રે સ્થા સંજ્ઞા, ત
માથ સુનિવામનું સાર્થક કરે."

કરુણેશ

૩ ધણુંજ ખાઈ કોતું (આંખ કોતું)
જોનો મારી આંખ છે "

આંખમાંથી કરેલું, રે અવગરે કીકી
ને કપાજે ને માથ, કાઠ પગ પગ વગે
રેની વિન્ય સુરને વગેમાં સોચારીપી
કાઠીને તે ઉપર કલ્યા કરોરી ચેકની
આંખની કીકી, કાગળની દાર, ધણુંજ ખા
ઈ આંખની કીકી નેતુ વધાયું.

આંખનું કાણુ છે, યોડું તેમજ આંખે કી
ખ મારે છે આંખનું તેજ કીકી યતું
મરણની અમાફ આંખ આંખ કર્યા

વિને આંખનું કાચુ થવું હતું ને ને વર્ષ
તે તે છે જ આંખ દવા

નર્મસેન

૨. આંખનું છે.

આંખનો પાટો, આંખના પાટાને બા-
લકરનું; જાનખામનું એવું ને કહી તે.

આંખમાં આંખી છે આંખનું છે

આંખમાં આંખીએ પાસવો, જોગવીને
કેતવું-કરવું. (કાંચે માલુસ રેને-નરે
એવ)

આંખમાં આંખનું, કેતવું; રણવું, એ-
લી નાંખવું; સામાની આંખ કેતવન એ
એવ કહ્યું.

૧. લાંબી પાટુ, જાણુ કરવું, પાટી
ભણવું; લાંબી નાંખવું. (પાટના
કેવું રણ કહ્યુંમાં કહે લેવાથી)

આંખમાં આંખનું, કહી જોવાઈ સાથે
બીજાનું કહી લેવાની ઘનત થવી, કહી
કરી; કોઈનું સાથે રેવી ન જાણવું

આંખમાં કમળો છેવે, જોવાઈ કોવી
કહી છેવી, જોવાઈમાં સામાનું સહન
ન થતાં તેવું જરાન કરવાનો બાળકોએ,
કોઈનું કહી સાથે એવું-સાંભળું ન જાણ
તેવી લાગવી થઈ આંખની આંખે કોઈ
માલુસને માં-કા-વાં શાખાં કરવાનો
જરાન પડી ગયો છેવે લાંબે તેને વિશે એ
લાં એવ વપસવું છે તેવી આંખમાં ક
થયો છે

આંખમાં કરવાર આંખની, કાંચે થવી જ
રેવાઈ થઈ; સામાનું સાથે ભેઈ દીધમાં
આંખમાં કરવું આંખમાં જુલકું.

આંખમાં કુવા પાસ, નખવાઈથી છે કોઈ
એવાન બીજા કાચથી આંખે કોઈ વેસી
ભવી. (જાણી)

આંખમાં જુલક આંખની, હેર આંખનું,
કાંચે જુલક; કાંચે જાણે નેર લેવાને કાંચી

રહેવું; રેવે જાણું; નેર લેવાના નેસ્થાપર
આંખી જુલક

“ જુલાના આંખને જોવાના માર પડે એ
રીતે એક ફરીની વિસાન સાર કાળીએ રર
વસતાવેલે ભેઈ થપીએની આંખમાં જુલક
આંખી. ”

મર્મસેન

“ ખાસ અને વેસો એ ને તું ના કરે;
સ્વર્ગ રેવાઈ થપીમાં નહીં લેવ ભે;
ખર્ષ કરેને થપીમાં જુન આંખે ભરે
ભરસો એવો સવજન કાંચે લેવ ભે. જા
નર્મકવિદા

આંખમાં જુલકનું, આંખમાં આંખવું જુલક
આંખમાં હેર આંખનું-સામાનું, જોવાઈની
સાથે બીજાનું કહી લેવાની ઘનત થવી
કહી થવી.

આંખમાં હેર વાસનું, (કાંચે ભરેલી જા-
ખની કાચી)

આંખમાં લલકિયા પાસ, આંખમાં લલ-
કિયા પાસથી આંખે નજ છે તેમ જા
જાઈથી બીજાનું સાથે ભેઈ જાણું; સામાનું
જુલ ભેઈ તેવું જુલ પાટાને નથી એમ
ધારી બનનાં જાણુ કાંચું ૨ જાણુ લાગવું

આંખમાં પૂજા નાખવી, (પૂજા કાંચી આં-
ખમાં નાખવાથી સાથે માલુસ પેલાની
આંખવાસ હતું બને છે તે રેઈ કાંચી
કાંચો નથી તેમજ તેવું ભેર છે કાંચી થઈ
ભવે છે તે જાણી) મર્મસેન કરી કાંચું, જા
જાણ આંખની; સાથે માલુસ કેતવન એવ
કહ્યું.

“ કાંચેર પાસ તે જાણત તેવું પાટાને
એવાન છે એવી બેલીવાન જાણી અને
વેઈ તાંસણ ગાંધી જાણીએની આંખમાં
પૂજા નાંખી ”

મર્મસેન

“ રજાલિ-બને એમ કાંચે છે આંખ

સર્વેની આંખમાં ધુળ નાંખી. એ એવું પાણી
કરશે એ સહિ, એમ યાચતા સામા ય
વામાં શે માલ રહો ? ”

સમજાવ્યાઆન.

આંખમાં પાણી આવતું રહ્યું, આંખું આ
જુવા. ૨. (પ્રમાદે ગરબી વગેરેથી)

૩ અતઃકરણમાં થવાની લાગણી થઈ
આવવી, ગળગળું થવું, દેહું પીગ
જી બંધું

આંખમાં પિંચા આવવા, આંખમાં આવવી,
ઉંધીને મરણે કાઢવું સુખ જેથી અતરમાં
નગરું, કાઢવું સાઈ ન ભેઈ રાહવું (આં-
ખ દુખે છે ત્યારે પિંચા આવે છે તે ઉપ-
રથી લાક્ષણિક.)

આંખમાં લમરીયા રમવી, આંખની કાઠી
મકોર પછે આમલેમ કરવી (૨૪૩)

આંખમાં મર્યાદા મારવાં, જુઓ આંખમાં
તાલકિયા પડવા.

આંખમાં મીઠું આપવું—નાખવું—મરવું આં
ખમાં મીઠું નાંખવું કેવ તેની આંખો ખો-
વાયું, ચીખવું; કાઢવું, જુઓ પડવની
સામે માલસ ગળે પછ તેવું મરવનાથે
જેવી રીતે દુખ જેવાની તબીબ કરવી.

૨. (સામગ્રી મળતું નથે એવું આખ
રહું કરવું. તે ઉપરથી લાક્ષણિક) કરવી
નું પામવું, કાંચું કરવું; કાઠી નાંખવું, પાણી
મરવું કરવું, વગવું, ઉતારી પાડવું.

૩ ઉતારવું, કાઢવું, જોળવી નાંખવું કહેઈ
ખઈ માને તેમ કરવું અથવા જા-
ની વાત કહી કે તેમ કરવું, એકું સમ-
જીવેને કાઢવું આજુ, વાપવાય
આવી રસાવું

આંખમાં મીઠું પાડવું, નગરું (જોળવાથી)

“ આ પ્રમાણે પલી પામ પૂમથી ઝાલિ
રાખ્યા ધરમાં આવી મસતી જણવુંકથી
ભેઈ નામરની આંખમાં મીઠું પાડવું.”

૩ જુની વાત.

આંખમાં રાઈ લાસવી, આંખમાં રાઈ લા-
મવાથી એવું દુખ વામ છે તેવું સામાનું
સુખ ભેઈ દુખ થવું, આંખમાંથી પોતા
ના મનમાં નગરું, કાઢવું ભેઈ સુખ સ
હન ન થઈ રાહવું.

રાઈ ભરાઈ આંખે, પારપરે ત્યાં રહે
ન મિત્રાઈ યોગાસે મરી જાને વસ-
રવનાં કુલો જુદા ભઈ ”

નર્મકવિતા.

આંખમાં લહેર આવવી, લેખાની લેખારી
પર આવવું, લેખની અસર થવી મદમદ
વાણથી અથવા નિશાન જેવેથી આંખ બરા
બરા મીંચાવા ખીંચવી.

આંખમાં લેલી વરસવું, કાપથી આંખે લેલી-
ના નેવી રાલી કરવી—(કૃષ્ણ—કેપને
અભિનય.)

આંખમાં યાનિકર લેવો, (કનેકર પો-
તાની વડે દક્ષિણે નેને જુએ છે તેવું એ
કું વાવે છે એમ નયોતિખમાં છે એ
મકને ખર પુરપની સામે સરખાવવામાં
આવે છે પ્રથમ કનેકરલેખ કલ્પવ રહિ-
તે ઉપરથી) વડેદિ લેવી—કરી નમર
લેવી આંખમાં લેવી નેતું તેવું એકું ક-
રવાની રહિ લેવી.

આંખમાંથી કાળા કાઠી બપાં, (મગા—કા
ળા કાઠી) સામે મોઢે કાઢવું કરવું કરી
બપું, સામે માલસ જેને પછ સમજ ન
સકે જેવી રીતે ઉતારી બપું—બી બપું.
આંખમાંથી લાલો કાઢવા, કરી નમર
જેવું, કાલરિયાં કાઢવાં, નયનમાલુ દેવ્યાં
વડેદિ કરવી (એ અલ્પ પ્રયોગ કાળ-
માં વિશેષ વપરાય છે.)

“ આંખમાંથી કાઢે અથવા રોલવા,
કાઢે મુખથી કાળાં કાળાં નેલું જો.”

નર્મકવિતા

આંખે અધારી નાંધવી, (નગર થોડા વગે
રે અધારી નાંધે તે ઉપરથી.) અથવા

કે સ્વાર્થના લેખમાં કાંઈ મુજે નહિ એવી કે
છાને પ્રાપ્ત થવું; આન બનું શુદ્ધિ બધી
મેળવે મનનું ખસ ખોડાનો વિચાર ન
મુજે. (માથાની કે સ્વાર્થની)

૧ અમારું, આપું અવગુ સમજાવી
કેસારું.

૩ ઉલટું, મરું.

આંખે આંખ મળવી, જોવું, આંખની
સાથે આંખ મળવવી પણ મેળાવકે આ
અથવા આંખમળવી વિશેષ વપરાય છે
૧ નજર ક્રિયા બધી

આંખે આંખનું, અંગેના આંખની આંખમાં
નહું હાથને થીપે કાઢવું થઈ સાઈ રેખી
ન જાણવું આંખમાં આંખનું પણ મેળાવકે
આંખે ઉઠીને જાહેર કીર્તિ, ખા ઉઠીને
જેવું, મહારજ મોરજા ઉઠા; મુજ
મુજ, નજી-મુજ

“ઉઠીને આંખે જાહેર કીર્તિ રજની કસ-
બી કારની સાથે વિદ્યારીએ કીર્તિ ક-
લી.”

મે નહેનો

ખોડાનો ખસાઈ આંખીઆંખને ખસા
પરો મે મેઘ મે આંખાનખ નેમ મુ-
લી થયો તેમ ઉઠીને આંખે જાહેર કીર્તિ
તાન કીર્તિ થઈ નેવાં નહિ મુજાંઆંખી
કસથી મેઘ તે આંખાં આંખી થયો

મર્થવેન

આંખે મહત્ત્વ, અંગેના આંખે જાહેર કીર્તિ
ખીખને રેખાવું

આંખે તળાવ-પાણીઆંખે આંખી વા
રેખા આંખમાં આંખ આંખ કે આંખનાં
આંખે પાયા આંખના, કાંઈ ન સજે એવી
છાને પ્રાપ્ત થવું, અટક-શુદ્ધિબધી.

૧ અમારું, મેળવું આંખનું, મેળવી
મળવું

આંખેથી પાટા ઉઠવા, મેળવી શુદ્ધિ ખાંધી
આંખની ક્રિયા પુરતર વિચાર કરવો, અ-

માન માથા કે સ્વાર્થનો લેખ ન રાખવું ક્રિયા
વાપરી વિચારવું

આંખે આંખની થવી, મુજ અર્થ મેળવ મુજ
તે ઉપરથી ઉઠા અટકા થઈ બનું, મરજ
તોલ થવું. (અટકા)

“આ કામ કરવી કરતાં તો તારી આંખે જ
વધી થયો.

આંખે કીર્તિ આંખની, આંખીકાં ઉપર
કસવી.

૨ (કાંધા)

૩ દુષ્ટ મેળ, અટકાવ સતાવવું.

આંખે કીર્તિ થવી થવી, (કાંધા કે
મર્થ)

આંખે કીર્તિ જાતી રહેવી, મર્થ મરજ
મજારી થવી.

આંખે કીર્તિએ બધી પણ મેળાવકે

આંખે કીર્તિએ આંખની, કામ અટકા
થઈ બનું, મરજતોલ થવું

આંખે કીર્તિએ બધી, કામથી તરફ નરમ
નજર ન કોઈ પોતાનાં તોરમાં-મજારીકાં
રહેવું; આંખે ફરી થવી

૨ વિરિપત થવું, અભવની થાવવી.

૩ મરજતોલ છાને પ્રાપ્ત થવું.

આંખે ઉઠવું નસતાન નું, વધની સમ-
તિ-નિર્મિત થયો, ઉઠીવું થવું; ઉઠીવું

૨ ખસાવ ખસા થઈ બનું

આંખે વસી નાંખવું, આંખે વસાઈ
અમ કીર્તિ વખત થઈ આંખે અ કરવી.

કામથી વસા થઈ આંખનાં અમારું
કેકાએ આંખે આંખે વસી નાંખવું થવું.”

મરજતોલ.

આંખે કીર્તિ, અમારો કીર્તિ. (ખસ
આંખની)

“અમારો કીર્તિ અમારો અમારો અમારો
આંખે કરવું છે.”

નવી પ્રાપ્ત.

આમળી આપવી, ઉત્તરેનુ ઉત્તરેનુ આપવું શ્રેયશ્ચ કરી જાણવું—ઉત્તર કરવું સાંભળી કરવી.

આમળી ઊંચી કરવી, પશ્ચિમેશ્વર સિવાય બીજા કોઈને આપાર નથી એમ આમળી જાણી કરી જાણવું તે ઉપરથી) કેવાળું કારણ છે અવગણ કરવું છે—પાસે કાંઈ નથી એમ જાણવું.

આમળી કરવી, (સામે) જુદું કરી કરનાર અવગણ કરવું આ છે એમ કોઈને કહી દેવાયું; કહેલી કરવી,

૨. આમળી પાઠવા; આમળી કરવું આ કામળી કરી આપવું.

“અથ—પાંડીવાનો તે અવગણ છે। પાંડી કહી આ આમળી કરે છે તે આપવી નથી જાણવું.”

સાચવવુંની લાગણી

૩ ઉત્તરેનું.

આમળી ખુબેવી, પોતું કેવી કાવી જવું જાણવું જાણવું કોઈ આમળી આપી—કાંતુ કોઈથી પ્રવેશ થઈ શકે.

“શિવા અત્યંત આમળી આપવામાં કોઈની આમળી ખુબે એમ નથી.”

સરસ્વતીજી.

આમળી થવી (સામે), કહેલી થવી, “તેની સામે આમળી થાય છે.”

આમળીના વેદપર, એક પછી એક એમ મળી જાય એવું મોઢે, રમણ સંજીને એમ અનુક્રમ જાણવું જરૂરને પ્રસન્ને મનાઈ મોડવું જાણવું તેવાર.

“વિદ્યાર્થીના સર્વ સિદ્ધાંત ચારી જેટલાં જુ; સ્વચ્છ પવિત્ર જાતનો આમળીના વેદપર છે તેમ જાણવું જાણવું જવું.”

અરેનિવન નાઈદમ.

આમળીના દેસે, આમળીના દેસાંથી ત

તત અનુવરી થઈ શકે એવી મળીમાંની જાણવું જેને જોઈતાં વપરાય છે.

આમળીને દેસે નજાવવું, જેમ નજરમાં આવે તેમ કાઢવી પાસે કામ કરાવી પાવવું વશ કરી પોતાના કામમાં રાખવું, પોતાની મરજી મુજબ વધાવવું, આમળી કરી નાંખવું, કાઢવાપર પ્રવેશી સત્તા જોઈવવી “જો જુદાંવન રાજાની વૃત્તિમાં સામેલ થયો હોય તે જુદાંવનને આમળીના દેસાંપર તે રાખી શકત.

સરસ્વતીજી.

આમળીપર નજાવવું જવું જોઈતાં છે આમળીપર રાખવું, વશ કરી પોતાના કામમાં રાખવું, પોતાની મરજી મુજબ વધાવવું મરજીમાં આવે તેવું કામ કરવી કાઢવી પાસે રાખવું.

૨. ઉમળકાથી પાસેનું પાસે રાખવું, નજર લગી વેચવું ન કરવું જાણવું સખતું રાખવું, અલગ અલગ કરવું (સ્નેહમાં) જે તેને આમળીપર ને આમળીપર રાખવું પૂં આટીઆસેવું, સપાટવું, ઘવ વેચમાં આવવું, આમળી અંગે આવવું, (મળી મહેનત પડવાથી કે ઘડું / દુન સદન કરવાથી) આમળી અસર્વ—પાંડીમાં દુન જવું (અત્યંત) આમળી ઊંચા આમળી પાસે જોઈતાં છે આમળીના રમણ, નમે શહે જોઈતાં જાણવું આમળી.

૨. દુન દેવું પાસેનું સવાવું. આમળીની ખાસ, નામુદ ખાર અત્યંત રજો પ્રેમ.

આમળી પાઠા આમળી, (આમળી પાઠા આપી આમળી કરવું ને ઉપરથી લાગણી અર્થે) કાંઈ સખત ન રેવું સામાના મનમાં જાણવું ન આવે એમ કરવું સામાને જાણવું જાણવું ન રહે તેવું આમળી કરવું.

આકાશ પાતાળ ફરી જળવું, આશ્વત્થા
વી પાણી ફેળે ધેરધર્મ જળું.

આકાશ હેઠું આવવું, જમે તેવું ન જવા
તેવું કામ હેન તેમજ સિદ્ધ થવું, અસમ
વાત કે અનાવની સિદ્ધિ થવી અજન્ય સાથે
અજન્ય ધર્મ જવો.

“ મોહિની, તમે ધારો તો આકાશ હેઠું
આવો! મારા નેવા કુંડલો તમારી સે
વામાં સજ તત્પર છે.”

સુ. જુની વાતા

આકાશના તારા ઉતારવા-ઉપાસવા, મ
હા ઉત્પાત કરવો. અજન્ય સાથે અજન્ય ક-
રવો ઉપાસાત કરવો.

આકાશના પક્ષી ઝાસવા, અસભવિત કામ
કરી અજન્યની ઉપજાવવી, મહાભારત કામ
પર પાડવું.

“તેમું તેની રૂચિ આશ્વત્થાથીજે જો
જે રીતે તો પક્ષી મન તણાં ઝાલીજેજે
હાલ હાલ સરખી મોહિની જેકે નહિજે
અથવા રાંધેલે તે રસના મદાં છે સહી તે
મારજ.

હવિ ત્યાસમ

આકાશની સાથે વાતો કરેછે, જુદા મહાન
વજેરની અતિશય ક્ષમાર્થ ક્ષમાવચનમાં અ
તિશયોક્તિ વરીકે વપરવ છે.

“ ઈશ મહા ઉપર રાજાઓનો બધાનેશો
જાને આકાશમાં વાતો કરતો હોય તેવો
એક સંભવદેહ હોય. સુ. જુની વાતા
આકાશને આડે છે એમ પણ મોહાવ છે.

આકાશમાં ઉડવું, અસભવ ધર્મ જવું કુળ
ધર્મ જવું જવું રહેવું, અસમ થવું.

૨. જર્મ જવું રજ પ્રાપ્તિ ન થવી નિ
રર્થ જવું;

૩. જુલાવું જખાણથી મચરર થવું.

આકાશમાં આવવું, જખાણ કરી કોમેજ
વાવું-જુલાવું.

આકાશમાં અડધો-જર્મ પડેલો, અપારે

કાઈ ખાણસ વાતોના તાનમાં નિમ્ન ધર્મ
મનોરાજ્યમાં મહાભવો હેન સ્થરે તેને વિશે
મોહતાં એમ વપરવ છે ૨. જુલાવું મચરર
થવું.

આકાશમાં અડધો અડધો, મોટું પરાક્રમ
કરી ઠેર ઠેર કીર્તિ મળવી મૂકવી મેહદ
પરાક્રમ કરી વાદવ્ય હેલાવવી રોડેલ નામ
કરવું.

આખર સરવાળો, પરિણામે.

આખરસાથ, હમરો અવસર, મરણ નબલિ
હેન જેવો સમય.

આખસા ઉધામી, આખયાના નેચી મત્તી-
તોધાન.

આખ્યા ગામને ઉતાર, ગામનું ખરાબમાં
ખરાબ ખાણસ કામકાંદાં આખ્યા મા-
મમાં ધણુંજ અજાણીની જાને દુધમાં દુધ
ખાણસ.

“ તમારી ઘીઠીની નજીક પણ વધારી ને
આખ્યા ગામને ઉતાર છે એમ ખાંડેલું
પડે છે પણ હેન સસાર છે તે એમજ
વારે.”

મે મહેનદ.

નજીક મોટી, અજાણી મારી એ તો
હોતો નહિ પણ પેલી તમારી અજાણરી
આખ્યા રેલનો ઉતાર છે તેવું મેસામાં
હોય.”

સાચવુંની ક્ષમાર્થ

આખ્યા હાલકાં, કામથી કામને એવા કે મહેનત
કરવામાં કામર ખાણસને વિશે મોહતાં વ
પરાવ છે હાલકાવું આખ્યા એમ પણ
મોહાવ છે.

આખી અણીએ સ્મૃતિશામન, જરાપણ
આખ કામ્યા સિવાય હેલ માત્ર ગુસ્સાન
જખ્યા સિવાય અણિશુદ્ધ, એક વર્ગ પણ
નોંધેલ થવા વિના.

કાઈ નેચા તમે આપે ને હવે તેવું
કાણ કરશે? દુશ્મનના દરમાંથી આખી
અણિને તમે જ અડી શાવો.”

મનાવનાયક

આપોને આપો કરી આપ્યા, જેમ બ
તરી થયેલી આપ્યાં બોધાન છે-
આમ કીધી, જણી કરું ત્યાં બનું, કયા
વર્તુ એકે બનું. (પૈસામાં સ્વતંત્રતા)
કદમી, પિકાર કે વિસ્તારમાં બોધાન છે
આમ મુકવી, આપને બહુકિયા કરવી
આમ કીધી, કીધાંતિ પ્રસરેલો. (નખા
તે કીધા સુધી)

આમ લાગાડવી, કછમો કરવો.
આમ લાગવી, (ધાન વસ્ત્રને માં) પછું
મોધુ બનું, આમ લાગ્યા એકે નખ
નખો જેમ મેરકારીમાં કદમીમાં બો-
ધાન છે

આમ વરસવી, (અવરસ) અસલ ફુલ
વનું, નખનર થવી

" એકે કદમી કછો તેથી બધે બાર
કદમીમાં આમ વરસી રહે છે.

૨ આંખમાં કો વરસે કદમી સાઈ
કેવી નખનું

૩ કોમ આપવો, ખુનસ બરાબી

૪ ઉત્તરમાં બપોરનો સખત લાગ
પડે છે કોરે જેમ બોધાન છે કે
બારણે તે આમ વરસી કી છે

આમનુ કદાચ રોગનુ, પત્તલ ખેર વનું
કમલ વિના થવું કદમી રોગના થવું
આમનુ થઈ, મળેને ખરી નહીં

આમ બસવું, બધાં લાંબો વિચાર કરવો
કોઈ કદિ ખોંચામી, થયારે કદમી ઉત્તરીને
વિચારું-એવું; ત્યાં ખોંચામી

" સાચી નથી બધે નથી નેમ નેમને
નેમને કદમી કોરે લાગ કીધારે, બધે બ
નમ આપી ખમે. બાળો—

મને વાપુ

આમ કીધવું, લાગ કાઢી (કીધો)

૨ કીધી પંતિમાં આપવું

આમ કરવું વાધવું; કેવું (બારણું)

૧. હર કરવું, લખવું વખવું; કીધીવું;
ખસવું કરવું

૨ અખખામવું કરવું; યાવું કરવું

આમ બધેને પાછું થાવું, પોતાની બધે
થવી ખખવું; પોતાના રોગથી ખખખી
પડવાવું

આમ પાછું કરવું, હર કરવું સત્યવું
કુપાવું

આમ પાછું એવું, વાળિસાને વિચાર કર-
વો; અવિચારને વિચાર બાધવો ત્યાં પછો-
ચારવો પલિયાન આપવું.

કીધો પ્રેમના આવેશમાં પૂર્ણાર્થમાં
કામ કરવામાં આમ પાછું એવી નથી."

કે. કપાસખાન

" કદમી કીધત કોમકે તે પુખ્ત એ
લ આપમમાં પડી જને કુર્લકનમાં મર
કામ થઈ આમ પાછું કાંઈ મલુ ત્રેવડ ન
મર પૈસાની રલ છેક કી પડે છે "

અરેબિક નામુસ

આમ પાછું થવું, હર થઈ બનું થવું
(રસી કે કદાચ)

આકા પાવણી, લાંબા મજતર વિનાને (ખ
ધી)

આકાકાસી કરતા, થાડે થાડે આમ બધાં
આમ કામ કરતાં તેને જમીન વધે
વળાં "

આકાકાસી કરવી, વામસ કરતા

આકાકાસીવું, થાડી મુશવટું થાડા વખત
નું લખવું

લાગ નેવા આમ કદમી બોધા સાચે
બધી ત્રેવડી મરવા કોમ આપવું કે
કરવેકે.

આમની થડીને કાઢેને કદાચ, કી ન
લિ. (વાચા કરવામાં વપરાય છે)

આમનુકમાં ખપવું, તિરપા બવું; તિ-
રપોગી થવું; બધે થવું; મર ન આપવું

(રસોઈમાં મેળ આપી વજનું લેવું કે ન લેવું થતી નથી તેમ જાણુક કારં કે મહેનતની ગણતરી ન થતી)

“ સમ વિનાનો ખારો નિર્બીજો કુલામ નમો સમજાને જુઓ કો તે આપણામાં જો જાય.”

કહેવતસમઠ

ખારો હરવો, સહાર થવો હોય તેવી કસાને પ્રાપ્ત થવું થાય નીકળી જવો. આપણો નીકળવો મહેનત કરી કરીને થાઈ જવું હાથમાં પાંસળાં નરમ થઈ જવાં કે રમ થવું.

“ મોઝી જોઈ જમે કાપ્યા તો ઠાંઈ એ ના આપ્યા, ખરે જયોરે જવું પડે તો પને જાંપશે ખાસારે, વસીત્યા.”

વેનચરિત્ર.

ખારોઃ હરવો, કુદી નાખવું; સહાર કરવો.

૨ ટોણું કરવું પાંસળું

ખારો ને આપણાં એક થવો, (આપણી પેઠે આપણની નામ રૂપ સ્થિતિ થવી તે ઉપરથી) સહાર થવો હાથમાં પાંસળાં નરમ થવાં ઉઘાડવાઈ જવું (જ વિરમ મહેનતથી કે માર આપણી)

ખારો નીકળી જવો, થાય નીકળવો હોય-સહાર થવો હોય તેવી કસ થતી છુટાઈ જવું; ફૂટ્યા થતી.

૨. નરમ પૈસ થઈ જવું ઉઘાડવાઈ જવું (ખણી મહેનત, મણો માર કે મણું નુકસાન ખમવાઈ)

“ તરીકાં તાણી તાણીને ખારો નીકળી જતો એ જાણી મરીન લોક ખમવાઈને મળ્યું રહેવા પડ્યું છે.”

ને જાહેરો

“ હનુમતી નિશ ટોક સમીચે ખૂન તરીકાં તાણે, મામ કરી ખારો નીકળે પશુ

જાણીયાર નહિ જાણે આખર એ તો એ વારે, મેલી સસ્તાની થીલા-હરવે.”

ધીરમાલા.

ખાઈ આની, (૮ આપણ-આ આપણી રૂપિયા તે ઉપરથી) આપણું પચાસ ટકા, કે મામ.

સોળી સોળ આની આપણે પૂરેપૂરું-સપાટું

ખાઈ જાએ, સર્વાએ સપાટું સચિપાંચ (ખાલી, માણુ નાનર, વાણી, ખાં ખાં હાથ, જાને પુટણ, એ આ આપણે જાણુ મણાં છે તે ઉપરથી)

“ વારમતિ-મિલ પતિ વાર, એ સમજા આપણું જાણુવે વેર કરીએ તો કેમ જાણની મરજી તો આપણે જાએ છે જો તમે તે જાણે જોને કશા કરી ના જાણા દોત તો આપણે તો જાણનાં પશુ જાને થઈ જાણે હોત.”

સમજામાખ્યાન.

આપે જુદી જુદી તે જાણારે આપે જાણે જુદા છે.”

પ્રતાપનંદક

ખાઈ જાઈ, સપાટું રતિ.

ખાઈ મહિ વિચાર કરવો.

ખાઈ પહેરાર ને જાણીએ થાઈ, સતત નિરવરથ હમેશાં થત વિવર.

“ જાણર નર નસીયું પ્રીતિ,

નીતિ નહિ દરિયા નામમાં

પહેરાર ખાઈ ને જાણીસ થાઈ

કાપ-નામ કાપમાં.”

જોખે માલા.

ખાઈ સિદ્ધિ ને નવે નિધિ, સપાટું મુખ

જોને જાં ખાઈ સિદ્ધિ તે નવે નિધિ છે

ખાણું ટોક કરવું, કપનું કપ કરવું, કર

વાનું કપ ને તેથી ઉઘડું કરવું જાણનું

ચરણ કરવું જાણના રીતે થતવું; જામે

તેમ કરી જાણી નાંખવું

મેઠ એ બેવા ન રહી, આમું દેઠ કહ્યું.”

મુદ્રારાજસ.

૧. વધારી વધારાને કહેવું અતિશયો-
ક્રિયા વખાનીને કહેવું મેઠા મેઠા
વાને બીજવું કરવું

આમા પાઠું, વચર્તા હકત-આવણું નાંખવી.

૨. યાં રહેવું

આડી બીલી, વચ્ચે આપણું ક્રીંડા બેવું
ને ક્રીંડા તે નાતર.

આડી છાત્ર કરવી, આડું મોઢીને વચર્તા
હકત નાંખવી.

આડી વાઢની ધૂણ, (સરિયામ રત્નની
નહિ પણ આડી વાઢની કે ને નરે ન નહિ,
તે ઉપરથી) ક્રીંડા નહિ, ધોઈ.

આડું અવણું લેવું, ઉપરું લેવું પુનઃ ક્રીંડા
દેવા ઉપર દેવો. “એને મે આડા અ
વણું લેવું.”

આડું કિંતરવું, વચર્તા હકત નાંખવી.

આડું તેડું મેઠરવું, ઉપરું-લણું કરી નગારી
નાંખવું અને તેમ કરવું અર્થોર્થ-નગર
કીર્તી કરી મેલવું ક્રીંડા મેઠરવું પણ મે
લાવે છે

આડું પાઠું, રીસ ગઈ વાંકું પાઠું આડું
લાવવું (અવરખતી વાવથી કે ઉપરું
સમજાવવી.)

આડું ક્રીંડા, આડું આડું રહેવું અડું
(વચર્તાથી)

આડું આવણું, વચર્તા પાડવું આપવી વાવ
અસ આપવી બીજા ક્રીંડા.

૨. સહ સમયે સહાય થવું; મારું આ
વડું વધારે વડું (પુણ આડું
આવણું)

૩. આપું નાપું હકત કરવી. (આ
મને રીસ આડું આપી દે છે)

“અપામ, રીસ આડું આપું ને એ ન
પામો.”

મુદ્રારાજસ.

“મોઢે મારાને એ અને એકરથી અવળીને
રખા તેને સમજાવીયે વચર્તા દેવામાં અવળી
વચર્તા આડું આવળું હવે.”

અરિગિવનનારાજસ.

આડું કહાડું, નિર્મલા કે સુપર્યામ કિસ સિ-
વાયો બીજો ક્રીંડા ક્રીંડા.

“આડું ક્રીંડા નોર ન ક્રીંડા,

આપ ક્રીંડાનું ધાવું,

અવળી રીસની સહ રીસ તે

આપ ક્રીંડા નાવું.—

લાલજી અર્થોર્થ છે ક્રીંડા.”

કવિ સ્વાયમ.

આડું ક્રીંડા, મોઢે રહેવું અપાધિકાપત્રે
અપાધિકાપત્રે, અવળી રીસ.

“મેઠામણિ આડું દીપેથી સીમામણ
વાવે હવે. તેમ તેની ક્રીંડા પણ અવળી
પાઠું હવે. તેથી તેને આડું ક્રીંડા પૈસા કે
સરિયામ રત્ન નહિવા.”

મે મોઢે.

આડું અવળી ક્રીંડા પાડવું, મેઠરું મેઠ-
રીથી મેઠરવું

૨. મને તેમ ક્રીંડામાં લખાં વર્તા કરી
સારી પેઠે મેઠરવું કરવાનું

આડું અવળી ક્રીંડા પાડવું વચર્તા પૈસા
વર ન વચર્તા.

આડું આડું વાવળું, (આડું આડું કરી
કે ક્રીંડામણ છે તે ઉપરથી આપણું.)

અવળી કરવી, કે વાવળું વાવળું કરવી.

“અવળી મેઠાને સિવજી

વાવળું આડું આડું,

મેઠા મેઠા વચર્તા,

પાણી ન પાણી ક્રીંડા રે

નરસિંહ મેઠેવા.

આડું ક્રીંડા કરવું-અવળી, વચ્ચે અતરંગ
ક્રીંડા, અવળી કરવી-નાંખવી.

આજ્ઞા સુખડી આપવી, (આજ્ઞા ક્રીંડા ઉ-
પર) રખા આપવી.

“ ત્રિલોકના ત્યાં ત્યાંને
માત જાણવી માત
આપો આજ્ઞા સુખી
કરજિત તે તો માત-કલ્પન”

શ્રીકૃષ્ણની રાસ

આજ્ઞા કરવું, કોઈની સાથે મેલવવી.

“ એક વચન કરતાં આજ્ઞા વાળવાં એમ
જુલુવનમાં વિશેષ મેલ્યામ છે

આજ્ઞાથી અધવવી, વેવિચારણ થવા પછી
વરને ધેરથી કન્યાને લગ્નમાં થરેલાં વરેરે
કરવાં

આજ્ઞાપાક આપવો, મારામારવો (વાંકમાં)
આજ્ઞા કાઢી નાખવું, મરમ ભેલ્યો કમી ક-
રવો નાહ ધ્યાનરવો, નમણું પાડવું યજ્ઞવત
સાંત પાડી રેવું

આજ્ઞા આપને મરવું, આજ્ઞા જુલુ મરમ કોવ
છે તે ઉપરથી કાલકલિકા અર્થે આજ્ઞાવતથી
માનક રાખી ભેલ ભેર કમ કમી કરવું
મરવું રહેવું ખતે પડવું

૨ ભેલ્યામાં આપીને કોઈની ધર જો
ત્યાં કરવી ખજુઓ કરવી ખતથી
કોઈના રોવ કમવા કરવા;

૩ માનક રાખવી

આજ્ઞાસાધનની હીરરી સ્તો અલ્લે, (મહાન
તત્ત્વનેતા પોરો પોવાના જુલુપામ રાજુપ
લુને લિપિ ઉપરી આજ્ઞાસાધન કહેવતો હતો
તે ઉપરથી) મેલાર્ક અલ્લે મરવાળી
આજ્ઞા દીકરી, બી વરેરેને વિને મેલત્યાં
વપરાય છે

આજ્ઞાના તો આડે આડાં વાલ છે, ના-
ખોયા સુખ્યાને વિને મેલત્યાં એમ વપરાય
છે. (વાંકમાં)

આજ્ઞાના કાકરા, આજ્ઞાની મુગધાણી; માન
પ્રતિભાની કાની; કનેલી; ભેજાન
આજ્ઞાપર દાખ નાંખવો, કોઈની આજ્ઞા
વ્યવહારે મન કરવો ભેજાનર માન એમ

કરવું આજ્ઞા કલકિત કરવી કોઈની આ-
જ્ઞા લેવા તળવીજ કરવી

“ અગીર લોકોનાં વનન જવા કાચાં
અને તેમની આજ્ઞા પર દાખ નાંખવા
માંલો એકરે તેજો મહારવું લઈ મો”

મર્મવસેન

આજ્ઞા કમીન એક કમી, કપાત ધવો,
મોરો અનર્થ થવો મોરો પ્રથમ થવો,
“ કપરાન-નહિ નહિ । પડમી નામી ક-
વારથી નહિ આમને જમીન એક માન
તોપલુ આજ્ઞા રે વપારે ધેર આપવું નથી”

ભિખ્યાભિમાન નાહક

૧ મળન થઈ જવો મદ્ય મુરકેલી
આવી પડવી. જાત કમ કરતાં કરતાં તો
મારે આમ જમીન એક થઈ

આજ્ઞા કમીનનો હેર, (આમને જમીન
વચ્ચે નહીં અતર છે તેમજ અતર તે
ઉપરથી) થલેાન વાલવત

આજ્ઞા એવક, મોટું (વિવિધ-માન વરેરે)
આજ્ઞા તૂટી પડવો, એકએક કુખર્તું વાલ
માથે આવી પડવું અલિસન સહકમાં ક-
રાઈ જવું મળન થવો

“ આવી પીલી ખાંતે એકલી

કથી ન સમજું વાલક

એલિતો આમ તૂટી પડવો

અલિસન થવો કપાતલ”

વેનવલિ

આજ્ઞા પડવો એકજ પલુ વપરાય છે

“ લગીર તે દિનન પરીને

આમ પડે નવ દારેછ”

નર્મકવિના

આજ્ઞા ફેલવું, (પ્રથમમાર વાલ્યા આરે એ-
કમ તૂટી પડે છે સારે આમ ફેલવું એમ
કહેવાય છે તે ઉપરથી કુખર્તું સમજાઈ)
આજ્ઞાપર પ્રથમ કુખર્તું આવી પડવું કુખર્તું
વાલ તૂટી પડવું અજાર સહક આવી

પણ; જેમ જામ કાઢવું હોય તેને કાઢવું
 હોય નહિ તેમ જેવું સામ્યાં કાઢવું ક-
 પરજીવરી જામનાં જાણી જાણી કે રસો
 મુકે નહિ, કામને વસ્ત્રાદિ વસ્ત્રો.

૨. જ્યુઝ બેચેલેથી જ્યાં જાણવોનું
 સાથે સાચા બાપનું જુઝુ બેચે-
 કાનું બાપુ- જોઈવું જુઝુ

"શબ્દો શુદ્ધિનાં જાણવો પાળવા
 માંથી છે તેને પાર જેમ જાણવો. જ્યાં
 શુદ્ધિ જાને જ્યાં વિદ્યા. જેનાથી સીને
 જેમ જાણવો. જાણવો જામ કાઢવું છે
 તે જુઝુ ૨. જા જે તો સમાપ્ત પાળવા
 જાણે છે."

કામનીકાન

આસના તારા ઉપાસવા, આસના તારા
 કાળમાં જેમ જેમ જે કામ જેમ જા
 જામ છે તેને જાણ કરવાનું જોઈવું કામને
 નબળ કરી નાંખવો.

"હવે પોલી મુકે માંથી જાણે,
 જાણ સાચી નામ પાળવા નાંખે,
 જાણે પાળવું પાળવા પાળવા,
 કામને આસના તારા કેળાવવા."

વેનવરિત.

આસના તારા ઉપાસવા પાળવા જેમ જા-
 કામને વપરાય છે જેમ જે—

"જે તેને જાણ પ્રકારે વિનયીને કામને
 કે જેનાં કામ જે આસના તારા કેળાવવા
 કામને છે કે જાણવા પ્રકારે પ્રકારે પ્રકાર-
 વાન પ્રકારે જાણવો જાણે જાણવો કરી
 તેની જાણની પ્રકારે જાણવો જાણવો"

જાણવવા નામને.

આસના તારા જાણવા, ઉપાસવા જાણે.

આસના તારા કેળાવવા, જાણવું જુઝુ જાણે
 નામ જાણવું જેમ જેમ જે જાણવો,
 જાણ પ્રકારે જુઝુ નિધાવવા (જાણ-
 વવામાં)

"જાણવી જે નવી જી પરજીવરી જાણે છે
 જાણવી જે તો જાણવા તારા જેમ
 રસો છે"

* * * * *

"જાણવીને જાણવું જાણવાની-જાણવું ત
 જાણવી જાણવી જેમ નવી, જાણે જે જા-
 નવા તારા જેમ છે"

રસિક કામને.

આસના તારા કેળાવવા, જાણવું જાણે
 કામ પાળી પરજીવરી કરવા જાણવો જે
 સો જાણવવા.

જાણવાની સાથે જાણવા કામની જાણવી
 સાથે જાણ જાણવા જેમ નિધાવવા પ્રકારે
 કરવા- રસિક વપરાય જાણ જાણવી ૨
 રસિક રસિક ન જાણ જેમ જેમ
 જાણી જાણવો જાણવી, પર ન જે જાણ
 મનજીવ કરવા

"જે તારા જાણવો જાણવી જાણવી
 જાણ જાણે જાણે જાણ જાણે."

જાણવવા

"જે ન નિધાવવા જાણવા,
 જાણ જાણવો જાણવા,
 જેમ જે જાણવું ન જાણવા
 જેમ જે જાણવાની જેમ."

જાણવવા

જાણવા તારા કેળાવવા, જાણવા તારા
 જાણવાની જાણ જેમ જેમ જે જાણવા
 ન જે જાણવી જાણ જાણવા જાણવા
 જાણવા જાણવો જાણવો જાણવા-નિ-
 થાસ જાણવો.

જાણવાની, જાણ જાણવા જાણે.

જાણવાની, જાણવો જાણવા, "જાણવા જે
 જાણવાની જેમ જેમ"

જાણવાની જાણવા જાણવા, જાણવા જેમ
 જાણવા પાળવા જેમ જેમ નિધાવવા તો
 તેની જાણવા-જાણવા જાણવા, જાણવા જેમ જેમ

રોને માથેને બંધે સાઈ કાઈ કરે કારે
સામે માલુસ પૂર્વેના સર્વે પશિનમાં ઉભો
એમ અનન્યપી સાથે કહેવામાં આ પ્રસંગ
ત્રણે ઉ અલુપાયો અલસ દેવાર વલે.
(આવરણ-વનનાં)

આઈ આજ તે આમીને ધુરજ આમ
ઉભોને કઈ;

૨. કુરતી કમનો ભગ વલે.

આમના ધુરજ આમ ઉભે તોપલ
ત્રણે કે તરફ નરજાસથી બોલે નહિ."

આનું બોપણ
આમલી પીપળી રમઝવી, આનું અવજ
સમજતીને પોતાના મનનું કવું રવેરીમાં
લેનું જામવુ બનેરનું સમજવુમાં ના
ખડુ (આમલી પીપળી એ અનન્ય રમઝ
ઉ તે ઉપરથી.)

આમલીના પાનમાં સુઈ જા, આમલીના પા
નમાં સુઈ જવાનહિ તે જાને મેરઝરીનો
જવાન આપતાં એ પ્રમાણે રીતો રહે,
કાણ કર પછે રહે એવા અર્થમાં વપરાય
આમલીનો બંધ, આમલીના જેવું મલું સ
ખનન વડે એનું નિખન ન આવ એનું
ખનન એને હાથે આમલીના બંધ ઉ
એકે તેના હાથથી પેમે કુટો નથી
આમળા જેવક, મીઠું આ ગાત્ર પગ
વનખં.

"કુરી પુરો મરનાં બીખા એકે રવ
રેકસલુ આમળા જેવક મીઠું પાનું
અલુડ"

વીરાપીરાની નાની
આમળા કાકુ, પાકવુ કાવર કરવુ, (કામ
કાતીને)

૨ ખન મર મીરવો, (નસો કાલી બધ
એરો.)

આમળો અકે, ઉકેલનું; સંસજી મંચી,
કામન મનુ દેવ રાખવો

આવતા પર રાવડ, (અવનત.) એમાં
કેરમાં નાજામાંથી કે સમકમાંથી ખર્ચ કરવો.
આવતી ઉતાવળી દાવે કાંઈને વીજુ મારવુ
(નાકમાં)

૨ નિરપમી રહેતુ કાંઈ કામ પધિ ન કોવો
આવતી જેવુ બોખે બોખુ કપાડુથી
કે ગરજા વિનાનું (પર, એમી કિસાન
અક્ષર, કામ વગેરે.)

આરિયા કસવા, કોમી વધણ વગેરેના સદ
ઉકરી નાંખવા

આરિયા દુરિયા જેવુ, આરિયા દુરિયા જેવુ
નગાઈ નછુડે બેખામાં નહિ તેવુ ગલ-
તરી વિનાનું દુઝ

આરે આવેલું વહાણુ ફૂલવુ, નછા આવેલું
સુખ સુખ વડુ કઈ કામનું ઉચ્ચના આ
મર્મ નિખન જુડે એક સુધી પ્રમેલું દમ
ગરજા જુડુ

આસોજના કોચી, આસોજના કાંઈને અર્પ
કારી રીતે પ્રકાશવુ એવો ધાન ઉ જરોજ
સવારે સાને વર રહો આર મહિને
વરે અવવા બધારે સવાર મર (રેલ સાધુ)
નો મોગ આવે કારે પોને કારમાં સર્વે પા
પોની પમાતપ પૂર્વે આલી માવથી તેને
આસોજના (આસોજ) જેવી કડે ઉ

આવરણ બહુ લાંબો ઉ આરે કાંઈને સ
મારતાં જ તે આવીને કોમો રહે અવવા ન
વરે પડે કારે તેને વિા મોક્ષનાં એમ
વપરાય

"સખિ, આ આવે આવરણ તેા જડ
બાંધો છે"

વપસ્તઆન,
આવ્યા તેવા મવા, પારેલા કાંઈની સિદ્ધિ
ન કઈ દેવ તેવી સિનિમાં પાળ મવા-
નામે દોષા દેશ આપો.

૨ આગળે જતા વાર સી જતા રહા.
આવી અનવુ, ઠી આવરો મોન આવવુ

ઈ

ઉદાળ ઉચિતની, કાંઈ સામ મેળવવાની
આશાએ પલાં બોનું બેસુ થું

ઈડું ચડાવવું, દેવદાસ વપર સિખર પલું
ખરુ આશાતિનું કરવામાં આવે છે તે ઉપ-
સથી સિખર આશાતું એને સાચવિલે જ
ધે એકે મોટું પચાકમ કરવું મદામારન
કામ કરી નામના કરવી

“ એને દુશ્મનને મરિયાં આપ્યા બઈ
મહેતાજી વધારે રે નામની ન્યાનમાં ઈડું
મર્યાનું દાર બહાવા સાવે રે.”

દારમાળા

ઈડું વારલાતુ ફેર, હાંકું પલું ફૂંડણી મા
જુલુ મધાર રેખીનું કાર પલું અડરથી
નમનું-નમનું.

ઈડાસન આગ એક દારા આપુ છે, હાંકા
સનું સુખ ભણે થવું નમનીત આનું
એક એકે મરે છે

ઈન મીનને માટેલીન, (મોટું કામ કરવામાં
પચાંજ એણે ખાલુમ દોષ ભરે એમ
નોંધાય છે હીન્મદારી સી જન્મને સીન્
કું, જન્મને એકે હોરે. તથા એકે હી
કરી અડથી) તજુ મારથી વધારે નહિ
તેરનાં મજાસ.

ર. મજાસ ધોડાં જુજ નોંધએ તે
કરનાં એકાં

ઈચર ઉચર ચિહ્ન, વરધરનો / અધાર
ઈચર મિત્રાન બીજા કાંઈને અધાર નથી
એમ દાખવે છે

આ તે અધારમાં વિચાર કરીને અને
તારહીને મરવાની વેગા આવી સર્વશક્તિ
માન ઈચર તથા હવે ચિહ્ન છે બીજો
જણ નહીં તને જેમ રહું રાખી તેમ
કરી.

પ્રેમચક્ર અને ચારખતી

ઈચર કરેને, ઈચરી સપાથી, ઈચરની પ
રજ મથેથી.

ઈચર માથે શખીને, ઈચરનો દર રાખીને
માથે ઈચર છે એમ માનીને, ખરાબેદાનો
પુખ્તર ઈચર છે એમ સમજીને.

ર. ઈચરને વચન રાખીને. (શ્રુતિયા
પૂર્વક)

“ કુલોદિસ્યે ઈચર માથે રાખી પઠિ
કાને વરવાનું વચન આપું ”

રે કયાસમાજ

ઈચરના ધરની ચિહ્ન, ઈચરનો કુકમ (પ
ચોક્ક) દેરબોએ ને બની આવવું તે

ઈચરના ધરની ઠોરી, આનુંની ઠોરી ૭
ઈચરના દામમાં છે તે

“ સોરજ ને સવાપથી આપણા ધરીઆ
આપવા ભણે કમ કાળ સુએ નહિ ને
એન પલું પડે નહિ કરી ઈચરના ધરની
ઠોરી આની દામ પલું દબની ભણથી પ
ખને આનુંસનું મોત યાવ ”

ને વદ્દને.

ઈચરના ધરનું, ઈચરકું કુસ્તી. ઈચરના
ધરનો નિવમ.

ઈચરના ધરનું તેકું આવવડું, વચન આ
વચ મોત આવવું

ઈચરના ધરનો ચીર, ઈચરનો અપરથી
પાથી.

ઈચરના દામમાં ઠોરી છે, (આ ભગત ભ
લે એક નાદારાજ છે તેમાં જરબેચર સ
ખર્માં પ્રાણીઆની ઠોરી પોતાના દામમાં
રાખીને તેમને રખાડે છે અને પછી તે
પોતાની કમ્પા પ્રખાલે વખને તે ઠોરીને
નમની પકડે અને વખને તાણી રાખે છે
એટલે એને અથ એરો ક મોતી દામન
મા આવી તેને મનમનની રીને વનંચ રેડ

અને વળી તેને પાતી કાલતમાં આ-
વીને તેને ખાંડ કોઈ પણ હોય તે ઉ-
પાતી) ઉપરપાતી પાતી

ઉપરની હાથમાં જવું; ઉપર ને પવિત્ર
નાથપીઠ તેની ઉપરપાતી આપવા
જવું મરીજવું; કાલ આપવે- સમસાર
વળી

ઉપરની નાથ, ઉપરની નાથ સિવાય બીજી
કોઈ નહિ, ઉપરની નહિ.

" વરમાં પાત્રસાગ તે ઉપરનું નાથ
અને ખેડિયારીની સંસ્કારણ ઉપરપાતી પણ
આપી પૂરી કાલતમાં આપી પોતા કલાં "

૩ કા. ઉપરના

ઉપરને પાતી બેઠવું, (લાકષ્મી) ઉપ-
રને આપાર કે તેની અવા તરે રહેડું; ઉ-
પરનું માનીતું અવધા ઉપરે પ્રથમી પો-
તાનું કે જોમ માનેયું થવું

ઉપરને ઘર બાંધીને આપવું, મર્યા નવ-
વું; નવે અવધાર આપવું મરણ પધારી-
પાંથી વડવું

૫. આપવળી ભવિષ્ય અવધુ

ઉપર સામું બેસું, ઉપરની ઉપરપાતી વર્ષ
કાલનાથ કે વિનલી સ્વીકારવામાં આવી
(ઉપર વરપાતી)

૩

ઉપરપાતી બાલ, બી

ઉપરપાતી અર્ધને વધારા વાર કીધી

ઉપરની મેલરવી, હાથમાં મેલ માર્યા માર્યા
કાલ આપવા પાતી બંધી પાપા પૂરી
સાધારી તથા પેશ મેલ કે તે મહિયારી
જાણી મેલ ને કી બે વેળા પેશીને કાલે
કાલે કરે કે તેને ઉપરની મેલરવી કહેડે

ઉપરનું વેલ રેલવું (અલીંગ), મર્યા
પર્યા; પ્રથમ, કીડા ભગ, વર્યાના મેલ-
પા પેશમાં આપવળે. પેશ મેલે, પેશમાં
કુનું કુનું વળ આપવું

ઉપરની આપની તેલકો, કાલનાથ કે કાલ
સપો ન કોઈ; કાલ પેશનું નહિ. કાલિયા-
કે કાલ ન કુનું કોવ તારે જોમ મેલવાવે.

ઉપરની જવું, આપેલાજ જવું; પાવમા-
લ જવું કીડા મરી.

" તે નિષાચે ઉપરની બો.

૫. (પર) નિષાચ વળ; નિષાચ મેલે.
તે નિષાચનું ઉપરની જવું

" અસાના અવધારે ઉપરની મેલે બધી
આપા બધી પાતી નથી. તેથી વિવેરનું
ઉપરની મવા જેવું સમજા પનકામી આ
કા કરે ને રોજ પાગ.

ને મહેતો.

૩. આપવળી નવ મેલ નિષાચ વળ

૪. વધી જવું વળીજવું નવમી જવું,
બી તુ. ઉપરની નાથપુ આપે
અવધાર કરવું; ઉપરમાં આપવું; કાલ-
પાતી કાલ નાથપુ અવધારના કરી ન-
જવું

ઉપરનાથ માણુ કોવું, ભગ-સાધમાં કોવું

ઉપરનાથના કાલને, (સં-કાલ કાલના-
નાથને) ઉપરની નવમી સમસારી સમ-
રિને મદાર કાલની

ઉપરનાથ મેલને પૂજારી, (લાકષ્મી અર્ધ)
ભગ અને સલા મેલની નિષાચિતિન સં-
ની પેડે વળાં જતાં કોવ તેવા માણસની
અવા-આપવા તરે રહેવાના સ્વપંથી તે-

ને માન આપતુ નમસ્કાર દર્શાવી જાયથી
મહેશ્વરને તણ છે ભરતા પ્રયત્નના પીળ
નના માણસોની શ્રીનિ સંપાદન મળ્યા કે
શીલ કરવી

ઉગાડ જ દાખલ, ખૂબમાંથી જ નવાથી પાનુ—
જરૂર કરવું જલ્દિ કે સ્થિતિ થવા પામે
તે પહેલાંજ નાસ કરવે।

“ ਆਰੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ: ਸੁਖਾਖੀ ਨ ਧਰੀ ਮਨੀ.
ਆਰੀ ਭਰਮ: ਹੋ: ਭਗਤੀ ਨ ਭਾਖ ਧਰਮ”
ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥

ઉઘી નીકળવું, સારે રસ્તે વખણવાથી જાત
થવે. હવે "મારી મહેનત જી કામમાં
વડી નીકળે"

વિદ્યા આશ્રમવાની ખબર, શુદ્ધિ, જ્ઞાન.
(અધ્યેયન સ્પર્શિત.)

૧. આપે આપ અમર પડે એવી જા-
દર સર્પ તમેથી આપવ કિંતુ આપે હાઈ
જાતલુ રહે સારે તેને વિને ભોલણી પણ
એમ વપરાય છે. જેમકે "તેને ઘણા આ-
શ્ચર્યાની અમરજા થઈ ગઈ."

3. ଶୁଭଦ୍ରାବତୀ ଜମର, ହରିପାଞ୍ଚରୀବତୀ ଜମର

ઉપરોક્ત સેવા આપનાર, અવિરત મરીનાઈ
સંસ્થાના વપરાશ છે

કોઈએ જ નહીં એવું, નેરો વિનય
પૂરેડાં દેવ; પૂજ્ય પર્વણે કો નવ જાને,
નરો ઉત્તરે આજમે."

भुवनापरिवत्

੨. ਸਧਾਰੀ ਤੇ ਸਾਂਝ ਸੁਖੀ ਤੇ ਭਾਗ
ਸੁਖੀ ਹੁਤਿ ਭੋਜਨ ਨਿਯਮ ਨਾਹਿ ਥੇ।।
ਭੋਜੀ ਟੋਪ ਟੋਨੇ ਨਿਰੇ ਪਲੁ ਮੋਕਨੀ
ਬਖਸਿਓ ਤੇ

“હોની માણ મને જીર, થીસા વિર નવ ધાય
તુને એવે આખમે લાગે જાણ જાણ.”

• (મનમનકે) જાણી જાણી જાણી-
જાણ કે જાણીને જાણે મુજબ રૂબરૂ

આજનાં કાંઈ નિઠુની નિઃ સ્પર્શ
કમેલાં રહેતી નથી. 'માઈ' કાઢીને
પૂરે છે તેવો આજમે છે કાંઈ?

કિયાના આગળ જાણવા, બહુ કે ઓછું
જાણવા તે (મીરજી જાણે.)

૨. જાનની સામાન્ય સ્થિતિ જોવી. (જાનની જોડે રહેવા માટે)

સત્સભામાં, (કાચેલે દામ તરખેડી નુંબી)
એને કહ્યાં સંસ્કૃત જાખમાં છે તેનો જઈ
દામ કાચે, નો મીઠા દામ જલનાથ યી
ન દોષ તે જ

원문: 1997년 12월 15일

કિપાડુ જવુ, ખરિયા-વજા વિનાનું જવુ અથ
વા તેરલી તુકસાતીમાં આપી પણ

“હવે હવે સર્વે પ્રારે ઉપાડે
પકડે, આરાધિયે હવે જને શુ કહે-
શે ? તે બાપડાને ક્રિયા બાપડાને સર્વ
સામગ્રી મિત્રાઈ કરે, આ બાપડા સામ-
ગ્રી કિંમત ભવિષ્યમાં પણ હું તેમને શી
રીતે કરી આપીશ ?”

अरे निमज्जुत्तमं

સિધ્ધાંત મિશ્રણ, ન સ્વચ્છતા મેલુ બાદ

१।२५ १।२५ मेघपु निमत्स मेघपु

“સત્યને પ્રસન્ને જીવન કોમો વેણ
તથાથી કુટિને થઈ જઈ ઉપર નેમેઈ”
નર્મદા

ઉધાક. કહેણુ મિરેસરુ રાજ્ય સિવાય
જાના સંભગર્થ પ્રતે પ્રભુ કહેણુ

ક્રિષ્ના આજુ કરીને બેસવું, (દિવસે કરીને ત્રણ તિથકિને ત્યાં જ્યાં બેસવાના અર્થમાં.)

જાણી ત્યાં ઉપાડુ માયુ હાનિ નેમત્યા
કરમ આનેહા

કચ્છના કાંઠા, બચાવ, જાણી રાજી નવા રાજ
જેમ, પુણી રાજી, જાણી રાજી

“એ નાતમાં જન્મ્યા જાતી સારે ધીરે”

૪. ગોંધુ થવું (જાળવિને ધેર કહી
મળું છે)
કોની બેસવું, આખરે તરત એવું; જહીને
તરત પાવું

૨. અમુક કાપનો આરમ કરી નિ-
મજાની સાથે વજ્રાંશી કહી રેવું
કોનીને કોણ થવું, અમુકાઓથી સાચા થવું
રોજ આપેલ મહાદેવનાં નિ આરમિત પેલ
વર્ષ રોજ તે બર્ષ સકિત અમુકા અંશી
" કૈ નારની બાની કિસી ઉપરશાખાં
લાયકે, અને તને કોનીને કિસી વરો કિસી
મને આપ્ય છે "

બે બહેનો

કોણ કમ આરે કોણ, કોણની અમ-
કાવું કોણાલી કોણવેશાળુ વરનાં
વરના કોણારે કોણુ પલ્લુ મોલાવ છે "
કોણ પાસી લાકાના, કોણ ન લાકાને એનાં
કમ કરનાં; અમુકાસિત કોણી સિદ્ધિ કરવા,
કોણ પાસી લાકાના નેવું અને તેવું મુરકેલ
કાવું વર પાવું

કોણી અમુકા, કોણી મીઠા.

" માલ માલ હો કોણે લગાવિ
કોણુ કોણી કાઠ,
કોણી અમુકા વાવ વરે રે,
કોણી કોણી રિવાજ. "

પાણીવન

કોણકોણુ, વાત અગર નગર ફેરવી લી
ખાલ.

કોણુ-વા કોણુઅર; અગિત; અમુકાં
કોણી અવું, કોણી અવું; કાવું રેવું કોણી પવું
માલ કોણ, કોણી કોણી કાવું ત અમુકાવું
" વાકો કાકો અમુકી કોણી અર્થ "

આતણી મીઠી.

૨. મધનાંશી કોણી અવું " એ તો
મધનાંશી કોણી કોણી અવું કોણી
૩ કોણી અવું (રાગ-સીદ્ધિ)
૪ વરનાં અવું (પાણી)

૪. ગોંધુ થવું (જાળવિને ધેર કહી

૬. ગામસ થવું (પરીક્ષાના કોણીસગમી)

૭. ખરી અવું

" અમુકા કોણી અવું વાં તલ

ધીરામુખ.

કોણીને આખરે વાકો કોણુ, અને કોણી સે
કોણુ મનોરમ- સુર- લોકને આખરે કોણી
અવું અને નેધા અને આખરે સે
કોણુ " કોણીને આખરે વાકો કોણુ અમુકા
વિષ. "

" જોવાનો ઉપસાર આપવાને વસર
વસા, એ કોણી અમુકાના નેધા પુણી
કોણે વેધ કોણીને આખરે વાકો કોણુ વાલ
ને પીળાં મર્યા નેધાં અને પુતળાંનાંની
કોણી કોણીને આખરે આખી મર્યા

મધિવેન.

" કોણીને આખરે કોણી કોણી રમની ક-
સગી કોણી સાધી વિષાધીને કોણી
કોણી. "

બે બહેનો

કોણી લગીઅવતવું, કાવું રેમકા વિષા
વરેલ, અમુકાના મળું અર, વાંકી
કોણીના પાણી, પાણુ (પાણુમાં પાણી-
વેલ કોણી અવું છે તે ઉપરથી) વળતાં
પાણી પલ્લુ મોલાવ છે

૨. કોણી, વાકો અને નેધા

કોણીની કોણી, વળી આ નમના કોણી.
(અમુકી કોણી એ વળતાં વરે છે અને
બીજા પાણી ઉપર છે- મીને પીને મીઠુ
વાવ છે તે ઉપરથી) એવી વળું અમુકી
કોણી, અમુકીકામના, અમુકો પાણી, વરેલ.
કોણી પાણુ, (કાસનાં) કા મુકીને કો-
ણુ, તાપી અવું; એકે પાણી બેસવું ને
કોણી આખી અવું

કોણીઅમુકા, (સામે કોણી કોણી અમુકો
તે ઉપરથી.) મધિવે અમુકાને વિષે મોલાવ
વરના છે

ઉત્તરી પામું, કામું નેમું વેલી પામું
કામને જિને જાળ નેમી તેના જાનમાં
પામે કસે જાનમન કરુ; સરખિડ ક-
રુ; નિયુ રેખામું કસે પામું

ઉપર લેવું, સપાસવું જોડવું ચણી-
જાણુ રે કાપથી બીજાના પર રીસમાં
કરી પામું કર્જવું સાંભળવું સિવાય
ખખાવું; યે રેવે.

“ કારોરનું રેડું ભર્યાં આનવાથી તે
કર્જ નેમી રહી નહિ, પણ આપેથી પા-
મીએ ખાનદારીને કાપી લીધી.”

ને નહેને.

ઉપાન ચકર, (ચલ-ચલિ+પાન+ચકર કર-
વું+ચકર) ભરીનું પાણી જોડે છે તેને
ઉપાન કહે છે એટલે જાણેજી જોડે પાણી
તે ઉપરથી સામાનજી પામું કંપવા
વરાવું. ઊંચ ધનિવડું વાપે.

ઉપાન પામ, વરોડ, એટલી બાજવું થાડી
વજુ પંડાઈ; બાજ પંડાઈ, બાજવું વિ-
નું વજુવડું બાજ, વિચિત્ર (ઉપાન
એ વજુનો સંજો છે તે ઉપરથી વજુ
સામાનજી પામ પજુ નેમાવ છે)

ઉની આજ, ઉનીવડ એવન ડાહ્યાન, બન
બાવવડ; ધમ; મોડો.

ઉપરો મળ્યા બનાવુંને બાજવું છે
વજુ રેલી સામીત કસે તેા ઉની આજ
વજુ બાજવર નથી.”

ને નહેને.

કરે બાજવું વજુવડમાં નેકારી આવેર,
તેને એા કામે ન બાવે ઉની આજ,
સેનનો સરખ ઉનીએર.

રખિત

સવાનું કુંજ બાજવા રેવ જેવું બને
જોડીએ બીજે; તેમને ઉની વા ન વાન
એવ બને કાઠ બાજું.

મતાખાજ.

ઉની વજાળ કસવી, રેવાની કસ-કસીને
નેસી વજાળ વજાળી બહાર કાઢે.

“ કામું બતારની કો વજાળ કાપી પા-
સેર.”

સરખલીવડ.

ઉની વા, બુજો ઉની આજ,
ઉપર આજ ને નીચે કરતી વચ્ચે કાંઈ
આજાર વિનમી-બતારિયળ કાઢતી-નિ-
રખાર-નિરખિત રિપતિ.

કારે તેા ઉપર આજ ને નીચે પાસીએ
ઉપર ઉપરથી એવું, નખર રેલી બની,
ઉપરથીજ રેવ બનું એથી કામું જોડા
ઉતરીને એવું—બારીકાથી એવું

ઉપર કરવું (નેમું), કામું વજુવું; પાન
કરુ; નિયુ પામ ન રેવું નિરખા બના
ન રેવું

“ હું વેજુવડું ઉપર કરીશ,
સસાર સામર હું વેલે ટરીશ.”

કારખાજ

ઉપર રપોડે, કર્જવું કામમાં કામ ઉતરી
જિન ઉપરથી નેકારું રેખાન તેડા ઉપરથી
ઉપર રપોડે વિચાળ કસે.

૨. યેબજેગમાં બના ઉપર કાપી વજર.
ઉપર રપોડે બાપવે કરી.

ઉપર વજને કરવું કામની કપતિ સિવાય
કરવું

૩. મલે કરવું બેખિ તેની પાસે ન
કાપતાં—તેની વજાળ ન ભર્યાં પેલે
કરવું

ઉપર નીચે જવું, બાજુર જવું; બાજીતં ન-
નવું; બાજુર ઉપર રેવડને માડેકાવવા
જવું તેવાર વર્જ રહેવું

“ માખી મરિન બી પાતાના જિવ પ્ર
પાનની સુલિવજ પાનીની આવર કસા ઉ-
પર નીચે વર્જ રહી ઉની.

કારખલીવડ.

ઉપર પગ મૂકવો, અનાદર કરવો અવગણના કરવી ન લેખવવું ઉદ્ધમન કરવું (નેમરાહીમાં) નમનવું ન કનૂષ કરવું આડે રહેવું

“જેવું તેવું અમલનું કામ છે એ ઉજ્જવર શીના કુદમ ઉપર પગ મૂકે”

મુદારાક્ષસ

૨ પેર ઉપર પગ મૂકવો.

૩. છાતીપર પગ મૂકવો.

૪ લોચપર પગ મૂકવો.

ઉપર રહેતો, નતો દેખરેખ સખીને પાસે જમા રહેતો.

“તે આવી પોતાને કાંધે ઉપર સ્ત્રી પીરસાવશે અને અધારી સાથે જાણું નાંદશે તો જ મુખમાં માસ મુકશે.”

મતાવનાદક

ઉપર હાથ સખવો, મહીઆતાપણું કે ઉપરી જણું મોખવવું સલા મજાવવી.

તેના પર તો ઉપર હાથ રાખી તેને જોતો દૂરનો જા સખ્યો હતો કે અમલિન જોડે પલ્લુ વેણ તે મોટી યાચો નહોતો.

અરેભિવન નામ્પસ

૨ પોતાનું પારેણું અથવા મોઢેણું ખઈ પાછાવે તે સખવો.

દરેક બાજવમાં તું તો વારો ને વારોજ ઉપર હાથ રાખે છે

૩ સભાસવું સામવું

“જે ડોસો બાળકની ઉપર ને ઉપર ને ઉપર હાથ રાખે છે એકઠે ઉની આંતરે રીની આનો”

ઉપરનું ઉપર રાખવું (જોશું), મોઢેણું ખઈ પાડવું નીચું પડવા ન તેવું અર્થ નમ તેમ ન કરવું; આન કામ થવા ન તેવું

“તે તમાઈ જોશું ઉપરનું ઉપર રાખતો.”

૨. હાથમાં ઉઘાડી કુલાનીને રાખવું (ખામે બાળકને)

ઉઘડાકાંઈ વળી જવી, ખરાગ માર્ગનું મુજબાણી થવું જાડી જવું

ઉઘરકા-ઉઘાડા જેવું થાકું, રીસમાં થરે છે મોઢું

“ઉઘાડા જેવું મોં ન સખતાં હસ્યુ-જો એકેશ રાખવો અર્થ નેવો થરે ત્યાં તેવો ઉઘળકો ને જ્યાં જ્યાં દેખાડવો એ સીમાં વિશાશીરી જોડે છેવી.”

ને જહેનો

ઉઘસ ઠેકવા, નેને તેને તાં વચર અર્થનું જવું લોકોને ઘેર જોડા પક્ષ ખાવા (નવરાત્રી નિતાનીમાં)

ઉઘરા ઠેકા એક પીત્તના અતિક્રમ જા આઠે; એકે એકો જવ હવાવે ત્વરે નજોડ પાલે.”

કાનદેરુમ

ઉઘરો ઉઘડી જવો, ન સવાન જવું ઉઘરિયું થવું નિર્વિલ જવો પરમાત્મવું ન થવો ઉઘરો થવો.

૨ સુવસ જવું પડે નેસવું પનમાલ વચેરેનો મોરો નાસ થવો

ઉઘરો ઉઘવો, જુઓ ઉઘરો ઉઘડી જવો.

ઉઘરો જોડી નાખવો, ઉપરથીને ખારે ન

રચાજ બાણી નેવું-વારવાર ફેસ ખાવા

ઉઘરો બાણી-વાણી નાંખવો, કાંઈને ઘેર વારવાર બાણવું જવું (ઉઘરો ખસાખ નામ એકી વખત-અલક્ષિત)

ઉઘરો તળવો, કાંઈને ઘેર જવું બાણવું નામ કરવું (રીસમાં કે દેખમાં.)

ઉઘરામ ઉઘરાગ, ઉપલબ્ધી કારેણું, હામ ઠોઢું

“જે વાત નશતાલ જોડી છે પાવા વન રી છે ને તિ વધામણની ઉત્તિપી નળા ખરતા તેઓના યવુઓનું ઉરાંત જાંત ઠોઢું છે”

વૃજરાતી-કહેર

ઉઘડી બહાલ, પીમ નશર

“જોબના એવી ધારી છે કે વચર ક-

કલે કિનેડા કોડી દુસ્મન નર મલ્લાન
મસાર કરી માલ્યા નરે રે । તેને તો
કસી બાહા થઈ.

મલ્લાનનાડા

કસીની પાત્રું, જગતેથી કોઈ મુશ્કેલી કે
આમલ્ય પાત્રાને લીધે નબ રહેવું; આપી
પાત્રું. (કમ)

કસી કવુ, કસી નવુ નવ જામલુ મેલો
નવુ (માલવી નીચે આપવુ તે ઉપરથી
વચ્ચાલિ)

નરેક રૂઠ લતા રહી કુસરિ, જાનનાકર્ષ
મારે ભેગાનું સખમનું કસીરે પ્રીતમ પાને
જાપમ

કસીમાં ઉપામવા, (મલ્લાની માલવી કવ
મે એક વધારો કે એક વેદો માને કે
તે ઉપરથી) જોઈ માલુસની જરૂર ના-
કરી કરવી. તે નિચારીથી પુરું કસી-
કાંને ઉપામવાની નહિ. એમ બપરે જુવાન
કોનો મણી સુખરી નવ કે ભરે તેને
લો જાની લાગણીમાં મેલવા કે

૩

કેમ કસી, શુદ્ધિ નર્મ કેવ તે પાછી કે-
કસે આપવી ભક્ત ભાવની; માન આ
વુ સારવ થવુ જાહન થવુ; સખમ
આપવી

કેમના કસવુ, આમલ્યપણું સખતુ કેમ
આમલ્યકિરીયરી સખતી, પેલાની લાગ્યા
કે પામ કે તેનું માન ન થાવતુ

કેમનાં કવુ, કેમનાં ભક્ત આમલ્યપ-
ણમાં નવુ

કેમનાંથી કસવુ, જાન થવુ શુદ્ધિ આ
રવિ; ભક્ત સુખી-આપવી, માન આપવુ
ભરે સને કસી કસવી
મલ્લાને એમ ભલુમે;
મણી કામલ કસી કસવે
તો દા એમ કોણે

પાણીપત્ર

કેવી કવુ, પરચરતુ પવી રહેવુ નમ
પાત્રું

પાણીન મલિલાઓ પેલા વિદ્યન આ-
મારોને ખરાલ કરવી જલ દામ તે સખતુ
કેવી મનું કે "

રક્તિ આમલ્યનાર્થ

"ભક્ત કસી નર્મ કે એવી તો "

રે કસી રહેવુ કસી ન, ન જવુ
તો

કેવી મણ, કસી રહુ મે ભારીમાં ભલમ
રેલ વચ્ચવ મે

એકરિસરે એને કસસ જરૂર મણી
કસે તેનો નાકો વચ્ચવે તો કસી મણ,
જલ કસરો એ વચ્ચને કસવાને તૈયાર થવે.
ક. કુની વડી.

કેવો નીચા પાસા નાખવા, આપું ભવલ
સખતી ભાવવુ ભક્ત ભાવની પેલાના
પાત્રું કસવુ; આપ આપના પાસા રેવ; એ
પણે ભવલ ઉપરેમ રવવે.

"ભરે પચ્ચાને મણમ આપું

પુરું પાની આપ

વારે પેલ વચ્ચાનું નાને,

જાણી કેવો નીચા પાસ."

નજીઆન

કેવી આંગ કરવી, પલ્લાવ મંદ અને
આમલ્ય આમલ્યને નિ એમ મેલવેલે કે
"કેવી આંગ પલ્લાવ નથી ખાલમ કે

આખ ટેલીને સાચું જોઈ શકાતું નથી
જોડે એ નથી મર્યાદા છે

ર સુમે ધવા હિમત ધરવી.

કીચી આંખો કશાવી, આંખેથી આશા
અધિરાઈ થપને એવી રીતે જાગવી,
વહાઈએ વાહ નેવડાવવી અખીરાઈની સાથે
હાઈ જામ સેવા છવ દાંપી રહે એમ કરવું

કીચી મૂછ રાખવી, મવ ખરવે; ટેક રા
ખવો નામ રાખવો (મસ્તભી મતાવવાની
આવડ.)

“ તે પેલે પવિત્ર કુળનો હાથ રાખી
આપણાથી વાંકો કાઢે છે ને જીની મળે
શખી આપણું અપમાન કરે છે એ ખરે
ખર આપણત કરી મરવા સરવું છે

પ્રતાપનાથક

કીચુ આપણું, સ્વભાવ-માન-સંજ્ઞા-કર્મ-
પદ્ધિ-સ્થિતિ-મુદ્રા નવેરેમાં સાધારણ બીજા
કર્તા વિશે ન જાણાતું થતું મોટું થતું,
કર્તા થતું; છાંયોની જીની સ્થિતિએ
પહોંચતું.

સો સો જાણની આમળ કાલાવાલા કરી
જાણી માગી લાગેજો તોપણ કાંઈ જીનું
તો આપ્યું નહિ ”

મિથ્યાભિમાન નાથક

“ સમગ્ર અતીતિએ એ થઈ

જનું કાં વારો અવગમ

જીનું આને કેમ પાછાં

જરેજોગ પાડું સાહ-મજુ ” નહીં કવિના

કીચુ અહવું જીની પાવરીએ અહવું.

૨ કુલાતું, મગરર થતું, (વખાણથી)

આકાશમાં અહવું જનું નોતાવ છે

જીનું અહાવણું એવે જીની સ્થિતિ-પદ્ધિએ

જાણી પાડું અવગા કાળમાં વખાણ કરી
કુલાતું

“ નીચ માણસને જીવા અહાવવા એ ગો
ધાને ઊભા કરતાં વધારે છે ”

અરવચીત્રક.

કીચુ એવા પામતો નથી, (પહું કરમજી
જાણી કે જરાપણુ વિચાર્યો ન લેવાન
એવા અતિરમ કામની માણમરીમાં.)

“ ભાષિતા હવે કીચુ એ એતા નથી, ” એ
મર્વિજપણમાં

કીચુ અહવું, (દિલ, મન.) નાણુ થતું એ
દિલ થતું, દિલ ન જાણતું, ખાન જાણુ રહેતું
નાણમેથી થવી

કીચુ નીચુ કરવું, વેણતું ઠાણે કરવું વે
સ્વમેરણ પાડું એવ તે ઠાણે કરી સાહ-
મજુ કરવું

કીચુ નીચુ અહવું, તાણાવેથી ધવી આણુ
થતું, છવ તજવાઈ ધવે, અખીત થતું,
તેવાર થઈ રહેતું

“ બીને છાંડે જ્યારે હું જગ્યાસ્થકમાં
મરો જ્યારે તેમની પાસે તે વાત કાઢવાને હું
હજો નીચો થઈ રહો ”

અરેખિતનનાઈક.

મિત્ર ઠાણ પાસે નહીં

કાણે કાની સાથે કાન

નીચા જીવા થઈને એસે,

સાંભરે રાખાનું માન ”

કવિ હારમંદ્રલ

કીચુ એમણુ, કામ કરવાથી દૂર રહેવું

૨ (જીને) જાણુ અવગે.

કીચુ મન, અખીતિ, કાંચો જાણે મને
કાંઈ કામ થાવ નહિ.

વપથી જાણે ન રીડીએ

અખી ન રીડે રાખ,

જાણું મન જોનાં થવાં

અરિ તે અતે થાવ

પ્રિયરમ ને આરમિત.

૨ ઉદાર મન.

જાણે થોડીએ મરવું એમ

સતેલ જીવા જાન્યો

જીના જાનમથી દુર્લભ એ મોઢ,

નર્મજ જીવા જાન્યો

નર્મજિવા.

કોઈ મૂળ, નેનું કપડાં કે મગ બજારીથી
સમજાયાં ન આવે તેવાને માટે વપરાય
છે એનાં મૂળ તેા જુદાં જાડાં છે.”

કોઈર વિશ્વાદીનું કોણું, કોઈર વિશ્વાદીના
નેનું વેર-સતુલા-અલુનનાય કોણે.

કોઈર વિશ્વાદીના મેળ પશુ એ / અ-
કેમાં બોલાય છે

“ ધાતકથી અને કવરણાક્રિ બોઈર વિ-
શ્વાદીનું છે એ બેને કોણ રહે પશુ ખાઈ
નથી.”

કોઈરિશ્ત્ર કવણું, ઘંતે કરીને કોઈ વસ્ત્ર
કાપી.

કોઈ પમણાણ, માગ્ગીન ખરાય પમ
લાંનું જેથી ઉઘડું ઉજળાં પમણાંનું
પણા જેમ માને છે કે મર્યાં બે કાષભા-
ગ્ગણાનું આવવુ થાય તેા તેના સુભાગને
ચોરે જુદાં ધારો. અલગ પુખ્તની શુદ્ધિ
સવજ અને કોઈ કમનસીબની સાથે પાનું
પાગથી ઉઘડી કાઢી થાયછે નેનાથી કાવરો
થાય તે ઉજળા પમણાણ, અને નેનાથી
કાઢી થાય તે કોઈ પમણાણ કહેવાય છે

કોઈ પાયા બાધવા, બાડું ભવણ સમ
ભવીને ભખાવું, ઉઘડું ઉઘડું જવાનીને
બોલવી તાંબું, સમજીર કરી જાણે ર-
ને રાતું.

“ ભાઈ પૂતનો પાલો અને જ થાડી જ-
તાએયે તેા નેા રત્નસંકેને કોઈ પાયા નાં
ધનાર અનેજ ને જામને જાડી થયા તેા
હવા તેવા થયા જેમ જાણું

પાંચાલી પ્રસન્નાબ્ધાન.

૨. આમણ પાણનું કોઈ ન સુરે જે-
મ કર્યું. વજાણું, શુદ્ધિ-માન-સમજ ન
સમજી. અધિગિયો કર્યો.

“ તે કોઈ પાયા નાંધીને કુવામાં પડ્યો.”

કોઈ વાળ વાગવો, જેમ જાગવો, ને
ધીજે તે કર્યાં ઉઘડેજ થવું ખરાબી થવી.
(રેગ્યોરે)

કોઈ પાપડી મૂકવી, રેવાળુ કાઢવું. (ના
કરી જતાવતાં કોઈ પાપડી મૂકવામાં આવ-
વેછે તે ઉપરથી)

કોઈ પુતળીણ, (પુતળી-સીકા) ગુણમાં,
નાચી ને વીરળી આંખ કરીને નેનાર
(પુરણ ભવવા કી) નેની આંખની કીકી
કોઈ કોણ તે. (માણસ.)

કાંધીને પાટે કહેવાય છે કે તેની આંખની
પુતળી કોઈ છે

કોઈ કી નાખવું, ખાલો પાણું પવા-
રી વસ થાય જેમ કર્યું માંડ પાણું
જાણે મોટે પડે જેમ કર્યું.

(મુખ્યત્વે કરીને મૂકે ચોટ વગેરેથી ક-
ળ કરવાના સમજમાં વપરાય છે.)

૨ રીખાવું, પીડવું, કમડું. (અતિ-
સય કામ કરાવીને.)

કોઈ મારણ, કવડું કરી ખસળ કર્યું-નુક-
સાન કર્યું, પાસા કર્યાં ભવણ કરી ન-
માડી તાખડું.

“ મોપણરે કીચકી વાવ કાઢી ને કી-
વાની કામના અધિકારીએ સ્વચ્છ કાચે
બોનાં કામ કર્યાં કોઈ પાટે છે તે કોઈ
કારકે ઉપકારેલા કુકમનમાં ઉપસી જ-
તાની આખું ”

મર્ષસ્તેન.

કોઈ વળી જાણુ, ડેમજ થાડી જાણું; ઉપા-
ની જાણુ સક્રિય ન કોણ જેની સ્થિતિએ
પહોંચવું.

“ કામ કરીને પાણી કોઈ વળી ગયા તેા.”

૨. જમડી જાણું; ખરાય થઈ જાણું; પા
વજાણ થવું કુળપણી થવું.

“ જાણાવતું સમજ કાણુ વળી તમ ને
ચામ જાણા થાય કે કાઢીમાં ગાયો ભ-
ન એકલીજ તેની ખુસી હતી. ”

મર્ષસ્તેન.

કોઈ જાણવું, રેલી નાંખવું, જાણી રાંડ;
કાઠ નાંખવો, ઉઘડું કરી ખસળ કર્યું

પરે જમ રહેતું, આગર જનું બ
પરે જનું.

“ ભાણે, ત્રાસ ભેર- ભાણે આમે ક્રમા
“ રો દોષ એવી બવળીન સ્થિતિમાં
ભાણમાં; ઉપાદમાં ” ક્રમે ભાણે કાંઈ
તેમ થાય ! ”

સો મૂળો, મૂળની પેઠે અકાને અકાઃ
રહેવર, આગસુ હસમ હાકાનું હાકાનું
આમકું, કમ કારે કયામે આણે કિનું,

અકાને કાઠા થાળે કારે પજુ મદેનન
કયામાં કાવર દોષ એવા આણુસને વિને
બોધતાં વપરાય છે

કીકો રસ્તો, સધિ પારી રસ્તો.

કીકો રસ્તે જાનું ને આવણુ એકમે કાઠની
સાથે કાપનાકાપન ન સાચતાં પેરી રસ્તે
જનુ તથા જાળે પાછા આવણું (વચ્ચે
કાંઈ થાવમેત્ર ન કરવી)

કીકો રસ્તો દેખાડવો એકમે જાણે એમ
કહેવું અથવા જાવ એમ તળવીજ કરવી

એ

કે અગ્નિ મૂકવું, સાચા થાણા જાળે મા
૨ એકા રસ્તો-રીન રાખવી (આણુસને
તથા થાળે મૂકવો ક્રિયા અત્યે દલ
મે રાખવો તે ઉપરથી.)

“ છવાડવાને છવ આપીએ જાને મા-
રવાને મારીએ જ તમે વિષ જાને એ રા
જુ, બેને એક અગ્નિ ન થાણવ આણું બ
ને આજ એ દરે રોર થાય તે તો અધિ
રીનમરીમાં જ ”

સરસવતીચક્ર

“ જાન, માથા જાને કાવણું બાં સરસવ
આવી રીતું મરે ત્યાં નેવાર રાજાસરી
રહિ ન થાય જાને ” દરે રોર આજ દરે
રોર જાન ” એ પ્રમ. લે દી. એક અગ્નિ
મૂકવ એમાં કા થાય ! ”

મધિવતેન

“ તુ કવિને સરખા મણે જાને ને મુ-
રખ જાન, એક જ અગ્નિ સાને મરે મે
થાણવ. ”

પુદિશાલ

એક આખ, કો તરતી નજર પાપજી

આણુસના સળધમાં વપરાય છે. ને આ
જુ ન વપરાતાં એક જ તરતી નજર
રાખવી તે.

“ તેની અગ્નિજનમાં ઉત્તિસારને એક આ
ખ હતી તે મુસકામન થોડાને જ જોતી
હતી ને ઉત્તિસાર વળે હતો તે મુસકામન
થોડાના પશ્ચાત્ત જ વળે હતો. ”

કરુણેશ

“ કુખરેવ-પ્રિયે કું લેા હમવ મમુએ
સમન નેનાર નેવા દોષ તેમને એક
પ્રે વમે અભરે અધી આવીને બધાં રજાં
દોન લેા પજુ હું તમરે મરિરિઆવસને
લેા કામળી-આરં પુરને એા આમે
જેનાર લે કમ કહેવાય ! ”

સવમામાખાન

૨ સવમામા ખીઠ મઘવી નજર
એક પરી.

“ એની ને મારી એક આખ થઈ હતી
પજુ કાંઈ થાન વર્ષ નહિ. ”

એક આખમાદસાવર્ષા જાને એક આ
ખમાં રાજાવા (જાણને) બવ જાને

પ્રીતિ ઉત્તમ સખતી ખાતણ કે નાજાને
બરને પ્રસન્ને રાજ્યમાં પશુ પૃથે છે અને
કેદારી વખત દસાવતી પશુ પૃથે છે

" નાપદી અને બંધારને તો એક જા
ખમાં દસાવતી અને એક જાખમાં રાજ્યમાં
નોંધે.

મર્ધવસેન

એક ઈંદિયુ યાન, એક જા દિશા-દેશનો
વિચાર.

" જેમ રજાવો થયા મરિયા
તેમ મર્યા થયા થયા,
સુખ બીજું કંઈ કરી ન જાયે,
એક ઈંદિયા યાન તથા.

ચાલિયાન

એક એકના મીમાં થુકે એવા, એક એ
કથી મરિયાવા એક એકના સાંભળા-કે
તરાવા ન જામ એવા અને સરખા ઉતરે
એવા (મમતામાં મામાં સરસાર્થમાં.)

એક કાનથી બીજે કાનજનું, દેશનું જા-
હેર થવું નહાર થવું (સામ થત)

તું બચ્ચો! નથી કે નાથી ભોવસમાં
નાથે તો તે થત પશુ જાની ન રહે તો
તારો જા હવથાક કેમ રહેશે ? એક
કાનથી બીજે કાને જતાં શેા વિચન
વશે !

અરેનિવન નાથિય.

એક કાને થઈ રહેવું કાન મીંડીને સાંભ
જનુ સ્વસ્થ વિશે સાંભળવા તરાર થવું.

" તેનાર કાનેસમાં કાંઈકેનું જાણ્યું જા
ભળવા સખત પ્રેક્ષક બનેા એક કાને થઈ
રહ્યા હતા.

જુલસાલી

એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી તા
જનું (સાંભળું કે તરતજ બધું સાંભળું
નથી એમ કરું) સાંભળું ન સાંભળું
કરું, સાંભળીને જાતરમાં ન ઉગરવું, સાં-

ભળું હોય તે તરત નેરકાર રહેવું, જાણ્યું
કરવા.

ખરે માથે જાણવાની તક બેઈ હતી
ને સૂઝત કરવાની સુચના એક કાને સાં
ભળી બીજે કાને કાઢી નાખી હતી તેને
માટે વિશ્વના જીવિત ન્યાયપીઠને જાણ
આપવો પડ્યો. "

સાતથી ચોપડી.

એક ગાંઠ, એક સપ. તે બેની એક માં
કે છે

એક માટે એકાદ એકના, સરખી પાંતીત
મજતા જાણતા સરખાવ (સખત પ્રેક્ષ
વરેરમાં).

એક જાકાનો જાકે એવું જાકાનાતું, એક
જાત વધતું (મજત-મા-સરસાર્થમાં).

એક છે, (બીજ છે) મજતા છે એક પ્રે
મથી ને રજા એક છે એમ જાણવું છે

એક જાવ જાવું, ખન મજતું, મિત જાવ-
વશેજા જાવશે ન મજશે ખન મજમાં હોય
તેવું થતું એક રિત થતું.

" સખામવરિયા અને મજિલાજની પ-
ત્રીતો એક જાવ થઈ રહેત હતા. "

સરજીવી વડું

૨. જરાજર ખાન જાણવું વિષયપરિવર્ત.
એક હસે ને એક હસે, એકા નાથે, જા-
ન મીંચ્યા સિવાય

" જિરે યાને પેતાના પિતા વગર બીજું
જાણ્યું જાણવાની રીતું નહોતું; તેથી તે
જાણ્યુંવરને એક હસે ને એક હસે જોઈ
રહી.

શે. કયાસખાન

૨. એક જાણેને જાણે, વિષય લીધા
સિવાય. " એક હસે ને એક હસે
યામ છે

એક તમે યીવ્યા રહેવું, (તને-સ્વર્ગને)
જાણેપીને એક જાણમાં રહેવું

તેઓ તેમના મનમાં જાણતા હતા કે
આં મુખી આપણી અગ્રેષ્ઠ પ્રભાવના આ-
વૃત્તો દિલ્લિસ્તાનમાં એક તમે બેઠા છો
આં મુખી તેઓ આપણને એમને એમ બે-
પરવાઈથી મરવા દેનાર નથી."

જનમહેનત

એક તરફની રોશની વચાઈવી, રોશની
એકજ તરફ વચાઈવાથી એકજ તરફનો
અવાજ આત્મા કરે છે તે ઉપરથી એકની
એક થાત કહી કરવી બીજા માણુ પડતી
મુઝી એકજ પશુનાં મીન ગામાં કરવાં.

એક ઘર્ષ થયું, મળી જ્યુ સપ થયો એક
મનનું ધવું, એજ મધાનુ રોશનીમાં
જોડાવું

એક દિશ્ન થયું, બે અવધા તેથી વધારે
માણુઓના વ્યૂંસ વ્યૂંસ વિચાર એકજ ઘર્ષ
રહેવા

૨. એક-પ્રેમથી બે હળી એક જણાવું
એક દિસે-મને, હજારવકાં મગજ રાખી
ને ખાન છને

અક્ષ મુદિ માટે મે ડીધી
પ્રતિદા ફૂલે નેહ
એક મને ઘર્ષ તે સંમિગજો
સન્ધારવ હતું તે

માણવસમસાવી

એક નાવમાનું, સરખી રિપતિનું સરખા
વિચારનું.

એક પત્રે ઘર્ષ રહેયું, (એક પત્ર પછી બીજો
પાસેને રોશને મુઝા તરફ ધવું, તે ઉપ
રથી) આપુર ઘર્ષ રહેયું અખીધું ધવું
તેવાર ઘર્ષ રહેયું, ઉપવગુ ધવું

"કીએ પેતાના વરની સ્થિતિનો વિ-
ચાર ન કરતાં પુત્રના હાથ સમયે સારાં
સારાં જમણવાર કરવાનો લ્હાવો લેવા એક
પત્રે ઘર્ષ રહે છે એ તેમની કેજવણીની
ગેદી ખાખી છે "

હવિ નર્મદ

"શકમણિ—કાકામાલિકા અને મહા તો
કરત પલુ આ તો ગોપગણુ ઉપર બે ઘણા
વખવાને એક પત્રે ઘર્ષ રહી છે "

સસમામાખાન

"ઝપ્પા તેલે નીજગણની તૈયારી કરવી
પચકમ કરવાને તે એક પત્રે ઘર્ષ રહ્યા
હોય "

વનરાજ માવરો

"સામપુત્રના કહેવા આણે તે એક પત્રે
(આપુત્તાની સાથે) તેના સ્વાર સાથે /
વાને તેવાર ઘર્ષ "

* તમે કહોયો તે પ્રમાણે વર્તવાને તું એક
પત્રે તેવાર ધવું."

અરેભિવન નાઈફસ

એકપર બે કરતા, ઘરઆવડું બહુવર બ
લુનાં એકકાપરમમરો કાઢતા પલુ બે
લાવ છે

શિવજ નિશાનમાં તો એકપર બે કરતાં
પલુ શીખ્યો નહિ જાને એ મૂર્ખનો સર
ઘર જાને બહનો થાત છે એમ કાના
ખનમાં આખું "

જનમહેનત

એક પાણુ ઓઠી છે, પોણુઆઠ-બા
રલો છે હજપણ વિનાયો છે

એક ભવમાં બે ભવ થવા, ખર્મમદ ધવું
જન વણુસવી (મિત્ર જાતની કીએ
નીચ જાતના પુત્ર સાથે અભિચાર
કરવાથી-પાપકર્મ કરવાથી)

"તેઓના સરદાર આપણું શપ જોઈ આ
વણુપર મોઠ પામે આપણને પસંદ, જાને
આપણા એક ભવમાં બે ભવ થાવ-આપ-
ણો ધર્મ આપણને જાણ કરવો પડે."

કરજીપેલો

"પરમેશ્વર જાણણમાં જાને તેમાં કાયા

એની નાચરી ન્યાતમાં મને જાન આપ્યો
તે સમય મિત્રા માસ એક ભવમાં ને
ભવ યજ્ઞ” સુદ વહુની હાથ

“શ્રી જ્ઞાનમંદિરમાંથી તુ તારા પો-
તાના મનથી જાણ કર્યો, તો આ સદા
સ્થાન તારા એક ભવમાં ને ભવ યજ્ઞ માટે
સમાપ્ત”

હુ જુની વાર્તા

એક માન્યતા મહાત્મા, સરખા સમાપ્ત-
૧૫-૧૯-૧૯૫૦-૧૯૫૧-૧૯૫૨-૧૯૫૩ (એક મા
જ્ઞાન સરખા મહાત્મા જોયાર કોષ છે તે
ઉપરથી) માણી કે પદ્યોને માટે જ વપ
રાય છે

એક મૂકીએ, એની વળતુ સામકું જ સાથે
લાઈ (૧૫૦૦૦ આપના કે લેવા, ૧૫૦૦૦
આપ્યો વચરે)

એક મૂકીએ, એના સલા કે કુકમને લાગે
લાઈ એનું (માલુસ)

એક લાકડીએ હાકવું, લખાને એક સરખા
રોને મલકું-મણી વર્તુ સરખા નાચરે

એક લેલ સ્વર્ગ આપી, સ્વર્ગ સુખ નમ
રો આપ્યું છે એમ માન્યતા મહાત્મા

લખને વિશે માન્યતા વપરાય છે

હી મહાત્મા સુધિ માન્યતાએ
કોરે સુધિ સ્વર્ગ પછાલી ને
પૂરે મણી પેલી વિશે પ્રકાશ,
કોરે મી હુ લા તે પ્રકાશ

૧૬ મહાત્માના

એક સાસે ને એક સાસે, સાસ સાસ
સિવાય, સાસ સાસ વિલા જા પર જા,
ધોસ્ત જાસ વિલા

“એક એક મણી વળતુ વર્ક જાને
નાચરે રેન એ વારે આપ્યો નહિ, કોરે હું
એક તમાની જાણ કર્યો તો મને મહાત્મા
કે માન્યતા સહ રેન જાણી આપ્યા છે તે

એક એક સાસે જાણી આપ્યા”

સમાપ્ત-માન્યતા

એક સાસ પેલી તારી, માન્યતાની
કીર્તિ માન્યતાની-વધારી

“એક સાસ પેલી તારી હું મારી રીતે એ-
કીર્તિમાં વાઈ ૧ ૧ ૧ માન્યતા સુધિ મેની રીતે
માઈ ૧”

પ્રવાસના

એક હાથપર, એક વારે જીજા હાથપર-
નીજ વારે

એક સાસ એક મણી જાણુ, મણી જાણુ પ્રથમ
હાથપર જાણુ પછી સમાપ્ત વર્તુ, દુસ્ત-માઈ
વી સપ લેવો-જાણુ વર્તુ

“એક વચર છે કોરે બીજો વચરો
પુત્ર છે લાકડી જાણુ રેન તમારા મિત્ર
હું જાણુ છે ૧ ૧ ૧ લાકડી એ તો એક
એક મણી જાણુ માટે તમારે જાણુસિવાય
જાણુસિવાય જાણુ છે ૧”

જાણુસિવાય નાચરે

એક સાસ, (એકને જાણુ એકાથી)
જાણુ આપીસરે તો જાણુસરે તો
મેરે એક સાસ એકાથી જાણુ

એક સાસ તેરે કસવા વધારીને કોણુ; જાણુસિવાય
જાણુસિવાય રાખું જાણુ (સાસ
જાણુને જાણુસરે જાણુ જાણુ)

“વરમાનને હજુ જાણુ વરમાન જાણુ
જાણુ નહિ, જાણુ તો જાણુસરે જાણુ, એક સાસ
તેરે જાણુ પ્રકાશને જાણુ દુસ્ત પછી હું
જાણુ છે ૧”

સરખાની વહુ

એક સાસ, જાણુસરે જાણુ
એક સાસ એ ન જાણુ, પેલાને જાણુ-માન્યતા ન
જાણુ લખીસરે જાણુ ન જાણુ માન્યતા
જાણુ તે જાણુસરે જાણુ એકી જાણુ ને લખી
જાણુ તે ન જાણુ

“ દેહલાક ગાદિત લોક આવીને કહેવા
લાગ્યા બાપા! એમ તે વતું દણી કાપી
પણી ભસ્વાનો કાઈ દેહલો રીનાજ નથી
પણ ભારીજો એકનો એ ધણો નદિ એ
રહે સર્વ સરકારમાં ફરિયાદ કરવા આજ્યા ”

અર્ધવચન

એકઠા વચરતું મીઠું, મજાતરી વિનાનું
બેખામાં નદિ કિતુ નામું ફલણો પાણી
તો એકઠા વિનાનું મીઠું છે એકઠે તેનામાં
ન સહિ-સખપને થોતે થોતે થોતે રિષ
તિમાં સ્ત્રી સદે તે નથી-સણ નથી

૨ પાયા-આપાર વિનાનું કારણકપ-પ્રદિ
કપ સદાવત્ય વિનાનું

એકઠા વિનાનું સો મીઠું નામઘ એ
કહેવન છે

એકઠે કોઈથી, સ્વચ્છતથી મઘલથી જે
હેને આંકોથી આરભથી

“ આ કામ કહે ખારે એકઠે એકથી
કરવાનું રહું

એકઠે કરવે, સહી કરવી મતું કરવું કનુ-
લાવ આપવો નહી કાંઈની નિશાની આપવી

“ કનુખીજો પારીકરને કનુખો દેવામાં
ખમાઈ જતા, જાને રિખત્યા કોઠરા વીધ
રહેત તેથી વેખડે સખ કરી પારીકરને
કનુ નદિ આપતા થોતે થોતાનખખ દેવાના
એકઠા કાં છે

અર્ધવચન

“ કોઠમને બોધા સેખજર એકઠે કર
વાની ત્યા પાડી કેમકે સેખજર કામ મૂકીને
તે પ્રખણે વનચાના સોખન આપા દત્ત ”

બ. કલિદાસ

એકઠો કાઠી નાખવો, મળત-કા પાકવી

૧. નામ જ્યા રેવું

એકઠો કોઠવો પણ બોલાવ છે

એકઠો કાપવો, સખલમાંથી કા કરવું

૨. મીઠું વાળવું રા કરવું

“ આઠલોએ આપો પાણી મનાડી ના
ખ્યો છે આ મરતો એકઠે કાપી નાખી
પરલોનું મઠાત્મ વધારું છે ”

તરી પ્રભ.

એકઠીસપાણુ રાંધે બાવશે નમાશે
એકસસુગી કોણુ, એકસસુગી કાપીને પેટે
એકઠ તરફ ખાન કોવું સસારની જાને
તરફની જ કોઈથી વિરત રહેવું

એકલે કાષે, બીજા કાષની મઠ સિવાય,
પરે, કાષની સદાવત્ય લીધા વચર ખેતી
કાષ ની નતો લાલ ન લાલ તેવી સ્થિતિમાં

એકી જણુ- (કહેનવાચક) પિશાળ કરવા
તુ, લણુસા કરવા તું એકી જણુ એ
કહે કહે કરવા જતું રીમસા કરવા જતું
(નિશાળમાં જાળકો મેદેનાલ પાસેથી એક
આંગળી નવાથી પિશાળ કરવાની રળ
ખાશે છે)

એકે કોર કાષી ન રહેવી, કુખ કુખ ને
આવવાનું કોર, તે સપણુ આવી મતું
જાધી તરના વાવણ વાઈ મુખા

એકે કોર કાષી ન રાખવી, મજા ન રા
ખી જાધી જાણુજો કપકાવવી. (ક. ખ
દેવામાં અજવા પ્રવળ કરવામાં.)

એકે પચરો કિથામ્મા વનરનો નથી રહે, કાઈ
કામ આપવા દેડ પાર પાઠ્યા નેકશે
પ્રવળ વર્ધ થાયે તેરશે કોઈ-નેકણુ બની
સમું તેરશે થોતરથી કદ, એકે કુખિત
અખખજવાની જાધી રહી નથી

ઝીરીનું પાથરવું, પછી વાર સધી અખખ
નદિ ઝીરી કાઠન (ઝીરી પાણસને પાથરના-
માંથી કાઠું પરે તે આપાવા નેનું કાનેક
તે વપરથી.)

ઓ

ઓઝા કરવા, (આપણી ઓઝા આ
વેળે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) આર્થ
જુ આપણી જુ

૨ વચર કાઢી લઈ જુ ઢાળી રેવું, ઉ-
આપણ કરવું

તે પાસે જાણ વચર કાઢી ઓઝા
કરી ગયો.

" વિચારી જુઝોતી પ્રભ પાસેથી પાન-
નો ને દાંડા આપે છે તે વિશે કરીને
તમે ન ઓઝા કરી જાઓ છો.

નગ્નમયલી.

ઓઝા પાન લેવું, જાણવતું, જાન-
આપણું લેવાનું કાઢી આપે જુ.

ઓઝી કાઢવું, (પાંચથી પચાસ કાઢવું તે ઉપ-
રથી લાક્ષણિક અર્થ) સુધ પાવ જદાર
પાડી; પાંચ સખચ લેવું ને સુધ લેવ
તે ઉપ પાડવું

ઓઝાનાથ નેવે, જ્યાં નાખ્યો દોષ ત્યાં
નવનૂન પડી રહે જોવો. (ઓઝા-ઓ
રજનાવની રે)

ઓપા જાળવો, જાનીવાન ઉપાડી કરવી
શાંતિ રેડી કાઢી પાસે સમ નેવ ન
હો કરવો ઉપડું કરી જાડી નાજવું

" ઢોળીને બાસે હોય કે ઢોળીવચ
લાંચનો પચે સવા સવા વનમાં મથ
વચર રેડનારો નથી તથી એ જિતે તેની
સપે જા તેનું મુખ નિરખવાનો ભેગ જ-
નો એવ વિચારી તેને પાતાની નેન
જાડીની વાતનો એવો જાણે. જાડી જીભ
કા ઘા તેને ઓઝા ન રેવો હોય.

રી કથાસમાન

ઓઝા થવે, જાડી જન. આજન જાની
પાડી. (પાંચમાં)

તું પોર પોર જોય, એ કાંઈ તાર વચન

સાંભળશે, તો આપણા મેઝો ઓઝા
વશે "

સાવિત્રીચરિત્ર નામ

ઓઝા મુઢવી, મથા રાખવી ક્યારા રાખવી
પાડી પાની કરી- જાડી રાખવું

" મારી સનિ જનુસાર સવે પ્રસારે કે
સમ કરવામાં ઓઝા મુઢવાર નથી.

ભવ મહેન.

ઓઝી પાસળી, જરાક વિચલવાળું જા
કાંડાળી.

ઓઝા આપણું, પોતાને વિશે હલકો વિચાર
આપી વિચાર-સરખીંડું યતું માફુ જા
જુ આપણું સુખ ભોઈ પોતાને નથી
જોવો વિચાર આપી મનમાં કીજાવું
મનમળું વતુ ઓઝા આપણું પલ્લુ એ
વા જ જાનમાં વપરાય છે

" ઓઝું ન જાણીરે મારા તાનછ રે,
સમો નાજછ હું નેડ "

દારજાવ

" જલતા ઓઝા ધારમપાલ
થવ રમે મન ઓઝું આલ

સરખાકરજ

એવ સુખ જાડું વિશેર જિને
તેવે ઓઝું આવે;
આર્થ બોભઈ મેજો રિવે,
નારી કદાવે નાથ વિન

ઓઝાકરજ.

જાણી જાડા રે જિનું નામાં જાણ સમી
કને જાણિ, નીકર એવ મનને ઓઝું
આવશે.

ઉપનામવાન.

ઓઝા જુ, કાલ મર્થ કાલ રનું ધીરું

રમુ (તિરસ્કારમાં વપસન છે) જોડો ઘણો
મોં તો. "

જોડું પાત્ર, દલકા કાઠીનું પાછું નેના
પેટમાં વાત ન દો-રહે એવું સૂત વાત
ઉપર કરે તેવું

૨ નાઈ જોર, અભિમાની મર્ચિયુ,
ભાઈ મજરી કરે તેવું પેટાને વિષે
નાઈ દાંત્યાર.

૩ દલકા ફાળું નીચે ઘસાળું હીજા
લેખીનું

"જોડું પાત્ર ને અડકુ ભણે
વડાણી વડાણે ઘડશે ભણે."

અખોખાન

જોડે પાડે બેસવો, ડગરી પડતું દર મહી
બેસતું તરી નડું નાપર નડું

જ્યારે કાઈ માણસ પેટાને જોડું આ
વધાવી રીસમાં આપુ બધ જોડે છે ત્યા
રે સામે પછી કરે છે કે સહેજ સહે-
જમાં જોડે પાડે છું બેસે છે

જોડે બેસવું, ઉપરથી-આગળને પડે ત
મારો કરવો જાય બેસતું માથોને ઉપ-
રાણી કરવી.

૨ (રમ્યાને માટે જોડે બેસવાનો રી
વાળ છે તે ઉપરથી.) હજી બન
માથ ન દોર, જોડ નાખું દોર
જેવી દાઢવમાં આવતું

મારી હોડીને જોડે બેસાડીરે એમ
સમુ રહે છે

૩ કણ્ણાની સમેથી હોડીએ પોતાને
ધરે લાગતું

જોડે પાડે, દર ઉપરનાં ડાક્યાન થતું
પાવમાથ થતું ખસખસ થતું,

૨ ન સતાન નડું વડાની સમાપ્તિ
આવી.

જોડે પડી નાખવો, 'કમરો પડી ના
ખવો' જુએ.

જોડે પાડે બેસવો, થલું ડાક્યાન થતું હર્ષિ
ખનમાથ ન દોર-જોડ નાખું દોર-ઉપરી
રીપુ દોર-જેવી દાઢવમાં આવતું પડી
માગતું રેવલી બેસવી.

૨ નસતાન નડું ધરમાં રહેનાર થા
છગ કાઈ ન દોરું

જોડે પાડે, ધર માગતું, ધર વધુમતું
ધરની ખરાબી વધી (ધરમાં કુસપ થ
વાથી કે ધર નેનાથી આવતું દોર તેમ
માણસના મરણથી.)

જ્યાં મને જોડવા ત્યાં માને જોડ
વા; નિશ્ચયે રાહ જોડા જોડવા

જોડે પાડે, જોડે જોડવા સુખ-જના
દોર કાઠી બેસે લડી લડું

"માર મને જોડવા ત્યાં વડે જોડવા"
રહેતસમુ

૨ (જોડે બેસવો એ અર્થમાં.)
થલું ડાક્યાન થતું, પડી માગતું છેક કુઈ
શામાં આવી નડું

"તે તે ભણે છે જામર
ત્રે ને જોડે રે,
જોડે નિ વેધાજી વધાર
વગરો જોડે"

ભોખિયામણી.

૩ મીડું વગતું આવી રહેતું પડી ર
હેતું, હો રસી. સુખ રેવાને માને
તો જોડે વધે છે

જોડે પાડે, થલું ડાક્યાન થતું દલ-
થી નાઈ રતું, અપર્યાપ્ત વગરો જો
રેવલી મીડું વગતું

"મામની નિચાળના મહેનતુએ
વિશ્વપદનિનો તથા વિધાને જોડવા થા
નો છે"

અખનખાઈ

જોડે ઉપર થા, ભોખવાની મનિ આવી

ગ્રામ કરવામાં પડતાં પાત્રો.

ગ્રામ ખીસવા, કુસાનો બાંધવા કરવો.

ગ્રામમાં ગ્રામ કરવું-વેતરનું, (અવગતું અવગતું એ ઉપરથી.) અવગતું-અવગતું ન કરવું; કમું કર્મ કરવું કરવાનું કર્મ ને કરવું કર્મ બીજું ન

“આવેકમાં વળેલા સાકસને માટે પાંચવધી પડતાં પડે છે કેમકે તેમાં પાંચ ગ્રામનું ગ્રામ તેથી થઈ જાય છે અને બધીવાર પારેલી નેમ પાર પડી નથી.

અવગતું

તારી આગમાં બેઠા બરાબી છે તે ગ્રામ ગ્રામનું ગ્રામ નેતરીકા ન સારી થઈ પારે તેનું કું ”

કે બીજી વાત

ગ્રામનું ગ્રામનું, બીજી પદિતમાં આવતું થાય કામી

૨. નામોથી-પદારથી ગણવધી.

ગ્રામને પાંચરે ગ્રામ, માત્ર પોતે પાંચ માત્ર વિતીયું, ગ્રામનું. (કામ અવગતું, કામ વગર.)

આપણે ઘેર છું હો અને ઘેર ગ્રામ ને પાંચરે ગ્રામ છે

ગ્રામને માંડવે, માત્ર સુધાથી જાતી ન પડે જાય અને તેથી ગ્રામ ન થાય

ગ્રામની આવધી, (આવધિ ઉપરથી.) તરીકે-તરીકે એ તેના મુજબ જાય ઉપરથી થાય થાય, સમજાવતું શરૂ આવે. (બીજી) ગ્રામના સામ્ય ગ્રામ, બરાબ કામ સુધારે થઈ છે તે નેત્રુ, કામ સમયે થાય વિચારી.

“ યોગ્યતા કામ સાધક કરે ગ્રામ સામ્ય નેમી બરાબી કામ નથી, તેથી ગ્રામના કામ વગર થી પાછી ઉજાગી

ગ્રામનું માંડવે કામી છે !

નર્મક

ગ્રામને પૂછવું, કામ વાજવામાં થઈ ગયે-પુ કામી થઈ ગયા પહેલાં બરાબી સ્થિતિનો વિચાર કરવો.

ગ્રામને અવગતું, બરાબ પેટાકે બરાબ ગ્રામ સમયે નિરાંત.

“અવગતું અવગતું ગ્રામ કોઈકેના કામને ગ્રામને અવગતું છે પાંચ તેથી પાંચ ગ્રામનો અવગતું ઉપરથી કરી અવગતું નથી.

નર્મક

ગ્રામને ગ્રામનું, (વિધવા બીજી) ખૂબ પાંચ-સેવે

“ સમય કામની અવધી સમય ગ્રામને ગ્રામ અને ગ્રામ થઈ કામ ઉપરથી થાયને બાર ઉપરથી થઈ ગાયે પડે.

સમયથી

ગ્રામને કરવો, બી પુરુષ ઉપર અવગતું તેમને બધું સમય.

ગ્રામને તપાસવો, ગ્રામ બરાબના સમયમાં પાંચથી સમય નેત્રુ; કામ-ગ્રામ છે કે નહિ અને છે તે કામ છે તે બરાબ કરતાં અવગતું એ-વિચાર

ગ્રામને વસાવો (ગ્રામને તપાસે ગ્રામ.) ન સતત અવગતું ઉપરથી થઈ સમયના અવગતું, બરાબ વસનાર-સમય થાયને કામ ન થઈ

તારે ઘેર ગ્રામ વસાવે કામ ન થાય ગ્રામ ગ્રામ આવે છે

ગ્રામને રહી જવો, મનની કામની પાંચ રહી જાય, કામ ન થાયને કામની વસતો ઉપરથી ન કરી થાય.

એ ગ્રામનો અને તે ગ્રામને રહી

મો છે

ગ્રામની ગ્રામને કામ, કામ-કામ વગરનું કામ

ઝારિયો વીતયો, કમળી વસ્તુનો હવેનો
કરી મુખ ભોગવું કહોયો તેવો. હિંમતી
મુખ-કોઠા-આનંદો ભોગવેરો કરવો.

"હવેનાં મારે થાવો ભાઈ
જે હોય મિથાની પ્રીતો;
મેં મારે મન એમ ભણવું ને
આમ ઝારિયો વીતયો."

વેળવરિન.

"વ્હુનો ઝારિયો વીતે ખરો
કેઈકે મોસાળુ થેત્તી કરો."

મથેઈ

ઝારિયો: હહારો, થાંચો છોડો. આમ કમ
પરમ છોડો, પેલો છોડો અને ઝોલો
છોડો. (હાથિયાવાદમાં)

ઝોલો કરવું, રીત-નિયમેશબ્દ-ધુપવાતા-
પણું ઢાળવું, સિંકા કરવી, અનુક્રમ મોઢા જુ
લાલવાની વસ્તીનું કરવી. સુધારવું ઝોલો
વાંઠવું પણ વપરાય છે.

"જુલિ ખન્યો કાઠો કાઠી નાંખવો અને
તેમ કરવામાં અપસિદ્ધ પ્રતિજ્ઞાની જાણવે
તેવેનું પણ ઝોલો કરવું.

સરસ્વતીચંદ્ર

૨ રોમ હંપર લા હંપરોમનાં લેતી.

૩ ઝોલો તેમજ કરવું

ઝોલો: કૂટવો, (સર્વ હરસુ-અતી) કાઈ
છત્તાને નામે કૂટવું નામે ઈ જીવું. પણ
કૂટા રેતી, તેમજ ખાલી કૂટવી.

"મેર તારો ઝોલો કૂટો, હવે જાત પીઠના,
પીઠ તારા ભાળે. તારો ઝોલો કૂટો. કૂટ
તારા બાપનો ઝોલો."

શ્રી સમજવું.

ઝોલો: પાકવો (ઝોલો-પાકવો તે હવે
રથી) મારીને નરમ કરી નાંખવું સદાર
કરવો કાઠ વાગવો

ઝોલો: હવેનું, નિવિદ વસ્તુની અવામાં ભરવું
તેનો સ્પષ્ટ કરવો. કું તો અસત્યને ઝોલો
પણું કરતો નથી "ઝોલો અસત્યની
અવામાં પણ કમો રહેતો નથી-સ્પષ્ટ પણ
કરતો નથી.

ઝોલો: પાકવો, અપવિત્ર વસ્તુની અવા પ-
કવી અસત્યની વાની, ઝોલો-અવો પડવાથી
વસ્તુનું વસ્તુ-અવસ્થા અવાજાને અમ
અવસ્થાને ઝોલો વાગે."

ઝોલો: અવસ્થા, (અવસ્થાનું નિમ્ન: અ
જાણેની વારસી) વાંઠવું કરવું

૬

કહેલી માંડીને રાખવાથી

જે મુક્તમાં ઉઠે કહેલી માંડીને અપ-
અકલ અને ભવગદેનથી ન જે કુલર
એને કીધવો. પડવો હવો."

ભવગદેનત.

કહેલો કૂટી મારવો, કમળ અક્ષર કૂટી મા
રવા અમલ્ય હોવું વાંચવાં અમલ્ય ન
આમલ્ય, નિરક્ષર હોવું

"કહેલો સુધારા વાજમાં મેરાં તો કહાને
નામે કૂટી મારે છે."

નવી પ્રભા.

કહેલો ખરો કરવો, પોતાના ખરા જોડા મ-

૭

તને કાઠી વજવી રહેવું, પોતાનું કહેવું
જોડું હોય, તોપણ ખરું કહેવાવળા કહર
લેવો. (અમલ્યમાં.)

એનો પોતાનો કહેલો ખરો કરવાની વાત છે

કહેલો વાજવો પણ વપરાય છે

"આવી પારખાઈને અર્થસત્તિ થી
અકલમાંથી કાઢે છે જતાં આપુનિક
સપ્રદાયવાળા આ સ્થાને પણ મુખી
નાખી પોતાનો કહેલો ખરો કરવા મથે છે"

વિવધ.

કહેલો ન હોયો, અમલ્ય હોવું.

"અનામાં કહા ન હોવાને લીધે તેમનું

ખાનાનો પોતાની મરજી મુજબ વરને ૫
મદ કરે છે

પરિવાર /ખનાનાઈ

કુતુબ કરવા (વિચાર-વેચીબાજ-શુદ્ધ યાજ્ઞ
વચેર સુમધનમાં કુતુબ ઉપરોચ માવ છે
તે ઉપરથી વાસણિત જાયે) કોઈ પણ યુ
ક્ત કામને આરંભે સાસુ શુભ કરવા
"જ્યોતિષ મિત્રા બર્ડ પહેલે જાયેવ સમય
ધરે કુતુબ કરવા આવીશું "

તપસ્યાખ્યાન

૨. જરૂર કરવા; કોઈ કરવી.

કુતુબાં પગસી, યુમ પગસી. (પગસે પગસે
શુભ થાય એવા મહાબાગી માણસને કિને
મેલનાં વપરાય છે)

"શબદુત ચાલ્યોના વખતમાં એમાં સગી
સ્ત્રીપણીઓનાં કુતુબાં પગસી પગનાં તેમાંજ
આજ દુશ્વારિણી અને બાર ઓળેનાં
નિર્વિક પગસી પગનાં હતાં. "

૩. ભૂલી ગયાં.

કુતુબે પગસે, બસમાં ઇબી આગરજે, આ
સ-આન સહિત, યુમ યુમથી.

કર્મ સાનથી થાન બાન ભૂવી એક તા
નથી યાનયાન કર્મ પધારે કુતુબે પગસે
ને જગી ન ત્યા તેનું નામ ને નહિ કામ
મથો તેા મુજો, આજણે શુદ્ધ

સુભસાવી.

" યુમકુમને પગસે,

પધારો હરિ કુમકુમને પગસે;
પદમપદ્મા મેકન ધેર આનો
હાસને દમકે-પધારો.

વસિક મરેનો.

કુતુબાં આદરે, (કિ કુજો યુમ કર્મમાં ક
કુબ યુમ કરે છે તે ઉપરથી વાસણિત
જાયે) કોઈ, વર, વખાણ, બાગ્યાગ્ર-
પણે યુમયાપિ તેવુંથા એવી ઉચકુ,
મરેનો આદરે. સાને કુતુબ (આજણ)
વકાયા છે એવ પણ કહેવાય છે

ખાનાની રોપલીઆ નાખણ, કચલી
રોપલીમાં નાખણ જેનું મણી નિરસારપી
ફરી તેનું

કચરી માસિયું, પણા સખત જાણુ તરે
સખતું

" સકલસકલી બાર વર્ષી કલખનું
સેને છે તે નિચાસને એક ખૂણે જેવી.
કચરી ધાથી છે કે તે જગી યો કરવાને
પણ સનિયમ નથી. "

અપરેલ

કચરી આરણુ, ફરીને કલપ ન પાને-કચરી
સ્થિતિએ ન બારે જેવી હાલે પહોંચાણુ

એક કુલ્યામાં આણી પાતુ

કચ્છા બાર, (પાસાનો કલ ૧૨ બાંને)

કોઈ બાવતમાં હારે તેવ કચ્છાબાર પગા

બને છતે તેવ પોનાર પગા કહેવાય છે

કલ્પા દસાસ, કલ્પો કલ્પનાર પાસ

પાણસ; વચ્ચે સ્થિ બાર્ડ કલ્પનાર કોઈ

બીજીબ બાર્ડ સમગ્રથી વેચેલા ખતી

બનાર હરેરી બાર્ડ કલ્પનાર

કલ્પાણુ કલ્પજી, કલ્પાનો પાથો-વર

કલ્પનું રૂપ યોગ્યું હોય જો.

કલ્પો વેચાતો હોવે, પડતી બાર્ડ બણી

એકને ખાધે જેથી જેવી પહોરી જેવી કર્મ

પણ સખત વિધા કલ્પનામાં જાન લેને.

કલ્પનની નહીંએ વહેવી, નીનપ પ્રવચની

પેટે પ્રમુખ કલ તલ્કાર આણું, પણા ૧

સાની આપક હોવી મળી.

કલ્પુ જેના કમનમીન.

કલ્કે જાગળી, લખાં સઘથી અલવા જે

લવાથી મણે પિવાત્ર લામને, પણ ચાસે

કર્મ ન હોય તે જેને દરે જાણી પણ ન

હારથી ભજકે દેખાડે તે. આખો બનાળી

પણ વપરાય છે

૨. બચે કલ્પસ

" એકા બાવ પીએ ધારીયાસ વખા
જલણુ સને ને પીને તેા કલ મનાવી

તેથી સદા પેદાને જાણે મામ જાગવા
નીજે.

અરેનિયનવાઈદ્ય

કાંઈ આંખે-નજરે જોતું જરમજેવાનીથી
જેતું કાંઈ આંખી જોતું નાપસદ કરતું.

એ આનાથ વિધવાનું આ ધરમાં યુ
જ્યુદ્ધી વિના કાઈ નહોતું, સવ ઝી
મદા જોના બધો કાંઈ નજરે જોતું "

સરસ્વતીચંદ્ર

કાંઈ જીવ, કાં વાં વેલ જોવાની જીવ

કાંતુ ઝેર ઝેરુ, ઝેર જોતુ જાગજાગલું,
આઝાઈ કાંઈ ઉપજાવનાઈ જસુદ ન પડે
તેતુ ધણુજ અરિય.

" કાંઈ સમજુ માણસ આમજ જણ
સમજુ સીમાજણ દેવા આવે તો તેને
કાંઈ ઝેર જોવી જાતે "

અર્ધચંદ્ર

કાંઈ જીવે ધરે, (જ્યાસ કાંઈએ એ મુજ
અર્ધ ઉપરથી જાણણિક અર્ધ) તકરારમાં
ધારતુ નિરંતર થતુ મો જામદર્ધ જતુ
ઉત્તર-જ્યાજ ન દેવાય તેતુ થતુ

કાંઈ આંખથી, (યુદ્ધ જોઈત કરી વખતે
સિખની કાંઈ જીવની યુદ્ધ વખતેની
માથાજાપે છે તે ઉપરથી જાણણિક અર્ધ)
પેવાના યુદ્ધેય બીજાને આપવા ન
જાવો મનુ ઉપરેત કરવો જોય આપ-
વો જોવાયતુ

કાંઈ કાંતુ, મોડે-પાડે કરતુ જોખીને તેવાર
કરતુ મજબાન કરવો

કાંઈ કાંઈ ૫ વા, (તરસથી) કાંઈ મુઠાઈ
અર્ધ.

" કાંઈ તો કાંઈ જમા,

ખૂને પડીએ યોગ,

માણ સમે માઈ કા નવી

રસનાએ પુણ્ય યોગ

જુવી બને છે—

નગાખાન.

કાંઈ માણુ આવવો, (મરવાની તેવારીમાં
દેતુ તે ઉપરથી જાણણિક અર્ધ) જાત
આવવો આવી નવતુ આખર આવવી
આખર આવી રહેવી

કાંઈ માણુ આવે છે ત્યારે મામ કરવા
મેરે છે

૨ કાંઈ માણુ આવવા નેવી કાંઈ ધવી
કેમજ અમરજી જતુ જીવ જાગવો જાણુ
મુરકેલ કર્મ પો જોવી જાણીક સિધાતિમાં
આવી પડતુ આજના આવી પડતી

" આણુ પાણુ કે ઈંચુ નીચુ તેવાની
દિમન નથી માણુ કાંઈ આંખે છે! કે
મણાં ખાધા, દમણાં ખાધા! "

જાણણિક

ફોંપીનતું જરાકમ જાણુ નહ,

બીમના આંખા કાંઈ માણુ "

કાંઈ આંખ.

૩ જાણીજ મુશીબત પડવી

આ મામ કરતી તો કાંઈ માણુ આ
આ છે

૪ કાંઈ વસ્તુ અપવા વિવધમાં સામેલ
ધવા નાપુજ થતુ

મામ કરવાનું રહેલું તેને કાંઈ માણુ
આવે છે

કાંઈની રાત (વજનના વરોધાનના દિ-
વસની આંખથી રાત-ને રાતે અજોના
કાંઈના હુમેન અને દમન એ બે બાઈકાત
બે બાઈ જમા દના તે ઉપરથી) ને રાતે
મામની માથામારી આંખવાની દોષ અપ-
વા તો થજા નેસથી મામ કરવા જોતુ દોષ
તે રાતિને વિને જોવાય વપરાય છે

કનકવો અપાવવો-મુસવવો, કનકવા જમા
આપ દાવમાં દોરી ગઈ રાતે સ્તરપજી
બીજે માણુસ તે બાંને ધોઈ દર જાઈ
જમાનાર તરફ મો રાખી માખા ને છેડા
આંખગથી કનકવો ઝાલી તેને જાણે ઈંચો

હિંદુધર્મની આ સ્થિતિ હતી તેથી સ્વાભાવિક રીતે જૈન ધર્મ પણ તેનાં માર્ગ પરિવ્રામિથી બચી શકે તેમ હતુજ નહિ.^૧ આપણે જોઈ મળ્યા કે મહાવીરને પશુ તેમના પુરોગામીએ સ્તુ કરેલા આર જતોઆ કેટલોક શ્રેયકાર કરવો પડ્યો હતો અને જાને પરિવ્રામિ જોમણે ઉપદેશોના પાચ મહાવ્રતોની શરૂઆત થઈ હતી. સમાજની પરિસ્થિતિ જોની હતી કે હોઠો સ્વતંત્ર અને સ્વચંદ્રી લખનને લગતી મળી શકતી થોડી થઈ છૂટો. લાલ લેવાનું કામ્યેજ ચૂકે અને તેથી જ મહાવીરને પાંચવ્રતોના ધર્મની ક્ષેત્ર કિશાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડ્યું હતું.^૨

૨

આ જાણવા વિચારપ્રવાહમાં મહાવીર મળ્યા અને જનતાના સ્વરૂપના ઉકેલ માટે તેમણે પોતે જોવો માર્ગ શોધ્યો કે જોમજ આલોક અને પરલોકના મુખનું જાણી મનુષ્યના પેતાના હાજમ રહું અને જોણે પ્રજાને સ્વાશયી બતાવી જ્યારે તેમણે ઉપદેશની શરૂઆત કરી ત્યારે પ્રજા તો તેજાર હતી કેમકે તેમનો જાધ્યાત્મવાદ લગભગ હતો અને પ્રજાને તે મન્ય પશુ થયો હતો અને પીમિ પીમિ ગ્રાહ્યો પણ તેમને જોમ મહાન ગુરૂ મનવા મળ્યા હતા.^૩ “લુહિમાન ગ્રાહ્યો પણ વળતો વખત ચિકિત્સાએ મદાપૂર્વક જીવ અને જન ધર્મમાં જોમ્યા હતા અને જૈન ધર્મની શાકિત્વિક પ્રતિષ્ઠા જાગરવા તેમણે પેલાને કાળો પણ આપ્યો હતો.”^૪

જૈન ધર્મ પીમિ પીમિ ગરીબ અને પવિત્ર વર્ણમાં પણ શેલાયો કાસણ કે સ્વતિના ખાસ હોમ કામે તે પ્રગર વિશેષ કરતાં હતો. જન ધર્મ જો તો મનુષ્યની સમજનાને ધર્મ હતો. મહાવીરના સત્ક્રમીક આરમ્ભએ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના અધરિત લોકો આમે જગલો ઠા પો અને તેમનું કથાનું કુદર કુળી, ગરીબ અને અસહાય લોકોને મદદ કરવા વ પર જન્મું પવિત્ર લખન અને નિર્જોષ, પરોપકારી શરિત્તની મુંડસ્વામજ મનુષ્યની સંપૂર્ણ ઉ અને તેની અકિતને પૂર્ણી સ્વર્ગ તુલ્ય છે જોવો તેમના મનોમંદિરમાં પ્રકાશ થયો અને જોમ પેગજ તેમજ મુખારક તરીકે સંપૂર્ણ આરમ્ભિત્તસથી તેમણે ધર્મના તત્ત્વ રૂપે આ વસ્તુએ અદેશમા મૂકી. તેમની વિશ્વવિત્તીય કથાએ દુ ખી થઈ રહેલા જનને આમમુખારણ અને પવિત્ર લખનનો સરેસ પદોઆડપા પ્રેરણા કરી અને તેમણે ગરીબ તથા પવિત્ર અતિઓના વિશ્વગ્રંથત્તની જાણના કેળવવા અને તે દ્વારા તેમના દુ ખને અંત લાવવા આકંખી. ગ્રાહ્ય કે શુદ્ધ ઉચ્ચ કે નીચ જો સર્વ તેમની દ્રષ્ટિએ સમાન હતા. પવિત્ર લખનથી પ્રત્યેક લખ પેલાનો મિશ્ર સરખી રીતે આપી

1 In the 220 years that elapsed between his death and the coming of Mahāvīra above became no rite. —Stevedon (1878) op. cit., p. 42.

2 See Kāṇva Sūtra, Śākhāśāli Tāṭī, p. 3. Jacobi, S. B. I. str. pp. 222, 223.

3 શુદ્ધ આરમ્ભુદો મળ્યા તથા વરલો વજાન વિનિષા જનુમ્ભવિત્તજનાને કિશા કર' ના. —Kāṇva-Sūtra, Śākhāśāli Tāṭī, pp. 112, 113.

4 Vākyā (C II) 1, II. M. I. str. p. 400.

શકે છે અને તેથી પોતાનો સર્વમાન્ય પ્રેમધર્મ સ્વીકારવા તેમણે બધાને આમન્ત્ર્ય^૧ પહેલાના વખતમાં મુશ્કેલીમાં જેમ ઝીંચી ધર્મે દેવાયો હતો તેમ ખીમે ખીમે જેન ધર્મ પણ પ્રચાર પામવા લાગ્યો તે જોટલે સુધી કે એણિક કૃષિક ખેડશુભ, સંપત્તિ, ખાદ્યવેશ અને ઘીબા અનેકે વ્યસ્તના ક્રિદુશાસનની શરુઆતની વિખ્યાત સદીઓમાં જેન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

બ્રાહ્મણ ધર્મની આકૃષ્ટ જેન ધર્મ પણ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતપર ક્યાયો છે અને પુનર્જન્મનો ખત થા મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રતિ જન્મના ઉત્તરોત્તર ક્રમમાંથી થાય છે તેમ સ્વીકારે છે^૨ પરંતુ તે મોક્ષ જાણે બ્રાહ્મણ ધર્મના તપ આદિને પૂરતા મળતો નથી તેનું ધ્યેય^૩ આત્માસાક્ષી જોઈતા સાધવાનું નહિ પરંતુ નિર્વાણ છે જોટલે કે શારીરિક વિધિ વિધાને અને ક્રિયાઓમાંથી પણ તથાન સ્થિત.

જેન ધર્મ કેવેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે છતાં પ્રત્યેક જિનને તે તેમનાથી ઉચ્ચ માને છે અને કેવોને સંપૂર્ણ સંત કરવા ઉતરતી કેટલિય ગણે છે.^૪ જેમ કિસ્ટી ધર્મ મહુદી ધર્મથી છુટો છે તેમ જેન ધર્મ પણ કેવળ બ્રાહ્મ આખ્યાર તેમજ શાસ્ત્રાનને પવિત્રતાનું સૂચક ન મળવા ઉપશવ^૫ નમ્રતા, હુકમ અને લવનની પવિત્રતા, ક્ષમા, પ્રત્યેક લુપ પ્રતિ નિસ્વાર્થ પ્રેમ આદિ શુભોને આવશ્યક ગણે છે અને તે રીતે તે બ્રાહ્મણધર્મથી છુટો પડે છે. આ ઉપશવ તેની સામેના અતિલેક સંબંધમાં પણ તે જેન ધર્મથી છુટો પડે છે. મહાવીર અતિલેકનો વિશેષ કરવા નથી જાણવા તેા તેનો નાશ પણ કરતા નથી પરંતુ બીજી વચ્ચે તે એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે પૂર્વે કરેલ મુકુત્યે જાણવા તેા યાપેન્ય પરિણામે ઉચ્ચ કે નીચ અતિમંત લુપ જન્મે છે અને તે સામે ઉમેરે છે કે પવિત્ર અને પ્રેમમય લવનથી આધ્યાત્મિક લવન છતી બતાવવાથી પ્રત્યેક લુપ સર્વોચ્ચ મોક્ષ પણ મેળવી શકે છે અને તેમાં અતિ કેઈ પણ રીતે બાધક નથી. તેઓ આંતરમા

1. सर्वमात्मना हिमनुवासात् (May it be for the welfare and happiness of all creatures) —Bühler E. L. II, pp 208, 204. loc. no. XVIII.

2. He for whom there is no bondage whatever in this world etc., has quitted the path of birth. —Jacobi, S. B. E., xxi., p. 213.

3. There were two principal world theories in ancient India. One, which was systematised as the Vedānta, teaches in its extreme form that the soul and the universal spirit are identical and the external world an illusion. —Elbot, op. cit., I, p. 105.

4. वास्तविकी विनोदनु देहादेर्योद्ध वचने —Haribhadra, *Shabdārtham Samuccaya*, 52.

5. ईशविदेर सर्वदे जीवीर प्रीतिवदे —Hemacandra, *Parishadbhāṣya*, Canto I, 2.
 વિદેઓ હૃદયપ્રીતિવદ્ય —Haribhadra, op. cit., vv 45, 46.

6. One does not become Śramaṇa by the tonsure, nor Brahman by the sacred syllable Oṃ, nor Muni by living in the woods, nor Tīrtha by wearing (clothes) Kailāś-grass and bark. —Jacobi, S. B. E., xiv p. 140.

પણ સમાન આત્મા જુઓ છે, જીવનના મુખદુ:ખો વધારે બોધ સરખાં લાગુ પડે છે અને તેમનો ઉદ્વેગ સર્વે જીવોના કથ્થાણુનો છે. આમ સાતિપ્રજ્ઞા દેટલી સંજ્ઞાવશ હવી અને બોધ આધ્યત્મિક મનુષ્ય માટે સાતિપ્રજ્ઞાના બંધનો તોડવાં એ દેટલું સહજ હતું તે જતાવવાનો પ્રયત્ન મહાવીરે કયો તેજ બોધ મહાન અને ઉપયોગી ધરિતરન હતું.

આ તેા માત્ર જન મર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ ગણાય, તેનું જો સ્વરૂપ લાક્ષણિક છે અને તે આપા કસ્ત ઉપદેશનેજ પાતાનું ક્ષેત્ર માને છે. મહાવીરને વિચાર કસ્ત આપણને જણાય છે કે તેઓ પણુ પુણની માફક ક્ષત્રિય વંશના હતા. ખાસ કરીને જન માન્યતા જોવી હતી કે જિનો ક્ષત્રિય અથવા જોવા ઉચ્ચ પુણ્ય જન્મે. જોણુ જન્મું કે પાછલા જન્મેનાં કેટલાક કર્મોને લીધે મહાવીર સ્વસ્વરાત્ર પ્રજાસુની પત્ની દેવાનંદા પ્રજાસુનીની દુજે ઉત્પત્ત થયા અને બધા મહાન પેઝવૈરના હાવનની માફક મહાવીર વિષે પણુ એક લોકપ્રિય હંતકથા છે કે જ્યારે “જન્મ અને દેવોના સ્વામી” શકે (ઇન્દ્ર) આ વિષે બાણ્ય બારે તેણે ઝડીને દેવાનંદાની દુજેથી સદા ક્ષત્રિયોના વંશમાં કાસ્યપજેત્રના ક્ષત્રિય સજ્જ સિદ્ધાન્તની પત્ની ત્રિશલા ક્ષત્રિયસુનીની દુજે બદલવાની યોજના કરી. આમ જો કે જ્યાં નવાઈ કરી રીત છતાં મહાવીર હતા તેા ક્ષત્રિયવંશના

તાનુબીની વાત તે જો છે કે જ્યાં રવકેશ શિક્ષણ પાલુ ઉત્તરવાતમાં જાતી છે મનુરાજ્ય કેટલાક જોન શિક્ષણ નમૂના તેની સાચી પૂરે છે જ્યાં વાહર અને ખરેખર જ્યાં રવકેશ છે તે શિક્ષક છે કે જે જ્યાં રવકેશ છે જ્યાં શિક્ષણ વખતની જોતિષકેસિક

1. अथर्ववेदः

परिचय

etc.—Ullrich-Greiner, Lecture XII, 1.

etc.—Jacobi, *op. cit.*, p. 20

2. It never has happened, nor does it happen, nor will it happen, that Aethi- be
bora of poor families, buggers' families, or Brahminical families. For indeed Aethi-
are born in high families, in families belonging to the race of Minollis, or in other
such-like families of pure descent on both sides. — Jacobi, *S.B.E.* xix, p. 225

3 According to the Jaina belief whatever we are in our present life is the result of all our Karma committed during our previous births. All Karmas are generally considered to be imperishable, indestructible, and undestroyable unless they take effect. Now Mahāvīra had completed the Karma relating to names and Gātra in one out of twenty seven visible lives which he had to pass before he was destined to be born on this earth as the last Jain prophet. It was because of this Karma that he had first to take his birth in the family of Brahman (ब्रह्म जीव) श्री ब्रह्मण लघुप्राज्ञिजीवविद्वान् गृहीतवर्षे वरम्—Kajur-Dahan, Subahadri Tirth, p. 28 Cf also Jacob, op of vol. 190-191.

[illegible]

महानिर्वाणम् अमरमन्त्रम् विद्यामन्त्रम्

महात्म्य कुशी बालक — *Kushī Bālak*, *Sanskrit-7*, p. 20

B. CLARK, JR. AND B. J. JONES

6. After eighty two days the embryo was removed. महोदय

अष्टमः पादः

—*Asper-Strauss, Statist. T. 12, pp. 23, 25.*

તેમણે એક અપરિણત વર્તમાન જાણવાની મુશ્કેલી થિય

જેથી ૧૯૪૬-૪૭ના વર્ષમાં ૧૮૫૬ થઈ ગયા.

છે અને તેથી જોમ કહેવાને હરકત નથી કે તેને મહાવીર સાથે જાણવા તે સમયની જોક થા બીજી સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ.

આપણે કદપસૂત્ર પરથી જાણીએ છીએ કે ઈશ્વરદેવે પોતાના હુકમનો અમલ કરવા હરિયુગમેસીને મોકલ્યો હતો.^૧ આ હરિયુગમેસી સામાન્યતઃ હરિનો નેગમેસી એટલે ઈશ્વરનો સેવક એ રીતે જાણવાય છે.^૨ ડૉ. જુલિયર જણાવે છે કે “નેગમેસીના જૈન શિષ્ય જેમ જોક લીધેલા જોક ઓ અને જોક નાનું બાળક છે તે દેવાના અને ત્રિશલાના ગર્ભના ફરફાર સ્તંભો પ્રસિદ્ધ ઇતકથામાં દેવે લીધેલ જાતનું સ્પષ્ટ કરે છે.”^૩

દેખીતી રીતે આ ઇતકથા વિચિત્ર લાગે છે પણ જોટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે વધારે વિચિત્ર અને કદાચનિક કથાઓ બીજા ખર્મો પણ પોતાના દેવો માટે કહે છે. જામને જે વિલક્ષણ જણાય છે તે ઇતકથાનો પ્રકાર નથી, પરંતુ તેની પાછળ સ્થેલી જાણના છે જૈન ભૌતિકતા આવા વલણપરથી જોમ પારી શકાય ખરું કે મૂળમાં સમુધમ માત્ર ક્ષત્રિયો માટે ચેત્તવેલો હતો? પરંતુ તેમ દેખાતું નથી, કારણ કે મહાવીરના સમયથી માંડી આજસુધી આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે જૈન ધર્મના કેટલાક મોટામાં મોટા અને પ્રસિદ્ધ ગુરુઓ બ્રાહ્મણો પણ હતા. ઈશ્વરભૂતિથી^૪ માંડીને મહાવીરના છેલ્લામાં છેલ્લા મહુધર સુધી બધા બ્રાહ્મણોજ હતા ત્યાર પછીના ઇતિહાસમાં સિલ્લેસ, હરિમદ્ર જાદિ પ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રામ્યજો અને વિદ્વાનો પણ બ્રાહ્મણોજ હતા.^૫

જોમ જણાય છે કે ભુલિવિગ્રાના જમાનાની શરૂઆતમાં જ્યારે બ્રાહ્મણો તેમની પ્રતિક્રિયા શિખરે હતા અને જ્યારે જાન્ય જાતિઓ તેમની તાબિદારીથી વધારેને વધારે જાતુલ થતી ગઈ ત્યારે જૈનોની આ માન્યતાએ શિલ્લસ વલણ લીધું હશે. બૈદો પણ આગુજ કઈક માનવા હશે કે જે જોમના શિક્ષુસંઘમાં ક્ષત્રિયોને આપેલા પ્રધનપણા ઉપરથી જણાઈ આવે છે બનાસ્સના ભુલના પ્રવચનમાં પોતાના ખર્મ માટે તે કહે છે કે “ખર્મ પાલન માટે કુલીન મુવાનો ગ્રંથારનો ગ્રંથ ત્યાજ કરે અને ગૃહસ્થિત ભુવન જાતીલ કરે.”^૬

1. Jacobi, *op. cit.*, pp. 223 ff.

2. Döhler *op. cit.*, p. 314.

3. *Ibid.*, p. 317. Cf. also *Indian Sculpture*, Plate II. A.S.R., XII, Plate IV. 25.

4. There is legend about Indrabhūti which shows how much he was attached to his teacher. At the time of Mahavira's death he was absent. On his return, hearing of his beloved teacher's sudden decease, he was overcome with grief. He became aware that the last remaining bond which tied him to the Śaśtras was the feeling of love he still entertained for his teacher. Therefore he cut asunder that bond, and thus *Chauvapaśādanīna* he reached the stage of *Kṛakā*. He died month after Mahavira. *Nirāṅga*. —Jacobi, *Kaṣa-Sūtra*, Int., p. 1.

5. Śikhaṇasa Dvāṅkara, the son of Brahman minister
learned Brahman —Stevenson (Vira) *op. cit.*, pp. 78, 80.

Haribhadra was originally

6. Rlys Davis and Oldenberg, *S.B.E.*, XII, p. 97.

તેમણે આ અવસરને ખોળી લઈને જાણી જાણીને મુશ્કેલી ટાળી

અને પછી તેમણે આ અવસરને ખોળી લઈને મુશ્કેલી ટાળી

જીવનના આવા પ્રયત્નો ઉપરથી કારકપનિક અનુમાનો ઉપજતી કાલવાચક કંઈ અર્થ નથી, પરંતુ તે સમયનો વિચાર કરતા જોઈ સૂત્રોની આ હકીકતનો જોડલો અર્થ અર્ક શકે કે પ્રાપ્તિ જોઈ વીરકર સિવાય ગમે તે અર્ક શકે છે

આ રીતે પાનાની ઉત્તરે લગભગ ૨૭ માઈલ પર આવેલી વૈશાલી^૧ પાત્રેના મામમા ત્રિશલા માતાથી મહાવીરનો જન્મ થયો કહેવાય છે. તેના પિતા કુંડશામ^૨ મામમા સરકાર હોવાનું જણાય છે અને તેમની માતા ત્રિશલા વિદેહની સમ્બધાની વૈશાલીના સરદારની ભેત હતી અને મગધના રાજા પ્રિયશિસ્ટાની સગી હતી.^૩ નંદિવર્ધન અને મુદ્ધરીના એ છે જ્યાંજેન તેમનાથી માતા હતી. તેમનું લગ્ન થયોના નામની દેવિની મોતની કન્યા સાથે થયું હતું થયોનાથી તેમને જોઈ કન્યા ઉપસ્ય અર્ક હતી, જેનું નામ અલોકના હતું અને તેને પ્રિયશીના પણ કહેતા હતા.^૪ તેનું લગ્ન તેમના સગીના રાજપુત જામલિ સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. જે તેના પશુરનો શિષ્ય અને જૈન ધર્મમાં પ્રથમ મતલે પ્રવતક થયો હતો.^૫ મહાવીર ત્રીસ વર્ષ સુધી બૃહસ્પતિજીવનમાં રહ્યા હતા અને આવધિતાના કેદાંત પછી તેમના વડીલ બધુની અનુમતિથી તેમણે બૃહ લગ્ન અને આધ્યત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.^૬ “આ જીવન જાસ્તમાં પશ્ચિમના દેશોની જેમ નાના મહાવાકાશી પુત્રોને માટે સુંદર મનાયેલું હોવું જોઈ જો.”

જૈન માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરના આવધિતા પાંચ નામના પૂજક અને સમલેખા અનુયાયી હતાં. “મહાવીરના સિદ્ધિને જૈન સૂત્રોમાં તેના પાતાના સિદ્ધિ કહ્યા

1. This Valsali is identified with the modern Basm in the Haxper subdivision of Moudherpur.

2. Just outside Valsali lay the suburb Kuyadgama—probably surviving in the modern village of Baskand—and here lived wealthy noblemen, Suddhartha, head of certain warrior-clan called the Jalarika. —C.H.L. I, p. 157

3. Cf. Prabh, op. cit., pp. 128-131. According to the Jaina Sūtras Trishala was called Videhadatta and Priyashishta, and that is why Mahāvira was called Videhadatta's son. Cf. Jacobs, op. cit., pp. 193, 194, 208.

4. રાજા સરદારીના પટ્ટીના કમ્પાઈ નિવાસ. મરાનું વર્ષમાસ મનુવંદનાતમાગવન. ગુરિના વિવરણના નામ—Hemacandra, *Trikashikā-darśanī*, Part I, pp. 125, 154, p. 16.

5. Carpenter C.H.L. I, p. 158. રાજપુતો. જમાલિ વિવરણના નામ—Hemacandra, op. cit., 135, p. 17

6. મારો વર્ષ મરાવીરો લોન શામલ કરૂ વિવરણ ગુરે મળિયા etc.—*Jaina Sūtras*, *Sanskrit* J.D.K., pp. 83, 96.

7. Radhakrishnan, op. cit. p. 187

8. મરાવીરના જમાલિના પાનાવિવાજ etc.—*Radhakrishnan*, pt. II, vol. 178, p. 422 Cf. Jacobs, op. cit., p. 194. His parents had, according to tradition which seems trustworthy been followers of Virva, the previous Tirthankara as has already been pointed out, the doctrine of Mahāvira is scarcely anything else than modified or renovated form of Virva creed. —Carpenter op. cit., p. 160.

આમ છતાં જો ત્યાં રાજાનું જોડાણ કે પ્રાણલેખ લુપ્તજો નથી હોતો સાધુઓનાં ઉચ્ચપદ લેવાને તેની જોનર્મ ના ન હતી, પણ જોડાણ સેક તે જરૂર હતો કે જો પ્રાણલેખ કેવલી જની માફ પ્રાણી કરી શકે પરંતુ તે વીરકર ન થઈ શકે. જોકે જોકે આધ્યાત્મિક કાર્યોમાં પ્રાણલેખ માણે રહે તેવી તે સમજના લોકોની મનઃકાવ્ય નહીં નાજવા માટે પણ કારણ જા હોઈ શકે. સમમાણ પૂજવાથી આપણે જોડાણને જોડે પહેલાના જાણવામાં થઈ અને વીજી ખાતે કિયાજોની સર્વસ્વતા પ્રાણલેખ લેવાવા જોડું કરીશ ન હતું “ હલકા કુલના લોકો પોતાના રાજા અને સહયુક્તોથી સાધુસંવર્માં રાજા સ્થાના અઝગિત દૃષ્ટિ મળી આવે છે. ખાતે રાજાને કિયા માત્ર પ્રાણલેખો ન હતો જોડાણ નહીં પણ તેઓ જોડાણ રાજાના મેળવવા માટે કિયા સ્થાના નામ રિયા વરી કે જોડાણ જાણ છે.” મી. રીસે જણાવે છે કે “ તેઓએ હલકાથી પોતાની જુદી જાતે બનાવી ન હતી કારણ કે રાજા અને રાજાના પુત્રો પણ પવિત્ર સ્થાને વરી કે પ્રસિદ્ધ હતા અને ખાતે કિયાજો કરવા હતા. જો કે કેટલાક ઉપસાવેની માફક તેઓ પણ જુદાં જુદાં પુરોહિત રાજા હતા.”

અમે તેમ જોય તોપણ આપણે જોડાણ તે મુજબ જાણના કાળમાં વરીકેસુ અને ખાતે કિયાકેટિયા કાલે પ્રાણલેખો આધ્યાત્મિક જુદાં અને સમજના સ્થાના હિતેથી જાણવા જાણ હતા. “ જોકે જાનાં સુત્રોમાં પ્રાણલેખ જાણ પ્રાણલેખ પુત્રો પ્રસંગિક ઉપસા મળે છે તો પણ જાણનાં સુત્રોમાં જા વિષે જુદાં આવે છે.” જા કારણે જ પ્રાણલેખો તેમની સ્વયં સર્વોપરિ સત્યાના ધિયારથી ઉતારી પાડવા અને તેમના કેટલાક હોકા બીની લેવા કિયાજો અને વીજી જાતે જોડાણ હોવી જોડાણ.

મહાવીરનાં જાણનાં જા પ્રસંગ સમજવામાં ડૉ. જોડાણી કહી વધારા પડે જાણનાં કરવા લાગે છે તેઓ જોમ થતાં છે કે મહાવીરનાં પિતા સિદ્ધાર્થને બે પત્નીઓ હતી જોકે કિયાજો ત્રિશલ અને વીજી પ્રાણલેખી રેવાનાં વિશેષ તે માને છે કે મહાવીર મૂળ રેવાનાંની રૂજે જાણનાં હતા, પણ પછીથી તેની મરવાના પછ વધારે રાજા સર્વથી લાભે અને મહાતા પ્રાણ કરવાના કારણે તેમજ તેનાં સર્વથી જાણનાં આપવા મળવાની લાભે તે ત્રિશલાના રૂજે જા મવાનું જાણે જાણ હતા.” જોકે મહાતા મહાવીરનાં

1. Dutt, op. cit. p. 264

2. Tiele, op. cit. p. 116. Previous to the origin of caste, and even in the period when the reactions were not yet stereotyped, the king could sacrifice for himself and his subjects combined. —Law N M op. cit. p. 41.

3. They had frequently however, to encounter grave resistance from the priests; generally however they continued, either by assumption and arrogance or by comping, to attain their end. —Tiele, op. cit. p. 121.

4. Ibid. p. 118

5. Cf. Jacobs, S.B.E. xxx. Int., p. xxxi.

જીવનના આવા પ્રયત્નો ઉપરથી કાષ્ઠપત્રિકે જનુમાનો ઉપલાવી કાઢવામાં કંઈ અર્થ નથી, પરંતુ તે સમયનો વિચાર કરતાં જોન સૂત્રોની આ હકીકતનો જોટલો અર્થ થઈ શકે કે પ્રાચીન જોઈ તીર્થંકર સિવાય અને તે થઈ શકે છે

આ રીતે પટનાની ઉત્તરે લગભગ ૨૭ માઈલ પર આવેલી વેશાલી^૧ પાસેના ગામમાં ત્રિશલા મતાથી મહાત્મીરનો જન્મ થયો કહેવાય છે. તેના પિતા કુલશામ^૨ ગામના સરદાર હોવાનું જણાય છે અને તેમની માતા ત્રિશલા વિદેહની રાજાધાની વેશાલીના સરદારની પેન હતી અને મગધના રાજા મિત્રિસાસની સગી હતી.^૩ નંદિવર્ધન અને સુદર્શન એ જી જાઈએન તેમનાથી મોટા હતા. તેમનું લગ્ન થયોત્તા નામની કૌશિય મેત્રની કન્યા સાથે થયું હતું થયોત્તાથી તેમને જોઈ કન્યા ઉત્પત્ત થઈ હતી જેનું નામ અયોધ્ય હતું અને તેને પ્રિયદર્શનના પછુ કહેવા હતા.^૪ તેનું લગ્ન તેમના ભત્રીજા સચ્ચુત્ર જમાલિ સાથે કરવામાં આ યું હતું, “જે તેના શ્વશુરનો શિષ્ય અને જોન બર્મેશ પ્રથમ મતલેક પ્રવરક થયો હતો.”^૫ મહાત્મીર ત્રીસ વર્ષ સુધી બૃહસ્પત્યનમાં રહ્યા હતા અને માતાપિતાના દેહાન્ત પછી તેમના વડીલ બહુની જનુમતિથી તેમણે શુદ્ધ વચનું અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.^૬ “આ જીવન જાસતમાં પશ્ચિમના દેશોની જોન નાના મહાત્માકાંક્ષી પુત્રોને મોટે સુંદર આપેલું હોયું જોઈએ.”^૭

જોન માનવા પ્રમાણે મહાત્મીરના મતાપિતા પાશ્વનાથના પૂજક અને મમલેના જનુમાથી હતા. મહાત્મીરના સિદ્ધિને જોન સૂત્રોમાં તેના પેતલના સિદ્ધિતા કહ્યા

1 This Veshali is identified with the modern Beshah in the Begoor subdivision of Mooltan.

2 Jom outside Veshali by the suburb Kaudagrasa—probably surviving in the modern village of Bankrod—and here lived wealthy noblemen, Buddhists, head of certain warrior-clans called the Jallitras. —C.H.S. I, p. 187

3 Cf. Fraser *op. cit.* pp. 126-131. According to the Jehon Shown Truelli was called Videshadatta and Priyakhara, and that is why Mahavira was called Videshadatta's son. Cf. Jacobs, *op. cit.* pp. 193, 194, 258

4 एसा लकरदेवीरव मदीरा कन्या विवाह प्रसन्न वर्णमात्र मनुवंशीरवामात्र ।
पुरिष मिररुपरा ०—Hemacandra, *Tirahak-Siddhi*, Part X, vv. 123, 184, p. 15

5 Carpenter *C.H.S. I*, p. 158. राजपुत्री । जामाह मिररुपरा ०—Hemacandra, *op. cit.* 155, p. 17

6 નરમે મગધ મહાત્મી ત્રીસ વર્ષના થઈ મિરરુપિ મુદિ મરિત etc.—*Kalya-Shown Siddhi-Tri*, pp. 80, 86.

7 Radhakrishnan, *op. cit.* p. 287

8 મહાત્મીરના અમાપિતરી જામાપિતરા etc.—*Kalya-Shown*, pt. 178, p. 422 Cf. Jacobs, *op. cit.* p. 194. His persons had, according to tradition, been trueworthy been followers of Purna, the previous Tirthankara as has already been pointed out, the doctrine of Mahavira was scarcely anything else than modified or renovated form of Purna's creed.—Carpenter *op. cit.* p. 160.

નથી, પરંતુ ખજાણા અર્થાત્ સ્થાપિત સંચાલન સત્ત્વ તરીકે ગણાવ્યા છે તે તેઓ જુદાની જેમ પેતાના ધર્મના મૂળ સ્વરૂપકે હોવા તો આ બધું અશક્ય ગણાય. પરંતુ આ તો કેઈ પણ માની શકે તેવી કોઈ સુધારકતા જીવન અને કલનની નોંધ છે. તેમના જુલુગાન કેવો અને મનુષ્યોએ નીચેના શબ્દોમાં કર્યાનું કહેવાય છે “ જિનોએ પ્રરુપેલ અરખલિત મર્યો સર્વોચ્ચ પણ બેઠસે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે. ”

જુદાનાય કરીને મહાવીરે બહુ સાધુ જીવન ગાળવા માણ્યું. વર્ષા ઋતુ સિવાય તે બાર વર્ષે કરવા વધારે વિચાર્યો. શરૂઆતના લગભગ તેર માસ ‘ પૂજ્ય સાધુ મહાવીરે કપડા સૂત્રમાં હતા. ”^૧ પછી તે નમ સ્ત્રી અને ઠરેકે પ્રકાશના કપડાંને ત્યાજ કર્યો. અન્યક્ષિત ખાન, અર્જક પ્રજ્ઞાશય તથા ખાનપાનના નિમિત્તનું સૂક્ષ્મ પાલન કરી તેમણે પેતાની ઈર્ષ્યોને વશ કરી. બાર વર્ષ સુધી રેહની મધ્યા વિસર્જાને મર્ગમાં આવતા વખત ઉપસર્જોને સમજાવે સહન કરવા, તેની સાથે થવા વધા તેને જોખવવા તેઓ કઠિબદ્ધ હતા. એ સ્વસ્થવિકે હેતુ કે આવી વિશ્વવિદ્યા મહાવીર પાતે સ્વસ્થ હતા કે વસ્ત્રરહિત હતા તેનું તેમને સમજાવ્યું નહતું. તેમણે નમ રહેલું બેઠકે બેલી બાતનો ક્ષિત્તિપૂર્વકનો નિશ્ચય નહતો. એ વક્ષ તેઓ વિદ્યારમ્ય શખતા હતા તે તેમના પિતાના પ્રજ્ઞાશય મિત્ર સ્વેરે બે કટકામાં લઈ લીધું હતું.^૨ તેમના જીવનમય એ કેઈ તેમની આસી પાતળી સ્ત્રિમુતિમાં બન્યું તે તેમના જાનુઆરીઓને શબ્દોશબ્દ જાનુકરણીય નહોતું. બૈનર્સાસ્થાનમાં મલ્લ બેલી સત્ત્વ આજા બેવામાં નથી આવતી. ઉત્તરધ્યક્ષનસૂત્રમાં સુધર્માના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂક્યા છે “ માસ કપડાં શરીર મધ્યા પછી હું વસ્ત્ર નમ સ્ત્રીના અમથા નહું કપડું લઈને આવવા વિચારે સાધુઓએ કરવા ન બેઠકે.

કોઈ વખત તેને કપડા ન હોય, બીજે સમયે હશે, આ નિયમને હિતાવહ બાધી જુલિમાને (મુનિએ) તે માટે સ્થિત ન કરવી બેઠકે.^૩ દુક્રમ બાનો. બધે બે છે કે આવી બધી ઉપાધિઓથી સાધુએ વિમુખ રહેવું બેઠકે. આમ છતાં આખા વર્તન

1. Jacob, LA. ix p. 161

2. Jacob, S.B.E. xix p. 298 He had proclaimed the highest law of the Jain. — *Ibid.*, xiv p. 288.

3. When the rainy-season has come and it is raining, rainy being badags are origin and many monks just spring up. Knowing this (state of things) one should not wander from village to village, but remain during the rainy season in one place. — Jacob, S.B.E. xix, p. 298.

4. સમયે મલ્લ મર્યાદી સમજાઈ સારિય માત્ર બીવરવારી મુલ્ય તેમ જ બેનર્સ સમિતિએ સારિય. — *Kapra Sutra, Jambhikā—Tibet.* p. 117 p. 98 Cf. S.B.E. xix, pp. 293, 294.

5 Cf. *Ibid.*, p. 298.

6. ના નિમિત્તેય માર્ગવેય મુદ્દાન — *Kapra Sutra, Jambhikā—Tibet.* p. 98 Cf. *Hemacandra* op. cit. v. 2, p. 12

7. Jacob, S.B.E. xiv p. 11.

નથી પરંતુ ખસવા અર્થાત્ સ્થાયિત્વ સનાતન સત્ત્વ તરીકે ગણાવ્યા છે. તે તેઓ જુદની જેમ પોતાના ધર્મના મૂળ સ્વરૂપકે ઢોળે તો આ બધું અસંભવ ગણાય. પરંતુ આ તો કંઈ પણ માની શકે તેવી એક સુધારકનાં ઇવન અને કથનની નોંધ છે.”^૧ તેમનાં ગુણગાન દેવો અને મનુષ્યોએ નીચેના શબ્દોમાં કર્યાનું કહેવાય છે. ‘‘નિનોએ પ્રરુપેશ અસ્પૃશ્યિત માર્ગે સર્વોચ્ચ પદ એટલે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરેલ.’’^૨

જૂહલામ કરીને મહાત્મીરે આજી સાધુ ઇવન આગવા મંત્રણું વર્ષે યતુ ત્રિવાજ તે જાર વર્ષે કરતાં વધારે વિચાર્યો.^૩ શરૂઆતનાં લગભગ તેર માસ ‘‘પૂજ્ય સાધુ મહાત્મીરે કપડા શાવ્યા હતા.’’^૪ પછી તે નમ્ર સ્થા જાને ફરેક પ્રકારનાં કપડાંનાં ત્વચ કર્યો. અભાષિત પ્લાન અર્થે પ્રજાસ્થાને તથા જાનપાનનાં નિયમોનું સૂક્ષ્મ પ્રાસન કરી તેમણે પેલાની ઈર્ષ્યોને વશ કરી. જાર વર્ષે સુધી રહેની માથા વિસાદીને માર્ગમા આવવા તમામ ઉપસર્ગોને સમજાવે સહન કરવા, તેની સાથે જવા તથા તેને લેખવવા તેઓ કઠિનજીવ હતા.^૫ એ સ્થાનવિકેત હંતું કે આવી વિરમૃતિમાં મહાત્મીર પાતે સ્વસ્થ હતા કે વસ્ત્રસ્થિત હતા તેનું તેમને સમજાવ નહતું. તેમણે નમ્ર રહેતું એકાએક એવી ક્ષતિને ક્ષિપ્તપૂર્વકને નિશ્ચય નહતો. જે વચ્ચે તેઓ વિકારમય રાજતા હતા તે તેમના પિતાના પ્રજ્ઞાસુ મિત્ર એમી બે કટકામાં લઈ લીધું હતું.^૬ એમનાં ઇવનમાં જે કંઈ તેમની આછી પત્તણી વિરમૃતિમાં બન્યું તે તેમનાં અનુયાયીઓને શબ્દેશબ્દ અનુકરણીય નહોતું. જોનમ્ભરોમ્ભ પચ એવી સત્ત્વ આજ્ઞા એવામાં નથી આવતી. ઉત્તરપ્રધ્યક્ષમ્ભરમ્ભ સુધર્માનાં સુખમાં નીચેના શબ્દો મૂકાયા છે. ‘‘માર્ગ કપડાં શરી તથા પછી કું વસ્ત્ર નમ્ર સ્થિતિ અથવા નરું કપડું લઈ આવા વિચારે સાધુઓએ કરવા ન એકાએક.’’

‘‘એકે વણવ તેને કપડા ન હોય, બીજે સમયે ફરી, આ નિયમને ક્રિયાવદ્દ બધી જુદીમાને (મુનિઓ) તે માટે સ્થિતિ ન કરવી એકાએક.’’^૭ દૂકમ્ભ આનો. અર્થ એ છે કે આવી બધી ઉપદેશોથી સાધુએ વિમુખ રહેતું એકાએક. આમ છતાં આમા વચન

1. Jacobs, L.A. m., p. 161.

2. Jacobs, S.B.E., xiii p. 298. He had proclaimed the highest law of the Jaina. — *Ibid.*, xiv p. 298.

3. When the rainy season has come and it is raining, many living beings are crushed and many seeds just sprang up. Knowing this (state of things) one should not wander from village to village, but remain during the rainy season in one place. — Jacobs, S.B.E. xiv, p. 192.

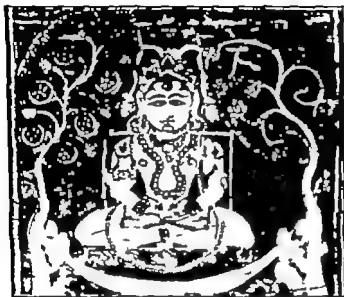
4. અને અમર તત્ત્વોને સમજાર વારિય મારત વીરવાતી દુષ્ટા તેમ જ અનિયમ વારિવાતીવાતિય. — *Kapra-Sarov, Shukla-Skt-J.* m., c. 117 p. 98 Cf. S.B.E. xiii, pp. 299, 300.

5 Cf. *Ibid.*, p. 300.

6. તત્ત્વ વિદ્યુતિયેય માર્ગનેય વૃણે — *Kapra-Sarov, Shukla-Skt-J.* m., p. 98. Cf. Harivardra p. 46, v. 2, p. 19.

7. Jacobs, S.B.E., xiv p. 11.

ભગવાન મહાવીર તેમજ વર્ષે સહારાસની નીચે સર્વકૃષ્ણ દેવલોકના પામ્ય
તેમની સ્તુતિ કરનારોનિવ કર્મપશુત્વના ત્યાગને ઉપદેશી.

સેવકોદ્ધાર સ્વામીન-ભાવચોદય અભિષેક.

નિયમન મોટે સર્વસાધારણ નિયમ બોલે છે એકજ વસ્ત્રથી ઘસાવી લેવા પ્રવર્ત કરવો અને તેમ ન ચાહે તો બે વસ્ત્ર રાખી શકાય.^૧

આમ તપસ્યા અને ધ્યાનમ્મ ગાળેલા બાર વર્ષ નિષ્કુળ નહોતા ગયા. “તેમના વર્ષે, જાનના મંદિરની પાસે શાશ્વત્કની નીચે એક ધ્યાને રહેલા મહાવીર સર્વ-જોષ કેવલજ્ઞાન પામ્યા; જે જનંત, સર્વોત્તમ, અગાધિત અવિચ્છિન્ન અને સપૂર્ણ છે.”^૨

આત્મસાક્ષાત્કારની તૈયારીના બાર વર્ષ વખતના ઘણી જગ્યાએ વિચર્યા, જેમાના ઘણાજા સ્થળે આજે શેષી કાઢવા મુકેલ છે જગજી જાતિઓથી વચેલ દેશોમા બ્રમજી કેસતા, કયાક એકાક રાત્રિ વિસામો કરતા અને રાક નામના જગજી હોકોથી વસાયેલ પ્રદેશમા વિચરતા વિચરતા તેમને નિર્દય હોકોએ બહુજ દુ ખજ અને ભયાનક પરીસહો કર્યા.^૩ ત્યાર પછી સર્વેસ, સર્વે વિષયોના જાણા, કેવજી અને આ જગતમાં કાંઈપણ કુપ્ત ન હોય તેવા બદ્ધત તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ થયા.^૪ આ સમયે તેમની ઉંમર ૪૨ વર્ષની હતી અને છંદગીના બાહીન ત્રીશ વર્ષ તેમણે પોતાની ધર્મપ્રણાલી શિખવવામા સાધુસંઘ બંધવિષિત કરવામા અને પોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રચારાર્થે બ્રમજી કેસવામા તથા સ્વધર્મમાર્ગી બનાવવામા ગાળ્યાં. મગધ અને અંગદેશના રાજાઓમા આવેલ ઉત્તર અને દક્ષિણ બિહારના લમબજ બાબા શકરોમા તે વિચર્યા. તેમના ઘણાજા આતુર્માલ તેમની જન્મભૂમિ વેશાલી,^૫ મગધની જુની રાજધાની રાજગૃહ, પ્રાચીન અંબની રાજધાની ચંપા,^૬ વિદેહની રાજધાની મિથિલા અને આવસ્તીમા^૭ થયા હતા.

1 Jacobs, S.B.B. xiii, p. 157 The Jaina rules about dress are not so simple for they allow Jaina monk to go naked or to wear one, two or three garments, but young strong monk should as rule wear but one robe Mahāvīra went about naked, and so did the *Jambhadrā* or those who tried to imitate him as much as possible. But they also were allowed to cover their nakedness. —*Ibid.*, loc. cit. p. xxvi.

2 *Ibid.* p. 263 Cf. *Ibid.*, p. 201.

3 Cf. Champener *op. cit.*, p. 158 Radhakrishnan, *op. cit.*, p. 267 Mahāvīra wandered for more than twelve years in Līdya, in Vajjibhāṇa and Sābhālikā the Kāśhā till to-day in Bengal. —Dey *The Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*, p. 108. According to Dr. Bohler the Rāch of to-day in Bengal. Cf. Bohler *Indian Story of the Jaina*, p. 26.

4 Cf. Jacobs, *op. cit.*, pp. 263, 264.

5. Under the name of Kuvda-gāma the city of Valsāli is mentioned as the birthplace of Mahāvīra, the Jaina Tīrthankara. It was also called Valsāli, or the town of Valsāli. — Dey *op. cit.*, p. 107.

6. Champā is very sacred place to the Jains, so much as it is the resort of Mahāvīra for three rainy seasons during his wanderings. It is known also as the birth place and the place of death of Vāṇspatya, the twelfth Tīrthankara in the Jaina CL. *Ibid.*, p. 44.

7. Śrāvastī, also called Sāhet Mahet, is the Cindrapura or Candrikāpurī of the Jains. It is known as the birthplace of the third Tīrthankara Sambhavanatha and the

“તેમનો વિદાર થય્યા મોટા વિસ્તારમાં અને હોલ જોગ જણાય છે; પ્રસંગે તેઓ મનપ્રાપ્તિ રાજ્યપ્રાપ્તિ રાજ્યવૃદ્ધ અને જીવન શહેરમાં પધારતા, જ્યાં તેમને અપૂર્વ મળ મળતું હતું.” આ ઉપરાંત તેમના પેતાનાજ સમયમાં જૈન ધર્મમાં મલકેલ પદો જ્યાં છતાં પણ જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરના અનુયાયીઓની સમયા મેક્ષણથી રીતે જોઈ ન હતી. તેમના સંધર્માં ૧૪૦૦ અમણે, ૭૬ ૦ અમણીએ, ૧૫૬ આલેક અને ૩૧૮,૦૦૦ અમણીઓ તેમજ ૫,૪૭૦ જોડલા વીજા શિખો હતા, જે વૈદ્યપૂર્વેના યાત્રા અથવા સુવર્ણવૃદ્ધિ હતા.”

પારસનાથની ટેકરી પાસે કલ્પપરિહીત નદી પર આવેલ ભૂમિકા ગુપ્તકાલ ૪૨ વર્ષની ઉંમરે કેવલી જ્યાં પછી અને જૈન ધર્મના સુધારક તરીકે ૭૦ વર્ષ જમણ કર્યા પછી મહાવીર રાજ્યવૃદ્ધ પાસે પાયાપુરી માં હસ્તિપાળ રાજાની પિયાશભર્યાં જરૂર વર્તેની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા અને પશુ જન પાત્રાણ્યો હાલોની સંખ્યામાં તે જગ્યાએ આવે છે. જૈન કાલગણના પ્રમાણે આ પ્રયત્ન ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૭ માં જન્મેલ જગમ છે અથવા સિદ્ધાન્તની કાલગણના પ્રમાણે જુલના નિર્વાણ પછી સોળ વર્ષે અથવા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩. આ કાલ થય્યા ઐતિહાસિક પુસ્તકો અને ઇશ્વરજીવનનાં તથા શ્લોકોના અવલંબિત છે. “આ શ્લોકોનું મૂળ કેશવજી જગ્યાએ ૧૫૫ મળતું નથી, પણ તે જણાવી કાઢેલાં અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં લેવામાં આવે છે. તે વીર અને વિક્રમના

eighty Tribhaktas Contemporaries of the Jesus. —*Ibid.* p. 151. In that period in that age the venerable ascetic Mahāvira stayed the first rainy season in Asthikagiri, three rainy seasons in Campā and Pribhā Campā, twelve in Vahā and Vastigiri, fourteen in Rājagṛha and the suburb of Mithilā — one in Girvāt, one in the town of Pīpī to King Hastipāl's office of the writers. —*Jacobi, op. cit.* p. 254.

1 Champotter *op. cit.* and *ibid.* The extent of his sphere of influence almost corresponds with that of the kingdom of Śrāvastī or Kosala, Vṛkṣa, Magadha, and Aṅgā—the modern Oudh, and the provinces of Tibet and Bihar in western Bengal. —*Bühler op. cit.* p. 27.

2 Jacobi, *op. cit.* pp. 257-258.

3 Also called Tribhaktagiri or Irāhāt—*Stevenson (Mrs.), op. cit.* p. 25.

4 Mahāvira lived thirty years as a householder more than twelve years in state inferior to perfection, something less than thirty years as Kosala, forty-two years as monk—seventy-two years on the whole. —*Jacobi, op. cit.* p. 259.

5 Pīpī—Pīpīport about seven miles to the south-east of Bihar (town) and two miles to the north of Gargak. According to Stevenson's *Kaṇva Sūtra*, Mahāvira died here while he was spending the Paryuṣṇa (Paryuṣṇa) at the palace of Hastipāl, king of Pīpī. There are four beautiful Jain temples in an enclosure which marks the site of his death. Anand (Dāhād) Dvīka was started to commemorate Mahāvira's death. *Cf. Dry op. cit.* p. 144.

6 *Cf. Jacobi, Kaṇva Sūtra, I, p. 8.*

7 None of the sources in which these announcements appear is older than the twelfth century A. D. The latest is found in Hemacandra, who died in the year 1172 A. D. —*Bühler, op. cit.* p. 22.

સંવતનો સંબંધ બતાવે છે અને ફોન કાલગણના માટે આધારભૂત મનાય છે.^૧ મેરુતુગની^૨ વિચારબેઝી તે પ્રલોકોપર રચાયેલી છે અને તે મહાત્મીના નિર્વાણ અને વિક્રમદિત્તના શબ્દારોહણ વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર દર્શાવે છે.

એ ત્રણ પ્રલોકનું આપાતર નીચે પ્રમાણે છે:^૩ (૧) જે રાત્રીએ તીર્થંકર મહાત્મીરહેવ નિર્વાણ પામ્યા, તેજ રાત્રીએ અર્વાતિના શબ્દ પાલકનો અભિષેક થયો હતો. (૨) રાજ પાલકના ૬૦ વર્ષ નંદોના ૧૫૫ વર્ષ, મૌર્યોના ૧૦૮ વર્ષ અને અપભ્રિત (અપભ્રિત) ના ૩૦ વર્ષ; (૩) અભ્રિત અને જાનુભ્રિતે ૬૦ વર્ષ શબ્દ કંઈ નસોવડેને ૪૦ વર્ષ શબ્દ કંઈ તેવીજ રીતે ગર્હભિલોના શબ્દકાલ ૧૩ વર્ષ ચામ્થો અને શકનો ૪ વર્ષ ચામ્થો.^૪

આ રીતે મેરુતુગની ગણના પ્રમાણે વિક્રમદિત્તના સમય અને મહાત્મીના નિર્વાણના સમયને ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે જે જિત્તી મુજબ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ ને મળતું આવે છે.^૫ હવે મેરુતુગની ગણના પ્રમાણે ૪૭૦ વર્ષ માની હદએ તે વિક્રમ સંવતની શરૂઆત અને મૌર્યોના શબ્દને ૨૫૫ વર્ષનું અંતર આવે છે અને તેથી ફોન અન્યતા પ્રમાણે બંદ્રગુપ્તના અભિષેકનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ આવે છે.^૬ હવે ૪૭૦ માથી ૨૫૫ બાદ કરીએ તે બંદ્રગુપ્ત અને નિર્વાણના સમયનું અંતર ૨૧૫ વર્ષ આવે છે. આ ૨૧૫ વર્ષ વિશે બધા એક મત થતા નથી, કારણ કે હેમચંદ્રાચાર્ય પરિશિષ્ટપર્વમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે: અને આ પ્રમાણે મહાત્મીના નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષ બંદ્રગુપ્ત રાજ થયો.^૭ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ માં ૧૫૫ ઉમેરતાં મહાત્મીના નિર્વાણની તાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ આવે છે. એ બંધ છે કે મેરુતુગ હેમાચાર્યના આ કથનને ઉત્તેજ કરે છે પરંતુ બીજા કોઈ એ બાબતનો વિરોધ કરે છે તેથી વિશેષ તે કાષ્ઠકહેતા નથી.

ડૉ. સાકેબી^૮ અને ડૉ. શાર્વેન્દ્રધર^૯ આ બે ફોન શુરબોએ પુરી પાટેલી વિગતોના

1. Bühler, I 4 b, p. 393.

2. Merutunga, known Jain author composed in A.D. 1361-1364 A.D. his work the *Prabandha-Chandrika* and about two years later his *Viśvavāra* —Chatterjee *LL. XII*, p. 119

3. That they were not composed by Merutunga himself or any of his contemporaries is certain, because at that time the Jain authors had long ago ceased to work in Prakrit. —Chatterjee *op. cit.* p. 120

4. જે રાત્રિ વાતનથી લગભગ વહ —*Iskcon*, p. 1. MS. B.O.R.I.L. No. 378 of 1871/1872.

5. Fifty seven years elapsed between the commencement of the *Sakani* and the Christian era.

6. The Jain authorities give the year of his accession as 313 (312) A.D., date at which the canon of the Jain scriptures was fixed. —*Ch. C.H.L.* I, p. 698.

7. ૧૫૫ શ્રીમદ્વાર વેરુતુગોપકનુવ —Jacobi, *Parishadaparnava*, Canto VIII, 139.

8. તપિસ્વરૂપ વગ વર્ષ ૬ વર્ષાંતિ વદુષ્કાંતિ ૨ અવધર્મ મહા વિરોધ —*Viśvavāra*, *op. cit.*, p. 1

9. Jacobi, *Kaśha Sūtra*, Int., pp. 6-10

10. Chatterjee *op. cit.* pp. 118-123, 125-133, 167-172.

આખરે મહાવીરનો મમય નાહી કયો છે. જો વિદ્વાનોએ એટલી જાણી વીણવટ અને ઐતિહાસિક સત્યતાથી પોતાનાં અનુમાનો દોર્યા છે કે તેઓના અભિપ્રાયો સાબીત કરવા ફરીથી ચિંતોતમાં ઉતરવાની જરૂર પડેલી નથી. હેમચંદ્રે ૧૦૧ કરેલી વિગત સ્વીકારવા તેઓ સમ્મતિ આપે છે અને અનિવાર્ય નિર્ણય પર આવે છે કે આ સુત્રની તારીખ ઈ સ. પૂર્વે ૪૨૭ લગભગ હોવી એકમાત્ર.^૧

દ્વિ શર્પેટિયર કહે છે કે મેં એમ જતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે મહામયુગની દીપ જેના ઉપર જૈનો વિક્રમ સંવતની શરુઆત અને મહાવીર નિર્વાણ વચ્ચેના અંતરને ૪૭૦ વર્ષ ગણાવી કહ્યો છે તે તદ્દન ભૂલ જગતની છે. સમયની પૂર્તિને માટે જે જે રાજ્યોની વંશાવળી જાણવામાં આવી છે તે તદ્દન ઇતિહાસચિરંજ અને ક્રેડિબલ રીતે માની શકાય તેવી નથી. ^૨ જૈન કથનના તદ્દન ઇતિહાસિક આધારને જાણુએ મૂકીને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ જીજ્ઞાસીએ ૧૯૬ કરી છે. તે મહાવીર અને લુદ્ધની સમકાલીનતા અને હેમચંદ્રની વધુ સત્ય ઐતિહાસિક કક્ષિકતા છે.

જો મહાન પુરૂષો સમકાલીન અને પ્રતિસ્પર્ધી સમયગાળા સામુદાયના સ્થાપક હતા તે સિદ્ધ થાય છે. પણ એ આપણે જન કથનને માન્ય રાખીએ કે મહાવીરનું નિર્વાણ વિક્રમ સંવત પહેલાં ૪૭૦ વર્ષ અર્થાત્ ઈ સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં થયું છે તો તે સમય છે કે તદ્દિ તેની અમને શંકા છે કારણ કે લુદ્ધનિર્વાણની તારીખ ઈ સ. પૂર્વે ૪૭૭ કે કર્નેલ કોનિંગહામ અને પ્રોફેસર મેંકલયુદેરે પહેલાં નક્કી કરી છે તે માત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે સાચી છે અને બધા એકે અથાએ કહે છે કે તેઓ તે વખતે ૮૦ વર્ષના હતા, એટલે તેઓ ઈ સ. પૂર્વે ૫૫૭ માં જન્મ્યા હશે. આથી એ ૧૫૪ થાય છે કે એ મહાવીર નિર્વાણ ઈ સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં હોય તો લુદ્ધ તે વખતે ૪ વર્ષના હતા અને તેઓ ૩૬ વર્ષની ઉંમર એટલે ઈ સ. પૂર્વે ૫૨૧ પહેલાં લુદ્ધના કે અનુચાથી મિત્રની શબ્દના ન હતા, તેથી તેઓ કદી મહાવીરને ન મળ્યા હોય તે અસંભવિત છે. આ ઉપરાંત અજાતશત્રુ કે લુદ્ધનિર્વાણ પહેલાં આ ૫ વર્ષ રાજા થયે હોય અને એણે ૩૨ વર્ષ સમય કાઢ્યું તેના શબ્દનાર્થ જોઈ પુરૂષો રહ્યાનું સાબીત થાય છે તે બીજા ઉપર બતાવેલી તારીખો માનવાનું વધારે અસંભવિત બનાવી મૂકે છે. ^૩

1 No doubt there are other scholars who hold the contrary opinion, but their discussions having been rendered obsolete by Jacobs and Champetier we shall not dwell upon them any further. Just to mention a few amongst them: Burgess, *L.A.* 8 p. 140; Race (Lewis), *IA* ix, p. 187; Thomas (Edward), *IA*, vii, p. 30; Fathak, *L.A.* xii, p. 21; Heerak, *IA* xx, p. 300; Guérinot, *Bibliothèque Ind.* p. 1, and so on.

2 Champetier *op. cit.* p. 125. Not only is the number of years (105) allotted in the *Uttar* to the reign of the Mauryas unduly great, but also the introduction of Pileka, Lord of Avanti in the chronology of the Magadha kings looks very suspicious. — Jacobs, *op. cit.* p. 6.

3 Champetier, *op. cit.* pp. 131-132. To return to our discussion of the date of the *Uttar*, it is obvious that the year 487 which we inferred from Heerakand's

હેમ્વદ્ધિ પોતાના પરિશિષ્ટ પર્વમાં આપેલ પૂરાવા પર આવતા ડૉ. માર્પોન્ટનર કહે છે કે ' હેમ્વદ્ધિ વિક્રમસત્તત અને ચંદ્રગુપ્તના સમ્બંધાભિષેક વચ્ચે ૨૫૫ વર્ષના અંતરનું કથન બરાબર ગણ્યું છે તે ઠી. ચાકોળીની સાથે આપણે ભલે સ્વીકારીએ. આથી મહાવીરના નિર્વાણ અને વિક્રમના સમ્બંધાભિષેક વચ્ચેના ૨૫૫+૧૫૫ વર્ષ મળીને ૪૧૦ વર્ષ થઈ જાય છે. તે પછી મહાવીરનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વ ૪૬૭ માં થયાનું નિશ્ચિત થાય છે જે સાદા માત્રા અભિમાય પ્રમાણે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા બધા પ્રશ્નોને અનેક રીતે બંધોડવાની આવે છે અને તેજ સાચી સ્વીકારી શકાય તેમ છે. ”

આ ઉપસત બીજા પક્ષ કેટલાક કારણો છે જે એક વા બીજી રીતે મહાવીર નિર્વાણની આ તારીખ નક્કી કરવામાં આપણને મદદ કરે છે. આપણે તેની અર્થાત્મ ઉત્તરવાને બદલે એક પછી એક બધાની હકીકતે જાણીએ. નિર્વાણની તારીખ અને તેમનો ચંદ્રગુપ્તમાર્ધેનો સંબંધ,^૧ જેનકર્મમાં પટેલ ત્રીવેદ પંથસેકની તારીખ અને તેની સાથેનો મૌર્યસામ્રાજ્યના સંબંધ,^૨ દેવર્ષિ ગણીએ છેવટ નક્કી કરવાની જરૂરબાકીના કલ્પસૂત્રમાં મુકેલી તારીખ તથા મુવસેનના સમ્બંધાભિષેક વર્ષમાં વસંતપીઠ સથેલ મહાસભાની તારીખનો સંબંધ,^૩ અને છેવટ સ્મૃતિભૂત શિષ્ય મુકુન્દિની તારીખ તથા તેના અયોગના પૌત્ર અને ગાદીવારસ સપત્તિ^૪ સાથેનો સંબંધ.^૫

આપણી પાસેના આ બધા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી એક વાત પટ છે કે જે નિર્ણય પર આપણે આવ્યા છીએ તે નિઃસંશયીક તારીખ સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક હકીકતો સાથે પૂરેપૂરી એકવાક્યતા ધરાવે છે તેમ છતાં ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭ ની સાલ

record, cannot be far wrong, because it agrees so well with the adjusted date of Buddha's Nirvana, 477 B.C., synchronism which by our previous research has been established as necessary.—Jacobi, *op. cit.*, p. 9

1 Carpenter *op. cit.*, p. 178.

2 This date of Bhadrabahu's death is 170 A. which is equal to 357 A.C. according to the traditional date, and 397 according to the date of Jacobi and Carpenter, and considering Bhadrabahu's connection with Candragupta the year 367 C. is to be totally excluded.

3 This scheme originated in 314 and according to Merutunga the Maurya rule dates from 315 A. and hence Hemacandra's calculations, according to which the Maurya dynasty begins 135 years after the Nirvana, seem more reasonable.

4 This date is either 980 or 983 A. which, taking 467 A.C. as the date of Mahāvīra's Nirvana, is equal to 1038 A.D., which exactly corresponds to the year of Divyavamsa's accession to the throne of Valabhi.

5 This date is 343 A. according to Merutunga, and this more or less agrees with the chronology of Hemacandra, according to which Candragupta began his rule in 156 A. because, as Asoka died nearly four years after Candragupta, the date of Samprati comes to 269 A.V

6. Cf. Carpenter, *op. cit.*, pp. 178-179 Jacobi, *op. cit.*, pp. 9-10.

આખરે મહાવીરનો નામ નક્કી કર્યો છે. બને વિદ્વાનોએ એટલી બધી ઝીણવટ અને ઐતિહાસિક સત્યતાથી પોતાના અનુમાનો દર્શાવે છે કે તેઓના અભિપ્રાયો માળીન કરવા ફરીથી વિચારોમા ઉત્તરવાળી જરૂર પડેલી નથી. હેમચંદ્રે સ્વ કહેલી વિગત સ્વીકારવા તેઓ સમર્થિત થાય છે અને અનિવાર્ય નિર્ણય પર આવે છે કે આ મુત્તની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૭ લગભગ હોવી એકબે.

ડૉ. ચાર્લ્સ્ટોનર કહે છે કે એ એમ જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે મહામુત્તનાની દીપ એના ઉપર જ્યોત્સના વિક્રમ મંવતની શરૂઆત અને મહાવીર નિર્વાણ વચ્ચેના અંતરને ૪૩૦ વર્ષ સવાની કક્ષપન્થા કરે છે તે તારીખ અર્થે વગરની છે. સમયની પૂર્તિને માટે જે જે શબ્દઓની વ્યાખ્યાની જન્યવવામાં આવી છે તે તારીખ ઇતિહાસવિરુદ્ધ અને હેતુપણુ રીતે ખાતરી શક્ય તેવી નથી. ^૧ જોન કમનના તારીખ કાંઈકનિક આધારને આધારે મૂકીને પ્રતિદ્ધ વિદ્વાનોએ બીજી દલીલો સ્વ કરી છે. તે મહાવીર અને જુહની સમકાલીનતા અને હેમચંદ્રની વધુ સત્ય ઐતિહાસિક હકીકતો છે.

બંને મહાન પુરુષો સમકાલીન અને પ્રતિપર્થી વાતચીતી સાધુસંસ્થાના સ્થાપક હતા તે નિદ્ર વાત છે. પણ એ આપણે જોન કમનને આત્મ સંજીવે કે મહાવીરનું નિર્વાણ વિક્રમ સવન પહેલા ૪૩૦ વર્ષ અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં થયું છે તો તે સમય છે કે નહિ તેની અમને શંકા છે. કારણ કે જુહનિર્વાણની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૭ ને કનક કર્મિકામ અને પ્રા. મંડલમુલે પહેલા નક્કી કરી છે તે માત્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે માત્રી છે. અને બધા કોઈ અવાજે કહે છે કે તેઓ તે વખતે ૮૦ વર્ષના હતા, એટલે તેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૭ માં જન્મ્યા હશે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ મહાવીર નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં હોય તો જુહ તે વખતે ૩ વર્ષના હતા અને તેઓ ૩૬ વર્ષની ઉંમર એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૧ પહેલા જુહપત કે અનુભવી મેળવી શક્યા ન હતા, તેથી તેઓ કદી મહાવીરને ન મળ્યા હોય તે અનર્થવિત છે. આ ઉપરાંત અધ્યયનુ જે જુહનિર્વાણ પહેલા આઠ વર્ષ સ્વ થયો હતો અને એણે ૩૨ વર્ષ સત્ય કથુ તેના શબ્દમાં બંને પુરુષો સહાનું સાળીત થાય છે. તે બીજા ઉપર જનાવંતી તારીખો માનવાનું વધારે અર્થવિત બનાવી મૂકે છે. ^૨

1 No doubt there are other scholars who hold the contrary opinion, but their discussions having been rendered obsolete by Jacobi and Charpentier we shall not dwell upon them any further (not to mention a few amongst them: Dorson, *L.A. R.*, p. 180; Ric (Lowe) *IA* II, p. 157; Thomas (Edmond) *IA*, vol. p. 90; Pichak, *L.A. R.* p. 21; Harnack *IA* x, p. 397; Gauthier, *Bibliothèque de la Sorbonne*, p. 1, and so on).

2 Charpentier *op. cit.*, p. 125. Not only is the number of years (185) allotted to be taken to the reign of the Nandas unduly great, but also the introduction of Pāṇini, Lord of Aśoka, in the chronology of the Maurya kings looks very suspicious — Jacobi, *op. cit.*, p. 1.

3 Charpentier *op. cit.* pp. 131-132. To return to our discussion of the date of the Nirvana, it is obvious that the year 487 B.C., which we inferred from Hecataeus

વધે છે. નવમા શિશુનામ સભ્ય નિર્ધારણ જેની તારીખ પહેલા ઈ સ. પૂર્વ ૪૧૮ સ્વીકારવામાં આવી હતી તેની સાથે આ નક્કારને ઘટાળ્યા હોવાથી ત્રિમય આખી શિશુનામની વંશવંશી ઉલટાવી નજવાની હકમુખી પહેાચી ગયા હતા અને અજાતરાત્રુને આજળના ઈ સ. પૂર્વ ૪૬૧ ના બહોલે ઈ સ. પૂર્વ ૫૫૪ માં અને સિદ્ધિચારને ઈ સ. પૂર્વ ૫૧૬ ના બહોલે ૫/૨ માં મૂકવા^૧ જુદા અને મહાવીર બંનેની સમકક્ષીન વંશવંશીમાં આ ફેરફાર એક તમજ નક્કારથી હથેલે જિનપ્રતિમાનો ઉત્કલેણ શિલાલેખના મુખ્ય ભાગમાં હોવાથી ત્રિમય^૨ અને બલ્લવાલ^૩ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે ખારવેલના શિલાલેખો મહાવીરનું નિર્વાણ ઈ સ. પૂર્વ ૫૦૭ માં અને જુદનું નિર્વાણ ઈ સ. પૂર્વ ૫૪૭ માં થયું છે એ બંની માન્યતાને ટેકા આપે છે.

આપણે આજન એકજુ તેમ ખારવેલના શિલાલેખો પર આધાર રાખતા આ અનુમાનો ધી બાલવાલે સૂચવેલ છેલા વાચનનો વિચાર કરતા કાંઈપણ ઉપચોખના નથી તેમાં નિર્દોશ સમયને ઔરેચુત સાથે કાંઈ સંબંધ નથી તેમજ તે કારણ પછુ બહુ ઉપચોગી નથી, કારણ કે મહાન કન્ટોન્સીક સભ્ય ત્રિમીટીસ્ત્રના સંબંધનો વિચાર કરતા આપણને શિલાલેખની તેજ તારીખ મળી આવે છે. જે અતિ મહત્વનો ફેરફાર થયો તે એ છે કે નહેર નજમુમ્મ ૧૦૩ માં વર્ષમ જેવાઈ હતી, નહિકે ૩૦૦ વર્ષ પહેલા^૪ આ રીતે મૂળ આધાર જેના કારણે મી. ત્રિમય શિશુનામની આખી વંશવંશી ૫૦ વર્ષ પાછળે લેવાનું સાક્ષ્ય કરે છે તેજ ટકી થકતો નથી. તે ઉપરાંત તે મહાન ઉત્કલ્પનેતા કહે છે કે “નવીન પ્રમાણેથી કું એટલો જમી વકિવ થયો છુ કે માસ હવે પછી છપાતા એકસાઈ દિગરી આફ હાથમાં શિશુનામ અને નરને બેહલા મુશ્કરું થયા ગયુંઆ છે. ” પછુ જે વિદ્વાને મિ. ત્રિમય આ/લી હક મુખી માન્ય બલે છે અને જે વિશ્વસ્તીય હોવાનું મહાન સન્માન થવાલે છે તેણે તો થણા લાભ સમયના અવધાન અને મરોબન પછી શિલાલેખના પ્રથમ અર્થને વફન દેવની નાખ્યો છે.

1 In the third edition of my *Early History of India* (1914) I placed the accession of Mandarvardhana doubtfully about 418 A.C. He must now go back to c. 470 A.C., or possibly to an earlier date. That finding involves putting back Ashtamitra or Kanika (No. 6 Senapati) to at least 554 A.C., and his father Bimbodra or Udraka (No. 4) to at least 552 C. —Smith, *op. cit.*, pp. 546-547. In his first edition (1904) Smith has put 401 A.C. for Mandarvardhana, p. 23; see *ibid.*, p. 41, *ibid.*, p. 51 (4th ed. 1934).

2 According to Pili tradition Mahāvira predeceased Buddha. But other reasons support the date 467 A.C., as advocated by Charpentier and then fit in with the traditional date of Bimbisāra, he was the contemporary of Candragupta Maurya. The year 527 (528-7) C., the most commonly quoted date for the death of Mahāvira, is merely one of several dates, but it is supported by the Khāravāda inscription. —*ibid.* p. 43. Cf. *ibid.*, p. 50.

3 Jayaswal, *J. B. O. R. S.*, xii, p. 246.

4 *ibid.*, pp. 221 ff.

5 Smith, *J. R. A. S.*, 1918, p. 547.

એકે બહુ યોદી તો નથી તો પણ મહાવીરના નિર્વાણના ખરા જય તરીકે ગણી શકાય નહીં, કારણ કે એમ માનવાને કોઈ પણ કારણ નથી કે હેમચંદ્રિ વિક્રમ સંવત અને ચંદ્રગુપ્તના સમ્બારોહણ વચ્ચે ૨૫૫ વર્ષ થયાનું સ્વીકારેલું છે અને તેથી એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે હૈન કથન પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તે પેતાનું સમય ઈ. સ. પૂર્વ ૩૧૨ માં શરૂ કર્યું એમ તો શંકા નથી કે ચંદ્રગુપ્તના સમ્બારોહણની યોગ્ય તારીખ આ પ્રમાણેથી મળવી મુશ્કેલ છે.^૧ પણ આટલી બધી અચોક્કસ ગણતર પર બહુ આધાર રાખ્યા વિના પહેલાની તારીખ વધારે ભુલિગમ્ય અને તત્કાલીન ઐતિહાસિક વાતાવરણ તેમજ ચંદ્રગુપ્તના જીવનના કેટલાક પ્રશ્નોને અનુદૂળ બચાવ છે. *હૈન ચૈત્રમસ*,^૨ મી. સિમ્મ અને બીજા વિદ્વાનો ચંદ્રગુપ્તનો સમ્બારોહણકાલ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૨૫ થી ૩૨૧ કે તેની આસપાસ મૂકવા સંમત થાય છે.^૩ આ પર આપણે આધાર રાખીએ તો આપણને મહાવીરની નિર્વાણ તારીખ ઈ. સ. પૂર્વ ૪૮ થી ૪૮૭ મળે છે અને બુદ્ધની નિર્વાણ તારીખ ઈ. સ. પૂર્વ ૪૭૭ ની સાથે બંધબેસતી આવે છે. “જે લગભગ સાબીત થઈ શકે છે.”^૪ આનું કારણ એ છે કે સ્પષ્ટ રીતે આ બે મહાન પુરુષોના નિર્વાણને બહુજ યોગ્ય વર્ષોના ફરક હોયો એવું છે.^૫ આ ઉપરાંત વર્ષમાનના નિર્વાણની સ્વીકારેલ આ તારીખ આપણે સ્વૂ કરેલ કોઈ પણ પ્રમાણો કે હલીલોની વિરુદ્ધ નથી.

આમ છતાંય મહાવીરના હૈન પરીસંબંધી કરેલ મુખ્ય વિષે વિચાર કરતા પહેલાં મી. બક્ષવાલ, બેનરજી અને બીજાઓએ સ્વૂ કરેલ બધાં સત્ય અનુમતેથી આ કાળની બધાંમાં ઉપજ થતી જામણ વિષે આપણે બે સબો કહેવા એકરો.

કલિમ હેરામ હૈનયમ એ પ્રકરણમાં આપણે એમ્પ્લી તેમ જ હાલ હમણાંથી મી. વિન્સન્ટ સિમ્મ અને બીજા વિદ્વાનોની અદ્યક આ વિદ્વાનો એમ માન્યા હતા કે ખત્તવેલોને ક્રિસ્ટીએન ધર્મ યુગના ૧૬૫ મા વર્ષના હોય-શક-સુરિય હાલ-એટલે ઈ. સ. પૂર્વ ૧૭૦ વર્ષ ૩૦ વર્ષ પહેલાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વ ૪૭૦ માં કલિમમ કોઈ નદરાએ નહેર ખેતાઓને ઉચ્ચેણ આવે છે,^૬ તેથી આ ઐતિહાસિક તારીખનું મહત્વ

1 Our defective knowledge of the chronology is in striking contrast in the trust worthy information which we possess concerning the country and its administration — Thomas (F. W.), C. H. I. p. 478

2 Ibid pp 471-472.

3 Smith, *Early History of India*, p. 308 (4th ed.).

4 The date of Landragupta's accession has been fixed by Professor Kern between 221 and 223 accordingly the date of the Nirvana is somewhere between 477 and 479 A.C. and the date is probably correct within few years, as nearly agrees with the adjusted date of Buddha's Nirvana in 477 B.C. — Jacobs, *Parasatchiparnas*, Int. p. 6

5 Jacobi *op. cit.* and *ib. cit.*

6 Cf. Dandagupta, *op. cit.* 2, p. 173

7 Jayaswal, *J. B. O. R. S.*, 10, pp. 425-472, and *in* pp. 364 ff. Banerji (R. D.), *J. B. O. R. S.* 10, pp. 426 ff.

8 Smith, *J. R. A. S.*, 1918, pp. 543-547

9 Smith, *J. R. A. S.* 1918, p. 546.

વપે છે. નવમા શિશુનાગ સભા નંદિવર્ષન જેની તારીખ પહેલા ઈ સ. પૂર્વ ૪૧૮ સ્વીકારવામાં આવી હતી તેની સાથે આ નંદસભાને ઘટાઘાટા હોવાથી સિમ્બ આખી શિશુનાગની વંશાવલી ઉઠાટાવી નાખવાની હકમુખી પહોંચી ગયા હતા અને અભવતશનુને આગળના ઈ. સ. પૂર્વ ૪૬૧ ના બદલે ઈ. સ. પૂર્વ ૫૫૪ માં અને ટ્રિબિસારને ઈ. સ. પૂર્વ ૫૧૬ ના બદલે ૫૮૨ માં મૂકેલા.^૧ જુદા અને મહાવીર બંનેની સમકક્ષીન વંશાવલીમાં આ ફેરફાર એક તંમજ નંદસભાથી હસવેલ જિનપ્રતિમાનો ઉત્કલેખ શિલાલેખના મુખ્ય ભાગમાં હોવાથી સિમ્બ^૨ અને બાયસ્વાલ^૩ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે ખાસ્વેલના શિલાલેખો મહાવીરનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વ ૫૨૭ માં અને જુદનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વ ૫૪૭ માં થયું છે એ જૂની માન્યતાને ટેકો આપે છે.

આપણે આગળ એકાદુ તેમ ખાસ્વેલના શિલાલેખો પર આધાર રાખતા આ જનુમાનો કી. બાયસ્વાલે સૂચવેલ ઉમ્મદા વાચનનો વિચાર કરતા કાંઈપણ ઉપયોગના નથી તેમાં નિર્દેશલ સમયને ઐર્ષ્યમુગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી તેમજ તે કારણ પછુ જકુ ઉપયોગી નથી, કારણ કે મહાન ઇન્ડો-ગ્રીક રાજા ટ્રિમિટીયસના સબખેનો વિચાર કરતા આપણને શિલાલેખની તેજ તારીખ મળી આવે છે. જે અતિ મહત્વનો ફેરફાર થયો તે એ છે કે નહેર નંદમુગના ૧૦૩ માં વર્ષમાં જોઈએ હતી; નહિકે ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં.^૪ આ રીતે મૂળ આધાર જેના કારણે ગ્રી. સિમ્બ શિશુનાગની આખી વંશાવલી ૫૦ વર્ષ પાછળ ઠેલવાનું સાબિત કરે છે તેજ ટકી શકતો નથી. તે ઉપસવ તે મહાન ઇતિહાસવેત્તા કહે છે કે “નવીન પ્રમાણોથી કુ એટલો બધો ભક્તિ થયો છું કે મારા હવે પછી છપાતા *ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા*માં શિશુનાગ અને નંદને બોલા સમયમાં થવા અણુઆ છે.”^૫ પછુ જે વિદ્વાનને ગ્રી. સિમ્બ આટલી હકમુખી માન્ય અણુ છે અને જે વિશ્વસનીય હોવાનું મહાન સન્માન થતાવે છે તેણે તેમણા લાગા સમયના અભ્યાસ અને યોગ્ય પછી શિલાલેખના પ્રથમ અર્થને તદ્દન ફેરવી નાખ્યો છે.

1 In the third edition of my *Early History of India* (1914) I placed the accession of Nandvardhana doubtfully about 418 a.c. He must now go back to c. 470 a.c., or possibly to an earlier date. That finding involves putting back Ajitasatira or Kopyka (No. 5) back to at least 584 c., and his father Bombatira or Bravica (No. 4) to at least 582 c. —Smith, *op. cit.*, pp. 546-547. In his first edition (1904) Smith has put 401 a.c. for Nandvardhana, p. 23 see *ibid.*, p. 41, *ibid.*, p. 51 (4th ed. 1924).

2 According to Pāli tradition Mahāvīra predeceased Boddhi. But other reasons support the date 467 a.c., as advocated by Champertier and this fits in with the traditional date of Bhadrabābhi, who was the contemporary of Candragupta Maurya. The year 327 (326-7) c., the most commonly quoted date for the death of Mahāvīra, is merely one of several dates, but it is supported by the Kāśīraia inscription. —*Ibid.* p. 42. Cf. *ibid.* p. 80.

3 *Jayaswal, J. B. O. R. S.*, xii, p. 266.

4 *Ibid.*, pp. 221 ff.

5 Smith, *J.R.A.S.*, 1918, p. 547.

શ્રી અપસ્વાલ કહે છે કે “આથી જોમ સાળીત થાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૦ ઇસવજન જેન પ્રતિમા હોવાનો ખર્ચ એ નીકળે છે કે મહાવીરના નિર્વાણની તારીખ જુદી જુદી હોય કાળજણુના તેમજ પૌરાણિક અને પાલી ધર્મના આધારે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ નક્કી થાય છે. આ કાંઈક વિચિત્ર અણુત્ય છે. કાશ્મીર કે અહીં જે નદરાજનો ઉદ્ધેષ થયો છે તેને નંદિવર્ધન શિશુનામ, જેના સમયને અસંકેપની અને બીજાં ઐતિહાસિક પ્રમાણેથી શ્રી અપસ્વાલ ઉપરના નંદનો સમય માને છે તેની સાથે ખાસ કરીને શા મઠે થતાવવામાં આવે છે તે સમજાતું નથી.”

આ રાજા નંદ આપણે બીજા પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ હો. શાષ્ટિતથના અભિપ્રાય અનુસાર નવનંદોમાંના જોકેને અસંખ્ય મળતો આવે છે જેમંત્રો પહેલો નંદ “હેમચંદ્રની દિગ્ધિ કાંઈક ઠીક અણુત્ય છે. એ આ સમજનાના સ્વીકારવામાં આવે તો જેન પ્રતિમા હોવાનો ઐતિહાસિક કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૩ સુધીની શરૂઆત ઇસવજનો અહીં થકત્ય. જોમ માની હોવામાં આવે કે આ રાજા નંદ જેની તારીખ શ્રી અપસ્વાલના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૩ ઇસવજ આવે છે તે નંદિવર્ધન છે તો જેન પ્રતિમાઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ ઇસવજ અથવા તો તે પહેલાં પણ હતી તેમ કહેવામાં ઐતિહાસિક મૂલ્ય કે જેન ઇતકથાઓનો વિશેષ અણુત્ય નથી. એટલે જોમ કહેવાને અપરદા. જોકેજ કાશ્મીરથી હરકત નથી કે મહાવીરના નિર્વાણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ ઇસવજ ન હોઈ શકે, અને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ સુધી ટૂર અવાની બહાર પડે, કાશ્મીર કે સાથી કે બોદી પણ થઈ જરી ઇતકથાઓ. પ્રમાણે મૂર્તિપૂજા જેનખર્ચને માટે નવી વસ્તુ નથી.”

બીજી મહાવીરના નિર્વાણની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ નક્કી કરતાં જેન પ્રતિમા આવે તેમજ ઐતિહાસિક મહત્ત્વને અવગણવી પડે છે. એ કે એ વર્તન સ્વયં વાત છે કે ભારતીય ઇતિહાસનો આ સમય જેન, બીજા તેમજ હિંદુધર્મની અસખ્ય ઇતકથાઓથી એવો ચિત્રવિચિત્ર રીતે બરેલો છે અને તે ઉપરાંત કેઈ કેલ્ક્યુલર જોકે થા બીજા સ્વાર્થી હેતુમઠે પછીના હેતુકાંઓ એવી રીતે બેઠવી દીધે છે કે આખી વસ્તુની પાછળ સ્કેલી સત્ય હકીકત મેળવવાનું શામ સુચેલ થઈ પડ્યું છે.

હવે જન ઇતકથા પ્રમાણે અન્યતથાત્ર અને અંદરૂપ વચ્ચેનું જાંતર ઉદ્ધિયન અને નવનંદોથી પૂરવામાં આવ્યું છે. અચારે મેરુતુંજ જેના હેતુકાં કહે છે કે નંદનું રાજ્ય ૧૫૫ વર્ષ ચાલ્યું, બીજા તરફ હેમચંદ્રે નંદને માટે માત્ર ૬૫ વર્ષ કહ્યા છે જેમા તેમનો

1 Jayaswal, op. cit. p. 246. This date of Jayaswal is based also on the Chronological facts that he has worked out after consulting the Pali, Puranic and Buddhist traditions. Cf. J.B.O.R.S. I p. 114.

2 Jayaswal J.B.O.R.S. xi. pp. 240-241

3 Chronological, op. cit. pp. 171-172

4 તર ન હા રીતર ઉપર(અથા) કોચ વિખરી વિખરિવાળ વચ્ચ વીર —
J.B.O.R.S. 119, 210

5 Cf. Rapson C.B.I. vi. p. 225

નવનહેનો બાપશય છે તેમ છતાં ૪ સ. પૂર્વ ૪૦ થી ૪૬૭ ને કાળગણનાનો સમય જે બાપજી મહાવીર નિર્વાણના સમય તરીકે મૂકયો છે તે બાબતુપીમા જે પૂતવા મળ્યા છે તેમાથી પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસની સ્વત્તા કસવાના બાપજી પરિશ્રમનું ફલ છે તેમજ શક્ય પ્રમાણેથી કમ્મકે વિશેષ મેળવવાનો શુભ ઉદ્દેશ છે. આથી વિશેષ વત્સ નિર્દેશને સાડ પુણવત્ત્વ સંયોધન બાપજીને વખાણે જાનુરૂપ સાધનો બાપે જીવુપી બાપજી સહ જોડેને તેજ સ્તોત્રમંત્ર છે.

3

પ્રભુ મહાવીરના સુધારણ કૌનસપ્રદાય અથવા કૌનધર્મનો વિચાર કરતાં આપણને
 વધુ એ છે કે તે વિષે પણ વિચારપૂર્વક વિવેચન કરવું શક્ય નથી. આ પુસ્તકના મહાકવિ
 ક્ષેત્રના જે કાર્કશ્ય શકે તે જો છે કે તેના મુખ્ય લક્ષણો અને મનુષ્યના આધ્યાત્મિક
 જીવન અનેના સામાન્ય વિષયો, પ્રકારો અને મુશ્કેલીઓ ઉદાહરણ વિચારવા પૂરતું છે.
 સિત્તન જો વસ્તુજ્ઞાનનો જીવંત આદર્શ છે. પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન સિત્તન જાતની ઉત્પ-
 ન્નના પ્રમુખ આદર્શ છે અને કૌનના સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવા પ્રયાસ થાય છે.
 આસિદ્ધતાનો આપણે જોયે જઈ શકીએ કે કાર્કશ્ય સર્વોચ્ચ ધર્મ સર્વ વસ્તુઓના
 કર્તા અને પ્રભુ છે તે જો શિષ્યો કૌનધર્મ નમિત્તક ગણાય. “કૌનધર્મના નમિત્તકત્વનો
 અર્થ જોઈ શકી સર્વકાલના આસિદ્ધતાનો નિર્ણય છે.” કૌનો સર્વશક્તિમાન ધર્મજ્ઞ
 માનવા નથી, પણ તેજો શાશ્વત અસ્તિત્વ, સર્વવ્યાપી જીવન, કૌનના સિદ્ધાંતની
 અટકવા અને મોક્ષ માટે સર્વજ્ઞતાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે.

કેનેાને વિચિત્રપતિના આદિકારજુને પ્રમ ઉદિસવાની જરૂર જણાતી નથી? તેજો બુદ્ધિમય આદિકારજુના અસ્તિત્વને સ્વીકારવા નથી, અને મૂંઝવણથી અજવાબકરભાવમથી ઉદ્ભવતા તત્ત્વના સિદ્ધાંતની ઉપેક્ષા કરે છે. જોઈ કેનૌવિચારકને મન પ્રાપ્તિના સિદ્ધાંતનું અવલમ્બિત કાર્ય જો કેઈ અકરમાત કે પ્રારબ્ધમથી ઉદ્ભવી શકે નહિ; તેમજ જોઈ અનુપલ્લ ઈશ્વર જોકાજોઈ ઉપાદેક કેમ જતી શકે તે તેની કલ્પનામાં પણ આવી શકે નહીં. આખાઈ ઇનમેન પૂછે છે કે “જો ઈશ્વર અજવ બનાબુ તે તે બનાવવા પહેલા ઈશ્વર કયા હતો? જો તે ખાલી અજમામ ન હતો તે અજમાને

1. Hopkins, *op. cit.*, pp. 285-286. Their only real gods are their chiefs or teachers, whose rights are worshipped in the *temu*. —*Ibid.*

2. यथांशि कश्चिद् भगवत् स वैद्य
स सर्वेषु स एवमयं स विद्वान् ।
इमां पुनर्व्याख्यादिभ्यसां स्तु
त्योर्वा न वैद्यामन्यामन्यथा ॥ ५ ॥

Phaeocystis, *Skeletonema*? (ed. Michael Loefer), 6, p. 24, see vol. pp. 11 ff.

1 Radford, *et al.*, p. 229. Cf. also 1 *synthesis*, *Handbook*,
Carnegie Institution, pp. 150-151.

તેણે કયા સમાધાનું હતું? અરુપી અથવા અમૂર્ત એવો ઈશ્વર મૂર્તિ રૂપમાં અજવને કયા બનાવી શકે? એ પ્રશ્નનું અસ્તિત્વ માનીએ તો અજવને શા માટે અનર્થ ન માનવું? એ અજવના કર્તા એવા ઈશ્વરને કોઈ કર્તા નથી તો અજવને સ્વયં ઉત્પત્ત થયેલ માનવામાં શેા કેવ? તેઓ આગળ જણાવે છે કે “શું ઈશ્વર સર્વપૂર્ણ છે? અને એમ છે તો તેને અજવ ઉત્પત્ત કરવાનું કોઈ કારણ નથી. એ તે સંપૂર્ણ નથી તો સાધારણ કુબાલની માફક તે આ કોઈને માટે અશક્ત બચ્ચા; કારણ કે પૂર્વ સિદ્ધાંતથી તો સંપૂર્ણ અજવ બનાવી શકે. એ ઈશ્વર પેલાની હમ્મશ પ્રમાણે અજવને રમકડા ત્રણ બનાવ્યું હોય તો ઈશ્વર બાળક બચ્ચા. એ ઈશ્વર હથાળુ છે અને પેલાની કૃપાથી અજવ બનાવ્યું છે તો તેણે ડુબ અને ઝુબ એ બે તો નજ બનાવ્યા હોય.”

એ એમ કહીશ કરીએ કે જે કોઈ બધું અસ્તિત્વમાં છે તેને કર્તા હોવો એકઝે, તો કર્તાના પશુ કર્તા હોવો જ એકઝે. આમ આપણે અક્ષરમાં પડ્યા હોવું થયે, અને આમાંથી અથવાનો સ્તો પ્રત્યેક વસ્તુના કર્તાના સ્વઅસ્તિત્વમાં માનવામાં રહેશે. અહીં વળી પાછી એ પ્રશ્ન ઉઠે કે એ એક અસ્તિત્વને માટે સ્વયં ઉત્પત્તિ અને શાશ્વતતા શક્ય હોય તો તે અનેક વસ્તુવિશેષ કે મનુષ્ય માટે શક્ય નથી શું? આ સ્મેરેયામ જૈન મનસ થય્યા રૂ થો સ્મૂ કરે છે અને અર્થશ્ચ રૂએને પેલાની આપસ્યકતા સિદ્ધ કરવાના આધારપે અજવને સમજાવે છે. “હવે અને અહવમ્ સમર્થ ત્વુ સાઈય હવેવ વિશ્વ કોઈ પણ બાજુ દેવીસત્તાની કાલ વિના પ્રાકૃતિક નિગમાનુસાર અસંખ્ય પરિવર્તનોમાંથી પસાર થવું અનર્થ કાળથી વાક્યું બાવે છે. વિશ્વની વિવિધતાનું મૂળ કાળ, સ્વભાવ, નિશ્ચિતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ એ ધામ સમપાત્ર કારણોમાં મળી આવે છે.”

અરબા નામની અપૂર્ણ વસ્તુઓની એક શાખા તેમજ આર્થિક કે એને સિદ્ધાંત અલ્પ કોઈક કુલ કોઈક એ છે વધા જે માને છે કે અસીમૂત થયેલ શરીર ફરી જન્મ લેતું નથી, તે મેની માફક એને ઈશ્વરને ન માનવા છતાં પણ અરબા નથી. મી ચૌરને પેલાના ‘જૈનગમ’ નામના પુસ્તકમાં કૈનકરીન અને બીએ દર્શનો વચ્ચેના નિષ્કારસેદ મુદ્દર રીતે નીચે પ્રમાણે આપે છે. “હથાળુ, સર્વશક્તિમાન અને અજવના કર્તા વધા શાસનકર્તા એવા ઈશ્વરને ન માનવાર એવો સાધા પક્ષ છે કે જે અજવને પણ માનેતા નથી; તે અરબા નાસ્તિક પક્ષ છે કે જે એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે હવે અને અહવન એ ભવિક અણુઓની યતિ અને તેના સંપ્રદાનનું પરિણામ છે, જે મૃત્યુ સમયે ભુગ પડી બાક છે પણ જેઓને આશ્વિન એકેય સિદ્ધાંત સંતોષ આપી શકતા નથી તેઓને માટે આ પુસ્તકમાં એક બાજુ સિદ્ધાંતની આવી રેખા

1. Lohbe, *Introduction to Jainism*, pp. 85-87; Lohbe, *Id. Paribha*, chap. vi. G. E. Bhandarkar, *Report on Buddhist JESS 1893-1894*, p. 118.

2. *Radhakrishnan op. cit.*, p. 130.

કેશવામ્ જાવી છે. આ સિદ્ધાંત આત્માના અસ્તિત્વને નિષેધતો નથી તેમજ કર્ત્તાની માન્યતા સ્વીકારતો પણ નથી, છતાં પણ તે પ્રત્યેક અંશજિને પોતાના જાતને વિધાતા બનાવે છે. પ્રત્યેક જીવત આત્માને મોક્ષનું ક્ષેપ બનાવે છે. તેમજ તે શાશ્વત મુખના આવશ્યક સાધન તરીકે આત્મવિકાસની સર્વોત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ પહોંચતા સુખીના સમય માટે સર્વોચ્ચ ત્યાગ ગણાવે છે.”¹

જહી પ્રશ્ન એ ઉપરિશ્લેષ થાય છે કે જો ઈશ્વર જેવી કેઈ અંશજિને જોને સ્વીકારતા નથી તો તેઓ કેઈ સત્તાને માને છે અને તેના લક્ષણો શાં છે? લક્ષણો જ્ઞાન જોગખ્યા વિના કેઈપણ અંશજિના કૃત્રિમતા સ્વીકારતા ધર્મજ્ઞાનજ્ઞાન અને આપણું સત્તાધીશની આજ્ઞા સ્વીકારવાનો આશય આવે છે. સત્તાધીશ અને તેટલો સાચો હેતુ છતાં સત્ત્વજ્ઞાન એ ઉપદેશની પહેલી ભૂમિકા છે. ધર્મના મૂળ તરફ જોતા મનુષ્ય અને ઈશ્વરી સત્તાનો પાસ્તરિય સંબંધ એ ધર્મની તાત્ત્વિક બાજબી નથી અને એ જૈનધર્મને અનુકૂળ પણ નથી. જાવી બાજબી ધર્મના ઉચ્ચ સ્વરૂપને ઉદ્દેશ્ય વિનાજ રહેવા દે છે. “દુઃખના અસ્તિત્વના કારણ બધાવાની તેને નિર્મૂળ કરવાની, પરિણામે નિષ્કળતા શાશ્વત મુખ માટે મનુષ્યની સ્વાભાવિક જાણના તેજ ધર્મનું લક્ષણ છે.”² ઉપર જણાવેલી શક્તિઓ દેખીતી રીતે દેવી નથી તેથી દેવી શક્તિને આ રીતે અસ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે, અને વધારામાં સત્ત્વરૂપે નહિ, પણ તેના પૂર્વજોની દૃષ્ટિએ તેઓ દેવ ગણાય છે. આ જોઈ નિર્મળતા છે અને જોઈ-વત્તા પ્રમાણમાં જૈન પણ તેમથી સ્વાભાવિક રીતે મુક્ત સહી શકે તેમ નથી. આ વિચારસરણી હમણે જાણીએ સખીએ તો આપણે પહેલાં જ્યેષ્ઠ તેમ પોતાના વિકારો અને ઈર્ષ્યાને છુટી કરી કાઢેથી મુક્ત થયેલ જોવા મળતા આત્માઓએ જગતમાં પવિત્ર અને પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ જૈન ધર્મ પ્રરૂપ્યો છે.³

જૈનધર્મના મૌલિક સિદ્ધાંતોને સ્વૂ કરતાં બધાં શાસ્ત્રો પૃથ્વી પર મનુષ્ય તરીકે વિવરતા પાર્શ્વ અને મહાવીર જેવા મહાન આધ્યાત્મિક ગુરુઓના ઉપદેશાનુસાર છે.

1. WARREN, JOURNAL, p. 2. Man: Thou art thine own friend why wastest thou far from beyond thyself? —Jacobi, 5 H. K. xxi., p. 33

2. Warren, *op. cit.*, p. 1.

3. Cf. Thak, *op. cit.*, p. 2.

4. ચિત્રેન્દ્રો ઉપરિશ્લેષિત જુલ્લકર્મણ્વ જુલ્લકર્મણ્વ વત્તમ વત્તમ —Haribhadra, *Saddharma Samuccaya*, vv. 45, 46. It is the opinion of Jains that only that knowledge is true which is purged of the infatuating elements of anger, hatred, or other passions: that only he who is all-knowing is able to map out the path of rectitude which shall lead to final beatitude or life everlasting: and that consciousness is impossible in any in whom the infatuating elements are found to exist. —Warren, *op. cit.*, p. 2.

આ ઉપરેશ સમૈસ, જગતના દ્રશ્ય સપૂર્ણ જ્ઞાની જિન બ્રહ્મજ્ઞાના શિષ્યો ગણધરોને^૧ આપવામાં આવ્યો હતો અને તેઓએ આજસુધી આવી આવતી ધુરુષરપત્તને વારસામાં આપ્યો.^૨ જામ આપણે જૈનધર્મ વિશે જે કંઈ હવે પછી કહેવાનું છે તે બધાનું મૂળ આ જિન બ્રહ્મજ્ઞ છે.

જોમ શકે નથી કે મૂળ સિદ્ધાંતના કિસાબે તેના આધારો બધા પાછળના કાળના છે પરંતુ મૂળ અને કૃષ્ણવરને જુદા પાડવાં તે મુશ્કેલ નથી, કારણ કે શાંતિનિધરે ખરું કહ્યું છે કે મૂળ સિદ્ધાંતોને હતાથી વળગી રહેવામાં નાનકડી જૈન કોમની ઉત્તર-પ્રિયતા તેનું મહત્ત્વ સાબત કરી પડી છે અનેક મહાન વિપત્તિઓના સેતુ થવા છતાં જૈનોએ પોતાનાં શાસ્ત્રો લગભગ અબાધિત બાળવી રાખ્યા છે. હાં હાં પહેલી અને બીજી સદીના સમયે બિહોમાં તેઓની સભ્યતાના પૂરાવા મળી આવે છે. તેથી જણ પહેલાના સમયનો અને જૂની બાબતોનો વિચાર કરતા મહાવીરના પ્રથમ શિષ્ય સુધી અને હતકશાત્રુનાર હાં હાં પૂર્વે જોઈ શકાઈતા અંતમાં મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મોઢી પાટલીપુત્રની મહાસભા સુધી પહોંચી જાય છે.^૩ બધા ધર્મો તથા સંસ્થાઓમાં અને છે તેમ જૈનધર્મની વિગતો અને ન્યાયકૃતિક આચારમાં કૃષ્ણવર જનું હશે તેમ છતાં સિદ્ધિતા તે બળવાનજી બ રહ્યા છે.

ધર્મની ન્યાયના પર આવતા આજુબુને જણાય છે કે દુઃખદર્દી જોડા કરવાં, તેનું અસ્તિત્વ સ્થાપવું અને લગનનું ખર્ચ કુલ વધારવું તેજ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે. હવે જૈનધર્મની વિશ્લેષણ થી છે અને તે મનુષ્યના આધ્યાત્મિક લગનની આ મુશ્કેલી અને જરૂરીઆતને પહેલી વળવાને કર્મ સુધી સારૂ થયો છે તે આજુબે દુકેમ જોડે. પ્રત્યેક વસ્તુ જે હતી, છે અને ચલાતી છે તેના જૈનધર્મ લગ્ન અને અલગ જોમ બે વિશ્વમાં પાડે છે. જો હરેકમ ઉપર, નાશ અને મુલત્ત જો ત્રણ કુલ રહેલા છે. આ જોજ ત્રિપદી છે કે જે બે ઘણાધર્મમાંથી આવતા વિદાનો તથા પિત્રાના ગણધરોને જૈનધર્મ સ્વીકારવાં મહાવીરે સરકાર કર્યો હતો અને જોને હાલમાં ધારણ કરીને ગણધરોને ગણજનોની સભા કરી હતી.^૪

1 Beginning from Indrabhuti and ending with Prabhava, Mahāvīra had altogether eleven Generations.

2 કાશ્યપાસના વીરવિનયોપાસનાર્થેના આપાસના વ તથિજ્ઞાન દ્વારા રાજાસમયે દુર્ગમ તથિજ્ઞાન ન વધુ વરણવપવર્તી સ્થિતિપાત્રેનું આપવાર થાય —/JAL, JAL, p. 1

3 Charpeitar CJH L, p 100

4 Macdonell, India's Past, p 71. Jacob, op cit Ind pp. xixix; Ghosh, Drangy Mahāvīra, 2.2 J., pp 34

5 અધારપામાં વિવરોપાસનાર્થેના વારણાદ્ય etc.—Kalya Shree, Sakshat JAL, pp. 115-116. અરુપિ વિવરોપાસનાર્થેના વારણાદ્ય etc.—Ind., p 115. વારે હવે વારુપિ અરુપિનાર્થેના વિવરોપાસનાર્થેના વારણાદ્ય etc.—Memoranda, Tishitaki Lalaji, Part X, 1925, p. 70.

ભગવાન મહાવીરના આશિષાર મહાપરો
 તેમી ઠાવના કલ્યાણિણિન કલ્યાણસૂત્રના વાચન ઉપરથી.

પ્રેમીના જગદીશભગવાનના આશિષાર મહાપરો

આ ઉપદેશ સમ્રાટ, જગતના દ્રશ્ય, સપૂર્ણ સમગ્રી તિલ ભગવદના પ્રિયો અણુપરિ આપનામાં આગ્યો હતો અને તેઓએ આજુબુધી પાછી બાવલી શુકપરમશને વારસ આપ્યો.^૧ આમ આપણે જૈનધર્મ વિશે ૭ કાંઈ હવે પછી કહેવાનું છે તે બધાનું મૂળ તિલ ભગવતો છે.

એમાં શકે નથી કે મૂળ ત્રિહાંતય ક્રિસાતિ તેના આધારો બધા પાછાગયા કાળ છે. પરંતુ મૂળ અને રૂપાંતરને બુદ્ધ પાડવાં તે શુદ્ધેષ નથી, કારણ કે શાવેન્દ્રિયરે ૨ કહ્યું છે કે “મૂળ સિદ્ધાંતોને દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં નાનકેવી જૈન કૌમળી પૂર્ણ મિલવા તેનું મરજૂત સાધન થઈ પડી છે.” અનેક મહાન વિષ્ણુઓના સ્તોત્ર ૨ છતાં જૈનોએ પોતાના શાસ્ત્ર હામસત્ર અભાસિત બાળવી શાસ્ત્ર છે. હાં સ. પહેલી ૧) બીજા સ્ત્રીના સ્મરણ બિદ્યામાં તેઓની સત્યતાના પૂરાવા મળી આવે છે. તેથી ૨ પહેલાના મમજનો અને જુની જાળોનો વિચાર કરતા “મહાનીસા મમમ શિ મુખી અને દંડકલાનુસાર હાં સ. પૂર્વે થોલી શતાબ્દિના અંતમાં મીરે સભ્ય વંદ્યુત સમજમાં મળેલી પાઠલીપુત્રની મહામ્મલ મુખી પહેલી બાજ છે.”^૩ બધા ખર્મો વ, સ્ત્રીઓના અને છે તેમ જૈનધર્મની વિગતો અને બાવલકારિક આધારમાં રૂપાંતર ૨ હવે તેમ છતાં સિદ્ધાંતો તે બળવાનતા જ રહ્યા છે.

ધર્મની ભાષ્યા પર આવતા આવડાને લખ્યા છે કે દુગ્ધદાં બોલ્ય કસ તેનું અસ્તિત્વ સમજાવવું, અને લખનું અર્થ કુળ વધારવું તેજ ધર્મનો જીશ છે. હવે જૈનધર્મની વિશ્લેષણી થી છે અને તે મનુષ્યના આધ્યાત્મિક લખનની શુદ્ધેશી અને જરૂરીઆતને પહેલી વળવાને કષ્ટ મુખી સકલ થયો છે તે આપ દુકમં બોલ્યે પ્રત્યેક વસ્તુ બે હવી, છે અને થવાની છે તેના જૈનધર્મ લખ અં અલખ બેમ બે વિશ્વાસ પાડે છે. બે દરેકમાં ઉપત્તિ, નાશ અને મુખત્વ બે વસ્તુ થી રહેલા છે. આ બેજ ત્રિવર્તી છે કે જે વડે જગત્તુધર્મમાંથી આવતા વિદ્યાનો વડ પોતાના અણુપરિને જૈનધર્મ સ્વીકારતા મહાત્મીરે સત્કાર થયો હતો અને બે હાલમાં ખાસ કરીને બહુધરોએ ગરબોની સ્થાના કરી હવી.^૪

1 Begunat from Indrabhatta and ending with Prabhava, Mahāvīra had altogether eleven Gacchadras.

2 ધર્માનુસારણ વીરવિજયોદયવિજયાર્જન આવાપમત્વ લખિય દુ વચનાવર્ત કુર્વ્ય જિજ્ઞાસ વ વૃ પર્વપરામર્તો મરિવિષાવિયુ વજવર બાર —*જિજ્ઞા, JIL, p.*

3 Charpentier, *C.H.I.* 2, p 109

4 Macdonell, *India's Past*, p 71. Jacobi, *op cit* Ind., pp. 212-213; Ghosh, *Dravidian Religion*, 25 J, 1 pp 24.

5 વચનાવર્તો વિરોધવચનપૂર્વકે વચનાવર્ત etc.—*Kalpa Sutra, Jambhvatī-JIL, pp. 111*
112. સ્મરણ વિરોધ વચનાવર્તો ઉપિતતા etc.—*ibid.*, p 112. જો સ્મરણ વચનાવર્તો વિરોધ વચનાવર્ત પ્રત્યુ—*Hemachandra, Theśvaraśāstra, Part X, 105, p. 70.*

જૈનશાસ્ત્ર અનુસાર વિશ્વના દરેક પદાર્થોના બે વિભાગ છે જે દરેક શાસ્ત્રના, નિષ્ક, સ્વર્ણ અને સ્વર્નત્ર છે. હવેને ચેતના અથવા આત્માદ્વારાપણ બોળ મી થાય છે.^૧ અને જડપદાર્થ બધા અણુ છે જેન દૃષ્ટિકે આ વિભાગ પૂર્ણ અને અમર છે. અણુના જર્મે, અપર્મે, આકાશ, પુદ્ગલ બેવા લેને. પામ્વામા આન્મા છે^૨ તેમ કેટલાક કાળ પણ ઉમેર છે^૩ હવે અથવા આત્મા નિર્વાણની અંતિમ ક્ષણ મિત્રાવ અણુ આમે હુમેયા નયમ છા તેના પરિણામે કર્મની ત્રણ ઉદયમ્ત આવે છે, ૧ મુખિત પૂર્ણતા અથવા રાગિની બાધક છે આ કર્મો અથવા આત્માના જર્મે પુ. સ્વ સ્થિત પ્રાણ અથવા નગ્મા દોષ છે અને તમનાજ કારણે આ કુનિશ્ચમા જન્મ અને પુનર્જન્મના બધા કારણો અનુભવવા પડે છે.^૪ એટલાજ માટે આપણા જન્મ કુળનું મૂળ અહીં રહેલું હોવાથી હવે અને અણુ એ બધાંય વત્તે તેમજ વિશ્વના જન્મ પર સ્થાયેલો તેમનો પરસ્પર મુખ્ય અમલવવા માટે જન શાસ્ત્રકારોએ નવ વર્ત્તો ત્યુ કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે

હવે, અણુ, પુદ્ગલ, પાપ, આત્મવ, સ્વર, બધે, નિજરા અને શાસ્ત્ર^૫ આ નવ વર્ત્તોને જૈન અધ્ય્યાત્મશાસ્ત્રોએ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર્યો છે પણ આપણે તેથી બધી વિગતોમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.^૬

1. Stevenson (Mrs) op. cit. p. 94.

2. Things enjoyable by the senses, the five senses themselves, the mind, the Karma, and all other material objects are called *Pañcān*, or *sattva*. All material things are ultimately produced by the combination of atoms. The smallest individual particle of matter is called an atom (*Ānu*). In their atomic theory we place the Jains first, because they seem to have worked out their system from the most primitive notions about matter. —Jacobi, E.R.E. II p. 199

3. જોશ્ય વર્ણવતાં અણુપુદ્ગલ —Haribhadra, op. cit. p. 60. Yogendrakīrti in his *Pravāra Pralīna* includes E.R.E. 143.

4. Matter is without consciousness soul is conscious. Matter has no choice but to be moulded by the soul. The connection of soul and matter is material and it is affected by the soul's activity. The bondage is called Karma, since it is the Karma of deed of the soul. It is material, forming a subtle bond of extremely refined Karmic matter which keeps the soul from flying up to its natural abode of full knowledge and everlasting peace. —Janī, op. cit. p. 28. હવે શુભાશુભ કર્મ યોગા કર્મજન્ય ૫ — Haribhadra, op. cit. 48.

5. જીવાતીવી તમા પુણ્ય વાપમાનમ્ભવતી ।

જન્મજ મિત્તેતીવી નવ તત્ત્વનિ કવતી ॥

—Haribhadra, op. cit. 47 Cf also Kundakundaśāstra, *Pravāraśāstra*, 108.

6. Stevenson (Mrs) op. cit. pp. 299-311.

જૈનશાસ્ત્ર અનુસાર વિશ્વના દરેક પદાર્થોનાં બે વિભાગ છે જે દરેક શાશ્વત, નિષ્ક, પર્યાપ્ત, અને સ્વતંત્ર છે. જીવને ચેતના અથવા આત્માદ્વારાપણુ જોળાળી શકાય છે.¹ અને જડપદાર્થો જ્યાં અજીવ છે જૈન દૃષ્ટિએ આ વિભાગ પૂર્ણ અને અકલ્પ્ય છે. અજીવનાં કર્મો, અધર્મો, આકારો, પુરુષ જોવા લેશે પા'વામાં આભાય છે.² તેમજ કેટલાક કાળ પણુ ઉગે છે.³ જીવ અથવા આત્મા નિર્વાણની અંતિમ ક્ષણ નિવાપ અજીવ સાથે હ્રમેશ્ય સ્થાય છે, તેના પરિણામે કર્મની સત્તા ઉઘડમ્મ આવે છે જે મુક્તિ પૂર્ણતા અથવા શાંતિની બાધક છે આ કર્મો અથવા આત્માના કૃત્યો પુરુષ સંક્રિત સાથ અથવા નરસા હેતુ છે અને તેમનાજ કારણે આ દુનિયામાં જન્મ અને પુનર્જન્મનાં બધાં દુઃખો અનુભવવા પડે છે.⁴ જોડલાજ માટે આપણાં બધાજ દુઃખનું મૂળ અહીં રહેલું હોવાથી જીવ અને અજીવ બે બંધજ તત્ત્વો તેમજ વિશાળ પાયા પર સ્થાયેલો તેમનો પરસ્પર અર્થમ અમજાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ નવ તત્ત્વો સ્થા કર્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે:

જીવ, અજીવ, પુરુષ, પાપ, આત્મવ, સ્વર, બધ, નિર્જરા અને શોક્ષ⁵ આ બધાં તત્ત્વોનો જૈન બધધારમશાસ્ત્રોએ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર્યો છે પણ આપણે તેટલી બધી વિચરોમા ઉતરવાની જરૂર નથી.⁶

1. Stevenson (Mrs) *op. cit.* p. 94

2. Things enjoyable by the senses, the five across themselves, the mind, the Karma, and all other material objects are called *Pañcāyatana*, or matters. All material things are ultimately produced by the combination of atoms. The smallest individual particles of matter is called an atom (*Āva*). In their atomic theory we place the Jains first, because they seem to have worked out their system from the most primitive notions about matter —Jacobi, *E R E* p. 199

3. શ્રેયાશ્વર્મીયમજાજીવજીવ —Haribhadra, *op. cit.* p. 30 Yogendraśāstrya in his *Parasūrasa Pralīna* includes *E R E*, 142.

4. Matter is without consciousness soul is conscious Matter has no choice but to be moulded by the soul. The connection of soul and matter is material, and it is affected by the soul's activity. The bondage is called Karma, since it is the Karma or deed of the soul. It is material, forming a subtle bond of extremely refined Karmic matter which keeps the soul from flying up to its natural abode of full knowledge and everlasting peace —Janī, *op. cit.* p. 26 જાણે જુગાજુગ કર્મો નીલા કર્મજાજ ન — Haribhadra, *op. cit.* 48.

5. જીવાત્મી તથા પુરુષ પાપમાનસવરો :

અવજ નિર્જરાત્મી સ્વ તત્ત્વનિ તત્ત્વો ॥

—Haribhadra, *op. cit.* 47 Cf also Kundakavadiśāstrya, *Pañcāyatanaśāstrya*, 108.

6. Cf Stevenson (Mrs) *op. cit.* pp. 299-311.

આ તત્ત્વોમાં જોવામાં મેલત હોય તે છવ્વ અને મેલનાયકિત હોય તે જાણ.^૧ ઉપર જણાવી ગયા તમ આપણામાં છવ્વ અથવા આત્મા અને જાણ એ બંને સાથે રહેલાં છે, આમ આપણું શરીરમાંના આત્મા સાત્ત, નસ્ત્ત, બધા કૃત્યોનો કર્તા બને છે. તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મા અનંતદરીન, અનંતસાન, અનંતશુભ અને અનંત-વીર્યનો મલિક છે.^૨ તે સર્વો છે. આત્મા બધારે તેના સત્ત અને સાંધત સ્વરૂપે હોય છે ત્યારે આ બધારે અનંતો (સિદ્ધિઓ) તે અનુભવે છે.^૩

સામાન્ય દષ્ટિએ કેટલાકે યુક્ત છવ્વને માલ કહીએ તો બધા સંસારી છવ્વેની શક્તિ અને પરિવ્રત્ય અનંત સમયોથી વાત્સ્યા અપર્તા કર્મના પુદ્ગલ રૂપ પાત્રા પોષથી ઠંડાએલી હોય છે. આમ આત્માના સ્વાભાવિક કુણે બોધવત્તા પ્રમાણમાં અવ્યક્તિત રહે છે અને તે કારણે પુણ્ય અને પાપની વિવિધ પરિસ્થિતિ અનુભવવી પડે છે. આમ આપણે પછીના બે વિભાગ પાપ અને પુણ્ય તરફ જાતી પહેલોએ બીએ.

આત્માને વળગેલ પુણ્યરૂપ પુદ્ગલો સાત્ત તેમજ પરિપક્વરી કાર્ત્તનું પરિણામ છે અને તેના સમાવેશ પુણ્યર્થ થાય છે, જાણી વિષરીત તે પાપ.^૪ કર્મની ઉત્તરવલ બાજુ તે શુભ કે પુણ્ય અને કાળી તે અશુભ કે પાપ. આમ બધારે આત્મા શુભશુભ કર્મની સત્તાનીએ આવે છે ત્યારે કાર્મિક પુદ્ગલોના આગમનને અવકાશ મળે છે અને તેના પરિણામ મન, વચન અને કાયાના બધાપારે શુદ્ધ આત્મા કર્મો સાથે બધાય છે થા તેના વિશેષ કરે છે. આમ આપણે આશ્રય સંવર અને બંધ સુધી પહોંચ્યા.

વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો મન, વચન અને કાયાના બધાપાર જે આત્માને કર્મ પુદ્ગલના આગમનને સંબંધ કરાવે છે તે આશ્રય, મનોચેત્ત, વચનચેત્ત અને કાયાચેત્ત રૂપ પ્રવેશીલ કર્મોના આત્મા સાથે થતો વનમય સંબંધ તે બધું.^૫ અને તે લેઈ અદકાયાનાર

૧ જૈનઅધ્યયને જીવો વસીતીવરીતવાત્ત વગીય સ —Haribhadra, op cit 49

૨ The Jains distinguish between *Darśana* and *Jñāna*. *Darśana* is the knowledge of things without their details—e.g. I see cloth. *Jñāna* means the knowledge of details—e.g. I not only see this cloth but know to whom it belongs, of what quality it is, where was prepared, etc. In all cognition we have first *Darśana* and then *Jñāna*. The pure soul possesses infinite general perception of all things as well as infinite knowledge of all things in all their details. —Dasgupta, op cit I, p. 129

૩ Jaina, op cit p. 1.

૪ કુણ સ્વરૂપનુજ્ઞા —Haribhadra, op cit 49 ધવ વહિવરીત મુ —ibid 50

૫ નિચ્ચાપાપાણુ રીત

વસીતીના ૭ મિતેય જાણી નિચ્ચાણુદે ૪

નવત્તાવરીતવણુ જીવો વીજ્ઞાન કર્મના

અનોઆણુવગાકર્મનજ્ઞાની થો જ્ઞોતિ ૪—ibid. iv 50 51

આત્માના નિર્મળ પરિણામ અને તે કારણે સવી ક્રિયા એ સ્વર આત્માસાથે એકરૂપ બનેલાં કર્મોને સોજવી અથવા તપ આદિ ક્રિયાથી તેને આત્માથી જુદા પાડી કાઢવા તે નિજના સર્વ કર્મોથી એકી વળતે આત્માનું છૂટા પડવું તે મોક્ષ આમ એવા જણાય છે કે જ્ઞાનમર્મ પ્રમાણે તો દરેક વ્યક્તિ પોતાની સ્થિતિ માટે પોતેજ જવાબદાર છે “જ્ઞાત્રી, કુળી, દયાહીન, ધાતકી અને નમળા ગમે તેવા હોઈએ તો પણ તેનું કારણ જ્ઞાનકાળ વા જન્મથી આપણે જે અદૃશ્ય પુદ્ગલોને એવા રહ્યા છીએ અને જે પુદ્ગલો આત્માના જ્ઞાન, આનંદ પ્રેમ, દયા, અને શક્તિ આદિ શેકે છે તે છે અને તેજ આપણને અપકૃત્ય કરવા પ્રેરે છે.”

કર્મજીવી આ બધા બંધનોથી પોતાની આધ્યાત્મિક ઉત્તિ શકાય એમ ધારી નિશ્ચય થવાનું કાર્મક કારણ નથી, એ કે મનુષ્યના કર્મો જલ્દી ખર્ચે તેને મટે છે છતાંય તેનામાં સ્વકાર્મ માટે જ્ઞાત શક્તિ અને વીર્ય છે જેથી વળતોવળત કર્મની અસરથી દબાવા છતાંય કર્મ તે શક્તિને કદી પણ સ્વાધીન કરી શકતું નથી. જ્ઞાનસાક્ષી કહે છે કે પૂર્વે કાર્મિક જીવન અને તપથી આ બધા કર્મોના નાશ કરી શકાય છે અને આત્મ તેની સ્વાભાવિક ઉચ્ચ દશા જે મોક્ષ કહેવાય છે તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દૈન્ય જુલુસ કહે છે કે “ન્યાયપુત્ર પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાતા તે દેવ પોતાના પ્રતિપક્ષી પક્ષપર અપક્ષિતિ ઢેળવાના ઉદ્દેશથી વિદ્યાર્થી પરી ઉત્પન્ન કરેલ કંઈના માત્ર સમજવી એકાંકી.”

કર્મને ખંજેરી નાખવા અથવા તેનો ક્ષય કરવો તે નિજના અને સર્વ કર્મોના સર્વથા નાશ થા કાર્મિક પુદ્ગલોથી આત્માની સંપૂર્ણ મુક્તિ તે મોક્ષ કહેવાય છે. આત્માના પરિણામમાં દૃશ્યર સ્વાધી, તેને લાગેલા કર્મો જોગબધથી અને પરિપાક પહેલાં તપકર્મથી તેની નિર્જરા શક્ય છે. જ્યારે બાહ્ય કર્મોના ક્ષય મર્મ જન્ય છે ત્યારે મોક્ષ થા મુક્તિ મળે છે.”

1. Warren, op. cit. p. 5. The natural perfection of the pure soul are veiled by the different kinds of Karma matter. Those who obscure right knowledge of details (Jñāna) are called *Jñāna-māra*; those which obscure right perception (Dharma), as in sleep, are called *Dharma-māra*; those which obscure the true nature of the soul and thus produce pleasure and pain are *Vishaya*, and those which obscure the right attitude of the soul towards truth and right conduct, *Ahimsa*. —Dasgupta, op. cit. I, pp. 190-191. In addition to these four kinds of Karma there are other four kinds of Karma, which are called *Āyush-Karma*, *Nitya-Karma*, *Gata-Karma* and *Antarjāta-Karma*. They determine respectively the duration of life, the character of our individuality, the faculty or the nationality and the unborn energy which hinders or obstructs the progress or success of the soul.

2. Butler, op. cit. p. 23 Cf. Jacobs, LA. ex. pp. 100-100.

3. સ્વલ્પ કર્મના ધારી વળુ જા વિવેક ગયા । જાતપિત્રો નિર્ભયનુ દેશનૈર્મોહ જન્યો ॥—Haribhadra, op. cit. 52.

4. વિદ્યાવનસા થા કર્મપરિણામે કર્માત્મવેગજન્યા વિવેક । કુલકર્મજલ્પજ્ઞની મીઠા । —
Upanishads, Theosophical Society's Series, (ed. Motilal Banerji) p. 7 n.

આ ધર્મોમાં જોનારા ચેતન હોય તે જીવ અને ચેતનાશુદ્ધિન હોય તે જાણ્યું.^૧ ઉપર જણાવી ગયા તંત્ર આપણામાં જીવ બચવા આત્મા અને જાણ્યું એ બંને સાથે રહેલા છે. આમ આપણા શરીરમાંના આત્મા સારાં નરસૂ બધાં કૃત્યોને કર્યાં જને. તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મા, અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતસુખ અને અનંત-વીર્યના ગાલિક છે.^૨ તે સર્વજ્ઞ છે. આત્મા બધારે તેના સત્ત્વ અને શાશ્વત સ્વરૂપે હોય છે ત્યારે આ બધારે અનંતો (સિદ્ધિઓ) તે અનુભવે છે.^૩

સામાન્ય દષ્ટિએ કેટલાક મુદ્દા લેવાને માટે કરીએ તો બધા સંસારી જીવોની શક્તિ અને પવિત્રતા અનંત સમયોથી ચાલતા આવતા કર્મના પુણ્ય રૂપ પાતળાં પદ્મથી ઢંકાએલી હોય છે. આમ આત્માના સ્વાભાવિક શુદ્ધો બોધાત્મતા પ્રમાણમાં આશ્ચર્યજનક રહે છે અને તે કારણે પુરુષ અને પાપની વિરોધ યદિસ્થિતિ અનુભવવી પડે છે. આમ આપણે પછીના બે વિભાગ પાપ અને પુરુષ તરફ જાણી પહોંચીએ છીએ.

આત્માને વળગેલ પુરુષરૂપ પુત્રો સાથે તેમજ પરીપકારી કાર્ત્તવ્ય પરિણામ છે અને તેના સમાવેશ પુરુષમાં શામ છે. આથી વિપરીત તે પાપ.^૪ કર્મની ઉત્પત્તિ જાણુ તે શુભ કે પુરુષ અને કાળી તે અશુભ કે પાપ. આમ બધારે આત્મા શુભશુભ કર્મની સત્તાનીયે આવે છે ત્યારે કાર્મિક પુણ્યોના આશ્રમને અવકાશ મળે છે અને તેના પરિણામે મન, વચન અને કાયાના બધાપણે જેટલું આત્મા કર્મો સાથે બંધાય છે મા તેના વિશેષ કરે છે. આમ આપણે જાણવ સ્વરૂપ અને બંધ મુખી પહોંચ્યા.

વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો મન, વચન અને કાયાના બધાપણે જે આત્માને કર્મ પુણ્યના આશ્રમનો સંબંધ કરાવે છે તે આશ્રમ; મનોબોધ, વચનબોધ અને કાયાબોધ રૂપ પ્રવેશક કર્મોના આત્મા સાથે જેટલું તંત્રમય સંબંધ તે બધું.^૫ અને તે બંધ જટકાવનર

૧. જૈનગ્રંથો શ્લોકો વર્ણવેલોત્તરપાર્શ્વ. બીજા ૮ —Haribhadra, op. cit. 40

૨. The Jains distinguish between *Darśana* and *Jñāna*. *Darśana* is the knowledge of things without their details—*I see cloth*. *Jñāna* means the knowledge of details—*I not only see the cloth but know to whom it belongs, of what quality it is, where it was prepared, etc.* In all cognition we have first *Darśana* and then *Jñāna*. The poem under review reflects general perception of all things as well as intimate knowledge of all things in all their details. —Dasgupta, op. cit. 1 p. 120

૩. Jaina, op. cit. p. 1

૪. પુણ્ય (સર્વજ્ઞપુણ્ય) —Haribhadra, op. cit. 42. ત્રણ વર્ણવેલો જુ —ibid. 50.

૫. વિજ્ઞાતાવાણુ હોવા.

વર્ણવેલો ૩ વિશેષ જાણી વિજ્ઞાતાએ ૪

ત્રણવર્ણવેલો જુ બધો બોધવ કર્મો.

બધોબોધવત્રણવર્ણવેલો બધો બોધવે ૪—ibid. ૪૪ 50 51.

કૈનદૃષ્ટિએ આ રત્નત્રયી એજ મુશ્કિલનું સાધન છે અને આપણે હેમચંદ્ર કહે છે કે તે કૈનચોરનો મૂળ પાથો અને મોક્ષનું કારણ છે.^૧ પહેલાનો વિચાર કરીએ તો જિનમા અથવા જિને પ્રરુપેલા વત્તવોમાં મદ્દા એ સમ્યગ્દર્શન,^૨ તેથી સિધ્ધીવ પશ્ચિસ્થિતિ તે અમદ્દા સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે કૈન નિયમો આ જિને પ્રરુપેલાં સિધ્ધીતોનું જ્ઞાન.^૩ જે મેળવવાનું છે તે “બુદ્ધ તર્ક, મિથ્યા વિતરકવાદ અથવા નસ્તિકતાથી ખવાઈ ગયેલી મિથ્યા દૃષ્ટિ વગર હઈ જાનકી વૃક્ષને ઉછેરી તે જ્ઞાનને અમલમાં મૂક્યા રૂપ સમ્યક્ચારિત્ર છે.”^૪ આ રત્નત્રયીમાં સમ્યગ્દર્શન સર્વોત્કૃષ્ટ છે કમલુ કે તેજ આપણને નસ્તિકતાવાદ અમલમાંથી બચાવે છે. વધારામાં સમ્યગ્જ્ઞાનથી મદ્દાવદે મેળવેલી બાબતો વિચાર કરવાનું શક્ય થાય છે. તે બીજું કાંઈ નહિ પણ વત્તવોમાં શુદ્ધ અને સાચી દૃષ્ટિ માત્ર છે. હુંકમ મદ્દામુકત જ્ઞાન અંતિમ છે એ સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રતિ લઈ લય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન એ બંને સમ્યક્ચારિત્ર સંકિત હોય તો તે બંન્ને છે. જિને પ્રરુપેલા સર્વ નિયમો પાળવામાં ચારિત્રનો સમાવેશ થાય છે અને તે જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્તિ કઈ શકે છે. મોક્ષ એ અંતિમ છે એ જ્ઞાવાથી સ્વાભાવિક રીતે સમ્યક્ ચારિત્ર એવા પ્રકારનું હોય છે કે જ્યાં શરીરને બોલું મહત્ત્વ અપાય છે પરંતુ આત્મવિકાસ એજ લક્ષ્ય રહે છે. હુંકમ મન, વચન અને કાયાના પાપરૂપ આપણને ત્યાગ તેજ ચારિત્ર.^૫

આવહરિકે જીવનમાં ચારિત્રના બે ભાગ કરાય છે, (૧) સામુજીવન અને (૨) બુદ્ધસ્થાવન, પરંતુ અહીં આપણે તે વિગતોમાં નહિ જતારીએ એટલું કહેવું પૂરતું છે કે બુદ્ધસ્થાવન કરતા સામુજીવનના નિયમો સ્વાભાવિક રીતેજ કડક હોય છે. કારણ કે નિર્વાણનો રીઠો રસ્તો એજ છે. બુદ્ધસ્થાવનનું છે એ પણ તેજ છે છતાં તે બીજા અને જાણી સ્તો છે.

કૈનધર્મ સ્વીકારતા પહેલાં તે પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસેથી નિયમનગી વીમ્તા, મજબૂત ઇચ્છાશક્તિ અને શુદ્ધ ચારિત્રની અપેક્ષા રાખે છે. અર્હિસા, સત્ય,

૧. જુરુર્થે અપરોચીકો વાલન્ય ન ચારણ મ્હાવજ્ઞાનચારિત્રસ્ય રત્નત્રયં ન સઃ Haribhadra, op. cit., chap. I, 16, p. 1.

૨. ઉપાસંઘાય નન્યવર્ણન Uparavivāṇa, op. cit., chap. 2 The Tattvas referred to here are the Nine Tattvas mentioned above Haribhadra, op. cit. p. 23.

૩. ઉપાસંઘાય

અપરોચીકો સમ્યગ્જ્ઞાન II

—Haribhadra—op. cit., chap. 16, p. 1. The Jaina acknowledge five kinds of Jñāna, and mark with great precision the five degrees of knowledge that lead to Omniscience.

(1) *Am Jñāna* (sense-knowledge) (2) *Śruti Jñāna* (scripture), (3) *Amāṇa Jñāna* (knowledge of the remote), (4) *Mānā Jñāna* (thought reading), (5) *Kevala Jñāna* (Omniscience).

4. Jaina, op. cit. p. 54.

5. ઉપાસંઘાયના સ્વાભાવિકચારિત્ર—ibid., chap. I, 16, p. 2.

આમ દરેક પદાર્થના લક્ષણવિશેષથી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જગતુપી છાત્રાસ થા ખોટાં કર્મોથી નપૂર્ણ આત્મગુણ દ્વારા અનિત્ય છુટકારો ન મેળવે ત્જગતુપી એક થા બીજી રીતે કર્મો આત્મા માથે મુકળાયેલા રહે છે અને તેથી આ જગતમા કાર્મિક વર્તણૂકાનું એવ અગત્ય, દુખ દશિતા, વલણ અદિદ્વાર બાદ મુખદુઃખ અનુભવે છે. આવી જાનના છાત્રાસ લિલ્લણ પરિણમણને જ અગત્ય કહેવામાં આવે છે તેમાથી અગ્નિ મેળવવી તે મોક્ષપ્રાપ્તિ થા અનિત્ય છુટકારો છે. આમ છાત્રાસને બદલાથી કાર્મિક મેળવવાનું નથી, પરંતુ કાર્મિક બંધનોના સપાટામાંથી છૂટી પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિ જ માત્ર પ્રાપ્ત કરવાની છે.

હુંકમ જાણ કર્મબંધનોથી અદમાની અગ્નિ તેજ મોક્ષદશા છે શુભ થા અગુભ એ બંને પ્રકારનાં કર્મો અદમાને બાદમાંની માફક અગત્ય રૂપ છે જેમ વાદ્યા જામી જગતી બંધનજતા સુધે પ્રકાશમાન થાય છે તેમ કર્મરૂપ અગત્ય જામી જગતી અદમાના સકળ ગુણો પ્રગટે છે. અદમ એક વસ્તુ બીજાની જગત હો છે એમ નથી, પરંતુ તેમા વિલકર્તા વસ્તુનો નાશ થાય છે. જગતે કેમ પડી પાજતમાંથી છૂટું થાય છે તેમા અર્થ એવો નથી કે પડી પાજતને બદલે બીજી વસ્તુ મલકુ ઠરે. પરંતુ તેમા અર્થ એવો તો છે જ કે પાજતવસ્તુ પાજતને તે ત્યાગ કરે છે. એજ રીતે અદમા જગતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે બંધ પુરુષ વધા થાપકર્મોના સર્વથા નાશ કરી કાર્મિક નવીન વસ્તુ મલકુ કરેતો નથી, પરંતુ અદમા માત્ર શુભ આત્મવસ્તુને અનુભવ કરે છે. આમ જગતે મોક્ષ મળે છે ત્યારે પવિત્ર અને શુભ આત્મા કાર્મિક થરીર અને તેમા અવરતમાંથી છૂટી પોતાની સ્વાભાવિક દશા પ્રાપ્ત કરે છે. વાદ્યને એ છે કે શુભ આત્મા પિંડાની ઉલ્લસવણ, અર્ધ, ક્ષત અને સક્રિયમલકિત પૂર્ણ રૂપે પ્રકાશે છે.

શુભદુ જામી વાદ્યમ પવિત્રિનિના મૂળને આ રીતે સમજવા થામી મોક્ષ કેમ મેળવવો તે પ્રગત ઉપસ્થિત થાય છે. આતરણ્યક વાદ્યમાંથી છાત્રાસ દુખમાંથી બદાલ નીકળવાનો માર્ગ જેનથમે જાવાવે છે. નિર્વાણમાર્ગ વિન જાનવાને જાવાવે છે. સમજાદશા, સમજાદશા અને સમજાદશાને એ ત્રણ રત્નો દ્વારા મોક્ષ મળી શકે છે. ઉપશાંતિ દિગ્ગે જુદા જગતના બોલોના ત્રિરત્નો જુદા નિષ્કર્ષ અને સુધ એને મળત આવે છે.

1. જગતના જગતનાજગતના—*Did*. જગતના જીવન—*Howsoever, Yag-
Chon, Pradha or chap 21*. 61, p 1, MS BORILL No 1914, of 1896-1897.

2. જગતનાજગતનાજગતના—*Unknowingness*. 61, p 1, MS BORILL No 1914, of 1896-1897.

3. Barth, op. cit. p. 147. It is interesting to compare these Three Jewels with the Buddhist *Tri-Bhava* (Buddha, the Law and the Order) and with the Mohammedan *Triad* (Happiness (Khal), Mercy (Adm), Prayer (Dawad)) and again with the Hindu *Triad* (Holy Mind, Holy Speech and Holy Deeds). —*Stearns* (Mand, op. cit., p. 247).

વખત સર્વોત્તમ પહે પહોંચ્યા પછી તેનું પતન સંભવિત નથી. શ્રી ઉમાસ્વમિ કહે છે કે-

દગ્ધે શીમે વશાઽવન્મદ્ય પ્રાપ્તુર્મયતિ નાદુરાઃ ।

ઘનીયોએ તથા દગ્ધે ન રોહસિ મનાદુરા ॥

જમીનમાન્યા બીજ બગી ગયા પછી તેમણી જેમ અંદૂર ફુટતા નથી તેમ કેમકે બીજ બગી ગયા પછી સુસારુપ અંદૂર ઉત્પન્ન થતા નથી.¹

આમ “ઈશ્વર શબ્દથી એ કે કોઈ અસ્તિત્વવિશેષનો નિર્દેશ નથી તે પછી સર્વ-માન્ય સુલેખ જ્યારે મનુષ્યમાં પૂર્ણ વિકસે છે ત્યારે તે ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ઈશ્વર મનુષ્યના આદ્યમાત્ર હ્રુપાયેલી શક્તિમાં સર્વોત્તમ, મહાન અને સર્વવ્યાપક પ્રકાશ મા વિકાસ પ્રાપ્ત છે.”²

અહીં એટલી સૂચના અપાને નથી કે આવા સર્વત્ર આત્માઓમાં કેટલાકે નામકર્મભ્રમ³ પરિણામે વીર્ષકર કહેવાય છે વીર્ષકરનું ખાસ લક્ષણ કેમના ઉપદેશ સિવાય આદ્યમાત્રી સ્વયંબદ્ધત્વ છે અને તે તે દ્વારા સત્યનો પ્રચાર કરે છે બીજા આમાન્વકેવસી અણુય છે.⁴ વીર્ષકરો પોતાની અદ્વિતીય પ્રભુતા, પ્રગમ્ભ દેવત, તેમજ અત્રાધારણ અને અલોકિત મુદરતા શક્તિ, પ્રવિણ અને પ્રકાશથી જગત પર ચિત્તમસ્કીય અસ્તિત્વ મૂકતા બધ છે.

વીર્ષકર શબ્દ કેનોનો ખાસ પરિભાષિક શબ્દ છે; ઘણી વખત સાધુ, સાધ્વી, માવક અને પ્રવિકાન્ત અતુર્લિધ સભ્ય સ્થાપક જેવો પણ તેનો ખર્ષ કસ્ય છે પરંતુ ખરેખર ખર્ષ એ છે કે આ વિશિષ્ટ સંસારુપ સમુદ્રમાંથી પાર ઉતરવા માટે અને આધ્યાત્મિક સુખના શિખરે પહોંચવા સારું અદ્વિતીય પ્રકાશદ્રાવ્ય જે દેવત્વથી કરે છે તેજ વીર્ષ કર કહેવાય છે. આ વીર્ષકરો ધર્મને નવીન સજ્જ, નવો પ્રકાશ અને પુનર્જન્મતિ આપી જગતનું કેસરણ કરે છે અને પહેલાનાં બધા જમાના કરતાં જગતને મોખરે મૂકતા બધ છે.⁵ એ સ્વાભાવિક છે કે આદ્યમાને જગતેલાં સાચા નરસા બધાય કથેનિા સર્વેશ નામ કરનાર તે ઉચ્ચતમ હયા પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેના વિકાસની નિશાની વરીકે જધાય વીર્ષકરો જિન મા વિકાસી પણ કહેવાય છે આખ્યાય મોએન્દ્ર કહે છે કે જે આત્મામાં

1. Umasvīracakka, *op. cit.* chap. x., *ibid.* 8, p. 201 જલ્દયોપ્પાદ વરવાલા ન પુન-કર્મવર્ધનિ મવિપુલ કાલિ પ્રાપ્ત ન દુષ્કરવોગ્ગાદઃ —V. Jyotiṣādharmasūtrī, *op. cit.* and *loc. cit.*

2. Radhakrishnan, *op. cit.*, I, p. 231

3. Just as the Karma called *Gata Karma* came in the way of Mahāvīra's being born to *Kāśyapa*—so we get here *Alaya Karma*. વીર્ષકરનાવનન ન વલ્લ કર્મોન્ન — Hemacandra, *op. cit.*, chap. xi., 48, p. 20.

4. Cf. Jamb, *op. cit.*, p. 2.

5. When new Tirthankara rises, the followers of the preceding ones follow him, as the followers of Pārśva, followed Mahāvīra. —Stevenson (Mrs.), *op. cit.* p. 247.

અસ્તેષ, અદ્યપર્વ અને અપરિચ્છ એ પાંચ મહાવ્રતાથી ચરુજાત કરીને મન, વચન અને કાયાનો સંયમ કેળવી મનુષ્ય આધ્યાત્મિક જીવનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. જ્યાં જીવનમજસૂની ઇચ્છા નથી અને છેવટે અનરુદ્ધમતી યા અનાદ્યારી બની મૃત્યુને લેઈ જાય.^૧

જેન આચારશાસ્ત્ર એટલું સુલભ અને વિચારપૂર્વક સ્થાપેલ છે કે તે પોતેજ અભ્યાસરૂપ અને તેવું છે.^૨

જનજીવન અને ધોષ સંબંધી ઉપર જે ચર્ચા કરી તોના ટુંક ઉલ્લેખ કરી આપણે કેનૈયમૈયા મુખ્ય અંગોનો વિચાર કરીશું. આખાં કુંડકુંડના સંજોગો ઉપસાદાર કરીએ તો :

આત્મા જે પોતે કમનો કતા અને લોકતા છે તે અજાનપ પડતી અંધ બની સંસારમા ભરે છે જે અદ્યપ્તુ માટે મર્ચાંદિત અને અદ્યપ્તુ માટે અમર્ચાંદિત છે.

“અજ્ઞાનનો પડદો જે સમજ અને ઇચ્છાશક્તિને ઘેરે છે તેને અકમૂળથી ચીરી રત્નત્રયીથી સજ્જ બની નિર્લેપ અર્ધ પરિસ્થિતિએ ઉત્પન્ન કરેલ મુખડુ અને જીવી આદ્યમાનના આદ્યમાથી પ્રકાશ મેળવતાં વિકટ રસ્તે વિવસ્તો ધ્યાનશુ પૂર્વેકાં દેવી મંદિરમાં પહોંચે છે.”^૩

આમ કોષ, માન, યજ્ઞ અને લોક રૂપ ધાર કષ્ટથી લેસમેલ તેમજ સાસ નરસ કમોને કાસે પોતાની સ્વાસ્થવિક સ્થિતિથી જળાદકારે દૂર ઘમેલ આદ્ય અપારે આ બધાં વિષયક અને આદ્ય અપરિચ્છથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે ઉપર યા ચરમાત્માના બધા શુભો ધારણ કરે છે તેમ કહેવાય છે.^૪ “કર્મસંહિત અથા ચરી સર્વેક બનેલ આદ્ય પ્રશંસા અવિકારી અને સ્થાયિત મુખ મેળવે છે.”^૫ “પર્યં જોતે આલો આદ્ય અન્યમૈયા ઉપરનો આદ્યો સ્વૂ કરે છે” અને એક

૧ અર્થિના ભવભ્રમેયમકાવર્તારિયદા વિમુક્તયે ॥—*Vijayacharya*, op. cit. chap. I. 12, p. 2.

૨ ચરવદ્યુત ૧ અવળા—*Charvadvaita-Sutra*, chap. III. 9.

૩ The value of Jaina philosophy lies not only in the fact that it, unlike Hinduism, has co-ordinated ethical teaching with its metaphysical system, but also in the accurate knowledge of human nature which its ethics display.—*Stevenson* (*ibid.* op. cit. p. 123).

૪ *Kandakumārīya, Panchadhyāyī*, 3 B / 14 75-76.

૫ *ibid.* word, believers in the creation theory make God man, bring him down to the level of need and imperfection. human Jainism raises man to Godhood and imparts him to reach as near Godhood as possible by steady faith, right perfection, right knowledge, and abstinence.—*ibid.* op. cit. p. 8.

૬ *Kandakumārīya*, op. cit. 181 (*trans. Jain*, op. cit. p. 77).

૭ પદ્યે, વચન ચરિત્ર અવળાચરી ॥ મુખ્યિયમુખ્ય પરિચિત્તા ભવભ્રમેયદા ૧—*Vijayacharya*, op. cit. p. 120.

સમાવેશ થાય છે.”^૧ પરંતુ વૃક્ષો અને વહેતા ઝરણાં આદિમાં જૂતાના અસ્તિત્વની માન્યતાથી આ સિદ્ધાંત તદ્દન ભુલો છે.^૨ લેહીકુટાણુ યજ્ઞ દ્વારા થતો અમૂલ્ય જીવોનો નાશ આવા કેવોને સંતોષ આપે છે પરંતુ જૈન માન્યતાનુસાર જીવ માત્ર પવિત્ર છે અને જોકે જ્યેષ્ઠને માટે ઉચ્ચકક્ષામાં જનારા હોવાથી કેટકપિણુ જાતના અભાવવારથી જીવોને દુઃખ કે પીડા પહોંચાડવામાં આવતી નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત કે જે જૈનધર્મની મહત્ત્વ વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે તેની પાછળ આ વિચાર રહેલો છે.^૩ આચાર્ય હેમચંદ્ર અહિંસાની બ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે કે—

ન જન્ પ્રમાણમેભ બીમિતઅપરોપણ્ ।

જ્ઞાનાં સ્વામરાણાં ચ ઉર્લ્લિસાગ્રવં મયમ્ ॥

પ્રમાણમથ પંચોદ્રિશ અતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ક્ષીન્દ્રિય તેમજ જોકેન્દ્રિય જીવને ન હણવામ્ અહિંસામતનું પાલન ગણ્યમ છે.^૪

શ્રી હેમચંદ્ર ધર્મશસ્ત્રમાં આ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતા જે દર્શાવ આપે છે તેવું બીજો કથમ મળવા સક્ત્ય નથી. તેમજ આજે છે કે શ્રેષ્ઠિક શબ્દના વર્ણવમાં તેની ફરવા માટે પ્રખ્યાત જોવો કાશ્મીરિક નામે કસાર્ક હતો, તેને મુલ્ય નામે પુત્ર હતો, જે મહાવીરનો પરમ ભાત્ર હતો અને તેથી ધર્મસ્થાને શ્રેષ્ઠિક શબ્દના પુત્ર અભયકુમારનો મિત્ર હતો. આ કસાર્કનું માનસ જોટલું ફર અને છુદ્ડ હતું કે તેને જૈનોની અહિંસા વચ્ચે વાળવો તે વર્ણ મુરકેલ હતું. શ્રેષ્ઠિક મહાવીરનો પરમ ભાત્ર હોવાથી આ કારણે તે જૂળ દુઃખી થતો હતો અને ઉચ્ચ કેર્ત્તવ્યગુણથી પ્રેરણા તેણે કસાર્કને કહ્યું.

સુતાં મિયુજ જર ।

શત્વેઝ્ઞમર્મચર્મસ્ય લીમાત્ ત્મસિ લીમિકા ॥

જો તું તારા કસાર્કનાં બધાં છોડી દે તો હું તને ખન આપીશ કાસુ કે ખનનાં લેશથીજ તું કસાર્ક છે.

શબાની આ પ્રાણીનાની કસાર્ક પર કાર્ક અસર ન કરી તેણે સ્વસ્થ ચિત્તે જવામ આપ્યો.

સુતાં મ્હુ કી કોવો ચ્વા બીવમિ મ્હન્યાઃ ।

તા ન જાતુ સ્વચામીસિ

॥

1. Jacobs, *op. cit.*, Int., p. xxxix.

2. The axiomatic belief that nearly everything is possessed of soul proves that Jainism is older than Mahavira and Buddha. This must have appeared at very early times, when higher forms of religious beliefs and cults had not yet more generally taken hold of the Indian mind. Cf. Jacobs, *op. cit.*, xiv Int. p. xxxix.

3. Cf. Smith, *Oxford History of India*, p. 88.

4. Hemachandra, *op. cit.*, chap. I, 20, p. 2. (For trans. see Stevenson (*ibid.*), *op. cit.*, p. 234.)

સંપૂર્ણ બળના, સંપૂર્ણ જ્ઞાન જાનેના બળાંદ અને જાનેત શક્તિ છે તે પૂર્ણ સત્ છે અને તે સ્વયમકેશિવ હોવાથી જિનકેવ જાણવા આત્મવિજયથી કહેવાય છે.” આ જાણ સર્વજ્ઞ હવાત્માએ જગતવશનો નિર્મિત સમય પૂરો કરી અંતિમ શ્વેત જા શોધ પ્રાપ્ત કરે છે.” આ રીતે જોનેનું નિર્વાણ જા શોધ કુલુસંગેષ સ્થિત અને પુનર્જન્મથી વિમુખ સ્થિતિ છે જુદે પ્રરુપિત શોધની માફક તે શુન્યમાં સમાર્પું નથી. તેમાં કેટલી ફૂટકારો છે, પરંતુ તેમાં અસ્તિત્વનો નાશ નથી જ, જોનોની દૃષ્ટિએ અસ્તિત્વ અનિષ્ટ વે નથી જ, પરંતુ તે દ્વારા ઉદ્ધાવવી પ્રક્રિયા અનિષ્ટ છે.” શરીર આત્માથી છુટું પડી બલ જોટલે હવ અસ્તિત્વમાં રહેવા છતાં જન્મમરણની પરિપક્વતા બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે; આમ નિર્વાણ એ આત્માનો નાશ નથી, પરંતુ જાનેત બળાંદની સ્થિતિમાં આત્માનો પ્રવેશ માત્ર છે. “મુખ આત્મા લોભા કે દુઃખ નથી, ક્રોધા કે સંદેહ નથી, કંઠવા કે લીચો નથી, તે અસરીરી, પુનર્જન્મ સ્થિત અને અસંગથી છે તે જી, પુરુષ કે નપુસક નથી, પદ્મ તે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે. મુખ આત્માના સ્વભાવની તુલના કરવા જેવી કેઈ ઉપમા નથી, તે અરુપી છે તેમજ અવસ્થાવિશેષથી સ્થિત છે.”

જોનમનેના મુખ અંગોનો વિચાર કરતાં સૌથી વધારે ધ્યાન જોજાની વસ્તુ તે તેનો આચળ પાવો અધિક્ષનો આચર્ય છે. આચાર્ય કુંકુંડ કહે છે કે “હવે ચેતન સ્થિત, અરુપી, ઉપયોગવાળો, કર્મથી જઠરાપેલો, કર્મોના કર્યા અને લોભા, નામ મોલ શરીરને ધારણ કરનાર અને કર્મબંધનથી છુટી હોખા અબલામ કુપી જીવે જાનાર છે.” જોનેને આ, હવ ચાગવ છે અને કર્મકારણના અબધિવ નિવરને આધીન છે. મનુષ્યમાં હવ હોય છે જોટલુંજ નહિ પણ જનપતિ, પદ્મ, પદ્મી, હવજા, પૂખી, અગ્નિ, પાણી, હવા અગ્નિ જેવા ન હેખી ચકામ જોજાં સુકમ વત્તેમાં પદ્મ હવ હોય છે. જોનોની કહે છે કે આ સિદ્ધાંત જોનેની બલ સિદ્ધિવા છે અને નીતિના નિર્માણ વધ તેજોની આખી વત્તવાનની પદ્ધતિના તેમ

1. *Id. Id.*, *op. cit.* p. 75.

2. As matter of detail we may observe that the Digambaras sect of the Jainas agree with the Buddhists in maintaining that no woman has the capacity of attaining Nirvāṇa. To the Digambaras, before she can ever reach Nirvāṇa she has to undergo rebirth as man, while to the Svetambaras the path of Nirvāṇa is open to all, whether man or woman. *મન અધિકાર્ય કુપા* (Like man there is Nirvāṇa for women), says *Śīkṣāśāstra* in his *જોજીદેવેશ્વરજીવિસુધાસરસુધા*. —*CEJ* 3, 3 of Nov 3-4 Appendix 2, 2.

3. Buddhists seem to use their common word Nirvāṇa in connoting as distinct not only of desire, with which the Jainas would agree, but also of the soul itself, which they would vigorously deny. —*Greenwood (Mrs)* *op. cit.* p. 172.

4. *Barth*, *op. cit.* p. 147.

5. *Jacobs*, *S. B. E.* vol. p. 112.

6. *Kandakandīkīya*, *S. B. J.* no. 27 of *Draṇyamaṅgala*, *S. B. J.* 1 pp. 6-7.

અમારેશ યામ છે.”^૧ પરંતુ વૃક્ષ અને વહેતા કરવેા આદિમાં જ્ઞાના અસ્તિત્વની માન્યતાથી આ સિદ્ધાંત તદ્દન ભુલો છે.^૨ લોકીકુલાણુ જેવો દ્વારો થતો અમૂલ્ય જીવોનો નાશ આવા દેવોને સંતોષ આપે છે પરંતુ જેન માન્યતાનુસાર જીવ માત્ર પવિત્ર છે અને બોધેજી ધોષને માટે ઉચ્ચદશામાં જનારા હોવાથી કોઈપણ જાતના અભ્યુદયથી જીવોને કુળ કે પીડા પહોંચાડવામાં આવતી નથી. અદ્વિતીયો સિદ્ધાંત કે જે જીવધર્મની મહત્ત્વ વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે તેની પાછળ આ વિચાર રહેલો છે.^૩ આચાર્ય હેમચંદ્ર અદ્વિતીયની યથાચ્ચ કસ્ટા જણાવે છે કે—

ન વત્ પ્રમાણરોગેવ ત્રીમિત્યવતોવચ્ચ ।

ત્રણાનો સ્વરૂપાનો વ તથાઈસામર્થ મત્ત્વ ॥

પ્રમાણવશ ચંચોદ્રિય અતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, હીન્દ્રિય તેમજ બોધેન્દ્રિય જીવને ન હણવામાં અદ્વિતીયતાનું પાલન ગણાય છે.^૪

શ્રી હેમચંદ્ર યોગશક્તિમાં આ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં જે દર્શાવ આપે છે તેવું બીજે કયાંય મળવા સક્તિ નથી. તેમજ આવે છે કે શ્રેષ્ઠિક સજ્જના વચ્ચેત્તમા તેની કસ્ટા માટે પ્રજ્ઞાત બોલે કાલસૌકરિક નામ કસ્ટાઈ હતો, તેને સુલસ નામે પુત્ર હતો, જે મહાત્મીસેના પરમ કાકત હતો અને તેથી ધર્મભાવે શ્રેષ્ઠિક સજ્જના પુત્ર અભ્યુદયકારનો મિત્ર હતો. આ કસ્ટાઈનું માનસ બોલતું ફર અને જુદું હતું કે તેને જીનેાની અદ્વિતીય વચ્ચે વાળવે તે તદ્દન મુશ્કેલ હતું. શ્રેષ્ઠિક મહાત્મીસેના પરમ કાન્ત હોવાથી આ કારણે તે ખૂબ કુખી થતો હતો અને ઉચ્ચ ઠરતંબયુદ્ધિથી પ્રેરતું તેણે કસ્ટાઈને કહ્યું:

સુવા મિત્રુચ ચ્ચ ।

શસ્ત્રોદ્ધમનૈમૈસવ બોમાત્ લમલિ લીનિકા ॥

જો તું તારો કસ્ટાઈનો ખપો છેડી દે તો હું તને ખન આપીશ કારણ કે ખનના લોકથીજ તું કસ્ટાઈ છે.

શબ્દની આ પ્રાદેશાની કસ્ટાઈ પર કંઈ અસર ન થઈ તેણે સ્પષ્ટ ચિત્તે જવાબ આપ્યો.

સુવામા જ્ઞા જો લોલો કવા બીવમિત માલવા ।

તાં મ જાતુ સ્વયમીતિ

॥

1. Jacobs, *op. cit.* Int., p. xxxii.

2. The axiomatic belief that nearly everything is possessed of soul proves that Jainism is older than Mahāvira and Buddha. This must have appeared at very early time, when higher forms of religious beliefs and cults had not yet, more generally taken hold of the Indians cited Cf Jacobs, *op. cit.*, Int. p. xxxii.

3. Cf Smith, *Oxford History of India*, p. 83.

4. Haraschandra, *op. cit.* chap. I, 20, p. 2. (For trans see Stevenson (*ibid.*) *op. cit.*, p. 83.)

કોનાથી મનુષ્યોનો નિર્વાહ થાય છે તે કલ્પથી શું ગુહ્યજ્ઞાન છે? હું તે કિરબાનો નથી.

આ રીતે શબ્દોને બેધું કે હવે બીજો કોઈ રસ્તા નથી ત્યારે તેને જોકે અધારા ફવાચ શબ્દો અને આખી રાત તેમાં તેને લટકા યો, પરંતુ ત્થા પછી કુર્બુલિથી ફવાની શિવાલ પર પશુઓના આધાર કાઢી ત્યાંને ત્થા તેને કાલવતી ભૂસી નાંખવા લાગ્યો. આ પછી તેને અસાધ્ય બાધિ લાગુ પડ્યો અને તે નરકે ગયો.

પિતાના મરણ પછી વસ્તવ સુલભના સંબંધીઓને જોકે કમ્મા અને કુલમ્પે અલગવા તેને સમજાવ્યો; પરંતુ તેણે કહ્યું કે “કોમ અને મરેશા હવ વહાલો છે તેમ બીજા પ્રાણીઓને પણ હોયજ અને આવું કૃષ પ્રત્યક્ષ બોવા છતાં એવો કેમ હોય જે ક્રિસ્ટાથી હવવું પડે છે?” સુલભના સંબંધીઓને આની કોઈ અસર ન થઈ અને તેઓએ તેના કમતા ભાગીદાર મનના વતવસ્તા બતાવી. પછી સુલભે સેસને મારવાનો ઢેર કરી બાપની કુહાડી લઈ પોતાના પત્ર પર થા કર્યો અને મૂર્છિત થઈ જમીન પર પડ્યો કે જેલે જમતે જાન આપતા સંબંધીઓને તેણે પૂછ્યું.

કલ્પથી શું વિમલ મય રેવામ્.

મનુષ્યો, તમે મારા કુળમ્મ આજ પડાવો. પણ તેઓ તેને સંતવન આપવા નિવાસ કઈ કરી શક્યા નહિ ત્યારે તેણે પ્રથમ વચનની યાદ આપી બચાવ્યું કે

અવાસિતીમપિ । ગમે સ્થિતીમિતિભે ભર્યં કરણવવામ્ ॥

તમે આટલું કુ ખ નથી લઈ શકતા તો નરકનાં કુ ખ તો કેમજ લઈ શકશો? આ રીતે સુલભ પોતાની બાથવામાં સંબંધીઓને હતી શક્યો અને કોનાના બારમત શક્ય કરીને સર્જે ગયો.

આ કથાને ધાર લખા છે કોના સિદ્ધાંતના બેટલુંજ અધિધાના સિદ્ધાંત પ્રત્યેનું કોનાનું મમત્વ આમાં બચાઈ આવે છે. જ્યાં માટે પશુક્રિયા કરી શકાય છે જોવા મળતા નિયમ વિષે યોગદાતા કહે છે કે કોઓ ક્રિયાને પુષ્ટિ કરતો નિયમ બતાવે છે તે કુદિ નક્ષિત્તે લેઈ કલ્પા પણ વધારે પાપી છે.^૧

આજની દુનિયામાં પ્રવર્તતું ઉપાધિમય હવન બોતા પિતાના અપકારિતે હવનમાં પણ પ્રત્યેક હવ પ્રતિ કોનાની હવા આશ્વર્જનક છે. આજે પ્રવર્તતા કોન માટે ગમે તેની ટીકા કરવા જેવું લાગતા છતાં પણ કોનાનો અધિધાનો મહાન આશ્ચર્ય અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પર પ્રેમ અને મિત્રતા બે અદ્ભુત છે. તે સમજવા માટે દૃઢ નિવેશન પૂરતું થયે.

1 Hemschmidt's *Yogachara* (with his own commentary), chap. 20, pp. 81-82. Very often interest is taken to mean *Adelphi*, but it is not so. The Jacob *Adelphi* is that stage from which the soul has never to return. According to Jacobus there is *Amor* to life in heaven, but when the soul reaches *Adelphi* it enjoys that for ever.

1. Cf. Hopkins, *op. cit.*, p. 231.

નાપુત્રો મોટાકાંપણ બાતની હિંસા અટકાવવા માટે જોવો નિયમ છે કે તેમને માત્ર ત્રણ વસ્તુઓ રાખવી. (૧) પાણી ખાગવા માટે જોકે વજ, (૨) જોકે રસોડરણ અને (૩) સૂર્યમ છવેની અવરેઅવરે થતી હિંસા માટે મુકપત્તિ. “આ ઉપરાંત આજ કારણે પેતાના વાગનો હોત્ર કરવાનું કંઈક કામ કરવું પડે છે જે મૂળ નિયમ મુજબ પ્રથમ દીકરા વખતેજ ઉતારી લેવામાં આવે છે જેનોનો આ ખાત્ર રિવાજ છે જે આસ્તવર્ત્તા બીજા સાધુ વર્ગોમાં લણાતો નથી.”^૧

આમ અહિંસામત્તાના કામ ન થવા હેવાના ઉદિગથી જોકે ગૃહસ્થ પણ પેતાના દનિકે છવનમાં જૂળ સાવધાન રહે છે, અને તેમ પણ જોકે વિગિહતા ૧૧ કે બૂલથી નાના લગુના નામના કાચથી સારે થા સૂર્યાત પછી કાઈ પણ ખાવાની અને બની શકે તે પીવાની પણ મનાઈ છે. તેથીજ શ્રી હેમચંદ્ર કહે છે કે બધારે ખાનાપાનમાં પડતા છવે મનુષ્યની અંધકારથી ઘેરાયેલ આખો નથી જોઈ શકતી ત્યારે સારે લોભન કરવાનું કેણુ જસક કરશે ?”^૨ આ બધા રિવાજો વિચારતા લગુમ છે કે કેકપિણુ હિંદુ બાતિએ અહિંસા જોટલે કે છવમાત્રની રક્ષા માટે આટલું અમાન થા ત્યામજાવને મહત્ત્વ આપ્યું નથી.

જ્યવહારુ છવનમાં નિયમોની આ બધી ગ્રખ્યાતકથી કેલએ જોકે કણુ પણ જોમ માની લેવાનું નથી કે ઉપડગ નિયમોના પાલનથી જૈનધર્મ લખતમાં ઉભી શકશે નહિ અને તે રાદૂને ગુલામી, અકર્મવચના અને હરિજન પ્રતિ વસડી જશે. “જૈનધર્મ માટે આ પ્રકાશની થતી ગેરસમજનું કારણ તે વિષેની અપૂર્ણ માહિતી અને તે પ્રતિનો વિરોધ લણાય છે. જોટલી અનુકપાથી તમારી ફરજ બાતવી શકાય તે રીતે તે બલાવો જો જૈનધર્મની પ્રથમ શિક્ષા છે અહિંસા કેકપિણુ મનુષ્ય કર્તવ્યમાં આટે આવી શકતી નથી.”^૩ જૈનોની અહિંસા જો દુબગની અહિંસા તેા નથીજ પણ તે જોકે બહાદુર આત્માનું આત્મબળ છે કે જે લખનના બંધ અનિદ્ર બગાથી ઉચ્ચ છે બંધના ઉચ્ચ થવા પિછ છે.

‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’^૪ જો મૂત્ર શ્રી હેમચંદ્ર આત્માર્થે રીક જ દર્શાં પું છે. ઉતારાખવન સૂત્રમાં જૈનગુરિ રપદ કે તુ મરીબમાં મરીબ, નીચમાં નીચ અને જાન બુલેલા પ્રતિ દર્શવિલ બાવનું નીચે મુજબ દર્શાન છે:

હરિકેશી નામનો જોકે આગળ દત્તા તે ઉગિએનું દમ્ભ કરીને ઉચ્ચતમ ગુણ પ્રાપ્ત કરી મપાન સાધુ થવા જોકે વખત એકરી જતા તે જાણલેનના જાના જોકે વાગ પામે આવી પટોચા તેમજે દરુ

1 Böhler op. cit. p. 115

2 Hemacandra, op. cit., MS chap. ix. v. 41 p. 8

3 Barik, op. cit., p. 143.

4 Jambh. op. cit., p. 7

5 મ.વ.પૂ. નવમું પુ. —Hemacandra, op. cit., chap. ix. 70, p. 2

જેનાથી મનુષ્યોનો નિર્વાહ થાય છે તે કલ્યાણી શું ગુહચાલ છે? હું તે કિસ્વાનો નથી.

આ રીતે શબ્દોને બેચું કે હવે વીજે કેઈ સ્તો નથી ત્યારે તેને એક અંધારા દુષામ્ર સખ્યો અને આખી રાત તેના તેને લટકા થો, પરંતુ ત્થ પશુ દુર્ણુજિથી દુવાની કિવાલ પર પશુઓના આધાર કાઢી લાંબે ત્થ તેને હાથવલી ભૂતી નાંખવા લાગ્યો. આ પછી તેને અસાધ્ય વ્યર્થિ લાગુ પડ્યો અને તે નરકે ગયો.

પિતાના મરણ પછી વસ્ત્રાનુ મુલ્યસન્ય સંબંધીઓ એકઠા થયા અને કુલધર્મે અક્ષયવા તેને સમજાવ્યો, પરંતુ તેણે કહ્યું કે “જમ મને મારો લવ વહાલો છે તેમ જીવત પ્રાણીઓને પણ હોવાજ અને આતું કૃણ પ્રત્યક્ષ એવા છતાં એવો કેવું હોય છે દ્વિસ્તાથી લવતું પામ્મ કરે?” મુલ્યસન્ય સંબંધીઓને આની કાઈ જાસર ન થઈ અને તેઓએ તેના કેમન્ય આગીધાર બનવા વત્પરવા જાવલી. પછી સુલસે લેવને માસવાનો જેઠ કરી જાવની કુકાડી કાઈ પોતાના પત્ર પર લા કર્યો અને મૂર્છિત થઈ જમીનપર પડ્યો. કેટલેક વખતે જાન આવતાં સંબંધીઓને તેણે પૂછ્યું.

અવધો વૃથા મિમ્મ મમ વૈરણ્ણ.

અંબુઓ, તમે મારા દુઃખમાં શામ પડાવો. પણ તેઓ તેને મૃત્યવન આપવા સિવાય કાઈ કરી શક્યા નહિ ત્યારે તેણે પ્રથમ વખતની શાઢ આપી લગ્નાભ્યું કે.

અવાઠિનીપિ. | મમે સ્તિનુમીચિત્તે લલ્લં અરચ્ચવમ્ ||

તમે આટલું દુઃખ નથી લઈ શકતા તો નરકના દુઃખ તો કેમજ કાઈ શકો? આ રીતે મુલ્યસ પોતાની ખાશ્વમ્મ સંબંધીઓને છલી શક્યો અને જૈનોના બાવસ્ત અલ્લુ કદીને સ્વર્ગે ગયો.¹

આ કથાને ત્યાર થયું છે કેવેના નિર્વાતના એટલુંજ અધિક્ષાન્ય મિલ્લત પ્રત્યેતું જૈનોતું મમત્વ આમાં અજુર્ક જાને છે. જ્યાં માટે પશુહિંસા કરી શકાય છે એવા મનુના નિધમ વિષે ચેત્રશાસ્ત્ર કહે છે કે એઓ દ્વિસ્તાને પુષ્ટિ કરતો નિધમ ભત્તારે છે તે દુષ્ટા નરમ્નિક લાઠો કરતાં પણ વધારે પાપી છે.²

આત્મની દુનિયામાં મવર્તતું ઉપામિમમ લખન એવા પોતાના અત્યદ્વરિક લખનમ પણ પ્રત્યેક લખ પ્રતિ જૈનોની રથા આશ્ચર્યજનક છે. આજે મવર્તવા જેન માટે તમે તેની રાઠો કરવા તેનું લાગવા છતાં પણ જૈનોનો અધિક્ષાનો મહાન આદર્શ અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પર પ્રેમ અને મિત્રતા એ અજૂત છે. તે સમજવા માટે દૃઢ વિવેચન પુસ્તુ થશે.

1 Hemschandra, *YagnaChra* (1st has own commentary), chap. II 30, pp. 91-95. Very often heaven is taken to mean *Alola*, but it is not so. The Jains believe that stage from which the soul has never to return. According to Jainism there is *heaven* to life in heaven but when the soul reaches *Alola* it enjoys bliss for ever.

2 Cf Hopkins, op. cit., p. 328.

છે કે તે પોતાનું ધ્યેય ત્રિજ કદવાની પરધર્મિઓની લાલચાત સ્વીકારે છે. બધારે ભક્તના મણા ખસાવવાનું કાર્ય તે સ્વીકારતા નથી.”^૧ બીજા માટે બહુમાન ધરાવવાની આ પ્રશસ્ત ભાવના જૈનધર્મની કેટલીક સર્વોચ્ચ પ્રભાવશાળી વિશ્લેષિતોનું ખાસ લક્ષણ છે. પટર્જોન સુમુખ્યના જૈનવિજ્ઞાનની શરૂઆતમાં આપ્યાં હતાના લખે છે કે

વજ્રવાનો મ મે વીરે મ દૂપ કમિલ્લિપુ ।

મુખિમદ્વજન મ્મલ તસ્ય વર્ત્તઃ પરિમદ્ ॥

“મારે વીર પ્રતિ પશ્વપાત નથી કે કપિલ આદિ પ્રતિ દૂપ નથી; જેનું કથન મુખિમદ્વજ દોષ તે સ્વીકારવામાં કરોય દુરાચાર ન હોય.”^૨

જૈનોની આ ઉદાર ભાવના ઉપરાંત તેના અદ્વિતીયા આદર્શ જૈનધર્મમાં પ્રાચલિતના તત્વને લેખિત મહત્વ આપ્યું છે. મનુષ્યના જીવનમાં ક્રિયા કેટલેક અંશે અનિવાર્ય છે અને તેથી આખરી ધ્યેય ત્રિજ કરવા માટે આખા જિવનમાં જ્યાં પાપો તેમજ ભૂલોનું ક્રિન પ્રતિક્રિન જ્ઞાન થાય અને તેનું ક્રિનક પ્રાચલિત થાય તે આવશ્યક છે. જૈનધર્મનું આ અદ્વિતીય લક્ષણ ન અણગમ, તે પણ ? મહત્વ જૈનધર્મ પ્રાચલિતને આપ્યું છે તે સાથે જ અદ્વિતીય છે. પ્રાચલિતના તત્વમાંથી કલિત થતા સામાયિક અને પ્રતિક્રમ્ય જો જો વિધાનો આપુ તેમજ આવકના જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સુધર્માસ્વામીનું આવરચકસૂત્ર ત્યાંથી કહે છે કે સામાયિકથી શરૂ થતું અને મિદુસર (બોધનું પૂર્વ) થી પૂર્વ થતું સ્થાન સત્યજ્ઞાન છે; તેનું પરિણામ સ્વચ્છાદિત છે અને સ્વચ્છાદિતથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે.”

સામાયિક મત એટલે જોડામાં જોડી ૪૮ મિનિટ ધ્યાનમાં આગવી; જેનાથી આત્મા સમજાય કેળવે છે. તે માટે ‘કૈમિ ભતિને’ પાઠ મુખ્ય છે; તેના અર્થ નીચે મુજબ છે:

“હે ભગવંત ! હું સામાયિક કઈ છું, હું પાપમય જ્ઞાપણથી પાછો હું છું મન, જ્ઞાન અને કાયાથી આજીવન હું પાપો નહિ કરું, તેમજ કઈ પાસે કરાવીશ પણ નહિ, હે ભગવંત ! હું જૂના પાપોથી પાછો કઈ છું, શરૂ અને આત્માની આક્રીએ હું પાપને બિદલ છું અને પાપમય કાયાથી મારા આત્માને મુક્ત રાખવા હું સામાયિક મત મહત્વ કરું છું.”^૩

1 Stevenson (Mn), op. cit. p. 243.

2 Haribhadra, op. cit. p. 39 see also

મહાત્માનુરક્ષના યાત્રા: કમમુપામ્લ મલ.

મદા વા મિષ્ણુર્વા હરો મિનો વા નમ્લમ્મ મ

—Hemacandra, Abhidharma, 41

૩. મહાર્ચમાય

તિજ્ઞાન —*Arjuna Sutra* III, p. 89

4 Cf Stevenson (Mn), op. cit. p. 215

5. કૌમિ ભતિ : કૌમિભતિ —*Arjuna Sutra*, p. 451

“જરે પ્રજાઓ! તમે શા માટે અગ્નિ સળગાવી પાણીથી બાજી પવિત્રતા મેળવે છે? સુત્ર પુરુષો કહે છે કે જે બાજી પવિત્રતા તમે ચોષો છો તે ખરી વસ્તુ નથી.

તમે કુશાધાર ચમનના વાંસ લાકડા અને પરાળ વાપરો છો, સવાર સંજ પાણીને સ્પર્શો છો અને તમે જીવતા જીવુનો નાશ કરો છો અને પશુઓને તમારા જરાનથી તમે વાસ્વાર પાપ કરો છો.

ધર્મને માફ કરોજરે છે, પ્રજાઓને જે સ્નાનાગાર છે જે મહિત નથી, પરંતુ આત્માને જીવિ વિશુદ્ધ છે તપને જે અપેક્ષિ છે ધર્મન્યાયને જે મ્હાસ મ્હાને. આટલો છે શરીરને જે સુકો છાલું છે, કર્મને જે માસ લાકડા છે સ્વર્ગને જે ખરો પુરુષાર્થ છે અને જીવિને જે જીવિજાન છે. જાની સધુપુરુષોને પ્રસન્ન કરી છે અને તે કુ આપું છું.

ઉત્તરકાશ્યપ પેઢીને કહે છે કે “તપસ્યર્થાત્ જ્ઞા પ્રત્યક્ષ છે જનમર્મ મહત્ત્વ કશુંક નથી. જવપાકના સુપ્ત પવિત્ર હરિકેશી પ્રતિ જુઓ, તેમની શક્તિ જનન છે.”

ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંત કૌનેને બાજી જેવા નૈતિક જુલો દર્શાવે છે. આ ધર્મની સર્વ ન્યાયકતાને તેની વિશિષ્ટતા છે અને તેની પાછળ અધિકારને મહત્ત્વ આપી કહેલો છે કે કૌને જામજ કેવળ મિત્રાર્થી સાધુનો આદર્શ નહિ, પરંતુ બીજાને વાસ્વા માટે વત્સર અને વિગ્રહપ્રત્યની ભાવનાથી સિત જેવા મહત્ત્વ સાધુનો આદર્શ રજુ કરે છે. “સર્વ મનુષ્યમાત્રને માત્ર કુલીન આચેને નહિ, પરંતુ હલકા કુળના શુદ્ધો તેમજ હિંદમાં ઘણાજ વિસ્કારપાત્ર મહત્ત્વા ખરેશી મોજીને પણ સુખિત પ્રતિ દેસી તે માટે પેલાના દાર તેમના માટે જુલો હોવાનો મહત્ત્વ ઉદ્દેશ જેન ધર્મ બધાવે છે.”

અમે તે હલકી જીવિના મનુષ્યોને પેલાના ધર્મમાં જોડવાની ભાવનાને જા સળીને તો પણ બીજા ધર્મી પ્રતિ જનોને સજવી જોડવી દિ ખરેખર પ્રસન્નનીય છે. તે બધાવે છે કે જનમર્મ કેટલી હદ સુધી બીજાની ભાવના ન જુલોવા માટે સ્વયંસંદ હોતો. શીમવી સ્વીચન્નને પણ સ્વીકારવું પડે છે કે “જનમર્મની અધિવીય પ્રતિષ્ઠાને

1. Jacobs, S.B.E. xiv pp. 80-88.

2. Bühler op. cit. p. 2. The Jain community is only divided into Yaks and Brahmins, and it is any part of India, the Jains practically recognize the distinctions of caste, it is just the same with the Christians and Mahomedans of Southern India, and even with the Buddhists of Ceylon. This has nothing to do with the religion, it is only the adoption of social distinctions, which are rooted too deeply in the mind of the Indian nation to be abolished by the word of religious reformer. —Jacobs, *Kalpa Sutra*, Int., p. 4.

3. Hearn Tsiang's notes on the appearance of Nigrantha or Dugambha in Klapath (Basil, S.F. A. 1, p. 28) point apparently to the fact that they had, in the North West at least, spread their missionary activity beyond the borders of India. —Bühler op. cit. p. 4.

છે કે તે પોતાનું ધ્યેય ત્રિદ્વ કલ્યાણી પદધર્મીઓની લાક્ષણિક સ્વીકારે છે. અચારે ભારતના મહા જન અન્ન ધર્મી તે સ્વીકારતા નથી.”^૧ બીજા માટે જહુમાન ખસલવાની આ પ્રયત્ન ભાવના જૈનધર્મની કેટલીક સર્વોત્તમ પ્રજ્ઞાવશ્યાગી વિશૂતિઓનું ખાસ લક્ષણ છે. પદ્મરાવન સુમુખ્યપના જૈનવિજ્ઞાનની શરુઆતમાં આપ્યાર્થ હરિભદ્ર લખે છે કે

પદ્મપાતો મ મે વીરે મ હૂંપ કવિમ્મશિવ ।

સુધિમદ્ધવ્ય વસ્ય તસ્ય વર્મ પરિપ્રહા ॥

“માર વીર પ્રતિ પદ્મપાન નથી કે કપિષ્ઠ આદિ પ્રતિ દ્વેષ નથી; જેનું કલ્પન સુધિયુક્ત હોય તે સ્વીકારવામાં કરોય દુરાધક ન હોય.”^૨

જૈનોની આ ઉદાર ભાવના ઉપરાંત તેના અદ્વિતીય આદર્શ જૈનધર્મમાં પ્રાચલિતના વત્તને સ્થિત મહત્ત્વ આપ્યું છે. મનુષ્યના જીવનમાં હિંસા કેટલેક જાણે અનિવાર્ય છે અને તેથી આખરી ધ્યેય ત્રિદ્વ કલ્યા માટે આખા જિવનમાં સ્વચ્છ પાપો તેમજ ભૂદાનુ દિન પ્રતિદિન જ્ઞાન જાત્ર અને તેનું ફનિક પ્રાચલિત જાત્ર તે આવશ્યક છે. જૈનધર્મનું આ અદ્વિતીય લક્ષણ ન ગણાય, તો પણ જો મહત્ત્વ જૈનધર્મ પ્રાચલિતને આપ્યું છે તે સાથે જ અદ્વિતીય છે. પ્રાચલિતના વત્તમાંથી ક્ષિતિ સ્વચ્છ ત્રામાચિક અને પ્રતિક્રમણ જે બે વિધાને સાધુ તંમજ આવકના જીવનમાં અમલનો ભાગ ભજવે છે. સુધર્મસ્વામીનું આવશ્યકસૂત્ર ત્યાંથી કહે છે કે “સામાચિકથી શરૂ થતું અને ઔદુસર (ચૌકમું પૂર્વ) થી પૂર્વ થતું જ્ઞાન સત્યદાન છે; તેનું પરિણામ નિઃસ્વસ્તિ છે અને સ્વસ્તિથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે.”

સામાચિક તત્ત્વ જોટલે જોડામજ જોડી ૪૮ મિનિટ ધ્યાનમાં ગણવી; જૈનોથી આત્મા સમજાવ કેળવે છે. તે માટે ‘કરેમિ ભત્તિના પાઠ સુખ્ય છે. જૈનો અર્થ નીચે સુજન છે:

“હે ભક્તવંત! હું સામાચિક કઈ છું? હું પાપમજ બાપરોથી પાછો હું છું મન, કલ્પન અને કામથી આજીવન હું પાપો નહિ કદે, તેમજ કઈ પાસે કસવીયા પલ્લ નહિ હે ભક્તવંત! હું જાત્ર પાપોથી પાછો કઈ છું. શરુ અને આત્માની ત્રાસીએ હું પાપને વિશ્લેષ છું અને પાપમજ કાર્યોથી મારા આત્માને સુક્ર શખવા હું સામાચિક તત્ત્વ કહે છું.”^૩

1 Stevenson (Mrs), op. cit., p. 243

2 Haribhadra, op. cit., p. 30 see also

મવરીચાકુરમ્મવા રાજપાઠા કવસુપાલ્લા વસ્ય ।

મદ્ધા વા વિન્નુર્વો હરો સિનો વા વમસુમ્મ ॥

—Haribhadra, *Abhidharmaśāstra*, 44

3. માયારવમાર્ગ

નિજ્ઞાન —*Asa jñāna Sāra*, 103, p. 69

4 Cf Stevenson (Mrs), op. cit., p. 215

5. કરેમિ મને । સ્થિતિપદિ.—*Asa jñāna Sāra*, p. 454

મહાત્માજીને મનાવવામાં કરી સમુદાય તરીકે દીકરા લીધી તે વખતે ઉપરાષ્ટ્ર શબ્દો પ્રતિજ્ઞા રૂપે ઉચ્ચાર્યા હતા.^૧ હરિજનસુરક્ષાને આવરણકસૂત્રની ટીકામાં સામાજિકની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે:

તેણે ખર્ચ સામાજિક કર્યું કહેવાય કે જેણે સમજાવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય અને જે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ પોતાના આત્માની માફક ભેદ શીખે.^૨ જ્યાં સુધી આત્મા રાજદ્રોષ છે તે નહિ ત્યાં સુધી કેઈ પણ વ્યવસ્થા તપ લાભકારક નથી. જ્યારે એવ પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ સમજાવે ભેદ શકે ત્યારે જ તે સમ અને દ્રોષ પર વિલંબ થઈતી શકે છે.^૩

પરિશિષ્ટમાં જાણવા મળતું પ્રતિક્રમણ ભેદથી પાપોનો સાર દીલથી બેકાર અને તેની મહત્તી માટેની તીવ્ર ધમ્મિક દુઃકર્મ આત્માને લાગેલ દોષોનું તે પ્રાણીવિદ્ય છે. “પ્રતિક્રમણને કૌનો કેઈપણ ઉદ્વિગ્ધતાના એવ પ્રતિ કરેલ અપરાધનો વિચાર કરી મારી મારે છે તે ઉપરાંત આશંકાના નિયમ વિરુદ્ધ કેઈ પણ દુષ્કર્મનું ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે તેનો પણ આ સમયે વિચાર થાય છે.”^૪ આદિસાત્ર સિદ્ધાંતમાંથી જન્મેલ વિશ્વવ્યુત્પત્તના શુદ્ધોનો વિકાસ તે આ શિક્ષાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે અને આવકારક શિક્ષાને મુખિત આર્થે હાંફા મારવી મનુષ્યજાતિને મજા કરવાનો જર્મ તેમજ નીકળે છે તે ઉપરાંત કૌનોનું આભાવિક બધાસુએ વીરી રીતે ધમ્મનું છે કે તેમજ ઉપરાષ્ટ્ર આશરો આવકારમા ઉતારી શકાય.

હવે આપણે જૈન વત્તવજ્ઞાનના બેક વિશિષ્ટ લક્ષણોનો વિચાર કરીએ અને તે જ્ઞાતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં અપાયેલ જન જરીનો આસ હોયે બધાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રકાર અને પ્રમાણ જો જાણ્ય ખર્મોનો હેતુ હોય છે. દરેક ખર્મ મનુષ્યને દરખેલી પેલેપર જવાનું શીખવવા પ્રયાસ કરે છે અને જૈનખર્મ પણ એજ વસ્તુ કહે છે પરંતુ વજાવત જો છે કે તે વસ્તુને બેકાવત્તરૂપ મનાવિત દરિદ્રિયુથી બેકાવત્તરૂપ નથી.

સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જનખર્મ પાસે પાતાનું વત્તવજ્ઞાન છે જે સ્વાદ્વાર બધવા અનેકાવતારના સિદ્ધાંત તરીકે બેકાવત્તરૂપ છે. “નખેર (દરિદ્રિયુનો) સિદ્ધાંત જન ન્યાયનું પાસ લક્ષણ છે.”^૫ આપણે જોઈએ કે જન અભ્યાસશાસ્ત્ર

૧ જ્ઞાનપરિશિષ્ટની નવમી પૃષ્ઠી લાભાવ
T22, p 20 Cf. *Amalgam Sutra* p. 201

૨ જૈન લાભાવ

૩ કાવિ — *Amalgam Sutra*, p. 201

૪ જ ન જ્ઞાન પ્રમાણ જાણવાવિષ ૧૮
— *Amalgam Sutra*, p. 220

૫ જૈન

૬ જ્ઞાન લાભાવિક જૈન

૧ Cf. *Amalgam Sutra*, p. 201

૨ *Amalgam Sutra* (Mss) op. cit. p. 201

૩ *Amalgam Sutra*, op. cit. p. 201

જગતના બે પ્રકાર-જીવ અને અજીવ માને છે અને તે દરેકમાં ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ
અથ-નાશ અને ક્રુપત્ય-નિત્યત્વ ગુણે સ્વીકારે છે.^૧ અહીં ઉત્પત્તિનો અર્થ નવું
સર્જન નથી, કારણ કે હૈનકાદિએ આણું વિશ્વ શાસ્ત્રવત જ છે. ઉત્પાદનો અર્થ
એ છે કે શાસ્ત્રવત જગતમાં નિર્દોષ પદાર્થોના રૂપાંતર થયા કરે છે.^૨ દરેક
વસ્તુ-પદાર્થના સદૃશ-સ્વાભાવિક ગુણોની અપેક્ષાએ તે સત્-ક્રુપ-નિત્ય છે તે જ
પદાર્થ ધીલ પદાર્થના ગુણ-ધર્મોની અપેક્ષાએ સત્ ન હોવાથી અસત્ એ સ્વતઃ
સિદ્ધ છે. અનુભવથી એમ પણ જણાય છે કે શાસ્ત્રવત તત્ત્વ દરેક ધ્રુવે કેટલાક
ગુણોને તણ નવા ગુણો ગ્રહણ કરે છે.^૩ દૃકમાં આ સિદ્ધાંત અનેકાંતવાદ
ઠહેવાય છે,^૪ અથવા “ગુણોના અનેક વર્ણકાર, ઉપનિષદના અનેકાંત દ્વેતવાદની
સામે જ હૈનોનો અનેકાંતવાદ છે.”^૫ આ ઉપર જ હૈનોનો સ્પષ્ટાકનો સિદ્ધાંત ધ્વજાયેલો
છે “આ વિધાનોપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આપેલ પદાર્થને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી
બેવાથી નાના પ્રકારના વિરુદ્ધ દેખાતા ધર્મો બાકી શકાય છે.”^૬

દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મો-ગુણો રહેલા છે એજબાદ એકજ વખતે બહુ
ધર્મ શકતા નથી; પરંતુ જુદીજુદી અપેક્ષાએ એ બધા ધર્મો સિદ્ધ થઈ શકે છે.
દરેક વસ્તુનો આજ જુદીજુદી દૃષ્ટિએ વિચાર થઈ શકે છે. દા.ત., ક્ષેત્ર કામ અને
ભાવ આમ “સ્પષ્ટાકનો સિદ્ધાંત એ પ્રતિપાદન કરે છે કે દરેક વસ્તુ જુદા જુદા
અનંત ધર્મોવાળી હોવાથી એમ તે દૃષ્ટિબિંદુથી નહીં કરેલ વિધાન એકાંત સત્ય માની
શકાય નહિ.”^૭ આ રીતે દરેક પદાર્થમાં જુદીજુદી અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના
ધર્મોના સ્વીકાર કરવો તે જ સ્પષ્ટાક છે, “વસ્તુને અધ્યાત્મિક રીતે જાણવાની
આ પદ્ધતિ છે.”

સ્પષ્ટાકના સિદ્ધાંતને ધણી જગત સંશયવાદ તરીકે ગણવામાં આવે છે.^૮ પરંતુ

૧. વનુગપ્ત ચોત્પાદ્યવગ્રીભાવપદ્ય —Hemacandra, Śūdrakāśikā, p. 168 et seq
પૃ ૨૧ ૨૨

બેનોત્પાદ્યવગ્રીભ્યુષે વત્તત્તિયતે ।

અન્યત્તવગ્રી વત્તુ લેનોષ ધાનનોષ ૦

—Hemacandra, op. cit., 57

2. Cf. Warren, op. cit., pp. 22-23

3. Desgupts, op. cit. i. p. 178.

4. નવ્ય મેવાદીપદક્રમજ્ઞ વનુગવગ્રીભ્યવગ્રી —Hemacandra, op. cit., p. 170

5. Desgupts, op. cit. i. p. 175 સૈધાનિ ધાનાનિ એકેકાંતવાદ હૈન —Vishvakarmā-
Māhātmya, v. 2105, p. 809.

6. Balvaikar op. cit., p. 112.

7. Warren, op. cit., p. 23.

7 Desgupts, op. cit. p. 179

8. Cf. Hertzsch, R.J., vii p. 113. In contrast to the Nikāyic Buddhist, the
Jain assumes doubtful attitude, so that he is termed the crazy-ke philosopher,
Śūdrakāśikā, in opposition to the Buddhist, the philosopher of the void. —Hopkins,
op. cit., p. 291.

વધારે સત્ય તો એ છે કે તેને વક્રચિત્રક ચક્રચત્રાના સિદ્ધાંત તરીકે જોળખાએ તે જ મોઝ છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન આનંદશંકર મુખ કહે છે કે “સ્વાદ્વર્તનો સિદ્ધાંત સમશ્વયસ્ય તે નથી જ તે મનુષ્યને વિશાળ અને ઊંચાર દૃષ્ટિએ વસ્તુ એવા પ્રેરે છે અને ચિત્રવતી વસ્તુઓનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું તે શીખવે છે.”^૧ તે વસ્તુનું એકાંત અસ્તિત્વ સ્વીકારતો નથી તેમજ તે સ્વીકારવાની તદ્દન ના પશુ કહેતો નથી, પરંતુ જણાવે છે કે વસ્તુ છે અથવા નથી અર્થાત્ અનેક દૃષ્ટિબિંદુમાની એક દૃષ્ટિએ તેનું વિધાન થયેલું છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. વસ્તુચિત્રતાનું સાચું અને સચ્ચાટ પ્રતિચાક્ષ્ણ તેા માત્ર આપેલિકે અને તુલના મકંજ હોઈ શકે; અને તે પ્રતિપાક્ષનની ચક્રચત્રા સ્વીકારે છે. પ્રત્યેક સિદ્ધાંત સત્ય હોય છે પરંતુ તે કેટલાક ચાક્રચક્ર સંબંધોમાંજ વસ્તુના અનેક ખર્મો હોવાના કારણે ઠીક પણ સત્ય ઠીક ચક્રાનું નથી. વસ્તુના વિવિધ ખર્મો જતાવવા મોટે ખર્મના વિધાન અને નિરેખને હજારા ચક્રચક્રોએ ક્ષત પ્રકારના હોવાનું દર્શાવાયું છે. ૪ ક્ષત પ્રકરેના જવાબ આપવાની પદ્ધતિને સંપત્તિચક્રી નથ અથવા ક્ષત વચનપ્રયોગ પણ કહે છે. આ તત્ત્વિક સિદ્ધાંત ખૂબ મહત્ત્વ અને વક્રચક્રો છે એટલુંજ નહિ પણ તે ખાસ પદ્ધતિચક્ર છે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા નીચેના ચક્ર અને સુંદર વિવરણથી કાઢવધારે આપી શકતા નથી.

વેદાન્તીએ માને છે કે એક આ મતસ્વ જરૂરજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે જીલ્લ કાઈ નહિ (જ્યેષ્ઠ-સાધીતમ્) અને તે નિત્ય છે જીલ્લ બધું અસત-અધિક છે આમ આત્મરાઈ એકવાક થા નિત્યવાક કહેવાય છે તેમની હલીલ એવી છે કે જેમ ખાલો, રકાળી એવી વસ્તુજ નથી, તે તો લુપ્તા લુપ્તા નામીથી સુખાધારી માટી માત્ર છે, તેવીજ રીતે લુપ્તા લુપ્તા નામીથી જોળખાવા વિશ્વના પદાર્થો એક આત્મસ્વત્વના લુપ્તા લુપ્તા પ્રકારો માત્ર છે જીલ્લ વક્ર જોડે કહે છે કે મનુષ્યને નિત્ય આત્મા એવા કેઈ વસ્તુ સાચું જ્ઞાન જ નથી, એ તેા માત્ર અટકળ છે કાલ્પ કે મનુષ્યનું જ્ઞાન ઉત્પત્તિ વિન્યાસ અને હજાર પાત્રી જાણવા પદાર્થોમ્ પદ્ધતિમિત્ત થાય છે આ સિદ્ધાંત આથી અનિત્યવાક કહેવાય છે માટી પદ્ધતિરૂપે

1 Cf. *Flour / A* vs p. 107 The view called Spoke-idea, since it holds all knowledge to be only probable, very position gives us only perhaps, may be, or 3rd W cannot confirm or deny anything absolutely of any object There is nothing certain on account of the endless complexity of things. —Radhakrishnan, *op. cit.* p. 302.

2 Karmachari, *Spoke-idea*, New, Int., p. 8.

૩ કપાલિનેયોપદેશ મિદ્ધ

કર્મચક્રાત્મક સ્વભાવકે ૪ :

—Hemachandra, *op. cit.* 24, p. 104

4 Radhakrishnan, *op. cit.* 1, p. 302, આટલી જી ઉપદેશવૈધિમ્ ઉત્તર-મિત્તવિવરણકે દર્શાવેલું જાણ 1 —Vijayadharanadri, *op. cit.* 11 151

નિત્ય હોય, પણ ઘણાં તરીકે અનિત્ય છે એમણે અસ્તિત્વમાં આવી નાશ પામે છે અર્થાત્ વેદાન્તીઓની માન્યતા અનુસાર છવ્વે શુદ્ધ નથી પરંતુ અનેક વસ્તુમય છે અને તે માટે યત્ન વિધાન સત્યનો અંશ માત્ર છે. વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મના વિધાન તથા નિયમને હજારો શબ્દપ્રયોગો સાત પ્રકારે ઘાથ દેને ઈને સમસંભવી તરીકે એમણે છે. આ વિધાન સ્વાસ્થ્યગુણના ઉપયોગ સાથે જાતિ જાતિ અને જગત્ત્વ શબ્દોનો ઉચ્છેદ કરવાથી થઈ શકે છે વસ્તુના સ્વપર્યાયપર ભાર મૂકીને ભારે સ્વાસ્થિ; તેના પરપર્યાયપ્રમથી લોકપર ભાર મૂકીને ત્યારે સ્વાસ્થિ; અથવા તેના ચત્ અને અચત્ એ બંનેપર સમાન ભાર મૂકીને ત્યારે સ્વાસ્થિજાતિ એમ કહેવાય. પરંતુ અથારે એકપર ભાર મૂક્યા વિના તે પાર્શ્વ વચ્ચીવડે જાણ થઈ શકે તેવો નથી એમ બતાવવા માટે સ્વાસ્થ્ય વપસત્ય તેજ રીતે અમુક અપેક્ષાએ નિત્ય હોવા છતાં અવગ્રહ્ય છે તે બતાવવા સ્વાસ્થિ જગત્ત્વ કહેવાય; અને અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુ અનિત્ય હોવા છતાં અવગ્રહ્ય છે તે બતાવવા માટે સ્વાસ્થિ જગત્ત્વ વપસત્ય આ ઉપસૃત અમુક અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય અને અનિત્ય હોવાની સાથેજ અવગ્રહ્ય છે એમ બતાવવા સારું સ્વાસ્થિજાતિ જગત્ત્વ એમ કહેવાય છે. આ સાત પ્રકારપરથી બાળુવાનું એટલુંજ છેકે બધે વળતે, બધી રીતે અને બધા રૂપે એક વસ્તુનું અસ્તિત્વ વિચારી શકાય નહિ પરંતુ એક જ જગ્યાએ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય અને બીજામાં ન હોય, એક જ વળતે અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય ત્યારે બીજા વળતે ન હોય. ”

“ જૈનધર્મનું આ સ્પષ્ટીકરણ વેદાન્તી અને બૌદ્ધોના જે અતિરેકનો સમન્વય છે અને તે બુદ્ધિમાન અનુભવપર સ્થાપિત છે. ”^૧ જાકોબી અને બેલ્લેલકર આને સંજ્ઞા બેલ્લેપુતના અક્ષેપવાદના વિરોધાત્મક સિદ્ધાંત તરીકે માને છે. “ અથારે જગત્ત્વ કહે છે કે તે છે તે દુ કહી શકતો નથી અને તે નથી તેમ પણ દુ કહી શકતો નથી ત્યારે મહાવીર એમ કહે છે કે દુ કહી શકું છું કે એક દૃષ્ટિએ વસ્તુ છે અને વિરોધમાં એ પણ કહી શકું છું કે અમુક દૃષ્ટિએ તે નથી. ”^૨

દૃઢતા સ્થાપક જેન વાત્સ્યાનનું અદ્વિતીય લક્ષણ છે. જૈન બુદ્ધિમત્તાનું આથી અધિક મુદ્દર શુદ્ધ અને કિતીર્ણ દૃષ્ટા આપી શકાય તેમ નથી. જૈન સિદ્ધાન્તી આ શોધનું માન મહાવીરને થો છે. “ ઘસમુખતા અભિમાય પ્રમાણે આ વિષયપરતે જૈનશાસ્ત્રોમાં નોંધી પહેલો ઉચ્છેદ બાહ્યાદુની મુદ્દાવાન નિયુક્તિની (૯ ૨ પૂર્વ

1. Cf. Bhadrakavi *Rigva* *Commentary* A/33, 1863-1884, pp. 95-96. Rice (E. P.) *Amara* *Literature*, pp. 23-24.

2. Dargupta, *op. cit.* p. 178.

3. Bhadrakavi *op. cit.* p. 114. Cf. Jacob, S. B. P. *etc.* p. 114. Bhadrakavi and *Rice* *op. cit.*, pp. 432 n., 454 n.

4. Cf. Bhadrakavi *op. cit.* p. 114.

૪૩૩-૪૫૭) ની ટીકામાં જણાવે છે^૧ આ નિવેદન માટે તે વિદ્વાને
 ૫૦ યો સતીશ્વરનું નિષાબ્ધવૃત્તું પ્રગણ્ય સ્વીકાર્યું છે^૨ જેમણે પેતાના આધાર
 વરીકે નિર્મુક્તિનો નીચેનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે

અભિકલ્પ તિરિયાચ

અભિરિવાચં ચ દોષ પુર્યવીતી ।

અભાષિત ઉત્તરી

દૈવ્યવાચં ચ વતીતા ॥

૫ કિષ્કિન્ધાવ્યાસના ૧૮ શ્લોક અકિન્ધાવ્યાસના ૮૪ અદ્યાત્મવ્યાસના ૬૭ અને દેવ્યકિન્ધ
 વ્યાસના ૩૨.

આ વસ્તી બધાં જ છે કે સ્વયં યો જેવા જોડા પચાસમાં હતા કે નિર્મુક્તિના
 ઉપશોભ શ્લોકમાં સ્પષ્ટભંગીનપણે ઉલ્લેખ છે. જેનોએ માનેલા આર નરસિંહ
 મતેના ૪૬૩ શ્લોકો અર્ધાંતિ મળી આવે છે.^૩ ખરૂં જોય અમારે અભિપ્રાય એવો
 છે કે જૈનેના સ્વાધ્યાસના સિદ્ધાંત અને સાત નયનો ઉલ્લેખ સ્થાન્યમ, અમવતી
 અને બીજાં જૈનશાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે.^૪ ઉપર લાલ કાગળના શબ્દોમાં
 ઠીકીએ તો આ સિદ્ધાંતના વસ્તુઓએ સત્ત્વ સ્વરૂપ અને તેની પુખ્તીએ સમભાવના
 માટે અનેક મહાન ગ્રંથો સ્થાપ્યા છે. એ બાસ્તવ પ્રચલિત પરંપરા વિશેષી બધાં
 ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કે જે યજ્ઞી વર્ણવ વિશ્વાસ્થેષ વધારી મૂકે છે તે સમભાવના આ
 વિશ્વાસ્થ્યવિશેષ ઉપશોભ કરવામાં આવે તો મહાધન પ્રતિ પ્રત્યક્ષ વલણ થવા
 અશક્ય છે.^૫

આમ એ અર્ધસા જે જૈનધર્મનો મુખ્ય નૈતિક ધર્મવિશેષ અવ્યય તો સ્વાધ્યાસ
 જે જૈન આધ્યાત્મવાદનું મુખ્ય વેદિક અર્ધવિશેષ લક્ષણ અવ્યય અને શાશ્વત અવ્યયના
 કલાં એવા સંપૂર્ણ ઉપશોભ સ્પષ્ટ નિવેશ કરીને જૈનધર્મ બધાં જ છે કે “હું મનુષ્ય !
 તુ ધારો જ મિત્ર છે” આ અંદેશને અનુસરીને જ જૈન વિધિવિધનોની સૂઝણી
 થઈ છે.

1 Dargupta, op. cit. I. p. 161. L.

2 Vyākaraṇasūtra, History of the Mahānand School of Indian Logic, p. 8 History
 of Indian Logic, p. 167

3 Śāstrakīrti (Āgamasūtras Saṁhitā) 119, p. 209

4 Cf. Jacobs, op. cit., Int., p. xxvi; Ibid., pp. 315 ff.

5 Śāstrakīrti (Āgamasūtras Saṁhitā) p. 209, var. 532; Bhāgavat (Āgamasūtras Saṁhitā),
 vol. 403, p. 532. For further references see Śāstrakīrti and Bhāgavat, Samantakāra of
 Śāstrakīrti, vol. p. 411, n. 10.

6 Karmasāra, op. cit., Int., p. 7

7 Dargupta, op. cit., p. 370.

ખર્ચે સખા ખાઈ શી સાથે ઉપરોક્ત સર્વ વસ્તુઓ ખાપણને શીખવે છે કે-

He prayeth well, who loveth well
Both men and bird and beast,
He prayeth best, who loveth best
All things both great & small.

(Coleridge)

જે મનુષ્ય કે પશુપક્ષીને પ્રેમથી આહે છે તે જ ઠીક પ્રાર્થના કરી શકે છે જે નાના મોટા સર્વ પદાર્થોને ઉત્તમ ભાવે આહે છે તે જ ઉત્તમ પ્રકારની પ્રાર્થના કરે છે અને એટલા માટે હંમેશાં જેનો કહે છે કે-

જામેસિ સ્વામીયે સ્મૃતે ગ્રીવા કમન્યુ વે ।
તેભી મે સ્વામ્યુરુષ, શૈર મયાં વ કવચ ॥

“હું બધા જીવોને ખમાવું છું અને બધા જીવો અને માણી ખાપો સર્વ જીવો સાથે મારે મૈત્રીભાવ છે મારે કોઈની સાથે વેર નથી.”

હવે આ સિદ્ધાંતોના એક પછી લક્ષણ મારે જોરસમજ ઉભી કરવી કે વિપરીત રીતે તે સમજવા તે જૈનધર્મના સત્ય સ્વરૂપને અન્યાયકર્તા છે ત્યારે ખાપણે પુણા દીલે કપૂલ કણ્ણુ બોધિએ કે મહાવીરના ઉદ્દેશો ઉત્તમ અને પવિત્ર હતા અને મનુષ્ય જાતિ તેમજ સર્વ જીવાત્માની સમાનતાનો સંદેશ સ્પષ્ટતાથી સ્પષ્ટિત અને અવિરોધી કઠણી બચેલ હોયો. માટે ઉદાર અને મહાન અશિર્વાદરૂપ હતો.

૪

મહાવીરે મુખારેલ જૈનધર્મ સંબંધી વિવરણ કર્યા પછી ખાપણે હવે તેમ પટેલ ખાસ મહત્વના મતસેલ વિષે સૂક્ષ્મપદ વિચારીએ. મહાવીરના સુલભ પટેલ આ મતસેલો જૈનસમાજ કેમ પચાવી શક્યો તેનો પણ તે સાથે વિચાર કરવો પડ્યો.

બધાજ પચર્મજર અને મુખારકના સળખમા જને છે તેમ મહાવીરના સંપ્રદાયને પણ કમનસીબે તેમના પેલાના સમજર્મજ તેમજ તે પછી પણ પાણદી ધર્મચુરુ જોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આમા જૈનોને અજીવતા તાત વિશ્વો (શિવો)² અર્થાત્ જિને પ્રપેલા ધર્મ વિરુદ્ધ મતપચાર કરનારાઓનો સમ્રવેશ થઈ જાય છે. જમણિ, વીસચુત, આપાદ, અપવિત્ર ગંગ, છણુએ અને ગેશ્વમાકિલ એ તાત નિન્હવે છે.³ આ બધામા કોઈ પધારે વિખ્યાત અને મહાવીરનો પ્રત્યેક કરીક

1. *Amiyako Sutra*, p. 703

2. વજ્રપ

જાણે વિશ્વમા

વજ્રમાનસ.—*Amiyako Sutra*, 778, p. 311

જવ હર્મનહરવલક

ચિકારે.—*Macrocha, McIlhenny, J S S. L., Nov. 3-4, Appendix,*

pp. 11-12.

3. *Harigand-Sutra (Agarodaya Sutra)*, l. pp. 410-430

૬૩૩-૬૫૭) ની ટીકામાં ઘણું કરીને મળી આવે છે.^૧ આ નિવેદન માટે તે વિદ્વાને સ્વ. ડૉ. સતીશચંદ્ર વિશ્વાનૃથજીનું પ્રમુખ સ્વીકાર્યું છે.^૨ તેમણે પદાના આધાર તરીકે નિરુપિતો નીચેનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે

અભિપ્રયોગ મૈત્રિયાનં

અભિપ્રિયાનં ચ દ્વિતીયકીર્તી ।

જગમિમ જગતી

વેન્દ્યવાર્ધનં ચ વતીણ ॥

“ક્રિષ્ણવાર્ધના ૧૮૦ શ્લોક, અક્રિષ્ણવાર્ધના ૮૪ અગ્રણવાર્ધના ૬૭ અને વૈનવિક વાર્ધના ૩૨

આ પદ્ધતી અજ્ઞાત છે કે સ્વ. ડૉ. જોવા જોડા અણસમા હતા કે નિરુપિતના ઉપરોક્ત શ્લોકમાં સંપત્તિગીનપદો ઉત્તરેય છે. હૈનોએ માનેલા આ નામિક મતોના ૩૬૩ શ્લોકો અક્રિષ્ણવાર્ધના મળી આવે છે.^૩ જડું જોનાં અભારા અભિપ્રાય જોવો છે કે હૈનોના સ્વાધ્યાયના સિદ્ધાંત અને સાત નથનો ઉત્તરેય રવાનામ, સમગ્રતી અને બીજા હૈનશાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે.^૪ ઉપરોક્ત લાલા કર્ણમસના શબ્દોમાં કહીએ તો આ સિદ્ધાંતના વસ્તુત્વને સત્ય સ્પષ્ટ અને તેની પુખ્તિઓ સમજાવવા માટે અનેક મહાન ગ્રંથો રચ્યા છે. જો કાશ્મીરમાં પ્રચલિત ધરુપર વિશેષી અજ્ઞાતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કે ૭ ઘણી વળત વિશ્વારસોદ વધારી મૂકે છે તે સમજાવવા આ વિશ્વારપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સમાધાન પ્રતિ પ્રત્યક્ષ વલણ થવા નક્કર છે.^૫

આમ જો અક્રિષ્ણા જો હૈનશાસ્ત્રોના મુખ્ય નૈતિક હુણ્ણવિશેષ અજ્ઞાત^૬ તો સ્વધ્યાય જો હૈન અધ્યાત્મવાર્ધનું મુખ્ય તેમજ અક્રિષ્ણીય લક્ષણ અજ્ઞાત અને શાસ્ત્રવત અજ્ઞાતના કાર્ય જોવા સંપૂર્ણ ઉપરનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરીને હૈનશાસ્ત્ર અજ્ઞાત છે કે “હે મનુષ્ય ! તુ વારા જ મિત્ર છે” આ મતિયને અનુસરીને જ હૈન વિધિવિધાનોની પૂર્ણતા કરી છે.

1 Dasgupta, *op. cit.*, I p 161, 1.

2 Vidyabhusanana, *History of the Madhwa School of Indian Logic*, p. 8; *History of Indian Logic*, p 187

3 *Shikshasamita* (Agaroodaya Samiti) II, p 200

4 Cf. Jacobs, *op. cit.*, Int., p. xxvi. *Ibid.*, pp. 318 ff.

5 *Shikshasamita* (Agaroodaya Samiti) p 200, *ibid.* 183; *Shikshasamita* (Agaroodaya Samiti), *ibid.* 408, p 182. For further references see Sankar and Bhattacharya, *Commentaries of Sankar* *ibid.* p 441, n. 10

6 Karasamita, *op. cit.*, Int., p. 7

7 Dasgupta, *op. cit.*, p 200.

ધાર્મિક ભગૂતિમાંથી ચસાર મતું હતું કે “ આપણે જ્યારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે તે સમયમાં તત્ત્વજ્ઞાન-જીવન અને યાદશક્તિથી પર-માત્ર વિદ્યતા તથા ક્રિયાકાંડ માટે શોભારૂપ ગણાતું ન હતું.....; પરંતુ અનેક ભક્તના વિધિવિધાનો અને તપશ્ચર્યા સ્થનાર અનેક પ્રયત્ન અને વિચિત્ર વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ હોયોના રેનિકે જીવનમાં આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન તાલે યાદશક્તિનો સમન્વય કરવા માટે આ પાખડી ગણુતા સ્વતંત્ર વિચારકોને ઘસી ઢીટ છે. મંજલિ ગોસાલની આજીવક ભક્તિ માટે લખામું છે કે તેઓ વચ્ચેને તિસ્કારે છે સર્વ શિષ્યાચારે કૈર મૂઢી વર્તે છે પોતાના હાથમજ્જ લોજન બાટી બધ છે માછલી કે માસ ખાતા નથી, ફણ કે માઈક પકાર્બ વાપરતા નથી, કેટલાક એક ઘેરથી અને એકજ કેળિયો ભિક્ષા લાવે છે બીજા બે કે ત્રણ ઘેર ભિક્ષા લાવે છે કેટલાક એકજ વળત લોજન લે છે કેટલાક બે કિલસે, ત્રણ કિલસે કે પાંચવડીએ એક કિલસ લોજન લે છે. વળી આ કાર્ક અપવિત્રરૂપ નહોતું એમ વિચારતી સ્વક્રીયતા અને ઉચ્ચતા તેમજ આજીવનું સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્ય વધુ મનસુખી રેખાતા હતા.”¹

એ તો સ્પષ્ટજ છે કે ગોસાલ મહાત્મીના સંવને પ્રુદિ આપવાને જાહેર શરૂઆતથીજ તેમના કુખારેલા લેખકમૈત્રી પ્રગતિમાં ગ્રાંથારૂપ થઈ પડ્યો હતો, જ્યાં તેણે જોદોની સત્તા મજબૂત કરવામાં અને મહાત્મીની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠાને સન્નત ફેટકા હામડવામાં જાગ્ર ભજજ્યો હતો.² આ રીતે તપસસ્વ મહાત્મી અને ગોસાલના પ્રાથમિક સંબોધનાં પરિણામો બને-જુરુ અને શિષ્ય મટિ બરેખર ભવાવક હતા. “ યાદશક્તિ અને સ્વભાવે બને એટલા જાંબા જુદા પડતા હતા કે છ વર્ષ પછી ગોસાલના અવિરવાસ અને ચાલાકીથી બંનેનો સંબંધ છૂટા થયો.

પોતાના જુરુથી જુદા પડ્યા પછી ગોસાલે આવસ્તીમાં જોકે મુજાસલના ઘરમાં પોતાનું મથક રાખી ત્યાં જાહેર જાસર જમાવી.³ મહાત્મીથી જુદા પડી તસ્તજ તેણે

1. Balvalkar and Ranade, *History of Indian Philosophy*, I, pp. 460-661.

2. The basis of contention was theory of reanimation which Gollia formulated from his observation of periodical reanimation of plant life, and generalised it to such an extent as to apply it indiscriminately to all forms of life. —Barua, *JDL*, II, p. 8 Cf also Barua (Barua), *op. cit.*, p. 66.

3. Hoaride, *op. cit.*, p. 290. Gollia, having learnt from him the possession of the *Typhloids* or power of eyeing flame, and having learnt from certain of the disciples of Purnavajra what is technically called the *Adhikaranta* of the eight *Adgas*, borrowing probably their scriptural doctrines, set up for himself as Jina and quoted his master. —Wilson, *op. cit.*, I, pp. 285-286.

4. સ્વામિકા વાર્ધાતિલકિનઃ જાવન્તો તેવીચિત્તર્જનાવાચનતિ

—*Amulya-Sutra*, p. 214

ધાર્મિક ભૂતિમાંથી પસાર થતું હતું કે “...આપણે જ્યારૂંકે જન્મવતું એકજો કે તે સમયમાં વતવસાન-જીવન અને અસ્તિત્વથી પર-માત્ર વિદ્યતા તથા ક્રિયાકાંઠ માટે શોભાદ્રુપ ગણાતું ન હતું — પરંતુ અનેક ભવતા વિધિવિધાનો અને તપશ્ચર્યા સ્મનાર અનેક પ્રબળ અને વિચિત્ર ભક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ હોકોના ધૈનિક જીવનમાં આ પ્રમાણે વતવસાન સાથે અસ્તિત્વનો સમન્વય કરવા માટે આ પાખડી ગણાતા સ્વતંત્ર વિચારકોને યથા થયે છે. મંખલિ ગેસ્ટાલ્ટની આજીવક જાતિ માટે લખાયું છે કે ‘તેઓ વચ્ચેને વિસ્ફોર છે અને શિદ્ધાન્તો કોરે મૂઠી વર્તે છે. પેશાલા કાશમજ્જ સોજન ચાટી બચ છે. માછલી કે માસ ખાતા નથી, ફડ કે માછલે પદાર્થ વાપરતા નથી, કેટલાક એકે બેરથી અને એકજ કેઈજિયો શિક્ષા લાવે છે. બીજા એ કે સ્વતંત્ર શિક્ષા લાવે છે કેટલાક એકજ વખત સોજન લે છે કેટલાક બે દિવસે, સાત દિવસે કે પંખવાડિએ એકે દિવસ સોજન લે છે. વળી આ કાર્ક અપવાદદ્રુપ નહેતું એમ વિચારની સ્વચ્છતા અને ઉચ્ચતા તેમજ આત્માર્જુ સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્ય વધુ માનસમાં રેખાતા હતા.”¹

એ તો સ્પષ્ટજ છે કે બેસાલ મહાવીરના સંવને પુષ્ટિ આપવાને બદલે શરૂઆતથીજ તેમના મુખારેલા જૈનધર્મની પ્રગતિમાં ગાધાદ્રુપ થઈ પડ્યો હતો. આમ તેણે જોડીની સત્તા મજબૂત કરવામાં અને મહાવીરની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠાને સત્તા ફટકો લગાડવામાં લાગ જાયનો હતો.² આ રીતે તપાસતા મહાવીર અને બેસાલના પ્રાથમિક સંયોગના પરિણામો બંને-શુરુ અને શિષ્ય માટે ખરેખર ભયાવહ હતાં. અસ્તિત્વ અને સ્વચ્છતા બંને એટલા બધા જુદા પડતા હતા કે છ વર્ષ પછી બેસાલના અભિવ્યવસ અને આલાભિથી બંનેનો સંબંધ છૂટા થયો.³

પોતાના શુરુથી જુદા પડ્યા પછી બેસાલે આવસ્તીમાં એક કુશસ્થના ઘરમાં પેનાનુ મથકે શખી તથા કારે અસર જમાવી.⁴ મહાવીરથી જુદા પડી વતવજ તેણે

1. Betwaker and Renard, *History of Indian Philosophy*, v., pp. 460-461.

2. The bone of contention was the theory of reanimation which Gosala formulated from his observation of periodical reanimation of plant life, and generalised it to such an extent as to apply it indiscriminately to all forms of life. —Barua, *JDL* 1, p. 8. Cf. also Sen (1) (Barua), *op. cit.*, p. 56.

3. Hoernle, *op. cit.*, p. 220. Gosala, having learnt from him the possession of the *Tatyajit*, or power of speaking flames, and having learnt from certain of the disciples of Pīravanthia what is technically called the *Adhikāra* of the eight *Angas*, embracing probably their scriptural doctrines, set up for himself as Jina and quitted his master. —Wilson, *op. cit.*, I, pp. 225-226.

4. સ્વામિનાથ શાસ્ત્રીસરિપાઠિયા જાલગલા ધૈર્યોનિર્મળાનાવખાનિ

—*Āsthyāna-Sūtra*, p. 214

પોતે સ્વપુત્રાની સર્વ શ્રેષ્ઠ શ્યા અર્થાત્ જિનપદ પ્રાપ્ત કર્યાનું જાહેર કર્યું “મહાવીર પોતે કેવલજાન પામ્યા તેના જે વર્ષ પહેલાં બેસાસને પોતાનો જ્યાં જાવો રજુ કર્યો હતો.”^૧ જેન દંતકથાપ્રમાણે મહાવીર બેસાસને પ્રત્યક્ષ નીકે જોવાનું જણાય છે. મહાવીર કેવલજાની ધયા પછી ઘોડમા ને પહેલીજ વખત આવરતી જાગ્યાનું જણાય છે અને ત્યારે તેની છુદગીના છેલ્લા કિલ્લેમાં બેસાસને જોયો હોય એમ લાગે છે. એવી વજુ નોંધ મળે છે કે અહીં બેસાસનો અસ્થિર સ્વભાવ ઠેકાણે જાગ્યો અને પોતાના શુર^૨ પ્રતિ અનિદ્ર વર્તન કરવા બદલ તેણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો.^૩

જ્યા ઉપસંત જોકે વાત દુર્લભ કરવા એવી નથી કે મહાવીર અને બેસાસનો સંજ્ઞ અથવા તો કાશ્તાના ધાર્મિક ઉત્થાનની મહાન લહેરમદ મખલિપુત્રનું સ્થાન કપક નિશ્ચયમક ખુલાસો આગી લે છે. યે જરૂર્ય કંઈક જાતિપૂર્વક કહેવા જણાય છે કે એટલું કહેવું પૂરતું છે કે જેન અથવા તો જાતિ માર્ગે દ્વારા મેળવેલી મહિતીથી એમ સાબીત થઈ શકેતું નથી કે જેનો માને છે તેમ બેસાસ મહાવીરના મેલેમી શિષ્યોમનો જોકે હતો; ઉલટું તેથી વિપરીત સાબીત થાય છે અર્થાત્ દું એમ કહવા માત્રું છું કે જ્યા વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન પર નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવા ઈતિહાસવેત્તાઓ અમલ કરે તો તેઓને એમ કહ્યા વિના જાહેર એમ નથી કે જ્યા માટે જો કોઈ જણી હોય તો તે ખરેખર શુર છે નહિ કે જેનોએ માની લીધેલ શેમી શિષ્ય.

જ્યા વિદ્વાનની અમલ્યા એ છે કે પ્રથમ તો મહાવીર પાર્શ્વનાથના પંચના હતા અને જોકે વર્ષ પછી અથારે તેઓ અધિલક થયા ત્યારે તે આજીવકે પંચમ જાગ્યા.^૪ જ્યા માન્યતા સત્યસિદ્ધિ જન માન્યતા અને દંતકથાઓને અવગણે છે એટલુંજ નહિ પણ, બેસાસના અનુયાયીઓ આજીવકે શ્યા માટે કહેવથા તેનું વર્ણન અપ્રાપ્ત થાવે છે. પહેલાં જોઈ જ્યા તેમ પાર્શ્વનાથ પર્મસિદ્ધિતો અને મહાવીરના સિદ્ધિથી વચ્ચે વિચારમંત્રિને જોકે હતો અને આજીવકે શબ્દનો ઉપયોગ આજીવકે જીવિને ખરે સ્વભાવ પ્રકરિત કરવા માટે જેનો અને જીવનનો વચ્ચેથી મુદ્દાની દિગ્ગે

1. Charpywater C H I : p 159.

2. Some Jains believe that, because he so sincerely repented before his death, he went not to hell, but to one of the *Dravidas*—i.e. heavens. —Gervason (Mist) op of p 60

3 Cf. ibid. His last act was to acknowledge to his disciples the truth of Mahavira's statement respecting himself and to instruct them to bury him with every mark of the honour and publicity to proclaim his shame. —Howells, op of p 280.

4. Barua, op of pp 17-18.

5. Cf. ibid

ચોરવામાં આવ્યો હતો.¹ જામ મહાવીરને આજીવક પંથમાં જોડાવાનો કંઈ અર્થ ન હતો; તેમજ બેસાલો યુક્તી રીતે પેતાના અસુસાને બળવે કર્યો તે પહેલા અર્થાત્ પેતાનો સંપ્રસાદ સ્થાપ્યો તે પહેલા તેવી કોઈ ખાસ અર્થ અસ્તિત્વમાં હોવાનું અશક્ય હતું.

જો તે તદ્દન સત્ય થાય છે કે બેસાલ અને તેના અનુયાયીઓ વિશે જે કોઈ મોટું પશું જાણીએ છીએ તે હેન અને બેદઅથાને આધારે છે. “તેમના નિવેદન અલગત આપણે સંભાળપૂર્વક સ્વીકારીએ પરંતુ આવશ્યક બાબતોમાં બંને એકમત છે એટલે મધ્ય ખડું વિશ્વસનીય છે, કેમ કે તેનો આધાર બે સ્વતંત્ર સાધનો છે.”² અમે ત્યાંથી છૂટીછવાઈ બે ચાર બાબતો મેળવ્યાથી એવું સંપ્રમાણ સાધન નથી મળી જતું કે જે આપણને એમ કહેવા દે કે “જ્યોત્સ્ના” હોય તે તે બેદઅથા અરુ છે નહીં કે હેનોએ માની લીધેલ હેંચી સિંચ. જામ કહેવાનું ખાસ કાણુ તો એ છે કે ઉપરોક્ત વ્યાપક અનુમાનના સાધન ન તેમની વિરુદ્ધ કહે છે.

એક અથવા બીજી રીતે નિર્ણય કરવા પહેલાં પ્રસિદ્ધ ડોક્ટરના ક્રિસ્ટાને ટીકાકારને પહેલો સુદો એ વિચારવાનો રહે છે કે “મહાવીર પહેલા બેસાલના વિનયક ધામ્યાની વાત ભગવતીમાં મળલીપુત્રના ઇતિહાસથી શંકાસ્પિત સિદ્ધ થઈ શકે છે અને આમંત્રી કેટલીક મહાત્મની બાબતો કંઈપરુમાં મહાવીર વિશે આપેલી હકીકતમાં નહીં થાય છે.”³

જ્યારે માનીએ છીએ કે ટીકાકાર સમજા આ બાબત વિચારણા માટે મૂકઈ નહોતી. જામને લાગે છે કે હેંચક આખા બનાવ વિશે યશીર બેદઅથા ઉભી કરવા મંજરે છે સૂત્રમાં કોઈ પણ વચ્ચાએ અથવા આખા હેન સાહિત્યમાં કથા બેસાલના વિનયક ધામ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે બેસાલ પેતાની મેલિય સ્વમાનિત વિન અથવા વીર્જીકર બની ગયો.⁴ “જુદાં કોના ઉપર અપ્રસન્નતાને આશય મૂકે છે.”⁵ મહાવીરનું કથન પણ એટલુંજ ભારપૂર્વક છે. સૂત્રકૃતાગમાં મહાવીરના સિંચ આરૂંક અને બેસાલ વચ્ચે થયેલ સંજલમાં બેસાલે એમ કહ્યું કહેવાય છે કે “જામાત નિયમ પ્રમાણે કોઈ પણ સાધુ પાપ કરતો નથી. સ્ત્રી નાથે સંસાગ કરે છે.”⁶ તે પેતાના અનુયાયીઓને સ્ત્રીઓના બુલામ તરીકે સંબોધે છે

1. It is clear that in the mouth of the Saddhaka, *Āśvika* was the term of reproach applicable to *Āśvika* or *Eka* double of the lower sort. —Hutchins, op. cit., p. 200.

2. *Ibid.*, p. 261.

3. *Ibid.*, op. cit. p. 18.

4. અર્થને વિવેચનથી બેદઅથા કેવલિયવાથી વિરુદ્ધ —*Ethical-Sutra* (*Āśvika* days Sūtra), xv p. 680 || *Āśvika-Sūtra*, p. 214. Carpenter op. cit. p. 159.

5. Cf. Hutchins, op. cit. p. 201.

6. Jacob, S. E. R. xiv p. 411.

પોતે સાધુતાની સુધે એક દશા અર્થાત્ જિનપદ પ્રાપ્ત કર્યાનું જાહેર કર્યું ' મહાવીર પોતે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત્ય તેના બે વર્ષ પહેલાં ગોસાલે પોતાનો આ ઘરો સ્ત્રુ કર્યો હતો. જેન દત્તકધર્મપ્રમાણે મહાવીરે ગોસાલને પ્રત્યક્ષ નહિ જોયનું જણાય છે. મહાવીર કેવલજ્ઞાની થયા પછી જોઈમા વર્ષ પહેલીજ વખત જાવસ્તી જાન્યાનું જણાય છે અને ત્યાં તેની છાત્રીના છેલ્લા દિવસોમાં ગોસાલને જોયો હોય એમ લાગે છે. જોની પછુ નોંધ મળે છે કે અહીં ગોસાલનો અસ્થિર સ્વભાવ ઠેકાણે જાઓ અને પોતાના કુટુંબ પ્રતિ અનિષ્ટ વર્તન કરવા જાહલ તેણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો.

આ ઉપરાંત એક વાર દુર્લભ્ય કરવા એવી નથી કે મહાવીર અને ગોસાલને સંતોષ અથવા તે જાસ્તના ધાર્મિક ઉત્થાનની મહાન લહેરમાં મંજલિપુત્રનું સ્થાન કાંઈક નિઃશ્વર્યમક પુણ્યો માગી લે છે. ઠાં જરૂર કાંઈક પ્રાતિપૂર્વક કહેવા જણાય છે કે " જોટકું કહેવું પૂરતું છે કે જેન અથવા બીજા માર્ગ દ્વારા મળવેલી મુશ્કિતીથી એમ સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી કે જેનો મને છે તેમ ગોસાલ મહાવીરના બે ઘડી શિષ્યમને. એક કહેતા, ઉલટું તેથી વિપરીત સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ હું એમ કહેવા માગું છું કે આ વિચારમંત પ્રશ્ન પર નિર્ણય અભિપ્રાય આપવા ઇતિહાસવેત્તાઓ પ્રવળ કરે તો તેઓને એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી કે આ માટે બે કોઈ અણી હોય તો તે જરૂર જરૂર છે નહિ કે જેનોએ માની લીધેલ ઘડી શિષ્ય. "

આ વિજ્ઞાનની અમણા એ છે કે પ્રથમ તો મહાવીર પારવૈનાથના પક્ષના હતા અને એક વર્ષ પછી જ્યારે તેઓ અશ્વેશ્વર થયા ત્યારે તે જાણવક થયેલાં જણાયા. આ માન્યતા સત્ત્વસિદ્ધ અને માન્યતા અને દત્તકધર્મોને અવગણે છે. જોટકું નહિ પણ ગોસાલના અનુયાયીઓ જાણવક શા માટે કહેવાયા તેનું તદ્દન અજ્ઞાન થયેલ છે. પહેલાં જોઈ જ્યાં તેમ પારવૈનાથ મર્મસંક્રાંતિ અને મહાવીરના સિદ્ધિ થયેલ વિચારપ્રવર્તિનો સેક હતો અને જાણવક શબ્દનો ઉપયોગ જાણવક અર્થિતો જરૂર સ્વભાવ પ્રકટિત કરવા માટે જેનો અને બીજાઓ તરફથી જુજાની દ્રષ્ટિએ

1. Champianer C H I I p 188.

2. Some Jains believe that, because he so sincerely repented before his death, he went not to hell, but to one of the *Dushas*—heavens —*Barua* (Mn).
 cf. p 60

3. Cf. *ibid*. His last act was to acknowledge to his disciples the truth of Mahāvīra's statements respecting himself and to instruct them to bury him with every mark of due honour and publicly to proclaim his shame —*Howards*, cf. p 280

4. *Barua*, cf. p 17 18.

5. Cf. *ibid*

યોગ્યતામાં આવ્યો હતો.^૧ જામ મહાવીરને જાણવકે પંથમાં જોડાવાનો કંઈ અર્થ જ ન હતો, તેમજ ગેસાલે યુક્તી રીતે પોતાના સુસામે જળવો કર્યો તે પહેલા અર્થાત્ પોતાનો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો તે પહેલા તેવી કોઈ ખાસ ભવિષ્ય અવિતત્વમાં હોવાનું અશક્ય હતું.

એ તો તદ્દન સત્ય વાત છે કે ગેસાલ અને તેના અનુયાયીઓ વિષે જે કંઈ મોટું વસ્તુ બધીએ ધીએ તે જોઈ અને જોઈશોને આધારે છે “તેમના નિવેરન અલગત આપણે સંભાળપૂર્વક સ્વીકારીએ, પરંતુ આગમ્યકે જાળતોમાં બંને એકમત છે એટલે વસ્તુ ખરૂં વિશ્વસનીય છે કેમ કે તેનો આધાર જ સ્વતંત્ર સાધનો છે.”^૨ જમી ત્યાંથી છૂટીછવાઈ જી ચાર જાળતો મેળવ્યાથી એવું સંપ્રમાણ સાધત નથી મળી જતું કે જે આપણને જોમ કહેવા પ્રેર કે કચ્છી કોઈ હોય તો તે ખરેખર સુર છે નહિ કે જેનોએ માની લીધેલ લોગી સિંચ. જામ કહેવાનું ખાસ કાણુ તો એ છે કે ઉપરોક્ત વ્યાપક અનુમતિનું સાધન જ તેનાથી વિરુદ્ધ કહે છે.

એક અમવા બીજી રીતે નિર્ણય કરવા પહેલા પ્રસિદ્ધ ટોડટસ્કા દ્વિસાએ ટીકાકારને પહેલા સુચી એ વિચારવાનો રહે છે કે “મહાવીર પહેલા ગેસાલના જિનાપદ પામ્યાની વાત ભગવતીમાં મળતીપુતના ઇતિહાસથી સંક્રાન્તિત સિદ્ધ થઈ શકે છે અને આમાંની કેટલીક મહત્વની જાળતો કપસૂત્રમાં મહાવીર વિષે આપેલી હકીકતમાં નહીં થાય છે.”^૩

જમી માનીએ ધીએ કે ટીકાકાર સમજી આ જાળત વિચારણા માટે મૂકાઈ નહોતી જમને લાગે છે કે લેખકે આજા જાળત વિષે અંબીર એસ્તમ્મ ઉભી કરવા માગે છે. સૂત્રમાં કેઈ પણ જગ્યાએ અમવા આજા જોઈ સાક્ષિત્વમાં કયાંય ગેસાલના જિનાપદ પામ્યાનો ઉલ્લેખ નથી જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે ગેસાલ પોતાની મેલેલ સ્વમાનિત જિના અમવા વીર્ધકર જાળી ઠોઠો.^૪ “જુદ જોના ઉપર અગ્રાન્ત્વનો આશય મૂકે છે.”^૫ મહાવીરનું કથન પણ એટલુંજ ભાગપૂર્વક છે. સૂત્રકૃતામમાં મહાવીરના સિંચ આદ્રક અને ગેસાલ વચ્ચે થયેલ સંવાદમાં ગેસાલે જોમ કહ્યું કહેવાય છે કે “અમારા નિધન પ્રમાણે કેઈ પણ સાધુ પાપ કરતો નથી જી માથે સ્થોત્ર કરે છે.” તે પોતાના અનુયાયીઓને સીએના શુભામ તરીકે સંબોધે છે

1 It is clear that in the mouth of the Buddhists, *Āṭvika* was the term of reproach applicable to *Adhikāra* or *The doctrine of the lesser sort*. —Hoskote, *op. cit.*, p. 250.

2 *Ibid.*, p. 251.

3 *Ibid.*, *op. cit.*, p. 12.

4 અમિતે પિત્તવનારી   અમિતે પિત્તવનારી   વિદ્યાર —*Ekagadhi Sūtra* (*Āgama-dāya* Bezan), xv p. 559 Cf *Āmāyaka-Sūtra*, p. 214 Chepstein *op. cit.*, p. 159.

5 Cf Hoskote, *op. cit.* p. 251.

6 Jacobs, S. B. & *etc.* p. 411.

અને ઉમેરે છે કે “તેઓ શાસ્ત્રીયીય જીવન જીવતા નથી.”^૧ પોતાના અનુદ્ધ સિદ્ધાંતોથી પ્રસિદ્ધ થયેલ આવે માવજત જિનપદ પામ્યાનું કેમ માની શકાય? અને ક્યારે તેના જિનપદ પામ્યાની વાત લેનધર્મના આધારે દેવાનું જણાવ્યું છે ત્યારે તો તે વધારે વિચિત્ર જ લાગે છે.

એક પ્રસંગે લેજકે બનવતીસૂત્રમાં જણાવેલ આસ શબ્દો સાથે ચેત્સલના છ પૂર્વજન્મના સ્મરણ જતાવી જણાવે છે કે “ચેત્સલના પૂર્વજન્મોનો ભગવતીનો ઉત્સવ મને તે વિચિત્ર અને કાવ્યનિક જણાય, પરંતુ આજીવકપંથના ઇતિહાસને ચેત્સલથી ૧૧૭ વર્ષ પહેલાં દોસ્વામાં ઇતિહાસકારને મોકલ કરે છે.”^૨ આ પસંદી જણાય છે કે મહાત્મીના સત્યાગ્રહીય ભક્તી પ્રસિદ્ધ હતકથા અહીં મૂકી જવાઈ છે. આજીવકપંથનો પ્રાગ્ મળતી ઇતિહાસ જેમ નિધાન કરવા લેજકે કેમ પ્રેરણા તેજ સમજી શકેમું નથી.

આમ । જરૂરના ટીકાકારની વિચારણા માટે કેટલાક વધારે મુદ્દા સ્પષ્ટ કર્યા છે પરંતુ ફરેક સ્થળે તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે “જે કલ્પનાના મહાત્મ પ્રયોગ છે.” આજીવક પ્રતિ જુદીજગત સંકલનપ્રતિ^૩ પર સ્થાયેલ અનુમાનો ટકાવી સખચ આજગ સ્પષ્ટ થયેલ મપી ફલીલોનાં એક એક મુદ્દાનો જુદીપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો ચેત્સલ વિષે એક નાનો એવો નિબંધજ લખવો પડે એટલું તો કહેવું પડે છે કે વિદ્વાન ડૉક્ટરે ઘણું ખર્ચે જન અને બીજાં ફલકથાઓને જોટી પામ્યાનો તે હાસજ પ્રયત્ન કર્યો છે. ક્યારે ડૉ. જાકોબી કહે છે કે “જસ પુસ્તકની મેસ્કલરીમાં આ ફલકથાઓની જાળવમાં જરૂર કાળજી સખવી થો છે.”

આમ જતાય એ વાત તદન સત્ય છે કે “ચેત્સલનું વત્સલન આ દેશમાં તદન નવીન વસ્તુજ હતી.” એટલું જણાવે છે કે કેટલાક પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાંતો અને અસંગત મતમેદોષાળી નાનુક પવિસ્થિતિમાં મહાત્મીરે લેનધર્મ સંબંધી જે કાંઈ મેળખ્યું તે ભારતીય વિચારના પદ્ધતિસર વિહાસને ઈશમેસતુ હતું. આ

1. *Ibid.*, pp. 345, 370. Virajya Kishorendra Bhatt, *Abhinavavibhakti*, vol. 1, p. 183.

2. *Ibid.*, *op. cit.* p. 7.

3. *Ibid.*

Ibid., p. 23.

5. *Ibid.*

6. Jacobs, *op. cit.* I p. xxxiii.

7. *Ibid.*, *op. cit.*, p. 27.

8. While Descartes's dialectics was entirely negative, Goullie, by his Ternary, or three membered dialectics of It may be, may not be, it may both be and not be, had already paved the way for Leibniz's seven membered dyads. —Schwartz and Ramdeo, *op. cit.* pp. 456-457. Cf. Howells, *op. cit.* p. 202.

ઉપસત ઠોંઠા ચાકોળીના જણાવ્યા પ્રમાણે મર્ચાદિત રીતે જોમ કહેવામાં વિરોધ નથી કે “મહાત્મીના સિદ્ધાંત પર વખાણેના વખાણે અસર મંજરીના પુત્ર ગેસાલની થઈ છે.” કેમ કે ગેસાલના ન્યવહાર તેમજ અન્યવહાર જીવનની ખરેખરી અસર મહાત્મીના મન પર થઈ હતી. ફરી કહીએ તો વિચાર દ્રષ્ટિએ ગેસાલ પ્રારબ્ધવાદી હતો. જો જોમ માનતો હતો કે “ઉપમ વા પરિણમ વા પૌરુષ વા મનુષ્યજન જોવી કાઈ વસ્તુ નથી પણ જો વસ્તુ અપરિવર્તનીય નિશ્ચિત થઈ બૂકેલી છે.” એના થાકુ જીવનમાં જો અપ્રસાદવાદી હતો,¹ આથી સ્વાભાવિક રીતે તેના જીવનના પાપમય વ્યાપારોથી સાધુસમાજને માટે સખત નિષેધ કરવાની જરૂર પડી. તેમજ પ્રારબ્ધવાદનો સિદ્ધાંત ચરિત્રસંહિત જનીવિમય જીવનરૂપે પરિણમવાનો હતોજ જૈનધર્મ આ પ્રારબ્ધવાદને સ્વીકારતો નથી પણ તે જોમ સૂચવે છે કે બધું જો કે કર્મથી નિશ્ચિત થાય છે તો પણ આપણે પોતે આપણા થાકુ જીવન વડે પૂર્વકર્મેને અસર પહોંચાડી શકીએ છીએ.²

આમ મહાત્મીના જીવનપર કે કુખારેલા જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોપર ગેસાલની કાંઈ પણ અસર થઈ હોય તો તે આઠલા પૂરતીજ નહિ કે તેથી કાંઈ અધિક તે ઉપસત એટલું તો ઉમિરી શકાય કે જૈનધર્મના આ અનિષ્ટ મતસંદેહના કારણે “ભારતનામાં જોકેધર્મનાક સ્થાપવાની મહાત્મીની જાવના નહ થઈ હતી.”³

ગેસાલ માટે આટલું જણ છે આપણે જ્યેષ્ઠ છે કે મહાત્મીના કેવલી તરીકેના શ્રીક્રમા વર્વમા ગેસાલ મરણ પામ્યો. આ બનાવ જોમ બંધનિરૂપે થઈ પડે છે કે મહાત્મીના કેવલિપણના ત્રીસ વર્ષમહી ચીઠ વર્ષ ગાઢ કરીએ તો તે મહાત્મીર પહેલા સોળ વર્ષ મૃત્યુ પામ્યો. આ રીતે મહાત્મીના નિર્વાણની વારીજ એ આપણે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ થી ૪૬૭ ઠરાવી છે તે પ્રમાણે ગેસાલનું મૃત્યુ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૬ થી ૪૮૭ લગભગ મૂકી શકાય. ભગવતીસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગેસાલની આ વારીજને જો વાતથી ટોકો મળે છે કે તેનું મૃત્યુ તથા સન્ન દુર્લ્ભિય (અભાવશયુ) અને વૈશાલીના સભા સંઘન વચ્ચે અદ્વિતીય જોવા હાથીના સ્વામિત્વના કારણે થયેલા મુઠ્ઠા બનાવે

1 Jacobl, *op. cit.*, 1st p. xxi.

2 Hoernle, *On Jaina-Devils*, I, pp. 97-115 118. Cf. *ibid.* II, pp. 100-110, 132.

3 *Asiatic Researches*, I, 514 ff. Cf. Hoernle, *E. A. S.* I p. 261.

4 Stevenson (Mrs.), *op. cit.* p. 60. It was probably owing to Gosala's conduct that Mahavira added vow of chastity to the four vows of Pārśvanāthas order. —*Ibid.*, p. 59. Cf. also *ibid.*, p. 185. Hoernle, *op. cit.*, p. 264.

5 Bhatta (Bhasari), *op. cit.* p. 86. From the 6th to the 1st century B.C. Buddhist under crimson leader spread all over India and beyond. Divided counsel crippled Jains at the start. But the Jains have the satisfaction of knowing that the once powerful Ajivikas survive only as a memory.—*Ibid.*, p. 86.

સમકક્ષીન છે.^૧ આ કાથી કૃષ્ણના પિતા મિત્રિયારે મિડગ રાજાની પુત્રી ચૈતલવ્વા નામની તેની પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલ નાના પુત્ર વિદુલને આપ્યો હતો. સમજારી વૃંદાવી લઈ અન્નતથાગુએ પોતાના નાના ભાઈ પાસેથી તે કાથી મેળવવા પ્રયાસ કર્યો; પણ વિદુલે કાથી લઈને પોતાના દાદાને ત્યાં વૈશાલી નામી ગયો. “કૃષ્ણ સ્ત્રીથી તેને પાછો મેળવવામાં ન શકે. એટલે તેણે મિડગ સાથે મુદ્દ થઈ કર્કુ.”^૨ જામ આ મુદ્દ કૃષ્ણે રાજ્યસત્તા મેળવી તે સમય હરમિયાન જ સંભવે છે તેથી તેને ઈ.સ. પૂર્વે ૪૬૨ માં મૂકી શકાય.^૩

આલ્લવિકે જતિનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આપણને અચૂત છે કે તે તેના પ્રવરેકના અવધાન સાથે નામ પામી ન હતી. બૌદ્ધસાધના તેના સંબંધનો વિચાર કરતાં અચૂત છે કે તેમને “કૈન કે આલ્લવિકે એ કેન્દ્રી સાથે ખાસ વેર સજવાનું કારણ ન હતું. અચૂત અને હારાજ એવા બૌદ્ધ રાજાઓએ આલ્લવિકેને નાગરજીની અને બસપર ટેકરીઓ પર શ્રદ્ધાસ્થાને એ જ સ્વપ્ના આપેલ કે જે સ્વપ્ના તેમણે અન્ય સ્થળે બૌદ્ધ સ્તૂપો બાંધ્યા હતા. વા પ્રાસંગ્યોને દક્ષિણ આપી હતી. બૌદ્ધોનો નેસ્થાન આલ્લવિકે કે કૈનેપર ઉતર્યો ન હતો તે પણ પાછળથી પ્રાસંગ્યો પર તે ઉતર્યો હતો.”^૪

આલ્લવિકેનો કોથી પહેલો ઉલ્લેખ અચૂતના તેરમા વર્ષમાં અર્ધાઈ ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૭ માં અસપાસેની જામજીની ટેકરીના ખડકમાં કાવરી કાઢેલ બે શુદ્ધઓની કિવાલો પર કેતરેલ એક દૂકા શિલાલેખમાં મળે છે; તે નીચે પ્રમાણે છે: “રાજા મિત્રારીએ પોતાના સમજારી તેરમા વર્ષમાં આ શુદ્ધ આલ્લવિકેને આપી છે.”^૫

1 Hoernle, *Deltoya Datta*, Appendix I, p 7. અલ્લવિકા ન રત્ન કુવિર રત્ના વપવિવિવ — *Deltoya Datta* (Agastya's Son) p. 316, and 300 of Hoernle's, *Tamilian Inscriptions*, Part I, pp 305-306.

2 Hoernle, *op. cit.* and *loc. cit.* of *Q. also Tawar Kallikala*, pp 178-179. ન રત્નવત્ત કુવરવો વૈવિવિવ — *Deltoya Datta*, p. 306.

3 Dr Hoernle, taking 484 B.C. as the date of Mahabharata's death, puts 500 B.C. as the date (approximate) of Gauda and of the war between Ajitashatru and his grandfather Q Hoernle, *E. E. A.*, p 281.

4 Sastri (Rajap), *op. cit.*, p. 88.

5 Taking Asoka's coronation as about 270-260 B.C. Q. Smith, *Asoka*, p. 75 (3rd ed.) *Monks* (Rajasthan) *Asoka*, p. 27.

6 Hoernle, *op. cit.* p. 280. *Q. I. A. xx*, pp. 361 ff.; Smith, *Asoka*, p. 144 (1st ed.) Asoka seems to have inherited his partiality towards the *Aryas* from his parents, if we may believe in the legends. The *Asoka* (p. 125), as has been already noticed, refers to the family preceptor of his mother Queen Dharma, being an *Arya* of the name of Janaka (*Janaka* *Asoka* *Janaka* *Asoka* *Asoka*) whom King Pushyaputra succeeded to interpret the meaning of the Queen's dream before the

જામનગર રેલવે સ્ટેશન પર બાંધેલી સેતુની કાંઠાની છબી

રેલવેના આ પાસેનાં જગ્યાનાં નામો
અને તેનાં વર્ણનો

બીએ ઉત્તેજ આગ્રોકના સુવિખ્યાત શાસ્ત્રસ્તોત્રોત્તમ મળી આવે છે. જ્યાં રાજા આગ્રોક પોતાના ધર્મપ્રધારીઓની દૃષ્ટિ નણાવતા આલ્પવિકોની પણ નજાળ રાખવાનું કાર્ય તેમને સોંપે છે. ‘જળી રાજ્યારોહણના વીરમા વર્ષમ્ કોટલે ઈ સુ. પૂર્વે ૨૫૦ મા તે રાજાએ કોટ ત્રીજી મૂસ્તમાન સુદા આલ્પવિકોને રહેવા માટે આપી.’^૧ આ ઉપરાંત કોટ ઉત્તેજ તેના અનુયાયી દશરથના સમ્બના પ્રથમ વર્ષમાં કોટલે કે ઈ સુ. પૂર્વ ૨૩૦ મા નાગાર્જુની ટેકરી પર ત્રણ ખડકવાળી કોતરેલી સુદાની દિવાલ પર આલેખેલા દૃઢ શિલાલેખમાં મળી આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે ‘આ સુદા નામવાર દશરથ મહાત્મ્યએ તેના આત્મીએ આશ્વા પછી તત્તલ સંમત્ય આલ્પવિકોને ચંદ્રસૂત્ર તપે ત્થમુખી નિવાસસ્થાન તરીકે વાપરવા આપી છે.’^૨

આમ ‘આલ્પ સુદાઓમાંની એ બરાબરની ટેકરીઓ અને ત્રણ નાગાર્જુની ટેકરીઓનો (આલ્પવિકો) આલ્પવિકોને આપવાનો ઉત્તેજ છે આલ્પવિકોદિ સ્તંભ સુદિપુત્રસર ત્રણ વખત કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે. જ્યારે બીજા દરેક શબ્દો જેવા ને તેના ભેદ’ સુકામ છે.’^૩ આ કૃત્ય કોણે કર્યું હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ કોટલું ચોક્કસ જાણી શકેમ છે કે રાજા દશરથ પછી બરાબર ટેકરીઓ જેન સ્થાન ખારવેલના કાશ્મા આવી હતી. તેના સમયના આકાશ વર્ષમાં અર્ધાંત્ર આગ્રોક અને દશરથ પછી તત્તલ તે બેરથગિરિમાં હોયો. શિષ્પના નિજમ પ્રમાણે હોમશ સુવિ સુદા પદ્મી પણ આ નિશ્ચય ચર્ચા શકે તેમ છે.^૪ કોટ પવિત્ર જ્વા તરીકે ખારવેલે ‘હોમી ચેત્ત્રાલના આર્ત્રવિકો અનુયાયીઓ હતા તેમનું વિસ્ફુટ નામ જૂસી (જમી) કાઢી તેમના જૂનાં ચિહ્નો નાશ કરવા મથતાં કર્યો હશે.’^૫

birth of Aśoka while in the *Doylshill* (chap. xxvi.) Baddena himself summons the Āśvika ascetic Pingalavata for the examination of 11 his sons to find out who was the best to be his successor on the throne. —*Mockery* (Radhakumud) op cit, pp. 64-65.

The Āśvika ascet, Pingalavata, summoned by the King, judged Aśoka as the fittest of his sons for the throne. —*Ibid.*, p. 3

1 Smith, op cit, p. 153. *E I* II, pp. 270, 272, 274

2 Smith, op. cit, p. 64 (3rd ed.).

3 Hearnle, op cit, p. 206. Cf. *I A*, xi pp. 361 ff. Smith, op. cit, p. 163 (1st ed.)

4 Sastri (Barber) op cit, p. 69

5 *Ibid.*, p. 60. Cf. also. A comparison of the two sites leaves hardly doubt that the Gomalinguri façade and inscription are intimately connected with the Udayagiri (Kharavela) inscriptions and façades, both done by Jaina. No signed his creed in the inscription of 11 letters A 11 k h. —*Ibid.*, p. 61.

6 *Ibid.*, p. 60. He (Kharavela) naturally turned out the Āśvikas, channelled off their names and put in his Kalingan troops in the Barber Cave. The unburned Lomasa Rai he must have found quite handy. In any case Kharavela seems to have employed Post Mauryan craftsmen to polish up the wall. —Sastri (Barber) *J B O R S* XII, p. 310

લૈનધર્મના પહેલા મહત્વના પંથસેઈનો ઉપલ્ભ થોડા સ્પષ્ટ મત વિચાર કર્યા પછી આપણે લૈનધર્મના પ્રવેતાબર-ક્રિંગ્લર નામના બીજા પ્રખ્યાત મતભેદનો વિચાર કરીએ. ખરું જોતા લૈન સમાજમાં આ ભાગલાનું મૂળ ક્યા છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ક્રિંગ્લર અને પ્રવેતાબર ઇતકથાઓને જોઈ બીજાને લાગુ પડતા આ મતભેદ વિષે જે કહેવાનું છે તે બહુ જ બાંધેલ અને અનૈતિકાસિક જણાય છે. જમી તે રીતે પણ જોટલું તો થોડું છે કે લૈન કોમની સર્વ સાધારણ પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં આ મતભેદે ઘણું જ નુકસાન કર્યું છે. વળી લૈનસાહિત્ય અને ઇતિકાન્તમાં રબ્બ કસલી બિરબ્દ ઇતકથાઓથી બનેલી જોડેલો ખૂબ નફલ કર્યું છે. તેઓ પત્તપર વિદ્વેષથી અને કેઈ કેઈ વખત તેથી પણ અધિક જુલાની નજરે જુએ છે.^૧ મહાત્મીના ધર્મના મૂળ સંચાલકો કહેવસતવાના ઉત્પાદક બેઝના કેઈ પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કાઈ કહેવા નથી. બને હરીફ જીવિની માન્યતાઓ અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે નિર્ભક્ષ્ય વિસ્તારમુદ્ધા ટીકાઓ કરે છે.

પ્રથમ ક્રિંગ્લર ઇતકથાઓ લેતા આપણને જણાય છે કે ક્રિંગ્લર પોતે લૈનધર્મમાં પહેલા આ કિસ્સાઓ વિષે એકમત નથી. આખરું હેવસેન પોતાના જ્ઞાનસારમાં કહે છે કે “પ્રવેતાબર કુંબની શરૂઆત વિક્રમસંવત્ ૧૮૬૧ ૧૭૬ વર્ષ સૂત્રાધર્મ આવેશ વસંતબીપુરમાં થઈ.” આ વિદ્વાન આચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રવેતાબરની ઉત્પત્તિનું કારણ ખૂબ જ ભદ્રબાહુના શિષ્ય આચાર્ય શતિસુરિના શિષ્ય જિનચંદ્રનું દુષ્ટ અને બાંધાચારી જીવન હતું.^૨

કથા ભદ્રબાહુનો અહીં ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ નથી. જો આ ભદ્રબાહુ ભદ્રાસના વખતના હોય તો મતભેદનો સમય જોડો કરે છે. આ ઉપસંત ક્રિંગ્લર ઇતકથાપરથી સ્વરૂપના સમયમાં પગલ મહાન દુષ્ટાગ્રા કારણે ભદ્રબાહુ અને તેના અનુયાયીઓનું ઉત્તરમાંથી હક્ષિણ દેશમાં ગમન અને તેના પરિણામરૂપ પ્રવેતાબર અને ક્રિંગ્લર જે બે સંપ્રદાયો જન્મ્યાનું અનુમાન હોય તો જોટલું થોડું છે કે તે સિવાય બીજા કેઈ ભદ્રબાહુ નથી.

હેવસેનસૂરિએ તેજ વાત ભાવમહામા કહી છે પણ તેમાં ભદ્રબાહુના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા દુ કાગ વિષે પણ ઉમેશ કરે છે. અહીં પણ જિનચંદ્રને જોઈ રૂપે ચિતર્યો છે. ખરાબ રસે વિચરતો હોવાના કારણે કપડો આપવા માટે તેના સુત શરૂ

૧ રૂઝ કલ્પની સ્ત્રીવા સેવકવાળ વ ધનપદ્માજી, etc. — Devanagari, *Philosophical* (Bom's ed.), 100, p. 29. Cf. *Prasa, Darshanika*, p. 57. વિષ્ણુસર્વવિધનો etc. — *Ananyas Shora*, p. 224.

૨ જીની સરિમવદ મોરુ હાવજી ઉવદો નંબો ૧.—*Prasa, Darshanika*, 11, p. 7.

૩ *Act*, no 12 18.

શિષ્યશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં આ લૈન-આલ્લવિકે દુરમાત્મ વિરે લખતાં મિ. મુકરજી લખે છે કે અહીં આવેલ ઉત્તર મે જરાબર સુશાઓના અરોહન શિલાલેજો અને હાજરના નામોની સુશાઓના ત્રણ શિલાલેજો આલ્લવિકોને તે સુશાઓ અપાધનો ઉત્તેજ કરે છે. પણ આમાં ત્રણ શિલાલેજોમાં આલ્લવિકે શબ્દ ભૂતી નાખવાનો પ્રયત્ન બહુતમ છે. બધે કે આ ભતિનું નામ કેરનાથી સહન ન થયું હોય અને તે ભૂતી નાખવા પ્રેરાયો હોય! કહે જો કેવું કરો? હુક્ટા ખરે છે કે તે મંજરિ અનેતવર્મન હોયો ભેઈએ કે જેણે જરાબર સુશાઓમાંની એક કૃષ્ણને અને નામોની મે સુશાઓ શિવ અને ચાલીતીને અર્પેલી છે, આમ હોવાથી તેનું હિંદુ મનસ્ આલ્લવિકોને સહન ન કરી શક્યું હોય. એ બિનસહ શાસ્ત્રી વધારે વિચારશીલ થાયલા રહ્યું કરે છે તે ખારવેલના ઉપર આ અપકૃત્યનું આજ ભલે છે એ લૈન કહેવું અને આલ્લવિકે પ્રત્યેની જેની કેમની ચાલતી આવેલી વિશેષવૃત્તિ બાંધીતી હતી; અને આ કાર્ય મંજરિના સમય કરતાં બહુ પહેલાં બનાવે અરોહની પ્રાચી લિપિ સૂચક હતી હતી ત્યારે થયું હોયું ભેઈએ.

આમ આલ્લવિકે દિગ્દેશને આલ્લવિકે ભવિ ભારત વર્તમાની ક' યા પૂર્વ બીજી સદીના ભવમા નામ પામી, જે કે પછીના સ્થિતિમાં અર્થાત્ વરાહમિહિરના, શીલાની સૂત્રકૃતાંમીકામાં, હલામુખની અભિધાનરત્નમાલામાં તેમજ વિત્તાપુર પાસે પાંચમર્થ આજળ આવેલા પેરુમલ મંદિરની દિવાલો પર લખેલા શિલાલેખ આદિ કેમ કેમ બજાએ તેના સંજોષ મળી આવે છે. આ બધા લેખો આલ્લવિકોની સાથે સીધા સંજોષ પ્રસવતા નથી અથવા તે તે આલ્લવિકો સંજોષ માત્ર આલેખાયેલ નથી. ઘણી બજાએ આલ્લવિકે શબ્દ લેખોની દિગ્દેશ ભવિ મળે પણ અપર્યાય છે.^૧

1. Mookerjee (Radhakrishnan), *op. cit.*, p. 206. Holscher's view is untenable. (1) H. assumes without assigning any reason that Amantavarman in the 6th-7th century A. was familiar with Akoka's Brahmi of the 3rd century C. —Sastri (Basu), *op. cit.* p. 87. The second reason put forward by the learned scholar is that Amantavarman, himself being Hindu, had no special grievances against an Ajivika, who was popularly regarded as follower of Vajrapa or Krishna.—Id. This is based on the authority of Kern (*IA* II pp. 261 ff.), but there is nothing in Jain canonical or other literature to support this. Anyhow it may safely be said that can hardly be Hindu or Buddhist who could have done this. The only alternative left is Jain. Historically also the Jain-Ajivika enemy makes it almost certainty —Sastri (Basu) *op. cit.* p. 82. For Holscher's statement see *C.I.I. I* Int., p. xxviii (new ed., 1955).

2. Sastri (Basu), *op. cit.*, p. 83.

3. Holscher, *op. cit.* pp. 206-207.

4. There can be no doubt, therefore, that since the 6th century A. D., when Varahmihira used the term, the name has signified the Digambara sect of the Jains. —Id., p. 206.

લેનર્થર્મના પહેલા મહત્વના પંક્તિઓનો ઉપસા મોટા શબ્દમાં વિચાર કર્યા પછી આપણે લેનર્થર્મના પ્રવેતાનર-ફિગનર નામના બીજા પ્રખ્યાત મતસેરનો વિચાર કરીએ. ખડું જોતા લેન સમાજમાં આ જાગવાનું મૂળ કયા છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ફિગનર અને પ્રવેતાનર ઇતકથાઓને જોકે બીજાને લાગુ પડતા આ મતસેર વિરે ને કહેવાનું છે તે બહુજ જાણિય અને અનૈતિકાસિક જણાય છે. ગમે તે રીતે પણ જોઈતું તો મોક્ષ છે કે લેન કોમની સર્વ આધારણ પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં આ મતસેરે ઘણુંજ નુકસાન કર્યું છે. વળી જનસાહિત્ય અને ઈતિહાસમાં જ્યારે કસલી વિરુદ્ધ ઇતકથાઓથી અને જીવિતોએ ખૂબ નફા કર્યું છે. તેઓ પરસ્પર વિદ્રેવથી અને કોઈ કેઈ વખત તેથી પણ અધિક ઘણાની નજરે જુએ છે.^૧ મહાત્મીના ધર્મના મૂળ સંસ્થાકો. કહેવત્તપવાના ઉત્પાદકો જમના કોઈ પેતાની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ કહેતા નથી. અને કહી રૂ જીવિની માન્યતાઓ અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે નિર્માસ્ય તિસ્કારમુક્ત ટીકાઓ કરે છે.

પ્રથમ ફિગનર ઇતકથાઓ લેતા આપણને જણાય છે કે ફિગનર પેત્રો લેનર્થર્મમાં પડેલા આ ફિરકાઓ વિરે જોકેમત નથી. આવાઈ દેવચેન પેતાના ધર્મસારમાં કહે છે કે “પ્રવેતાનર નબની શરૂઆત વિક્રમરાજના મૃત્યુ પછી ૧૭૬ વર્ષ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ વાસવીપુરમાં થઈ”^૨ આ વિહાન આવાઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રવેતાનરની ઉત્પત્તિનું કારણ પૂર્વમાં બદલાયુંના શિષ્ય આવાઈના શાતિસ્ફરિના શિષ્ય જિનચંદ્રનું દુઃખ અને જીવિતવારી દુષ્કર્મ હતું.^૩

કથા બદલાયુંનો અહીં ઉચ્ચેજ કરવામાં આ થો છે તે સ્પષ્ટ નથી. જો આ બદલાયું બદલાયુંના વખતના હોય તો મતસેરનો નામ જોડે કરે છે. આ ઉપરાંત ફિગનર ઇતકથાપરથી જોડાતો સમયમાં પંચ મહાન દુષ્કાળના કારણે બદલાયું અને તેના અનુયાયીઓનું ઉત્તરમાંથી ફિજિયુ દેશમાં ગમન અને તેના પરિણામમાં પ્રવેતાનર અને ફિગનર જો જો સમકાલે થયાનું અનુમાન હોય તો જોઈતું ચોક્કસ છે કે તે સિવાય બીજા કેઈ બદલાયું નથી.

દેવચેનસ્ફરિએ તેજ વાત બાવચામહામાં કહી છે પણ તેમાં બદલાયુંના દુષ્કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા દુષ્કાળ વિષે પણ ઉમેરો કરે છે. અહીં પણ જિનચંદ્રને જોઈ એ પે સિતરો છે. ખસાજ સતે વિચરતો હોવાના કારણે કપડો આપવા માટે તેના ગુરુ શાંતિ-

૧ ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ નેવરવાળા ના જાન્યુઆરી ૧, etc. — *Devanagari, Dikshapada* (Soc. ed.), 183, p. 38 Cf. *Prasa, Darshanika*, p. 37 મિષ્ટાનુવર્તિતી etc. — *Samyaka Shiksha*, p. 124

૨ જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ નોટ્સ જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ નોટ્સ ૧. — *Prasa, Darshanika*, 11, p. 7

૩ *Id.*, iv 12 13.

સરિનું જૂન કથાનું કહેવાય છે^૧ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે તે પણ પંથસેવની એજ વારીય કાલે છે^૨

આમ બને ઇતકથાઓમાં જતાવેલ જાદુબાદુ વિષે કાંઈક સ્પષ્ટ બેરમુમજ કે અપૂર્ણતા સ્ત્રી જાણ છે. જાણવા તો તેમાં કેટલી બીજા જાદુબાદુનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ જાણવા તો ઐતિહાસિક જાણતો માટે કાલક્રમનો વિચાર કર્યા વિના તે ઇતકથાઓ મૂકવામાં આવી છે. આ બંને ઇતકથાઓ નિર્દોષ બને તે માટે જુદારક સમજાવિકો જાદુબાદુના અસ્તિત્વ નીચેની વાતો ઉમેરી છે. જાદુબાદુના સમયમાં આર્ધકૃષ્ણક (આર્ધ વજ્ર પરિધાન કરેલ) ના નામથી મતસેત્ર શરૂ થયો અને સ્ત્રીજાદુ લેણે આ શ્રેષ્ઠ શસ્ત્ર કરનારની સામે થવા પ્રયત્ન કર્યો તેને મારી નાખવામાં આવ્યો અને જણા સમયે વહીવીપુત્રના સમજાની સાચી ઉત્તરવિનીત્ય શબ્દની પુત્રી અંકલેખાના કારણે છેવટે તડ પડ્યા.^૩

આખા વિશેષમાં જોઈ જીજી ઇતકથા જેમ કહે ૩૩ કે સ્ત્રીજાદુના પેતાનો કિનબદેત્ય નસતવના આયક સામે વિશેષ ક્રોધ અને તેના પછી તેના શિષ્ય મહાકિરિજીને “નસતવના આયકને પુનઃ વન આપ્યું તે જાણ સાધુ ક્રોધ અને તે જોમ મનતા ક્રોધ કે સ્ત્રીજાદુના શાસનમાં પર્વમાં જણી શિવિલતા દાખલ થઈ અર્ધ ક્રોધીય તેમના આ અભ્યારકામમાં મુહુર્તિએ વિશેષ કર્યો એ મુહુર્તિ મહાકિરિજી ક્રોધ નીચે જનકોમના નેતાઓમાંનાં જોકે ક્રોધ.”^૪

પ્રવેશબર મન્યતા પ્રમાણે પંથબેદના મૂળ નીચેના કાલ્પમાં રેખાઈ આવે છે. સ્ત્રીજાદુ નામમાં શિવમૂર્તિ જાણવા સહઅમસલ નામનો જોકે માણસ શ્વેતો ક્રોધે જોઈ વખત તેની મા તેના પર છુસે થઈ તેથી તે વર છેડી નાસી ગયો અને જન સાધુ થયો; જેમ જનુ કે તેની સાધુ વરીયેની દીકરા જાણી શસ્ત્રો તેને જોકે મૂંઝવણ કામગીરી આપી અને તે તેનાથી અંબઈ ગયો. આ જોઈ તેના છુસે તેનું આત્મ તે વચ્ચે દોડ્યું અને ત્યારથી તે નસ થઈ ગયો અને તેણે કિંબર પંથ શરૂ કર્યો. તેની જલ્દિન ઉત્તરવિ પણ પોતાના કાકાને જાનુસરવા

1 મોને હોમેસ દોહરદેશ । વધીયો જાણ કુલી etc.—Devanagari, q. 12, 132.
2 30 C. From, q. 12 p. 66

3 જોમી શિવમૂર્તિ નીચેની કાલ્પો નેવરદેશો etc.—Devanagari, q. 12 137
p. 33 C. From, q. 12 p. 68

4 From, q. 12 p. 60 According to the Dargambara, under Śaśvatīśa, the eighth age after Mahāvīra, the last Tirthankara, there rose the sect of Āryaśaśvatīśa with laxer principles, from which developed the present sect of Devanagari (p. 60)
—Dargambara, q. 12 p. 170

4 Stevenson (Viv), q. 12 p. 73

5 Ibid, p. 74 I think that the devanagari became marked from the time of Ārya Mahāvīra and Ārya Śaśvatīśa. —Jhaveri, Āryaśaśvatīśa, Int. p. 7

પ્રમત્ત કથોં પત્તુ શ્રીઓ નમ રહે એ યોગ્ય ન લાગવાથી શિવમૂર્તિએ તેને કહ્યું કે શ્રી મુનિની અધિકારી નથી.^૧

આ પંથસેદની વારીજ પ્રવેતાબરો મહાવીર પછી ૬૬ મું વર્ષ જન્માવે છે.^૨ મહાવીર નિર્વાણ અને વિક્રમ વચ્ચેની ૪૭૦ વર્ષની ગણતરી મુજબ વિક્રમના મૃત્યુ પછી ૧૨૬ વર્ષે આ વારીજ આવે છે. આમ વારીજની બાળવત્તા અને પ્રવેતાબર અને દ્વિગબર પક્ષ સ્વભવ કાચ છે. દ્વિગબરો પચસેક વિક્રમ પછી ૧૨૬ વર્ષે અને પ્રવેતાબરો ૧૨૬ વર્ષે થવાનું કહે છે. સમયની બાળવત્તા આમ મગવા છતાં પંથસેદનું કારણેની બાળવત્તા તેઓ મળતા થતા નથી. જિનચંદ્ર અને શિવમૂર્તિ ઐતિહાસિક કસ્ટ કોમ્પનિશ વધુ લાગે છે કેમકે અને પૈથાના દન્યાવેલે આવા કોઈની પેતાના પંથમાં જન્મ્યાં કરતા નથી. આજ કાસ્ટને લઈને દિગ્ગમર વિદ્વાન નાકુશામ પ્રેમી કહે છે કે આ ઉપરથી મું આપણે એવું જાણીએ કેવું કે ભર્માના એક પક્ષ પક્ષની ઉત્પત્તિ કોઈ બહુતુલ્ય નહોતું? કારકિ તે કહેવુંજ નોકજી તે દિગ્ધિએ પછીથી તેમના મગજમાં જે આબુ તે લખી નાખ્યું.^૩ કારકિ કહ્યું હોવા છતાં આ ટીકા એ વાત સાબીત કરે છે કે અને ફિરકા મહાવીરના સમયથી માત્ર જન્મવાની-જે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૪ વર્ષે અર્થાત્ ૯ સ. પૂર્વે ૪૦૨ વર્ષે કાલકર્મ પામ્યા ત્યાં મુખીની ગુરુઓની વંશાવળી સ્વીકારે છે.^૪ જન્મ પછી અને પછી પોતપોતાના ગુરુઓની તરફ ભુદી વંશાવળીઓ સ્પષ્ટ કરે છે, પરંતુ ચંદ્રજીવના સમયમાં થયેલ કદબાહુનો અને સ્વીકાર કરે છે.^૫ ખરું જોતાં આ બધી પરસ્પરવિરોધી ઇતકથાઓમાંથી સત્ય હકીકત મેળવી શકાય તેમ નથી અને તેથી જૈન સમાજના આ મહાન પંથસેદની યોગ્ય વારીજ નાકી કરવાનું કામ તદ્દન મુશ્કેલ છે.

આ મુશ્કેલીની સામેજ એ વાત ખાત્ર લક્ષમાં રાખવા જેવી છે પહેલો મુદ્દો એ છે કે અને મતોનો વિરોધ જૈન સાધુએ નમ રહેવું બધવા પોતાની બાંતને લોકવા મોટે જોક આ બીજું વક્ષ રાખવું તે પ્રશ્ન પર નિર્ધાર છે. બીજો મુદ્દો અને ફિરકાના ઉદ્ભવના સમયની બનેલી સર્વસાધારણ જોકમત્તવા છે.

1. This is given in the *Pravachanasāra* of Upadhyaya Dharmasagara of Haridwar (H) op. cit., pt. II, p. 15. મોક્ષિસિવમૂરગપતિ ૨૫ રાજપુરે ઉપદ્યયન—*Haridwar Saṅgṛha*, p. 224

2. જન્માન્નવાત્ વચુનસાઠ વર્યા મિદિઃ ગવસ્ત વીરસઠ ।

તો મોક્ષિવાન મિદ્ધી રાજપુરે ઉપદ્યયન ૫

—*Ibid.*, p. 222. The origin of the Digambara is attributed to Śrīkṣhṇa (p. 83), by the Svetāmbaras as due to schism in the old Śvetāmbara church. —*Dangropt*, op. cit., p. 170.

3. *Pravāṇ*, op. cit. p. 30

4. *Q. Mervason* (Mev) op. cit., p. 80

5. *Q. Pravāṇ*, op. cit. and loc. cit.

સૂરિનું ખૂન કર્યાનું કહેવાય છે.^૧ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે તે પણ પંચબેદની બેન્ધ તરીકે કસવ છે.^૨

આમ બંને દંતકથાઓમાં જતાવેલ ભદ્રબાહુ વિશે કેટલેક સ્પષ્ટ બેરમમ્બર કે અપૂર્વતા સ્પષ્ટ બન્યું છે, અથવા તો તેમાં કેઈ જીભ ભદ્રબાહુનો હમ્મેજ હોવો બેધને અથવા તો ઐતિહાસિક જાણતો મોટે કાલક્રમનો વિચાર કર્યા વિના તે દંતકથાઓ મૂકવામાં આવી છે. આ બંને દંતકથાઓ નિર્દોષ બંને તે મોટે ભાગે સ્વભાવિકે ભદ્રબાહુના ચરિત્રમાં નીચેની વાતો ઉમેરી છે. ભદ્રબાહુના સમયમાં અર્ધકાલક (અર્ધે વચ્ચે પરિવાન કરેલ) ના નામથી મતલેલ શરૂ થયો અને સ્વલભક બંધે આ પ્રેરકાર સ્વ કસનાસ્તી સાથે થવા પ્રવૃત્ત થઈ તેને મારી નાખવામાં આવ્યા અને જલ્પા સમયે વહીવીપુત્રના સભની શાળી ઉભરવિનીના સભની પુત્રી વંદેજાના કાચે છેવટે વ. પગા.^૩

આખા વિરોધમાં એક બીજી દંતકથા એમ કહે છે કે સ્વલભકનો પોતાનો ક્ષિત્રવરોન નમ્રવના આગ્રહ સાથે વિરોધ હતો અને તેના પછી તેના શિષ્ય મહાકિરિકે “નમ્રતાના આગ્રહને પુનઃ વળ આપ્યું તે સાચા સાધુ હતા અને તે એમ માનવા હતા કે સ્વલભકના શાસનમાં ધર્મમાં ઘણી શિથિલતા થાજલ અર્ધ અર્ધ હતી.”^૪ તેમના આ પ્રચારકાઈમાં મુકલિએ વિરોધ કર્યો જે મુકલિ મહાકિરિકા હાથ નીચે બેનકોમના નેતાઓમાં એક હતા.^૫

પ્રવેશબર માનવા પ્રમાણે પંચબેદનો મૂળ નીચેના કારણોમાં કેમકાં બાબે છે સ્વલભકનામાં શિવભૂતિ અથવા સ્વલભકના નામનો એક માવસુ રહેતો હતો એક વખત તેની મા તેના પર ક્રુસે અર્ધ તેથી તે ધર ઉપી નાસી ગયો અને બેન સાધુ થયો, એમ બન્યું કે તેની સાધુ વરીકેવી હીસા પછી રાત્રે તેને એક મુસવાન કામળી આપી અને તે તેનાથી અંબાઈ ગયો. આ એક તેના કુરુએ તેનું ધ્યાન તે વચ્ચે દોડ્યું અને અંબાથી તે નમ્ર અર્ધ ગયો અને તેણે કિરોબર થઈ શરૂ કર્યો. તેની જલેન ઉત્તરબે પલ્લ પોતાના ભાઈને અનુસરવા

1. મોસે ટોરેલ દેવિરોબ / વર્ષિરો વાગવ છુત્રો etc.—Devanagari, 94 of 151, p. 30 of Prem, 94 of p. 56.

2. કાપેસે વરિતરુ છોરુ કાપેસે રેવરુરો etc.—Devanagari, 94 of 137 p. 28 of Prem, 94 of p. 55.

3. Prem, 94 of p. 50 According to the Dargahs, under Bhadrabahu, the eighth age after Mahavira, the last Tirthankara, there rose the sect of Ardhakalikas with laxer principles, from which developed the present sect of Bhadrabahu (p. 80) —Dargahs, 94 of p. 170

4. Stevenson (Mrs), 94 of p. 73

5. Ibid., p. 74 I think that the dargahs became marked from the time of Arya Mahavira and Arya Bahubali —Jhaveri, Nirvana Katha, Int., p. 7

ધર્મ કમીને જાણતા વખતમાં બનાવ્યા હશે જ્યાં કિંગ્ડમ માન્યતા પ્રમાણે પદ્મનેની શરૂઆત થઈ હતી. આ સમયે સ્પષ્ટ બેઠ હજી દેખાયા ન હતા. હવે આપણે સ્વચ્છ અને મહાકિર્મીની રીતકથાઓનો વિચાર કરીએ અને પછી ઈ.સ.ની પહેલી સદીના અંત સુધી આવીએ કે જે સમયે પ્રવેતાજી અને કિંગ્ડમ માન્યતાઓ ખરેખર વિભાજિત થઈ. એ કે અને કિરકાઓએ રજૂ કરેલી રીતકથાઓ રૂપરૂપેની અને બાહ્ય દેખાત છે તે પછી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જેનું ઇતિહાસમાં આ જાણ સમયે કાંઈ વિચિત્ર થા અસાધ્યત્વ બનાવ જન્મે દોષો ભ્રમ, જે આ બધી આકર્ષિક રીતકથાઓ માટે કારણભૂત ગણી શકાય. આમ હજી આપણે એમ કહી શકતા નથી કે અહીં જ બે કિરકાઓનો મળેલ સ્પર્શ છે. કારણ કે મધુરાના શિલાલેખો ઉપરથી આપણને કેટલાક સુધા મળે છે જે બતાવે છે કે અને કિરકાઓને તે વખતે પણ સ્ત્રી વસ્તુઓ પ્રમાણ હતી, જે પાછળથી અને માટે અત્યંત વિષય થઈ પડી.

વસ્તુશ્ચિતિ થકી પણ કરવા આપણે એમ કહી શકીએ કે જે સુખ્ય સુધાઓ અને કિરકાઓના મતભેદના વિષય છે તે આ પ્રમાણે છે મહાવીરના મર્મનું અપદસ્ત્રુ જે વાત કિંગ્ડમની સ્વીકારતા નથી; આ મોક્ષની અધિકારી નથી અને કેવલી જનાર લેતા નથી આ બે મતભેદના પ્રવેતાજી સ્વીકારતા નથી. આ ઉપરાંત હોનેનું પ્રાચીન મહત્ત્વ નાશ પામ્યું છે એમ કિંગ્ડમ અને છે. કેટલાક વિધિવિધાનો અને સામાન્ય બાબતોની વાત જ્યાં કાંઈ તે આ સુખ્ય સુધાઓ છે કે જેના વિષે અને કિરકાઓ એકમત નથી.

મધુરના શિરકથાઓનો વિચાર કરતા જણાય છે કે મહાવીરના મર્મનું અપદસ્ત્રુના શિરકથા લીધેલ મહાવીરને નામ ક્યાંથી છે; શિરકથા નેમિસના જગા પૂરેલા નામ આપુ રહેલા દેખાય છે તે મહાવીર જ છે. શિરકથામાં તે પ્રથમ બનાવવાના ઉદ્દેશથી આખું ઉપકરણ દેખાતું છે. અને તે હજી જન્મે ન દેખાથી તેમજ અર્ધઉપકરણમાં ન દેખાથી જાહેર નાના જાણ્યા છે. આ રીત મધુરાના એક જ શિરકથા

1 It then appears that the Jain divisions into Digambaras and Svetambaras may be traced back to the very beginning of Jainism, it being entirely due to the disagreement of the two associated leaders, Mahavira and Gotama, who are the representatives of the two heresies. —Hacart, op. p. 268

2 M. Harvey, in his introduction to his edition of *Amalaka-Kautilya* writes: From the colophon of the work it appears that even in the first century of V. kr. the divisions of the Digambaras and the Svetambaras were in existence. The colophon of the *Sahas of Siddhasena Divakara* confirms the existence of such division in ancient times. —*Id.*, p. 7

૩. મળ શિવં મયમદ દ્વાપીં જનિત મર્મનં માર્ગનો.

જવતમાર્ગે પુત્રો મરુદ્ગદર્શનં તદા રાત્રીં ન

મરમર્ગનો વિ મર્મ નિર્ગત રાત્ર્ય મયમાર્ગ.

—*Front.* of col. iv. 13-14 p. 8.

4. At his (Vishnu's) left knee stands a small naked male characterized by the cloth in his left hand as an ascetic and by the cloth in his right hand. —*Etcher* E. J. N., p. 319. & *Id.* p. 327

બંને દિશકાઓના નામોજ તેના આજ સુધયે છે. દિશા સ્ત્રી વસ્ત્ર છે એને
 એવા દિગંજરો એવી માન્યતા થતાવે છે કે તાપુના માટે તદ્દન નજાતા એ આપમ્બક
 છે, બીજા દિશકાનો પ્રવેશ વગેરે પ્રજાનનાર એ બર્ષ છે મહાત્મી નમ હતા એ વાત
 પ્રવેશબરો સ્વીકારે છે તેમ છતાં મને છે કે વળતરા ઉપચોગ માત્રથી ઉચ્ચનામ મોક્ષપદ
 અટકી જતું નથી.^૧ એ આ નિર્ણયો તત્ત્વ હેતુ તો જૈનધર્મના મૂળમાં કોણુ હશે
 તે વિષે બંનેએ વાતવિવાદ કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે તેમની માન્યતાના આધારે
 જૈનધર્મને બર્ષ કે અંત ૩૪ નહિ. ઐતિહાસિક અને સહિત્યની દ્રષ્ટિએ આપણે
 કહી શકીએ કે પ્રવેશબરો મહાત્મીર કર્ણ પાર્વત્યને વધારે મળતા આવે છે. જ્યારે
 દિગંજરો પાર્વત્યજ કરતા મહાત્મીની વધુ નહીં જણાય છે; કારણ કે મહાત્મીર
 પેતાનું સાધુ જીવન નમ્યજ્ઞાનના વિશેષ ગાળું હતું જ્યારે પાર્વત્યજ અને તેમના
 અનુયાયીઓ સ્વભાવ જીવન ગળતા હતા.^૨ આ ઉપરાંત પ્રવેશબરોના શામલીય પ્રમાણો
 સ્વીકારવામાં આવે તો એક પાત્રું આજળ વધીને કહી શકાય કે દિગંજરોએ
 મહાત્મીના નિષ્ક્રિયતાનું અધરણ પાલન કર્યું જ્યારે પ્રવેશબરોએ કોઈ પણ રીતે
 નિષ્ક્રિયતાનું ઉત્કર્ષન કર્યું નથી; કારણ કે મહાત્મીર પેતાની નિર્વિકલ્પ આત્મજ અવસ્થામાં
 એ અનુસંગી તેને જમી તે આત્મકરમિકે દશામાં પેતાના અનુયાયીઓ અસરજ
 વળતી રહે એવી તેમની આજ્ઞા ન હતી.

આમ છતાં જૈનધર્મના મૂળમાં જેમથી કોણુ છે તે પ્રશ્ન જવાબના વિષય નથી
 કારણ કે જૈનકોમરું જૈનધર્મના બર્ષ અનુયાયી કોણુ છે અથવા કોણુ હેતુથી તેને
 નિષ્ક્રિય કરવોજ મુરોક્ષ છે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એ વિષય નથી એ કાર્ણ
 તેને શોધવાનું છે તે જૈનધર્મમાં પડેલા આ પશ્ચોદનો સમય છે. આપણી થાણે પડેલ
 હક્ષિકોની વિચારપૂર્વક સમયોચિતતા કરવાનું પણ શક્ય નથી; એ કાર્ણ કરી શકાય
 તેમ છે તે એ છે કે મહાત્મીના સમયમાં પ્રજાવિપ્રતે આવીને પેતાના મનસ્વી મનની
 પ્રકૃપણા કરી ત્યારે આ પશ્ચોદનો દ્વિતિ વળતી શૂંચોજ હતો તેના મૂલ્ય પછી
 આત્મકરમિકોનું જગ વર્ણુ થતી ગયું હતું તો પણ કેટલાક નિ પ્રજો એવા હતા એ
 નજાત, કર્મકળની અનાવમ્બકતા, જીવન માટે ગેરકારકી રીતું જાણ નિશાન બર્ષ
 આવી બીજા આબોધમાં આજીવિકો સાથે સહાનુભૂતિ પ્રજાવતા હતા. આ સહાનુભૂતિ

1 Nudity as part of asceticism was practised by several sects in the time of Mahavira, but it was also repudiated by others (including all Buddhists) who felt it to be barbarous and modifying.—Elphinstone, *op. cit.* p. 112

2 Cf. Jacobs, *SSS* xiv pp. 119-120. The probability is that there had always been two parties in the community—the older and weaker section, who wore clothes and dated from Phrygians' time, and who were called Shikharas Kalpa (the spiritual ancestors of the Shikharas) and the Jain Kalpa, or Puritans, who kept the extreme letter of the law as Mahavira had done, and who are the forefathers of the Digambaras.—Stevenson (Mrs) *op. cit.* p. 79

3. Hearnshaw, *op. cit.* pp. 207 ff.

મવું ઠરીને જાડવાદુન્ય વજવમ્મ બતાવાઈ હશે બ્યારે કિંગ્મર માન્યતા પ્રમાણે પથશેઠની શરૂઆત થઈ હતી? આ સમયે સ્પષ્ટ બેઠ હેજ દેખાયે ન હોતે હવે આપણે સ્ફુલ્લ અને મહાગિરિની રતકથાઓનો વિચાર ઠરીએ અને પછી ઈ. સ. ની પહેલી સદીના અંત સુધી બાવીએ કે જે સમયે પ્રવેતાજર અને કિંગ્મર માન્યતાઓ ખરેખર વિભાજા થઈ? જો કે અને ફિરકાઓએ રબૂ કૅસ્ટી રતકથાઓ રંગપૂરેલી અને બાલિશ દેખાય છે તે પછી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે લેન ઇલિફાસના આ ખાસ સમયે કેઈ વિચિત્ર થા અસાધારણ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ; જે આ બધી સાર્વત્રિક રતકથાઓ માટે કારણબૂત અણી શકાય. આમ છતાં આપણે એમ કહી શકતા નથી કે અહીં જ બે ફિરકાઓનો મતલેહ રહેલો છે. કારણ કે મધુરાન્ય શિલાલેખો ઉપરથી આપણને કેટલાક મુદ્દા મળે છે જે બતાવે છે કે બે ફિરકાઓને તે વખતે પાસ થઈ વસ્તુઓ સમાન હતી જે પાછળથી બે મટે બચાનિા વિપથ થઈ પડી.

વસ્તુમિતિ વધુ સ્થાન કરવા આપણે જોમ ઠીકી શકીએ કે જે અર્થ મુદાઓ બંને ફિરકાઓના મતભેદના વિષય છે તે આ પ્રમાણે છે મહાત્મીના અનુભવ આપણને જે વાત ફિગનરે સ્વીકારવા નથી, આ મોક્ષની અધિકારી નથી અને કેવલી જનાર હોવા નથી આ બે માન્યતાઓ પ્રવેશના સ્વીકારવા નથી આ ઉપરાંત જોનાર પ્રાચીન સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે જોમ ફિગનરે માને છે કે દેહલોક વિધિવિધાનો અને આમાન્ય બાબતોની વાત જ્યાં કંઈકે તે આ અર્થ મુદાઓ છે કે જેના વિષે બંને ફિરકાઓએ કંઈક મત નથી.

મધુરાના શિશુકાલિનો વિચાર કરતા વણ્ણાચ છે કે મહાવીરના ઝર્મના અપહરણના શિશુપા તીર્થેકર મહાવીરને નમ કર્યાના છે. શિશુપા નેમિસના પાત્ર ધૂતલે નાના સાધુ રહેલા રેખાચ છે તે મહાવીર જ ॥ શિશુપાઓએ તે પ્રસંગ બાળવયના ઉદેશથી સાધુના ઉપકરણે રેખાચા છે. અને તે હજી જન્મ્યા ન હોવાથી તેમજ અર્ધરૂપક પામ્યા ન હોવાથી બહુજ નાના બાળકના છે. આ રીતે મધુરાના બેકર શિશુપા

1 It thus appears that the Jaina division into Digambara and Śvētāmbara may be traced back to the very beginning of Jāyama, it being entirely due to the antagonism of the two associated leaders, Mahāvīra and Gośāla, who are the representatives of the two hostile sects.—*Journals*, op. cit. p. 268.

2. M. Jowett, in his Introduction to his edition of *Alwaśa-kāśī*, writes: "From the colophon of the work it appears that even in the first century of Vikrama the divisions of the *Ugābhāṣa* and the *Śvetāśāṭra* were in existence. The colophon of the *Sūtra* of Śaṅkara Dvāṇī confirms the existence of such division in ancient times." — *loc. cit.* p. 7

104 p. 7

2. राजा विजय विक्रमदेव द्वारा विजय विक्रमदेव को राजा बनाया ।

वैष्णवादीय पुनः भक्त्यर्थं तदा रामो ॥

अवतलभीषो वि मदीं निम्नतः वीरका यन्त्रधारण ।

-Front of AL, vt 13-14 p. 1

4. A bla (Nogona) let him stand small naked male
he has left hand as an acetic and with uplited right hand

U.S. 317

મહાત્મા પંચસેકનેા આ સમય જેમ્સ જર્ડ પશ્ચિમ ભારતની ગુફાઓના અભ્યાસના આધારે સ્વીકારે છે અને નિર્ણય પર આવે છે કે “ક્રિજબર જેનોની ઉત્પત્તિ ઈ. સ. ૪૭૬ ની આસપાસના આ ગુફાઓની તારીખને બેબેબેસલી આવે છે કાઠિયાવાડના આવેલા પાલીતાણુના જેન મંદિરોની કલા શાસ્ત્રજ્ઞ અદ્વાત્મ પદ્મ ક્રિજબર જેનોની ઉત્પત્તિનો આ સમય નિર્ણય કરે છે ”

દુઃકમાં આ પંચલોકના ઇતિહાસનો ઉપર્યાકાર સર આપ્યો હતો. શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય: “જનવા જોય છે કે કિંમીયો અને પ્રવેતાબરો હોય અને શકુઆતથી લઈને આપણા આપણા હોય, અને આપણા પ્રવેતાબરો મહાવીર મુખ્યત્વે વધારા કર્યા તે પહેલાની પરિસ્થિતિના અનુભવી કહી શકાય. આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્ષભાનનો નિયમ વસોનો નિયમ કરે છે પણ મહાન પ્રવેતક પાશ્વે નીચેના અને ઉપરના જોવા જે વસો મળે અનુભવિ આપે છે, પરંતુ શાસોના નિર્માણ પહેલા પંચલોકે નિર્મિત સ્વરૂપ લીધું ન હતું.”

જેન સમાજના આ પંથસેફનો ઇતિહાસ આટલો જાણી મુશ્કેલી જર્ણો હોવા છતાં જોમ તો ઠણી શકેલ કે બને પથો વચ્ચે મતસેફ જેવું બહુ મેડુલ છે. કેટલીક મનવતાઓ અને વિધિવિધાનોમા બંનેને મતસેફ છે. પરંતુ ઘણા જરા વિશ્વાસુક મુદ્દાઓ અનાવશ્યક અને અમામાસિક છે જા બંદનો વિચાર આપણા મનમના ન્યાયસિદ્ધિ અને મહામાન્ય જેન વિદ્યાન શ્રીમદ્ શાસ્ત્રીજી પણ ખસવા હતા તેઓ એક મહાન વત્તવ અને આમાસિક પુરુષ હતા. તેમના વિચારો જાણે પણ ઘણા વિદ્યાનો શ્રીકાર છે.

હું કાશ્યપા કહે છે કે “સ્વેતાનરોષી જુદા પડ્યા પછી ટ્રિફલરેજે પેવાને
જાસ્ય ખાર્મિક કિચાકાઠે લૂપી કાઠનો તેમજ જુદો સ્પષ્ટિલક અને સાધુસ્થાનિયક
કવિહાસ લખી નાંખ્યે એ કે મુખ્ય સિદ્ધાંત વિશે કાર્મ વક્તવ્ય નબરે પડતો નથી”
જ્યામ જૈન સમ્રાજ્યે વર્ત્તિક દષ્ટિએ પદ્મપર કાર્મ જુદા પડતા નથી તેઓને મતસે
જ્યાવલ્લરિક દષ્ટિએ હોયે અને વિરસને ઠીકજ કહ્યું છે કે તેઓની ઉત્પત્તિના મૂળ
વિષેની વીસ્તાર અને પદ્મપર વેરજાવ એ બંને વચ્ચે કંઈજ મેળ નથી”

જેન સપ્રકારના આ ણીજા મહાન મતભેદને જાણુએ મૂડી કહે આપણે પ્રવેશ્યાર
જેનોતી જામૂર્તિપૂજક જાતિના છેલા મતભેદનો વિચાર કરીએ કે જે હાલ કુદિયા
જમવા સ્થાનકવાસી કહેવાય છે જેનમમના હવિલકસ્ત્રમ આ મતભેદ બહુજ
પાછળથી આનંદો છે અને કેટલોક અંશે એમ કહેવામાં હરકત નથી કે ભાસ્વના

1. Ekd, *Internal Revenue*, p. 72.

2 Elbot, *supra* note, p. 112.

३ विद्यात्मरूपीणि वदुमि एवमिति तु मन्त्रोक्तमात्रमात्रात् नवी
Śāstra (Upaniṣad Prakashanābhī), Int. p. 6.

— Richard J. Stapanian

4. *Dasyptis*, sp. n., l. p. 170

E. Wilson, *op. cit.* L, p. 340.

ધાર્મિક માનસ પર મુસલમાન ધર્મની તને સીધી અસર થી શકાય. ક્રીમ્લી સ્ટીવન્સન કહે છે કે મુસલમાની વિજયની એક અસર એ મધ્ય કે મૂર્તિપૂજાની સામે અનેક જેનો તેના સાથી મૂર્તિપૂજાના નિકટ સંબંધમાં આગળ અને બીજી અસર એ પણ મધ્ય કે મૂર્તિપૂજામાંથી કેટલાક અસ્થિત થયા કેઈ પણ પૂર્ણિયા તેના દેશજનુનેા મૂર્તિપૂજા વિરોધક પ્રચાર પોતાના મનામ્મ આ કિચકાઈની પ્રમાણિકવાની શંકા થયા વિના સ્વચ્છની શકતા નહિ.

સ્વાસ્થ્યવિક રીતે સુચરિતનું પાટનગર અમદાવાદ એ તે વખતે મુસલમાની અસર નીચે વધારે હતું ત્યજ પ્રથમ આપણે આ શંકાનાં પિન્દો દેખીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૪૫૨ માં લેલી પહેલા જૈન અતિથિમાં અમૂર્તિપૂજક લોકો નામની કોમ અસ્થિતમાં આવી અને ઇ. સ. ૧૬૫૩ માં કુંભિયા અથવા સ્થાનકવાસી કહેવાતા સંપ્રદાય તેને અનુસર્યો. નવમ્મ છે કે આ પ્રવૃત્તિ મુઘલમાં ક્યુમર તેમજ પુરિટન પ્રવૃત્તિની સમકક્ષીન છે.^૧

જન કોમના આ સંપ્રદાય વિષે કઈ વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. જન ધર્મના જુદાજુદા સંપ્રદાયો વિષે જાણતા એટલું કહેવું પૂરતું છે કે દિગ્ગજી મુખ્ય વાર અતિઓમાં વહેવાયેલા છે. ૧. મવેતાવરે ટક અને 'સ્થાનકવાસી' લગભગ ૧૧ અતિઓમાં વહેવાયેલા છે. ઇ. સ. ની દશમી સદી પહેલા આ અતિઓમાંની કેઇનો પણ જ મ થયો ન હતો તેમજ સ્થાનકવાસી જેનો સિવાય જ તમામ મધ્યજરી અતિઓનો ટોપ પણ થયો છે. એ કેટલાક અસ્થિતમાં હશે તે મવેતાવર દિગ્ગજીના વિરોધની જેમ જાણેજ પસંપર સુસ્થો વિસ્તાર કે કહેવામાં થતવાતા હશે.

અહીં એટલું કહ્યા વિના આજે તેમ નથી કે મહાત્મીસ્વા સમજથી કહો કે તે પહેલાથી મનસેનુ તુલ અ જનધર્મની ખાસિયત ત્યજ છે. કારણના બીજા સંપ્રદાયો વિષે જેમ કહે કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જણાવ છે કે તેઓ જનેના એટલી હદે કદી પહોંચ્યા જણાતા નથી. ૨. જર્વ ઉપસવતા આ માધ્યમમાં જન સંપ્રદાયના જીવનમ્મ એ મલસેરો ઉત્પત્ત થયા છે તે જણું કરીને નીચેના કારણોને લઈ ઉદ્ભવના જણાય છે. કેટલાક તો મહાત્મીસ્વા કલનની ચેસ્તમજૂવી અથવા કેઈકે નાપલકગીના કારણે ઉભા થયા હશે બીજા જૈનધર્મ પ્રહલ્ય કરનાર લોકો એ દેશ અને અતિમાં તેઓ ઉત્પત્ત થયા હોય ત્વની ખાસ પરિસ્થિતિ અને સંબંધોને લીધે, અને છેવટે જૈન સાધુઓના મુખી વા ખાસ આચાર્યની જુદીજુદી માન્યતા અને જૈન સાધુઓના ચરચર મનમેદથી ઉભા થયા હશે.

1 Stevenson (Mist), op. cit., p. 19

2 તિપ્પણના પુનર્ગમ્મચિત્રા. પાનિપાવાજ.

૩ જુગી કાઠાવલ-મૂલવીય માપુરણ-બોલકચમેરાજ.

—From 4, op. cit. p. 44.

3 Cf. Stevenson (Mist), op. cit., p. 12.

4 Just Stevenson all these may take for the first the new scheme and the

આ બધા મતસેરો અને સંપ્રદાયો હોવા છતાં “જૈનધર્મ હજી એક જીવંત જાતિ તરીકે ઉભો રહ્યો છે તે એક વિશિષ્ટ વાત છે, અથાથે બુદ્ધધર્મ તેના વતન ભારતવર્ષમાંથી અદસ્ય થયો છે”^૧ જેનીવી રીતે આ કાર્ક વિચિત્ર થાસે છે, પણ ચીન ઇસિયટ કહે છે કે “જૈન સમુદાયને એક સમરૂપ બનાવીને તેમના કસવાણુ માટે ચોક્કસ થડવાની તેમની શક્તિમાં તેનું પરિણામ અને હીરે પ્રથમ કેન્દ્રિત થયેલા છે” તેથી ઉલટું બીજોમા બિહુસરજ ખેશ ધર્મ મનાવા લાગ્યો અને જનસમુદાય (જેમ ચીન અને બાધાનર્મ ખેરખર બન્યું છે તેમ) ધાર્મિક બીજા સ્તરમાજોની મારફત આ સંધને પેતાના બદલાની એક વસ્તુ તરીકે પવિત્ર પુરોણી મારફત પૂજવા લાગ્યો. વળી અથાથે ઢિંકના બૌદ્ધ મઠોમાં ત્રિય પેસવા લાગ્યો થા તેનો નાશ કરવામા જાગ્યો ત્યારે જીવંત બૌદ્ધધર્મ જેવું લગભગ કઈ ન રહ્યું, પરંતુ જૈનોના પરિશ્રમણ કરનારા સણુજોએ પેતાનામાં ધર્મનું બળ એટલું કેન્દ્રિત કર્યું ન હોવાથી તેમજ તેમના નિશામની મુખ્યાઈથી તેમની સખ્યા પરિમિત રહી ચુકસેથી ખનવાન હતા અને એક સંઘ બનાવી રહ્યા હતા તેમને બુદ્ધમ શક્તિવર્ધક થઈ પડ્યો. પરિણામે આ જાતિ બન્યું (ચાહુરી) પારસી અને ક્ષેત્રેર આદિ જાતિ જેવી થઈ પડી ? બધામા બુદ્ધસેથી મીમંતાઈ થાઈ થા નહતું કિચાકાઈપણું અને બુદ્ધમની સંકનરીજતા આદિ સમાન લક્ષણો છે”^૨

Digambara-Svetambara division in the Jaina church to which we have already referred, for the second we may mention the Oudh and the Travels sects of the Jains, of which the latter is called so after the towns of Orissa or Odisha, the modern Bhojpur in the extreme south of Marwad (E. L. p. 41) and finally for the third we may refer to the 84 Gacchas or divisions of the Svetambara Jainas, of which Tapa, Kharsara and Aloka may be particularly mentioned here. Of these, Kharsara Gaccha is said to have originated under the following circumstances. Jinasena was proud man, and even in his part answers to others mentioned by Bernier: pride can be clearly detached. He was therefore called Kharsara by the people, but he glared in the new appellation and willingly accepted it. —Hansel (H), op. cit. pp. 19-20.

1. Elliot, op. cit. p. 122.

2. Dr Hoernle is no doubt right in maintaining that the good organization of the Jaina lay community must have been a factor of the greatest importance to the church during the whole of its existence, and may have been one of the main reasons why the Jaina religion continued to keep its position in India, whilst its far more important rival, Buddhism, was entirely swept away by the Brahman reaction. —Charpentier, C. H. L., I, pp. 165-169.

3. Elliot, op. cit. p. 122. The Buddhists had a smaller organization of monks and laymen, but, as Smith has pointed out, they relied more on the Stages of ordained friars than on the laity. —C. Smith, *Original History of India*, p. 82. Among the Jains the relations between the two sections were more balanced, and hence their social equilibrium was stable. —C. Stevenson (Mrs), op. cit., p. 67. Macdonell, *Indian Past*, p. 70.

બીજા વિદ્વાનો પણ આવીજ માન્યતા ધરાવે છે.^૧ પરંતુ જ્યારે આપણે જૈન ધર્મને ટકાવનાર બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે બીજા કેટલાક કારણોની પણ આપણે ઉપેક્ષા કરી શકીએ નહિ. એ સાધારણ જનમુદ્રામાં મોટે જૈનધર્મ મુરદો મૂકવાથી જ જૈનધર્મ ટકી રહ્યો હોય તેો સમય સામે જોમ પણ જલ્દાનું જ તોડાએ કે બાહ્યબળે કેસર્વ સંકુચિત પ્રચારકાર્ય અને પૂજન મુખ્ય કેન્દ્રો. મોટે પસંદ કરાયેલા જોર્જાંત સ્થાનો પણ તે માટેના કારણો છે.^૨ અધી મુમુક્ષુઓની ભુક્ષ્મી અને ધ્યાનપ્રેરના પુનરુત્થાનના સપાટામાં પણ જનધર્મ સદીગ્રસ્તમાં રીતે ટકી રહ્યો જ્યારે જોદ્ધધર્મ હિંદમાં તેના કાર નીચે દબાઈ ગયો.^૩ “જનોના નાસ્તિક મધ્યાન્ય ઉપર જાણણેએ તેમના પ્રતિ જાણણે સ્વપ્રજ્ઞાના કારણે તે સમયે ઘણા જોદ્ધોએ જનમુદ્રામાં આશ્રય લીધો.”^૪ આમ જલ્દા મુખી મુમુક્ષુમાંન સત્યાએ “શાંતી ધાર્મિક સંસ્ક્રિય અને સમાજિક સત્તા તોડી નાખી અને નાનકડી હતો, સમાજે વધા ધર્મો મોટે શિશ્વિકુલ સ્ત્રીને તે જોરમાં આવી ત્યામુખી જૈનોએ પેતાનું પરિવ્રજ ટકાવી રાખ્યું.”^૫

ડૉ. સ્ટ્રાવેન્સન અને ડૉ. જોર્જાંતના અભિપ્રાય પ્રમાણે જલ્દામાં જ્યારે ઘણાજ સમાજમાં તુલી થયા હતા ત્યારે જૈનધર્મ ટકી રહેવાનું કારણ મહત્ત્વની સમસ્યા આવી. આવી સિદ્ધિઓને મુસ્તતાથી જળગી રહેવાની ઉત્કેહ લાગણીમાં જલ્દામાં છે. “નાનકડી જૈન કોમળી પેતાના મૂળ સિદ્ધિ અને સંસ્થાઓને જળગી રહેવાની આગ્રહસારી પુસ્તક-પ્રિયતા જ ઘણું કરીને સખત આશ્વાસનોના સામે તેને ટકાવી રાખનાર મુખ્ય કારણ છે. કેસર્વ કે ઘણા સમય પહેલાં ડૉ. જોર્જાંતને કહ્યું છે તેમ છ. સ. પૂર્વે લખના

1. Dr Hoersch's discussion of the subject in his Presidential address of 1906 before the Asiatic Society of Bengal was singularly humane, emphasizing as it did the place accorded from the very first to the lay adherent as an integral part of the Jain organization. In the Buddhist order on the other hand, the lay element received no formal recognition whatsoever. Lacking then any bond with the broad strata of the secular life of the people, Buddhism, under the fierce assault on its monastic settlements made by the Moslems in the twelfth and thirteenth centuries, proved incompetent to maintain itself and simply disappeared from the land.—Stravensan (Mrs) *op. cit.*, *vol.* I, p. 26. Cf. also Carpenter *op. cit.*, pp. 168-169; Hoersch, *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, 1906, p. 85.

2. Jaina, less enterprising but more speculative than Buddhism, and lacking the active missionary spirit that in early times designated the latter, has been content to spend quiet life within comparatively narrow borders, and can show to-day in Western and Southern India not only prosperous monastic establishments but also lay communities, small perhaps, yet weakly and influential.—Stravensan (Mrs), *op. cit.*, *vol.* I, p. 26. Never clung to an overpowering height but at the same time never shaking the fate of its rival Buddhism, that of complete extinction in its native land.—Carpenter, *op. cit.*, pp. 168-170.

3. Cf. Crooks, *R. E. A.*, II, p. 403.

4. Tiele, *op. cit.*, p. 141.

5. Barth, *op. cit.*, p. 128.

૩૦૦ માં લાજગાદુના સમયમાં પ્રથમ પચસેક થયો ત્યારથી જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંત ધ્યુમ્નકું અબાધિત રહ્યા છે. આ ઉપરાંત એ કે સાધુઓ અને ગૃહસ્થ માટેના કેટલાક સામાન્ય નિયમનો જે શાસ્ત્રોમાં બોધાર્થ આવે છે તે બહુપયોગી અને વિરમરશ્ચ થઈ ગયા હોય તેાપણ શંકાસ્થિત જોમ કહી શકાય કે જે હજાર વર્ષ પહેલાં જે ધાર્મિક જીવન હતું તેજ આજપણ લગભગ જેવું અને તેવું જણાય છે. જોમ તો ઠપ્પલ ઠસ્પુજ પડ્યો કે દેશદોશોનો યોગજો અસ્વીકાર જોજ જૈનધર્મની મજબૂત સલામતીનું કારણ થઈ પડ્યું છે.”^૧

આ અદ્યુક્ત સ્વભાવ, બાળે જે સ્થિતિમાં જૈનસમજ જોયો છે તેમાં તેને તે લાભદાયક થઈ પડે કે નહિ એ શંકાસ્પદ વાત છે. તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસીને તો તેથી ઉલટું જણાયે. સ્થિતિસ્થાપકતામાં તે અસહિષ્ણુતા, અસ્થિરતા અને ધાર્મિક ફેલાવો જિંદગી બેરો સમાર્પિત લેજો અને બીજી નોંધપાત્રથી સર આડસ ધક્કિયદ જણાવે છે કે “આ નોંધ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે જૈન ઠામ લણા પેટાસિદ્ધાંતો અને પશીર્ણા બનેલી છે તેથી આપણે જોમ ખારી લેવાનું નથી કે ભુલા ભુલા શુરુઓ જોકબીજા પ્રત્યે વૈમનસ્ય ખરાવતા હતા. પણ તેઓની પ્રવૃત્તિ આધુનિક પેટાસિદ્ધાંતોના સમૂહના કાણુભૂત તો દાઢકે અંશે હશેજ.”^૨ જોકે વાત તો યોક્ષ છે કે આખા જૈનસમાજના સર્વસાધારણ ક્રિયોને વિચાર કર્યા વિના આ બધા ભુલા ભુલા શુરુઓએ તેઓની મનસ્વી પ્રવૃત્તિ દ્વારે ફાળી દી.

કનંજ દોંદે કહ્યું છે કે ‘તપમ્મથ અને અસ્તરમ્મથ પ્રાચીન કેટલાક પુસ્તકો નાશ કરવામાં મુસલમાનોથીય વખરે તુકયાન કર્યું છે.”^૩ આજ વસ્તુ જૈનેના પ્રવેલાબર અને ટ્રિજબર ફિરકાઓ માટે પણ કહી શકાય તેમ છે. ભૂતકાળમાં તેમજ આજે તેઓની જોકબીજા પ્રત્યેની પ્રવૃત્તિઓ મહાવીરના અનુયાયીઓને જાગે તેવી તો નથીજ. સ્થિતિ એવી છે કે કોઈ પણ જાતની યેસસમજ ઉભી કર્યા સિવાય અટ્ટર કહી શકાય કે આ જાતનું વિશેષી વાતાવરણ તેમજ ખરસખરના વચ્ચા જૈન સમાજમાં આવ રીતે યોડે વખારે વખત વાલવાજ કરે તો એક વખત જોવો આજરો કે અપારે જૈન ઠામ પણ પેલાના બંધુબર્મ બીજાધર્મની માફક નાશ પામશે.

1 Charpentier, *op. cit.*, p. 109. Cf. Jacob, *L. M. G.*, xxxviii, pp. 17 ff.

2 Elliot, *op. cit.*, p. 113.

3 Tod, *Travels in Eastern India*, p. 254. કર્નલ ટોડની આ જાત જાતી કહાવ તેવી નથી. તે માટે કોઈ અટ્ટર મળેક નથી.

આ હકીકતો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સાચી ગણી શકાય કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. દુઃખ એ છે કે આ બધા માટે જૈનો જે સાધનો ફક્ત કરે છે તેના પરજ આધાર ઘાબાને છે, કાશ્યુ કે તેના પૂતળા માટે જાન્ય કેઈ ઐતિહાસિક નોંધ કે સાધન મળતા નથી કે જૈનો વિચાર કરી શકાય. જાજ્ય મુશ્કેલી મહાન જોલેકજાનકર પહેલાના અને ઘણી વખત તે તે પછીના સમયના ભારતના આખામ ઇતિહાસ માટે ઉપયોગ છે. મુશ્કેલી ખિસ્તીમુજ પહેલાનું જૈનશાસ્ત્રીયસાહિત્ય અને જાન્ય સાહિત્યનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ જોતા તેમજ આધુનિક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને ઇતિહાસવેત્તાઓએ આપેલી સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠા જોતા જૈમ કહેવું વિશેષ પશ્તુ નથી કે જીવંત અને હિંદુશાસ્ત્રોની માફક જૈનશાસ્ત્રોની પણ વિશેષતા છે અને તેને પણ થોડા સ્થાન આપવું ઘટે.

હાં જોકેબીના શબ્દોમા કહીએ તો “ જૈનસમ્પ્રદાયની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસના સંબંધમા આજે પણ કેટલાક વિદ્વાનો શકેલી દ્રષ્ટિથી જુએ છે પણ આખામ પ્રસની આધુનિકિતિએ તે દ્રષ્ટિ બદલાવી જોઈએ, કાશ્યુ કે પ્રાચી સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં લખ્ય છે જે જૈનધર્મના પહેલાના ઇતિહાસમાટે વિપુલ સાધનો રજુ કરે છે આપણે બાણીએ છીએ કે જૈનોનાં સ્વપિત્ર શાસ્ત્રો જુના છે અને તે પણ હુકુત સાહિત્ય કે જૈને આપણે માસિક કહીએ છીએ તેથી પણ વધારે જુના છે. તેઓની પ્રાચીનતા માટે તો કેટલાક શ્રેય ઉત્તરીય જાદસાહિત્યના જુનામાં જુના ક્રમની ઠાટીમાં ઉભા રહે તેવા છે. જ્યારે જુદા અને જોદખમના ઇતિહાસ માટે જોદખમે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તો પછી જૈનોના ઐતિહાસિક પ્રમાણ માટે જૈનશાસ્ત્રોને વિશ્વન કેમ ન માનવા? હા, જો તે પરપર વિશેષી બનાવેથી જરૂર હોય અથવા તેમા દશવિધી વારીખો જોઈ અનુમાન મતિ દોરી જતી હોય તો આ બધા સાધનોને શકેલી દ્રષ્ટિથી જોવાની નીતિ બ્યાજથી ગણી શકાય, પરંતુ જૈનશાસ્ત્રોની અસ્તિત્વ જોદસાહિત્ય અને ખાસ કરીને ઉત્તરીય જોદસાહિત્યથી આ માટે તો જાગ્યેજ જુરી પડે છે.”

આમ આપણી પાસે જે સાધનો છે તેના આધારે કોમી અથવા બનાસ્ત્રના શબ્દ અન્યમેન^૧ અને કુશસ્થળના પ્રસંગિત અથવા તેના પિત્ર નરવર્માને ઐતિહાસિક

1. Jacobi, *S. B. E.*, xcii. Int., p. ix. We must leave to future researchers to work out the details, but I hope to have removed the doubts, entertained by some scholars, about the independence of the Jain religion and the value of its sacred books as trustworthy documents for the elucidation of its early history — *Ibid.*, Int., p. xcvi. Cf. Charpentier, *Uttar-Samvatsara-Stra.*, p. 23.

2. No such person as Asvamedha is known from Brahman record to have existed: the only individual of that name mentioned in the epic literature was king of the snakes (*Ugri*), and he cannot in any way be connected with the father of the Jain prophet.—Charpentier *C. H. L.*, I. p. 154. It may by the way be mentioned here that all his *Life Furvanika* are connected with snakes, and to this day the saint symbol is ‘hooded serpent’ head (*Cf. Stevenson (Mrs L.) op. cit.*, pp. 43-49).

પ્રકરણ ૩

રાજવંશમાં જૈનધર્મ

ઈ સુ. પૂર્વે ૮૦૦-૨૦૦

આગળના પ્રકરણોમાં આપણે જૈનધર્મ વિષે એક જથા પાર્શ્વનાથ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા અને મહાવીર તેમના સમયના કેટલાક સજ્જનુઓ સાથે એક શ્રેણીના સંબંધ ધરાવતા હતા એ બંને બાબતો ઉપરથી ઉ કારણ કે આપણે બાંધવું છે કે કેવા મુલોજોમાં “જનધર્મ” અત્યુક સંબંધોનો સમ્બંધમાં જાણે એટલે કેટલા સમય-એકે તે સ્વીકાર્યો જા તેને ઉત્તેજના આપ્યું તેમજ પેટાની મબને પણ પેટાની સાથે જનધર્મમાં ભેળી.

આમ ઉત્તરીય ભારત અને ઉત્તરીય જૈનના ઇતિહાસ વચ્ચેની અનુસંધાનની સંકલિત મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, બીજા સંજોગમાં કહીએ તો તે સમયે ભારતના સમગ્રમાં ઉત્તરના જૈનો સાથે થો સંબંધ ધરાવતા હતા તેનું વાદ્ય સ્વિત દોરવાનો આ પ્રયત્ન છે.

પ્રથમ તો પાર્શ્વનાથનો સમય લેતા આપણને કહ્યાય છે કે એવું એક પદ્ય ઉપરથી સાબન નથી કે જેના પર આપણે આધાર રાખી શકીએ. “તેમના નામ સાથે સહિત્યનો મોટો જામ ભેગાએલો. એવા છતાંય પાર્શ્વનાથના જન્મ અને કલન વિષેની આપણી માહિતી ઘણી જ પરિમિત છે.”^૧ પહેલા એક જથા તેમ તેમ ઐતિહાસિક વસ્તુ હોય તો એટલી જ છે કે તે સુત્રિયોના ઇલિયાદુષ્ટના બન્ધસના સમય અન્ધસેનના પુત્ર હતા અને બંધાવામાં આવેલ સમિતશિખર પહાડપર નિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમનો સ્થાપિક સંબંધ સમય પ્રસેનજિતના રાજકુલ સાથે થયો હતો, જેના પિતા નરવર્મા પૂર્ણીપતિ કહાતા, જે કુશલગામમાં રત્નવ કરતા અને જે પેટાના છેલ્લા જન્મમાં સાધુ જન્મ્યો હતા. પ્રસનવતી નામની તેમની પુત્રી સાથે પાર્શ્વનાથનો વિવાહ થયો હતો.^૨

1 Smith, op. cit., p. 55.

2 Champertar op. cit. p. 154.

૩ અત્યુર્ધવ ગર્ભસ્થિત વાજાભવમિવાભવતી

તત્પ્રાપ્તિવાજાગર્ભોગ્ન્યસ્યસેનો મહીપતિ ।

—Hemacandra, *Trishanku-Sūtra*, Part IX, vv. 8, 14, p. 196.

૪ જુ કુલભવતી મામ   મ વાજાગર્ભવતી   ।   મુષિપોષિતી   મ સૈવર્ધે રતો મિત   ।

વજાગર્ભ સુપિત્તા વાજાગર્ભવતી   ।   વાજાગર્ભવતી   ।   મુષિપોષિતી   મ તત્પ્રાપ્તિ

મનાવતી મામ   વાજાગર્ભ   ।   વાજા   ।   મુષિપોષિતી   ૦.—Hemacandra, *Trishanku-Sūtra*, Part IX, vv. 38, 39, 41, 42, 43, 44, 210, pp. 198, 201.

જાને તે યોગવિદ્યાસ્થા જોટથી લીન થઈ ગયો હતો કે તેના કાઈ ચિત્તને ઉપદેશ તેને અસર કરી શક્યો નહિ જાને અંતે તે નરકે ગયો.^૧

તેજ સૂત્રમાં આ વિષે જોકે ઊંઝે ઉઠેલ કાંપિચના રાજ્ય મંત્રવને પણ આવે છે “જેણે પોતાના રાજ્યને ત્યાગ કરી પૂજ્ય સાધુ ગઈશાલિના સમક્ષ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.”^૨ આમ જોઈ શકાય છે કે પ્રાચી કાસી અને પંચાલ અતિ વિસ્તીર્ણ અને પ્રજાવાન એવા ક્ષત્ર્યોમાના બે^૩—વિવાહસંબંધથી જોડાયા હતા. વળી અ્યારે આપણે પાત્રિટરે તૈયાર કરેલી વચાવલીમાં દક્ષિણ પાચાલના રાજ્ય તરીકે કોઈ સેનહતને જોઈએ છીએ ત્યારે તે પણ નિઃસંશય સાચી હરે છે^૪ અને નામગ્ર ગુહુજ સૂક્ષ્મ વક્તાવત હોવાથી આ સેનહતને આપણે જોતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રસેનહિત જરા પણ સુરેંલી વગર સ્વીકારી શકીએ છીએ.^૫

અતિ ઉપયોગી જોકે માત્ર અનુમાન આ ઉપરથી જે નીકળી આવે છે તે એ છે કે જૈનધર્મ મહાવીરના સમય કેરતા પાંચ ના સમયમાં જોડે રાજ્યાશય યોગ્યવતો ન હતો. તેના અનુગામી કેરતા તેના પ્રજાવનો વિસ્તાર અશયે જોડે ન હતો. તે કાસીના રાજવંશના પુરુષ હતા, પંચાલના રાજાના અમાઈ હતા,^૬ તે ઉપરાંત તેમનું નિર્વાણ

૧. ગુહુજ વગવને   ૨. વધિકે લખ્યો વિશે   ૩. અ્ય હોજન અમારમે ૨ પંચાલપા વિ વ વગવને   ૪. રાજ વગવે અ્યારે   ૫. હો મરદ વધિકે ૨—*Udabhiyama Sutra*, Lecture XIII, vv. 1, 2, 34. Cf. Jacobs, *S. B. E.*, xiv pp. 57-61. The stories about Kara (Citta) and Sacabala (Brahmadatta) and the fate they underwent in many births are common to Brahmins, Jains and Buddhists. Cf. *ibid.*, pp. 56, 57 Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 86 Chatterjee, *Udabhiyama*, pt. II, pp. 328-331.

૩. કમિએ જ્યારે રાજા   ૪.   ૫.   ૬.   ૭.   ૮.   ૯.   ૧૦.   ૧૧.   ૧૨.   ૧૩.   ૧૪.   ૧૫.   ૧૬.   ૧૭.   ૧૮.   ૧૯.   ૨૦.   ૨૧.   ૨૨.   ૨૩.   ૨૪.   ૨૫.   ૨૬.   ૨૭.   ૨૮.   ૨૯.   ૩૦.   ૩૧.   ૩૨.   ૩૩.   ૩૪.   ૩૫.   ૩૬.   ૩૭.   ૩૮.   ૩૯.   ૪૦.   ૪૧.   ૪૨.   ૪૩.   ૪૪.   ૪૫.   ૪૬.   ૪૭.   ૪૮.   ૪૯.   ૫૦.   ૫૧.   ૫૨.   ૫૩.   ૫૪.   ૫૫.   ૫૬.   ૫૭.   ૫૮.   ૫૯.   ૬૦.   ૬૧.   ૬૨.   ૬૩.   ૬૪.   ૬૫.   ૬૬.   ૬૭.   ૬૮.   ૬૯.   ૭૦.   ૭૧.   ૭૨.   ૭૩.   ૭૪.   ૭૫.   ૭૬.   ૭૭.   ૭૮.   ૭૯.   ૮૦.   ૮૧.   ૮૨.   ૮૩.   ૮૪.   ૮૫.   ૮૬.   ૮૭.   ૮૮.   ૮૯.   ૯૦.   ૯૧.   ૯૨.   ૯૩.   ૯૪.   ૯૫.   ૯૬.   ૯૭.   ૯૮.   ૯૯.   ૧૦૦.

રાજેણે હવે   ૨.   ૩.   ૪.   ૫.   ૬.   ૭.   ૮.   ૯.   ૧૦.   ૧૧.   ૧૨.   ૧૩.   ૧૪.   ૧૫.   ૧૬.   ૧૭.   ૧૮.   ૧૯.   ૨૦.   ૨૧.   ૨૨.   ૨૩.   ૨૪.   ૨૫.   ૨૬.   ૨૭.   ૨૮.   ૨૯.   ૩૦.   ૩૧.   ૩૨.   ૩૩.   ૩૪.   ૩૫.   ૩૬.   ૩૭.   ૩૮.   ૩૯.   ૪૦.   ૪૧.   ૪૨.   ૪૩.   ૪૪.   ૪૫.   ૪૬.   ૪૭.   ૪૮.   ૪૯.   ૫૦.   ૫૧.   ૫૨.   ૫૩.   ૫૪.   ૫૫.   ૫૬.   ૫૭.   ૫૮.   ૫૯.   ૬૦.   ૬૧.   ૬૨.   ૬૩.   ૬૪.   ૬૫.   ૬૬.   ૬૭.   ૬૮.   ૬૯.   ૭૦.   ૭૧.   ૭૨.   ૭૩.   ૭૪.   ૭૫.   ૭૬.   ૭૭.   ૭૮.   ૭૯.   ૮૦.   ૮૧.   ૮૨.   ૮૩.   ૮૪.   ૮૫.   ૮૬.   ૮૭.   ૮૮.   ૮૯.   ૯૦.   ૯૧.   ૯૨.   ૯૩.   ૯૪.   ૯૫.   ૯૬.   ૯૭.   ૯૮.   ૯૯.   ૧૦૦.

હવેએ જ્યારે રાજા નિવસતો વિષ્ણુસાથે ।

ગુપ્તાસિત્ત ગુપ્તજો અગવરસ અગિવ ।

—*Udabhiyama-Sutra*, Lecture XVIII, vv. 1, 19 Cf. Jacobs, *op. cit.*, pp. 80, 82 Raychaudhuri, *op. cit.* and *loc. cit.*

૩. The Jains also afford testimony to the greatness of Kāśī, and represent Aśvameśa, king of Bārāṇas, as the father of that Tirthankara Pārśva who is said to have died 250 years before Mahāvīra—i. e. in 777 B. C. —*ibid.*, *op. cit.*, p. 61. Taking 420-447 B. C. as the date of Mahāvīra's Nirvāṇa we get 730-717 as the date of Pārśva's Nirvāṇa.

૪. Cf. Fergusson *Ancient Indian Historical Traditions*, p. 145. Fergusson, *Chronology of Ancient India*, p. 103.

૫. In other cases the first component is omitted. Bhāgavata calls Praśameśa of Ayodhya Śameśa. —Fergusson, *op. cit.*, p. 127.

૬. Maxmüller seems to be labouring under some confusion here. According to him Pārśva was son-in-law of King Praśameśa of Oudh, and thus he connects the two dynasties of Kāśī and Kāśī; but we think he has wrongly identified him with the Praśameśa of

પુરૂષ વરીકે નહીં કવવા મુરકેલ છે, પરંતુ બીજા કેટલાક બીતિહાસિક તેમજ ક્ષેત્રિક બતાવે એવા છે કે એના પરથી આપણે કેટલાંક અનુમાનો કાઢી શકીએ અને એની પાછળ ઐતિહાસિક આધાર હોવાનું સાબીત કરી શકાય.

હવે આ હેમન્ત્રના હિંમકોશના આધારે ન-હોવાલ ટેન્ને કુશભગ અને કનૌજ અથવા કન્યાકુબજ એક બતાવ્યાં છે.¹ અને બીજા નિદાનોએ પણ આને સમર્થન આપ્યું છે.² આ ઉપરાંત ઠોં શયબીખરી પ્રસિદ્ધ નગર કન્યાકુબજ અથવા કનૌજની સ્થાપના સાથે જમાલો કેવી રીતે બોલાયેલા છે તે કહે છે.³ વળી પંચાલ અને કાશીનાં સ્થાનો પાસે પાસે આબર્ગની વાતને હેન તેમજ બૌદ્ધ શાહિત્ય ટેકા આપે છે. બૌદ્ધ અંશુતરની કાથ અને હેન બમવતીમુત્ર ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે આ સમયે અર્ધાલ ઈ. સ. પૂર્વેની આખરી સલાબિગ સોળ મહાકાવ્ય અગ્રણી એવા ઘણાં વિસ્તીર્ણ અને શક્તિશાળી સેન સ્થાનો હતા.⁴ એમ કાશીનો ઉલ્લેખ બહેમ કામાન્ધ છે. અજરે પાચાલનો ઉલ્લેખ માત્ર પહેલાઅર્ધ છે.⁵

પંચાલનો ઇતિહાસ વપાસવા આપણને લગ્ય છે કે તે મધ્ય દેશમાં અને રાષ્ટ્રિયા ખરને લગભગ મળેલા આવે છે. મહાવાસત, અવધ અને દિગ્વાવદાન આ સ્થાનો વિશ્વાયને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બતાવે છે, જાગીરથી તેમજ રાજ પાંડવી લગ્ય છે. મહાકાવ્ય મુજબ ઉત્તર પંચાલની સ્થાપનાની અભિવ્યક્ત અથવા છત્રાવલી (બરેલી પ્રાંતના બેબાનવા પાસેનું હાલનું શામનગર) હતી. અજરે દક્ષિણ પંચાલની સ્થાપનાની કાપિત્ય હતી અને એમાંથી અમલ મુખી તેનો વિસ્તાર બહુતો.⁶

પંચાલના ઇતિહાસની આ મહિતી માટે એમત્યો એક બે છીએ ત્યારે એક વા બીજી રીતનો સંબંધ આપણને મળે છે. ઉત્તરાખંડનામુગમ પ્રાચીન નામના પંચાલના સ્થાનો ઉલ્લેખ આવે છે એનો કાપિત્યમાં મુલ્યકીર્તિ પેટે લગ્ન થયે હતા.⁷ તે પૂર્વેનામના તેમજ રાજા ચિત્રને મળે છે એ આ લગ્નમાં અમલ થયે હતા. પ્રાચીન મુલ્યકીર્તિ રાજા અગ્રણી

1 Day, *op. cit.*, pp. 98, 111.

2 Kanakpur was also called Gāndhāra, Mahodaya and Kānāthala. — Cunningham, *Antient Geography of India* (ed. Maurya), p. 707.

3 Raychaudhuri, *Political History of Ancient India*, p. 85. Kanauj was primarily the capital of the kingdom of Pāṇḍya. — Smith, *Early History of India*, p. 301.

4 Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 98, 80. Cf. Rigny Devika, *C. H. I.* p. 173.

5 Raychaudhuri, *op. cit.* p. 80.

6 Ibid. p. 85. Cf. also Smith, *op. cit.*, pp. 301-303. Day, *op. cit.* p. 108.

7 Little is known about the history of Kanakpur, apparently the modern Kanpur in the Farrukhabad District. — Smith, *op. cit.* p. 303.

અને તે સોગવિદ્યસભા એટલેા હીન થઈ ગયેા હતા કે તેના ભાઈ પિત્રને ઉપદેશ તેને અસર કરી શકેા નહિ અને ખતે તે નશકે ગયેા.^૧

તેજ સૂત્રમ્મ આ વિષે એક ખીજે ઉલ્લેખ કર્વેલ્લના રાજ્ય સંજ્ઞાનેા પશુ આવે છે, “એણે પોતાના રાજ્યનેા ત્યાગ કરી પૂજ્ય સાધુ ગર્દભાલિના સમક્ષ જૈનધર્મે સ્વીકાર્યો હતો.”^૨ આમ એક શબ્દા ઉ કે પ્રાચ્ય કાસી અને પશ્ચાત્ અતિ વિન્વીર્ણ અને પ્રભાવાન સ્ત્રોત કાલ્પેામાંના બે^૩-વિષાદસંબંધથી જોડાયાં હતા. વળી અચારે આપણે પારગિટરે તૈયાર કરેલી વચાવલીમાં દક્ષિણ પાચાલના રાજ્ય તરીકે કેલ્ સેનદત્તને એકજો છીજે ત્યારે તે વાત નિમ્નશ્ચ સાચી કરે છે^૪ અને નામમ્મ જહુજ સૂક્ષ્મ વક્તવત હોવાથી આ સેનદિત્તને આપણે કૌતિહસિકે દૃષ્ટિએ પ્રસેનાલિત જરા પણ સુરેંલી વનર સ્વીકારી શકીજે છીજે.^૫

અતિ ઉપયોગી એક માત્ર અનુગામી આ ઉપરથી જે નીકળી આવે છે તે જો છે કે જૈનધર્મે મહાવીરના સમય કરવાં પાશ્વ ના સમયમ્મ જોછિ સત્ત્યાગમ્મ સોગવતો ન હતો. તેના અનુગામી કરવા તેના પ્રભાવનેા વિસ્તાર જસથે જોછિ ન હતો. તે કાસીના રાજવંશના પુરુષ હતા, પાચાલના રાજાના જમાઈ હતા;^૬ તે ઉપરાંત તેમનું નિર્વાણ

1. सुसोदर वन्दरसे   २. कर्मिष्ठे सम्बन्धो मिले   3. वर्गं क्षीय्य वन्दारसे ॥ वन्दरदत्ता वि ब वन्दरदत्तो   एतल वर्गं वन्दारो ।   ही नरद एविद्वो ।—*Uttarāhikya-Sūtra*, Lecture XIII, vv 1, 2, 34. Cf. Jacobs, B. B. E., vol. pp 87-88. The stories about Kāra (Citta) and Śaṅkha (Śaṅkhaśaṅkha) and the fate they underwent in many births are common to Brahmins, Jains and Buddhists. Cf. *Ibid.*, pp 86, 87 Raychandhuri, *op. cit.*, p. 85 Carpenter, *Uttarāhikya-Sūtra*, pt. II, pp. 229-231.

2. कर्मिष्ठे वन्दरे राजा ।

वामेयं सुवसे   ॥

सुवसो वर्गं एवं निवसन्तो विवसन्तसे ।

एवमस्मिन् मन्वन्तो लक्ष्यारस्य जनिद ।

—*Uttarāhikya-Sūtra*, Lecture XVIII, vv. 1, 19. Cf. Jacobs, *op. cit.*, pp. 80, 82 Raychandhuri, *op. cit.*

3. The Jains also afford testimony to the greatness of Kāl, and represent Aśvameśa, king of Bārāṇas, as the father of that Third-century Pārśva who is said to have died 260 years before Mahāvīra—i. e. in 777 B. C. —*Ibid.*, *op. cit.*, p. 81. Taking 460-487 B. C. as the date of Mahāvīra's Nirvāṇa we get 730-747 as the date of Pārśva's Nirvāṇa.

4. Cf. Parguer, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 166 Pradhan, *Chronology of Ancient India*, p. 203.

5. In other cases the first component is omitted. Bhāgavata calls Praśasta of Ayodhya Śaṁkha. —Parguer, *op. cit.*, p. 127

6. Mander seems to be labouring under some confusion here. According to him Pārśva was son-in-law of King Praśasta of Oudh, and thus he connects the two dynasties of Kāśi and Kāl but we think he has wrongly identified him with the Praśasta of

નંદાલના પાંચ નામ પર્વત પર ચમું હતું^૧ આ સંબંધરૂપા બળે તેમનો પ્રભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ બીજા સમકાલીન લખ્યો અને તેમની પ્રભાવર થયો સારો હતો. મૂળકૃત્યાંમ અને બીજાં લેખકોએ પાંચ પાંચે એક શરીરે છીએ કે મહાવીરના સમયમાં પણ મત્રખની આસપાસ પાંચે જાનુયારીઓ હતા^૨ જાણી આપણે આજણ એક ત્રયા તેમ મહાવીરનું પોતાનું કુટુંબ પણ પાંચેનામનો ધર્મ પાળતું હતું એટલું જ નહિ પણ પોતાના સમયમાં પાંચેના શિક્ષક જાનુયારીઓનો જે ઉત્સવ જાનુયારીમાં કરવામાં આ એ છે તે સિદ્ધ કરે છે કે ઉત્તરીય ભારતના ઘણા મોટા જાગ્રમ તે સમયે પણ જનધર્મ ખૂબ પ્રચાર પામ્યો હતો; એ કે તેની શિક્ષક જાનુયારી સીમા દોડની રામ નથી^૩ જાણના પ્રભાવે પાંચનામના જાનુયારીઓની સંખ્યા ૧૬,૦૦૦ સાધુઓ, ૩૮,૦૦૦ સાધ્વીઓ, ૧,૬૪ ૦૦ માધકો અને ૩,૨૩,૦૦૦ માધિકાઓ અને તે ઉપરાંત દેવદાસ હંભાર મત્રધારી જીવુરુપો હતા^૪

the days of Mahendra, who was the father-in-law of King Bhaskara, the great descendant, and one of the greatest royal supporters of Jainism. Furthermore he connects the samelander whom he says that Pärwa died at the age of seventy-two. We have already seen it was Mahendra who lived for seventy-two years, while Pärwa lived for one hundred C. Masnadar op. cit. pp. 495, 581, 582; Mrs. Stevenson also seems to be under the same misconception when she says, Pärwa's sister married Prabhara, daughter of Pramesvara, king of Ayodhya. —Stevenson (Mist, op. cit., p. 48)

1. He reached deliverance at last on Mount Sannat Sikkara in Bengal, which was thenceforth known as the Mount Pärwastika. —Id., p. 48.

2. Outside of Rajagria, in north-eastern direction, there was the suburb Mithra and there in some house the venerable Gautama was staying. The venerable (asc) was in the garden, and so was Disha, the son of Padika, Nirgrantha and follower of Pärwa. —Jacobi, op. cit. pp. 419-420; જિને વાનિ ભગુ જેનું જાનુઆરિયે ઉપરિ દુરવાર. —/Buddhism-Sanskrit, Lecture XIII, vv. 12, C. Jacobs, op. cit. pp. 119-120

3. One does not know on what grounds Masnadar tries to deduce geographically the lands of Jassan in the days of Pärwa. His Jassan, observes the learned scholar, prevailed from Bengal to Gujarat. The districts of Mithila and Bagri were great centres of his faith. His converts were mostly from the depressed classes of the Hindus and Non Aryans. In Rajasthan his adherents grew very powerful. —Masnadar, op. cit. and loc. cit.

4. C. Jacobs, S. B. E. xxi p. 274

एष विहरतो भर्तुं लक्ष्मणं पौत्रसर्पका ।

ब्रह्मविष्णुशिवानि धाम्नां तु महासाधनम् ॥

आनन्दना जङ्गलेषु चतुर्धरिष्वरिषु ॥

आदिपद्मना तु विष्णुजी लक्ष्मणा लतारिषु ॥

—Masnadar, op. cit., vv. 512, 514, 515, p. 219. Cf. Kops-Sanskrit, Sikkara-732, loc. cit. 101-104, pp. 130-131

પાત્ર ની મહાવીરના સમજ સુખીનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાઈ ઉત્સેષ મળતો નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આધાર રાખી શકીએ તેવા કેટલેય અતિહાસિક શબ્દ યા સમારકના અભાવે લેન ઇતિહાસનો આ ૨૫૦ વર્ષનો સમજ એ જોઈ કેહું પાનું ગણાય અમે તેમ જોય તે પછી જોઈશું તે ચોક્કસ છે કે આ બે તીર્થકરો વચ્ચેનું અતર પૂરવું શક્ય નથી તેમ છતાં લેનનર્મ એ જીવંત નર્મ હતો તેમ કહેવામાં હરકત નથી.^૧ આપણે આગળ જોઈ જ્યાં તેમ પાત્રના સિંધોએ પોતાનું પ્રચારકાર્ય આજી રાખ્યું હતું અને મહાવીર તેમજ તેના સિંધોને ઈ.સ. પૂર્વે છઠી સદાબિમ્બ મુધારણા લેનનર્મ પ્રતિ તેમને આકર્ષવા માટે તેમના વત્રના કેટલાક પ્રતિનિધિઓને તેમને મળવું પડ્યું હતું

મહાવીરના સમજના કાંઈક વધારે ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળવાની આશા રાખવા છતાં લેન અને જોહ શાઓ અને અન્ય હંતકશાઓ સિવાય કાઈ નથી કે જેના પર આપણે આધાર રાખી શકીએ.^૨ મુશ્કેલી લેનશાઓએ આપણા માટે સત્ત્વ હકીકતો અને જાણો બજાવી રાખ્યા છે, એ કે તે અપૂર્ણ હશે તેમ છતાં લેન ઇતિહાસના આ સમયનું જીવંત ચિત્ર આપણી આંખ સમજી રહી કરવા તે પૂરતા છે. પાત્ર ની જેમજ મહાવીર પછી તે સમયના રાજ્યોમાં ગામે જોઈ લોકોનો મુંઝવે ધરાવતા હતા તેના પિતા સિદ્ધર્થ પોતે જોઈ મોટા સરદાર હતા અને તે રાત્રી સત્રિય અતિના હતા તેમનું નિવાસ સ્થળ કુંડપુર થા કુંડગામ (કુંડગામ) હતું.^૩ લેનશાજની હકીકત પ્રમાણે તે પેતાની અતિને મુખી હતો અને જોઈ નાના થા મોટા રાજ્યનો ધણી હતો.^૪ આપણે હવે પછી જોઈશું તેમ તે જોઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અધિકારી હશે જેનો મુખ્ય વિજ્ઞાન કુંડપુર હશે, પરંતુ તે વળતના સમાજમાં જે સ્થાન તે ધરાવતા હશે તે જોઈ સ્વતંત્ર

1. Cf. Hearn, *Uttar Pradesh*, v, p. 6. 8

2. Early Indian history as yet resembles those scraps of our grandfathers in which

Geographers for lack of towns

Draw elephants on pebbles down.

though the Jains have kept historical records of their own, it is very difficult to correlate these records with known facts in the world's history — Stevenson (Mrs.), *op. cit.*, p. 7

3. It is another name for Vaidik (modern Banar) in the district of Moudanpur (Tahsil) in fact Kundagana (Kundagana), now called Banar, was part of the ancient town of Vaidik, the latter comprising three districts or quarters: Vaidik proper (Banar) Kundapur (Banar) and Vaidagana (Banar). — Day *op. cit.*, p. 167

4. In the *Kalpa-Sūtra* the interpreters of the dreams of Tirthankara, another of Mahavira, are said to have come to the front gate of Siddhartha's excellent palace, Jewel of its kind. — Jacobi, *op. cit.*, p. 245. At another place in the same *Sūtra* Siddhartha is said to have celebrated the birthday of Mahavira by ordering his police authorities quickly to set free all prisoners in the town of Kundapura, to increase measures and weights, and so on. Cf. *ibid.* p. 252; Hearn, *op. cit.*, *Part X*, vv. 128, 132, p. 16.

રાજ્યના મારુલી અધિકારી કરતા વિશિષ્ટ એવું સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે ધોવાનું જન બળના હશે.¹

સોળ મહાજનપદોના વિચાર કરતા આપણને જણાય છે કે વર્તિનું રાજ્ય જૈન અને બૌદ્ધ બંનેને સામાન્ય છે. આ રાજવીધરી કહે છે કે “મો રામસિ રેવીડસ અને કનિમહામન્ય આધારે વર્તિનજોનું રાજ્ય આકે સહાયકારી ભતિઓ (અટ્ટકેશ) તુ બનેહું છે. જેમાં વિદેશ, સિંધવિઓ, સ્વાતુકો અને વર્તિનજો ખાસ અમત્તના છે. બીજા ભતિઓનું યોગ્યજન્ય અનિશ્ચિત છે. આમ છતાં જો નોંધવા જેનું છે કે સુત્રકતામન્દ્ર એકે દેહકમ્ભ ઉમ્, સોમ, કૌશ્યાકુ અને કૌસવ ભતિઓનો સ્વાતુ અને સિંધવિ ભતિઓ સાથે એકજ રાજ્યની પ્રજા અને એકજ સુધાન્ય રાજ્યો તરીકે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.”²

વિશેષ બૌદ્ધ પ્રમાણેના આધારે ડૉ. પ્રધાન આ સહાયકારી મંદ્રામ્ભ એકે વધારે ભતિ ગણાવે છે અને ઉમેરે છે કે “તે નવ ભતિઓનું બનેહું છે. તેમની કેટલીકે સિંધવિ અથવા સિંધવિ વૃત્તિ અથવા વર્તિન સ્વાતુક અને વિદેહ છે. આ સહાયકારી મંદ્રા સિંધવિ અથવા વૃત્તિના મંદ્રા તરીકે જોવાપાતાં, કારણ કે તે નવ ભતિમા સિંધવિ અને વૃત્તિ અમત્તના હતાં. આ નવ સિંધવિ ભતિઓ પાછી નવ મહાકિ ભતિ અને કાસી-કેસલના અદર ગણરાખાઓ સાથે એકજ હતાં.” વિદ્વાન પડિતના આ નિવેદનને જૈનસૂત્રો ટેકો આપે છે.³

ડૉ. માકોબી કહે છે કે “જાન થેટકે જેના ઉપર વંધાનો રાજા દુષ્ટિએ જળવાન દરકર સહિત બધી આગ્યો હતો તેણે કાસી, કેસલ, સિંધવિ અને મહાકિ આદિ અદર સહાયકારી રાજ્યોને યાલાવી પૂછ્યું હતું કે દુષ્ટિની અંમણીઓ તેઓ

1. Bernatt, the *Ashtadika Dasha and Ashtadika-Dasha*, Int. p. vi. Dr. Jacobs, in trying to expose the fond belief of the Jains that Koslagram was large town and Suddhartha powerful monarch, seems to have gone to the other extreme when he observes: “From all this it appears that Suddhartha was no king, nor even the head of his clan but so all probably only exercised the degree of authority which in the East usually falls to the share of landowners, especially of those belonging to the recognized aristocracy of the country — Jacobs, *op. cit.* Int. p. xii.

2. Raychaudhri, *op. cit.* pp. 73-74. The Ugras and Bhogas were Kshatriyas. The former were, according to the Jains, descendants of those whom Rahabha, the first Thirahkara, appointed to the office of Kotwala or prefects of towns, while the Bhogas were descendants of those whom Rahabha acknowledged as persons deserving honour — Jacobs, *S. B. N.*, xiv. p. 71. 3. Cf. Hoernle, *op. cit.* Appendix III. p. III.

3. Pradhan, *op. cit.* p. 216.

4. નવ મંદ્રા ના કેન્દ્રના કારાવીરજના વધુરજાની જાણવાની
p. 312. Cf. Hemacandra, *op. cit.* p. 108.

સ્ત્રીકાવ્ય છે તે એ તેની સાથે મુદ્દ કરશે. તે ઉપસત મહાવીરના નિર્વાણ પ્રત્યે ઉપરોક્ત અદ્યાર શબ્દોએ પ્રત્યેકોચિત હસ્ય હશે હતા.”

આ બધા ઉપરથી એમ થોડાં જણે છે કે આ બધા સહાયકારી મરણોનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે આશના ધણીઓ મ યે મહાવીર અને તેના દેવનની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અંતર નીચે આજ્ઞા હતા. આ બધા ધર્મે જન હતા કે નહિ તે હલેવ મુકેલ છે પણ એટલું તો ખરું છે કે તેઓ બધા તેમને શાન્તિક સહાનુભૂતિ કરવા કાંઈક અધિક મંગીન મદદ આપતા હતા.

પહેલા વિરેદનો વિચાર કરવા જણાય છે કે “તેઓની સજ્જાની પ્રિયતા હતી જેને હેટલાઈ નેપાક્ષી સરહદમાં આવેલ નાના આમ જનકપુત્રના સ્થાને દોષાનું કહે છે પણ તેમના એક વિશ્વામ વચ્ચેથી આવી વચ્ચે દોષ મહાવીરના માતા સજ્જામારી ત્રિશલા જે વિરેદના પલ્લુ દેવના છે તે માથે આ વિશ્વાન હતા.” આમ જણાવ્યા પ્રમાણે જનસૂત્રોમાં મહાવીરના વિરેદો સાથેના સંબંધ વિશે જલ્દીતદી છતાં વાચ્ય ઉમેરે છે. આશ્વાસનમુત્રમાં નીચેના ઉમેરે છે “મહાવીરના મળાત્ર પલ્લુ નામ દના ત્રિશલા, વિરેદના અને પ્રિયકરિણી.”

“તે સાથે તે ઠાણે, અમલ જા મહાવીર રાત્રી ક્રિયા, રાત્રીપુત્ર, વિરેદનિવાસી, વિરેદના સજ્જામાર વિરેદ ના નામથી ૩૦ વય રહ્યા.”

કપ્યમુત્રમાં ઉમેરે છે કે “અમલ જા મહાવીર ; રાત્રી ક્રિયા, રાત્રી ક્રિયાના મુપુત્ર; રાત્રીવંશના અમલજિ વિરેદ, વિરેદનાના પુત્ર, વિરેદનિવાસી વિરેદના સજ્જામાર તેમના માતાપિતાના સ્વર્ગમમલ મુખી ૩૦ વય વિરેદના રહ્યા હતા.”

આમ જનસૂત્રોમાંથી જ નીચેના મુદ્દાઓ મળે છે. વિરેદોની એક જાતિ વિરેદની સજ્જાની વૈશાલીમાં આવી વસી હતી. ત્રિશલારેવી આ વિરેદ જાતિના હતા અને મહાવીર વિરેદો સાથે માત્ર સજ્જાની એકાએક હતા. આમ છતાં પ્રથમ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ કરવાની ત્રે છે જેમ મહાવીર વિરેદ હતા તેમ ટીંબાકોળીની મળાનુમાર તે વૈશાલીક એટલે વૈશાલીનિવાસી પણ હતા. આ રીતે સજ્જા પ્રિયકરિણી કુપુર અથવા

1 Jacob, E. H. E. Ind. Ind. p. 211 Cf. Ind. p. 216 Law (R. C.), Some Kshatriya Tribes of Ancient India, p. 11 Raychandani, op. cit. p. 121 Pargment, Ind. 301, p. 116 Pargment, op. cit. Ind. Ind. Kalya, Ind. Ind. 312, Ind. 121, p. 121 Pargment, op. cit. pp. 121 129 Kalya, op. cit. II Appendix II, pp. 89-90.

Raychandani, op. cit. p. 76 અમલ જે અમલ } રાત્રીવંશ વાચ્ય [નામ ર વા વિરેદના } ર રાત્રીવંશ ર રા —Kalya, Ind. Ind. 312, Ind. 121, p. 81.

2 Jacob, op. cit. p. 173

4 Ind. p. 124

5 Ind. p. 221

6 Ind. Ind. p. 81.

રાજ્યના મામુલી અધિકારી હસ્તા વિશિષ્ટ એવું સ્વતંત્ર સત્કર્તા તરીકે પાતાનું ઇવન અગત્ય હતું.^૧

ગ્રીક મહાકવિઓના વિચાર કરતા આપણને લગ્યું છે કે વર્તમાન સમય જૈન અને જૈન બંનેને સામાન્ય છે. ઠી. સર્વજ્ઞશ્રી કહે છે કે “મો. સ્પેસિ ટેવીટસ અને ક્રિમિગ્રામના આધારે વર્તમાનમાં સમય આ કક્ષાકારી જાતિઓ (જાતીઓ) નું બનેલું છે જેમાં વિદેહ, સિંધવિજય, કાશ્મીર અને વર્તમાનના જાતિ અગત્યના છે. બીજી જાતિઓનું જોળણનું અનિશ્ચિત છે. આમ છતાં જો નોંધવા જેવું છે કે સુવર્ણના એક દશમ કિ, સોમ, એકનાક અને કૈસ્વ જાતિઓનો સમૂહ અને સિંધવિ જાતિઓ સાથે એકજ રાજ્યની પ્રજા અને એકજ સત્તાના સત્કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.”^૨

વિશેષ જૈન પ્રમાણના આધારે ઠી. પ્રધાન આ કક્ષાકારી મંડળમાં એક વધારે જાતિ અગત્ય છે અને ઉમેરે છે કે તે નવ જાતિઓનું બનેલું છે. તેમાંની કેટલીક સિંધવિ અથવા સિંધવિ, વર્તમાન અથવા વર્તમાન કાશ્મીર અને વિદેહ છે. આ કક્ષાકારી મંડળે સિંધવિ અથવા વર્તમાન મંડળ તરીકે જોળણવાળા, કાશ્મીર કે તે નવ જાતિમાં સિંધવિ અને વર્તમાન અગત્યના હતા. આ નવ સિંધવિ જાતિઓ પાંચ નવ મહાકિ જાતિ અને કાશ્મીર-કૈસ્વના અઘર અગત્યના સાથે એકજ હતી.”^૩ વિદ્વાન પ્રવિણના આ નિવેદનને જોતાં ઠી. આ છે.^૪

ઠી. કોર્બી કહે છે કે “સમય એક જૈન ઉપર વંધાને સમય કૃષિકે અગત્યના હશે સમય થઈ જાતિઓ હતા તેણે કાશ્મી, કેસલ, સિંધવિ અને મહાકિ અઘર અઘર કક્ષાકારી સત્તાઓને જાતિની પૂજા હતા કે કૃષિકેની માંગણીઓ તેઓ

1. Barcott, the *Ashvamedha* and *Ashvamedha* in the East, vol. p. 46. Dr. Jacob, in trying to expose the false belief of the Jains that Kumbhgratna as large town and Siddhastha powerful monarch, seems to have gone to the other extreme when he observes: "From all this it appears that Siddhastha was no king, nor even the head of his clan, but in all probability only exercised the degree of authority which in the East usually falls to the share of landowners, especially of those belonging to the recognised aristocracy of the country." — Jacob, *op. cit.* p. 21.

2. Raychaudhuri, *op. cit.* pp. 73-74. The Ugras and Bhogas were Kshatriyas. The former were, according to the Jains, descendants of those whom Rahabha, the first Thakur, appointed to the office of Kotwals or prefects of towns, while the Bhogas were descendants of those whom Rahabha acknowledged as persons deserving honour. — Jacob, *S. R. E.*, vol. p. 71, n. 2. Cf. Hoernle *op. cit.*, Appendix III, p. 86.

3. Pradip, *op. cit.* p. 218.

4. જય મહા જય કેવલ જાતિઓના અગત્યના અગત્યના. — *Shigam*, vol. 200, p. 218. Cf. Hoernle, *op. cit.*, p. 165.

સ્વીકારવા ઇચ્છે છે કે તેઓ તેની સાથે મુદ્દ કરશે. તે ઉપરાંત મહાવીરના નિર્વાણ પ્રત્યે ઉપરાંત જાણે રાજાઓએ પ્રત્યેકેકિત ઉત્સવ કર્યો હતો.”^૧

આ બધા ઉપરથી એમ યોગ્ય લાગે છે કે આ બધા સહાયકારી મહાવીરને એક સુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે આમના ઘણાજા અંગે મહાવીર અને તેના કેશનની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જાણ નીચે આપ્યા હતા. આ બધા મર્મે સૈન્ય હતા કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ એટલું તો ખરું છે કે તેઓ બધા તેમને શાખિક સહાનુભૂતિ કરતા કષ્ટિક અધિક સંઘીન મદદ આપતા હતા.

પહેલા વિરેદનો વિચાર કરતા જણાય છે કે “તેઓની રાજધાની પ્રિથિલા હતી જેને કેટલાક નેપાલની સરહદમાં આવેલા નાના ગામ ત્વકપુત્રના ન્થાને હોવાનું કહે છે. પણ તેમની એક વિભાગ વૈશાલીમાં આવી વસેલા હોય. મહાવીરના આગા રાજકુમારી ત્રિશલા એ વિરેદહત્તા પણ કહેવાય છે તે પ્રાચ્ય આ વિભાગના હતા.”^૨ જગાડે જણાવ્યા પ્રમાણે સૈન્યસૂત્રમાં મહાવીરના વિરેદો. સાથેના સંબંધ વિષે જાણીતી છટાપણા ઉકેલે છે. મત્રે છે. આચાર્યમસૂરમાં નીચેના ઉકેલ છે. “મહાવીરની આત્મના ત્રણ નામ હતાં ત્રિશલા, વિરેદહત્તા અને પ્રિથલિશ્વરી.”^૩

તે સમયે તે કાલે, અમલ ૭૦ મહાવીર રાજા સત્રિષ, રાજપુત્ર વિરેદનિવાસી વિરેદના રાજકુમાર વિરેદના નામથી ૩૦ વર્ષ રહ્યા.”^૪

કપપસૂત્રમાં ઉકેલ છે કે “અમલ ૭૦ મહાવીર ; રાજા સત્રિષ, રાજપુત્ર સત્રિષના સુપુત્ર. રાજપુત્રના સંક્રમણ, વિરેદ વિરેદહત્તાના પુત્ર, વિરેદનિવાસી, વિરેદના રાજકુમાર તેમના આત્મપિતાના સ્વર્ગમમલ સુધી ૩ વર્ષ વિરેદમાં રહ્યા હતા.”^૫

આમ સૈન્યસૂત્રમાંથી જ નીચેના મુદ્દાઓ મળે છે વિરેદોની એક જાતિ વિરેદની રાજધાની વૈશાલીમાં આવી વસી હતી.^૬ ત્રિશલાદેવી આ વિરેદ જાતિના હતા અને મહાવીર વિરેદો. સાથે માત્ર મત્રપથી જોડાએલા હતા. આમ છતાં પ્રથમ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ કરવાની ફર છે. એમ મહાવીર વિરેદ હતા તેમ ૧૦ ભાઈઓની મત્રપાનુસાર તે વૈશાલીક એટલે વૈશાલીનિવાસી પણ હતા. આ રીતે રાજા પ્રિથલિશ્વરનું કુલપુત્ર અવધા

1 Jacob, S. D. E., *Arch. Ind.*, ૩, ૨૧. Cf. *Ind. p.* ૨૦૬; *Law (B. C.) Some Kalyana T. in at Anant Ind.*, p. 11. *Rajchand'war, op. cit.*, p. 125. *Edgmont, Ind.* ૨૦૦ p. ૨૧૬. *Hemacandra, op. cit. Ind. ed.*, *Kalyana, Sankshipta JMA*, vol. 122, p. 121. *Prachin, op. cit.* pp. 127-127. *Hemacandra op. cit.*, ૩. Appendix II, pp. 59-60.

Rajchand'war, op. cit. p. 74. *મહાવીરના બે ભાઈ : મહાવીરના બાપા વિશ્વનાથ રાજા વિરેદના ૬ વર્ષ સુધીની ૩ મા* — *Kalyana, Sankshipta JMA*, vol. 127 p. ૭૧

2. Jacob, *op. cit.*, p. 1૨૧

૩. *Ind. p.* 124

૪. *Ind. p.* 124

૫. *Ind. Ind. p.*

કુરુગ્રામ વિરેહના રાજવંશની રાજધાની વેશાલીનો મુખ્ય શાસન નિવાસ અન્ય કંઈ હેઠળ રાકે નહિ.^૧

મહાવીર અને વિરેહા વચ્ચે ઉપરિશિત ગાંઠ સુરંભના આ બધા ઉદ્દેશોને પ્રિવાસ જૈન-શાસ્ત્રોમાં કેટલાક ઈલા મુદ્દાઓ પછી એમ પૂરવાર કરે છે કે વિરેહા જૈનધર્મમાં સારો રસ લેતા હતા. સત્કર્મોદ્ધતિની નમિ વિશે ઉત્તમુદ્ધતિનમુત્તર કહે છે કે

સમો વચ્ચે અપાત્ત વચ્ચે સૌજ્ય વોદ્યો ।

વરુચ્ચ મેદં ચ વેરુદ્ધે સમ્યક્ષે વચ્ચુદ્ધિયો ॥

“નમિએ પોતાની અવને નમ્ર બનાવી; શકેના અંતન પ્રિત્તલકનથી વિરેહના રાજાને ઘર એકમું અને શ્રમણ દીકા અંગીકાર કરી.”^૨

આ ઉપરાંત કંઈપણ જણી આપણે જાણીએ છીએ કે વિરેહની સત્કર્મની મિલિ-લાઈ મહાવીરે છ માતૃભાંડ કર્મો હતા જે જતાં છે કે મહાવીર વિરેહનો સાથે કેટલા માટે સંબંધમાં આગળ હતા. દૃઢતા તેમના વિશે જે આપણે જોઈએ તે પરથી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે બધા નહિ તેા વિરેહનો જાણુકે વિશાસ તેા જૈનધર્મ સ્વરૂપ પાળતો હતો.

લિપ્તવિઓનો વિચાર કેસર આપણને અજ્ઞાપ છે કે ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં પૂર્વે જ્ઞાતવમા તે એકે મહાન અને શક્તિશાળી ભવિ હતી, જગી એ વાતની પછુ ના ન પાડી શકાય કે સ્મૃતકેની સ્થાને તેઓ પછુ મહાવીરના ઉપદેશની અસર નીચે આગળ હોવા એકાએક તેમની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિએની લિપ્તવિ ભવિતિય વેશાલીના સ્વયં ચેટકેની જો હતી અને પિતાના સંબંધથી મહાવીર પોતે રાષ્ટ્રકે હતા.

જહી એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ ત્રિશલા લિપ્તવિ ભવિતિય રાજકુમારી હતી તેા તેની શા માટે વિરેહવત્તા નામ આપવામાં આવ્યું હતું તે સમજાતુ નથી.^૩ આ સંબંધમાં શ્રમ્ય સમાધાન એ અજ્ઞાપ છે કે વિરેહના નામથી પહેલેથી સુમસિદ્ધ પ્રદેશની હોવાથી તે એમ કહેવાતી હતી અને આપણે કમણું જોઈએ તેમ વેશાલી વિરેહની રાજધાની હતી તો સ્વયંચેની શાસ્ત્રોમાં કહીએ તેા વિરેહ રાજવંશના આધાપત જાણી વલિઓનું

1. Kundagrama, therefore, was probably one of the suburbs of Vesālī, the capital of Videha. This conjecture is borne out by the name Vesālī—a. a. Videhika—given to Mahāvira in the *Śālistambasūtra*, I, 2. The commentator explains the passage in question in two different ways, and a third explanation is given. Vesālīka apparently means native of Vesālī and Mahāvira could be rightly called that when Kundagrama was suburb of Vesālī, just as native of Tirohara Grews may be called Londoner. —Jacobi, *op. cit.* loc. cit.

2. *Uttarāyana-Sūtra*, Lecture IX, 61 Cl. *et al.* 88. Lecture XVIII, 48 (trans. Jacobi, *SBK* xiv pp. 41, 87) For full description of the legendary tale of Nandī see Meyer (J. J.), *Hindu Tales*, pp. 147-180.

3. Jacobi, *Kaṣṭha-Sūtra*, p. 113.

4. In the opinion of several scholars Oshka was Lichchavi. But the secondary names of his mother (Videhadatta) and daughter (Videhī) probably indicate that he was a Videhan descended at Vesālī. —Raychaudhuri, *op. cit.* p. 78, n. 2.

સંજ્ઞાન થયું હોયું નોંધજો આમ શાસ્ત્રની ઉત્કર્ષિતી ઓડના પ્રાચીન શહેરોની ઉત્કર્ષિતિને બરાબર મળતી આવે છે. જ્યાં વીરયુગની સમ્પત્તિઓ પ્રબલતાઈના રૂપમાં દેવસર્જક ઝડપી હતી.^૧ આ ઉપરાંત બીજી કલકેશોનો પરથી જો કલ્પના થઈ શકે છે કે વિરોહના બધા પતન પછી તેઓને જોકે વિજ્ઞાન સિદ્ધિને કહેવાયો હોય.^૨

આમ ત્રિશલ્ય સમુદાયની હોવા છતાં વિરોહકતા કહેવાતી હોય તેમાં કંઈક અસ્વાભવિક નથી. આ ત્રિશલ્યોના હાસ સ્વર્ગ સિદ્ધિને સાથે થયો હતો, જે જૈન માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરના પુરોગામી પાંચ ના અનુયાયી હતા. આથી સ્વાભાવિક જો અનુમાન થઈ શકે કે કાલો સિદ્ધિવિના સમયમાં જૈનધર્મ પાળતો હતો અથવા તે આમાલિક પરિસ્થિતિ જોની હતી કે તે પેલાની કન્યા બીજા જૈન સમયમાં આપી શકતા હતા. આ બાસ પ્રશ્ન પરથી જોઈએ તે દ્રષ્ટિ થાય છે કે સિદ્ધિવિજ્ઞાને જૈનો માટે બાસ માન હતું, પણ જૈનોની સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક કલકેશોનો આવા જોકેલ પ્રશ્નથી અટકતી નથી. આગળ આપણે જોઈએ કે શાન ચેટકની^૩ સાત કન્યાઓમાંની ચોથી નાની પુત્રા ચેટકણા જે વેરેહિ પછી કહેવાતી તે મગધના મહાન શૈલ્યુગ્ય ઓગિસારને પરણી હતી અને તેઓ બંને જૈન હતા.^૪

ચેટકણા ઉપરાંત ચેટકને બીજી છ કન્યાઓ હતી, જેમાંની જોકે સાધ્વી બની હતી અને બીજી પાંચ પૂર્વે શાસ્ત્રનાં જોકે શા બીજા શા ત્વંશમાં પરણી હતી. આ બીજા કલકેશો જૈન ઐતિહાસિક અણી શકાય તે જામે કહી શકતા નથી. પરંતુ આધુનિક સ્ત્રીમનના પરિષદે સિદ્ધિવિજ્ઞા સાથે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ બધા સમયેથી સંપૂર્ણપણે અણી શકાય તેમ છે. આ સિદ્ધિવિજ્ઞા સમયે કન્યાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: પ્રજાવતી, પદ્મવતી, મુગ્ધાવતી, શિવા જ્યેષ્ઠા, સુભ્યેષ્ઠા અને ચેટકણા.^૫

1. Raychandburt, op. cit., p. 78.

2. In the time of Buddha, and for many centuries afterwards, the people of Valabhi were called Luchava and in the Tripitakas the names of Luchava, Vidha, and Tirabhatti have been given as synonymous. —Comarigheim, op. cit., p. 509.

3. શાશ્વિનો શેરો નવ જુવાનો — *Asiatick Shera*, p. 676.

4. Bimbisara had son known as Vadehi—Potto Ajitatta in the canonical Pali texts, and as Kāśika by the Jains. The later Buddhist tradition makes him son of the Kosalā Devi, the Jaina tradition, confirmed by the standing epithet of Vadehi Pottia, son of the princess of Vadeha, in the older Buddhist books makes him son of Cēṭasa, —*Chrys Dardie, C.H.I.* 1, p. 183.

રેવા જેવવા લાવેમણાજેડમણા જુઃ :

બીર સમયસરવિષ્ણુ વનિદુમમણાજુઃ :

વનિદુમ મીમણેની રાહીતી તી જ રૂપની :

—Hemacandra, op. cit., vv. 11-12, p. 86.

5. *Asiatick Shera*, p. 678. Hemacandra, op. cit., 187 p. 77.

આમની સીધી મોઝી સજકુમરી પ્રભાવથી વીતલ્ય નમરના રાજા ઉદયનને ખસી હતી, જેને ઉદયેષ જેનસાહિત્યમાં દિલ્હીની રેશના નગર તરીકે કસમેલો છે.^૧ રેશના ક્ષા ક્ષામ માટે આ સાહિત્યિક પ્રદેશનો ઉદયેષ છે તે સ્પષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી કાશ્મીર કે બુરા બુરા પ્રદેશોના આધારે જાણતા ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગવા તે પશ્ચિમના પ્રદેશમાં તે જામ ગણવામાં આવ્યો છે. કેનિઝ્ઝામ તેને “જંજાતના અખાતના મધ્યે આવેલા હરિ ભાગવા મહારી પ્રાતની સાથે સરખાવે છે.”^૨ જે સ્પષ્ટ રીતે કનિઝ્ઝામને કોટા કોટા ટેકા આપે છે અને સૈવીરને પેતાના નકસામાં કાશ્મિરનાકની ઉત્તરે અને કનિઝ્ઝામ અખાત તરફ મૂકે છે.^૩ અન્યથા તેને મુલતાન અને બાલુચાઈ કહે છે અને મી ટે આને સ્વીકાર કરે છે.^૪ અધારે બીજા તરફ જેન રૂતકશાઓ તે માટે નીચે મુજબ કહે છે. શ્રી અભયવેવસુરિ અખાતીસત્રની પેતાની યકામ નીચેના શબ્દો વાપરે છે.

ચિત્રુવા ક્યમકા ઈશીર-અવરમિદવા ચિત્રુવીરીઅવેરુ મિયા રીતો મવામિ ચ વરત-હાસિમ મિય્વેસિ કેન્દ્ર.^૫

ઉત્તરાખલનમુનમાંથી મીઠા મેથરે અખાતર કરેલી ઉદયનની કથામાં વીતલ્ય માટે નીચે પ્રમાણે છે: “ચિત્રુ અને સોનીના પ્રદેશોમાંના વીતલ્ય નમરના ઉદયન નામનો રાજા હતો.”^૬

“શત્રુકલ આદ્યાત્મ તેને ચિત્રુ કે સિંધમાં મૂકે છે.”^૭

આ બધાં અનુમાનોથી એમ કહી શકાય છે કે તે પ્રદેશ અજ્ઞાની ઉત્તર પશ્ચિમ તરફ આવેલ રાજપૂતાના અને દિલ્હીના પૂર્વ કિનારે આવેલ દિલ્હી વિસ્તારને સ્વં પર્વ મળતો આવે છે. આ જો વાતથી સાબીત થાય છે કે અજ્ઞાનીના રાજા સામે અહરે કરેલ લડાઈમાં ઉદયન મારવામાં અને રાજપૂતાનાના સ્વેત્ર મરણિ ગયો હતો. અર્થાત્ તેનું લશ્કર તરસથી મરવા લાગ્યું હતું.^૮

૧. ચિત્રુવીરીઅવેરુ મીઠામ મરોરે વરતમે કામ રવા લલ પ્રવારની કામ રેતો —*Shanaka*, vol. 491, p. 618. Cf. also *Asiatick-Saina*, p. 678; *Hemacandra*, op. cit. 130, p. 77; ચિત્રુવીરીઅવેરુ રૂત રીતમવાવર —*ibid.*, 227 p. 147; *Mayer* (J. J.), op. cit. p. 97

૨. Cunningham, op. cit. p. 509

૩. Elys Davis, *Buddhist India*, map facing p. 220.

૪. Sachin, *Alberuni's India*, I, p. 302. Cf. Day op. cit. p. 183

૫. *Shanaka*, vol. 492, pp. 320-321

૬. *Mayer* (J. J.), op. cit. p. 97 For the story in the *Uttarajayanti* see *Laxmi Vallabha's* commentary (*Dharmapala* edition), pp. 553-554

૭. Cf. Day op. cit. p. 183

૮. અજ્ઞાન ચ વર અખાતરુવા સ્ત્રીવારવ *Asiatick-Saina*, p. 209 Cf. *Mayer* (J. J.), op. cit. p. 189 It may be surmised here that, according to the Buddhist traditions, Rurak was the capital of Savirs. Cf. *CHI* I p. 173 Day op. cit. p. 170. According to Cunningham, Rurak was probably Ahar, the old city of Sindh. —Cunningham, op. cit. p. 700

श्री ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

श्री ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

આ બધા અનુમાનો ઉપસત વણકમિહિરના જ્ઞાતવર્ણના સિદ્ધાન પરથી સિદ્ધસૌવીર દેશ વિષે આપણને જોઈ વસતુ મળે છે કે જે નવ વિશ્વગોમ્મ દેશ વહેંચાયેલો હતો તેમનાં તે જોઈ હતો.^૧ આમથી પ્રાપ્ત થતી ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વિશેષતા કેટલેક અંશે જેન આધારને પ્રામાણિક કરાવે છે—તે જોમ કહે છે કે વીતલ્લય સંહિત ઉદાત્ત ધીર્જાં ઉદત ગામનો શાસકે હતો.^૨ વિશેષ ઈ.સ. બાદથી શતાબ્દિમા થયેલ રાજા કુમરપાળના અગ્રિમ ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તેમની કારકિર્દીમાં તે જોઈ જેન પ્રતિભા^૩ પાટણ^૪ લાંબા હવા જે હેમચંદ્રાચાર્યના કથન પ્રમાણે ઉદાત્તના સમયથી વીતલ્લયના સોલરામાં પડેલી હતી.^૫

આટલું સિદ્ધસૌવીર દેશ અને તેના શહેર વીતલ્લય વિષે તેના શાસકે ઉદાત્ત વિષે ઐતિહાસિક અનુમાનો નીકળે એવું બહુજ થોડું છે. ઈ.સ. સપ્તમી/પરીના શબ્દોમા કહીએ તો “હૈકિકે ઇતકયાએના કેકામાથી ઐતિહાસિક તત્ત્વ વાસ્તવું મુરકેલ છે.”^૬ પણ જે સ્વીકારતું જોઈએ કે બહુજ થોડી હકીકતો જોવી છે કે જે જેન સંહિતામાથી

1. Varāha-miśra calls each of the Nine-Khanda Margas. He says: By them (the Margas) Bhadravarāha—i.e. half of the world—is divided into nine parts: the central one, the eastern one, etc.—Sachet, *op. cit.* p. 297. Cf. *ibid.*, pp. 298-302. Cunningham, *op. cit.*, p. 6. According to this arrangement Śardha-Sarvata was the chief district of the west—but there is discrepancy between this opinion of Varāha and his details, as Śardha-Sarvata is there assigned to the south-west along with Ānarta. —*ibid.*, p. 7.

2. કૌમવારિકલનવિરવિચિત્રાનુ—Hemacandra, *op. cit.*, 328, p. 167. Tida King Udayana lived exercising the sovereignty over eastern countries, beginning with Śardha-Sarvata, three hundred and sixty three cities, beginning with Vāṭbhaya. —Mayer (J. J.), *op. cit.* p. 87.

3. Anahita Patana, Vihvala-Patana or Patana, called also Northern Baroda in Gujarat, founded in Samvat 802 or A. D. 1265, after the destruction of Vallabhi by Bhamra or Vamra. The town was called Aphāṭipatana, after the name of a coward who pointed out the site. Hemacandra, the celebrated Jaina grammarian and lexicographer, flourished in the court of Kṣemapāla, the king of Anahitapattana (A. D. 1143-1173), and was his spiritual guide. He died at the age of eighty-four in A. D. 1172, in which year Kṣemapāla became convert to Jekana—but according to other authorities, the conversion took place in A. D. 1150. After the overthrow of Vallabhi in the eighth century Aphāṭipattana became the chief city of Gujarat, or Western India, till the fifteenth century. —Day *op. cit.*, p. 8.

4. Jayasinhavar, Kṣemapāla (Hemacandra-Sardha-Sarvata), *op. cit.*, IX, vv. 251, 252, 253.

5. જયસિંહ રિપાઈ । ઉદય પ્રિયા । નવિષ્ણિ । મૂલના ॥ રાજા કુમરપાળ
પુરુષ । કલ્પવાસવજે મયુ પ્રિવાવિચિત્રાનુ ॥—Hemacandra, *op. cit.*, vv. 20, 22, 83, pp. 183-180.

6. Ruychoukari, *op. cit.*, p. 123. This war between the two, according to the legend, had taken place because Pradyots had run away with a servant girl and an image of Jan which belonged to Udayana. Thereupon he sent messenger to Pajoya: I care nothing for the servant girl. Send me the image. He did not give it. Udayana hurriedly took the field together with the two kings (his vassals). When Pajoya descended he was bound (captured by Udayana). —Mayer (J. J.), *op. cit.* pp. 109-110. Cf. *Ānandavali-Sūtra*, p. 290.

“જન રતલેશ તને ઈ તા પૂર્વ છૂટી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં મૂકે છે તેની પુત્રી ચંદના અથવા ચંદનબાળાએ મહાવીરના કેવલકાળ પછી તસ્તજ સ્ત્રી તરીકે સૌથી પહેલાં જૈન ધર્મના અંગીકાર કરી હતી.”^૧ મહાવીરની આ પ્રથમ શિષ્યા વિવે જૈન ઠગાનકે અને બીજા સાર્થકમાં ઘણું વિવેચન મળે છે. મહાવીરના કામચઢ તે તેમની શ્રીશિષ્યાઓમાં મુખ્ય હતી.^૨ તેના જીવન સાથે જોડાયેલ શબ્દોના સંગ્રહ એ [ ] કે “જ્યારે કૌશલગિના રાજા શતાબ્દિ કે દ્વિવિમ્બનની સંસ્થાની ચંપા પર હુમલો કર્યો ત્યારે ચંદના એક લડાઈના હાથમાં આવી પડી હતી, પણ તેણે સત્યા નિયમોનું સૂક્ષ્મ પાલન કર્યું હતું.”^૩ સપ્તદેશીનું આ અનુમાન જૈન ઠગાનકે પર અવલંબિત છે. દૂરકા ચંદનાની કથા નીચે પ્રમાણે છે. રાજા શતાબ્દિ અને તેના પિતા વચ્ચેના મુદ્દામાં તે દુરમનના લડકાના કેપ્ચર માણસના હાથમાં પકડાઈ હતી અને કૌશલગિના ધનવંદ નામના શેષિને ત્યાં વેચાઈ હતી. તે તેને ચંદના નામથી ઓળખાવેલો, જ્યારે તેનું મૂળનામ વસુમતી હતું. ચૈત્રા સમયમાં મનાવહની પત્ની મૂળને તેની ઈર્ષા કરી અને તેના વાળ ઉતરાવી સોમસમ્રાટ તને પૂરી. આ રીતિમાં એક વખત તેણે મહાવીરને પિતાના સોજનમાંથી એક જાગ વહોરવાનો અને મતે સાધીસંધમાં તે જોડાઈ.^૪

ચેટકની ત્રીજી પુત્રી મુખાવતીનો વિચાર કેટલા પહેલાં જૈન ઐતિહાસિકે દિપ્તિએ ચંપાવિષે યોગ્ય રાખ્યો. જાસ્થાને નહિ બળાત્ હાજમ તે જામહુસુત્ર પાટ્ટશમ્ર ચેડે દૂર આવેલું છે અને આપણને તે ચંપાપુરી ચંપલગર માલિની અને ચંપામલિની અગ્રિનામે પરિચિત છે.^૫ જૈન ઇતિહાસમાં તેની ઉપરેમિયા સ્વચ્છિદ્ધ છે કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે મહાવીરે જાંઝની સંસ્થાની ચંપા અને તેના પક્ષ પૂજ્યંધાર્મ ત્રણ ચેત્રામાં બાળ્યા હતા. પછી બારમા વીર્ષિકે વાસુપૂજ્યની જન્મ અને નિર્વાણ જૂમિતરીકે તે આપણને જાણીવી છે. વળી ચંદના અને તેના પિતાના મુખ્ય મથક અને જૈનધર્મના મુખ્ય ઝંદ તરીકે તે જોનાને પરિચિત છે. ત્યાં ત્રિજંબર તેમજ રવેલાગર એ બંને હિરકાના વાસુપૂજ્ય તેમજ બીજા વીર્ષિકેશની મુખ્ય મૂર્તિસ્થિત

1. Raychaudhuri, op. cit. p. 88 Cf. Day op. cit., p. 221.

2. તમમન નવમી મહાવીરના વાચર્ષરવાણસુત્રમાંથી જ્ઞાત વર્ણનાજારણીનો હુત્ત — *Kaśya-Sūtra*, Sāhāśī J 182, cit. 113, p. 123 Cf. Day op. cit. and loc. cit.

3. Raychaudhuri, op. cit. loc. cit., Cf. ibid. p. 84. Campā was occupied and destroyed by Śiśuka II, the king of Kanauj, a few years before Bimbisara's assassination. — *Pradina*, op. cit., p. 214.

4. Cf. *Kaśya-Sūtra*, Sāhāśī J 182, cit. 118, pp. 103-107 Cf. *Asāyaka-Sūtra*, pp. 223-226; Hemacandra, op. cit. pp. 10-12 For further references about Candana see Barnett, op. cit., pp. 94-100, 102, 106.

5. Cf. Day *The Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*, p. 44. Cunningham, op. cit., pp. 146-147 722-723. Now represented by the village of Champāpur on the Ganges, near Banāpur, recently it was the capital of the country of Aśga, corresponding to the modern district of Banāpur.

જૂના તેમજ નવા જૈન મંદિરો એવામાં આવે છે.^૧ ઉવાસમહાસાએ તથા અંતગઢસાએ જણાવે છે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછી તેમના અગ્નિચાર ગણધરે- માના એક મુખર્માના સમયમાં ચંપામાં પુરણુમહાનામે એક ક્ષેત્ર હતું.^૨ "જૈન સમ્રાટના આચાર્ય મુખર્મા, કુલિકે અથવા અબ્જતમુના સમયમાં ચંપા આવ્યા હતા ત્યારે શહેર બહાર તેમના નિવાસસ્થાને તે ગણધરના દર્શનાર્થે ઉવાસ પામે આવ્યો હતો. મુખર્માના અનુગામી જણ અને તેના અનુગામી પ્રભાવ અને તેના અનુગામી સ્વંભવ આ નગરમાં રહ્યા હતા જ્યાં સ્વભવે પવિત્ર જૈન સિદ્ધિતાના સારરૂપ દશઅધ્યક્ષનર્જિત દશવૈકાલિકસૂત્ર બનાવ્યું હતું."^૩

"ભિજિસાના મરણ પછી કુલિકે આ અબ્જતમુએ ચંપાને પોતાની રાજધાની બનાવી. પણ તેના મૃત્યુપછી તેના પુત્ર ઉલ્કિને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં બાદી.^૪ ચંપક શ્રેષ્ઠિકયા નામના જૈનએ પરથી જણાવે છે કે તે નગર ધર્મજ્ઞ સમૃદ્ધ હતું શરૂઆતમાં ત્યાંની સ્થાવિજો અને ખંખાઓના નામો આવે છે. ત્યાં સુરંખી દ્રવ્યો વેચનાર તેલના વેચનાર, સાકરના વેપારી અવેરીયો, આમર્ય કેળવનાર, હાર બનાવનાર, સુવારો, સોનીઓ, વણકોશો અને ધોળીઓ હતા."^૫

થેલકની ત્રીજી પુત્રી મુઆવલીનો વિચાર કરતા આપણને જણાવે છે કે તે હૌશમ્મિના^૬ તબ શતાબ્દીકે^૭ પચ્છી હતી અને વિદેહની રાજકુમારીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. "વિનયવિનયમજ્ઞિ કંઈપસૂત્રની શુભોદિષ્ટ યંકામાં કહે છે કે અ્યારે મહાવીર હૌશમ્મિ આવ્યા ત્યારે તે દેશમાં શતાબ્દીકે રાજ હતો અને રાણી મુઆવલી હતી."^૮

1. Dey *op. cit.*, pp. 44-45. From the inscriptions on some Jain images obtained from the neighbourhood of an old Jain temple at Amer it appears that these images, which were of Bimbisara, Mahastha, Pirsavastha and Vardhamana, were dedicated in the thirteenth century A.D.—a ranging from Benval 1339-1347 —*Ibid.*, p. 45. Cf. JASB vii p. 52.

2. Houtils, *op. cit.* n. p. 2. notes. Verily Jambhi, in those days there was city named Campa sanctuary Panchasthadda. —Barnett, *op. cit.* pp. 87-88, 100 Cf. Dey *op. cit.* and *loc. cit.*

3. *Ibid.* અગ્નિચાર મુખર્મા । અગ્નિ ચારા । ઇલા રુચિપ્ર । સચ્ચરમ્ । સુવર્ણનાથિય જ્ઞા દુરાચરિ ચર્વે(અગ્નિચાર) —Hemacandra, *Parishadpuran*, Canto IV vv. 1, 9, 23, 35

4. *Ibid.*, Canto VI, vv. 21 ff. B. Dey *op. cit.* and *loc. cit.*

6. Śaśika himself was styled also Parantapa Cf. Khys Devda, *op. cit.*, p. 3

7. Kasiimba, Kasiimba nagar or Kosi, an old village on the left bank of the Jamuna, about 30 miles to the west of Allahabad. —Dey *op. cit.* p. 96

8. Śaśika married princess of Videha, as his son is called Vaidikpura — Raychoudhury, *op. cit.*, p. 84 Cf. Law (H. C.) *op. cit.*, p. 136

9. Pradham, *op. cit.*, p. 287. ઉપ-કથિય શૌકાન્ધર્મા વત્સલજ કુનાવીની પાયા વૃણાવલી દેવો —*Kaṭhe-Śāstra*, Śākhā-12/782 *etc.* 112, p. 106

મળી આવે છે અને ઇતિહાસવેત્તાઓને કેટલોક બંધી આનંદ લેવા લેવી છે. જન સહિષ્ણુ અનુસાર સૈનીય દેશના ઉદ્ધારને તેના આશ્રિત અવન્ટીના કંઈપ્રયત્ન સહને લગાડ્યાં હસાવે છે તેના જે જીવિત્વસિદ્ધિ પુરુષ છે અને જેના વિષે આપણે ચેતકની યાદી પુત્રી શિવાના પતિ તરીકે નિસ્તારથી એકદમ વિશિષ્ટતા આપણે ચેતક બાપીને બીજો કે ઉદ્ધારના પછી તેના જીવિત્વે કેસિ સહ્ય થયે, જેના સહ્યના વીતસ્યને સહ્યના તમા થયે. એ કહેવું ચુકેલ છે કે આ બધું કવિપત છે કે તેના સાધન નથી મળતા તેનું આ કાલજ છે એ કે સપ્રમાણ આપણે ચેતક બાપી સહ્યને બીજો કે તે બેક વળતુ જાણના નવ વિશ્વાસ્યેભાનિ એકે હોતે

કોણે અને તેની રાણી પ્રજાવલીના કૌનધર્મ પ્રતિ વલણ માટે જાણતી સમક્ષ વિનંત કૌન સામ્રાજ્ય સાધિત્વમાં પ્રત્યક્ષ અનેક પરોક્ષ અનેક પૂરવા છે. એક જગ્યાએ રાજકેન્દ્રના પ્રજાવલી કૌન પ્રતિભાનું પૂજન કર્યા પછી કહે છે કે રાજકેન્દ્ર સ્થિત, સર્વે જાહેર સિદ્ધિયુક્ત દેવપ્રદેવ, જર્ઘ્નત જાગરના, અને જાપના જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આપે. જા જતાવે છે કે સૌવીરની રાણી કૌનધર્મપ્રતિ કેવી મનસ્વી દૃષ્ટિથી ભેટી હતી? વળી ઉત્તરસુધ્ધવન અને ગીલ્લે સૂરોપરથી આપણે જાણીએ બીજે કે રાજ પશુ મૂળ વાચસપાત્ર, હોવા છતાં કૌનધર્મને જોઈને અમનપર ન હતો, એટલું જ નહિ પણ તે સંસારત્યાગ કરવાની હક સુધી પહોંચ્યો હતો, અને જ્યારે તેના પુત્ર જ્યોત્સીને રાજ્યસિપેકે કરવાનો સગલ આગ્યો ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે “ભે હું કુમાર જ્યોત્સીને રાજ્યસત્તન આપીને સંસારત્યાગ કરું તો જ્યોત્સી રાજસત્તન અને રાજ્યમેજથી કામસોગમાં છૂટી જશે અને જનપદિજનત જોવા સ્થાસ્ત્રકર્માં પરિજનમ્ કરશે તેથી મારી બેનના પુત્ર દેસિને રાજ્યસત્તન આપીને પછી હું સંસારત્યાગ કરું તે વધુ ઠીક છે.”

१. कदाचिदो राज्य । वा कदाचिदी । प्रथमः । अर्थः—*Kadachidra*, pp. 298-299.
[*Hemachandra*, p. 108.

३ घर में से केडिलुगारे एना बर —*Shogun's Story*, no. 421, p. 429. When he (Dollyman) died, dolly let shower of dust fall. Even to this day it has burned. —*Meyer G J.*, op. cit. pp. 115-116.

2. ~~Mid~~ p. 105

4. मद्रास कागजपुरी कौनसूह कारिग मद्रासवासनामेव सुप्र रैमकोव धरा — *Asiatick*
Res., p. 298. Cf. Meyer (J. J.) *op. cit.* loc. cit. Hermann, *op. cit.* 404, p. 159.

5. Meyer (J.) l. c. p. 108. तत्र वास्तविकः—*Asynapta* Stenr., p. 208; *Hemiteles* Stenr., p. 220, p. 140

6. Udayana, the bell of kings of Śaśvira, renounced the world and turned monk; he entered the order and reached perfection. — Jacobs, *J.B.H.*, xiv p 87. In note to this Jacobs writes: He was contemporary with Mahāyāna. — *Ibid*.

[J J], ed. vol. p. 114.

८. अ. प्र. ११३-११४. १५५ काष्ठ, लक्ष्मीजीकुमारि
—*Chakrapani, cat. 401, p. 610.* लक्ष्मीजीकुमारि मुद्रित. नारायण चैति कुमारी

મળી આવે છે અને ઇતિહાસવેત્તાઓને કેટલોક ખોટી ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. જૈન સ્મૃતિશ્રી અનુસાર સૈવીર હેશ્વર્ય ઉદાયને તેના આશ્રિત અવન્તીના સ્થાપકોત્તર રાજાને લગ્નક્રમાં હાજરો હતો જે ઇતિહાસિક પુરુષ છે અને જેના વિષે આપણે ચેટકની ચોથી પુત્રી શિવમયા પતિ તરીકે વિસ્તારથી બોધ્યું વિશેષમાં આપણે એટલું બાધીએ છીએ કે ઉદાયન પછી તેના અગ્નિએ કેસિ સભા થયો, જેના રાજ્યમાં વીતલવનો સર્વશાસક થયો.^૧ જો ઠેકેવુ ચુકેલ છે કે આ બધું કલ્પિત છે કે તેનાં સાધન નથી મળતા તેનું આ કાલજ છે એ કે સમગ્રમાં આપણે એટલું બાધી શકીએ છીએ કે તે એક વખત કાલસ્તાન નવ વિભાગોમાંના એક હતો.

ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રજાવતીના જૈનધર્મ પ્રતિ વલણ મટે આપણી સમજ વિસ્તૃત જૈન ધાર્મિક સાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અનેક પૂરવા છે. એક જગ્યાએ રાજકાન્ત્ય પ્રજાવતી જૈન પ્રતિમનું પૂજન કર્યા પછી કહે છે કે રાજકેવ સ્થિત, સર્વ આડે મિહિમુક્ત કેવાધિદેવ, અર્હત જયવાન, મને આપના જેવી કિન્ન દિષ્ટિ આપો.^૨ આ બતાવે છે કે સૈવીરની રાણી જૈનધર્મપ્રતિ જેવી માનસદી દિષ્ટિથી એવી હતી.^૩ વળી ઉત્તરપ્રધાન અને બીજાં સુત્રોપરથી આપણે બાધીએ છીએ કે રાજા પશુ મૂચ ત્યાગસ્થાપક,^૪ હોવા છતાં જૈનધર્મને જોઈ માનવાદ ન હતો, એટલું જ નહિ પશુ તે સંસારત્યાગ કરવાની હક સુધી પહોંચ્યો હતો, અને જ્યારે તેના પુત્ર અશ્વીનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો જણાવ આબે ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે “એ હું કુમાર અશ્વીને રાજ્યાસન આપીને સંસારત્યાગ કરું તો અશ્વી રાજાસત્તા અને રાજ્યમિત્રથી કામચોટમાં ઘુળે થશે અને અનાદિઅનેત એવા સંસારત્યાગમાં પરિજનમ્ન કરશે તેથી મારી યેતના પુત્ર કેસિને રાજ્યાસન આપીને પછી હું સંસારત્યાગ કરું તે વધુ ધિદ છે.”

1. જ્ઞાપતી ઉપા. 1. આ જગ્યાની પરોલી વાંટો—*Antyaka-Stra*, pp. 228-229. Cf. *Hemacandra*, ch. vi. 578, p. 156.

2. ઉપા. 8. કેસીકુમારે ઉપા. વાંટ —*Antyaka-Stra*, ch. 431, p. 439. When he (Udayana) died, a daily lot shower of dust fell. Even to this day it has lasted. —Meyer (J J.), ch. vi. pp. 115-116.

3. *Ibid* p. 108.

4. અગ્રજ્ઞા. આનુ. પૌત્રપૂર કારિત. મહાકાવ્યાલેખ સુતા રીપચેવ વાંટ —*Antyaka-Stra*, p. 225. Cf. Meyer (J J.), ch. vi. and ch. vi. *Hemacandra*, ch. vi. 404, p. 180.

5. Meyer (J J.), ch. vi. p. 108. ઉપા. રાજકાન્ત્ય —*Antyaka-Stra*, p. 225; *Hemacandra*, ch. vi. 404, p. 180.

6. Udayana, the bull of kings of Savira, renounced the world and turned monk; he entered the order and reached perfection. —Jacobs, *J. J. K. str.* p. 87. In note to the Jacobs' work. He was contemporary with Mahindra. —*Ibid*.

7. ઉપા. 8. કેસીકુમારે ઉપા. સમગ્ર અવન્તી આવ વધુઅવન્ત. —*Antyaka-Stra*, ch. 431, p. 439. Meyer (J J.), ch. vi. p. 114.

8. *Ibid* pp. 113-114. વધુ અવન્તીકુમારે વાંટચોવેલ સુધિકર. વાંટચોવેલ કેસી કુમારે રાજે પ્રવેશ. —*Antyaka-Stra*, ch. 431, p. 439.

જૂનાં તેમજ નવાં જૈન મંદિરો જોવામાં આવે છે.^૧ ઉવાસગદસાએ તથા અંતગદસાએ જણાવે છે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછી તેમના અગિયાર અણ્ધરો મના જોકે સુધર્માના સમયમાં અંધતા પ્રવણહતાએ જોઈ જૈન હતું.^૨ “જૈન સમ્રાટના આશ્વાસ મુખર્મા, કુલિકે અથવા અન્તરાત્રુના સમયમાં અંધતા બળ્યા હતા ત્યારે શહેર બહાર તેમના નિવાસસ્થાને તે ગણ્ધરના દર્શનાર્થે ઉઘાડા પડે જ્યાં થોડો સુધર્માના અનુયાયી જણ અને તેના અનુયાયી પ્રભર અને તેના અનુયાયી સંબંધ જા નમરના રહ્યા હતા જ્યાં સમયે પવિત્ર જૈન સિદ્ધાંતના સારુપ દશઅધ્યયનગર્ભિત દશાધિકારમૂત્ર બતાવ્યું હતું.”^૩

“કિર્તિચાત્રના મરણ પછી કુલિકે આ અન્તરાત્રુએ અંધાને પોતાની રાજધાની બનાવી. પણ તેના મૃત્યુપછી તેના પુત્ર ઉદયિને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં બદલી.^૪ અંધ કે પ્રેક્ષિ-કથા નામના જૈનગ્રંથ પાછી જણાવે છે કે તે નગર ધર્મુજ સમુદ્ધ હતું શરુઆતમાં ત્યાંની સદ્વિજો અને બ્રાહ્મણોનાં નામો આવે છે. ત્યાં સુધર્મા દ્રવ્યો વેશ્વનાર તેજના કેશનાર, સંકેશના વેપારી અવેરીએ, આમકે કેળવનાર, હાર બનાવનાર, સુવારો, સોનીઓ, લણ્ધરો અને ધોળીઓ હતા.”^૫

ઘેટકની ત્રીજી પુત્રી મુખાવતીનો વિચાર કરતા આપણને જણાવે છે કે તે કોશરખિના^૬ રાજ શતાનીકેને^૭ પાછી હતી અને વિદેહની રાજકુમારીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. “નિનશ્વિવધગણ્ધિ કદંપસૂત્રની શુભોદિષ્ટ ટીકામાં કહે છે કે જ્યારે મહાવીર કોશરખિ આગળ ત્યારે તે દેશમાં શતાનીકે રાજ્ય હતા અને રાણી મુખાવતી હતી.”^૮

1. Dey op. cit., pp. 44-45. From the inscriptions on some Jain images excavated from the neighbourhood of an old Jain temple at Ajmer it appears that three images, which were of Bhadrabā, Mahāvīra, Parśvanatha and Vardhamāna, were dedicated in the thirteenth century A.D.— catalog from Sarvat 1239-1247 —*Ibid.*, p. 45. Cf. *J.A.S.B.* vii p. 52.

2. Hoernle, op. cit., p. 2, notes. Verily Jambū, in those days there was city named Campā sanctuary Parashbadde —Barnett, op. cit., pp. 97-98, 100. Cf. Dey op. and loc. cit.

3. *Ibid.* અન્તરાત્રુ નામના સુધર્મા । અનામ વર્મા । તથા દુર્લભા । સરપાદુરો । સુધર્માધિગ રાજા દુર્લભા વર્મા—Hemachandra, *Parashparvan*, Canto IV vv. 1, 2, 33, 35.

5. Dey op. and loc. cit.

6. Śatīśrīka known as Parantapa. Cf. Kīrti Devda, op. cit., p. 3.

7. Kanākerbā, Kanākerbā nagar or Kōwra, an old village on the left bank of the Jaxone, about 30 miles to the west of Allahabad —Dey op. cit., p. 96.

8. Śatīśrīka married princess of Vācha, as he son is called Vaidetaputra —Rajchandrābharī, op. cit., p. 24. Cf. Loe (B.C.), op. cit., p. 130.

9. Pradham, op. cit., p. 257. તથા કલ્પેષ વીરમાર્ગના નામના રાજાનીથી રાજ્ય ચલાવતી રાણી —*Kāpā-Śāstra*, *Sanskrit-7762* vol. 118, p. 106.

“અનંતકથા તને ઈ ■ પૂર્વે છૂંડી શતાબ્દિની શરુઆતમાં મૂકે છે તેની પુત્રી ચંદના અથવા ચંદનબાળાએ મહાવીરના કેવલરાત્રના પછી તરતજ સૌ તરીકે સૌથી પહેલાં જૈન ધર્મના આંતરિકાર કરી હતી.”¹ મહાવીરની આ પ્રથમ શિષ્યા વિરે જૈન ઠગાનક અને બીજા સંપ્રદાયમાં ઘણું વિવેચન મળે છે. મહાવીરના સમયમાં તે તેમની સંપ્રદાયાઓમાં મુખ્ય હતી.² તેના જીવન સાથે બોદાયેલા શાસ્ત્રીય સંગ્રહ એ છે કે “જ્યારે કૌશાગ્રિના રાજા શતાબ્દિકે દમિયજ્ઞનની સજાવાની થયાં પણ હલ્લો કર્યો ત્યારે બંદના એક લઠાઇના હાથમાં આવી પડી હતી, પણ તેણે સંધના નિમિત્તેનું સૂક્ષ્મ પાલન કર્યું હતું.”³ સુપર્યોધરીનું આ જાનુઆરી જૈન કેશનકે પણ અવલંબિત છે. દૃઢતા ચંદનાની કથા નીચે પ્રમાણે છે. રાજા શતાબ્દિક અને તેના પિતા વચ્ચેના યુદ્ધમાં તે દુરમતના હથેલીના કોઈ માણસના હાથમાં પકડાઈ હતી અને કૌશાગ્રિના ખનડવદ નામના ક્રેડિને ત્યાં વેચાઈ હતી. તે તેને ચંદના નામથી ઓળખાવે, જ્યારે તેનું મૂળનામ વસુમતી હતું. શેઠ સમયમાં ખનડવદની પત્ની મૂળને તેની ઈર્ષ્યા થઈ અને તેના વાળ ઉતારવી લેવાસર તને પૂરી આ સ્થિતિમાં એક વજવ તેણે મહાવીરને પોતાના લોકનામથી એક સાજ વહોરાવ્યો અને અંતે સાબીસંધમાં તે બોદાઈ.”

શેઠકની ત્રીજી પુત્રી મુઆવતીને વિચાર કરતા પહેલાં જૈન ઐતિહાસિકે દિગ્ધિએ સંપાદિત શેઠા શબ્દો અસાધને નહિ ગણ્યા. હાલમાં તે જાગૃતપુરના પાટણમાં શેઠે દૂર આપેલું છે અને આપણને તે સંપાદુરી સંપાદનમાં મળેલી અને સંપાદનની આક્રિયામાં પરિણિત છે.⁴ જૈન ઇતિહાસમાં તેની ઉપવેદિતા સ્વચ્ચિત્ત છે કારણ કે આપણે બહુએ છીએ કે મહાવીરે અંતની સજાવાની થયાં અને તેના પત પૂજ્યપાદમાં તથા શેઠાના આજના હતા. જાણી બારમાં વીર્ધકર વાસુપૂજ્યની જન્મ અને નિર્વાણ જુભિતરીકે તે આપણને બહુવી છે. જાણી ચંદના અને તેના પિતાના મુખ્ય મથક અને જૈનધર્મના મુખ્ય કેન્દ્ર તરીકે તે જોવાને પરિણિત છે ત્યાં કિંગ્ડમ તેમજ રાજવાજા એ બંને કિશકાના વાસુપૂજ્ય તેમજ બીજા વીર્ધકશની મુખ્ય મૂર્તિસંકિત

1. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 69 Cf. Day *op. cit.* p. 321.

2. તથાજ અવધી પદાધીરજા બાજવંદનાપદમુજાગી જગત્ત વરિયાસાદારીની દુરપ —*Kaṭha-Sūtra, Sahasrāṇī Jṛṇ, vol. 113, p. 123* Cf. Day *op. cit.* and *loc. cit.*

3. Raychaudhuri, *op. cit.* and *loc. cit.* Cf. *ibid.* p. 84. *Chandana* was accepted and destroyed by Śaśaka II the king of Kanauj, a few years before Bimbisāra's assassination —*Pradina, op. cit.* p. 314.

4. Cf. *Kaṭha Sūtra, Sahasrāṇī Jṛṇ, vol. 118, pp. 106-107* Cf. *Āśvaka Sūtra, pp. 223-225* *Heacandra, op. cit.* pp. 88-89. For further references about Chandana see *Bharati, op. cit.* pp. 98, 100, 102, 106.

5. Cf. Day *The Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*, p. 44; *Cunningham, op. cit.* pp. 245-247 732 723. Now represented by the village of Champapur on the Ganges, near Bhagalpur. Formerly it was the capital of the country of Anga, corresponding to the modern district of Bhagalpur.

થેટકની યોધી પુત્રી શિવાનો વિચાર કરતા આપણને નજીક છે કે તે અવન્તી યા પ્રાચીન માળવાની સંસ્થાની ઉચ્છૈનના^૧ અંદ્રપ્રદ્યોતને પરણી હતી.^૨ તે અંદ્રપ્રદ્યોત મહાવેન ભંધકર પ્રધાત, મહાન હરકરનો અધિપતિ^૩ અને વંશ અથવા વત્સ દેશની યા ત્યાની કૌશાગ્નિના સભા ઉદાચનના ચતુર તરીકે બાવીતો છે.^૪ ડૉ. સ્પ્રિંગ ટેવીસ કહે છે કે “બુદ્ધના સમયમાં અવન્તીનો સભા ભંધકર પ્રધાત હતો કે જે ઉચ્છૈનના સભ્ય કરતો હતો. તેને હાતી સ્વકથા બનાવે છે કે તે અને તેના પટોશી કૌશાગ્નિના સભ્ય ઉદેન સમકાલીન હતા, તે ઉપસત વૈવશ્વિક સુગંધથી ભેભેલા હતા અને હસ્ત ધ્વજ પાસે બેઠેલા હતા હતા.”^૫ આ સ્વકથા જૈન સાહિત્યને સંપૂર્ણ મળતી આવે છે.

ઉપરાંત પ્રમાણથી બાવી શક્તિને હીન્ને કે વત્સનો સભા ઉદાચન અવન્તીના પ્રધાતની કન્યા વત્સવદત્તાને^૬ પરણે છે.^૭ આં હેમ્સ્ટ્રે આપણને દૂકમાં કહે છે કે અંદ્રપ્રદ્યોતે શતાતીક પાસે મુગાવતીની માગણી કરી હતી અને તેની ના પાઠવાથી તેના ઉપર અર્જ કરી હતી. તે હસ્તિયાન એમ જાણું કે શતાતીક મરણ પામે અને જ્યારે મહાવીર કૌશાગ્નિ આવ્યા ત્યારે અંદ્રપ્રદ્યોતે તેમની પ્રતિજ્ઞાથી અર્જા વેસ્તુતિ છેડી અને ઉદાચનને કૌશાગ્નિનો સભા બનાવવાના વચન આપે મુગાવતીને સામી થવા સભા આપી.

“વત્સનો સભા આ ઉદાચન પ્રેમ અને આદ્યપુત્રના અનુવૃત્ત થવાએના મહાન અક્ષવાસ મધ્યસ્થ જ્વલિત છે અને તેમાં અનુપમ મુંદરી વાસવદત્તાનો વિદા ઉચ્છૈનનો સભા પ્રદ્યોત પાસે જોઈ જાય અજવતો નથી.”^૮ હેમ્સ્ટ્રે ઉપર કહી ગયા તેમ તેણે અવન્તી, અજ અને મગધના સ્વકથાઓ સાથે વૈવશ્વિક સંબંધ જોડે મનાય છે. સંપૂર્ણ વિસ્તૃત ન પાસે હોય એવા ભુદાનુસ પ્રમાણથી આપણે બાવીને હીન્ને કે

1. Cf. *Asiatic Studies*, p. 677

2. Cf. *Day et al.* p. 209

3. Cf. *Prasanna*, et al. p. 230

4. Cf. *Kalyanacharya* et al., p. 83. Kalyanacharya or Kalyan was the capital of Varanasi or Vatsyavata, the kingdom of Ujjayini. —*Day et al.*, p. 94. Cf. *ibid.* p. 28.

5. *Rhys Davids*, C.H.L. I, p. 183.

6. Cf. *Asiatic Studies*, p. 674. Hemacandra, *Trishakti-Samiti*, Part X, pp. 142-143.

7. Avanti roughly corresponds to modern Malwa, Narmar and the adjoining parts of the central provinces. Prof. Bhaskarar points out that the *Avanti* was divided into two parts: the northern part had its capital at Ujjayini, and the southern part, called Avanti Daksapatha had its capital at Mahasari or Mahasari, usually identified with the modern Mandla on the Narmada. —*Kalyanacharya*, et al., p. 92.

8. Cf. *Hemacandra*, et al., 232, p. 107.

9. *Rapson*, C.H.L. I, p. 311. Cf. *Kalyanacharya*, et al., p. 122. *Purifier Ancient Indian Historical Tradition*, p. 285.

સભા અને પ્રણી બન્ને મહાવીરના જાત્રા હતા તેમ જૈન સાહિત્ય પરથી સિદ્ધ થાય છે. જે કુટુંબના વાત્સલ્યભા તે ઉછરી હતી તે બેતાં સ્વાસ્થ્યવિક્ષે રીતે મુશ્કેલી પાસે તેજ આશા ધણી થકાચ.^૧ એટલું જ નહિ પણ જૈન દત્તકથા સ્પષ્ટ કરે છે કે શબ્દનો અમત્સ અને તેની ચત્તી પણ અનર્થમાં હતા.^૨

ઈન્દિયાહન અને મુલાનીક વચ્ચે થયેલ લગ્ન વિષે કહ્યું જૈનિકાસિકે મહત્ત્વની બીજી વાત જૈન નાર્દિત્યમાંથી જો મળે છે કે “તેનો પુત્ર અને અનુગામી ટ્રિનિસારનો સમકક્ષીન પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ હતો.”^૩ હોમ પ્રધાન કહે છે કે “ઉદાહરણ પિતામહનું સ્કન્ધાણીકે જોનું નામ જાણ્યું આપે છે અને વસુદામન જોનું નામ પુત્રજો આપે છે. સ્કન્ધાણીકે ટ્રિનિસારના સમસ્યમાંથી હતા અને મહાવીરનો ધર્મપરોશ તેમજ મેળબે હતો. જોનો તેને સ્વસાનીક કહે છે જે સ્કન્ધાણીક નું દુક દુષ છે જે સ્કન્ધાણીકનું પ્રાકૃત રૂપ છે. સ્વસાનીકે જો માત્ર પુરાણના વસુદામન છે અને તેને શતાનીક બીજા નામનો પુત્ર હતો. ઉદાહરણ શતાનીકે બીજાનો પુત્ર હતો.”^૪

વિકાલ ઠોકરને આના ટેકામાં જૈનના પાત્રમાં અર્ધ સમવર્તીસૂત્રનો પૂરો આધાર મળે છે.^૫ આપણે અણીએ જીએ કે શતાનીકની જૈન અવસ્તી પણ મહાવીરની દૃઢ અનુધારિની હતી.^૬ ઉદાહરણ, તેના ચમુર અંદરમંચ તથા તેના અનુગામીએ વિષે જરા નિષ્તાપથી પછી ચર્ચન કરીશું, ચર્ચા અહીં મત્ર એટલું ઠીક થકાચ કે જૈનો તે જૈન હોવાનો કાચો કરે છે એટલું જ નહિ પણ માને છે કે તે જૈન મહાન શબ્દ હતો, જેણે કેટલીક મહાન છત્રે મેળવી હતી અને અવસ્તી, અમ તથા મત્રમાં શબ્દકૃત્તિ સાથે વૈવદ્ધિકે નોંધેલ જોયો હતો.^૭

1. Mahavira had been to Kashi during the years of his wanderings before he was endowed with Kashi's title. It so happened that during his stay there Lord Mahavira, owing to some vow that he had taken, did not accept any food for some days, and hence
જુલાઈની મહા ટુલેમાનિમૂળ તેજ (રાણ) અવધિય - જોના વરિષ્ઠામિ થતા વસ્તે રહેલો
—*Kashi-Sanskrit*, p. 223 Cf. *Bernstein* (Mra.), op. cit., p. 40

2. મુનિસ્યમી અમ તથા ચર્ચા જા જ અવધિયારિયા જા જ અવધિયારિયા વસતી
અવધિયારિયા વસતી અવધિયારિયા અવધિયારિયા —*Kashi-Sanskrit*, pp. 222, 223 Cf. *Kashi-Sanskrit*,
Shikhar 7122, vol. 112, p. 306

3. Raychaudhuri, op. and loc. cit. Cf. Bernstein, op. cit. p. 94, n. 2

4. Friedman, op. and loc. cit. The *Kashi-Sanskrit* says that Udayaka's son Udayaka was the father of Udayaka. Thus the *Kashi-Sanskrit* reverses the order certainly wrongly. —*Ibid.* Cf. Tawney (ed. Pinner), *Kashi-Sanskrit*, I, pp. 95-96 Raychaudhuri, op. and loc. cit.

5. જુલાઈનીમન રહી જૈને સવાઈવન રહી જુને વૈદ્યવન રહી મુનિ મિત્રાવરિય રહેલ અમ અવધિયારિયા અવધિયારિયા અવધિયારિયા અવધિયારિયા —*Ibid.*, vol. 411, p. 328.

6. જા જ જા અવધિયારિયા અવધિયારિયા અવધિયારિયા —*Ibid.*, vol. 413 p. 328

7. Friedman, op. cit. p. 123

ઘેટકની યોગી પુત્રી શિવાને વિચાર કરતાં આપણને ત્યાં છે કે તે જવન્તી મા પ્રાચીન માળવાની રાજધાની ઉજ્જૈનનાં^૧ અંદ્રપ્રદોતને પછી હતી.^૨ તે અંદ્રપ્રદોત મહાસેન કર્ણકેર પ્રદોત, મહાન લશ્કરનો અધિપતિ^૩ અને વંસ જયવા વત્સ દેશની રાજ્યાની કૌશાગ્નિના રાજા ઉદાચનના ચતુર તરીકે બાણીતો છે.^૪ યાં સ્થિતિ ડેવીસ કહે છે કે “બુદ્ધના સમયમાં અવન્તીનો રાજા કર્ણક પ્રદોત હતો કે જે ઉજ્જૈનમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને લગતી હપકથા જતાં છે કે તે અને તેનો પદોશી કૌશાગ્નિનો રાજા ઉદેન સમકાલીન હતા, તે ઉપરાંત વૈવસ્વિક સંગ્રહથી બેડાબેલા હતા અને લક્ષ્મી પદ્મ બંનેએ જામ લીધા હતા.”^૫ આ હપકથા જૈન સહિત્યને સંપૂર્ણ મળતી આવે છે.

ઉપરોક્ત પ્રમાણથી જાણી શકીએ છીએ કે વત્સનો રાજા ઉદાચન જવન્તીના પ્રદોતની ઠંન્ધા વાસવદત્તાને^૬ પરણ્યો હતો.^૭ આં હેમચંદ્ર આપણને દૂકમા કહે છે કે અંદ્રપ્રદોતે રાજાનીક પાસે મુજાવતીની માગણી કરી હતી અને તેની ના પાડવાથી તેના ઉપર અભક્તિ કરી હતી. તે દરમિયાન કોમ જન્યું કે રાજાનીક મરણ પામ્યો અને જ્યારે મહાવીર કૌશાગ્નિ આવ્યા ત્યારે અંદ્રપ્રદોતે તેમની પ્રતિભાથી અભક્તિ વૈત્તુત્તિ છેડી અને ઉદાચનને કૌશાગ્નિનો રાજા બનાવવાના વચન આપે મુજાવતીને સાંધી થવા સ્થળ આપી.

“વત્સને રાજા આ ઉદાચન પ્રેમ અને સહસંયુક્ત નુકૃત કથાઓના મહાન વક્ત્રવામાં મધ્યસ્થ અધિકૃત છે અને તેમાં અનુપમ મુદરી વાસવદત્તાને પિતા ઉજ્જૈનનો રાજા પ્રદોત પદ્મ કોઈ જામ કાઢવતો નથી.”^૮ હેમચંદ્ર ઉપર ઠેકી ગયા તેમ તેણે અવન્તી, જામ અને મગધના રાજકુટુંબો સાથે વૈવસ્વિક સંગ્રહ જાણે મનાવ્યો છે. સંપૂર્ણ વિવેચન ન પણ હોય એવા બુદ્ધાબુદ્ધા પ્રમાણથી આપણે જાણીએ છીએ કે

1. Cf. *Ashtadshati*, p. 677

2. Cf. *Day op. cit.* p. 259

3. Cf. *Pradipat*, op. cit. p. 230

4. Cf. *Raychandburi*, op. cit., p. 83. Koushika-Nagar or Kolsan was the capital of Vatsadesa or Vatsyadesa, the kingdom of Udayana. —*Day op. cit.*, p. 98. Cf. *ibid.*, p. 22.

5. Klyas Derida, *C.H.L.*, I, p. 185.

6. Cf. *Ashtadshati*, p. 674. Hemachandra, *Trishakti-Samiti*, Part I, pp. 142-143.

7. Avanti roughly corresponds to modern Malwa, Narmar and the adjoining parts of the central provinces. Prof. Bhambalker points out that the *Ashtadshati* was divided into two parts the northern part had its capital at Ujjain, and the southern part, called Avanti Dekshinapatha had its capital at Mahismati or Malismati, usually identified with the modern Mandla on the Narmada. —*Raychandburi*, op. cit., p. 82.

8. Cf. Hemachandra, op. cit., XII, p. 107

9. Rapson, *C.H.L.*, I, p. 311. Cf. *Raychandburi*, op. cit., p. 122. Further, *Ancient Indian Historical Traditions*, p. 255.

અવન્તીના રાજા પ્રયોતની કન્યા વામુદેવતા વા વામુદેવતા તથા મગધના રાજા હરીકની બેન વદાવલી અને અગ્રના રાજા હરવર્મની પુત્રી તેની રજ્જીએ હતી.^૧ આમં વામુદેવતા એ ઉદાસની પદ્મરાણી હતી બીજા અને હેન એ બંને સહિત્યમાં 'અવન્તીના પ્રધાનની કન્યા વામુદેવતા કાશ્યપિનના ઉદેનની રજ્જી અથવા તેની જણ સ્ત્રીએમ્મની એક દેવી રીતે બની તેની અદ્ભુત અને લાળી કથા આપેલી છે.^૨ ખર્મ પ્રતિ તેની મનોવૃત્તિ વિષે તેા ઉદાસની સાથે તેની મતા, ભિન્નિસાર બેટુણ અને અન્ન સ્ત્રીમીએ ૭ તે સમયે લેનધર્મના અન્કડી હતા તેના આશયો હતા અને કાંઈ નહિ તેા તેના મનમં આ બધું જનધર્મ પ્રતિ સન્માન અને સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય રહેજ નહિ.^૩

અવન્તીના પ્રયોત અને તેની પત્ની સિવના લેનધર્મ પ્રતિ અલ્પ મટે આઠ દેમચંદ્ર કહે છે કે તેમને જનધર્મ માટે જૂઠા માન હતું અને તેની આજ્ઞા પછીજ અમાસવલી અર્ધિ તેની આઠ રજ્જીએએ કાશ્યપિની યુગાવલી સાથે સ્ત્રીધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.^૪ સૌવીન્ય ઉદાસન સાથેના સંબંધમાં એક અગ્રા કે પ્રયોતે પોતે બહેર કર્યું હતું કે પોતે જન છે એ કે બાદ અને હેનો એ બંને અવંતીજિતિના ભુતમ અને ધુનંતાથી રજ્જીયા છે.^૫ પરંતુ આ ખાસ પ્રમતમાં તેને પોતાની અવંતે બાદી રીતે જન કહેવાનું કંઈવાજ કાણુ અણુતુ નથી. એ તેણે પોતાને માટે શંકાજ હોવ તા આ કસ્ત બીજા કોઈ જાણનાથી તે ખાવાની ના પાડી શકેલ. આ વાત સત્ય હો કે કલ્પિત, છતાં એક વાત ચોક્કસ છે કે આ પ્રસંગનો ઉદેશ આ કે બીજા રાજાના અજાણ સ્વભાવની છાપ અથવા કસ્તા બુદ્ધિ છે. મુખ્ય ઉદેશ એ અણુતુ છે કે ઉદાસન પ્રયોતનો વેદી હોવા છતાં પોતાના ધાર્મિક અનુભવના વિવેચનમાં હેન કે અવંત કોઈને પશુ તે કેવી એવા ઉપેક્ષે ન હતો.

1 Cf Raychaudhuri op and loc. cit. Pradhana, op cit pp. 222, 245. Tradition has preserved long story of adventures of Udaya and his three sons —Riya Datta, op. cit. p. 187

2 Cf Riya Datta, *Indian India*, p. 6. *Kapila Sutra*, p. 674; Hemacandra, op. cit. pp. 142-143

3 માળી મગધનું મગ ન હોવાથી પણ વામુદેવતા. loc.—*Chagana*, vol. 42, p. 536.

મદાનુભવનાવા અગ્રી સહિતિહીં.

અગ્રના અવંતના મગીનુભવે- વિવાદ ॥

—Hemacandra, op. cit. 223, p. 167

4 Cf Riya Datta, op. cit. loc. cit. હોવાને —*Analytical Sutra*, p. 309. *Udayadatta* op and loc. cit. યુગાવલીજ —*Kapila Sutra*, *Sambhiti* 7-122, vol. 52, p. 193

5 Cf *Analytical Sutra* 309. Meyer (J J), op. cit. pp. 108-111; *Kapila Sutra*, *Sambhiti* 7-122, vol. 52 p. 192

આમ ઘેટકની સાત ઠન્માઓમાંની પ્રભાવતી, પદ્માવતી, મૃગાવતી, શિવા અને ઘેલણા એ અનુક્રમે સૌવીર બાગ, વત્સ (વસ) અવતી અને મગધના રાજ્યો સાથે પરણી હતી. આમાંના છેલ્લા ત્રણ નામો સોળ મહાજનપદની જોડ અને જેન પાંચીઓમાં આવે છે.^૧ અ્યારે સૌવીર રેશ વિષે કાઈ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી. ઘેટકની બાકી સ્ત્રેષ જ ઠન્માઓમાં અ્યેલા મહાવીરના મોટાભાઈ કુડામના રાજા નંદિવર્ધનને પરણી હતી,^૨ અ્યારે મુખ્યેજા મહાવીરની શિયા સાંખી કઈ હતી.^૩ આ બધી કહીકતો વખતાનનો પ્રભાવ તેમની માતા સિચ્છવિ રાજઠન્મા ત્રિશલા દ્વારા કેટલો દેશવસેલ હતો તે ઠીક સ્પષ્ટ કરે છે આ પરથી એ/લું તેા અ્યુત્ત છે કે મહાવીરના પોતાના સમયમાં સિચ્છવિઓ કાત્રિયો કહેવાતા એ પોતાના ઉચ્ચ કુળનું અભિમાન રાખતા અને પૂર્વે કાસ્તમાં ઉચ્ચતમ ગણાતા રાજાઓ તેમની સાથે વિવાહ કર્યાં જોડવામાં ઝીરવ માનતા.

દૂકમાં મહાવીરના સુધારેલ ધર્મને સિ છવિઓ અને તેમને અંબે વૈશાલીના રાજાઓ દ્વારા તેની શરૂઆતના વખતમાં વ્યારે બાબૂથી તારા અપ્રથમ મળ્યો.^૪ તે ઉપરાંત મહાવીરનો ધર્મ તેમનાથી જ તે વખતના મહાન સમૃદ્ધ રાજાઓ સૌવીર અંબ, વત્સ અવતી, વિરેક અને મગધમાં ફેલાયો. અ્યજ કાસ્તથી જોડાંથે વૈશાલીના સભ્ય ઘેટકનો ઉચ્છેષ જ કસતા નથી એ કે તે આપણને વેશાલિના અવસ્થિત બંધારણની મહિતી આપે છે.^૫ ડાંબ યાકેળીના શબ્દોમાં કહીએ તેા લુહોએ તેનો ઉચ્છેષ જોટલા માટે નથી કર્યો કે તેના પ્રભાવને લાભ પોતાના કરીકને મળ્યો હતો; પરંતુ જેનોએ પોતાના વીર્ધકસના મામ્દ અને અપ્રથમતા જેના પ્રભાવથી વૈશાલી જેનધર્મનો મજબૂત કિસ્સો બન્યો હતો તેનું બહુમત કર્યું છે અ્યારે લુહો તેને પાખડીઓના જોક મઠ વરીકે અ્યુત્તે છે.^૬

અ્ય ઉપરાંત સિચ્છવિઓ વિષે જેનસુત્રમાં છૂટાઠવાયા ઉચ્છેષો મળી આવે છે એ જોમ પૂરવાર કરે છે કે તેઓ જેનો જ હતા. મૂત્રફૂતાગ એવા અપ્રયુને અ્યુત્ત છે કે તેઓના માટે જેનો બહુમત થશવતા હતા તેમાં અ્યુત્તયું છે કે "પ્રાસક્ત કાત્રિય, ઉચ્ચ અથવા સિચ્છવિ બતિની કોઈપણ અખિત ત્તરમાં કાપલ કઈ સિયા મળી જમે છે છતાં તે પોતાના ઉચ્ચ યેત્રના કારણે અખિત થતી નથી."

1. Cf. *Rajchandra*, op. cit., pp. 69-70.

2. Cf. *Asvaghosha*, p. 877. *Hernandesa*, op. cit., 192, p. 77.

3. Cf. *Asvaghosha*, p. 686. *Hernandesa*, op. cit., 266, p. 80.

4. Cf. *Dry*, *Notes on Ancient India*, p. 222. *Baillie*, *Indian Soc. of the Jains*, p. 27.

5. Cf. *Jacobi*, S.B.E. xxi., list p. xli. See *Turner*, J.A.S.B. vi., p. 892.

6. *Jacobi*, op. cit. list, p. xli.

7. *Jacobi*, S.B.E., xiv p. 221.

કષ્ટમુખમાં ઉત્તેજ આપે છે કે ^૧ જે ઘરે બે મહાવીર સર્વ કર્મો સ્વ કરી નિર્વાણ પામ્યા તે સારે કાશી કેમલના રાજાઓ, નવ મસ્તકિ રાજાઓ અને નવ વિશ્વરૂપ રાજાઓને મનપ્રસન્નિવન તરીકે ઉત્સવ ઉજવે છે, ^૨ કાશ્યુ કે તેઓને કસ્ટુ કે સર્વસરૂપ આધ્યાત્મિક રીતે અસ્ત્રાચાર્ય પાસે ન રીતે કરીએ. ^૩

જનમુતેના આ જે ઉત્તેજ ઉપરના ઉવાસમદસ્યોમામા જિતશત્રુ રાજાને ઉત્તેજ છે ^૪ કર્નકેના અભિપ્રાય પ્રમાણે જેન અને વિશ્વરૂપ રાજા ચેટકનો નિર્ણય કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. જેનેના સાતમા અમના ઇશ અધ્યક્ષનામના પ્રથમ અધ્યક્ષનામં મુખમાં જન્મને કહે છે કે

“ જરેખર ! જન્મ ! તે કાશી તે સમયે વલ્લિવગમ નામ નમર હતું... વલ્લિવગમની બહાર ઇશાન ખૂણમાં એક શિપલાસ નામનું ચૈત્ય હતું તે વખતે વલ્લિવગમનો સ્વજન હતો હતો... તે સમયે તે ગામમાં અઘનંદ નામનો ચૂડસ્થ વસતો હતો જે સમુદ્ધ અને સર્વશ્રેષ્ઠ હતો.

“ તે સમયે, તે કાશી સમયે બે મહાવીર તથા પદ્માર્ચ, શોકમૂલક તથા ઉપદેશ સામગ્ર્ય આપ્યો હતો. સ્વજ કુલિયે એક પ્રસન્ને કપુ હતું તેમ સ્વજ હતો પશુ તેમને ઉપદેશ સામગ્ર્ય બહાર આ પે હતો અને આમ તે તેમની સેવામાં રહ્યો હતો. ^૫

અહીં જે હતો તેને ઉત્તેજ છે તેને ડા. કર્નક અને ડા. બારનેટ ^૬ મહાવીરના મારા ચેટક કે ચેટક તરીકે જાણાવે છે. કાશ્યુ કે આપણે હવે પછી બેદ્રિ તેમ હતો તેને વલ્લિવગમ જે વેશાલીનું બીજું નામ કે તે નામથી જાણાવે તેના કેઈ ભાગ હતો. ડા. કર્નકેના સંજમાં મૂકીએ તો સર્વપ્રસન્નિવન હતો તેને વિદેહની રાજાની મિત્રિતાના સ્વરૂપ તરીકે ઉત્તેજ છે... અહીં તેને વલ્લિવગમ અથવા વેશાલીના સ્વરૂપ તરીકેને ઉત્તેજ છે. બીજી વાર મહાવીરના મારા ચેટક વેલ્લિ અને વિદેહના સ્વજ કહેવાય છે આ પશ્ચી જલુપ છે કે હતો તેને ચેટક એક જ ભક્તિ છે. જગી સ્વજ કુલિય જેની સાથે સ્વજ હતો તેની તુલના કરવામાં આવી છે તે બીજે કેઈ નહિ પણ મારાના સ્વજ મિત્રિસારને પુત્ર અને અનુગામી અલ્લ-શત્રુ છે. જગી અમારે આપણે બહુએ હીએ કે કુલિય તેના પિતાની જેમ મહાન જન હતો.

1 The Jains celebrate the *Mulas* of Mahavira with an illumination on the night of new moon in the month Kārtika. —Jacobs, *J.R.E.*, xxi, p. 205.

2 Ibid.

3 one of the eleven disciples (*Govattara*) of Mahavira, who succeeded him as head of the Jain sect, being himself succeeded by Jamāl, the last of the so-called *Kevā*. —Horslev, *op cit* p. 2, 5.

4 Kārtika is known to the Jains as typical example of *fasted* by adherent of Jainism. Cf. *Encyclopaedia, Page Shāstra* chap. 1 151; Horslev, *op cit* pp. 7 E.

5 Ibid pp. 7 & 8.

6. Barnet, *op cit* loc. p. 4. For further references to Jainism in the eighth and the ninth *Arges* of the Jains see *ibid.*, pp. 82, 113.

7 Horslev, *op cit* p. 6, 9.

ત્યારે તુલના બંધનસવી લાગે છે. આ પરિસ્થિતિ તેની જીવગી સુધી ટકી હતી કે કેમ તે પછી તપાસીશું. પરંતુ એટલું તો યોગ્ય છે કે તેને હૈન ધર્મે માટે ખાસ સહાનુભૂતિ હતી.^૧ અને તે એકથી વધારે વખત મહાવીરના સ્વર્ગમાં આબેસ હતો.

આપણે જોઈએ છે કે આ કૃષિય જાણવા કૃષિકને હાથી—જેને હાઈને તેનો નાનો ભાઈ વેશાલી નામી ગયો હતો તેને—માટે તેના પિતામહ ચેટકની સાથે સુદ ધનું હતું. આ ઉપરાંત જોમ જમુસ છે કે અબલયનુ સાથે હરિકૃષ્ણિયા એટલે જિતયનુ કહેવાયો હોય. ડૉ. હર્નલે કહે છે કે “મમ્મનો સભા અબલયનુ જે એક વખત મહાવીરનો અનુયાયી હતો અને પછી ભુદનો અનુયાયી બન્યો હતો તેની સાથેની હરિકૃષ્ણિયા તેણે જિતયનુ નામ ધારણ કર્યું હોવું જોઈએ. હૈનોને અબલયનુ કૃષિકના નામથી જાણીતો છે અને તેજ નામથી જાહી અને બીજે જિતયનુ સાથે તેને સંસ્થાવવામાં આબેસ છે.”^૨

આ બધી સંકેશાઓ પરથી સિદ્ધિ થાય છે કે જોમ જોમ સમ લાગે છે કે વિદેહોની જોમ તેઓ પણ હૈનો હતા. આ માન્યતા સ્વીકારીએ તો સહિસ્રપલ સિદ્ધિ થાય છે. જિતિ મહાવીરના સુધારેલા ધર્મને સંમિલિત કરવાનો સુચ્ચ આધાર હતો. તેમની રાજધાની મહાવીરના સમયમાં હૈનોનું કેન્દ્ર બની હતી. હૈન સહિસ્ર પદથી જાણ્યો છે કે મહાવીર સિદ્ધિ થયેલાની રાજધાની સાથે નિકટ સંબંધમાં આબેસ હતા. વેશાલી હૈનોના છેલ્લા ટીકેકરને પોતાનો પુત્ર હોવાનો કાવો કરે છે. સૂત્રકૃતાગ મહાવીર વિશે નીચે પ્રમાણે કહે છે “પૂજ્ય અર્હત, તાતુપુત્ર, વેશાલીના પ્રસિદ્ધ નિવાસી, સર્વજ્ઞ, સમ્મત, શાન અને ફરીનકુલ આ પ્રમાણે શિષ્યા.”^૩ “હૈન સુત્ર ઉત્તરામ્બવનમાં આજ હરિકૃષ્ણિયા રેશ્વર સહિત મળી આવે છે.” મહાવીર વેસલિએ જાણવા વેશાલિક થા વેશાલીનિવાસી કહેવાય છે. વળી અભયદેવ ભગવતીની /કીમાં (૨, ૧, ૧૨, ૨) વેશાલિકને મહાવીર તરીકે જોગજાણે છે અને વેશાલીને મહાવીરજનની જાણવા મહાવીરની માતા કહે છે. ^૪ આ ઉપરાંત કલ્પસૂત્ર પરથી જાણ્યો છે કે મહાવીર પોતાના સાધુજનના પોતાની માતૃભૂમિને જુસ્મા ન હતા અને તેથી જરૂર ચોમાસામાંથી લગભગ ૧૨ ચોમાસાં તેમણે વેશાલીમાં કર્યા હતા.

વિરોધમાં જુદા જુદા પ્રમાણોથી સિદ્ધિ થયેલી રાજધાની સાથે રાજદ્રીય અને સામાજિક દૃષ્ટિએ જાણી લાગવગ ધરાવનાર સમૃદ્ધ રાજ્યનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો

૧. હર નં છે કૃષિય તથા સમય સમય મહાવીર વરણિ વજગતિ —*Archaeologia* 380a, 33, p. 75

૨. Hoernle, *op. cit.* and *loc. cit.*

૩. For further facts about the strength of Jasmun in Vashli see Law (B. C.) *op. cit.* pp. 72-75. Jacobs, *op. cit.*, p. 134

૪. Jacobs, *S.B.E.* xiv p. 261.

૫. Cf. *Uttarāmbavan Sūtra*, Lecture VI. 17 Jacobs, *op. cit.* p. 77

૬. *Law* (B. C.), *op. cit.*, pp. 31-32.

૭. Jacobs, *S.B.E.*, xiii, p. 264. Cf. *Law* (B. C.) *op. cit.* pp. 33-33.

આપના તે વિશે કહ્યુંપણ કહે છે કે “વરાહી અને વણિજામના બાર.”^૧ યેં હર્નસે અને નેતાલાકે ડે આથી એક પાશુ આગળ વધે છે અને કહે છે કે વેરાહીનું પ્રાચીન શહેર કુંડપુર અથવા વણિજામના નામથી જોગખાતુ હતું, તેમ હજાર અંતે એ વાત કબૂલ કરે છે કે કિષ્કિન્ધાઓની સ્થાપના યેરાહીના તે જણે વિભાગે હતી.^૨

આમ એવું તો જોઈએ જાય છે કે કુંડપ્રામ વરાહીના મુખ્ય ત્રણ ભાગોમાંના એક હતો, જેની સ્થાપનામાં શ્રીક સ્થાપને મળતી આવે છે. આ નામની નવીન સ્થાપનામાં, અત્યંત સંસ્કારો, રીતરિવાજો પાર્શ્વિક વિચારો તેમજ વિધિવિધાનો ભારના નકમચકાતની આપણને બાબતે કહે છે. વળી આ વસ્તુ પ્રાચીન વંદિક સંસ્કૃતિ નવીન વિકાસ આપી શકી હતી અને વિશ્વસ્થાયી પ્રવૃત્તિ જોઈએ આ નામવંદિક પાર્શ્વિક નવીન કિલ્લાની જાતની હતી તેની અત્યંત નીચે અજબ પરિવર્તન કરી શકી હતી.

યેં હર્નસે કહે છે કે “તે એક અપર્યાપ્તપ્રકારે સ્થાપના તેની મુખ્ય ક્ષત્રિય ભવિના મુખ્ય મહાસેનાની અનેક મંડળીમાં વેણિત થતી હતી. તથા નામ પાસે કરનાર અધિકારી તેના પ્રમુખ કહેવાતા અને તેને અમલ તથા સેનાપતિ કહેવાતા હતા.”^૩

આના પ્રવચનનાંકે રાજ્યોના વેરાહીના વંદિક અને કુશિનપુર (કુશિનપુર) તેમજ પાવાન મહિ રાજ્યો મહાવંદિક કહેવા જાય છે. જેમ વિદેશમાં સ્થાપના પડી જાય તેવી વંદિકઓની પ્રવચનના સ્થાપના હતી.”^૪ આમ જૂની સ્થાપનાને બાદે કુંડપ્રામ તથા બીજા સ્થાપનાની ક્ષત્રિય ભવિના પ્રમુખપરે વેરાહી જેવા પ્રવચનનાંકે મહાસેના સ્થાપના એ કે દેશના સ્થાપના વાગાવંદિક પ્રવચની રીતરિવાજની મહાન મુલાકાતે વિચાર કરતા આજ પ્રવચનનાંકે સ્થાપના અપર્યાપ્તપ્રકારે હતી.

યેં હર્નસે કહે છે કે “માથેની સ્થાપના રાજ્યોની વૃદ્ધિ અને વિકાસ પહેલાના ઉત્તર કિલ્લા પડતી જુદી જુદી આર્થિકપ્રકાર પ્રવચિત સ્થાપના સ્થાપના પડી જાયના બેકે સ્થાપના આપેલા નિવેશનો ઉપરથી પ્રાચીન પ્રવચનનાંકે સ્થાપનાનીને ડીક પચાસ

1. Jacobi, op. cit., p. 284

2. “Vāṇyagāṇa, Skt Vāṇyagāṇa another name of the well known city of Vāṇī (Skt Vāṇī), the capital of the Lachari country. In the Kāṇa Sūtra it is mentioned separately but in close connection with Vāṇī. The fact is that the city commonly called Vāṇī occupied very extended area, which included within its circuit besides Vāṇī proper (now Bheri), several other places. Among the latter were Vāṇyagāṇa and Kōṇḍagāṇa or Kōṇḍapera. These still exist as villages under the names of Bheri and Bherkenda. Hence the joint city might be called, according to circumstances by any of the names of its constituent parts. —Hortale, op. cit., n, pp. 3-4. “Vāṇyagāṇa—Vāṇī or (Bheri) in the district of Moṇḍarpar (Turk) in fact, Vāṇyagāṇa was portico of the ancient town of Vāṇī. Kōṇḍagāṇa—it is another name for Vāṇī (modern Bheri) in the district of Moṇḍarpar (Turk) in fact, Kōṇḍagāṇa (Kōṇḍagāṇa), now called Bherkenda, was part of the suburb of the ancient town of Vāṇī. —Day op. cit., pp. 23, 107

3. Cf. Stevenson (Mrs.), op. cit., p. 22; Rajchandhari, op. cit., pp. 75-76.

4. Id., pp. 82, 136. Cf. Thomas (F. W.), C.H.I., I, p. 431.

જગુપ્ત છે ત્યારે જૈનોના ઉછાા તીર્થંકર શિશુબિજોના નિકટ સબોધાર્થ કતા તેનું ખરું સ્થાન સમજી શકાય તેમ છે. ઠી. લો જણાવે છે કે “મહાનગરી સર્વ શ્રેષ્ઠ વેશાલી ભારતીય ઇતિહાસગ્રંથ શિશુબિ સમ્બંધોની સાબધાની તરીકે તેમજ મહાન અને શક્તિશાળી વલિય જાતિના કેન્દ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ મહાનગરી જૈન અને જોદ્ધ ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે નિકટ સબંધ ધરાવે છે. એ/જુજ નામ પાછુ ઇ. સ. પૂર્વે પંચમસે વર્ષ ઉપર ભારતના ઇશાન ખૂણામા ઉત્પત્તિ થયેલ બે મહાન ધર્મસ્થાપકોના પવિત્ર સ્મરણો પોતાના ઘટ પર સમાવે છે.”^૧

એક વાત કહી વિચારવી જોઈ છે અને તે વશાલી અને કુરુગ્રામના સંબંધ વિષે.^૨ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર વશાલી ભારતનું એક સમૃદ્ધ શહેર હતું એમ વિશ્વાસ એક વાત થાયછે છે કે કુરુગ્રામ એ ઉપર મુજબ વશાલીનો એક વિસ્તાર કરી જા અને જોદ્ધ એ બનેલી ફલકથાઓના આધારે કહેશે.^૩ શેકે હીલ^૪ વચેરે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે કે વેશાલી ત્રણ વિસ્તારમાં વહેંચાયેલું હતું. “એક વેશાલી પાતે કુરુપુર અને વલિયગ્રામ એ આખા નગરના સેવકાળના અનુક્રમે નેશંત્ય, ઇશાન અને પશ્ચિમ વિસ્તારરૂપે હતા.”^૫ આ ઉપરાંત એ ત્રણે વિસ્તારો સાથે વેશાલીનો નિકટ સંબંધ કહે, કારણ કે મહાવીર કુરુગ્રામના જન્મના છતાં વેશાલીનિવાસી કહેવાતા અને વેશાલીમાં ૭ જાડે શ્રેયસ્ક મહાવીરે

1 Law (B C) op cit p 31. “This was the capital of the Licchavis, already closely related by marriage to the kings of Magadha. It was the headquarters of the powerful Vajjian confederacy. It was the only great city in all the territories of the free class who formed so important a factor in the social and political life of the sixth century B.C. It must have been a great flourishing place.—Rhye Devada, op cit pp 40-41. Charpentier, C.H.L. I, p. 157

2 “Under the name of Kurugama the city of Valsali is mentioned as the birthplace of Mahāvīra, the Jain Tirthankara, who was also called Vessali or the man of Valsali. It is the Kurugama of the Pāṇinīs.—Day The Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India, p. 107

3 Hoernle, op. cit pp 37

4 Rockhill, The Life of Buddha, pp 63-68

5 Hoernle, op cit p. 4. Cf Law (B C), op cit p 28; Day op cit p. 17. It may be mentioned here that in the *Uvaggala-Jātaka* there is something in connection with Vāṣṭagāma to the following effect: “At the city of Vāṣṭagāma, in the upper, lower and middle classes.”—Hoernle op cit, i, p. 36. Coincidentally enough this agrees with the description of Valsali given in the *Dāśa*.—Rockhill, op cit p. 62. “There were three districts in Valsali. In the first district were 7000 houses with golden towers, and in the middle district were 14,000 houses with silver towers, and in the last district were 21,000 houses with copper towers. In these lived the upper, the middle and the lower classes according to their positions.—Cf Hoernle, op cit i, p. 4. 6 Day has taken the three districts or quarters “Vāṣṭi proper (Bāṣṭi), Kurugama (Bāṣṭi), and Vāṣṭagāma (Bāṣṭi)” as “inhabited by the Brahmins, Kshatriyas and Vaisya castes respectively.—Day op cit, p. 170.

ગાંધી તે વિરે કષ્ટપમૂત્ર કહે છે કે “વૈશાલી અને વલ્લિહામમ જાન.”^૧ યેં હનંસે અને નરોદાસ ટે આથી એક યમજું આમગ વપે ૬ અને કહે છે કે વૈશાલીનું પ્રાચીન શહેર કુંકુરુ બધવા વલ્લિહામમા નામથી જોગળાનું હતું તેમ દંતાસ અતે એ વાત કબૂલ કરે છે કે સિમ્ધલિજોની સમ્પત્તીના વૈશાલીના તે બંને વિભાગે હતા.^૨

આમ એટલું તો બાહ્ય યાત્ર છે કે કું આમ વશાલીના મુખ્ય ત્રણ ભાગેમને એક હતો; જેની સમ્પત્તિઓથી શ્રીક રાજ્યને મળતી આવે છે આ મમ્પત્તી નવીન સમ્પત્તિઓ, મર્ત્તર સંરચાઓ, રીતરિવાજો, ધાર્મિક વિચારો તેમજ વિધિવિધાનો સ્વરત્તર નકમ્પત્તિઓની આપણને જાણી કસવે છે જાણી આ વળતે પ્રાચીન વલ્લિહા સંસ્કૃતિ નવીન વિકાસ ગ્રામી સ્ત્રી હતી અને વિશ્વ-વૃદ્ધિ પ્રવૃત્તિ, જેમથી આ સમ્પત્તિ ધાર્મિક નવીન દિશ્વત્તર જામી હતી તેની અનુ નીચે બહુજન પરિવતન કરી સ્ત્રી હતી.

યેં હનંસે કહે છે કે તે એક બહુજનસત્તાક સમ્પત્તિ જણાય. તેની સત્તા ક્ષત્રિય જાતિના મુખ્ય મહાજોની અનેક મં ગ્રીમ વેપિત થતી હતી. જ્યાં નામ મહાજુ કસાર અધિકારી તેના પ્રમુખ કહેવાના અને તેને બહુત્તર તથા સેનાપતિ સ્થાપકો હતા.”^૩ “આવા પ્રમુખસત્તાક સમ્પત્તિના વૈશાલીના વલ્લિહા અને કુશિનારા (કુશિનગર) તેમજ પાવાન મહિ સમ્પત્તિ મહાજુના હતા. શામી જેમ વિરેહમં સમ્પત્તિના પડી સમ્પત્તિ વલ્લિહાજોની પ્રમુખસત્તા સ્થાપક હતી.”^૪ આમ જાણી સમ્પત્તિને જાણે કુંઆમ તથા જીમં સમ્પત્તિ ક્ષત્રિય જાતિના પ્રમુખપદે વૈશાલી જેવા પ્રમુખસત્તાક મહાજુના સ્થાપકો એ કે રેશના સમ્પત્તિ જાણવજુમ પ્રવૃત્તિ શૈશુનામની મહાન મત્તાનો વિચાર કરતા આવા પ્રમુખસત્તાક સમ્પત્તિ બહુજનમથી હતા.

યેં હનંસે કહે છે કે “મોરોની સર્વજોમ સમ્પત્તિની વૃદ્ધિ અને વિકાસ પહેલાના ઉત્તર દિશ્વત્તર જાતી જુદી જુદી આર્થિકમમ પ્રવૃત્તિ સમ્પત્તિ સ્થાપકોના પાલી જાણના જોડે રાજ્યોના આપેલા નિવેદનો ઉપરથી પ્રાચીન પ્રમુખસત્તાક સમ્પત્તિનો ઠીક જાણ

1. Jastot, *op. cit.*, p. 264

2. Vākyagṛāma, Śīr Vākyagṛāma another name of the well known city of Vesālī (Śīr Vesālī), the capital of the Licchavi country. In the *Kaśī Sūtra* it is mentioned separately but in close connection with Vāśālī. The fact is, that the city commonly called Vesālī occupied very extended area, which included within its circuit besides Vesālī proper (now Bhārat), several other places. Among the latter were Vākyagṛāma and Kanda gama or Kandapura. These still exist as villages under the names of Banay and Banakonda. Hence the joint city might be called, according to circumstances by any of the names of its constituent parts.—Hosmer, *op. cit.*, p. 3-4. “Vākyagṛāma—Vāśālī or (Bāśāl) is the district of Mowānpur (Tibet) in fact, Vākyagṛāma is portion of the ancient town of Vāśālī. Kandagṛāma—it is another name for Vesālī (modern Banay) is the district of Mowānpur (Tibet) in fact, Kandagṛāma (Kandagṛāma), now called Banakonda, was part of the suburb of the ancient town of Vāśālī.—Day *op. cit.*, pp. 23, 107

3. Cf. Stevenson (Viv.), *op. cit.*, p. 23; Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 75-76.

4. *Ibid.*, pp. 23, 116. Cf. Thomas (F. W.), *C.H.I.*, I, p. 491.

જણાય છે ત્યારે જોનાના હેઠા તીર્થંકર લિચ્છવિજોના નિકટ સંબંધિત હતા તેનું જઈ સ્પષ્ટ સુમણ શક્ય તેમ છે. ઠા. લો જણાવે છે કે “મહાનગરી સર્વે મહ વેશાલી ભારતીય ઇતિહાસમાં લિચ્છવિ રાજાઓની રાજધાની તરીકે તેમજ મહાન અને શક્તિશાળી પશ્ચિમ ભારતના કેટલીક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ મહાનગરી જન અને જોદ્ધા ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ તામે નિકટ સંબંધ મળાવે છે. એટલુંજ નહિ પણ ઇ. સ. પૂર્વે પ્રચલિત નર્મ ઉપર જાણના ઇલાન જૂણામાં ઉત્પન્ન થયેલ બે મહાન ધર્મસાધનાઓના પવિત્ર સ્મરણો પોતાના ધર્મ પર સમાવે છે.”

એક વાત હજી વિવાદની રહે છે અને તે વેશાલી અને કુંડગ્રામના સંબંધ વિશે.¹ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦ વર્ષ ઉપર વેશાલી ભારતનું એક સમૃદ્ધ શહેર હતું એમ વિશ્વાસ્ત્વ એક વાત થાય છે કે કુંડગ્રામ એ ઉપર સુબળ વેશાલીના એક વિશાળ કુશી જન અને જોદ્ધા એ જોનાની ઇતિહાસમાં આધારે હોય છે.² શક હોય³ જોડે વિહારની સ્વીકારે છે કે વેશાલી ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું હતું “એક વેશાલી પોતે, કુંડપુર અને વલ્લિવગ્રામ જે આખા નગરના ક્ષેત્રજળા અનુક્રમે નેતૃત્વ, ઇલાન અને પશ્ચિમ વિભાગરૂપ હતા.”⁴ આ ઉપરાંત એ ત્રણ વિભાગો તામે વેશાલીના નિકટ સંબંધ હોય, કારણ કે મહાવીર ૬ શ્રાવણ જન્મ્યા હતા વેશાલીનીવાસી હોવાતા અને વેશાલીમાં જ જાર થોમન્ડ મહાવીરે

1 Law (B C) op cit p. 31. “This was the capital of the Licchavi clan, already closely related by marriage to the kings of Magadha. It was the headquarters of the powerful Vajjani confederacy. It was the only great city in all the territories of the free clans who formed so important a factor in the social and political life of the sixth century B.C. It must have been great flourishing place.—Rtys Devda, op cit pp. 40-41. *Chetprester C.I.I.*, I, p. 187

2 “Under the name of Khandagana the city of Valsali is mentioned as the birthplace of Mahavira, the Jaina Tirthankara, who was also called Vamsa or the man of Valsali. It is the Khandagana of the Panchajanya.—Dey The *Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*, p. 107

3 Hoernle, op cit pp. 37

4 Rockhill, *The Life of Buddha*, pp. 62-63

5 Hoernle, op cit p. 4. Cf Law (B C), op cit p. 35. Dey op cit p. 17. It may be mentioned here that in the *Udāyagā Devda* there is something in connection with Vāṇyagāna to the following effect: “વર્ણવગામે મધ્યે રાજાવગામિણિયારે ગુજાર (A the city of Vāṇyagāna, in the upper lower and middle classes).”—Hoernle op cit, I, p. 26. Curiously enough this agrees with the description in Valsali given in the *Dāna*.—Rockhill, op cit, p. 62. “There were three districts in Valsali. In the first district were 7000 houses with golden towers, and in the middle district were 14,000 houses with silver towers, and in the last district were 21,000 houses with copper towers. In these lived the upper the middle and the lower classes according to their position.—Cf Hoernle, op cit I, p. 6. 8 Dey has taken the three districts or quarters. “Valsali proper (The w.) Khandagana (Hankunda), and Vāṇyagāna (Vasla)” as “inhabited by the Brahmins, Kshatriyas and Śūdras respectively.—Dey op cit p. 178.

પાપત્વ આપદથી દૂર રહેતા^૧ જેમકે મૂત્રકૃતાગ લખાવે છે કે “પ્રાણીમત્તની દશા મો કર્મિષ્ઠ સ્થતિકા પાપમ્મ આપદરનો ત્યાગ કરતા હતા તે બીકે વળી ખાસ પોતાને મોટો બનાવેલ ખોશક પલ્લુ તેઓ લેના ન હતા છતાં પ્રાણીને દુઃખ લવાના ભયથી દુઃખ કામીથી તેઓ દૂર રહેતા અને કોઈપણ પ્રાણીને નુકશાન કરતા નહિ, અને એવો ખોશક પલ્લુ તેઓ લેતા નહિ, આ આપણા સનુદાયક સાધુઓનો આચાર છે”^૨

ઉવાસમસ્સાઓ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સ્થતિકા તેઓની સજાવાની કોષ્ટાગની બહાર દ્વિપક્ષાત્મનું ધ્યેય ધરાવતા હતા.^૩ ઝેં હર્નસે ધ્યેય શબ્દનો અર્થ “લેનામંદિર અથવા પવિત્ર સ્થાન એવો અર્થ કરે છે પણ આશ્ચર્ય રીતે ધ્યેય શબ્દ પવિત્ર સ્થાન જેમ ઉવાન, વનસહ ચા વનખંડ, સમલુચિદ્ધ અને પૂલરીઓનું નિવાસસ્થાન આવી જાય છે એ અર્થમાં વપરાય છે.”^૪ જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે પાપ ના અનુભવી વરીકે સ્થતિકાએ વેચાણ કે કુંડપુરમ મહાવીરના તેમના શિષ્યો સાથેના મુખ્ય મુશ્કેલી આગમન મો ધાર્મિક સ્થાન સમુદ્ધા હોવું જોઈએ ત્યારે ધ્યેય શબ્દનો આ અર્થ બંધાયેલો થાય છે આ ઉપરાંત સાધુના લીધા પછી મહાવીર જ્યારે પોતાની માતૃભૂમિમાં પધાસતા ત્યારે તેઓ આજ ધ્યેયનો ઉપયોગ કરતા ત્યારે તે અર્થ વધારે નિશ્ચયાર્થક બને છે.^૫

સ્થતિકા અને તેમના કુલકિરીટ મહાવીર પ્રજાવિદ્યા ધમ વચ્ચે તેમના બહુમાન મો આ પૂરતુ છે. ઠોઠા હોઈ કહે છે કે “તો પણ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે સ્થતિકાને પૂર્વજન્મની પરાયી કોમો સાથે નિકટના સંસ્કારમાં લાગવાર તેમજ જાને પણ લાગો લેણેથી પગાલો ધર્મ પ્રવર્તવાનાર મહાવીર જ હતા સ્થતિકાનું બીજું રત્ન આનંદ હતો જે મહાવીરનો એકનિષ્ઠ અનુભવી હતો. લેન સૂત્ર ઉવાસમસ્સાએ લખાવે છે કે તેની પાસે સોનાના ચાર કપડાં સોનેલાનો ખંજનો હતો, વળી ધણી અપવચ્છે બાબતો પર સજા, મહાસજા, તેમજ અધિકારીઓ અને વેપારીઓ તેની ત્રણઠું લેવાનું જાણતી માનતા હતા તેને શિવત્તા નામે પનિતતા શી હતી.”^૬

હવે વનિષ્ઠઓનો વિચાર કરતા જણાય છે કે શિશુવિદ્યા અને તેમની વચ્ચે વ્યક્ત થોપી કાઠવો મુશ્કેલ છે. “તેઓ વેચાણ સાથે નિકટ નજીક પડાવે છે જે

1 Cf. Law (B. C.), op. cit. p. 123

2 Jacobs, op. cit. p. 416. Dr. Jacobs makes note here that the term Jōtrastree is used as the synonym for the Janna. Cf. ibid.

3 Cf. Horrocks op. cit. i. p. 2

4 Ibid., ii. p. 2, n. 4.

5 Cf. ibid., i. p. 6 || p. 9 In the Kāḍḍa Sutta we do not get the Carya named Dīḍḍa, but the park of the Sāḍḍa of the Māya clan.—Kāḍḍa Sutta, Suttantāḍḍa 7.111, at 115, p. 95 Cf. Jacobs, S. B. E., xix, p. 267 Horrocks, op. cit., pp. 4-5 Stevenson (Māra) op. cit. p. 31.

6 Law (B. C.), op. cit. p. 125 Cf. Horrocks, op. cit. pp. 7-9.

આવ છે અને જ્યાં બાળાને મૌલ્યગ્રામ્યની સ્થાપના થઈ જવાનાર સજ્જીવિત પ્રજાસુત્રને ગેર છે.” એટલું કહેવું પૂરતું છે કે નાન જાણના નામ બલિના મુખ્ય પુત્ર સિદ્ધાર્થે સખ્ય તંમજ શબ્દમંજરામાં ઉચ્ચ પદ મેળવેલું હોવું એક જો કે જ્યાં પરિણામે તે એક પ્રજાસુત્ર શબ્દની મિત્રિયાને પસંદી શમ્યા હતા.^૧

હવે યત્રિકોનો વિચાર કરતા જણાય છે કે તેઓએ કાત્યવર્ણને એક સર્વોત્તમ ધાર્મિક મુશરફ આપ્યો છે અને જ્યારે જલિય/ શા સિદ્ધિના શબ્દમંજરાની મુખ્ય બલિએકાએ એમનું સ્થાન આપણે એક જ્યાં છીએ ત્યારે જાનિય બલિ વરીકે તેની ઉપરોક્તિ સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય છે તેઓ “સિદ્ધાર્થ અને તેના પુત્ર મહાવીર સિદ્ધિના સ્થાનના હતા તેમનું સ્થાન કંઈકની પદ કુદપુર જાણવા કુશાલ અને કોઈકામના હતા.” તેમ છતાં તંજો કંઈકો જાણવા વેદાસિનિવાસી કહેવાતા.^૨

મિદ્ધાર્થ અને સિદ્ધિના પુત્ર મહાવીર એ યત્રિક બલિના બહેનર એક રત્ન છે આ પ્રસિદ્ધ પુત્રનો મહાન પ્રભાવ તેના બલિએકાએ પર કહેલો હતો તે વિશે તેના કથાત સિદ્ધિની ઈશ્વરના શાસ્ત્રીય સાદિત્વામાં નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે. “એઓ મંજરા મુખ્ય પુત્ર, મહાન શુભ મહાન તત્ત્વ, કોઈકમંજ, જનુભવી દીપ તત્ત્વ, વધેશ્વર અને પરિપાત્ર ઉત્તર છે.”^૩

આપણે એક જ્યાં કે મહાવીર અને તંમજ માલિયા પાંચ નંદના જનુભવી હતા અને તમી તેમની મહે નામ યત્રિકોની આજી બલિ તેજ ધર્મની ઉપસક હોય તે જાણ્યો એવ છે નામ બલિ મહાવીરના પુત્રામી પાંચના જનુભવી માધુર્યમુશરને પેલવી હવી એમ જણાય છે અને છેવટે તે શ્રુત થયા ત્યારે તે બલિના સખ્યો તેમના મહાત્મ જનુભવી જાણ્યો સુત્રામ કહે છે કે મહાવીર પ્રત્યેક ધર્મને જેમણે સ્વીકાર્યો તંજા ‘મહાવીર અને પ્રામજિક હતા અને તેઓ શ્રવણ પસંદ પસંદ થતા હતા’

આમ યત્રિકો મહાવીરની શાંતિના હોઈને જાણ્યોકરીતે નાવપુત્રના સિદ્ધિની બહુ મુખ્ય થયા. આ મુજબ યત્રિકોનું આદર્શ મિત્ર સ્વૂ કરતા કહે છે કે તેઓ પાંચ અને

1 Law (B. C.), *op. cit.* pp. 12.

2 Cf. Stevenson (Mrs.) *op. cit.* p. 22; Jacob *op. cit.* lat. p. 21.

3 The name of the clan is also given as the Kōya or Kōha clan. Cf. Law (B. C.), *op. cit.* p. 121; Herbert, *op. cit.* p. 4, n.

4 Th. L. Lange Datta says about Kōya to the following effect: “Outside of the city of Vidyāgama, in north westerly direction, there was a suburb called Kōya, which was large, strong, palatial, etc. — Herbert *op. cit.* p. 8. Cf. *ibid.* p. 4. A suburb of Vidyāgama (Bihar) is the district of Mouda (Tibet) in which the Kōya Kōha Kōya resided. Mouda, the Kōya Kōha, belonged to this class of Kōya. — Day *op. cit.* p. 102.

5 Raychaudhuri *op. cit.* p. 74. Cf. Barnett, *op. cit.* Int., p. vi; Herbert, *op. cit.* p. 4, and *ibid.* *op. cit.*

6 Law (B. C.) *op. cit.* pp. 121, 125.

7 Cf. Stevenson (Mrs.), *op. cit.* p. 21; Law (B. C.), *op. cit.* p. 121.

8 Cf. Jacob, *S.B.F.* *ibid.* p. 256.

પછી જૈન સંપ્રદાય પહેલા પંચલોદ વિષે બીજા સાહિત્યમાં આવેલ કહીકત આ વસ્તુ પૂસ્તક
કરે છે. નિમજ્જ નાતપુત્તના અનુયાયીઓ તેમના મહાન વીર્ષકતા નિર્વાણ પછી પાવામાં
જુગા પડી ગયા હતા.^૧ આ અનુયાયીઓમાં સ્વધુ અને માવક બંને હતા. કારણ કે
આપણે વાંચીએ છીએ કે સ્વધુઓના આ કલેશના કારણે પ્રવેતવસ્તોવાળા નાતપુત્તના
મુદ્દસ્ય અનુયાયીઓએ નિગાઈદો પ્રતિ દુષ્ણ વિસ્ફોટ અને અભાવ બતાવ્યા હતા.
આ મુદ્દસ્ય જૈનો આજના પ્રવેત્તજરો માફક પ્રવેતવજોમાં રહેતા હોય જોમ જણાય છે.
જુદ અને તેમના મુજ્ય શિષ્ય સ્વરિપુતે પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે મહાવીરના નિર્વાણ
પછી જૈન સંપ્રદાય પહેલા વિજાનનો હાથ લીધો જણાય છે. પશ્ચાદિન્ધુતમાં જણાયું
છે કે પાવાનો આર્ચક બડ મહાદેશમાં સમભાગમાં આનંદ પાસે મહાન વીર્ષકર
મહાવીરના નિર્વાણના સમાચાર જાણે છે અને આનંદ આ જાણવું મહત્ત્વ વિચારી કહે
છે કે મિત્ર બડ! આ મહત્ત્વનો પ્રસંગ જાણુ છું પણ પાસે છઈ જવાની આવશ્યકતા છે.
આથી, આપણે જઈને તેમને આ વિષે જણાવીએ. તેઓ જાણુ છું પણ પાસે ત્વરિત
ગતિએ ગયા જ્યાં જોકે લાંબી ગયાં જઈ.”^૨

જમી જૈન સાહિત્ય પછી આપણે જાણીએ છીએ કે મહાકિર્તિ જૈન જન્મેના અતિમ
વીર્ષકર મહાવીરની પરમ કષ્ટ હાલી આગળ જોયું તે મુજબ કંઈપસુન પછી પણ જણાય
છે કે મહાન વીર્ષકરનો નિર્વાણજન ઉત્તરવાગ નવ સિદ્ધિઓ સાથે ત્ય મહાકિર્તિ સરારો પલ્લ
હતા જે બધાએ ઉપવ્રાસવત સજ્જું હતું અને જ્યારે રામદીપકે જુગઈ ગયો છે
ત્યારે દ્રવ્યદીપકે કરીએ, જોમ કહી લીધાત્વ કહ્યો હોય.^૩ આ ઉપસત જૈનોના આક્રમ
જાન અતમહાસામ્યમાં ઉગ્ર, ભોગ, ક્ષત્રિય અને સિદ્ધિઓ સાથે મહાકિર્તિને ઉત્તેજ
આપે છે જે જન્મેના બાવીશમાં વીર્ષકર અસ્મિન્નેમિ જાણવા અસ્મિન્નેમિ બારવઈ (દ્વારિકા)
શહેરમાં ગયા ત્યારે તેમના રથને તેઓ ગયા હતા.^૪

હવે કાસી-કેન્દ્રના અદાર મહારાજાઓનો વિચાર કરવા આપણને જણાય છે કે
તેઓ પણ સિદ્ધિઓ અને મહાકિર્તિઓની માફક મહાવીરના કષ્ટ હતા. તેઓએ પણ
મહાવીરના નિર્વાણ દિને ઉપવ્રાસ અને રીપોસ્ટ કહ્યો હોય.^૫ તે ઉપસત આપણે જોઈ
આપ તે પ્રમાણે જૈન સાહિત્ય જણાવે છે કે રાજા દુષ્ટિકે જ્યારે તેના પર લગ્ન બંદો
કરી ત્યારે રાજા જોકે મહાકિર્તિ સરારોની સાથે અદાર કાસી-કેન્દ્રના રાજાઓને
પોતાની મંદિરે બોલાવ્યા હતા.

કાસી-કેન્દ્રનો વિચાર કરવા જુદા જુદા પ્રમાણોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ
કે કાસીની પ્રજા વિદેહ અને કેન્દ્રની પ્રજા સ્રષ્ટી અને મિત્ર જો બંને રીતે સંપ્રદાય

1. Cf. Boddier, *op. cit.* and *loc. cit.*

2. Law (B. C.), *op. cit.*, pp. 163-164. Cf. *Dialogues of Boddier*, pt. III, pp. 203 ff., 203, 212.

3. Jacob, *op. cit.* p. 250.

4. Burnett, *op. cit.*, p. 36.

5. Cf. *Kalpa-Sutra*, *Unpublished* 7112, vol. 126, p. 121.

ત્રિશ્વરવિજેન્દ્રી રાજાઓની કૃતી એટલુંજ નહિ પણ આશ્રય રાજાઓનું જેડ હતું.^૧ ઈ.સ. લોના અભિપ્રાય મુજબ ત્રિશ્વરવિજેન્દ્રી અથવા વજારે વિદ્યાળ આદર્શ બિહારીએ તે વર્ણવ્યો. ૬૬ પાર્શ્વેષ્ટ લખના અને બાંધી જાણીથી પ્રેસચેલા જણુષ છે મત્રમ દેશ અને વર્ણવ્યું. મહાવીર પોતાના સિદ્ધાન્તો વિકાસ સાધીને સર્વ લુપ્ત પ્રત્યે અસીમ રક્ષકાર્થેના પ્રત્યક્ષ કર્તા પછી તેમના અનુયાયીઓએ ત્રિશ્વરવિજેન્દ્રી બહુ મોટી સંખ્યામાં કૃત્તા અને જોડાયેલા અનુપાર બેનાવિધા ઉપ્ય પદવી ધરાવનાર કેટલાકે માણ્યો પણ તેમના અનુયાયી હતા.

આમ વિરોહ, ત્રિશ્વરવિજેન્દ્રી, વર્ણવ્યો અને રાત્રિંગા જેન ખમ આમે દેડલા એવજેશ છે તે એવું એમ જણાય છે કે વર્ણવ્ય અથવા ત્રિશ્વરવિજેન્દ્રી રાજાઓ મહાવીરના મુદરેક ધર્મને સ્થાપિત કરી મત્સરિકોનો વિચાર કરતા જણુષ છે કે મહાન તીર્થંકર અને તેમના શિષ્યો પ્રતિ તેમને પણ અપૂર્વ શ્રાવણી અને મન કૃત્તા.

મત્સરોનો દેશ સોળ મહાજનપદો—મહાન રેમોત્તમનો એક કહેવાય છે તે વળા જ્યો અને બીજો બન્નમ સ્વીકારે છે. મહાવીરના સમયમાં તેઓ જે નિસ્તમત્ર વહેવારોના જણુષ છે, એકની રાજધાની પાવા અને બીજાની કુશિનર કૃતી.^૨ બન્ન સમયની એક બીજાથી થોડે દૂર છે અને તે જ્યો અને જાડોના તીર્થે વારંકે જણીતી છે કન્નુ કે બન્નના ધર્મસંસ્થાપકોના ત્થા નિર્વાણ સ્થા છે “આપણું આનંદ એક જથા તે કુશલ હિન્નિપણ રાજાની પોષ્ટજામા મહાવીર રહેતા કન્નુ ત્થારે ત્થા તેમનું નિર્વાણ થયું હતું અને સ્ત્રાન્નસના કુશલસુત્ર પ્રમાણે અથારે તેઓથી પાવાના સ્થા હિન્નિપણના મહેકમાં પશુપણ આજતા કન્નુ ત્થારે નિર્વાણ પામ્યા આજે ત્થા તેમના નિર્વાણ સ્મારક વારંકે ચાર મુંદર મંદિરો આવેલા છે.”^૩

મત્સરોનો જ્યો ત્થારેનો સંજોષ એ કે ત્રિશ્વરવિજેન્દ્રી કેટલા નિકટ ન જણાય, છતાં પણ તે તેમના ધર્મપ્રચાર મટે પૂરેલા કૃતો. ઈ.સ. લોના અભિપ્રાય મુજબ આ મટે જોઈ સહિષ્ણુ પ્રમાણે છે વિદ્વાન ડેક્ટર જણાવે છે કે “પૂર્વ ભારતની બીજી અવિજેન્દ્રી જેમ મત્સરિકે વર્ણવ્યાં પણ જેન ધર્મના ધણ અનુયાયી મત્રી આવે છે મહાવીરના નિર્વાણ

1 Raychaudhuri, *op. cit.* pp. 74-75.

2 Law (B. C.), *op. cit.* pp. 67-73.

3 Cf. Raychaudhuri, *op. cit.* pp. 80-80.

4 Cf. Law (B. C.), *op. cit.* p. 147. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 79. Elys Derrin, *C.H.L.* 1 p. 175. Pāpā is corrupted of Apāpār. Pāpā or Pāpā has been wrongly identified by General Cunningham with Padraona, which is the modern name of ancient Pāpā, where Buddha ate food at the house of Canda. Pāpā is the modern name of the ancient Pāpā or Apāpār, seven miles to the east of Bihar town, where Mahāvīra, the Jain Tirthankara, died.—Day *op. cit.* pp. 143, 156. Kāśāpā or Kāśāpā is the place where Buddha died in 477 B.C. It has been identified by Professor Wilson and others with the present village of Kāśā, in the east of Gorakhpur district, and it was also recently known as Kāśāpā. Cf. Raychaudhuri, *op. cit.* and *loc. cit.*, Law (B. C.), *op. cit.* pp. 147-148. Day *op. cit.* p. 113.

5 Day p. 143. Cf. Elliot, *op. cit.* p. 27. Stevenson (Rev.), *Kaśāpāra*, p. 91.

ઉપરાંત બધી વિનંતોનો વિચાર કરના એક વાન મિત્ર થાય છે કે સ્વભાવ સ્ત્રોત મદ્દાનનપદામાના બધાજ એક યા બીજી રીતે ફોન ખર્ચની અત્ર નીચ આપ્યા હતા.^૧ સ્ત્રોત મદ્દાનપદામાના મત્રધ વિષે આપણે સાચોજ ઠક વિચાર્યું છે. આપણે ઠાણ એમ નથી કે બીજા મદ્દાનપદામા ત્રાધે આનો વિચાર શક્ય નહોતો, પણ પ્રાચીન ભારતનો આ પ્રાદ્ય-નોર્મન વેમેક્ય હવે પછીની જન અતિદુર્લભિક અર્થાનું કેન્દ્ર થવાનું છે.

દોઢ સમ્બાધરી કહે છે કે “સ્ત્રોત મદ્દાનપદામાના હરેકનો સ્વલંત મત્રધ પ્ર. મ. પૂર્વે છૂટી રાજાધિ કે તેની આગળ પૂરે થાય છે. તે પછીનો ઇતિહાસ કટલાક મુનિષ્ઠપણ રાજ્યો નાજ નાજ સમ્બોને ગળી ગયા તેની અને પરિણામે મત્રધ આત્માત્મયા તે બધાજ રાજ્યોનો અભાવેશ થયો તેની નુગત્ર કથા છે.”^૨ પ્રાચીન ભારતના આ આત્માત્મયોએ આધુનિક જર્મન ઇતિહાસના પ્રતિપાત્રી જેમ પોતાનો ભાવ કેમ ભજવ્યો તે વિશે વિનંતમા ઉત્તવાની આવશ્યકતા નથી. જે કાર્ક કહેવાનું છે તે એ છે કે આ આત્માત્મય પર ? હુદાહુદા સમ્બોયોએ રાજ્ય કર્યું તે બધાજ જન ખર્ચ ત્રાધે કવો મુર્તેજ ખરાવતા હતા રીશુનાત્ર, નંદો અને માર્થોથી શરૂ થઈ આપણે ખાદવેલના મત્રધમુખી આવીશું અને પછી એકાંત કે ઉત્તરીય જન ઇનિહાનની સિગિય માર્કા બધવાનું અદ્વિતીય માન અરોકની માર્કા ખાદવેલને ફાળે બસ છે.

મત્રધના સ્વતંત્રતાથી ખાત સમ્બોયોનો વિચાર મરીએ તે પહેલા જન ઇતિહાસની દિગ્ગે મ. ખની અનિષ્ઠાસિક અને અવેલિક અમત્રયા વિષે કાર્ક કહેવું એ અપ્રધાને નહિ નુગત્ર. તે આત્મના બિહાર માત્રા પટણ અને ગયાને લાંબા મત્રને આવે છે તેની છૂટી સમ્બાધી ગયા પાસે સમ્બોયે ટેકરીઓત્ર આવેલ ગિમિજ અથવા પ્રાચીન સમ્બોદ હતા.^૩ આ સમ્બાધી પાસ ટેકરીઓથી રક્ષાપેથી દેઈ જાગે મવાની. “તેની ઉત્તરે સમ્બોધિર અને વિપુલધિર (પહેલી ખસિમ અને બીજી પૂવ વત્ર); પૂર્વે વિપુલધિર અને સમ્બોધિર થા ફલકુટ; પશ્ચિમે સમ્બોધિરનો થક નધિર પિશાન અને

1. The names of the various Great Nations, according to the Buddhist traditions, are as follows: Kinn, Kinnia, Anga, Magadha, Vajji, Malla, Ceyra (Cedi), Vajra (Vata), Kuru, Patavira, Maccha (Matsya), Sirmara, Avaka, Avara, Gandhara, Kamboja. The Jaina list is the Bhagavati runs the following list: Ang, Bhatta, Magadha (Magadha), Matsya, Malla, A. Accha, Vaccha (Vata), Koccha (Kaccha?), Pitha (Pithya), Latha (Latha), Bala (V. 10) Mli, Kinn, Kinnia, Avaka, Sambhara (Sambhara?). Dr. Raychaudhuri has made the following note: these lists “It will be seen that Anga, Magadha, Vata, V. 10, Kinn and Kinnia are common to both the lists. Bhagavati of the Bhagavati is probably identical with Avara of Adhvani. Mli is probably corruption of Malla. —Raychaudhuri, op. cit. pp. 69-70.

2. Ibid. pp. 67-68. Cf. Law (B. C.), op. cit. p. 161.

3. It is known by many other names also. For instance, the *Life of Hsiao Tsang* observes “The old city of Rājagṛha is that which is called Kinnakha-lapota (Kinnakha). This city is the centre of Magadha, and in old times many rulers and kings lived in it. —*Life of Hsiao Tsang*, p. 113. Cf. Gananath, op. cit. p. 529. Indian Buddhist writers give still another name, Pambanapurī. Cf. Law (B. C.), *Buddhist India*, p. 87 n. 1. Raychaudhuri, op. cit. p. 70.

જાવેલી હતી. “સોળ મહાકળપોમાં કાચી સોષી પ્રથમ પ્રાણ વસું ૯ સમુદ્ર હતું” અને તે જાહો અને જૈનો પણ સ્વીકારે છે. પાશર્વના સમયના જૈન ઇતિહાસ સાથેની તેની મહત્ત્વ આપણે જોઈ ગયા. માધુ અવસ્થામાં મહાવીર પણ ચિદ્ધાર કરતા કરતા અહીં આગ્યા હતા. અહીં એમ કહી શકાય કે અંતગઢસાબોમાં વસણુલી નગરના અશ્વજ નામના સુબોનો ઉલ્લેખ આવે છે જે સંયમ દ્વાજલ થયો હતો.”

અતે કાચી-કોસલના કેસલનો વિચાર કરતા આપણને જણાય છે કે કાચીની જેમ આ પણ સોળ વિસ્તૃત અને સમુદ્ર સમુદાયોમાંનું એક હતું અને જૈન તેમજ જૈદ સહિતના તે મંત્રી આવે છે. જૈનજીવિકા ઇપિકે કેસલ એ આગ્યા અયોધ્યા પ્રાંતને મળતું આવે છે, અને તેના અયોધ્યા, સાકેત અને નાલંદાથી અથવા અવસ્તી નામના ત્રણ મોટાં શહેરો હોવાનું જણાય છે જેમાંનું બે શહેરો એકજ હોવાનું મનાય છે. આમના કેસલની સ્થાપના “આવતીમા મહાવીર એક કરતા વધારે વખત આગ્યા હતા અને ત્યાં તેમનું સન્માન થતું હતું.” “ફતકલા પ્રમાણે અવસ્તી અથવા અંદ્રિકાપુરી થા અંદ્રપુરી જૈનોના ત્રીજા તીર્થંકર સુલવન્દસ અને આઠમા તીર્થંકર અંદ્રપ્રભુની જન્મભૂમિ કહેવાય છે. આજે પણ જો ચોળાનામનું મંદિર છે જે સુલવન્દસનું અપભ્રંશ નામ હાલે છે.”

ભુદા ભુદા પ્રમાણેથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કેસલ અને શિશુનાથ વૈવશ્વિક નંદીથી એકથવા હતા મહાકેસલની પુત્રી કોમલદેવી મહાવીરની સુખ્ય અલિકા ચિદ્ધાર સાથે શ્રેણિકની પત્નીઓમાંની એક હતી. આ ઉપરાંત કેટલીક જૈદ ફતકલાએ આપણને જણાવે છે કે મિતર અથવા અનંતર મહાકેસલના પુત્ર સાવશ્વત્તા પ્રસેનવિતનો સુખ્ય અમલક હતા અને તે નિર્વશ માધુઓનો એકનિક ભવ્ય હતા.

1 Cf Raychaudhuri, *op. cit.* p. 44

2 *Ibid.*, pp. 82, 89

3 Cf *Amalaka Sutra*, p. 221. *Kaśya Sutra*, *Sahasraśat Tika*, p. 106.

4 Bernier, *op. cit.* p. 96

5 Raychaudhuri, *op. cit.* and *loc. cit.*

6 *Ibid.*, pp. 82-83

7 *Pradina*, *op. cit.* p. 214. Silratil is the great reared city on the south bank of Rapti called Sakth Mahath, which is situated on the borders of the Gonda and Bahraich districts of the United Provinces. —Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 83. Cf Day *op. cit.*, pp. 188-190

8 ગરવ નાલંદા જૈનો સ્ત્રી—*Amalaka Sutra*, p. 221. Cf *ibid.*, pp. 204, 214. *Kaśya Sutra*, *Sahasraśat Tika*, pp. 103, 105, 106. Bernier, *op. cit.*, p. 93; Jacobi, *op. cit.*, p. 284.

9 Day *op. cit.* p. 192. “Sivratil is the Sivratil or Sivratihapura of the Buddhists and Candrapura or Candrikapura of the Jains.” —*Ibid.*, p. 189

10 Cf *Pradina*, *op. cit.*, p. 213. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 93.

11 Cf Horroba, *op. cit.* Appendix III pp. 84-87; Rockhill, *op. cit.* pp. 70-71; Rabson, *Schools of Tibetan Tibet*, No. 177 p. 110. *Pradina*, *op. cit.* p. 213.

૨

ઉપરોક્ત બધી વિગતોનો વિચાર કરતાં એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે લગભગ સોળ મહાજનપદાધિભાના બધાજ એકે ચા બીજી રીતે હૈન ધર્મની બહુર નીચે આવ્યા હતા. સોળ મહાજનપદાધિભાના મગધ વિષે આપણે જાણ્યેજ કંઈ વિશ્વાસુ છે, આપણે કારણ એમ નથી કે બીજાં મહાજનપદાધિભાના આધે આનો વિચાર સકય નહોતો, પરંતુ પ્રાચીન ભારતનો આ પ્રાદ્ય-નોર્મન વેસેક્સ હવે પછીની હૈન ઐતિહાસિક અર્થાનું કેન્દ્ર થવાનું છે.

હાં સમ્બાધરી કહે છે કે સોળ મહાજનપદાધિભાના કશકનો દ્વલ્લવ મુમ્મ ક્ષ. સુ. પૂર્વ છૂરી શતબ્દિ કે તેની આગળથી પૂરે આય છે તે પછીના ઇતિહાસ કેટલાંક શકિત્વપત્ત સભ્યો નાજ નાજ સભ્યોને ગળી ગયા તેની અને પરિણામે મગધ સામ્રાજ્યમાં તે બધાજ સભ્યોનો સમાવેશ થયો તેની સર્ગજ કયા છે? પ્રાચીન ભારતના આ સામ્રાજ્યોએ આધુનિક જર્મન ઇતિહાસના પ્રશ્નનાની જેમ પેદાનો ભાગ કેમ ભજ્યો તે વિશે વિગતમાં ઉત્તરવાની જાણશકતા નથી. જે કાઈ કહેવાનું છે તે એ છે કે આ સામ્રાજ્ય પર જે હુકામુના સભ્યોએ સભ્ય કર્યું તે બધાજ હૈન ધર્મ આધે કવે સંબંધ ધરાવતા હતા. રીશુગા, નહો. અને મંથોથી શરૂ થઈ આપણે ખાસેલના મુમ્મકુમ્મી આવીશું અને પછી બોધિષ્ઠ કે ઉત્તરીય હૈન ઇતિહાસની સિદ્ધિ અર્થાત્ જાણવાનું અદ્વિતીય માન અશોકની માફક ખાસેલને ફાળે ભજ્ય છે.

મગધના સત્તાવાદી જામ સભ્યોને વિચાર કરીએ તે પહેલાં હૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મગધની અતિહાસિક અને અજેડિલે અમળના વિષે કાઈ કહેવું એ અમ્માને નહિ અગ્રાજ. તે આજના બિહાર પ્રાંતના પટણ અને નજાને લગભગ મળતો આવે છે તેની જૂની રાજધાની મયા પાસે સજનિર ટેકરીઓમાં આવેલ મિતિજ અથવા પ્રાચીન સમ્યદ્દ હતું. આ સભ્યોની પાંચ ટેકરીઓથી રમ્યેલી હોઈ અથવા મચ્છાની. "તેની ઉત્તરે વૈશાલિજિર અને વિપુલજિર (પહેલી પશ્ચિમ અને બીજી પૂર્વ તરફ) પૂર્વે વિપુલજિર અને રાજગિરિયા અથવા પાટલિપુત્ર પશ્ચિમે વૈશાલિજિરનો થક નામે વિશાલ અને

1. The names of the sixteen Great Nations, according to the Buddhist traditions, are as follows: Kasi, Kosala, Anga, Magadha, Vajji, Malla, Cetya (Cedi), Vamsa (Vamsa), Kuru, Panchala, Maccha (Machya), Surasena, Avanti, Avanti, Gandhara, Kambhoja. The Jaina list in the *Pragati* runs: the following eight: Anga, Bimga, Magadha, Malva, Mithila, Vaishya, Accha, Vachha (Vatva), Koccha (Kaccha?), Pitha (Pithya), Latha (Latha), Bahji (Vajji), Mohi, Kasi, Kosala, Avanti, Samblatara (Sambhatar?). Dr. Raychoudhuri has made the following note to these lists: "It is to be seen that Anga, Magadha, Vatsa, Vajji, Kasi and Kosala are common to both the lists. Malva of the *Pragati* is probably identical with Avanti of *Alagana*. Mohi is probably corruption of Malla. —Raychoudhuri, *op cit* pp. 89-90.

2. *Id.* pp. 87-90. Cf. Law (B. C.) *op cit*, p. 181.

3. It is known by some other names also. For instance, the *Life of Han Tsang* observes "The old city of Rajagiris is that which is called Kue-sha-tse is pro-to (Kutagarapora). This city is the centre of Magadha, and in old times many rulers and kings lived in it. —*Beal, Life of Han Tsang*, p. 113. Cf. *Raychoudhuri, op cit* p. 82. Indian Buddhist writers give still another name, Panchanapuri. Cf. Law (B. C.), *Buddhism*, p. 87 n. 1. Raychoudhuri, *op cit*, p. 70.

આ માટે આપણે મગધ સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને શીશુનાગ રાજાઓએ કરેલા મુદ્દા અને ફાલગુણીમાં ઉત્તરવાની આવશ્યકતા નથી આપણે તો માત્ર એ કેટલાક મહાદાનપદા પુસ્તકી રીતે ફાલગુણી હતા અથવા જેમણે પદોક્ત રીતે મગધનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું તેજ માત્ર વર્ણવવાનું છે.

પ્રાચીન જાદુ શ્રેયો મિત્રિસારના સમયની સાત્તવર્ષની રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પર પૂરતો પ્રકાશ ફેરે છે. રો. ગ્રામ્સે એવું કહે છે કે “કેટલાક પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઉપરાંત આર મહાન રાજ્યો હતા.”^૧ બીજું નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોની સાથે સાથે કેટલાક અનાર્થ રાજા પણ હતા આપણે જોઈ જ્યાં તેમ સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વંશાધીના વંશજો અને મુસિનારા તથા પાવાના મહાકિઓ સુખ્ય હતા. આમ છતાં તે સમયના રાજાઓ ઇતિહાસમાં બીજા સ્વતંત્ર રાજ્યો કે રાજા નહિ પણ પ્રસેનવિષ્ટ ઉદાસન, પ્રધાત, અને મિત્રિસારથી અનુક્રમે રાજ્ય કરતા હતા, વત્સ અવતી અને મગધ એ આરજ સુખ્ય જાગ રાજ્યતા હતા.^૨

આમાના પ્રભાવશાલી પદોક્ત રાજ્યો સાથે જાગ સુખ્ય જાગી મગધ રાજ્યના મૂળ સ્થાપક મિત્રિસાર અથવા એણે પોતાની સત્તા મજબૂત કરી, જેમાંના એક સુખ્ય તેણે વંશાધીની લાગવગ ધસવતી સિદ્ધિ બાંધી સાથે અને બીજે કોસલના રાજવંશ સાથે જાગે હતા જેથી ફાલગુણી એક લાગની આવકવાળો ફાલગુણી પ્રાપ્તો એક વિજય તેને મળ્યો હતો. આ લાગવગે આપણને જાણ થઈ જ્યાં છીએ પણ અર્થ એટલું કહેવું પૂરતું છે કે આ નંબર રાજાઓ દ્વારા આજના હાલ કેમકે તે ફાલગુણીના ઉત્તર અને પશ્ચિમે તેના વિસ્તારને માટે જુગલો થયો. આમ ફાલગુણી રાજાઓના ઉત્તર અને પશ્ચિમના પદોક્ત રાજ્યોની દુગમ્ભાવ જરૂર હતી મિત્રિસારે અનંદેશની તથા પાવાની લાગ જાગ પોતાનું રાજ્ય ફેલાવું આપણને જાણીએ છીએ તે સુખ્ય આ અંદેશ મિત્રિસારે આજના કર્યો તેના મોટા વર્ષો પછી ફાલગુણીના રાજાઓ આજની રાજધાની લાગને નાશ કર્યો હતા. અમારો ઉમેરો મગધની મહત્તા અને લાગવા શરૂ થાય છે. ફોન સમિતિ પણ તને ટેકા આપે. કેમકે તે લખાયે છે કે લાગ રાજધાનીના અંદેશ પર મગધને લગ્નક્રમાર ક્રમિક સ્વતંત્ર મગધ તરીકે સત્તા લાગવતો હતો.^૩

હવે રાજાઓની કહે છે કે “આમ મિત્રિસારે અંત અને ફાલગુણી એક માત્ર પાવાના સામ્રાજ્યમાં ઉમેરી વિજય અને ઉત્કેષ ફાલગુણીના વિજય એટલો તે લાગવો

1 Khye David, *Indian History*, p. 1

2 Cf. Raychaudhuri, *op. cit.* pp. 116-120

3 Cf. Frazer, *op. cit.* p. 214 Raychaudhuri, *op. cit.* p. 124

4 Cf. Smith, *Early History of India*, p. 33

5 લાગવાની વૃત્તિ રાજા લખુ — *Udhar*, vol. 300, p. 316 Cf. Day JASB 1914

p. 122 *Monograph, Panchajanya*—Canto IV vv. 1, 9; Raychaudhuri, *op. cit.* p. 125 *Aspe* *Public Store*, vol. 8.

કે તે બગીચે કદિમ છત્રી પોતાની તલવાર મ્હાન કરી ત્યારે જાગૃત્યે. મહાવચ્ચમ આપણે બેઠાંએ છીએ કે ઈંજિસારનો પ્રદેશ ૮ ૦૦ ગામોનો હતો, જ્યાંના મુખીઓએ કે મહાન સલામ મળતા હતા.”^૧

એલિઝબેથ બનુગ્રામી અન્નતથાનુ યા કલિકેના સમયમા ઈંજિસારના મત્રધ સામ્રાજ્યની સત્તા ઉત્થતિના શિખરે હતી તેણે કેમચેને નામ થે હતો અને કાસીને પોતાના રાજ્યમા ભેળવી દીધું હતું; કોટલુંજ નહિ પણ જેનો આપણને કહે છે તેમ વૈશ્યાલીન્ટ રાજ્યને પણ તેણે મત્રધ સામ્રાજ્યમા ઉમેર્યું હતું.^૨ કેસલ સાથે કચેલ મુહન પશ્ચિમામે પોતાના પિતાની મારફે અન્નતથાનુને પણ કેસલની રાજકન્યા-પ્રસેનછત્રી પુત્રાં વચ્ચિરા મળી હતી અને તે સાથે કાસી પ્રંતનો જીએ જામ પહેસમ્મીમા મળ્યો હતો. જ્યાં તેણે પોતાના પટ્ટારી કેસલ પર પ્રાધાન્ય મેળવી છેવટે તેને મત્રધ રાજ્યના એક જાત તરીકે બોદી દીધું હતું,^૩ કાસલ કે ત્યાર જ્યાં તેનો સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ઉત્થેજ મળતો નથી. જ્યાં કર્ણા મહાકિ અને અન્ન મિત્ર રાજ્યો સહિત વૈશ્યાલી પરનો અને તે સાથે કાસી કેમલના રાજાઓ પરનો કલિકેનો વિજય મત્રધ સામ્રાજ્યના વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ નિર્ણયારમક અને સંપૂર્ણ હતો.^૪

ઠંઠ સિમધ કહે છે કે એમ માની શકાય કે વિલેવાએ પર્વતની તળેટી રૂપ મુદરવી હઠમુખી પેલાનો હાથ લગાવ્યો હતો અને પશ્ચિમામે જંગ અને હિમલય વચ્ચેનો સમગ્ર પ્રદેશ જોગા કે વતાં જશે મગખની સીધી સત્તાહેઠળ આ થે હતો.”^૫ પહેલેથીજ તેને મત્રધ સામ્રાજ્યના વિસ્તારમા લિખવિલેવા આડખીલી રૂપ લાગ્યો હતો અને તેથી આપણે તેને નિશ્ચય કરતો બેઠાંએ છીએ કે “હું આ વચ્ચેનો મરે તેવા જળજાન હોય તે પણ તેમને જઠમૂળથી ઉંજેડી નાખીશ, હું તેઓને મારી નાખીશ,

1 Raychaudhuri, *op. cit.* and *loc. cit.* Cf. Pradisa, *op. cit.* pp. 213-214

2 વચી સિંહપુત્રે જણાવે મગખદારે મગખદારે વાનોપેસતથા અગ્રાસિ વચ્ચેનાથી વચ્ચેસત્ત 11 —Bhagwat, *loc. cit.* 300, p. 215 Cf. *Harivamsha*, p. 684; Hemachandra, *Trishanku-Samiti*, Part I, 200 p. 168 Raychaudhuri, *op. cit.* pp. 128-129

3 Cf. Smith, *op. cit.* p. 37 Raychaudhuri, *op. cit.* p. 67; Pradisa, *op. cit.* p. 215

4 The Bhagwat tells us that, in the war with Vatsa, Ajitmatra is said to have made use of *Atishaktimukha* and *Atishankha*. The first seems to have been some engine of war of the nature of catapult which threw big stones. The second was a chariot to which men were attached, and which, running, beat, effected great execution of men. For full description of these two wonderful engines of war see Bhagwat, *loc. cit.* 300, 301, pp. 215, 219 Cf. Hoernle, *op. cit.*, Appendix II, pp. 69-62 Raychaudhuri, *op. cit.* p. 129 Tawney *Kalidasa*, p. 179

5 Smith, *op. cit.* and *loc. cit.* “Kishka Ajitmatra made protracted war on the confederacy of the Luchya, the Malaka and the eastern Gauda for more than sixteen years, and at last was able to effect their ruin, which was his first resolve to do, although his cause was unrighteous —Pradisa, *op. cit.* pp. 215, 216 Cf. Hoernle, *op. cit.*, Appendix I p. 7

હું આ વચ્છજોને સર્વથા નાશ કરીશ.”^૧ આમ કાલલ, સિચ્છવિ અને વચ્છજો સાથેનાં તેનાં મુદ્દો આઠમ્મિકે ન હતો, પરંતુ તે મગધ સામ્રાજ્યના વિગ્નાસ્ત્રી સર્વસાધારણ યોજનાના પરિણામો હતા.

આ મુદ્દોના પરિણામે વૈશાલી વિદેહ, કાગ્ગી અને બીજા પ્રદેશોના જોડણી મંત્રના મહત્વાકાંક્ષી રાજાને તેના જેટલાજ બીજા મહત્વાકાંક્ષી અવંતીના ત્રણ પ્રલોભ સામે થવું પડ્યું હતું. અવંતીના પરાયી રાજ્યો તેનાથી બીજા હતા એ વાત મહિષમર્દિનામના એ ઉદ્દેશથી સ્પષ્ટ છે કે અજાતશત્રુએ રાજગૃહના રક્ષણ માટે દ્વિતીય યાત્રાએ હતો, કારણ કે એને પોતાના પ્રદેશ પર પ્રભુત્વના હુમલાની બીક હતી.^૨ આ વાત અશક્ય પણ નથી કારણ કે વૈશાલી અને કાલલના પાન અને પરાજય પછી મગધનું પ્રતિસ્પર્ધી મંત્ર અવંતી જ બાકી હતું.

આમ મુદ્ધિકેના સમયમાં પૂર્વ ભારતના પ્રખ્યાતતાકે રાજ્યોસહિત બધા રાજ્યો મગધમાં સમાર્પિત થતા હતા. તેના પુત્ર અને અનુચરની ઉદ્દેશિનતા સમયમાં જૈન ઠંથાનકો કહે છે કે મગધ અને અવંતી બેઠે બીજાની સામે ચર્ચા થતા.^૩ સ્થવિસુવસિ અને બીજા જૈન ગ્રંથો જણાવે છે કે ઉદ્દાચિન બેઠે પ્રભાવશાલી રાજા હતો, જેણે હરકમ્મિકે ક્રેક રેશના રાજાને હરાવી મારી નાંખ્યો હતો; તે રાજાનો પુત્ર ઉદ્દાચિનિ ગયો હતો અને જાના સભ્યને પોતાના કુળની વાત કહી હતી. અંતે પદ્મપ્ર કુમારે અવંતીના રાજાનો વિનય મેળવ્યો હતો અને તેની મદદથી તાપુના વેશે ઉપવાસ ઉદ્દેશિનને વધ કર્યો હતો. વિશેષ નહિ તો પણ આ દંતકથા ઉત્તર દ્વિતીય પ્રતિસ્પર્ધી એવા અવંતી અને મગધ એ બે મહાન રાજ્યોની હરિશ્ચંદ્રના અંતાર આપે છે.^૪

આ ઉપસવ અવંતીપ્રતિની લક્ષ્મીજીવ વૃત્તિથી જોટાં તો સ્પષ્ટ છે કે બંને વચ્ચેના ઠંથાનું મૂળ ઉત્તરદ્વિતીય આધિપત્ય હતું કથાસચિત્ર ૧૨ અને બીજા જૈન દંતકથાઓ જણાવે છે કે કૌશલ્યિય રાજ્યને આ સમયે પ્રલોભના પુત્ર^૫ અવંતીના ત્રણ યાત્રાકે પોતાના રાજ્યમાં એકબેં હતું. આમ અજાતશત્રુના સમયમાં શરૂ થયેલ મગધ અવંતી ઠંથા ઉદ્દાચિનના રાજ્યમાં પણ ચાલુજ હતો. “આ ઠંથાનું ઉત્પન્ન શીશુનામના નેતૃત્વ નીચે મગધના લોકમાં આજીવું જેણે પુણ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રલોભના વંશજોની દ્વિતી અને લાતવત્રો નાશ કર્યો હતો; બેઠે જૈન ઠંથાનકો કહે છે કે ઉદ્દાચિનના દ્વારે અવંતીને પારવાર પરજય થયો હતો.

1 SBE in pp 1,2 Cf Law (B C) *Some Kshatriya Tribes of Ancient India*, p 111 For detailed description about Magadha and Vashili conflict see ibid pp 111 116

2 Cf Raychaudhuri, op cit p 133 Pradham, op cit p 216

3 અપુરુષદત્તો નિલયમકાંતીયુગપ્રાચીના—Hemacandra, *Parvatsipharnam*, Canto VI, 191. Cf *Amulyaka-Sutra*, p 620 Cf Pradham, op cit, p 217

4 Cf Hemacandra, op cit vv 188 190, 205 *Amulyaka-Sutra*, op and loc cit

5 Cf Raychaudhuri, op cit p 131

6 જગન્નિવા પ્રલોભનુત્તરી કી પ્રાગૈવાલ્યો etc—*Amulyaka-Sutra*, p 689

7 Pradham, op cit p 217 Cf Raychaudhuri, op cit, p 132

8 ઉદાચિનો રાજા વજુજા વજુજા પરિચયને વગાવિના.—*Amulyaka-Sutra*, p 690

આમ જોઈ પ્રથમ ઉદ્ભવે છે કે ઉદ્ધારિનો ઉત્તરધિકારી કેવું હતો. આસ્ત્રાઈ ઇતિહાસની સ્વિચ્છરપદ અને બેથાઈસ હકીકતોમાં ઉત્તરમાં વિના જોટલી પુનરુદ્ધિ વસ કરો કે મગધ-અંતરી કલકત્તું પરિણામ કેટલેટુ શીશુનાગના હાથ નીચે મગધના લાજમાં આનું હતું,^૧ એ આપણને શિશુનાગ યા નંદિવર્ધનને નામે જણાવે છે અથવા તે યોગ પ્રધાન કહે છે તેમ તેનું નામ નંદિવર્ધન-શિશુનાગ હશે.^૨

આ રીતે શીશુનાગની સત્તા ઇશ્વરના મગધ સમ્રાજ્ય ઉત્તરેના સિંચાર કથા પછી હૈન ધર્મના સંવર્ધનો દ્વારા સિંચાર કરીને જાણી એ વાત ધ્યાનમાં સમજાવી છે કે ભુવ્ય ભુવ્ય સર્જાઓ અને વરો જોમને હૈનો પોતાના ધર્મનુવાથી યા ક્ષિત્તિકા અને છે તેમના વિશે એ કાંઈ કહેવાયું છે અને કહેવાયો તેજ પ્રમાણે લીંદોએ પણ કહ્યું છે. જાતીય ઇતિહાસની આ પરિસ્થિતિનાં ઘણાં કારણો છે; આપણે તેની વિગતમાં ઉત્તરના કાંઈ અન્ય નથી કાણુ કે તેમ કરવાથી આપણે શાકસાચું થઈ શકતા નથી કે અમુક મગધ ધર્મ હૈન કે જોઈ હતો. શિલાલેખો અને પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોની સ્વચ્છતા વિના કેટલેટુ વસ્તુ ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારી ન શકાય અને બધા યાજો, તેમજ કેટલીક સાહિત્યિક અને લૌકિક સ્વકથાઓજ આપણ તરીકે હૈન ત્ય તે શુદ્ધ સત્ય વાસ્તવ્ય હૈના પણ સહેલું નથી.

પ્રથમ સિંચાર આપણે તે જોનેના ઐતિહાસિક વિશે સિંચારતા જોમ થઈ શકાય કે જોહોને તેજ સમજમાં અમે તેટલો કાવો. હૈન તેણુ જોનેએ સ્વીકારેલ પૂરતો તે મહાવીરના લગ્ન હતો તે નાજીવ કરવા પૂરતો છે. તેજ અને તંત્ર ઉત્તરધિકારી વિશે જોનેએ જોટલું બધું લખ્યું છે કે જાન ધર્મ સાથેનો તેનો સળિષ દર્શાવવા તેની કાષ્ટિસિને કેટલોક ઉદ્દેશ કરવો પડ્યો. ઉત્તરધિકારનામુજ આપણને કહે છે કે જોઈ વખત ઐતિહાસિક મહાવીરને નીચેનો પ્રથમ પૂછ્યો. “હે મુવાન સાધુ! મુવાનજામ આપે સંસ્કારતાજ કથો, મુવોપસોની નમે આપ જોઈ જમણુ તરીકે સિંચાર છે, હે મહાન સાધુ! તે વિષયમાં આપનો મુકાલો સ્વચ્છતા હું ઉત્સુક છું.”

આ મહાવીર નાતપુત્રે જોઈ મગધન કહ્યું એ સમજી સમજને જોટલો સતોલ મથો કે તેણે પોતાની ઉર્મિઓ નીચેના શબ્દોમાં જ્વલત કરી “આપે મનુષ્યજ મનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કર્યો છે આપ જોઈ સાચા જાન જાના છે, હે મહાન સત! આપ મનુષ્યજાતિ તેમજ આપની જાતિના સ્થાક છે, કાણુ કે આપે જિનોનો મારી મહાજુ કર્યો છે. આપ બધા અસ્ત્ર-શસ્ત્ર શરણુ છે હે મણુ! હું આપની સમક્ષ થઈ છું. મને આપ સમગ્રે દેસા મેં આપને આજો પ્રથમ પૂછી આપના ધ્યાનમાં વિશ્લેષ કર્યો છે અને સોચવિચાર મારે લક્યાવ્યા છે આ બધા મારે આપ મને જ્ઞાત કર્યા.”

1 Cf. Prachin, op. cit. pp. 217-220. Raychaudhary, op. cit. pp. 132-134.

2 Cf. Prachin, op. cit. p. 220. Raychaudhary, op. cit. pp. 132-133.

3 Jacob, B.B.S. xiv p. 101.

4 Ibid. p. 107.

અહીં સમાપ્તિ કરતાં ઉત્તરાર્ધવન સાર્વજન્ય કહે છે કે “આ રીતે બધાજ રાજ્યસિંહને મહાન બક્ષિતથી અનગ્રાજ સાધુઓમાં સિંહ સમાન મહાવીરની સ્તુતિ કરી ત્યાજથી તે પોતાની રાજ્યો, મનથીઓ અને સેવકો સહિત શુદ્ધ મનથી સધનો એકનિઃકલ્પ બન્યો.”^૧

ત્રિગિરનારને હસમુખ વધમાનના મામા ઘેટકની પુત્રી ચેહણા ગ્રામે બચેશે આપણે બેઠક બધા, સાધી બેનો તથા પોતાની હાં ત્રિશક્તિ જે બાં મહાવીરની માતા હતી તે સંબંધના કારણે તે મહાવીરના પ્રવંશમાં સ્વાભાવિક રીતેજ બાવી હતી.^૨ ત્રિગિરનારના ઉત્તરાર્ધકારી અબનગ્રાનુની માતા હોવાથી તે મગધાધિપતિની પટરાણી હોવી બેઠકને તેથી તેની આ વૃત્તિ બધા બેઠકે છે આમ હોવાથી દિવ્યવલ્લભ અબનગ્રાનુને વેરેહીપુત્ર કહે ૩ અને અન્ન સ્થળે ઉમેરે છે કે “સહમૃદ્ધા ત્રિગિરનાર રાજ્ય કરે છે વેરેહી તેની મહારેવી મા પટરાણી ૪ અને તેનો પુત્ર અબનગ્રાનુ મુવસલ છે.”^૫

આ ઉપસવ બીજા અર્થે ચેહણાને વેરેહી કહે છે અને તેજ ન્યાયે “અબનગ્રાનુને વેરેહીપુત્રી અર્થાત્ વેરેહીની કુમારીના પુત્ર તરીકે સિદ્ધિ છે.”^૬ આમ છતાં કુસ અને તન્સમુકર આતમે ઉપરની કેટલીક ટીકાઓ જણાવે ૭ કે અબનગ્રાનુની માતા કેન્સલ રાણી બેન હતી; ટીકાકારે અહીં ત્રિગિરનારની બે રાજ્યોમાં વચ્ચે ગ્રૂથવણ ઉભી કરી છે.^૮ હૈન માનવતા સ્વીકાર્યું છે કેમકે કૃષ્ણિક ચેહણાને એક પુત્ર હતો અને તેથી મહાવીરની જેમ તે પણ વેરેહીપુત્રી કહેવાતો.^૯

ચેહણા અને કેન્સલરેવી ઉપસવ ત્રિગિરનારને બીજા અનેક રાજ્યોમાં હતી તે બીજા અને હૈન અર્થથી જણાય છે.^{૧૦} આ મુજબ ચેહણાના કૃષ્ણિક હૈન અને ચિહ્ન એ ગણ

૧. પર્વે કુમિત્તમ વ રામસીરી

જગજાતીર પરમ્મ મતીપ્ ।

—*Uttarbhagavat, Adhyaya XII, 58 Cf Jaccha, op and loc cit*

૨. ધરા વ પ્રજા સિદ્ધિર્દર્શનકર । ધરા ધ રેખા ચેહણા સાંકંદ મુરા । વેર રાજ્યમુખગાર ૧—*Harsachandra, Trishanku Katha, Pt. II, v. 6, 10, 11, p. 88* “Once upon time, when great stress of cold had fallen on the country the king went with Queen Chahana to worship Mathura. —*Tanmay op cit, p. 175* For further references about this see *ibid* p. 230.

૩. *Shikagrah Raj Bhattacharya* *arya Shikha madhavi Aparadha parva, Corwell and Neil, Darbhanga, p. 545. Cf ibid, p. 85 Law (B.C.) op cit p. 107*

૪ *Ibid* p. 108. *Cf Sahasana Mishra, pt. p. 268 Raychandhuri, op cit p. 134 Riva Datta, C.H.L. p. 183.*

૫ *Law (B.C.), op and loc cit Cf Fairbairn, Jhaka, pt. p. 121 and iv p. 342 Raychandhuri, op and loc cit Riva Datta, op cit, p. 183; Riva Datta (Mrs.) The Book of Kumbha Sanyas, pt. I, p. 108, 1*

૬ હૈનિય: ચેહણાના વરે કરણ:—*Anurupa Sutra, p. 671. ચિરેશુને જણવા*
—*Bhagavat, pt. 300, p. 215; ચિરેશુનેપિ હૈનિય* —*Ibid, pt. 301, p. 217 Cf Riva Datta, Bhakti India, p. 3 Prodhia, op cit, p. 212*

૭ *Cf Bhagavat, pt. 6, p. 11 Anugada Datta, pt. 16, 17 p. 25 Barnett, op cit, p. 87*

પુત્રા' ઉપરાંત એને બીજા પણ પુત્ર હતા, ૭ બાળના નામો મળતા આવતા દોષ કે નહિ તે પણ બાળના શ્રેયોભાગે જોવામાં આવે છે. કેણિકના આ બધા પુત્ર અને શાળીઓ વિષે જન શ્રેયોનો એવો હાલો છે કે તેમના ઘણા જન મહાત્મીના સુપમા બન્યા હતા અને નિર્વાણ પામ્યા હતા. જ્યોત્તોનો આ હાલો ધોડી ઘણી અતિશયોક્તિ ત્રિવિધ અમુલ્યવિન તે નથી જ મહાત્મીરે દુઃખી જનસમાજ સમજા જે મહાન સંદેશ મૂક્યો તેમ તેમના મંત્રીઓએ જ્વર્ણન ભાગ લીધો દોષ તે સ્વાભાવિક છે. મહાત્મીર અને તેમના સહચારી અનુયાયીઓની વાન જાનુ પર મૂર્ખોને તે પણ કેણિક મંત્રીની કોનોની નિહિતિક અને હંકરિક દંડકાઓએ એટલી વ્યવહિત અને વિવિધ છે કે પોતાના મહાન આશ્ચર્યહાસ રાજવી પ્રતિ જેનો જે મહાન ખસતના તેની તે આશી પૂરે છે' અને મુખ્યએ તેની અતિહંકરિકા સંકાપી જર છે.

હવે જ્યોત્તના કૃષ્ણિકનો વિચાર કરતું જણાય છે કે તેના મંત્રીની કથાઓ તેના બિના કૃષ્ણિક એટલી હંકરજન નથી, એકે તેના જીવનના હમલાજ બધાજ પ્રયત્નોપર પ્રકાશ ફેંકતું ઘણું સહિત્ય હલ્ય છે. આમ છતાં જ્યોત્ત અને બીજી પ્રતિ આ મહાન સહની વૃત્તિ રાષ્ટ્ર કરતી તેની કારકિર્દીમાંથી એક વસ્તુ મળે તેવી છે.

કૃષ્ણિકના જીવનનો આ પ્રસંગ મનુષ્યની સજાગી આંધે મુંઝવણપેસો છે, બીજી નિશ્ચિતપણે કહે છે કે "તેનો પુત્ર અર્ધપ્રાણુ બિનિસારને ખબરથી માસવાની અણીપર હોય ત્યારે અધિકમીઓએ તેને પકડી લીધો હતો, જદું બિનિસારે પેલાની

1 Cf. *Amalaka-Sutra* p. 879 *Raychandani* op. cit., p. 186 "Brahmins are said to have contracted marriage alliances with the kings of several states. These we may be sure, were quite common in ancient India. —Best Printed, *The Sutra of Amalaka*, p. 163

2 Cf. *Amalaka-Sutra*, p. 879 *Amalaka-Sutra-Deals*, vol. 1, 2, pp. 12 *Barnett*, op. cit., pp. 110-112 *Raychandani*, op. and loc. cit.; *Pratibha*, op. cit. p. 213

3 વૈશિષ્ણવગ્રંથાવલિ — *Ashtanga-Sutra*, vol. 16-20, pp. 25-32 Cf. *Barnett* op. cit., pp. 97-107 *Amalaka-Sutra*, p. 687 *Haraschandra*, op. cit. 408, p. 171 Of the sects of Śramaṇa, Jaina, Vajśā, Abhaya, Mandisa, Maghasthāra and others are said to have joined the order of Mahāvīra. Cf. *Ashtanga-Sutra*, vol. 1, p. 1; *ibid.*, vol. 2, p. 2; *Barnett*, op. cit., pp. 110-112 *Amalaka-Sutra*, pp. 685, 686

4 For Śramaṇa's attachment towards Mahāvīra see ઉપરના ટાપુ ચેત્તવા દેવો ૩. ધરિણા વિચારા વચ્ચી વચિત — *Haraschandra*, vol. 4, 6, pp. 6, 10; શિલા કુપારણ અમરવિરોધે જાવન કરવે મહાવીર વચ્ચે વચ્ચી વચ વચાની — જારે ન વેણુવિવાર્થે મિત્રવિવર્થે રચાવો — *Amalaka-Sutra*, vol. 23, p. 60 Cf. *Kalpa-Sutra*, *Siddhānta* Tāl., p. 29. (કેલિપ) ટાપુ વચ્ચી—જદું કુપારણ વારેનું વચ જરૂર વચિતવાર્થે — *Amalaka-Sutra*, p. 681. In this way many more such references about Śramaṇa can be gathered from the Jaina canonical books, but for our purpose suffice it to say that the Jains respect him as the first Tirthankara of the country age કેલિપ ટાપુની વચાવો વિલેવા — *Haraschandra*, op. cit., 168, p. 179 Cf. *Tewari* op. cit. p. 173

5 About the whole see *Ashtanga-Sutra*, the first Uplifts of the Jaina' deals with Abasāra. Besides this we get references about him in the *Haraschandra*, the *Uplifts* Deśa, the *Ashtanga-Sutra*, and many other places. Kṛṣṇa has been fully dealt with by the Jains.

સમસ્યા તેને સેધી આમ છતાં જ અવલોકનને તેને જુએ મરણ દીધી અને પાછળથી જુદા પાસે પોતાના પાપનો મક્કાત્તાપ કર્યો.^૧ આથી વિરુદ્ધ હોના આ પ્રસંગ જુદી જ રીતે જુદાં છે. તેમની માન્યતા મુજબ જુદાના પિતૃધાતકે અવલોકનને બે કે પોતાના પિતાને કેદ કર્યો હતો અને તેને બહુ જ દીધું હતું, પરંતુ શ્રેષ્ઠિકનું મરણ એવા સંભોગમાં થયું હતું કે એના અકાળ મૃત્યુના અને પુત્રના શુભ ઈશ્વરની બેસમજના કારણે પિતા અને પુત્ર બંનેને માટે વિસ્ફોરને જાહેર આપણને દયા આવે છે.

આ વિષેની હોનાની હાલમાં નીચે પ્રમાણે છે. કૃષ્ણિકને પોતાનો ઉત્તરધિકારી બનાવવાનો શ્રેષ્ઠિકને નિશ્ચય છતાં પોતાના ભાઈ કાલ અકાળે ઉદ્ધેરણીથી ઉતારાને શકિત બની કૃષ્ણિકે પોતાના બાપને કેદ કર્યો. આ કારણવાસ હસ્તિના નૃષ્ણિકે તેના પ્રતિ અમાનુષિક વર્તન બદલાયું તેમ છતાં તેની મહત્ત્વ યેસલાણ શ્રેષ્ઠિકની સમગ્ર સમજવતી હતી. એક વખત એમ બન્યું કે કૃષ્ણિક પોતાના બાળપુત્ર ઉદાસિને જોળામ્મ લઈ લોચન કરતો હતો તે વખતે તેના પેશાજ લોચનના ઘાળમાં પડ્યો, પરંતુ તેની પરવા કર્યા વિના તેણે લોચન બહુ રાખ્યું. ત્યાર પછી તેણે પાસે બેઠેલ પોતાની માતાને પૂછ્યું કે “હે માતા! કેટલુંપણ મનુષ્ય પોતાના પુત્રને આટલા પ્રેમથી બાંધતો હશે?” માતાએ કહ્યું કે “હે પાપી સક્ષસ! સક્ષણ, તારો જન્મ થયો ત્યારે તું કુદ મહાવાળો લગ્નમાંથી હું વને અરોહવાડીમ્મ મૂકી આવી હતી. તારા પિતાએ તે બાપનું ત્યારે તે પિતે વને લાઈ લાગ્યા અને તારું નામ અરોહનંદ રાખ્યું. ત્થા કૃષ્ણિકે તારી આંખની કંદી હતી તેથી આંટલુ બતા તારું નામ કૃષ્ણિક પડ્યું. તારી તે આંખનીએ સોએ આંખો અને પાછી ત્યારે વને અસક્ષ પીસ થતા સ્ત્રીથી જરૂરથી તે આંખની તારા પિતાએ પોતાના મુજબ સખત વને શકિત મર્ધ આપ્યું તે વને બાંધવા હતા.” કૃષ્ણિકે બ્યારે આ સાંભળ્યું ત્યારે તેને મક્કાત્તાપ થયો. તેણે કહ્યું “મેં માસ પિતાને આવો મરણ જાહેર આપ્યો! આમ બેઠી તે વસતજ પોતાના પિતાની બેઠી તોડવા લોચનો એક વણ લઈ રોજતો. હસ્તિના નૃષ્ણિકના સ્થાનેએ શ્રેષ્ઠિકને કહ્યું કે “વણા અસ્થિર મને કૃષ્ણિક પોતાના હજીમાં લોચનો વણ લઈ આવે છે અને તેનો ઈશ્વરો શું છે તે બાપી શકતું નથી.” આ સાંભળતાં શ્રેષ્ઠિકને લાગ્યું કે તે મને બહુ જ દુઃખ રીતે મારી નાખશે તેથી તેણે ત્યજપુર નિ બીધું અને બેઠી તોડવા કૃષ્ણિક તેની પાસે આવી પહોંચે તે પહેલાં તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો. કૃષ્ણિક પિતાના આ અવસ્થાની ઘટનાથી ખૂબ દુઃખી થયો અને અધિકારીઓએ સમજાવવા છતાં તેણે સ્નાન કે લોચન કર્યા નહિ. પિતાના અવસાનનું દુઃખ મહત્ત્વ તેણે રાજમુક ઊઠી બાપને રાજ્યાની જાણી.”

હોનાએ સ્વ કૃષ્ણિકના જીવનનો આ પ્રસંગ એમ પુરવાર કરે છે કે તેણે પિતે શ્રેષ્ઠિકનું ખૂબ ઈર્ષ્ય ન હતું તેમજ તેને જુએ મરણે જુદાં ન હતો; કારણ કે આમ કંઈપણ

1. Pradhān, *op. cit.*, p. 214. Cf. Rochell, *op. cit.*, pp. 95 ff.; Rhye Davis, *Dialogues of the Dialects*, pt. I, p. 84; Rhyechodhārī, *op. cit.*, pp. 126-127; Rhye Davis (Mā), *op. cit.*, pp. 109-110.
2. Cf. *Samyaka Sāra*, pp. 682-683; Hemacandra, *op. cit.*, pp. 161-164. Tawney *op. cit.*, pp. 174-178.

પુત્રા ઉપસત એને ઘીજા પડ્યું પુત્રો હતા જે જાયાના નામો મળતાં જાયતા હોય કે નહિ તે પડ્યું જાતના મંથિના બેવામાં આવે છે.^૧ એણિકના આ બધા પુત્રા અને રાણીઓ વિષે જેન મંથિનો એવો દાવો છે કે તેમનાં વજ્રા જત મહાવીરના સુત્રમા બાપ્યા હતા અને નિર્વાણ પામ્યા હતા.^૨ જોનોએ આ દાવો ધોરી થણી અવિશયોક્તિ ત્રિપાથ અસંભવિત તે નથી જ મહાવીરે દુઝી જનસમાજ ગ્રમણ ૭ મહાન સંદેશ મૂક્યો તેમા તેમના નંબીઓએ જ્વર્ણન ભ્રમ લીધા હોય તે સ્વાભાવિક છે મહાવીર અને તેમના રાજવંશી અનુસરીઓની વાન જાતુ પર મૂક્યો તે પલ્લ એણિક નંબી જેનોની સાહિત્યિક અને કંઈકે કંઈકે કથાઓ બોલી જ્વરસ્મિત અને વિવિધ છે કે પોતાના મહાન આશ્વપદસા રાજવી પ્રતિ જેનો ૭ માન ધરાવના તેની તે મહી પૂરે છે^૩ અને સુશાએ તેની અંતિહૃદયનિકલ શંકાથી પર છે.

હવે જોના એણિકનો સ્થિતિ કરતા જણાય છે કે તેના મંબી કથાઓ તેના પિતા એણિક ૭૯લી હદયગમ નથી, એકે તેના જીવનના સમગ્ર જાત્ય પ્રત્યેક પ્રકારે ફેકતુ થયું સાહિત્ય લખ્ય છે.^૪ આમ છતાં જેનો અને જોહો પ્રતિ આ મહાન રાજાની વૃત્તિ રાખ કવલી તેની કલ્પકર્મીઓથી એક વસ્તુ મળે તેવી છે.

એણિકના જીવનનો આ પ્રવંત મમંથની રાજગદી સાથે નુકળાવેલો છે, જોહો નિશ્ચિતપણે કહે છે કે “તેનો પુત્ર અભાનસુ ત્રિભિસારને અજરથી મમંથની અણીપર હતા ત્યારે અધિકારીઓએ તેને પકડી લીધા હતા, ખસ્તુ ત્રિભિસારે જેવાની

1 Cf. *Āśvaghoṣa Sūtra*, p. 679. Raychaudhury, *op. cit.* p. 126. “Buddhists are said to have contracted marriage alliances with the kings of several states. These we may be sure, were quite common in ancient India.”—David Price, *The Steps to Ancient India*, p. 183.

2 Cf. *Āśvaghoṣa Sūtra*, p. 679. *Āśvaghoṣa Sūtra*, vol. 1, 2, pp. 12; Barnett, *op. cit.*, pp. 110-112. Raychaudhury, *op. cit.* for *cf.* Friedman, *op. cit.* p. 213.

3 નેપિયરનાથન (જિજ્ઞાસુ) — *Āśvaghoṣa Sūtra*, vol. 16-25, pp. 25-28. Cf. Barnett *op. cit.* pp. 97-107. *Āśvaghoṣa Sūtra*, p. 687. Hemacandra, *op. cit.* 408, p. 171. Of the sons of Śrīdatta, Pāla, Vatsīla, Abhaya, Mandasena, Mahābhadrakīrti and others are said to have joined the order of Mahāvīra. Cf. *Āśvaghoṣa Sūtra*, vol. 1, p. 1. *ibid.*, vol. 2, p. 2. Barnett, *op. cit.* pp. 110-112. *Āśvaghoṣa Sūtra*, pp. 682, 685.

4 For Śrīdatta's attachment towards Mahāvīra see ઉપિત્ત રાજા ચૈતન્ય રેવે ૩. જોના ત્રિપાથ વાળી કવિતો — *Himgiri*, vol. 4, 6, pp. 6, 10; ચૈતન્ય કુપારણ અપારિવરો ત્યારે અર્ધ મહાવીર વાળી વર્ણન નજ વગાળી — અરે ન રેવાનુવિવાર્થ તિરવંતી રાજારાવો — *Āśvaghoṣa Sūtra*, vol. 25 p. 80. Cf. *Kaśya Sūtra*, *Saṃskṛta Jātaka*, p. 20. (કેવલ) રાજા વાળી — જા કુપારણ વાળે નજ વરદ વર્ણવતી — *Āśvaghoṣa Sūtra*, p. 681. In this way many more such references about Śrīdatta can be gathered from the Jaina canonical books, but for our purpose suffice it to say that the Jains respect him as the first Thirbhaṅkara of the country age જૈન રાજા ૧ વગાળી ત્રિવેદ — Hemacandra, *op. cit.* 180, p. 179. Cf. Tawney *op. cit.* p. 172.

5 About the whole of *Āśvaghoṣa*, the first *Āśvaghoṣa* of the Jains, deals with *Āśvaghoṣa*. Besides this we get references about him in the *Himgiri*, the *Āśvaghoṣa Sūtra*, the *Āśvaghoṣa Sūtra*, and many other places. *Kāśya* has been fully dealt with by the Jains.

અન્ન-પાન તેને સ્નેહી. આમ છતાં જાનકાદેવને તેને જુએ મરવા દીધા અને પાછળથી જુદા પાસે પોતાના પાપનો પક્ષાત્તાપ કર્યો.”^૧ આથી વિરુદ્ધ જૈનો આ પ્રસંગ જુદી જ રીતે જુદાં છે. તેમની માન્યતા મુજબ જુદાના પિતૃધાતકે જાનકાદેવને જો કે પોતાના પિતાને ઠેક કંઈ હતો અને તેને બહુકુળ દીધું હતું, પરંતુ શ્રેષ્ઠિકેનું મરણ જોવા સંભવેતામ શયું હતું કે જોના બકાળ મૃત્યુના અને પુત્રના શુભ ઈશાની બેસામજના કારણે પિતા અને પુત્ર બંનેને માટે વિસ્કારને જાહેર આપણને ક્યા આવે છે.

આ વિષેની જૈનોની હલકથા નીચે પ્રમાણે છે. શ્રેષ્ઠિકેને પોતાનો ઉત્તરશિકારી બન્નપ્પાનો શ્રેષ્ઠિકેનો નિર્દેશ છતાં પોતાના ભાઈ કાલે બાઈની ઉદ્દેશ્યથી ઉતાવળે શંકિત બની શ્રેષ્ઠિકે પોતાના બાપને ઠેક કંઈ. આ કલ્પાવાસ હસ્મિયાન શ્રેષ્ઠિકે તેના પ્રતિ આમતુષિક વર્તન બદાબું તેમ છતાં તેની માતા મૈત્રલણ શ્રેષ્ઠિકેની સમ્પત્તિ સામ્પત્તી હતી. એક વખત જોમ બાપું કે શ્રેષ્ઠિકે પોતાના બાળપુત્ર ઉદામિને જોનામ ભઈ સોજન કરતાં હતો તે વખતે તેનો પેરાળ સોજનના ઘાળમાં પડ્યો, પરંતુ તેની પરવા કર્યા વિના તેણે સોજન થાકુ શયું ત્યાર પછી તેણે પાસે ઊઠેલ પોતાની માતાને પૂછ્યું કે “હે માતા! કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના પુત્રને આટલા પ્રેમથી વાઢતો કરે?” માતાએ કહ્યું કે “હે પાપી સજ્જત! તારા જન્મ થયો ત્યારે તું કુદ મહાવત્તો જન્મ્યાથી હું તને અશોકવાદીમ મૂસી આવી હતી. તારા પિતાએ તે બાપું ત્યારે તે પોતે તને સજ્જત લાગ્યા અને તારું નામ અશોકવંદ શયું. ત્થા કુદકાએ તારી આગળી કરી હતી તેથી આટલુ થતા તારું નામ શ્રેષ્ઠિકે પડ્યું. તારી તે આગળીએ સોજો આગ્યો અને પાછી ત્યારે તને અસજ્જ પીઠા મલ સ્ત્રીથી જરથેસ તે આગળી તારા પિતાએ પોતાના મુળમાં રાખતા તને શ્વતિ ભઈ આટલું તે તને વાઢતા હતા.” શ્રેષ્ઠિકે બાપે આ સંભળ્યું ત્યારે તેને પક્ષાત્તાપ થયો. તેણે કહ્યું “હા માતા પિતાને આવો જરથ જાહેર આગ્યો! આમ બેઠી તે વસ્ત્ર પોતાના પિતાની બેઠી લેવા લેઈને એક ઘણુ ભઈ રોજો. હસ્મિયાન બંધિયાના સ્કોકેએ શ્રેષ્ઠિકેને કહ્યું કે “ઘણા અસ્થિર અને શ્રેષ્ઠિકે પોતાના હજારમાં લેઈને ઘણુ ભઈ આવે છે અને તેને ઈશા શું છે તે બાઈ શક્યું નથી.” આ સજ્જતાં શ્રેષ્ઠિકેને લાગ્યું કે તે અને બહુજ દુખાઈ રીતે મારી નાખશે તેથી તેણે તાલપુરા સિંહ લીધું અને બેઠી લેવા શ્રેષ્ઠિકે તેની પાસે આવી પડ્યો. તે પહેલા તેણે પ્રાણજાન કર્યો. શ્રેષ્ઠિકે પિતાના આ અવસ્થાની ઘટનાથી જુલ દુખી થયો અને અધિકારીઓએ સમજાવવા છતાં તેણે સ્નાન કે સોજન કર્યો નહીં. પિતાના અવસ્થાનું દુખ બૂલવા તેણે સજ્જતકે બેઠી થાપને સજ્જતાની બતાવી.”

જૈનોએ સ્મૃતિ કથેલ શ્રેષ્ઠિકેના જીવનનો આ પ્રસંગ જોમ પુરવાર કરે છે કે તેણે પોતે શ્રેષ્ઠિકેનું જૂન કયું ન હતું તેમજ તેને જુએ મર્યો જણ ન હતો; કારણ કે આમાં કોઈપણ

1. *Pradha, op. cit.*, p. 214. *Q. Rockwell, op. cit.*, pp. 85-8. *Rhys Davids, Dhammapadam of the Buddha*, pt. I, p. 81. *Rhys Davids, op. cit.*, pp. 126-127. *Rhys Davids, Nirvāṇa, op. cit.*, pp. 109-110.

2. *Il. Asāyaka Sutta*, pp. 682-683; *Hammacandra, op. cit.*, pp. 161-164. *Torway op. cit.*, pp. 173-178.

અસંવર્ણિક કે અસંસ્કૃત વસ્તુ નથી. આ વસ્તુ એ પણ સિદ્ધ કરે છે કે જૈનો દ્વિચક્રના પ્રસંગમાં જૂન જાણ્યા હતા, નહિતો તેઓએ પણ આ પ્રસંગને જોડોની માફક ભુલું જ રૂપ આપ્યું હોત.

ઉપરોક્ત વસ્તુને જૌદ સાહિત્ય અસ્તિત્વ વપાવતાં પણ ટેકો મળે છે. કાશ્મીર કે તેજશ્વરે છે કે અલ્લયસુત્રને દેવદત્તે તેના પિતાનું જૂન કરવા પ્રેર્યું હતો. આ દેવદત્ત એકવાર બુદ્ધને શિષ્ય હતો કે જે પાછળથી તેના દુશ્મન બન્યો અને પરિણામે જૌદ ઠાણકમાં તેણે ભૂખા-ધિકારિયેટનો શાખ બનાવ્યો હતો.^૧ જગી બુદ્ધ પાસે દ્વિચક્ર કરેલ પદ્માત્માની ટીકા કરતાં સ્કન્ધ ડેવીડ્સ જણાવે છે કે “વલ્લીતનુ અને સભ્યો ભવિષ્યમાં બુદ્ધને માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકારી પોતાના પિતાના જૂનને પદ્માત્મા ઠાણું સૂચન છે. આમ છતાં તેણે સ્વધર્મને ત્યાજ કે હુલસ પહોંચા કરી જૌદ સિદ્ધિ અમલમાં મૂકાને કદ પુરસે નથી. જગી જે કદ બધીએ બીજો તે સુવળ પછી તે કદી બુદ્ધ કે તેના સંમના કેઈ સભ્યને નેતિક કર્યા માટે મળ્યો પણ નથી તેમજ બુદ્ધના સમયમાં સંબંધે તેણે કદ બાસ લાલ કરી આખે હોય તે પણ બાધવામાં નથી.”

બુદ્ધ અને અલ્લયસુત્ર ચત્તર કેવા અભિપ્રાય ધસવતા તે જૌદ સાહિત્યના નીચેના ભાગે જો રપટ કરે છે. “પછી દેવદત્ત અલ્લયસુત્ર પાસે મળ્યો અને કહ્યું કે હે સખા, આજના માણસોને કુક્રમ કરો કે અમલ જીવનને કુ મારી નાંખી શકું. પછી અલ્લયસુત્રને કુક્રમ આપ્યો કે માનનીય દેવદત્ત કહે તેમ તમે કરો.”

દ્વિચક્ર બ. બુદ્ધ પાસે કેવો પદ્માત્મા કર્યો હશે તે આ રકસે રપટ કરે છે. જગી બુદ્ધ પણ તેના વિષે કેવો અભિપ્રાય ધસવતા તે નીચેના વાક્યથી જણાય છે. “જિહ્વા! પ્રતિષ્ઠિત સ્વઠકન્યાનો પુત્ર, મજાને સભ્ય અલ્લયસુત્ર પાપનો સહેજર અને સારી છે.”

1. “It is probable, however, that the story is the product of *some* Buddhist, or sectarian misce, which has done so much to falsify the history of ancient India. Later what, in consequence of Ashoka's patronage, Buddhism became pre-eminent in Northern India, language towards Jains became criminal in the eyes of ecclesiastical chroniclers, who were ready to blacken the memory of persons deemed heretical with unfounded accusations of the gravest character.—*Smith, op cit* pp 33, 37

2. Khyas Devide *Prithvi India*, pp. 13 II. Cf. Khyas Devide and Oldenberg. *S.B.E.*, xx. pp. 223-225. And Dandak's story to Ashoka's the prince and said to him. “In former days, Prince, people were long lived, but now their term of life is short. It is quite possible, therefore, that you may complete your time while you are still prince. So do you, Prince, kill your father and become the King, and I will kill the blessed one and become Buddha.”—*Ibid*, p. 241.

3. Khyas Devide, *op cit*, p. 13.

4. *Vimaya Texts*, pt. ii. p. 243.

5. Khyas Devide (Mrs) *op cit* p. 308.

અપેપપાતિક અને ઝીલ્લ જોન બ્રથો જણાવે છે કે કૃષ્ણિક વર્તમાન ચોતાની રાણીઓ અને ભારે સ્ત્રીઓ સાથે નાતપુત્રને વંદન કરવા જતો વૈશાલીના રાજા થિટક અને ચંપાના ઈપિવાહનના પ્રસંગેના જણાવ્યા પ્રમાણે કૃષ્ણિક જોકથી વધારે વળત મહાવીરના સ્વર્ગમ્ભ જાળ્યો હતો અને જોનધર્મે પ્રતિ સપૂર્ણ સન્માન અને પ્રતિજ્ઞા બ્રહ્મવતો^૧ તેનો મહાવીર પ્રતિ પ્રેમ અને જિન પ્રરૂપિત સિદ્ધાંત ધરતી તેની જગ્યા વર્ષમાન અને તેમના શિષ્યો સમક્ષ તેણે ઉચ્ચારેલ નીચેના શબ્દો જાણ કરે છે “હે ભગવત! જાણે સત્ય જ કહું છે સત્ય ધર્મનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. જાણેના મોક્ષ અને શાંતિનો માર્ગ અદ્વિતીય છે.”^૨

કૃષ્ણિકના ઉત્તરધિકારી ઉદય જાગ્યા ઉદયિનનો વિચાર કરતા જોને અને જોદો અનેકે ઇતકથા જણ કરે છે. ઈ. જાણ્યોધરી કહે છે કે “પુરાણ પ્રમાણે જાગ્યતશત્રુનો ઉત્તરધિકારી દર્શક હતો.”^૩ જાગ્યાપક ઝીજર તે જુલભર્તુ માને છે કેમકે પાટી શાઓ નિર્મિત રીતે જણાવે છે કે ઉદયિજા જાગ્યતશત્રુનો પુત્ર હતો અને પ્રજા તેનો ઉત્તરધિકારી પસંદ હતો.^૪ જાગ્યાના સ્વપ્નવાસુદેવે જો કે મજબના રાજા વરીકે દર્શકનો સ્વીકાર કર્યો છે તે પશુ જોન અને જોદ પ્રમાણે સાથે દર્શક જો જાગ્યતશત્રુનો સીધો પહેલો ઉત્તરધિકારી હતો તેમ નહીં કહી શકાય તેમ નથી.^૫

જો જોન પ્રમાણેનો વિદ્વાન ડોક્ટર ઉદયેજ કરે છે તે હરિશ્ચંદ્રની આવશ્યકતા^૬ હેમ્બર્ડના^૭ ત્રિશદિશાસા અને ખરિશિષ્ટપર્વ તેમજ ઈન્દ્રીના કથાકોથ છે જા મધેની કથાઓ પાટી શાઓની ઇતકથાઓને જાણી વધુ મજબી જાગવી નથી. ઈ. પ્રમાણના શબ્દોમાં “મહાવસ પ્રમાણે જાગ્યતશત્રુને તેના પુત્ર ઉદયિજાને મારી નાખ્યો,”^૮ પરંતુ સ્થવિસવક્ત્રિ જાપણને કહે છે કે ઉદયિન પિતાના મૃત્યુથી દુઃખી થયો હતો અને રાજધાની અથા જાગલી પાટલીપુત્ર જાગ્યો હતો.^૯

1. *CL Asopistika*, pp. 12, 27, 30, pp. 24, 25, 57, 58, 59, 61, 62. Stevenson (Mint), *op. cit.*, p. 40; Hemacandra, *Parishatparvan*, Canto IV vv 1, 9, 23, 25. *Asopistika-Sutra*, pp. 684, 687. Howells, *op. cit.*, p. 8.

2. તર ક જુલિય રજા મહાવીર જરિન જા જાગલી-જુલભરાર ઠે રિને etc.—*Asopistika*, pp. 25, p. 23.

3. *¶ Paryat Dyanika of the Rab Age*, pp. 21, 63. Pradhana, *op. cit.*, p. 217.

4. *¶ Gargi Mathanaka*, *Parishat* IV vv 3-8.

5. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 130. “The order of succession in the Vishnu which inserts Darasaka between Ajitastu and Udayastu must be rejected. —Pradhana, *op. cit.* and loc. cit. Darasaka may be one of Bishadika's many sons who managed the State affairs during the absence of his father. *CL. ind.*, p. 212.

6. જોલિજા જુના જાગ તવાન જાગિન જાગવિન —*Asopistika-Sutra*, p. 687.

7. Hemacandra, *op. cit.* 22. *CL Trishatparvan*, *Parishat* X, 138, p. 172.

8. *¶ Tawney op. cit.* p. 177.

9. *¶ Gargi*, *op. cit.* 1.

10. Pradhana, *op. cit.* p. 216. *CL. ind.*, p. 219. The Ceylonese chronicles states that all the kings from Ajitastu were parricides. —Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 133. Hemacandra, *Parishatparvan*, Canto VI, vv 22-180, *CL Asopistika-Sutra*, pp. 687-690.

આ જૈન ફત્તેશાને વાકુપુત્રજી ટેકા આપે છે તે બધાવે છે કે ઉદ્ધમિએ પિતાના સન્ન્યાસ થોડા વર્ષે કુશમ્બપુર (પાટલીપુત્ર^૧) વસાવ્યું^૨ અને તેથી નિર્મિત થાય છે કે ઉદ્ધમિને પિતાના પિતાના મૃત્યુમાટે જવાબદાર નથી. સત્તા અને પ્રતિભાની લાલચે પિતાના જીવન પ્રત્યેની સ્વાભાવિક લાગણીને ઘેરી મૂકનાર અભવશયુક્તા એવું ઉદ્ધમિનું ચિત્ર દોરવાને બૌદ્ધોને શું કાશ્ચ કયો તે સમજાતું નથી. મહાવંસની આ ફત્તેશામાં બે ઠાંઈ વલ્લુહ હેતુ તો જૈન લેખકો દૃષ્ટિકોની આક્રંક તેના વિષે લખ્યા વિના ન જ રહ્યા હેતુ.

બીજી વચ્ચે જૈનો બધાવે છે કે તે જોકનિંદ્રા જૈન હતો. તેના કુટુંબમાં નવી સભ્યોની પાટલીપુત્રના મથકમાં જોકે સુંદર જૈન પ્રાસાદ બનાવેા હતા^૩ આ ઉપરાંત જૈન સાધુઓ પણ તેની પાસે જઈ સંકેતા હતા, તે થાત નીચેની કહીકત સ્પષ્ટ કરે છે કેમકે તેનું જૂન તેના હાથે મથકેલ જોકે સભ્યના કુમ્ભારે સાધુ વેશમાં ઠરું હતું. આ પ્રસંગ પરથી જોમ જનુમ્બાન નીકળે છે કે જોકે આસ્થિક જૈનની આક્રંક તે નિર્ભયિન રીતે મર્યાદા પ્રાપ્તિ પર્વે પાળતો કાશ્ચ કે તેના પૌત્રપત્નના કિસ્સેજા કૃપાવેલ કલિયાદવાજા નવીન મુનિસાથે સુરિ તેના મહેલમાં ગયા હતા અને સભ્યને ઉપદેશ આપ્યો હતો^૪.

દુકમાં શૈશ્યગણે કે જૈનની સત્તા ઉદ્ધમિના મગધ સામ્રાજ્યે નિર્મિત સ્વૃષ પ્રાપ્ત ઠરું હતું તેમને માટે જૈનોને આઠઠું કહેવાનું છે જોકે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જૈન પદ સામ્રાજ્ય તેમના સંબંધને હાથે લીધી વિજયોમાં આપણે ઉતર્યા નથી, તેમજ આ પ્રકરણમાં અમલ બીજા વંશીની વાળવમાં જ્યુ તેમજ કરવું જોગ્ય છે. આ પરથી જોમ સમજાવાનું નથી કે તે વિજયો આઈ નગરની છે પરંતુ ઉત્તરીય જૈનોનું સર્વસામ્રાજ્ય જીતે કહીકા વિવેચન કરવા જતાં જુદા જુદા વંશો સામ્રાજ્ય તેમના સંબંધની વિજયોમાં ઉતરવું તે શક્ય અને હક નથી.

ઉદ્ધમિના ઉત્તરપ્રધિકાદીઓનો વિચાર કરતાં બૌદ્ધ સાહિત્ય બધાવે છે કે તેના જમી અનિરુદ્ધ, મુપ્પા અને નામગાસક આબ્તા હતા અને તે ઉમરે છે કે તે બધા પિતૃધાતક હોવાથી “મલ્લજે ગુરુસે ઘઈ તે આખા વંશનો વહિવટાર કર્યો હતો અને ઉચ્ચ શૈશ્યગણ

1 The choice of Pataliputra was probably due to its position in the centre of the plain which now included North Bihar. Moreover, its situation at the confluence of two large rivers (the Ganges and the Son) was important from the commercial as well as the strategic points of view. In this connection it is interesting to note that Kautilya recommends sites at the confluence of rivers for the capital of a kingdom — *Arthashastra*, op. cit. p. 131.

2 Cf. *Parasara* op. cit. p. 69. *Pradisa*, op. cit. p. 216. *Raychaudhuri*, op. cit. loc. cit.

3 મગધમાંની વૈષ્ણવિકા વૈષ્ણવ શરિવ — *Asiatic Studies*, p. 680. Cf. *Harasandra*, op. cit. 181.

4 ત તામ્રપત્રોપનૈશ્વરીઃ કૌરવે કરોતિ — *Asiatic Studies*, p. 680. Cf. *Harasandra*, op. cit. 185, *ibid.*, pp. 185-220. *Charpentier* C. III f. 1 p. 104.

(શિશુનાથ) નામના જમાત્યને ગાદીએ બિરાજ્યો હતો.”^૧ તેમ છતાં જૈન અને પૌરણિક દત્તકથાઓ આ જાનિતૃદ્વ અને બીજા દુર્લભ સત્ત્વજોને નિસારી મૂકે છે. આ તેમની ગણના કેસ્ટા નથી અને જૈનોના ઉદ્ધરિતના ઉત્તરસંધિકારી તરીકે કેઈ નહ અથવા નંદિવર્ધનને મૂકે છે.^૨

જેનો જણાવે છે કે ઉદ્ધરિત બીનવાસસ મસ્તુ પામતા જમાત્યોએ શયુગારેલ હાથી, ઘેડો, છત્ર, વામર અને ઠગશા એ પાંચ રાજચિન્હો ચોરીઓમાં ફેંપતા રસ્તામાં હજામથી ચમેલ વેસ્થાના પુત્ર નંદના લાલના વરધાડા પાસે જાળ્યા ત્યારે એ પાંચ ચિન્હોએ તે નંદને મજબૂત સહ્ય તરીકે અભિપેક્ષ કર્યો; તે પરથી તેને સહ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ જનાવ જાન મહાત્મીત્વ નિર્વાણ પછી ૬૦ વર્ષે જન્મે આર્ષાત તે વખતે નંદ ગાદીએ બેઠો.^૩

મહાત્મીર નિર્વાણની તારીખ વિચારતાં આપણે એમું કે વર્ધમાનના નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે મૌર્યો મગધની ગાદીએ આવ્યા; આમ નંદ અને તેમના વંશજોને ફાળે ૬૫ વર્ષ આવે છે. ઠાં મધાન જણાવે છે કે “આ હકીકત પૌરણિક દત્તકથાને બરાબર મળતી આવે છે કે નંદોએ હજાજ એ વર્ષ સભ્ય કર્યું. આમ પુરાણોએ પ્રાચ. પ્રાચીન જૈન માન્યતા સ્વીકારી જણાવે છે.”^૪

આ ઉપસંત તે વિદ્વાન ઉમેરે છે કે નામની સમજવાના કારણે આ જોમચંદ નંદિયા નંદવર્ધન અને નંદ (નમ્હાપથ) એ બેને એક સમજે છે એટલું જ નહિ પણ નંદ (મહાપથ) હજાજ ૧૦ વર્ષ (સ્થવિરાવલિ મુજબ ૬૫ વર્ષ) સભ્ય કર્યું હતું એ બાદી દત્તકથાને ટેકો આપે છે.”^૫

પરંતુ જોમચંદે ઉપર જતાં મુજબ નામનો બેટાબી કહી કર્યો જ નથી કેમકે હરિહર તથા હેમચંદ એ બંનેએ નવનંદોને વિચાર કર્યો છે એમાંથી પહેલો નીચ કુલમાં જન્મેલો હતો.^૬ એમ કહેવું બરાબર નથી કે “જોમચંદે નંદિયા નંદવર્ધન અને નંદ (મહાપથ) ને એજાએ કહી દીધા છે. કારણ કે એ ઉદ્ધરિતની ગાદી પર નંદિવર્ધન આ નંદવર્ધનનું અભિવ્યક્ત સ્વીકારવામાં આવે તો તેને શિશુનાથના વંશજ તરીકે માનવો પડે એ પ્રાચીન અને અર્વાચીન પ્રમાણથી સ્પષ્ટ છે. ઠાં સચચોબરી જણાવે છે કે “પુરાણો અને શિલેના ઉદ્ધરો. એકજ નંદવર્ધનનું અભિવ્યક્ત સ્વીકારે છે આ જાં જાં નંદિવર્ધનને શિશુનાથ વંશના સહ્ય તરીકે જોળાવે છે અને એ નંદવર્ધની તબ્દન બુદ્ધો જ તરી આવે છે.”^૭

1. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 113. Cf. Golzar, *op. cit.*, vv. 3-6; Pradham, *op. cit.*, pp. 213-215; Smith, *op. cit.*, p. 30. Rayson, *C H I I*, pp. 312-313.

2. Cf. *Asvayajya Shra*, pp. 690 ff. Hemacandra, *op. cit.*, 342. Pargiter *op. cit.*, pp. 22, 69.

3. ગાદીનામ રાજા ગાદી—*Asvayajya Shra*, p. 690 Cf. Hemacandra, *op. cit.*, vv. 231-242.

4. Pradham, *op. cit.* p. 215 Cf. Pargiter *op. cit.* pp. 22, 69.

5. Pradham, *op. cit.*, p. 220. Cf. *ibid.*, p. 225.

6. વરધે જન્મે —*Asvayajya Shra*, p. 693. Cf. Hemacandra, *op. cit.*, Canto VII.

7. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 138, Cf. Pargiter *op. cit.* pp. 22, 24, 69. Smith, *op. cit.* p. 51.

આમ સ્પષ્ટ છે કે લેન કથામાં કથા પદ્ય અસંદ્ધિમત્તા નથી કારણ કે ઉદ્ધિનને ઉત્તરધિકારી ન હતો અને મગધનું સમ્બ નરેન્દ્રા હાથમાં ગમ્યું હતું. શીશુનાગનું સ્થાન નરોએ કેમ પડ્યું હોય તે સંભેગ્યતા આપણે ઉત્તરતા નથી. આપણે ભ્રમ્યું તે મુજબ એમ પદ્ય બન્યું હોય કે ઉદ્ધિન પછી કેટલાક નળયા સમ્બએ કથા અને દેવ સિમ્બ કહે છે તેમ તે વંશના છેલ્લા અહમદિનને “શુદ્ધ જાતી મહાપદ નંદ નામનો પુત્ર થયો જેણે સમ્બ પડ્યું લઈ નંદવંશની સ્થાપના કરી.”^૧

વિદ્વાન ઇવિહાસવેત્તાનું આ કથન લેન દ્વકથા કે નંદ હંદવમથી થયેલ વેશ્યાનો પુત્ર હતો તેને મળ્યું આવે છે. આ હકીકતને પુષ્ટિ તો મળે છે. એલેક્ઝાન્ડરના સમસમયી મગધસલ્તના પિતાના શ્રીક વર્ણનો દેખે આવે છે. પુસ્ટો તેને શુદ્ધ માતાથી જન્મેલો કહે છે.^૨ આમ આ બધું લેન દ્વકથાને ખૂબ મળ્યું આવે છે છતાં આ સાધનોની માન્યતા મુજબ નંદોની સમ્બસત્તા માત્ર એ પછી સુધી ચાલી હતી જે સમય થય વર્ણને હતો. હર્ડિસ કહે છે કે “તેનો પિતા (અગમ અથવા અહમદનો પિતા નંદ ૧લો અથવા મહાપદ નંદ) ખરેખર હંદવમ હતો, જે સેલ્મી મહુરીથી મંદમંદ પિતાનું પુત્ર કસ્તો હતો. પદ્ય તે કુદર દેવથી રાણીને માનીતો હતો અને તેના દ્વારા સમ્બને વિનાશપાત્ર બની ગયો હતો. પાછળથી તેણે દેવથી પિતાના સમ્બનું ખૂન કર્યું અને કુમારેન્દ્ર સરકક વરીકે કામ કરવાનો યત્ન કરી સમ્બસત્તા ખૂબવી હોય. તેણે શત્રુમારેને મારી નાખી પિતાના પુત્રને જીવીને બેસાડ્યો જેણે જ્યવસ્થિત કસિબાર અલામવાના બાલે પિતાના પિતાની નકલ કરી અને પરિણામે પ્રભાને તેને પિત્તની કમી તેની અવગણના કરી.”^૩

નંદોની અશ્વત્થ ઉત્પત્તિ બાબતની જાન અને અન્ય ઉલ્લેખોની સામ્યતા ઉપર કાળક્રમમાં પદ્ય એ સિમ્બ કહે છે તે મુજબ “આ જાણવ ઈ સ. પૂર્વે ૪૧૩ અથવા તેની આસપાસ મૂર્તિ શકાવ”^૪ તે લેનો સત્તા છે કારણ કે આપણે ભ્રમ્યું તેમ મહાત્મીર નિર્વાણ લેને આપણે ઈ સ. પૂર્વે ૪૧૧-૪૮૦ મૂક્યું છે તેના પછી ૬૦ વર્ષે મગધની સ્વર્ણેમ સત્તા શીશુનાગના હાથમાંથી નીચા હાથમાં આવી. પુનરુદ્ધિ રોલ વહેરીને પદ્ય કહેવું એ એ કે જ્યોત્સે સુચવેલ નંદોનો સમય ૬૧ વર્ષે તે પીરવિક દ્વકથાને મળ્યો છે. મેરુતમ અને બીજાઓ મર આધાર સમયી દ્વકથાઓની દ્રષ્ટિએ વિસ્તૃત સિમ્બ

1. Smith, op. cit. p. 41

2. Cf. Furgat, op. cit. pp. 25, 60 Rychvaldsk, op. cit. p. 145 Pradham, op. cit. p. 228 Smith, op. cit. p. 43 Kapan, op. cit. p. 313

3. Cf. McCrindle, The Indians of India by Alexander & Co. p. 438

4. R.I., p. 222. Cf. also p. 232 Rychvaldsk, op. cit. and loc. cit., Pradham, op. cit. and loc. cit., Smith, op. cit., pp. 42-43 Inscribed, JRO R.S. I, p. 81

5. Smith, op. cit. p. 43.

કહે છે કે “બુદ્ધિજ્ઞ શ્રીને લેનો તે વર્ષને ૧૫૫ વર્ષનો ગણાવે છે,”^૧ પરંતુ આપણે સ્વીકારેલ કાળગણના પ્રમાણે મહાન ઇતિહાસવેત્તાએ સૂચવેલા ૧૫૫ વર્ષ નંદવંશના નહિ પરંતુ તે કાળ મહાવીરનીવાણ અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાલથી વચ્ચેના અંતરનું સૂચક છે. એમણે અનુસાર આપણે દર્શાવેલ સમય એને સ્વીકારી છે કારણ કે કાળક્રમની ચોક્કસ પ્રમાણે તે પણ આ સમય ૬૧ વર્ષનો ગણાવે છે.^૨

આમ નીચ કુલમાં જ મ, રાજ્યકાલથી દિવસ અને નંદવંશ સમય વિશે લેન ઇતિહાસનો અન્ય પ્રમાણો સાથે બંધાયેલો છે. આ રાજવંશના લેનધર્મ સાથેના સંબંધની વિગતોમાં ઉપરના પહેલા નંદાના સમયમાં ભાસ્કરવર્મા મગધનું પ્રાધાન્ય ટકી રહ્યું હતું કે કેમ તે વપાતીએ. ભુલા ભુલા ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે તે સમયમાં પણ મગધ એક અખડ સામ્રાજ્ય તરીકે ટકી રહ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેની સીમા એટલી દૂર ફલાઈ હતી કે મહાન એલેક્ઝાન્ડર અને તેના સુરપોના તાબામાં રહેલા ઉત્તરીય પશ્ચિમ વિશાળ ચંદ્રગુપ્તે પેશાના સામ્રાજ્યમાં ઉમેર્યો હતો અને અચોકે કશ્મિર દેશપર પેશાનો અધિકાર ફરી સ્થાપ્યો હતો.

પુરાણે મહાપદ્ય નંદ અથવા નંદ ૧લાને બધા કનિષ્ઠોનો ભાતક અર્થાત્ બીજો પાશુપત કહે છે અને તેને ભૂમિના અનન્ય સમ્રાટ તરીકે સ્વીકારે છે.^૩ ભાસ્કરના વિશાળ પ્રદેશોનું સંચાન નંદની સત્તા નીચે જ્યાંનું પુરાણેનું કથન સર્વોદ્કૃષ્ટ લેખકો પણ મને છે. તેઓ કહે છે કે એલેક્ઝાન્ડરના સમયમાં એકજ રાજસત્તા નીચે પણ સક્રિયપણ પુરુષો દસ્તિયાદ રહેલા હતા, જેની રાજધાની પાલીથેત્ર ના પાટલીપુત્ર હતી. કશ્મિર કહે છે કે બંધાર અને પ્રાચીના રાજા અમરે “પેશાના દેશના રણજી મટે ૨૦,૦૦૦ હથોડી, ૨,૦૦,૦૦૦ પાશુપત, ૨,૦૦૦ ભાર ઘોડાના રથ અને તે ઉપરના સૌથી વિશેષ ભયંકર એવી હાથીસેના પણ રાખી હતી કે જેની તખ્ત ૩,૦૦૦ યુધ્ધી પહેરી હતી.”^૪ આ ઉપરના કેસનો સમાવેશ નંદ રાજસત્તામાં હોવાનું કથાસતિસામર્યો એક ફકરો સૂચિત કરે છે જે જણાવે છે કે નંદ રાજ્યનો પડાવ અસાધ્ય હતો.^૫ ખાસ્તેલનો હાથીમુંશનો લેખ જ્યાં આસ આવશ્યક પ્રમાણ છે જે આપણે આગળ એક મુજબ કશ્મિરની નહેરના સંબંધમાં નંદરાજનો ઉલ્લેખ કરે છે. જ્યાંના સ્થાપાવિક ભલે એ કાલ કે નંદરાજ્યને કશ્મિર પર અધિકાર મેળવ્યો હતો.^૬ દોઝ રાજ્યોપરીના રાજ્યમાં ઠકીએ તો “નંદના કશ્મિર વશના અધિકારનો વિચાર કરતા જણાય છે કે કશ્મિર પ્રદેશની છત વડન

1. Smith, *op. cit.*, p. 42

2. *Ibid.* p. 44

3. *The Puranas* *op. cit.* pp. 23, 24.

4. McCrindle, *op. cit.*, pp. 231-232. Cf. *Ibid.*, pp. 231-232. Smith, *op. cit.*, p. 42. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 141.

5. Cf. Tawney (ed. Parnau) *Kashmiri Sutra*, I, p. 37; Raychaudhuri, *op. cit.* and *loc. cit.*

6. Cf. Rapson, *op. cit.* p. 315.

અસંખ્યિત જણાવી નથી બેઠાવરી પર નો નંક કેસ (નંકર) નામનું શહેર છે જે સૂચવે છે કે નંકનું સામાન્ય હક્કિયુત્ત વિશાલ પ્રદેશ સુધી ફેલાયું હતું.^૧

આ ઉપરાંત આપણે આપણા પ્રકરણમાં બોધ્યું કે શિલાલેખનો બીજો ફકરો કલિંગની જિનાપ્રતિમા અને બીજો ખબરો નંક વિવિધ ચિન્હ તરીકે મળેલ થઈ ગયાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આત્મેલના આ શિલાલેખથી નંકનો જૈનધર્મ સમયનો સંબંધ અત્યંત મહે અને છે. આ અને બીજા નંકસભ્યના ઉલ્લેખવાળા ફકરા વિષે જે મુશ્કેલી છે તે ત્યારબાદી જોવાપાત્રને બંધે છે. મહાવીરના નિર્વાણની વર્ષામાં આપણે બોધ્યું કે અસ્ખલાલ, બેનરજી સિમ્હ અને બીજાઓ કહે છે તેમ આ નંકસભ્યને નંકિવર્ષેન મળી લેવાનું થઈ કમલ નથી આગળના શાર્વૈન્દ્રિયના પ્રમાણ ઉપરાંત ગ્રો. વન્ડ જણાવે છે કે “નંકિવર્ષને કલિંગ સાથે કંઈ સંબંધ હતો કે નહિ તે સંબંધમાં પુરાવા થૂપ છે ઉલટું પુરાવા સ્પષ્ટ કહે છે કે શીશુનગ અને તેના પુત્રવારીઓના સમયમાં કલિંગમાં ઉત્તરજર રગ સમકક્ષીન સમયો થયા હતા.” તે નંકિવર્ષેન નંકિ વર્ષનું મહાપદ્ય નંક હતો કે જે બધાને પેલાની સત્તા નીચે લાવેલો હતો અને જેણે બધા કલિંગો થા જૂના સત્તરીનો નાશ કર્યો હતો. આમ આપણે હાથીનુંદાન શિલાલેખમાં કલિંગ કલિંગપર સત્તા ધરાવતા નંકસભ્યને સર્વ વિજયી મહાપદ્ય નંક આપવા તેના પુત્રોમના કોઈ ને સ્વીકારવો બોધ્યો.^૨

દૂકમાં ખાસેલ શિલાલેખનો નંકસભ્ય બીજો કોઈ નહિ, પણ બેનોનો નંક ૧૯૦ અને પુરાણોના મહાપદ્ય નંક છે કમલ કે પાછલા નંકા વિષે બેન અને પીતલિંગ હંકકલ બેને બોધ્યું કંઈ કહેવાનું નથી કે જે નંક ૧૯૦ની વિજયી કલિંગદિનિ દાવો કરી શકે. અહીં જોમ કહી શકાય કે બેને ફેલિંગ અને જેન હંકકલોને લેણે જરે અંધી સમય છે છતાં થડ ખાસેલનો શિલાલેખ આ નંક સભ્યને પુરાવા વિજય મહાપદ્ય નંકને બંધે નંકસભ્ય કહી જન હંકકલોને શાથા ટેકા આપે છે.

બેનો અને નંકના સંબંધ વિષે હાથીનુંદાનો શિલાલેખ ઉલ્લેખ કરે છે કે જન નંક વિજયચિન્હ તરીકે બેન પ્રતિમા થઈ ગયો હતો અને અસ્ખલાલના અભિપ્રાયનુસાર આપણે અસ્ખલા પ્રકરણમાં બોધ્યું તેમ આ જોમ સ્પષ્ટિત કરે છે કે નંક બેન હતો અને બેનરીસમાં જેન થઈ થડો વચ્ચે પહેલા થાજલ થઈ ગયો હતો.^૩ કમલ કે બેનનંક અભિપ્રાય મુજબ વિજય ચિન્હ તરીકે પૂનાની મુર્તિ થઈ જવી અને તે પ્રતિ પૂજન લુચિ કશાંવરી તે જાણના ઇતિહાસમાં અજીવી થાત છે.^૪ સિમ્હ અને શાર્વૈન્દ્રિય બેના

1. Cf. Macpherson, *The Salt Religion*, p. 236

2. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 142

3. Cf. Fergusson, *op. cit.* pp. 34, 32

4. Chanda, *Memories of the Archaeological Survey of India*, No. 1, pp. 11-12. Cf. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 138

5. “Kalinga culture was complex composed of satavahana, Brahmanism, Buddhism and Jainism. Certainly enough none of them was completely superseded at any time.”—Chandra's *memories*, A.H.S. 1 p. 80

6. Jayaswal, *J.B.O.R.S.* xiv p. 345

વિદ્વાનો પણ તે સ્વીકારે છે.^૧ સિમ્ધના રાજદોમાં કહીએ તો “નવમે કલિમ પર લોમે સમય સમય કર્મું હતુ નરો અને ખાસવેલના સમયમાં જેન ધમ પ્રજલ ન હોમ તેપણુ તે કલ્પ અને માનનીય હસજીએ લેખાવતો હતો. મારે કહેવું બેઠાએ કે નરો જેન હતા એવા અગ્રિપ્રાય ઉપર હું સ્વતંત્ર પછે જા થો હતો.”^૨

નરોની અગ્રપ્રાય ઉત્પત્તિ બોલા તેઓ જેન હતા એમા નવાઈ નથી.^૩ તેઓની ઉત્પત્તિ સિવાય જેઓને બુદ્ધોની માફક નરો વિરુદ્ધ કહ્યું કહેવાનું નથી. ડૉ. શાર્પેન્ટરે કહે છે કે “જા વાત એમ સૂચવે છે કે નરો જૈનધર્મ પ્રતિ પ્રતિકૂળ વલણ પ્રત્યવતા ન હતા.”^૪ જેન ફતકયાઓ અને ટેકે જાણે છે કારણ કે નવમીના શ્રેણિમાં અમત્યો જેનો / હતા,^૫ જેમના કંઈકને અમાત્યપદવી સ્વીકારવા ફરજ પા વામ જાની હતી.^૬ જા અમાત્યની મદદથી રાજા નંદ જાણે કવિય રાજવંશીને નિર્મૂળ કરી રાખ્યો હતો^૭ અને જેનો કહે છે તેમ જાણે અમત્યો તેનાજ વંશના હતા.^૮ નવમા નંદનો અમાત્ય શકદાલ હતો, તેને બે પુત્રો હતા. મોટો સ્વૃષભદ્ર અને નાનો ઠીલક શકદાલના મૃત્યુ પછી નંદે મોટા પુત્ર સ્વૃષભદ્રને મત્રીપદ સ્વીકારવા કહ્યું, પરંતુ તેણે સસારની અસાચા વિચારી મત્રીપદનો અસ્વીકાર કર્યો અને જેન ધર્મના છુ. અમ્માઈ સંભુ-વિજય પાસે દીક્ષા લીધી,^૯ છેવટે મત્રીપદ તેના નાના ભાઈ ઠીલકને આપવામાં આવ્યું કે જે પદેલેથી રાજા નંદની સેવામાં જ હતો.”^{૧૦}

1 Carpenter *op cit* p. 164

2 Smith, *J R A S* 1912, p. 546

3 “Some would make us understand that Kalaga was Jain, as it was long under the anti-Brahmanical Nandas, whose Jain remains probably are found now in Nandapur in Jaypore —Gobrahmanan, *op and loc cit*

4 Carpenter *op cit* p. 174

5 *Jainyaka-Sutra*, p. 692 Hemacandra, *op cit* vv 73 4, 80.

6 *Cf Jainyaka Sutra*, pp 691-692 Hemacandra, *op cit*, vv 1-74

7 હર્ષિન સ્વ કવચ રમિ કે (રાવાળ) મીના —*Jainyaka-Sutra*, p. 693; Hemacandra, *op cit*, vv 81 105-137 *Cf Prasthan*, *op cit* p. 226.

8 કવચકવચ વહો નવવધેવ સમમનુકળે. —*Jainyaka-Sutra* p. 693; Hemacandra, *op cit*, Canto VIII, 2.

9 રાજવશમાંવિદ્યુતઃ સીરવન્મયો વિગરિ બુને મળરાયેનાકર્ણે વશિષ્ઠરાજાનાવાચનમિત્ત સ્વ પિતૃવાનું નરિષે મિલિલ રીશામવત. —*Kalya Sutra*, *Sanskrit-Sutra*, p. 152. *Cf Jainyaka-Sutra*, pp. 435-436, 693-695 Hemacandra, *op cit* vv 3-82. Smith has wrongly put him down as “Master of the sixth Nanda” —Smith, *Early History of India*, p. 42, n. 2.

10 “Sodharman, the first pontiff, had died twenty years after his master, leaving the mire to Jambl, who held his high office for forty four years, dying at time nearly coincident with the accession of the Nandas. After him passed three generations of pontiffs; and in the time of the last Nanda the Jain church was governed by two high priests. Sambhadracharya and Bhadrabahu. —Carpenter, *op cit*, p. 164 Jacobi, *S B E*, xxx, p. 227

11. સીવજ સ્વામિન, —*Jainyaka-Sutra*, p. 436 Hemacandra, *op cit*, vv 10, 83, 84

હોને અને નરોનેા કૃત્રિમ જ્ઞા પ્રમાણે હતો. નરોના સમયમાં હોને પ્રજાપ્રધાની હતા તે સંસ્કૃત નાટકે મુદ્રા-રાક્ષસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે જેમાં યદ્રાસના સંજ્ઞારોહણને પ્રસંગ સૂચવે છે કે “હોનેા આ સમયે પ્રધાનપદ યોગ્યતા હતા ક્રાંતિકાળના પ્રયોગાચાર્યે પદ્ય પાતાના મુખ્ય દૂત તરીકે એક હોનેને સંજ્ઞેા હતો.”^૧

નરોની સમસીય સત્તા વિષે જન મંથેા કૈશુનાય વંશની માફક ખાસ પ્રકાશ ફેંકતાં નથી; તેમથી જ્ઞરાણ રીતે એટલું જ મળે છે કે હોન મંત્રી કલ્પકની સહાયથી સુભંદે પ્રજાપ્રધાન સ્થાપોને વશ કર્યા હતા અને આખા એકમિું તેમ છેલ્લા નંદને આધુક્યના શસ્ત્રે જતું પામ્યું હતું કે જેણે હરખારમા થયેલા પેતાના અપમાનના કારણે તેની સત્તાને નાશ કરવા અને તેને પદાપદ કરવા પ્રવિણ લીધી હતી. હોન સ્થિતિ જ આમ અધારારમાં છે એમ મનાવાનું કષ્ટિ કારણ નથી. રોમ શાઈન્ડિયર કહે છે કે “પ્રાચીન હિંદી ઇતિહાસના કેટલાક અંધકારમય યુગોમાં નરોનું સમય ખાસ અંધકારમય લગ્યું છે.”^૨

નરો પછી આવે છે મંથેા નરોની જગ્યા મીથેાએ કેમ અને કેવી રીતે પકડવી લીધી તે સ્પષ્ટ લગ્યું નથી. છતાં એટલું ચોક્કસ છે કે ભારતીય ઇતિહાસના આ પરિવર્તન કાળમાં “વજતે જન્મનેા નહિ, પરંતુ જાસ્તનેા પ્રથમ જાહેશાસી આધુક્ય મળી આવે છે.”^૩ સમસીય ક્રાંતિનું વિસ્તૃત વર્ણન મળતું નથી એ વિચિત્ર તો લાગે છે છતાં સામ્યિક વર્ણનેા પાસે લગ્યું છે કે “છેલ્લા નંદની પ્રથમે તેનેા વિસ્ફાર કર્યો હતો અને તેને કોપીને મજૂરી હતી.” વિશેષતઃ આ બનાવોમાં વર્ણવેલ નરોના વિશાળ ખર્ચના અને હરકરી ખર્ચની હાલકા સ્વાભાવિક રીતે સૂચવે છે કે તે સમયમાં આર્થિક ભૂંટ જ આસતી હતી; તેમ છતાં નરોવિષે હોને તેની કાંઈ ફરિયાદ કરવા નથી.

દૃકમાં હોન હાલકા નીચે પ્રમાણે છે એકલિક હોન જાણ્યું અગ્નિની પત્ની ચણેશરીનેા પુત્ર આધુક્ય, નંદ પ્રસિદ્ધ પ્રજાલેને ઉદારતાથી દક્ષિણ આવે છે એમ લખી પિન્ન મેગવા પાટલીપુત્ર ગયેા ત્થા સંજ્ઞાસનામાં તેનું અપમાન થયું એમ તેને લાગ્યું અને તે છેલ્લા નંદનેા યત્ન બંધેા ત્થાથી તે હિમવત્સુંદ મયેા અને ત્થાના પર્વતે^૪ સ્થલ સ્થાયે એવી

1 Cf. Katschschke, *E.C. B. Ind.*, p. 41. Rice (Lewis) *Myths and Com.*, p. 8; Smith, *Oxford History of India*, p. 75.

2 Charpentier *op. cit.* and *loc. cit.*

3 Katschschke, *The Glories of Kingship*, p. 2.

4 Macdonell, here it dates the last Maurya by the name of Dharma, or riches, seems to hint at an imputation of extravagance against the first Maurya and the Chinese pilgrim Hsueh Tsang also refers to the Maurya Rājan as the reputed possessor of great wealth. — Smith's *Early History of India*, p. 43. Cf. Raychoudhuri, *op. cit.* p. 143.

5 મનો વિશ્વરૂપ કર્મિની યાગ, તેવ લખે મેરી ગ્રાન્ — *Amoyaka Stone*, p. 64; Hemacandra, *op. cit.*, 238. Jacobi makes note of this in his edition of the *Parasharapurana*, as follows: “In the list of the kings of Nepal, according to the Buddhist *Purāṇa* Varāṇasī, the eleventh king of the third dynasty that of the Kīrtana, is Parva—apparently our Pervata; for in the reign of the seventh king, Jīrādī, is placed Buddha—last to Nepal, and in that of the fourteenth, Śhāhka, Aśoka visited the country.”—Jacobi, *Parasharapurana*, p. 58. Cf. *Edinburgh India*, L.A., xvi, p. 412.

સરતે મેત્રી કરી કે એ તે નંદને જીવવાના માર્ગ કરે તો નંદના શબ્દનો અર્થ જાત તેને આપવો. તેમણે નંદના આજીઆજીના પ્રદેશો વેશન અને ઉજાડ કરી પાટલીપુત્રને ઘેરા શામ્યો અને છેવટે દુશ્મનને શરણે થવા ફરજ પાડી. નંદે આજીઆની રમ્યા મળી અને એક રથવાર ૭૦ ઠાકરે ઉપાડી લઈ જઈ શકે તેટલું લઈને પોતાનું શબ્દ છોડવા તેને રજા આપી. નંદ પોતાની બે પત્નીઓ અને એક પુત્રી તથા કેટલાકે જાનનો લઈ રથ હાંકી ગયો. રથમાં અંદ્રગુપ્ત મળ્યા નંદની પુત્રી તેને બોલાવે તેના પ્રેમમાં પડી. સ્વર્થવસ્ત્રા સિવાજ અનુસાર પિતાની સમવિધી તેણે અંદ્રગુપ્તને પત્તિ સ્વીકાર્યો. પિતાના રથમાંથી ઉતરી અંદ્રગુપ્તના રથમાં અંદ્રગુપ્ત તેના રથના નવખાસ લાગી ગયા; આ કારણે અંદ્રગુપ્ત તેને હાંકી કાઢવા, પરંતુ નવો વશ નાખેલી આશરો એમ કહી આજીઆને તેને તેમ કરવા અટકાવ્યો.^૧

નંદના પતન અને મૌર્યોના ઉત્થાન બાબત લેનો આટલું કહે છે. ક્રિષ્ણવર્દુનના મિત્રલક્ષ્મી પર્વના સબંધમાં એમ જાણું કે તે કમનસીબ બાકસમાતથી મરણ પામ્યો અને પરિણામિ નંદ અને પર્વત એ બેઠેલાં શબ્દ અંદ્રગુપ્તને મળ્યા.^૨ આપણે એક જગ્યા તેમ જા બનાવ મહાવીર નિર્વાણ પછી ૧૫૦ વર્ષે બન્યો.

આહી બે પ્રશ્નો ઊઠે તેવા છે. લેન અને અન્ય ઉલ્લેખ અનુસાર^૩ મૌર્યોના પતનમાં આજીઆ એકલાનો જ હાથ હોય તો અંદ્રગુપ્તની કુલપર્વસ કઈ? અને મગધ સામ્રાજ્યના શબ્દકર્તા તરીકે આજીઆ પોતે કેમ ન બન્યો? આ બંન્ના અંદ્રગુપ્તની કુલપર્વસની મહત્ત્વની મળતી નથી. લેને કહ્યું છે તેને સત્યના અસૂરપેશકના આમના સુબીની પુત્રીના પુત્ર તરીકે જણાવે છે.^૪ નિમિષ કહે છે કે અંદ્રગુપ્તે પોતાની માતા બલ્યા માતામહી સુરના નામથી પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો જણાવે છે.^૫ હિંદુઓ મૌર્યોને નંદો સાથે જોડે છે. ક્યાસિ-ત્સાચરે અંદ્રગુપ્તને નંદના પુત્ર તરીકે જાણાવે છે.^૬ મહાવશ તેને મિત્રસિ વસજ કહે છે.^૭ ક્રિષ્ણવર્દનના અંદ્રગુપ્તનો પુત્ર હિંદુસાર પોતાને અર્ધસિંહાધિપતિ કવિષ હોવાનો કાવો કરે છે તેમ જાકર હિંદુસારનો પુત્ર આર્યોક પોતાને કવિષ કહે છે. મહાપરિનિબ્બાણસુત્રમાં મૌર્યોને કવિષ કવિના અને પિતૃસિંહવતના સબંધકર્તા તરીકે જણાવ્યા છે.^૮

1. Cf. *Ashtadhyayi-Sutra*, pp. 433, 434, 435. Jacobi, *op. cit.* pp. 65-69.

2. કે નરિ વાસે વસ જાને — *Ashtadhyayi-Sutra*, p. 435. Cf. Hemacandra, *op. cit.*, 222.

3. We learn from the Kautilya's *Arthashastra*, Kāśhānaka's *Arthashastra*, the *Parashara*, the *Madhukar* and the *Madhukar* that the Maurya dynasty was overthrown by Kautilya, the famous minister of Chandragupta Maurya. — Raychandhuri, *op. cit.* and *loc. cit.* A Brahmin Kautilya will uproot them all and after they have enjoyed the earth 100 years, it will pass to the Mauryas. — Pargiter *op. cit.*, p. 62.

4. Cf. *Ashtadhyayi-Sutra*, pp. 433-434; Hemacandra, *op. cit.*, 240.

5. Cf. Jacobi, *op. cit.*, p. 123.

6. Cf. Tawney (ed. Pargiter), *op. cit.*, p. 67.

7. *Madhukar* (Kautilya), *op. cit.* etc. — Gargya, *op. cit.*, p. 20.

8. *Madhukar* (Kautilya), *op. cit.* — Corwell and Meil, *Madhukar*, p. 270.

9. Rupa Devika, S.H.E., *op. cit.*, pp. 134-135.

આ બધી બાબતોને વિચારી હો સમજીધરી કહે છે કે “જોટલું તો ધામસ છે કે ચંદ્રગુપ્ત સત્તિય જાતિ જોટલો મેરસિય (મોર્સ) વંશનો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે છઠી શતાબ્દમાં પિપ્પલિયનના નાના પ્રબંધસત્તાકે પર સમજ કરતી મેરસિય જાતિ હતી. પૂર્વે જાણના બીજા રાજાઓ સાથે તેઓ પશુ મનમાં સ્વમજાજનના બાળી ગયાં હોવાં એકજો. અજમના અજમતી રાજામાં અજારે તે તેની પ્રબંધને અતિય ચર્ચ પડ્યો ત્યારે એવું ખર્ચ ચંદ્રગુપ્તના મુખીપણા નીચે મેરસિયો બહાર જાણના તથાશિલાના^૧ જાણના પુત્ર કોટિસ્ય થા આજુબ અજવા વિષ્ણુગુપ્તની મદદથી તેણે દુષ્ટ નંદને પાછાક કયો.”^૨

ચંદ્રગુપ્તની કુલપતંપસ વિષે જાટલું ખસ છે. હવે આજુબ પોતે મનમાંના સબ કેમ ન થયો તે વિષે હો સમજીધરીનું ઉપલું લખાણ સપણા કરે છે. શ્રીક સહિત્ય પરથી લખાય છે કે “પ્રભાવિક જાણની નિશાનીથી ચંદ્રગુપ્ત રાજાની મહત્વાકાંક્ષા સખતો હતો.”^૩ જાન ઉત્તિહાસનાં બીજાં લખેનેની માફક શ્રીક સહિત્ય પશુ ઉત્તિહાસની સત્યતા પર આજે પ્રકાશ ફેંકે છે. ચંદ્રગુપ્ત બાબત તેઓ કહે છે કે જાનના મુલ્યુકમાંથી તે નાસી છૂટ્યો હતો; તે નિદ્રાવશ હતો ત્યારે તેના સરીરમાંથી નીકળતા પરચેવાને કેઈ સિંહે બાળ્યો હતો; આ જાપૂર્વતના કારણે તેનામાં રાજાતિહાસની મહેજા જન્મી હતી અને એક જાંઘે હાથી તેને વશ થઈ તેના પગે પડ્યો હતો.^૪ અજારે જાવા સમકાલીન સાહીસૂત વૃત્તાંતો ચંદ્રગુપ્ત સંબધે જાટલું કહે છે ત્યારે નવઈ નહિ કે જાન જાંઘે દૂકમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે: આજુબ અથા ઘાત સાથે જન્મ્યો હતો.^૫ આ જાનકરવંજનકે થતા વિષે અંગ્રેજીઓને પૂછતાં તેમણે એવું જાણ્યું કે તે જાળકે સજા થયો. તેના પિતા ખર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી પુત્રને સમજપદની કમંકરવામાંથી બચાવી તેનું જાતમકરવાણું કરવાના નિવારથી તેણે જાળકના હાંન ધસાવી નાખ્યું; તે પરથી અંગ્રેજીઓએ કહ્યું કે આજુબ પ્રતિનિધિ દ્વારા સમજ કર્યો. વધુમાં જાપણે જાણીએ છીએ કે નકરાજાનક પરજાવ પછી તેનાં જાનનો ચંદ્રગુપ્ત અને પવેન સજા વચ્ચે બેઠાં હોવામાં જાણ્યો હતો.^૬

જાણવીય ઉત્તિહાસની આ જાનકરવંજનકે વિગતો બાજુએ મૂકી જાપણે મનમાં સ્વમજાજનું પરિજા મીચેના સમયમાં કેદલું હતું તે દૂકમાં એકજો. મનમાંની સત્યા અને સમજવિસ્તાર અરીકાના સમયે ઉચ્ચના કલાએ પહોંચ્યો હતો; પરંતુ ખસ વિષ્ણુ અને સમજવિસ્તાર

1 According to the Jainas Cāṇakya was native of Candak, village of the Gollā district of Jacol, *op. cit.* p. 85. *Amalaka-Stra*, p. 433.

2 Raychaudhary, *op. cit.*, pp. 165-166.

3 McCrindle, *op. cit.* p. 217.

4 *Ibid.* pp. 217-218. Cf. Smith, *op. cit.* p. 121, n. 1.

5 About this incident of Cāṇakya Rā Jacol makes note as follows:—“The same circumstances is told of Richard III.

Teeth under thou in thy head when thou wast born

I signify thou comest to bite the world.

—Jacol, *op. cit.* and *loc. cit.*

6 Cf. *Amalaka-Stra*, p. 435. Haraschandra, *op. cit.*, 217.

અગ્રોકેના નહિ, પરંતુ ચંદ્રગુપ્તા સમયે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યા હતા. રાજકીય દૃષ્ટિએ અગ્રોકે પાર્શ્વિક વૃત્તિનો હતો અને તે રાજા કરતા ધર્મગુરુપદને અધિક મોજ્ય હતો; તેણે તે માત્ર કશ્મિર પર મગધની સત્તા પુનઃ સ્થાપિત કરી. મહામાન્ય હેમચન્દ્ર શંકેશ્વર કહીએ તો 'મિહુસમ્ભવો મહાન રાજા ચંદ્રગુપ્ત હતો બધારે તેના પાત્ર અગ્રોકેની કીર્તિ બુદ્ધિસિંધકે દૃષ્ટિએ અધિક અવગણ્ય, તે સમ્રાટ કરતા અધિક વતવવેલા અને શાસકના બાદે નીતિશાસ્ત્રનો પ્રયોગ-અધ્યાપક હતો.'^૧

અમે તેમ તેપણ મહાન મૌર્ય સામ્રાજ્યનો મગધનો વિસ્તાર બહેળો હતો. પશ્ચિમ, સિંધ અને ઉત્તરીય સજ્જાતના સિવાય ઉત્તર ભારતનો સમગ્ર ભાગ નહેલી સત્તામાં હતો. આ વિશાળ સામ્રાજ્યમાં ચંદ્રગુપ્તે પખાળ, સિંધ, બલુચિસ્તાન, બહુચાનિઆન તેમજ હિમદ્રુટ પર્વતની નોંધ લેતાં નેપાળ અને કાશ્મિર આદિનો વિસ્તાર મેળવ્યો હતો.^૨ તે ઉત્તરમાં એટલી બધી જંગમ ફસાવો હતો કે દક્ષિણ તરફ દૃષ્ટિ કરવાનું તેના માટે અશક્ય હતું. સિંધ કહે છે કે "અરીબાદ્શિંથી સત્તામાં આવવું, મેસોટાનિયાના ટોળાને હારી કાઢવા, સેન્થુકસના હુમલાને અટકાવવો, બગવાને સફળ બનાવી પાટલીપુત્રમાં સજ્જાત સ્થાપવો, અરિઆનનો નાનો મેટો ભાગ ભેરી રેવો અને બગાળના અખાતથી અરબી સમુદ્ર સુધી પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર લખાવવા કરતા કાઝમેજ તેને વધારે અધિક સમય મળી શક્યો હોય."^૩

ચંદ્રગુપ્તા ઉત્તરધિકારી બિંદુસારને ફાળે દક્ષિણનો વિસ્તાર થયો છે તેમ બુદ્ધાબુદ્ધા ઉલ્લેખો સ્પષ્ટ કરે છે. તેને પણ તેના પિતાના મંત્રી ચાણક્યની સહાયતા હતી.^૪ કંઈપણ અથવા ભારતના ક્ષિપકક્ષથી નેહોલના અર્ધાંશ સુધીનો પ્રદેશ મિહુસારે લીધો હોવો એમને કારણ કે અગ્રોકેને તે બધું વારસામાં મળ્યું હતું; અગ્રોકે તો માત્ર કશ્મિર પર વિજય મેળવ્યો હતો.^૫ પછીના મોર્યોએ સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં કશ્મિરનો આખો નાબી, વાસ્તવિક રીતે તે અગ્રોકેના રાજ્યકેળાના અવસર મોડી નીચાનું પગ શરૂ થઈ ચુક્યું હતું અને તે બૃહદ્દક્ષિણ સમગ્ર પુરુ ધન્ય, કારણ કે આખા પ્રદેશમાં એકમિત્રે તેમ તેને તેના સેનાપતિ પુન્નમિત્ર મારી તબ્બો અને મુગ નામના વસતી તેણે સ્થાપના કરી.^૬

મોર્યોની નીચા દરમિયાન મ પિના રાજ્યચિન્તાત્મી આલોચના પછી તેના જૈનધર્મ સાથેના સંબંધનો વિચાર કરીએ જૈન દત્તકથા કહે છે કે તે અગ્રોકે સ્થાપક બ્રીકોનો વિરોધ, ભારતનો પ્રથમ સમ્રાટ એવો ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો તે દત્તકથા દૃઢમાં આમ છે.

બધારે (ઉત્તરના યા પાટલીપુત્રથી) ઉત્તર ભારતમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય કરતા હતો ત્યારે તે

1. Herz, *QJM.S* xvii p. 276. Cf. Jayaswal, *J.B.O.R.B* n. p. 83.

2. Cf. *ibid.*, p. 81.

3. Smith, *op. cit.*, p. 158. Cf. Jayaswal, *op. cit.* and *loc. cit.*

4. *Amalyshe Shire*, *op. cit.*, p. 184.

5. Cf. Jayaswal, *op. cit.*, pp. 82-83; Smith, *op. cit.* p. 157. Schiefner *op. cit.*, p. 82.

6. Cf. Smith, *op. cit.* p. 204.

સામન્યા મહાન ધર્માધિકારી આચાર્ય શ્રુતકેવલી શરણાશ્રુએ જાર વર્ષના દુકાળની આગાહી કરી હતી. આ આગાહીના પરિણામે જેનોનો મોટા સમૂહ (લગભગ ૧૨ ૦૦) દક્ષિણમાં ગયો, તેમજા કેટલાકે (શરણાશ્રુસંહિત ?) સ્વલેખન અર્થાત્ જનરાજ (કાંધિયુ ન જાવાની પ્રતિજ્ઞા) પાત્રી સ્વર્ગે ગયા. આ પ્રસંગ મૈત્રેયુસાં અવધુ બેંગલોલામાં ગયો. ચંદ્રગુપ્ત પણ અવધની સાથે ગયો હતો અને સ્વર્ગસ્થ ત્યાગી તેના પૂજ્ય શ્રુ શરણાશ્રુના ઘરણુ સેવતા જાર વર્ષ ત્યાં રહ્યો (?) અને જનરાજ કરી સ્વર્ગે ગયો.

ઉપરોક્ત કથામાં કોઈ અને પ્રથમ મૂકેલ વાક્યો સિદ્ધાન્તમાં મળી આવતી વિચિત્રતામાં ભુલી પડતી એકજ દત્તકથાના ભુલા વાક્યો બતાવે છે. પ્રવેશવર અને ક્રિજનર સંપ્રદાયના અવિર્ભાવ સાથે આ કથાને સ્તબ છે એ આપણે એક જગ્યા છીએ. આ વાત પ્રવેશવરો સ્વીકારતા નથી એ કે તેઓ જાર વર્ષના દુકાળને સમત્ થતા બચાવે છે કે ચંદ્રગુપ્તની રાજધાનીમાં રહેતા આચાર્ય કુશિવતને પિતાના ગણને જન્ય પ્રદેશમાં મોકલવાની જરૂર પડી હતી. આ દત્તકથા ચંદ્રગુપ્ત જેન હતો તે સ્પષ્ટતા પૂરતી છે. આની જારીક તપશ્વત્તુ કોઈ દક્ષિણાસ્થાનમાં જૈનધર્મના અભ્યાસી પર છોડીએ, તેમ છતાં એમ કહી શકાય કે આ સંજયમાં મૈત્રેયુસાં નરસિંહજીવાઈ ફલીટ અને જન્ય વિદ્યાનેએ સિદ્ધાન્તથી લગ્નુ છે.^૧

આ દત્તકથાનું પ્રથમ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ હર્સિંગના જુહત્તથાકોશમાં મળે છે એ ઇ. સ. ૬૩૧ લગભગનો ગણાય છે. અવધુ બેંગલોલાનો શિલાલેખ એ ઇ. સ. ૬૦૦ લગભગનો ગણાય છે તે આ ઉલ્લેખનો મૂળ આધાર છે.^૨ કેટલાકે પ્રમાણભૂત અને પ્રતિક્રિત વ્યક્તિક વિદ્યાનેએ એ નિર્ણય પર આવ્યા છે કે આ દત્તકથાના આધારે ચંદ્રગુપ્તને જેન કહી શકાય તેમ છે કી બલવાલ કહે છે કે જેન ભથ્થા (૫ સ. પાવાતી સ્ત્રી) અને તે પછીના જન શિલાલેખો ચંદ્રગુપ્તને જેન સજાઈ વરીકે ઉલ્લેખે છે. મારો અભ્યાસ જન કથાના ઐતિહાસિક પ્રમાણને માન આપવાની અને ફરજ પાડે છે અને ચંદ્રગુપ્ત પિતાના રાજ્યના અંતે જનજર્મ સ્વીકારી પિતાનું રાજ્ય વલ જેન સાધુ વરીકે જવસાન પામ્યો તે માનવા ન સ્વીકારવાનું કમ્મલું હું કાંઈ સમજી શકતો નથી.^૩

ચે. શિશુ પણ આ વિષય સ્વીકારી બચાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના કારકિર્દીનાં રાજ્યનો અંત એ રીતે આવ્યો તે વિષેનો માત્ર એક ઉલ્લેખ જેન દત્તકથામાં છે. જેનો આ મહાન સંપ્રદાયને પ્રિયતાવાળો જેવો જેન માને છે અને આ હકીકત ન માનવાને કાંઈ કારણ

1 Cf. Harasens, *op. cit.* pp. 377-378. I the list of the Saka rulers comes after Shishubhadra, who is the eighth postoff of the Jaina church Cf. Jacobi, *B.H.L.* xix. pp. 227-228.

2 Karskensbecher, *op. cit.* pp. 36-37. Fleet, *L.A.* xxi. pp. 155-160.

3 the *Epist. Kāśī Kōśa*, Senāth's work written by Harasens in 1911, says that Shishubhadra, the last of the Saka rulers, had the King Candragupta as his disciple. — Karskensbecher *op. cit.*, p. 37. Cf. Hise (Lewin), *op. cit.*, p. 4.

4 Cf. Karskensbecher *op. cit.* p. 32. 'his Translation, pp. 12; Hise (Lewin), *op. cit.*, pp. 3-4.

5. Jayaswal, *JBOR* iii. p. 432.

નથી શેઠુનામ, નદો અને મીથેના સમસ્થમાં જૈનધર્મ મગધમાં પ્રવિષ્ઠ થોડાવતો હતો. પિદ્ધા પ્રજાણુ આણુસ્ત્રી મુદિતથી મહાગુપ્તે સભ્ય મેળાગ્યાની વાત જૈનધર્મ સ્વધર્મ હતો તે માન્યતા મોટે અપ્રમંજિત નથી જ જૈનો પોતાના વિધિવિધાનો માટે પરંપરાથી પ્રયત્ન શેઠતા આળ્ય છે અને મુશગાફસ નાટકમાં અમાત્ય શક્ત્ય કે જેણે પહેલા નર અને પછી નવા શક્ત્યની સેવા કરી હતી તેના ખાસ મિત્ર તરીકે એક જૈન ગ્રંથ આલેખ્યા છે

“ મહાગુપ્ત જૈન હતો કે કયો તે વાત સ્વીકારવામાં આવે તો પછી રાજત્યામ અને અનસન કરી સ્વર્ગે ગયાની હંતકથા સ્વીકારતી જ સહી. એ વાત ચોક્કસ છે કે ઈ. સ. પૂર્વ ૩૨૨ અથવા તેની આસપાસ મહાગુપ્ત ભચારે ગાદી પર બેઠો. ત્યારે તે તદ્દન મુવહા અને બીન અનુભવી હતો. ૨૪ વય પછી તેના શબ્દનો અર્થ આ થો ત્યારે તે ૫૦ વર્ષની અંદર હોવો એકજો તલત્યામ સિવાય આટલી નાની ઉંમરે એને જુદા નાસી જવાનું બીજું કંઈ કારણ જણતું નથી. રાજર્વશીએના આવા સંસ્કારત્યામના અનેક દ્રશ્યો મિશ્રક છે અને બાર વર્ષનો દુકાળ પણ સ્વીકાર્ય છે. દૂકમાં જૈન હંતકથાને સ્થાન છે અને તેની વિકૃત અન્ય ઠાક ઉલ્લેખ મળતો નથી.”

આ બે વિદ્વાનો ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાનો પણ આજ વિચાર ધરાવે છે. અવલુ લેક્સો-લના જૈન શિલાલેખેના પ્રખર અભ્યાસી શર્મિ અને નર્મિસ્ટાચપ પણ આને ટેકો આપે છે. જુના વિદ્વાનોમાં એડવર્ડ થોમસ પણ આ વિચાર સ્વીકારે છે કે એમણે બીક સમૃદ્ધિત્વેના આ બાબતમાં વિચાર કર્યો છે. આ ઉપરાંત થાર્ડોની કહે છે કે “ હેમન્ડર્જાવર્ધી મુદ્દીને આધુનિક બધા વિદ્વાનો ભદ્રાધુની નિર્વાકૃતિમિ વીર સ્વત ૧૭૦ કશવે છે.” આપણી ગણ્યો પ્રમાણે તે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૬૭ લગભગ આવે છે. મહાન આચાર્યના સ્વર્ગવાસની આ તિમિ મહાગુપ્તના શબ્દકાળ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૨૧-૨૬૭ ને જરાબર બંધનેમણી છે.

1. Smith, *Oxford History of India*, pp. 75-76. I am disposed to believe that Candragupta really abdicated and became Jainist. —Smith, *Early History of India*, p. 134. Hemacandra informs us that Candragupta શ્રાવિમરણે શય તિથે વસી. —Hemacandra, op. cit. 446.

2. Rice (Lewis), op. cit., pp. 2-9. “We are therefore not without warrant for assuming that Candragupta was Jain by creed. —*Ibid.*, p. 8. A dispassionate consideration of the above-mentioned facts leads one to the conclusion that the Jain tradition has some basis to stand upon. —Narasimhaiah op. cit. Int., p. 42.

3. “That Candragupta was a member of the Jain community is taken by their writers as matter of course, and treated as known fact, which needed neither argument nor demonstration. The testimony of Megasthenes would likewise seem to imply that Candragupta submitted to the devotional teaching of the Śramaṇas, as opposed to the doctrines of the Brahmins. —Thomas (Edwards), op. cit., pp. 23-24. For references to Jainism in the Greek records see Rice (Lewis), op. cit., p. 8.

4. Jacob, *Kalyāṇa*, Int., p. 181. According to the Dīghanikāya he died in 322 A.V. Cf. Narasimhaiah op. cit., Int., p. 40.

5. Cf. Rice (Lewis), op. cit., p. 7. Smith, op. cit., p. 216. Narasimhaiah op. cit., I, p. 41.

જૈન આદિત્યમા આ દાકેશ ઉપસંત બ્રહ્મ ઉદ્ધેજો પશુ છે એ બતાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો યા કયો હતો,^૧ પરંતુ આપણે આ સહિત્તિકમિશ્રણમા ઉત્તરવાની જન્મ નથી. ચંદ્રગુપ્તના ઉત્તરઅધિકારીઓ વિશે વિચાર કરતાં પહેલાં જૈનના દક્ષિણ વરદના પ્રમાણની ઉપચેતિયા અને ચાણક્યના મર્મ વિશે થોડા શબ્દો કહી લઈએ. આ પ્રમાણ દક્ષિણના જૈન ઇતિહાસની થોડકા ભૂમિકા આપણને આપે છે. આ ઉપસંત દક્ષિણના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એની ઉપચેતિયા ખોટી નથી, કારણ કે દક્ષિણજાતના ઇતિહાસમાં એટલેજ મહત્વનો પ્રાચીન મનુષ્ય જીએ કેઈ લખાતો નથી. આમ ચંદ્રગુપ્તનો મુગ એ વિશ્વની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસવેચાને ઉત્તરદ્વિકૃસ્તા અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ લેવા છે.^૨ તે વિશેષમા દક્ષિણ દ્વિકૃસ્તા ઇતિહાસમાં નવીન મુગ પ્રવર્તે છે એ પણ એટલુંજ મહત્વનું છે કે એ ખર્ચે દક્ષિણદ્વિકૃસ્તાને, જુનામા જાનું તો નહિ, પરંતુ અર્ચક સહિત આપણું તેણે તેને પોતાની પહેલી વિશ્વના ઐતિહાસિક દાકેશ પશુ આપી.

જૈન માન્યતાનુસાર ચાણક્ય પશુ જૈન હતો, તે જૈન શુદ્ધજોને માન આપતો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ક્યારા જન શ્રમુ વરીકે અનંતન કરી સ્વયં લેવા તેણે પ્રવ્રત્ન પશુ કર્યો હતો.^૩ દાકેશ ઉમેરે છે કે ‘દુષ્ટ અભ્યાસ પશ્ચાત્તાપ કરતો નર્મદા વડ પર શુદ્ધતીય આગ્યે લખાં તે મૃત્યુ પામ્યો ચંદ્રગુપ્ત પશુ તેની સાથે મર્યો હતો એમ કહેવાય છે.’^૪ શુદ્ધતીય મેત્રોલનો સરૂપ શબ્દ છે એને કહાડી લાવામાં ખજા સહેવર કહે છે. શિલાલેખમા પશુ જલક જલ્લ અલ્પા ખજા સહેવરનો ઉલ્લેખ છે.^૫ આ આકસ્મિક મુદ્દમા લાક્ષણિક ॥ ગીઝી વિ પ્રોને દૂર લખી સ્પષ્ટિ દેવીછા પબુ આ માન્યતા સ્વીકારે છે. તે લખાવે છે કે “મગી આજ્ઞા સહિત અને શિલાલેખોના પૂરણ જૈન જ્ઞાપાને વાસ્તવિક અંગે ટેકા આપે છે.” તેણે ઉમેર્યું છે કે “એટલું થોડકા છે કે દ્વિકૃસ્તાના ચંદ્રગુપ્તને દશ મેકાનુબી વર્ષન વિચારી મૂકે છે.”^૬ એ સ્પષ્ટિ છે કે પોતાની કારકિર્દીના અંતમાં મર્મ સ્વયં જૈનધર્મ સ્વીકાર્યાથી પ્રજાણુ લેખકોએ કાલ્ય તેના વિશે એન સેન્ટુ લેખ.

અંતે ચંદ્રગુપ્તના ઉત્તરઅધિકારીઓ વિશે વિચારતા જન પરજ્ઞા બિહુમર, અચોક કુદલ અને સંપ્રતિને લખાવે છે શીશુનાગ અને નેરોની માફક મોર્ચોના સંબંધમા પશુ વિવિધ

1. Cf. Jacob, *Parthian Empire*, pp. 61-62.

2. Cf. Smith, *Oxford History of India*, p. 72.

3. Cf. Jacob, *op. cit.*, p. 62. Jolly, *Archæology of Kanbya*, Int., pp. 10-11. For the actual relations between the Archæology and Jain literature see *ibid.* p. 10. We have seen that the Jain tradition puts Chakya's father as supposed to have been both Brahman and devout Jain. This looks like the Brahman-Christians of our days. This seems that Chakya's family was of the Brahman origin by birth or heritage, and Jain by faith. I quote Edward Thomas. But though our kingmaker was Brahman, he was not necessarily, in the modern acceptance of the term, Brahmanist. —Thomas (Edward), *op. cit.*, pp. 25-26.

4. Cf. Smith, *op. cit.*, p. 75 n. 1.

5. Cf. Narasimhaiah, *op. cit.* Int., p. 1.

6. Khye Datta, *Buddhist India*, pp. 164, 170.

મનાવર અને હંતકથાઓ છે. આમ જરોહના સળંબમાં કાઈ મુરકેલી નથી. જામય સ્વીકારે છે કે બ્રહ્મસૂત્રની પછી તેનો પુત્ર અને વાણ્ય મિદુઆર આગ્યો હતો અને તેની પછી તેનો પુત્ર જરોહ જાડીએ આગ્યો. આ બે મૌર્યોના હૈનો આશના નંબે વિષે જોટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તેમના વિષેની હંતકથાઓ બ્રહ્મસૂત્ર અને સમ્રાટ વિષેની સાહિત્યિક હંતકથાઓ જેટલી અસંબંધી નથી. તેમ છતાં જો જાણે હૈન ધર્મ પ્રતિ પ્રેમજલા હતા તેમ મનાવાના કારણે છે જરોહના પુત્રગામી મિદુઆર વિષે આપણે માત્ર જોટલું જાણીએ છીએ કે તેણે જોનિઝોથાસ સોટસ્ત્રી પાસે પેતાના સાત શોક તત્ત્વેના મોકલવા જોકે દ્રુત મોકલ્યો હતો તેમ પિતાની સત્તા અને તેણે મેળવેલા વિજયો પસંદી એમ કહી શકાય કે તેણે પેતાને સમ્યવિચાર મેદુસ્તા કેટલાક જાત સુધી વધાર્યો હોવો જોઈએ. આ બે વિષયો નિષ્પયોગી નથી. પહેલી વાત મિદુઆરના તત્ત્વિક પ્રેમનો ખ્યાલ આપે છે જ્યારે બીજી કશું જોઈતું જરોહના સ્વભાવનો પ્રચાર નહીં કરે છે. જોમ યજ્ઞ હોમ કે માત્ર સિદ્ધાન્ત સ્વસ્થવિકે કદાચ મેદુસ્તા ઉપરાંત પેતાના પિતા વાણ્યસૂત્રના અંતિમ ક્રિસ્ટોથી પવિત્ર કથેલ જુમિ મેદુસ્તર જિતવા તે પિત્રપ્રેમથી પ્રેમયો હોય.

સિદ્ધાન્તની કલ્પનાઓ તે બોમ જણાવે છે કે સિદ્ધાન્ત પ્રાણીય બને પાગલો હતો
જ્યોત્સ્ના પિતા વિષે મહાવસ જણાવે છે કે તે પ્રાણીયબની હોવાથી ૬૦૦૦૦ પ્રાણીયોને
પાગલો હતો? પરંતુ જોઈએ શોભત જણાવે છે કે “બીજા દેશો અને બીજા સમયોની તેમની
કલ્પના બહુ વચ્ચેની જણાય. વળી જો પણ ખાસ જોઈએ તો કે તેઓ પ્રાણીય બનવિષે
શું જણાવે હતા? જોઈએ તો જો પણ પ્રાણીય શબ્દનો ઉપયોગ તેમના જાણનાં જુદાં ન
હોય તેવા કે પોતાનાથી વિદેશી બર્માવાળા માટે વપરાતો હોય. એવો જાણનાં ઉપયોગ માટે
જોઈએ પૂરતું છે કે સિદ્ધાન્ત પોતાના પિતૃધર્મને જાણતો હતો અને જ્યોત્સ્નાને પણ જાણ-
જણતા તે જ બર્મનું શિક્ષણ મળ્યું હતું.”

નિમ્નુચાર વિષે આથી વિશેષ કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. આખરે એક અથવા તેમ તેના પિતાની માફક તે પક્ષ બાબુજીની અસર નીચે હતો. જોન હવેકલા કહે છે કે તેના સમસ્યા પ્રાણસુ મંત્રી સહ્યને અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો અને તેના બાહે કેઈ સુખ-મુની નિમ્નુચાર કઈ હતી? તેના પુત્ર અને ઉત્પત્તિદાત્રી અરોહનો વિચાર કરતાં જોમ કહેવાની જરૂર નથી કે તેનું જીવન તેના પિતાની માફક આચાર્યશિલ નોંધાયું. નિર્ભય સમસ્યા સાથે તેનો સંબંધ કેવો હતો તે બતાવવા પૂરતું સાધન છે. જો કે અરોહને પોતાની કારકિર્દી દરમિયાન કંઈ બન્યું

1. Cf. Smith, *Early History of India*, pp. 135-136.

2. *Psil antiochiensis* Brühmann & Brühmann-Johann: *Mycon-Geliger* sp. n., *Periochete* v

4

J. Thomas (Edward) et al., p. 29

4. For the circumstances under which Csanaky lost the goodwill of his master see *Hammacandra*, *op. cit.*, vv 436-439.

અધિકારો હોતો તે અધિકાર છે. અહીં તે આપણે અરોહની જૈનધર્મ પ્રતિની વલણ જણવાની છે. પરંપરાગત સાધનાથી વૃત્તિ બાબતે રાખીએ તોપણ તેના પિતા અને પિતામહના ધર્મની અસર તેના પર જેવી તેવી તો નબર હોય. જો કે મહાવસ તો જોમજ કહે છે કે તેના પિતાની જેમ અરોહે પણ ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રાહ્મણોને શિક્ષા આપી હતી.¹ તેની બાદમાંથી વળી ઉદાત્ત છે અને સર્વે ધર્મ સમન્નાયની સૂચક છે. તેના આપા માનસનું કમલ ઉજા દમવિલ વિવાદિત મળે છે.

અરોહ નાનાપણથી જ પોતાના પિતામહ ચંદ્રગુપ્તાના ધર્મથી આકર્ષિતો હતો તે વાતને જોમજે ધૈર્યમંત્રી નીચેની બાબત ટેકા આપે છે. અકબરના નિષ્ણાત મંત્રી અબુલ ફઝલે અસધનનર્મભક્તઅરીઝા ઠરિમરના રાજ્ય માટે ત્રણ આવશ્યક બાબતો અજુબી છે. જેમાંની પહેલી એ છે કે “અરોહે પોતે ઠરિમરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો.”² તે પ્રસંગ વિદ્વાન પદ્મિત આજ્ઞાસૂત્રેકે સ્બૂ કર્યા અજુબે છે કે “અરોહે ઠરિમરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યાની વાત માત્ર સુસલામાલ અલકતાં કહેવા નથી, પરંતુ સજ તર્સિગણીમાં પણ તે વાત સ્પષ્ટ સ્વીકારવામાં આવી છે. આ અમ્મ યોગકેસ સ્વપ્રમ્મ જો કે ઈ. સ. ૧૧૪૮માં મૂકવામાં આવ્યો હતો. છતાં તેના ઐતિહાસિક આ વિશ્વાસનો આધાર વધા મિદ્ધિર અને સી હવિદ્યાકાન્તાં વધુ જુના લખાણો છે.”

આમ જ્યાં વિદ્વાન પદ્મિત અને છે કે અરોહ તેની આખી કારકિર્દી ઇસ્મિઅન આલખના જન ન હતો, નહિ તે જનોએ તેને પોતાના પ્રતિજ્ઞાસાથી ધર્મસંસ્કૃત તરીકે સ્વીકાર્યો હતો.³ જોકે અહીં ધૈર્યમંત્રી અલકિયા પ્રમાણે તે પીર પીર અલકાતે ગયો અને ઉપર જુદાધર્મ તરફ વળ્યો.⁴ તેમ છતાં અરોહે જુદા ધર્મ સ્વીકાર્યાની વાત સ્કંદજ માની શકાય તેવી નથી. જે કંઈ કહી શકાય તેવું છે તે એ છે કે સમજ જ્યાં અરોહે જુદાના ઉપદેશથી આકર્ષિતો ગયો, આમ છતાં પણ તે સામ્પ્રાયિક વાદમાં ન રહેવા સર્વસંમતિ મત્તેતિક નિયમનો અને સિદ્ધિતોદ્ધૃત ધર્મનો પ્રચારમાં પ્રચાર કરવા લાગ્યો, જો કે મહામાન્ય હેસસ દીક્ષક કહે છે કે “અનિત્ય અને હવનની શાધકવાનાં જન સિદ્ધિતોની તેના ઉપર ખાસ અસર થઈ હતી.”

1 *as it is given in the various legends* —Gauger, *op. cit.* vol. I, col.

2 Cf. Thomas (Edward) *op. cit.* pp. 30-31. When the succession devolved on Akoka, the son of Jambhaka, paternal uncle, he abolished the Brahmanical religion and established the Jain faith. —Jacquet, *Asoka's Ashoka*, II, p. 282. Wilson, *A.R.*, xv, p. 10.

3 Thomas (Edward) *op. cit.* p. 22. Cf. Wilson, *A.R.* ix, pp. 86-87.

4 Thomas (Edward) *op. cit.* p. 24.

5. Cf. *ibid.*

6. Heras, *op. cit.* p. 272. Cf. Rock Edicts (I, II), (III, D) (IV C) (XII, C), etc.; Holtzsch, *C.I.L.*, I, pp. 2, 5, 8, 12, etc. (new ed.)

અરોઠ હુદધર્મો ન હતો તે નવી વાત નથી. વિસ્સન,^૧ મેકરેઈલ,^૨ ફ્લીટ^૩ મેન્ડન^૪ અને મહામાન્ય હેશો^૫ તે ક્યારનું સ્વીકાર્યું છે. ડૉ. કન પશ્ચ કહે છે કે “ધારા અપવિત્ર સિવાય તેના શિલાલેખોમાં અન્ય હુદ્દોને સમતુ કાઢી નથી.”^૬ “ધર્મમાં કેવળ બીહોને સમતુ કાઢી નથી” એમ કહી સેનાર્ટ ઉલ્લેખ કરે છે કે “મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અરોઠના શિલાલેખો પાછળથી વિકસેલ જૌદ ધર્મ કરતા તદ્દન ભુલાઈ જૌદ ધર્મની સાક્ષી પૂરે છે.”^૭ આ માત્ર આધાર મિનાની અટકળ છે. આવેલ વિશેષ નોંધાવત ફુલ્ટન કહે છે કે તેની બધી નેતિકે આગળ “તેને જૌદ સુધારક તરીકે જોગણવી શકવી નથી” અને ઉમેરે છે કે “પોતાના ધર્મના સ્વભાવ વિષે અરોઠ”^૮ કહે છે તેના વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે સુદર ત્રિપિટકોમાંના ધર્મપદમાં બતાવેલ જૌદ નીતિચિત્રને તે ફૂળવું મળતુ આવે છે.”^૯ સેનાર્ટ અને ફુલ્ટનના ઉપરના નિવેદનો અરોઠને મહાન જૌદ ગણાવનાર બીજા વિદ્વાનોના ઉલ્લેખોને મળતા આવે છે.^{૧૦}

ભુલ ભુલ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ અરોઠના આશ્વસ્ત્યો અને શિલાલેખો ઉપરથી અરોઠ જૌદ હતો કે બીજા થયો હતો એમ સ્પષ્ટ થતું નથી, હવે તેના પોતાના લખાણ ઉપરથી તે નિર્ણયના સિદ્ધાંતની અમર નીચે ઠેકા હોય તે તપાસીએ. અરોઠ કહે છે કે “યોન દેશ સિવાય બીજો કોઈ દેશ નથી કે બધા પ્રજાઓ અને અમલો એ જ વર્ણો ન હોય.”^{૧૧} પરંતુ આ અમલો કેમ? ફુલ્ટન તેમને જૌદ સાધુ માને છે.^{૧૨} એ કે અમલી હક બાંધવા બધા કાઈ કામકામ નથી.

1. In the first place, then, with respect to the supposed main purport of the inscriptions, proselytism to the Buddhist religion, it may not unnecessarily be doubted if they were made public with any such design, and whether they have connection with Buddhism at all. — Wilson, *J.R.A.S.* xii p. 236. *Cf. Ind.* p. 250

2. *Cf. Macpherson, Aśoka*, p. 48. *Dharma*, the colloquial for *Dharma*, is the word used. In the edicts it does not stand for Buddhism, but for the simple duty which Aśoka wished all his subjects of whatever faith to practice. — *Ind.*

3. *Cf. Fleet, J.R.A.S.*, 1908, pp. 431-492. The distinct object of both the Rock and the Pillar Edicts was not to propagate Buddhism or any other particular religion, but to proclaim the determination of Aśoka to govern the realm righteously and kindly in accordance with the duty of pious kings, and with considerations for all forms of religious belief etc.—*Ind.*, p. 492.

4. The doctrines of Aśoka's major Rock and Pillar Edicts cannot be called distinctively Buddhist, etc.—Monahan, *Early History of Bengal*, p. 214.

5. Buddhist chronicles of the fourth, fifth and sixth centuries have recorded many scholars. There is not the least mention of any Buddhist deep principle. —Heras, *op. cit.*, pp. 226, 271.

6. Kern, *Manual of Indian Buddhism*, p. 112.

7. Senart, *I.A.*, xx, pp. 260, 264-265

8. *Cf. Heras, op. cit.*, p. 271.

9. *Ind.*, *Ind.*, p. 1.

8. Holtzsch, *op. cit.*, *Ind.*, p. xlix.

10. Holtzsch, *op. cit.*, p. 47 (J)

‘અમરુતો અર્થ ચાપુ મા શિશુક છે અને જૈનો તે શબ્દ બૌદ્ધોની પહેલાં પણ વાપરતા હતા. ચીક્ર પ્રથેમા પણ તે વપસયો છે અને આગળ દર્શવી ગયા તેમ જન્ય વિદ્વાનોએ પણ તે સ્વીકાર્યું છે.’ જૈનોનું પ્રાચીન યત્ર આ પ્રમાણે છે. “હું બારમું અતિથિસ્ત્રવણાગ્રાત લઉં છું, જેથી હું અમરુ મા નિર્જીવને તેમને કમ્પ ક્રંદ નિર્દોષ વસ્તુઓ આપવા પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું.” કલ્પસુત્ર પણ તેજ પ્રમાણે “આધુનિક નિર્જીવ-અમરુ” માં કહે છે. દક્ષિણના પ્રથમ કિંગ્સર અગ્રકર્તા કુલકુલધારી પણ પેતાના સંપ્રદાયના સાધુઓ માટે તે શબ્દ વાપરે છે.^૧ પણ સૌથી વિશેષ તેા જો છે કે જૌડો પિતે નિર્જીવને અમરુ શબ્દથી જોળખાવે છે. કાસ્ય કે અંબુતરુનિકાષ કહે છે કે “જરે વિશાખ ! જોકે અમરુતો વત્ર છે ? નિર્જીવ કહેવાય છે.” આ જૈનોને બૌદ્ધો પહેલાંના પ્રાચીન શબ્દ છે તે નિર્ધાર છે કાસ્ય કે નિર્જીવ અમરુ થી બુદ્ધા જોળખાવવા જોડો પેલાંને સાત્વધુત્રીય અમરુ શબ્દ વાપરતા હતા.^૨

જ્યોત્ ક્યારે જોડલા બૌદ્ધોને વિષે કહે છે જ્યારે સંજ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે આપાસ્તંભ સામગ્રમાં તે કહે છે કે “કેટલાક મદ્દામ્દ્યોને સહન કામની બ્યવસ્થા માં હું આજ્ઞા આપું છું. બીજા કેટલાકને પ્રજ્ઞાણ તથા આલ્પકના કામની બ્યવસ્થા સેપું છું. જન્યને નિર્જીવના કામની બ્યવસ્થા માટે કુકમ કરૂં છું અને બાહીનને .. જન્ય દર્મનિકાની બ્યવસ્થા માં સુખ કરૂં છું.”

પ્રજ્ઞાણ, આલ્પકો, નિર્જીવ જોળખાવે સ્વતંત્ર ઉત્તેજ ખાવે છે કે તે બધા સહ કસ્ય વધન બુદ્ધા હતા. જન્ય સ્થળેએ અમરુને પ્રજ્ઞાણ સાથે મણુબ્ધ છે.^૩ ઉપરની આપામ્દ અમરુનો નિદ્રા નથી તે આલ્પકો અને નિર્જીવને બધે સમલ શકાય તેમ છે કાસ્ય કે જરે ઉપર જોડું તેમ સુષથી બુદ્ધા પડી જાય છે.

સાચી રીતે જ્યોત્કનું જૈન તેમજ જન્ય જર્મ પ્રતિનું વલણ નીચેના શબ્દોના જોડ શકાય છે: “સર્વ મનુષ્યો મારા જળકો છે જેમ મારા પેતાના જાતકો માટે હું ધન્ય હું કે તેઓને આલોક અને પશુકનું કસ્યણુ મળે તેમ સર્વ મનુષ્યને મળે જૈન મારી

1 *Cf* Roca (Lewy), *op. cit.* p. 8.

2 *Scovronon* (Mey), *op. cit.* p. 215

3 *Jacobs, S.B.E.* xxi p. 297

4 *Cf* Bhattacharya, *op. cit.* pp. 97-100

5 *Cf* Jacobs, *S.B.E.* xiv *Int.* p. xvii. Read also Kacots Friend Jain's interesting article on The Jain References in the Buddhist Literature, *IHQ* n. pp. 604-709

6 *Cf* Khys Devika, *op. cit.* p. 143

7 *Dellé-Tepre Filler* Edict VII. *Cf* Hultsch, *op. cit.* p. 136 (2).

8 See Rock Edicts (III, D) (IV C), (IX, G), (XII, G), and *Filler* Edict VII (HH) *Cf* Hultsch, *op. cit.* *Int.* p. 1

ખ્ય છે. ”^૧ તેવીજ રીતે ખાસ બાદપૂર્વકે તે કહે છે કે “એજ દિગ્ધિએ સર્વ વર્ગો પ્રતિ દુ લક્ષ વાચુ છુ. અને તેમને જુદીજુદી જાતના અન્નમાનથી દુ સ્તોષું છું. ”^૨

ઉત્તર તેમજ દક્ષિણમાં “બોહો પ્રાણજો, જાણવો અને નિર્વેષો તેમજ અન્નની સંભાળ માટે ” જ્યોતેકે બર્મ-મહામાત્રોને નીમ્યા હતા.^૩ તેની અસામાન્ય નીતિ નીચેના શબ્દોમાં ખાસ તરી આવે છે-

મહારાજ કહે છે કે “ જે કેઈ પોતાના યોગદાય માટે અંધશ્રદ્ધાથી અભિમાન કરે છે અને બીજાની નિંદા કરે છે તે પોતાના સુખદાયનું બાદેમાં જરે નુકસાન કરે છે ”^૪

જસાવત્તી ગુહાના શિલાલેખો માટે સ્મિય કહે છે કે “ આ બધા લેખો મહત્વના છે અને તે સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ કરે છે કે જ્યોતેકની બધા સંપ્રદાયને માન આપવાની હાર્દિક આગ્રાહ હતી ”^૫ તેના અન્ન શિલાલેખો માટે પણ તેમજ છે તેના ઉદાર શાસન સમયમાં ઉત્તર ક્ષિત્રમાં જૈન ધર્મની પરિસ્થિતિ વિષે પ્રમુખ પ્રમાણ નથી તેપણ ઉપરનું અવલોકન બીજું કંઈ નહિ તેા અંદાજિતે પોતાની ચરણી કારકિર્દી પહેલા નહિ તેા તેના અત્તમાં સ્વીકારેલા ધર્મ પ્રત્યે તેના મહાન ઉત્તરધિકારીનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે.

આ દૃષ્ટિકોણની પર્યાપ્તજગત અમરનું આપણું અનુમાન જ્યોતેકના પૌત્ર સંપ્રતિએ આર્સ સુક્રિતન થાસે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો તે પરથી સાચું કરે છે.^૬ સંપ્રતિની જૈનધર્મ પરની અસરિય તપાસતા પહેલા જ્યોતેકના ઉત્તરધિકારી કોણ હતા તે વધાચવું જોઈએ. કમ-નગીબે ઠાં સ્પષ્ટકરે કહે છે કે “ કેઈ ક્રિસ્ટિય અથવા મેગેન્ઝનીસે પછીના મોર્થો વિષે કેઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એક યા બે શિલાલેખ વધા પ્રાપ્ત, જૈન અને જૈન પ્રધાની અપૂર્વ મહિમી જ્યોતેકના ઉત્તરધિકારીનો સવિસ્તર હતિકાવ શોધવા પૂરતી નથી ”^૭

પુરાણે જ્યોતેકના ઉત્તરધિકારી વિષે એકમત નથી, અને જુદા જુદા લેખોના વિવિધ અભિપ્રાયોના અમન-વધ કરવો સહેલ નથી. જ્યોતેકના પુત્ર કુપાલની વાસ્તવિકતા એ સ્વીકારે છે. પરંતુ તેના પછીના વિષે હંતકેશો જુદી પડે છે. કુપાલ કેવા વિશિષ્ટ સંયોજનમાં અંધ અન્યો અને “ સમય-અવકાશ કરવા અસાધ્ય થતા તેણે પોતાના પ્રિય પુત્ર

1 *Sagar Rock Edict* Jangada I (F G.) II (R P) of Hathnuch. op. cit. pp. 114-117

2 *Dehra-Dupra Pillar Edict VI* (D R.) of Hathnuch. op. cit. p. 120 *Int.* p. xlviii.

3 *Ibid.* *Int.* p. xl.

4 *Girnar Rock Edict XII* (H) of Hathnuch. op. cit. p. 21.

5 *South.* op. cit. p. 177 *Cf.* Hathnuch. op. cit. *Int.* p. xlviii.

6 *Cf.* Jacobs. *Parasikoparvan* p. 80 Rhoadeskar op. cit. p. 121.

7 *Reychandharl.* op. cit. p. 220

8 *Cf.* Pargitar op. cit. pp. 26, 70 Cowell and Meis. op. cit. p. 430 *Kalyan-Gir, Shahab.* 702. and 183; *Reychandharl.* op. cit. p. 221.

સંપ્રતિ-જન અચોકને તે માટે નીચેના જો જાણ હેમચંદ્ર જણાવે છે. સંપ્રતિને બીજા અને બીજા બેખંડે અચોકના ઉત્તરસંધિકારી તરીકે ગણાવે છે.^૧

અચોકના ઉત્તરસંધિકારી તરીકે સંપ્રતિના સ્વીકાર કરવામાં હરણચંદ્રનું અસ્તિત્વ જો મુશ્કેલી છે, જેને ઉચ્ચેણ તેણે આણવકોને આપેલી નાગાર્જુની ટેકરી બાબત આપણે કહે છે. આ મુશ્કેલીમાંથી શક્ય અનુમાન જો નીકળે છે કે અચોકના ઉત્તરસંધિકારી તરીકે સંપ્રતિ હોય અને બીજાને કોઈ સમયે શબ્દ કર્યું હોય, જાણવા તે બીજા અને જન શ્રેયોભાં હરણચંદ્રનું નામ સહી મળ્યું હોય. આ જો અનુમાનમાં મગધની ધંધાવણીમાં સંપ્રતિનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થાય છે તેથી પહેલું અનુમાન બાબતી થાય છે.”^૨

જામ સંપ્રતિ મૌર્ય સમયોમાં કોઈ મહાન સભા હતો તેમાં શકા રહેલી નથી. જૈન ધર્મ પ્રતિ તેના અગ્રણી બેટા હતા કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કલિદાસનો. તે અગ્રણી કહી શકાય. બીજા શ્રેયો જો અત્યંત અચોકના શુદ્ધમાન ગાય છે તેમ જન શ્રેયો તેના વિષે કહે છે સિમ્હ કહે છે કે “ગૌતમ બુદ્ધના ધર્મપ્રચાર માટે અચોકે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો તેટલોજ ઉત્સાહ જૈનધર્મના પ્રચારમાં બતાવ્યો માન સંપ્રતિને થોડો છે.”^૩

સંપ્રતિના જૈનધર્મના ઉત્સાહ વિષે જાણ હેમચંદ્ર દ્વંકમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે. ‘અસ્ત્ર જ્યૌષ્ઠીય પર જન મંદિરો તેણે કરાવ્યાં. ઉચ્ચવિનીમા આવી મુકુતિનાં સ્થિતિ. હરિભગ્ન તેમના નેતૃત્વ નીચે ધાર્મિકધર્મ નિમિત્તે જાણીની રક્ષાના ઉચ્ચવામાં આવી હતી તે પ્રત્યે શબ્દ અને પ્રત્યે મહાન અગ્રણી બતાવ્યો હતો. સંપ્રતિના અગ્રણી અને કાંઈકી તેના અગ્રણી સ્વયં. જૈનધર્મ સ્વીકારવા અને તેને ઉત્તરના અપવા પ્રેરવા. હતા. આથી પોતાના સ્વયં ઉપરાંત અનુગામ્યના રોશમાં પણ સ્વયં પોતાના ધર્મ આત્મી શકતા હતા.”^૪

સંપ્રતિ બાબત જાણ કહેવાનું જો છે કે તેણે પ્રવેશના આગામ્યના જૈનધર્મ પ્રચારકોને સ્વિકૃતિ આપવામાં મોકળા હતા.” આ હેમચંદ્ર કહે છે કે “સંપ્રતિને અનાદિ રોશમાં જન

1. Cf. Jacob, *op. cit.* pp. 68-69. Cowell and Neil, *op. cit.* p. 433; Raychaudhuri, *op. cit.* and *loc. cit.* Bhattacharya *op. cit.* and *loc. cit.*

2. Both the Buddhist and the Jaina traditions about Samprati have been referred to by me in the previous note. For the former see Pargiter, *op. cit.* pp. 28, 70. Cf. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 220. Perhaps the empire was divided between his grandsons, Dabarak and Samprati. —Smith, *op. cit.* 203.

3. Smith, *Oxford History of India*, p. 117 and n. 1. Cf. Bhattacharya *op. cit.* and *loc. cit.* જાણી વિશ્વવરુદ્ધનો પદાવધાનકારીનાદિદિનકારીવાચનાવાનિષ્ઠિય વિશ્વવરુદ્ધિ સ્વરૂપ — *Kapra Sutra, Shvetashvatara Upanishad*, vol. 6, p. 183. Almost all ancient Jaina temples or monuments of unknown origin are ascribed by the popular voice to Samprati, who is in fact regarded as Jaina Asoka. —Smith, *Early History of India*, p. 202.

4. Jacob, *op. cit.* p. 69.

5. Cf. Bhattacharya *op. cit.* and *loc. cit.* About this the *Pratishakti* of Jainsabharati observes: In Pratishakti described the great King Samprati, son of Kanaka, lord of Bharata with its three continents, the great Arihanta who established *Vidya* for *Arhanta* even in *Arhanta* countries. —Cf. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 223.

સાધુઓના ઠાવેનું ક્ષેત્ર વધારવા માટે સાધુવંશમાં પ્રચારકો મોકલ્યા હતા; જેમણે ત્યાંના લોકોને સાધુઓ કઈ ભવનો આહાર અને ધીજી જરૂરી વસ્તુઓ બિણા તરીકે સ્વીકારી શકે તે શીખવ્યું અને મામલતદારને આપવાના કાર બદલ વારંવાર આવતા સાધુઓને સિદ્ધા આપવાનું દુરમાન કર્યું. આ પ્રમાણે માર્ગ તૈયાર કરી તેણે અસ્વાધીકારીને ધીજી દેશોમ્મ સાધુઓ મોકલવા પ્રેરણા કરી; કારણ કે તેઓને ત્યા રહેવાની કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી સ્ત્રી હતી નહિ. આમ આમ અને ત્રિમિસ દેશમાં ખમડસ્વારકો મોકલ્યા અને તેમને શાહાની આદ્ય મુજબ સુવેધા મળી સ્ત્રી આમ બનાઈ પ્રજા જૈનધર્મી બની.”^૧

આજ હેમચંદ્રના કથન મુજબ સંપ્રતિએ બનઅર્થ દેશમાં મોકલેલ જૈન પ્રચારકોનું મહત્ત્વ એ છે કે દક્ષિણમાં પ્રવેતાબર સંઘ સમંધી આપણને આ પહેલો ઉત્કેષ મળે છે. આ કારણથી આ તથા પહેલાના પ્રકરણમાં જણાવેલ મહાન વિદેશગમન બેટલોજ મહત્ત્વનો આ પ્રસંગ છે. આને ખાસ પ્રવેતાબરેના નેત્રી તરીકે જણાવવાનું કારણ એ છે કે આપણે બેટગમ્મ તેમ જૈન ધર્મમાં પ્રવેતાબરજિનબર પચસેક મહાન વિદેશગમન અને સુહૃન્નિ-મહાનિરિ કલકથા એ બન્ને સાથે સંકલિત છે. સુહૃન્નિન પ્રવેતાબર હતા એ વાત એમ સાબીત થાય છે કે જિનબર પટ્ટવહીઓ અથવા સુહૃન્નીની વંશાવલીમાં તેમને ઉલ્લેખ નથી.^૨ આપણને એમ હકીકત મળે છે કે આઈ સુહૃન્નિનના ઉપદેશથી સંપ્રતિએ જૈન ધર્મ અગ્રીકાર કર્યાની વાત બહુતા આમ મહાનિરી “કલક સાધુજીવનના માર્ગ સાધુઓને દેવતાની બધી આશા” ભગમીભૂત થતી બેટ દશાઈજાક પાસે આવ્યા ગયા.^૩ આમ સંપ્રતિના રાજકારણમાં પ્રવેતાબર સંપ્રતિય વિજય પામ્યો.

જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મગધની મહત્તાનો અહીં અંત આવે છે. મૌર્યોના અંત અને સુગિના વિજય સાથે કલિંગ આપણા ઇતિહાસનું કેન્દ્ર બને છે. મગધની સર્વોપરિ સત્તાના પતનથી કાળકે અશે કલિંગ તે સ્થાન મેળવવા વિજયી થાય છે. ખારવેલના સમયમાં શક્તિશાળી કલિંગ મગધને જારે થઈ પડ્યું હતું અને સદ્ભાવે યોદ્ધા સમય માટે જૈન ઇતિહાસમાં પણ તે બેટલોજ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સંપ્રતિ પછી મૌર્યવંશ વધારે અસ્થે નથી તં થોડેજ છે અને જે કેઈ રાજાઓ થયા હશે તે પામર હશે કારણ કે આપણે બેટગમ્મ અને હવે પછી બેટગ્ગી તે મુજબ મૌર્ય સેનાપતિએ છેવટા મૌર્ય સમયને નિર્મલતાથી મારી નાખ્યો હતો.

તેમ છતાં પ્રતિષ્ઠાપ્રપન્ન મૌર્યવંશના પતનના કારણોમાં આપણે ઉત્તરતા નથી; બેટનું કહેવું પૂરતું છે કે મૌર્ય અંશેકે મેળવેલ કલિંગ પરનો વિજય ભારત અને મગધના ઇતિહાસમાં એક મહાન લાક્ષણિક પ્રસંગ હતો; તેથી મગધ સામ્રાજ્ય ત્રિમિસ ગિરિ

1. Cf. Jacob, *op. cit.* sec. vi.

2. Cf. Howrie, *L.A.*, xxi, pp. 57-58, and Klett, *ibid.*, xi p. 251.

3. Stevenson (Mrs.), *op. cit.*, p. 74. Cf. Baroda, *History and Literature of Jauann*, p. 55.

આખા જાસ્ત તાથે ગ્રંથાશુ. બિંબિયાએ વિજય કરી જાંઝ દેશ ખાસતા કરી શરૂ કરેલ વિજયયાત્રા અને ઉત્કર્ષની ઠાસકિદ્દાના અહીં જાંત જાણે છે. જોકે નવા મુઝનના મંદાવ મંદાવ-શક્તિ, સામ્રાજ્યક ઉત્કર્ષ અને ખાર્મિક પ્રચારનો મુગ શરૂ થયો, પણ તે તાથે સમગ્રિય જીવનની મંદતા અને કલાલ લાઘવક શાત્રનેલની ઉચ્ચ રેખાવા લાગી અને લાઘવની તાલીમના અજાણે મજબ સામ્રાજ્યની લાઘવક વૃત્તિનો જાંત જાણેલ. કિંચિત્કાલનો મુગ પૂર્વ થયો, ખર્મવિધવનો મુગ શરૂ થયો અને જામ ઉત્કર્ષ મજબ સામ્રાજ્ય પર મોર્મ સત્તાનો સૂર્મ સ્થાને માટે જાસ્ત થામ્યો.

પ્રકરણ ૪

કલિંગદેશમાં જૈનધર્મ

“કલિંગધર્મ જનધર્મ” એ શબ્દ મુખ્યતઃ ખારવેલનો ઇતિહાસ ૧૯૧૭ કરે છે. બાકી એમ સમજવાનું નથી કે તેના પહેલા કલિંગમાં જૈનધર્મ ન હતો. બાકી કોઈક એવો હાથિચુંકા એવા ઐતિહાસિક શિલાલેખ અને ત્યાં ઉપેલા સ્થાપત્ય તથા શિંખની ઇ.સ. પૂર્વે ષોઢા અને પાંચમા સદીના સાથેની સામ્યતા તેમજ જૈનશાસ્ત્રોમાંના મહાન પવિત્ર ગ્રંથો ઉપરથી જે આપણે જોઈએ છીએ તેનો અભ્વીકાર કરવા જરૂર છે. આમ છતાં કબૂલ કરવું એમને કે હાથિચુંકાનો ખારવેલનો શિલાલેખ અને સ્વર્ણપુરીનો તેની પત્નીનો શિલાલેખ એ બે સાધનો વિવાદ બંધ કરી શકેલા સાધનો આપણા અનુભવનો મોટો મળતા નથી.^૧

આમજ દર્શાવ્યા પ્રમાણે જા મહાવીર પછી શિશુનાન, નંદ મૌર્ય અને અન્ય રાજાઓ સ્થાપિત જૈનધર્મના વલ્લખનાર હતા. આમજ જૈનધર્મના પોતાની સત્તા હસ્તિયાન જૈનધર્મના અનુયાયી કે તેને મદદ આપનાર હતા. આમજ જૈનધર્મના તથા આમજ ઇતિહાસને લઈ જૈન અને અજૈન લેખકો ટેકા આપે છે. છતાં મહાન શિલ્પી સ્થાપનારેલ કે જે પોતાને પોતાના લેખમાં જૈન વરીકે સ્પષ્ટ કરે છે તેની સાથે અનુપ્રાપ્ત વિવાદ બંધ કરીને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ મૂકી શકાય તેમ નથી.

હાથિચુંકા પરનો લેખ સમગ્ર ખારવેલે કેટલા વખત પહેલા, સ્થાપિત અને કેટલો સમય સ્થાપિત કર્યું અને તે જૈન હતો કે નહિ તેની ઐતિહાસિક સચિત્તી પૂરી પાડે છે તે કલિંગનો મહાન રાજા હતો તેની તો કેલના પાકી શકે તેમ નથી, પરંતુ કલિંગની શિલ્પકલા હાથિચુંકાની અસંસ્કૃતિ છે. મૌર્ય શાસનશાસકના અંતમાં કલિંગે ખારવેલની અગ્રેવાની નીચે બગવો કર્યો અને તે સ્વતંત્ર રાજ્ય તેલિંગનાની ઉત્તરનો પૂર્વવાટ અને બંગાલ ઉપરનાર

1 Let it be clear from the very beginning that it is really not desirable and practically impossible to trace out chronologically the progress of Jainism in Kalinga. All that is required is to lay our hands on whatever historical monuments, small or great, ancient or modern, that are available at present, and draw our inferences from them, keeping in view as far as possible the contemporary historical atmosphere of the time.

2 We know the Cakas as the well known Vedic and classical ruling family which seems to have migrated into Orissa from Malikonda, where they are also found in later history. It is certain that one of the seats of the Cak was near about Orissa in very ancient times. — JB O.R.S., xix, p. 228

૧ ચેના કિનારાના પ્રદેશને કશિત્રની હદ કાવવી તે અભિપ્રાય છે.^૧ બેંગાલની ઉત્તરે પચ્ચનો અને બંગાલ ઉપખંડને અત્યંત જમીનપ્રદેશ તે સમયે કશિત્ર નામે જોવાખાતો હતો. કાશિત્ર જોડિયા અને જલામ પ્રદેશને તે સમયના કશિત્રના નામે જોવાખાતો થયો.

“દુન્યા પ્રાચીન રમારકોર્મ આરવેશનો શિલાલેખ “એક મહાન વિશિષ્ટ છતાં યુગવધુ બધું મારક છે”^૨ આરવેશનું નામ વીર્ધકર મહાવીરના અનુયાયીઓમાં સભા વરીકે જાતામાં જુનું છે. ત્યારે નમ્મ પછીના સમયો અને તે સમયના વન ધર્મના પ્રતાપનો વિચાર કરતાં આરવેશનો શિલાલેખ દેશમાં મળી આવતો એક અત્યંતનો અને એક જ લેખ ॥ વન ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ તે અનુપમ છે અને હિંદની સમગ્રીય તેમજ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પણ તેની અગત્યના અર્થ છે.

સર અશુતોષ મુકરજીના શબ્દોમાં “ઐતિહાસિક શોધજોગના સાધન રૂપ એવા લિપિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં કે જે વહે ભલાઈ જાયેલ અભવજન સિંધમાં લખાયેલા લેખો શોધાયા છે અને ભૂતકાલનાં ઇત્યાજ સુઝા મૂકાયા છે તેમાં પણ મહાટ જારવેશનો હથિસુકાનો શિલાલેખ જૂબ ધ્યાન ખેંચે છે. ઈ.સ. પૂર્વે બીજા સદીમાં લખાયેલ આ લેખમાં જોડિયાના આ સમ્રાટનું નામપણથી સાદગીસમાં વર્ણવેલું અર્થાત તેના શબ્દકાળનાં તેરજા સુધીનું વૃત્તાવ મળે છે. આ લેખ જ કના મૂળ પર કેતરેલો છે અને ઈ.સ. ૧૮૨૫ માં મી. ઇલ્ડરની પ્રાથમિક શોધ પછી એક સદીથી ગણીતો થયે છે અને ત્યાર પછી અભ્યાસીઓએ તેનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. તે દ્વારા જે ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી છે તે ખાસ અગત્યની છે કારણ તેમાં તેના સમયના મત્રધના સભ્ય મહુરના શીક શાહ, ગોરખઝીર (બજાર ટેકરીઓ) અને સરજુલના કિલ્લાઓ, પાટલીપુત્ર પસના ગંગા નદી ચરના મહાલયો અને ઇજ્જતુલના સભ્ય સાતકેરિંગ અદિના ઉલ્લેખો છે. જાણી લિપિમાં લખાયેલ અશોકના શિલાલેખોથી બીજો નગર અને ઈ.સ. ચોથા સદીના અનુદ્રુપના શિલાલેખોની સમાન ધરિતિ આ શિલાલેખની શોધથી અનેક અભ્યાસનીય પરિણામો પ્રાપ્ત થયા છે.”

હિંદી પ્રજાના અખટ રમારક સ્વરૂપ અને ઐતિહાસિક સંબંધ હરીકે અભ્યાસ અને પુરી એ લે જાગ્યામાં છે, પ્રજાની આત્મિક લક્ષિત અર્હીત અનેક પ્રકારે હાલમાં છે અને પ્રજાના બુદ્ધિ વધે હાલના અર્હીત વિકાસ સધાયો છે.

અમને માનવાને કારણે છે કે જોડિયા કે જે હમણું તેના એકસદેમ જગતના કારણે હિંદુધર્મનો બગીચો છે તે ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા સદીથી ઈ.સ. આઠમાનવમાં સદી સુધી બીજા અને બીજા ધર્મની અસર નીચે હોતો મહાન ગરીબના ઈ.સ. પૂર્વે ૨૬૨ ના કશિત્ર ચરના વિજયના કારણે બીજા ધર્મની ત્યા અસર હતી.^૩ પરંતુ તેના વિરુદ્ધ પછી મોં

શહેનશાહત રોથી ઊઠી અને અગોકના જોદા ધર્મ સામે પ્રાણજી ધર્મના ખાસ સ્થાને મનાતા સજ્જુદાદિત પુષ્પમિત્રના હાથમાં શબ્દચતુરતા બાવના તેણે તેના પર ફટકો લગાવ્યો.^૧ તે પણ પોતાનો જમણ નિષ્ક્રાંત ન અથાવી શક્યો. મૌર્ય શહેનશાહવત અગ્નિ ધાત્રી સાથે દક્ષિણમાં મહાન આક્રમણ તથા પૂર્વદક્ષિણ પ્રદેશમાં મહાભયવાદન બારવેલનું પ્રભાવ શાળી એદિકુળ જોરમાં આવ્યું આ એદિકુળ ઉત્તરમાં જમાવેલ પ્રાણજીધર્મ પર પ્રત્યાઘાત કરનાર નીવડ્યું.^૨

આમ ઈ સ. પૂર્વે બીજા નેદામાં પ્રજાસુ, જન અને બીજાં એ ત્રણે ધર્મો કલિંગમાં હતા, જેમાં જૈનધર્મ એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ હતો. કુલ્લેન્ત્રાંજ જેણે ઈ સ. ૨૦૬ થી ૧૪૫ માં કલિંગની મુશ્કાકાત લીધી હતી તે ચીની મુસાફર ત્યાની જનોની મોગી સંખ્યાનો પુરાવો આપે છે અને તેને જૈનોના મહાન મથક તરીકે સ્મૃ કરે છે તે જણાવે છે કે ત્યાં “ધણા પ્રકારના અનેક નાગરિકો હતા, જેમાં નિર્વેશો તેા મોગી સંખ્યામાં હતા.”

અનુભુમિ મનમથથી દક્ષિણપૂર્વ તરફ કલિંગપ્રાંતી થયેલી જૈનધર્મની આ રૂપા પ્રવૃત્તિ છે. એલિટ્રાના નામદ ખાસેલ અને તેની નામદાના અર્ચકો પસા બે શિક્ષાલેખો જૈનેત્તી આ પ્રવૃત્તિનો ખાસ આપે છે અને તે અલિહમિલ ન્ત્રા આપણી સન્મુખ મૂકે છે ઈ સ. પૂર્વે બીજા નેદામાં મધ્યમાં અર્થાત ઈ સ. પૂર્વે ૧૮૩ થી ૧૫૨ તે દ્વિતીયા પૂર્વે હાણપર સ્થાપ કરના હતા.^૩ ઉચ્ચકિરિ અને ખર્ચકિરિની બીજી નુશાઓ તેમજ ત્યાના અલ્લેશીયુ અરિદેા પણ આની સાક્ષી પૂરે છે આ બન્ને ટેકરીઓ બુવનેશ્વરની ઉત્તરપશ્ચિમે પશ્ચ માધ્યમ દૂર છે અને એ બન્ને તે કાંટથી ભરી પડે છે ૭ કાંટ બુવનેશ્વરથી ત્યા પહેલપાના સ્થાની હાનમાં બાકી બચ છે. આ ઉપરાંત તે ટેકરીઓ પર શ્વેતી અનેક જાતે, જે હાલની નાવિજોતમાં આજે બારતુ ત્યાન બોમવે છે તેમજ નામે જૈનેત્તા પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અગ અને ઉપામમાં મળે છે જ્યાં તેમની કાપા મેરેલ જણાવી છે.^૪

ખાર્વેલનો શિક્ષાલેખ પહેલો અને ત્રીજો મોગો છે, જે જૈન પદ્ધતિ અનુસાર મનમથી શરૂ થાય છે. ઉત્તર તીર્થંગ મહાત્મીના નિર્વાણ પછી મેા વર્ષ બોરિયામાં જન ધર્મ દાખલ થયો અને તે પછી તં સરખર્મ જામેા તે આ નાધન સાચીન કરે છે સ્વર્ગપુરી પસા બીજો લેખ સાચીન કરે છે કે ખાર્વેલની પટરાણીએ કાલગા અમળા મો એકે મરિર અને ગુફા બંધાવી હતી.

1. Maranda, *Indian History*, p. 676 (2nd ed.)

2. *C.H.L.*, I, pp. 513, 514

3. *Beal*, 57 *K. L.*, p. 206

4. *J.R.O.L.S.*, no. p. 211

5. They have been identified in *Journal of Play and Editorial of Pichery*. For the reference of the Jaina literature see Weber, *J.A.*, no. pp. 63, 67 no. pp. 23, 267, 274

હમિયુદ્ધ પસા શિલાલેખની વિગતમાં ઉત્તરના પહેલાં આપણે આપાસના અડિયેરા મું મહિલી પૂરી પાડી શકે છે તે વપાસીએ હુદાયેરેટિયસ ખનુસાર મર્થ સમાટ અચીકના સમ્પત્તિ કેટલાક જૈનો અહીં વસ્યા એ ઘેઘસ છે કારણ કે ઉદયગિરિ અને અગિરિયા રેલીયા પચ્ચત્તી ટેકરીઓ અનેક લિખામસખાન રૂપ ગુફાઓથી ઘેસાયેલી છે, જે ધમ્મી ખરી મોયસમયની ધમ્મી લિપિના શિલાલેખો. ખસવે છે તે જમી જનોના ખાર્મિક ઉપયોગખાટે સ્થાપેલ જણાય છે કારણ કે અનેક સૈકાઓ સુધી જૈન સાધુઓએ તેનો ઉપયોગ કર્યો છે.

એરિયાના જૈન અને જૌદ કલાલિધાનની પ્રગતિમાં આ ગુફામંદિરો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.^૧ અહીં જૌદ અને જન એ બંનેની આપણે વાત કરીએ છીએ કારણ કે ખદગિરિની કેટલીક ગુફાઓ રાનિગુફા અને જાલગુફાની મારફત જો-વૃક્ષ જૌદ ત્રિભુવ, સ્તૂપ અને લાક્ષણિક સ્થિતિએ આદિ નિશાનીઓ મટે પ્રખ્યાત છે.^૨

ઈ. સ. પૂર્વે પચ્ચમા સૈકાથી મધ્ય ઈ. સ. પાંચમા છુમ સૈકા સુધી આમજ દેખાય છે. અગિરિ અને ઉદયગિરિની ટેકરીઓ એ જમી અગિરિ નામે જોળખાય છે તેમા આ ગુફાઓ આવેલી છે. ઉદયગિરિમા ૪૪ ખદગિરિમા ૧૬ અને નીલગિરિમાં ૩ ગુફાઓ છે.^૩ તેમની સમ્યા, કળા તથા કેલરકામને લીધે આ ગુફાઓ પૂર્વદિશમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રાચીન સમયમાં જૌદ અને જૈન સાધુઓ આમા રહેતા અને કલાલિધાનની દૃષ્ટિએ આમની કેટલીક ઈ. સ. પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં કેલરેલી જણાય છે. ગી. અંજુલી કહે છે કે “હમિયુદ્ધના લેખ પહેલાં અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા થા પચ્ચમા સૈકામાં આમની કેટલી ગુફાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હશે તો તે જોડું નથી કારણ કે સંખ્યાલિખિત દૃષ્ટિએ કેલપિણ કારણે ગુફાઓની જગ્યા ખલિત બનેલી હોવી એકાંએક.”^૪

ગુફાઓનો સમય નહીં કરવો મુશ્કેલ છે અને તેમાં જૌદ અને જૈન સેગસેગ જણાવી વધુ મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે. ગુફાઓની ભીંતો પર જૌદ દાકેશ્વરોની આકૃતિઓ અને જૈન વીર્ધકેશ્વર ચિત્રો કેલરેલા જણાય છે. અગિરિ ટેકરી પસાની જન ગુફામાં જન્ય રજસો છે. લગભગ આ જમી ગુફાઓનું ખાસ લક્ષણ એ જણાય છે કે તેની આખગની ખસાળગની ત્રણે બાજુએ એક થી રેલ કુટ ઉભે બેઠેલા રાખવામાં આવી છે. ખસાળગની બે ભીતિ એવી કેલરેલી છે કે તેનું શિખર કખાટ જેવું દેખાય છે. જૌદ અને જૈન સાધુઓના દૃક પરિચયની સામગ્રી મૂકવા આ જગ્યાએ હોવાનો સંભવ છે. કલાલિધાનની દૃષ્ટિએ તેની વિગતેમાં થઈ ઉત્તરની જૈન કળા એ પ્રકરણમાં ઉતરીશું. હાલ તો આપણે

1 B.D.G.P. p. 24

2 Geography of col. p. 31

3 An. I. pp. 40, 87

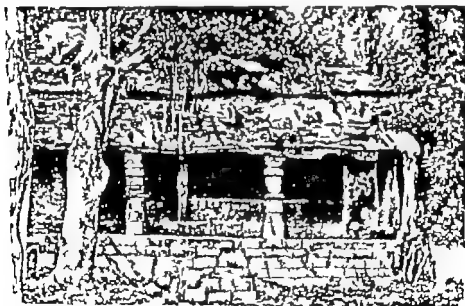
4 B.D.G.P. p. 258

5 Geography of col. p. 32.

ઉપનિરિ ઉપની સનિગ્રહના ઉપના ભાગમાંની કેવળાનો નમ્રો

શ્રી વિભવ શૈલ-વર્ણ-મિલિત-વાલીક મિલ મિલિત-૧૫૫

ખાનિરિ ઉપની વાન ગ્રહ

શ્રી વિભવ શૈલ-વર્ણ-મિલિત-વાલીક મિલ મિલિત-૧૫૫

મી. ગંધુલીની ટીકા ઉમેરી ચિત્રીકૃષ્ણ કે “ ગુફાઓ દેખાવામાં સારી છતાં ભવ્ય છે અને ભૂતકાલના એના રહેવાસીઓનાં છાવનને બધાંએ સવી છે ”^૧

ખડગિરિ ગુફાઓમાં સત્તર અથવા સત્તર, નવમુનિ અને જ્ઞાનંત એ ત્રણ અગ્રજની છે તેમની પ્રથમ બે પર સ્પષ્ટ જૈન ચિન્હો છે બ્યારે છેલ્લી પર બીજા ચિન્હો છે.^૨ કારણ કે પાછલી ભીતપર સ્વામિક અને ત્રિશૂળ ચિત્રિત છે. એ કે પહેલા સ્વસ્તિકની નીચે એક નાની દેવી ખજિત પ્રતિમા છે જે છાવનગેટિયર પ્રમાણે જૈનોના ત્રેવિશમાં વીર્યકર પાર્શ્વનાથને મળતી આવે છે.^૩ તે ગુફાની હાલ ટેકરીના ઉત્તર તરફના ભાગથી સરખી કદી લેવામાં આવી છે જેમાં જૈન સાધુઓ તથા વીર્યકરની પ્રતિમાઓ છે તે ઉપરાંત કેતારકામની ફરેક કામના નામની બે ફોલોની વચ્ચે આવે છે જે પાર્શ્વનાથનું લાઘવ મન્દર છે બાલુની ભીત તથા કામના વચ્ચેની બન્ધા પોતાના હાથમાં અર્ધા હાથ જતા વિદ્યાપદોથી પૂરક છે

સત્તર ગુફા ફક્ત બાલુના બદરના ખડમાં કેતારેલી છે જેમાં લાઘવ સ્થિત વીર્યકરની આકૃતિઓ છે.^૪ બ્યારે નવમુનિ થા નવસૂતેની ગુફા એક સર્ગમ પરસાળવાળી, પરંતુ બે ખડની એક સારી ગુફા છે એક કુટ ઊંચી અને સારા કેતારકામવાળી શાસન દેવી સ્થિત ક્ષત્રી વીર્યકરની પ્રતિમાઓ તેમાં છે. પાર્શ્વનાથ તે નામની ફોલોને હાથ વસ્ત્ર એવાળી સકાલ છે તે વધારે પૂજ્ય ગણવામાં છે કારણ કે તેમની પ્રતિમા બે વાર કેતારકામેલી છે.^૫

આ ઉપરાંત આ ગુફામાં બે પ્રખ્યાત શિલાલેખો છે તેમાંનો એક “ પ્રખ્યાત ઉલોતકેશવિદેવના પ્રગતિમાન અને વિભવી પાંજકાળના અધરમાં વર્ષનો છે.”^૬ બીજા શિલાલેખ ‘આર્કસુબન્ધ મહાકુળના રેશીમણ શાખાના આચાર્ય કુલ્લંડના શિવ મુખ્યંદ્રનું નામ બતાવે છે.’^૭ બીજા શિલાલેખ એકજ વારીખના અર્થાત્ ૪ સ. ક્ષમાં સૈકા લગભગના હોવા સંભવ છે.

આ ગુફાની પેલીમેર બારસુદા અર્થાત્ બાર હાથવાળી ગુફા આવે છે, તે ગુફામાં પરસાળાળી ખબીબાલુ બાર હાથવાળી એક સ્ત્રીની પ્રતિમૃતિ છે. નવમુની ગુફાની માફક આમાં પણ શાસનદેવી સ્થિત પદ્મપદને બેઠેલા વીર્યકરની પ્રતિમાઓ છે અને પાછલી

1. Ganguly, op. cit. p. 34.

2. Cf. Chakravarti (Mohan Mohan) *Nil on the Jains in Dharwad and on the Caves of Udayagiri and Khandagiri*, p. 8.

3. B.D.G.P. p. 263.

4. The sculptures are the Jains Tiribankaras. In their *Udayagiri* and do not resemble Buddhist symbols as believed by the editor of *The Archaeological Survey Report*, vol. p. 81.

5. B.D.G.P. p. 263.

6. E.J., vol. p. 100.

7. *Ibid.*

8. Ganguly, op. cit. p. 60.

ભીત પર દેવી સિત્તા નાચતી સાત ફોળેના ફટાટાપવાળી પાર્શ્વનાથની હમી પ્રતિમા છે. શ્વસનદેવી અને લાંછનવાળી વીર્ધિકેશની ફરક પ્રતિમા સરખી અર્ધાંશ ૮ થી ૬ ફૂટ ઈંચની છે. આપે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ૩૧ ફૂટ ઈંચની છે જે તેમના પ્રતિનિધ અપ્રતિમ મનનું સૂચક છે.^૧

આની સાથે ઇક્ષિતે ત્રિશૂલ સુદ્ધા છે તેની પરચાળની ભીંત પરનું કેતવદામ આડું નથી અને તેની અંદરના જાગની બેઠકે જો બાજુ બાજુ છે તે બેઠકે ઉપર આવકારુ પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર અહિં યોગીશ્ર વીર્ધિકેશની હારમાળા આવેલી છે. આ હારમાળામાં પ્રભુ પાર્શ્વનાથને ત્રેવીશમા વીર્ધિકેશ તરીકે મહાવીરના પહેલા બેઠાવાળા બાજુ પાછળની ભીંતની મધ્યમાં બેઠાડી તેમને બાજુ અહરવ બાજુમાં છે. પંદરમા વીર્ધિકેશની પ્રતિમાને નીચેનો જગત પચમીપર ઠેરવી બેઠકથી ફરકે જાય છે જે બેઠક પર સુંદર કેતવદેવી પ્રભુ અર્ધિનાથની પ્રતિમાઓ છે. આ હારમાળાની પ્રતિમાની દક્ષિણ બાજુની સુક્ત કેતવ વધારે સુક્ષ્મ છે.^૨

નવમી સુદાની લગભગ વારીખને લાઠવેંડુ-કેશરિની સુદ્ધા થા સિંહાર પર ઉદ્યોતકેશરિને લેખ મળે છે. હસાનેરેટિયર અનુસાર જો નરપતિ લાઠવેંડુ-કેશરિપરથી નામલિખન પામેલ જે માગની સુદ્ધા છે જેના પહેલા મળના બેઠાડાઓમાં વીર્ધિકેશની પ્રતિમાઓ કેતવદેવી છે તેમાં પાર્શ્વનાથ મુખ્ય છે.^૩ સુદ્ધાના વર્તિયાથી ૩૦ થી ૪૦ ફુટ ઉંચે તેની પાછળની ભીંતે વિંબલપંથની પ્રતિમાઓની હારમાળાની ઉપર તે કેતવદેવી છે.

લેખની બરાબર રક્ષા ન થવાથી તેની ઉંચી બીટીના થોડાક અંગે તૂટેલા છે જેમ છે તે પ્રમાણે તે લખાયે છે કે “મજ્જાના ઉદ્યોતકેશરિના સિંહથી સબળા વાજમા વરેન્દ્ર મજ્જાત કુમાર જર્જન પર” હવે તમામ વચ્ચે મહિશને પુનરુદ્ધાર થયે હોય અને ત્યાં જોનીન વીર્ધિકેશની પ્રતિમાઓ બેઠાડી હવી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે...
જસંદિ.

લેખમાં દર્શાવ્યા મુજબ ઉદ્યોતકેશરિ કતિા જેન લંમદાસને હોય કે તેને રક્ષક હોય. એતિહાસિક શોધબોળના આધારે આ લેખના ઉદ્યોતકેશરિને કોઇપણ એતિહાસિક

1 B.D.W.P. as end lac of

2 Ibid

3 Ibid Cf Chakravarti (Mon Mohan), op. cit. p. 19

4 It may be that at the time of Khajuraho the great scheme, which was followed by the division of the Jaina community into the Digambaras and Svetambaras, had not fully manifested itself, but, as we have seen before, in later history the former were predominant in the south. This is clear from the Jaina caves at Ellora, Badami and such other places.

5 We learn from line two of the inscription that the ancient name of Khajuraho is Kumbhavaraha. The Hathigumpha inscription of Kharavela mentions Kumbhavaraha as the ancient name of Udayagiri. The two hills seem to have been known as the Kumbha Kumbhavaraha up to the tenth or eleventh century A.

6 E. I., xii p. 187

અંતિમ તરીકે એળખાવવાના પૂરતા સાધનો નથી. એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે ઈ. સ. ૨૦૦ થી-આગેના સમયથી ઈ. સ. ના સાતમા સેકા સુધીનાં ઘણાં ખંડો એરિસાનો અસ્તિત્વ અંધારમાં છે.

એ કે માફક પાછા જઈએ તો જાણવાના માર્ગના વાચનના હેવાલ અનુસાર એરિસા ઈ. સ. ૩૮૫ થી ૪૫૫ થી શરૂ થઈ સુધી કેરિર જઈએ તો સિદ્ધાંતના કાલ નીચે હોય^૧ પરંતુ તે વચ્ચેની વિસ્તૃતતા ઉત્તરથી એ આપણા કોળામાં છે. તેમ છતાં પણ જુવનેશ્વર તેમજ અન્ય સ્થાનોમાં અનેક બાબતો જોઈએ છે. તેમજ અનેક સ્થાનોની પ્રતિષ્ઠા કરાયે છે. આ બાબતો મંદિરો તે સમયમાં હિંદુ ધર્મને લા કેવો પગલો જમાવે છે તે દર્શાવે છે. બાદ તે સમયના બીજા ધર્મના સ્મારકો નથી, જે ફક્ત જાણવા માટે છે. પહેલા કાળના કાલો હશે. તે સમયે જૈન ધર્મને પણ પ્રભાવવામાં આવી તે સ્થાન હશે. અન્ય તે એક પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મ હશે, આ વસ્તુ અંગિરિ અને ઉદયગિરિ પસા શિલાલેખો અને જૈન દેવોની મૂર્તિઓ પરથી તારવી શકાય છે.

ઉદયગિરિ પસાની મૂર્તિઓ પર આપણાં આપણને લગ્ય છે કે કળાવિદ્યા અને શિલ્પની દ્રષ્ટિએ આ બધી એરિસાની મૂર્તિઓ અન્યની છે. એમાં રક્તિ તુર બા રક્તિમુક્ત વિશેષ પ્રખ્યાત છે. કારણ કે અન્યની વિવિધ ક્રિયાઓના દર્શનો તેના બાબતે હેવાલ માટેના કોળામાં આપણે છે. આમાં પણ હેવાલમાંના શિલ્પના ત્રણ નમૂના તથા નીચેની જોરડી પરંતુ નકલોમાં આપણાં છે. હજીએરિશ્વર મુલક “ ઘણે જાણે ખંડિત એવા આ હેવાલો એકલ ધાર્મિક પ્રસંગે શહેરમાં પસાર થતી કેલ્ આપણે પુરુષની સ્વામી જગાવે છે, તેમ જોડો પાતાના શરીરમાંથી એમના દર્શનાયે એકલ છે. એવાએને દેવતામાં આપણા છે. હાથીપર સ્વામી કરવામાં આવી છે. રક્તો પહેલે કારે છે અને પ્રભાવનો-પુરુષ અને મીઠો. એટલે હાથે સ્વામી પાછળ આવે છે અને જોઈએ ઉપરથી જોઈ અન્ય એવી શાળામાં ફળ તથા આપણને અર્થ તરીકે ધરી આપણાં મને છે.”^૨

ઉપરની પાળો ૧૦ ફુટ હોય. નમુના ખાસ જોઈએ છે. હિંદી સુત્રોમાં આની માફક બીજા કેલ્એ શિલ્પશાસ્ત્રીઓમાં આટલી અર્થ ઉપર હરી નથી. આ હેવાલોને અનેક રીતે સમજાવવામાં આવે છે. એની દૃઢ આવૃત્તિ અંગે મુક્તિ મળેલી છે. હજી એરિસાનો હેવાલ મને છે કે આમાં પણ પાર્શ્વનાથ અન્ય તીર્થંકરો કરતાં વિશેષ મહત્વ થાય છે. જાણેવસ્તુના પાર્શ્વનાથ અર્થ. કર્ણપુત્ર અને સ્થિતિવસ્તુના આપણે પરથી પાર્શ્વનાથનું દૃઢ લખાવતું વિચારી હેવાલ અનુમાન તારવે છે કે મધ્યકાલીન જૈન ફક્તજો નેવીશમાં તીર્થંકર પાર્શ્વનાથને પૂર્વે હિંદી (કલિંગપ્રદિત) આપે એટલે છે.”

1 *C. B. D. G. P.* p. 25

2 *Ibid.*, p. 254

3 *Ibid.* *C. Chakravarti* (Mon. Michan), p. 91

4 See also *Hemachandra, Trailokya Samiti, Part IX*, pp. 197-201.

5 નવપ્રાચીન કલિંગાદિવંશનામેયનાથ — *Ibid.* 98, p. 192.

તેથી નીચેનાં જાનુમાન ગેસ્નાબી નહિ ગણાય. હાથીનામેા રોગાવ પાત્ર નામના સ્ત્રી પત્ની પ્રજાવતીને તેના યગ્ન તથા પાત્ર સ્ત્રી સહિત સ્ત્રી કરે છે; પછીનો રોગાવ કક્ષિમ્બા સભાથી તેનું કેશનું હરણ બતાવે છે; યોમો રોગાવ જનકામ શિકાર કરતા પાત્ર નામ દ્વારા તેની સ્ત્રી રક્ષા સ્ત્રી કરે છે; પછીનો રોગાવ લગ્નોત્સવનું જન્મનું જાતિ ઉપસોગ દર્શાવે છે. સાતમો રોગાવ લક્ષ્મીના બતાવે છે અને નીચેની જાણ પરનો જાણમેા રોગાવ વીર્ઠકર તરીકે પાત્ર નામનો સિદ્ધાર અને તેમને અગત્ય વિવિધ માનનું સૂચક છે.^૧ આ ઉપસ્થી જોમ જાનુમાન દેવી શકાય કે આ રોગાવો પાત્ર નામ કે તેમના કેઈ બિન્થી શિખને લગતા હોય, એ કે 'પ્રાચીન જાન અધ્યકાલીન ઓરિસાના જાણમેા ના કતાને આ જાનુમાન વધારે પડતું લાગે છે.^૨ કેમકે જાનકામ અમાલો જાનુમાન આ સુદા ધૌદ સુદા તરીકે જાણતી જાણતી છે.

જાણીજ સુંઘવણ અલેશનુંજાની જાણતાર્થા છે સની નુતની મદક જા સુદના કેતરકામ પર કિંકટ સિપાઈજોના રોગાવથી લુહાત્રેઝિધરનો લેખક જાનુમાન દોરે છે કે આ રોગાવ અધ્યકાલીન હંતકજાનુમાન કક્ષિમ્બા વપન સભા^૩ દ્વારા ચલા પ્રજાવતીના હરણ અને જોનના ત્રેવીસમ વીર્ઠકર પાત્રનામ દ્વારા તેના છુટકારો સ્ત્રી કરે છે.^૪ જ્યારે આપણે કિંકટ સિપાઈજોને પરદેશી તરીકે જોગણીએ છીએ ત્યારે જો જાનુમાન હંતક જા છે કે હંતકજાનુમાન પાત્રને વપનસભ પસેથી રાજનુંવરીને છેડાવી હોય. મીઠા અગ્રહી આ સુદને લીલટી બોડાની કહે છે તેના મત પ્રમાણે કળદિધાન વિના ચક્રમે બોલ સર્વન છે.^૫ જોમ પણ સભા છે કે જોન સાપુજોએ પોતાના પ્રજાવત વીર્ઠકરના લપતનુંજાન હરમે પોતાની સુદજોમ દેરી કક્ષા હોય.

જાના પછી શિખની હિંદીએ જાણિજ, સર્વજુરી જાણ અને સર્વજુરીએ આપે છે સર્વજુરી સિપાઈની મેઠવણ સુદા જોતિહાસિકે જાણત વસવતી નથી, પરંતુ જાણ સુદા પર એક બૌદ લેખ છે અને રોઝ ફરજુસના વધા રોઝ જર્જેસના મત જાનુમાન જાણ અને લપતનુંજો આ ઠેકરી પસની જુદામ જુદી સુદજો છે.^૬ આ સામે એટલું પણ ઉમેરું જોમને કે સર્વજુરી કે જે હાથીજુરી પક્ષિ છે તેની જસ્ટાદ જોની રીતે કેતરેલી છે કે પાત્રના લાઇન જોવા સર્વના મતકની ગણ ફરજ બેનું લાગે છે.^૭

1 B.D.G.P. p. 298

2 Ganguly op. cit. p. 30

3 જાનો વામ દુર્ગા—Harsacandra, op. and loc. cit.

4 B.D.G.P. op. and loc. cit. This scene from appears to be the early story of that developed in the upper story in the Rām Gāyātrī.—Chakravarti (Mān Mān), op. cit. p. 16

5 Ganguly op. cit. p. 41.

6 Fergusson and Burgess, Cave Temples of India p. 68

7 B.D.G.P. p. 280

THEY'RE THE ONLY ONE WHO CAN

THEY'RE THE ONLY ONE WHO CAN

સ્વર્ગપુરી ગુફામાં ત્રણ શિલાલેખો છે જેમનો પહેલો કક્ષિગદેશ સમ્રાટ ખારવેલની પટરાણીનો છે. આ પછી જણાય છે કે જેન અમદાવાદની સેવા કરવાના ઉમદા કાર્યમાં તે પોતાની પત્નીની પાસે જોડાઈ ગયા હતા અને પાશ્વિક વૃત્તિની શ્રી જે લાલકની પુત્રી હતી તેની સ્મૃતિ આપણે હવે બોધ્યું તેમ તેણે પોતા બંધવેલ ગુફા અને જેન મંદિરનો ઉત્કલ્પ કરવા નાના શિલાલેખ વાળી ગુફા સામે જોડાયેલી છે

બંગાલ હાઈએન્ડ્રિયરના પુરિવિભાગના ઉપાયેલ નકશા પ્રમાણે ડૉ. જેનરલ અને મંજુરી ગુફા કહે છે અને કેટલાક વખત પહેલા તે સ્વર્ગપુર તરીકે બોધીતી હતી.^૧ ડૉ. પ્રિન્સેપે^૨ તેને વફુડગુફા તરીકે અને મિત્રે^૩ વફુડપુર તરીકે બોધાવતી છે. આમ જુદા જુદા નામોના જુદાસેા કરવાં જેનરલ કહે છે કે “આ ગુફાના ઇતિહાસ નામો દરેક જમને બદલાયા છે જેમ એક નામ બૂલાયું તેમ ત્યારે ઉચિતયું છે. સાચી રીતે તેા આ ગુફા બે માગ તથા બાબુની પાળવાતી ગુફાનો ઉપરનો ભાગ માત્ર છે પરંતુ સ્થાનિક લોકો જુદા જુદા જાગેને જુદા જુદા નામો પાડ્યા છે.”^૪

પહેલો લેખ આગળના બીજા અને ત્રીજા હસ્તાક્ષર વચ્ચેની ઉપસેલી જગ્યાપર કેતવેલ ત્રણ લીટીમાં છે અને તે બતાવે છે કે “કક્ષિગદેશ સમ્રાટ મહે એક ગુફા તથા અસ્થિતનું એક મંદિર હસ્થિસ્થાન (હસ્થિસ્થાન) ના પૌત્ર લાલકની પુત્રી અને ખારવેલની પટરાણીએ બનાવ્યાં છે.”^૫

બીજા અને ત્રીજા નોંધ માત્ર બે ગુફાઓ વિષે છે, જેમની એક “કક્ષિગદેશ નિર્મલ, સુભા” કુટુંબીરી અને બીજા મુવરાજ વડા એમ બે નામો સ્પષ્ટ છે સામેની ભાવપર પહેલી અને ત્રીજીમાં માગની બાબુની ભાવપર બીજા ગુફા આવેલી છે જેનરલના મત મુજબ આ ત્રણે શિલાલેખોની તિથિ “ખારવેલના હાથીગુફાના શિલાલેખ પછી થોડા વખતની છે.

આ બંધા સ્થળનો કક્ષિગદેશ પસા પ્રભાવશાળી જેન વંશની હસ્તીની પ્રતિબિંબ છે આ વંશ કમ સુધી આમો અને તે પછી કંઈ વધુ આગળ તે બધું જ નથી, પરંતુ હાઈએન્ડ્રિયર જણાવે છે કે “એલિયસ અને કક્ષિગદેશ ડૉ. બી. સેકામ આમ વંશ નીચે હતો, જેના સંબંધમાં દરમિયાન બુદ્ધ ધર્મ ફાળેલ જ્યાંનું દેહી ચક્રાચ. ટિબેટના હોવાલોએ એક ફતકલા સમ્બવી છે તે એ કે આમ હસ્થાવશા ડૉ. સ. ૨૦૦ માં થયેલ મનાવવા નાગાજીને એલિયાના સમને પોતાના ૧૦૦૦ મળજનો સહિત બુદ્ધ ધર્મમાં આવેલો પ્રભાવનો આ ધર્મસ્થિતિન સમના ફાળલાથી મહેલ જાનું હોવું બોધ્યું.”^૬

1. E.I., xho p 139

2. J.A.S.B vi p 1974

3. Mitra, Antiquities of Orissa, pp 14 15

4. E.I. xii, 48 and loc. cit

5. જાદવપ્રભાસ વાસિસ્થાન સમવાન જેન

નિરિચારલેખ અવધિમિત્રા સારિય, —Dad.

6. E.I. xii p 160

7. Dad., p. 161

8. Dad., p. 159

9. B.D.G.P p. 25

આપણી સમગ્ર પટેલા આવા અનિદ્વંદ્વિત પુત્રવા પરથી પ્રાપ્તીના પિતા તરફનું પ્રયત્નકર્તાનું પણ જ્ઞાન દોષ જોવું અનુમાન વધારે પડતું નથી. આપણે પાછળ ભેંટીએ તેમ તો પણ જોઈ મનન સજ્જકર્તુણ હોવું જોઈએ કે જેની સાથે આરવેલે પેનાનો વ્યવહાર મનન જોઈએ હોય.

આ ટેકરીઓ ત્રિપેની જોઈ લાક્ષણિકતા પર જાર મૂકવો જોઈએ. છતાંએટેટિયર પ્રમાણે “અદ્વિતિમાની કેટલીક ગુણજોગ્ય જ્ઞાન પ્રતિભાજો છે જે સુદ્ધિર્માણ જડીની દોષ તોપણ તે મધ્યકક્ષીન જ્ઞાન તીર્થકરેની મૂર્તિની સ્વચ્છ આભિવી છે અને જે ગુણજોગ્ય જેટલીજ પ્રાચીન દોષ તો તે તીર્થકરે જાને તેમના પરિવારના પ્રાચીન તમ નમૂના છે. મૂર્તિજોગ્યાં પણ પાર્શ્વનાથ જા તેમનું લાજન કૃત્યોત્પ આગળ પડ્યા છે જોકે જધાવ તીર્થકરેમા મહાવીર જો જ્ઞાન ગુણજોગ્ય મુખ્ય ગણાય છે. પાર્શ્વનાથની પ્રખ્યાત્ય આ જોડેની પ્રાચીનતા મિદ કહે છે અને તેમજ દોષ તો તે જૈન મૂર્તિવિધાનના અન્વધારણ નમૂના છે મહાવીર પડ્યા ૨૦૦ વર્ષ અર્ધાત્ ૬૬૫ પૂર્વ ૭૫૦ વર્ષ પર વયેસ પાંચ નાથ વિશે જૈન દેવાસો પણ દૂર જવાસ આપે છે. પાંચ નાથ આર જ્ઞા અને ઉપર તથા નીચે જે વખતો પરિવ્રજ સ્વીકારે છે. આ ગુણમાં આવી નોંધો નજીવી છે પણ પુત્રાત્વસિદ્ધી નજરે તે પણ અગત્યની છે.”^૧

સ્વર્ગ અને પ્રોક્ષ્યા રાજા^૨ અને સવગુણનંધક તથા પવિત્ર પુરુષોના કેશના પ્રાચીન અવશેષપરથી આટલું તારની શકેલ મિત્રાગિદ પહેલા જદાકિ જોડ જાને જ્ઞાન ખર્સી થઈતી થઈતી અને ક્રિદુ તથા જ્ઞાણ જા પર તેમજો અનર કરી હવી. આ દશ સ્તિમુનિજોગ્યો છે કે જ્ઞા જોડ જાને જ્ઞાન પ્રજાવનો દ્રવ્યાત્ સર્વ ગયો છે જ્ઞાન તથી / આમાન્થ ચિન્હ અને જાણ દખાવ પરથી ગુણજોગ્યે જૈન કે જાડ કેશની જો અસર્વવિન છે, જ્ઞાન નંપ્રકાશને સ્વચ્છિત વૃદ્ધ અર્ધિ પ્રમાન ચિન્હો દાવાથી તે વધુ અન્વધવિન જાને છે. આ જાણ અનિદ્વંદ્વિત માધનો જાણુજો મૂડીજો તોપણ જોઈ જાન તા ધ્યાન છે કે જ્ઞાણ જનનું જાડ તથા જ્ઞાન અપારો સાધનું મિત્ર વિમાન, કશ્ચ, કેશવિધાન, પ્રિયપ અર્ધિ દરેક પરિસ્થિતિના મહાન જ્ઞાનવેન્દેશ પરિણમિ છે અને તે તેની અમરથી પર નથી રહી શકેલ.

આ પ્રમંભિત નાથ મધ્યે દવ આપણું દાખીગુણના પ્રિયસાધન પ્રતિ નજર કરીએ, પડતું તે પટેલ અદ્વિતિમા પ્રિયજ પર મર્યાદાજો અંધારેસ અંદર પર કે તી નજર નથી લાગે. આ અંદર જોઈ નડા જેટલું જાણું જોટલી અદ્યારમા રાગેના અંતર અંધારેસ છે. જ્ઞાન જૈન મંદિરેની માફક આ પણ જ્ઞાન અને મુદ્દર છે. અદ્વિતિમાના

1 R.D.G.P. p. 286
2 Ibid. Ibid. sec. 112, vv. 4
3 Ibid. Ibid. sec. 112, vv. 4
4 Ibid. Ibid. sec. 112, vv. 4

પ્રકૃતિ ભરપૂર છે

શ્રી ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ - ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ

પ્રાચીન અવશેષોના વિદ્વાન લેખક તે વિષે કહે છે કે ‘લાક’ની ગાદી પર મહાવીરની સ્થાપિત થયેલી પ્રતિમા છે તે મંદિર કિલ્લર સંપ્રદાયના જૈન વેપારી મંજુ બોધરી અને તેના ભત્રિણા કટકના સ્થાપતિ દ્વારથી બાંધાયેલું છે.”^૧ ગાદી પર છેત્તી ત્રિકલ પથ્થ છે, જેની પાછળ ઉપસેલી ભાંત છે તેના પર જૈન તીર્થંકરોની પાંચ પ્રતિમાઓ છે. નીચેના ભગવત એક નાના વડાનો છે. જ્યાં જ્યાં મંદિરોના અસ્તિત્વને બચાવ કરવા અનેક અવશેષો પડેલાં છે.^૨

છેવટે હાથીગુફા પર આવતા આપણને જણાય છે કે તે એક મુદરવી ગુફા છે કે જે કળાપૂર્વક સંકેતવાદ સુધારવામાં અને ચોટી કરવામાં આવી છે. એકરિત્તમ પુરી છાંયમાં તે ભુવનેશ્વરથી ત્રણ માઈલ દૂર અંજલિસિની નીચે ટેકરીઓની ઉત્તર અને દક્ષિણસિની દક્ષિણે છે. કળાવિદ્યા અને શિલ્પની દૃષ્ટિએ અત્યંતની ન હોવા છતાં તે ગુફાના શિખર પર કલિંગના રાજાની આદ્યમકથા ગાતા મેળા શિલાલેખના કારણે ત્યાંની અન્ય ગુફાઓ કરતાં ખાસ અગત્યની છે.^૩

શિલાલેખ મોટો બાગળના ભાગ પર અને મોટો ગુફાના ધાપરા પર છે તે હિંદના ૪ સૂ પૂર્વે બીજા સૈકાના ઇતિહાસપર ઘણી ફેરે છે. “જ્યારે બદ્રગુપ્ત અને જશોકના મહારાજો દેશી ઉઠવા હતા અને ગાદી પચાવી પાડી મોર્ચ સભ્યના અવશેષો પર પુખ્તિત રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે દક્ષિણ હિંદના આખા લોકો સત્તા જમાવી ઉત્તર તરફ ધસી રહ્યા હતા અને કદાચ મળવા પહોંતેમણે છાવી લીધા હતા.”^૪

શિલાલેખ જૈન ધર્મને અનુસાર ગર્હસ્થ અને સિદ્ધને પ્રણામ કરી શરુ થાય છે.^૫ ફલીટના^૬ મતમુજબ ખાસ્વેલે જૈનનંદ્રાજાના ઉત્કલ માટે કરેલ કાર્યોની તેમાં નોંધ નથી, પરંતુ જૈન સમ્રાટ ખાસ્વેલના પોતાના સાહેબીશ વર્ષ સુધીના વ્યવસ્થા સભ્યકાલના તેરમા વર્ષ સુધીના ઇતિહાસ છે જેમાં તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની નોંધ છે.

શિલાલેખની ભાષા અધ્યાત્મિકી વર્ણાત્ જૈન પ્રાકૃતની છાંટવાળી અપભ્રંશ પ્રાકૃત છે અને તે ખાસ્વેલના રાજ્યકાલના તેરમા વર્ષનો છે. જાણવા તે તેના પોતાના સાહેબીશમા વષ સરથે સંદર્ભ છે. કાલજુ કે પદર વર્ષ પૂરા થતા તે બુવત્તજ અને છે અને ધોવીશ વર્ષ પૂરા થતાં વૈદિકવિધિ અનુસાર તેનો મહારાજાભિષેક પથ્થ થાય છે. ખાસ્વેલનો આ અભિષેક સ્થપિત કરીને લગતી કિમ્મત જૈનધર્મ બાધક થતા નથી તે સ્પષ્ટ કરે છે.^૭

આ શિલાલેખ ખાસ્વેલ વિષે સાચી નોંધ અને તેના જીવનના કેટલાક ખાસ બનાવો દર્શાવવા ઉપરાંત તે આ મહાન સમ્રાટની ભગવત સાચી વારીળ કસતવાનું સાબન પૂરું પાડે

1 Mitra, op and loc cit

2 B.D.G.P p 264

3 Ganguly op cit, p 47

4 J.B.O.R.S. in, p 498.

5 મનો મર્જનાથ મનો ભણિવાર્થ

etc.—Jib. iv p. 337 and xxi, p 222.

6 J.R.A.S 1910, p 825

7 J.B.O.R.S., in, pp 431, 438

જે હિંદી તવારીખની આ બાબતને લેખી આ ગ્રંથના અન્ય કાંઈ અતિદુર્લભિયે આ અતિદુર્લભિયે સાધન નથી.

નીચે નોંધમાં અષ્ટાગ્ચા પ્રમાણે હાલીટ અને ગીમઓની વિરુદ્ધ અન્ય કેટલાક વિદ્વાનો પ્રિલાક્ષેજની સેાગમી હીટીમાં માર્ચ સંવતનો ઉલ્લેખ લખે છે અને એને કલિંગના ઇતિહાસનો આ અમનનો સમય નાહી કરવાનું એકજ સાધન માને છે. પોતાની નવીન શોધના આધારે અવશ્યે એકે વખત આ મના આમહી હતા, પરંતુ તેમણે ખણી થઈ

1. This note gives, more or less in chronological order, the names of different scholars who touched the inscription from one or other point of view. Mr. A. Scolding first discovered it, and with the help of Colonel Macdonald took facsimile of the interesting document in 1830 and published it, without translation or transcript, in 1835 with his most valuable article on *An Account, Geographical, Statistical and Historical, of Orissa proper or Cuttack* [A. R. xv pp 313 ff and plate], then James Prinsep published it for the first time in 1837 on the basis of the correct facsimile of Lieutenant Kitchin, and according to him the date of the inscription could not be earlier than 300 C. (J. A. S. B. vi pp. 1076 ff., and plate LVIII).

A further lithograph of the inscription was first by Cunningham in *CIL*, (1877) pp 27 ff., 98-101, 132 ff. and Plate XVII; but it appears that Prinsep's interpretation drew the attention of Oriental scholars to its importance and historic worth. Rajendraiah Mitra copied the transcripts and translations, and published it in revised form, in his great work on the *Antiquities of Orissa*, in 1880 pp 15 ff. with facsimile and the date of the inscription, according to him, ought to be between 415-515 C. A few years after Dr Mitra, the late Pandit Bhagwanlal Indrag, published the first time workable version of this important inscription, in the *Proceedings of the Sixth International Congress of Orientalists, held at Leyden in 1895*, and according to him the date of the inscription is 165 Matsya era or 137 A.C. (*Acts for Congr. Or. Leiden*, pt. III, sec. 2, pp. 132-137 and plate). This was followed by Bühler in 1896 and 1898 in *Indian Studies*, No. III, p. 13, and in *On the Origin of the Indian Brahma Alphabet*, pp. 12 ff. respectively but he merely proposed certain corrections. This fixing of the date by the late Pandit, on the basis of reference to some Matsya date in line sixteen of the inscription had been accepted up till now by most of the modern school of antiquarians, headed by Vincent Smith, K. P. Jayaswal, R. D. Banerji and others, but it was Fleet and a few others after him, that protested against such reaching of the end line, though he accepted that not single voice had been raised against the interpretation of Pandit Indrag (see Smith, *Early History of India*, p. 44, n. 2 (4th ed.) and also in *J.R.A.S.* 1918, pp 544 ff. Jayaswal, *J.B.O.R.S.* 1, p. 83, n. 85, n. 86, pp 425-485, iv pp 264 ff. Banerji, *R.D. J.B.O.R.S.*, II pp. 480 ff. Debrevil, *Annals History of the Decan*, p. 12 Jayaswari, *Prakas Jaina Lokha Salsagras* 1. Such wholly date with Khiravala and agrees with the school of Jayaswal and Kosow, *A.S.I.* 1906 1908, p. 146. According to him the inscription contained date in the Matsya era.) Reversing this voice in his first note in the *J.R.A.S.* 1910, pp 243 ff. Dr Fleet says: 'In the course of his remarks Dr Kosow has mentioned the Hāhlaganpāl inscription of Khiravala, and has observed, as an older date, that it is dated in the year 165 of the Matsya era. We may take the opportunity of saying that it is a mistake, and has no basis except in Pandit Bhagwanlal Indrag's treatment of passage in line 16th of the record.'

Now we shall refer to Fleet and others of his class. In 1930 Professor H. Liders published in *E.I.* x, Liders' list, No. 1345, p. 300, summary of the inscription, and stated there was no date in the record. This was followed by two short notes from the late Dr J. F. Fleet in *J.R.A.S.* 1910, pp 242 ff. and 321 ff. As we saw above, Dr Fleet had his own doubts about

અભ્યાસક્રમની દૃષ્ટિએ ખુલા દિલે ગી. ફ્લીટ બ્રાહ્મિને મળતા મવાનો એકરાર કરી અષ્ટમ્યું છે કે તે લીટી કે લેખના અન્ય ભાગમાં વારીખને લગતું કાઈ નથી.^૧

શિલાલેખની છઠ્ઠી લીટીમાં નંદ સંવતનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ તે ખારવેલની વારીખ નક્કી કરવામાં મદદરૂપ નથી.^૨ શિલાલેખ તથા આ મહાન શેરિ રાજાની વારીખ નકસી કરવામાં તેમાંની બીજી સિત્તે આધારરૂપ છે. આ હકિકતો તે સમયના મળતા ઐતિહાસિક હવાલો સાથે બંધબેસતી સમજવાની છે કે જેથી શિલાલેખની અને તેટલી શોધકસ વારીખ નક્કી કરી શકાય.

લેખની આઠમી લીટીના કેટલાક ભાગના શ્રી. ભક્તવાલના નવા વાચન અને અર્થ કે ખારવેલના રાજ્યના આઠમા વર્ષ સાથે સુબંધ ધરાવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે

શાસકવિવા ઉચ્ચારે વરોચારવણિ વરિવા વ અમારવાન સવાલેવ ઉચ્ચાર-સેવ-વાલો વિસ્તૃષ્ટિ મદુરા વવવતો વવવ-વાવ-વિમિત-વવવણિ વિ-વવવ

અર્થાત્ “રાજગુહના ઘેરા અને બેરશરિસિની છતના પ્રભાવશાલી કામોના હેવાલ સંભગી શ્રીક સભા વિમિત (દ્વીમ્સ) પોતાના લશ્કર અને રક્ષાલાને પાછે ખેંચી વાલન

the existence of date in the Marrya era in this record. He tried to prove that the passage in the sixteenth line of the Hāhigumphāl inscription does not contain any such date, but on the other hand that it refers to certain canonical text of the Jains which went out of use during the reign of the Marryas. See also Ramachandra Chandra Mahendrar (J.A. xiv 1918, pp 223 ff and xiv 1919, pp 157 ff.) According to him line sixteen is far from being clear and positive, and he contested many of the conclusions of Messrs Jayaswal and Banerji (Ramesh Chandra) (J.R.A.S. 1919, pp 395 ff.) He agreed with Fleet and Lüders in denying the existence of any date in the Hāhigumphāl inscription. However now to our satisfaction we find that Mr Jayaswal and others of his school more or less agree with those of the opposite school about this crucial point, and hence the reading of line sixteen of the record, which is the keystone of the whole structure, is now to great extent fully agreed to by all (see Jayaswal, J.B.O.R.S. xii pp 221 ff and xiv pp 127-128 and 180-181).

Over and above these researches we have references to scholars like Ganguly Ferguson and Burgess and Professor K. H. Dharwadkar. M. Mano. Shri. Ganguly places the inscription on principles based on architectural and sculptural considerations to be the close of the third century B.C.—that is, before Asoka came to the throne of Magadha (see Ganguly op cit pp 44-50). According to Drs Ferguson and Burgess 300 B.C. or thereabouts is the most probable date for this inscription. They added that “the use of Asoka’s reign the fashion of chiselling calls out of the living rock commenced and was continued with continually increasing magnificence and elaboration for nearly 1000 years after his time” (Ferguson and Burgess, op cit pp. 67-68). Professor Dharwadkar talks of Kharavela and the antiquity of Jainism in connection with Pushyamitra Shunga and other ruling dynasties of the time in the preface of his Gujarati drama Shikha-lampha—the Gujarati rendering of the Sanskrit drama, Sūryasiddhanta of Bhāsa.

1 J.B.O.R.S. xii. p. 228.

2 વારાવ નિ વવવણ-વોવારિન etc.—*Ibid.*, iv p. 399

3 *Ibid.* and xii, p. 227

અહિં પોતે મધુરા ક્ષિત્રી પાછો વળ્યો.^૧ શ્રી અશ્વવાહનું આ વાચન એમની ઉત્સાહમાં ઉત્તરી શોધનું પરિણામ છે અને શ્રી બિન્દરજી અને ડી. કેનોવનો તેને ટેકો છે.^૨ ઐતિહાસિક શોધોજાના અર્વાચીનમાં અર્વાચીન સાધનો આપણને આટલું કહે છે અને તેથી આને ખારવેલના સમયનો જોડેજ આધાર ગણવા જણાય છે કે બીક સભાએ મધુરા છૂટું કર્યું અને પૂર્વ તરફ સાકેત મુખી તે લગભગ આગળ વધ્યો હતો અને આગળ મહિલાનો ટેકો છે જે કહે છે કે યજ્ઞનો સાકેત, પાપાલ અને મધુરા છૂટી કુચમંથલ (પાટલીપુત્ર) પ્રતિ ગૌર્વ વરના અસ્ત નામથી આગળ વધતા હતા.^૩

આ મુદ્દાને ટેકો આપતા શ્રી અશ્વવાહ કહે છે કે “જ્યારે પતંજલી પ્રકૃત જ્ઞાતક્રમ પર મહાભારત લખતા હતા ત્યારે મનપ્રસાદ પુસ્તકિત્રે એક મહાભારત શરૂ કર્યો કે જે પૂરો મધુરા ન હતો. અયોધ્યાના નવા સિદ્ધાંતે પ્રમાણે મનપ્રસાદે જે અશ્વમેધ કર્યો હતો, જ્યારે એક વાર પાસે હતો ત્યારે વપાસાને સાકેત અને મધ્યમિકાને યોગ ધાર્યો તે નોંધ પતંજલિએ કરી છે. પુસ્તકિત્રના અશ્વમેધ સમયે મધ્યમિકા પ્રદેશની નદી પાસે નિખાટની કષેત્ર હતું કેવીકાલ પણ નોંધે છે. આમ પુસ્તકિત્રના સમયસમયના નિર્દેશ બીક હુમલાનો પૂરો પુરાવો છે. ખારવેલનો સિદ્ધાંત પણ તેજ સમયના બીક હુમલાની વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે જેમાં પ્રક્રિયાને મધુરા ક્ષિત્રી પાછો કર્યું પછી સિદ્ધાંત પુસ્તકાથી એમ જણાય છે કે અશ્વમેધના વાસ જુદાપણના સમયમાં આમ બન્યું હોય. આમ પતંજલી અને ગાડગીઅદિત્યાનો નોંધાયેલ બીક વાસનોજ આ જાહેર છે તે નિર્ણય છે.”

બીજી મુદ્દેથી એ છે કે આ બીક સભા ડિમેટ્રીયસ કે મિન્દરજી (?) બાઈન્ડરના મત અનુસાર મિન્દરજીનો સમય ઈ. પૂ. ૧૫૫ થી ૧૫૬ થી સુધી સીકાની શરૂઆત^૪ અને કિન્ડરજી સિંઘના મત પ્રમાણે ઈ. પૂ. ૧૫૫ થી ૧૫૬ થી તે ઉપરાંત મિન્દરજી દસમીસ (વચુપા?) બોર્ગાવાની વાતજ નથી, તેજ તો માત્ર હીપનીન (ગિલ્ગમ) બોર્ગાવાની હતી. અહિંસાનો જે કાલ ડિમેટ્રીયસ અને મિન્દરજી બંનેને લાગુ પડે છે તેને મહાન વિદ્વાનો ડિમેટ્રીયસની જાણ હતો એ છે.

1 JBORS, xii, p 232.

2 Ibid p. 232.

3 In the *Yuga Purāṇa*, one of the chapters of the *Gilgit Shikharī*, there is described that the valiant warrior Lokaś after reducing Sikrta (in Oodh) the Patalla country (in the Doab between the Jumna and the Ganges) and Mathur (Muttra) reached Puspapora (Pilliputra) but that they did not remain in the married country because of dreadful war among themselves which broke out in their own country (Kara, *Yuga Shikharī* p 37)—an evident allusion to the internecine struggle between the houses of Kothiyas and Ekotiyas.

4 JBORS xii pp. 241, 242.

5 Cf. Gardner *Catalogue of Indian Coins, Greek and Sylic*, Int pp. xxi, xxii.

6 Smith, *Early History of India*, p 239.

7 Gardner *op. cit.* Int p. xxvii.

8 See Mayer (Edmond) *EB* vi p. 982 (11th ed) and Ramjasson, *Purāṇa* (The Story of the Mahabharata), p 65.

પ્રેતાના પ્રતિપદી મુકેટાઈકરને ઘણી દેવા ડિમેટ્રીયન્ન બેકિટ્રા જર્જી એ હકીકત આને ટેકા આપે છે કારણ કે શિશાલેખ ૨૫૪ કહે છે કે તે ખારવેલના આકેમલુ નિનાજ મણુરા છેડી પાછે ગયો આમ ખારવેલનો લગભગ સમય ડિમેટ્રીયન્ન અને મિનાજર વચ્ચેનો છે એ સ્પષ્ટ છે

ડિમેટ્રીયન્ન વિજયો બેજ તેની પત્નીના કારણે છે એમ શ્રીક ઈનિહાસ કહે છે તેના વિજયના કારણે તેના મહારાજ્યનું મધ્યસ્થ બેકિટ્રાથી પણ આગ વધુ તેનું જલ્મ બેક પેા સ્થળ બની ન્તેલ પામે તેમ ન હતું ચલિમિ પસકમી અને શનિવાન મુકેટાઈ સ કે જેને માટે ઈનિહાસ જાણે જ કઈ કહે છે તંત્રે જગવો કરી જુદું સ્થળ સ્થાપ્યું^૧ પાર્થિવાના રાજા મિથ્રાટક સ ૧૯૧ના સમ્બાદિહલુ આમે તે પણ સ્થળ જાણે પોતાના બર્ક ફ્રેન્ચેસ ૧૯૧ પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૧ માં મિથ્રાટકેલ ગદીએ બેઠો બે/લે ફ્રાંસ મુદ્દમિ ના અભિપ્રાય પ્રમાણે મુકેટાઈકરનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ની લગભગ ગણાય. તેના રાજ્યની શરુઆત તેણની હતી બેકિટ્રાનો નહિ, પરંતુ ફ્રાંસે (મિથુની અન્નપ્રમના પ્રદેશને) રાજા ડિમેટ્રીયન્ન પોતાના પ્રતિ પદી મુકેટાઈકરે લઈ કદેશ મુકેલીના કારણે મિથુ પાછે ફ્રાંસ ડિમેટ્રીયન્ન આ પુનરાગમન બેકિટ્રાના કવિહાસકાંતે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ માં મૂકે છે^૨ અને આ બેરથર્મિરિ અને લથગુહના ઘેરા નામે ખારવેલના સમ્બકાગના આપાઘ વર્ષને બે/લે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ ને મગી બલ છે. એમ શિશાલેખનું વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ અને ખારવેલના સમ્બની શરુઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ માં ગદી શકાય.

શ્રીક સ્થા મિદ્રીયન્ના ઉપરેજા હેવાલ ઉપમા બીજુ પણ સ્પષ્ટ ખારવેલનો લગભગ સમય નક્કી કરવા માટે છે આપનો સ્થા ચલિમિને સમ્બક માનકમિ તેને શિશાલેખ ખારવેલનો પ્રતિપદી નેપે છે, નાનાપાટના શિશાલેખને મનાકમિ તે જ આ છે કારણ કે નનાકમિ ની તબ્દી નાનનિકાને નાનાપાટને શિશાલેખ અને હાથીગુહાને ખારવેલને શિશાલેખ શિપિના આપાર કૃત્તના નમિદેના શિશાલેખ કામે સમ્બકમથી છે.^૩ શરુઆતના જ્ઞાતવાહનેના નાનાપાટના શિશાલેખો “ અયોક અને હથરના શિશાલેખ પછી વલના ” અને શિપિ અનુસાર માર્થ સમ્બના અન્નપ્રમના કે મૂનવરની શરુઆતના અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા નકાલ છે.”^૪ હાથીગુહાને શિશાલેખ બે કે તારીખ જિાને છે તેપણ ખારવેલનો સમય મિથ્રીયન્ન અને આનદેવની સમય નામે અર્થાત્ ૩૩૫ પૂર્વે બીજા નકાલ પૂર્વાધ મા માનવાના કારણે છે માર્થ શહેનશાહી નજાગી પરી દલી

1 CHI 1 p 418.

2 Ibid.

3 Mayer (Edwards), op cit ix p 270

4 Cf J.BORS iv p 295 and Ann. p. 226

5 See Baber A.S.W.I. p 71. and Salado Petrographia, p. 32.

6 Baber A.S.W.I pp. 71 &

ત્યારેજ આમ કુળ અને કક્ષિતવશ સમસમયે સત્તામાં આન્યા, જે સૂચવે છે કે આ બંને શબ્દો સમસમયી હતા. આમ શિલાલેખની લગભગ તારીખ નક્કી કરીને જૈનધર્મના આ મહાન આશયશક્તિ અને હિંદી કવિહાસના મહાન નરપુંજવના સ્વકીય લખનારી વિખતો વધતીએ.

શિલાલેખની પહેલી લીટી પસ પશ્ચિમીને નમસ્કાર કરવાની જૈનપદ્ધતિ અનુસાર આદ્ય અને સિદ્ધને યાદ કરે છે.^૧ આશ્વેશ ચૈત્રવિંશતો હતો અને તેના કુળના સભ્યએ એર નામની પત્ની પ્રસ્વતા તેની નાંધ આહીંથી મળે છે.^૨ મી. અસ્તવાદ કહે છે કે ઇસ ૧૫૬૨ વા કલાને વાસ્ત એર હાસા ચૈત્રવિંશતી ઉત્પન્ન છે અને ઉપર છે કે “પુરાણેમા જલુ બેલી એસા” અને આ જોઠજ છે કે જેની સાથે ચૈત્રવિંશતો સખધ તેમં વર્ણવેલો છે.”^૩

બીજી લીટી આશ્વેશનું પંક્તિ વર્ણન યુવરાજપદ વર્ણવે છે જે ક્ષત્રિયના તેણે ભુદી ભુદી વિદ્યાએ પ્રાપ્ત કરી “રાજા વેનની માફક મહાન વિજયે મેળવતા” યુવરાજ વરદિ સદા વર્ષ સત્ત્વ કર્મુ.^૪

રાજા વેન એ વરિંક અશ્વિ છે.^૫ અને અનુ^૬ કહે છે કે તેના હાથ નીચે બધીજ પૃથ્વી હતી. મી. અસ્તવાદ કહે છે કે “પદ્મપુરાણના વર્ણન પ્રમાણે વેને પાતાનું રાજ્ય સગી રીતે શુદ્ધ કર્યું અને પછી તે જન થયો. પ્રાણસુ ઇતકથા અનુસાર વેન સાર ન હતો. અથવા બન્યો તેને આશ્રી સભ્ય બધે છે એ પ્રાણપુરાણની હરીકલતેના હાથીભુંસને શિલાલેખ આડકલતો પુત્રવે છે. એ શિલાલેખના લગભગ જોનામાં વેન તેની પાછળની અવસ્થામાં ખસતી રાજા બચ્ચતો હોવ તો આશ્વેશની સ્તુતિમાં તેની શરણાગતી કરી પણ ન શકતા વેનના જૈન લક્ષણે એ પ્રાણલેખને તેના રોલ લાગતા કેમકે તે નાતબાતના લોક સ્વીકારતો ન હતો. જે ઇતકથા આમ વેનને ઉતારી પાડે છે તે રેખીલી રીતે જોનાની પણ જાણી છે.”

ત્રીજી લીટી કક્ષિતના ચૈત્રવિંશત ત્રીજા રાજા વરદિ તેના ધોનીશ વર્ષ પૂરાં થયે આશ્વેશને મહારાજાશાસિકે વૈજેવી કવિગની સ્વધાનીમાં જિજીર ચર્ચિ ચરોવર પસા પ્રાદ બધાનાનું અને લલ્લોદાર કસાનાનું વર્ણન કરે છે.^૭

1. જમો સરિહાસ જમો શિયાવ જમો વાચરિવાર્ષ જમો વરસાવાર્ષ જમો રોર લખાણ. રજો લખણુદારી — *Śālistambā*, vol. 1

2. *Q J B O R S* iv p. 307 and xxi p. 222.

3. *Pargkar J R A* 2, 1910 pp. 11, 26.

4. *J B O R S* xii, p. 223.

5. *Q ind.* iv p. 307 and xxi p. 224.

6. *Agastya*, 123.

7. *Mauro, chap* ix, 66-67.

8. *J B O R S* xii pp. 224, 225.

9. *Q ind.* iv pp. 307, 308, and xxi p. 225.

તેની કોઈ દીકરી ખાસવેલનું સજ્જીવ જનન શરૂ કરે છે. તેના પ્રદેશની ૩૫ લાખની ધીમ વસ્તીને વીજવચનો પ્રચલ પ્રથમ આવે છે.^૧ આ સુચનામાં અતિશયેષ્ટિ નથી. અશોકે કોને તેરમી શિલાલેખ લખાવે છે કે તેના લશ્કર સામે કલિંગે ૧૫૦,૦૦૦ મૃદના કેદી, ૧૦૦,૦૦૦ ધાતુ અને તે કરતાં વધારે મૃતદેહોનો શોભ આપ્યો હતો.^૨ આમાં મૃત અને લાલકની સંખ્યા અતીલાખ કામ છે. રીકર્ડ્સની ગણતરી પ્રમાણે જતીનો દરેક પદ્મને માલમ્ પસરના આકેમણ પ્રસંગે હુસિયાર પકડે તે અશોકના સમયમાં જ કલિંગની વસ્તી ૪ લાખ મળ્યા.^૩ તે પછી કોઈ સંકો જાણ ખાસવેલના પ્રમથમાં માર્ગોની રજા અને તબક્કા પછી આ વસ્તી ૩૫ લાખ હોય તે સંભવિત છે. કિન્નર દિશમાં આવે સ્વીકાર કરવા કહે છે કે “મૈત્રી અને તેના પહેલાના રાજાઓ વસીપત્રક લખતા હતા તેથી આ સુચનામાં શકે રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી.”^૪

સૂક્ષ્મ સ્વીકાર ઉત્તરના પહેલા તે સમયના ઇતિહાસપર ઉડતી નજર ફેંકી જઈએ. ડૉ. ખારનેટના શબ્દોમાં “અશોકના વિરોધ પછી મૌર્ય સામ્રાજ્ય વસ્તવ તુલ્ય અને આસપાસના રાજાઓને પોતાની હદ વધારવાની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા તે પૂરતી તક હતી. આમાં સિમ્બક નામનો રાજા હતો કે જેણે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદીની છેલ્લી પચીસીમાં સાલવાહન મા સાલકલિંગે જરા સ્થાપ્યો જેણે તેણે પ્રદેશમાં પાંચ સદી સુધી સ્થાય કર્યું. તેના મા તેના વારસ તેના નાના ભાઈ કુલુ (કેવલ)ના સમયમાં આસપાસ પશ્ચિમમાં અકાશ ૭૪ સુધી અને કાશ્મિર અરવીસુધી સુધી પહોંચી હતો.”^૫ સાલવાહન સભાઓના હાથ નીચે શરૂના વંશ આખા સમયનો વિસ્તાર વધ્યો હતો અને તેમાં વિદર્ભ (ગિહાર) ને મેટિયા સ્થળ, મધ્યપ્રાચ્ય અને હૈદરાબાદનો સમાવેશ થતો હતો.”^૬

“મધ્યદેશના પ્રદેશમાં સત્તા માલવાર આ સમયે માત્ર મુન્ડ અને આખા વંશે જ હતા એમ નહિ, પરંતુ હાથીનુંશને શિલાલેખ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ લગભગ કલિંગના રાજા ખાસવેલને પણ કોઈ વધારાના હરીફ તરીકે સ્પષ્ટ કરે છે.”^૭

તે સમયના ગણદાસજીમાં પોતાના દેશને મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાવાળી ખાસવેલની મહેત્તએ તેના પટ્ટેરી કલ્પણની આવશ્યક ગ્રામ્ય સામે તેને અજાણ્યમાં મુખ્યે આખરાત સાતકલિંગ સામે તલ્લે જીતવા વચન જ પશ્ચિમમાં મહાન હારકર ઉત્પન્ન તે કુળના

1 *C. J. B. O. R. S.*, IV p. 298, and xii, p. 226

2 *Babbar H. J.* II p. 471.

3 *C. J. B. O. R. S.* III p. 440.

4 *Smith, J. R. A. S.*, 1912, p. 643.

5 This is indicated by the inscriptions at Nasik (No. 1144) and at Nashik, 87y miles north west of Poona (No. 1114)

6 *C. J. B. O. R. S.* I, pp. 590, 800

7 *Ibid.* p. 670

8 The Andhra king alluded to can only be Sri-Satakarni, No. 3 of the Puranic list. He is commemorated by a defaced but happily inscribed relief image at Nashik, passing from the Koonas to the ancient town of Junar in the Poona district, Poona — *Babbar A. S. W. J.* p. 89

શિલાલેખો જાનુસાર આ સભા સાતવાહન વંશનો હતો; બ્યારે પુણ્ય પ્રમાણે તે બામિ (બામિબુલ) વંશનો હતો. મીર્સ પ્રદેશના દક્ષિણની બા જાગ્યે જાતિ હતી જેનું સ્થાન મહાસ પ્રદેશના બેઠાવરી અને હુમ્મણનીનો કાંઠા પ્રદેશ હતો.

સાતવાહનની મૂળભૂમિ તથા જાતિ વિષે મી. જાગલે કહે છે કે “બાસ્તેલનો લેખ તેમને કાશ્મીરની પશ્ચિમમાં કહે છે. બેનહતકથા નિઝામ સમ્રાટના પૈદાને તેની સમજાની દશાને છે; કાશ્મીરનાગર તે વંશના સ્થાપકને પૈદામાં બન્ધાનું કહે છે. સાતવાહનના પશ્ચિમ શિલાલેખો નાસિકમાં મળે છે. તેમાં પ્રાચીનતમ શિલાલેખ પશ્ચિમ દ્વિદના નાનાચાટમાં છે. તેના બાના નિઝામ પશ્ચિમ દ્વિદમાં લખ્ય છે. આ સંજોગે સ્પષ્ટિત કરે છે કે સાતવાહનની મૂળભૂમિ પશ્ચિમદ્વિદ હોય. તેની જાતિ વિષેની બન્ધતકથા બુંબવણુ ભરેલી અને બાસ્તેલ છે. એકે દંતકથા તેની ઉત્પત્તિ બાર વર્ષની કુમારિકાથી અને બીજી વજ્રથી વર્ણવે છે. ભૈત્તિકદંતિક લખાણો તેને સ્પષ્ટતાથી પ્રામાણ્ય પૂરવાર કરે છે.”^૧

બાસ્તેલના પશ્ચિમમાં બામિબુલ પરિણામ બે હતું કે સાતકર્ણિ કાર્યો ન હોય, પરંતુ બેલે કાશ્મીર કવિયોના ઉપરોચ માટે મુખિક સમજાની લાઈ સતિય માન્યો. મુખિક સાત કર્ણિ પેટા સરદાર હતા અને તેમનો પ્રદેશ પૈદા અને બેઠાવાના વચ્ચેનો હોય તેમ જણાય છે. એમ કેસલ બે બેરિકાની ઉત્તર-પશ્ચિમે છે તેમ મુખિક પ્રદેશ તેની પશ્ચિમે હતો.

જગમી લીલીમાં બાસ્તેલે ગ્રીક વર્ષમાં સંપીત નુબ બાલિ કમ્બોમાં પ્રવીણુત મેળવી તેથી વિશેષ ક્ષંનથી.^૨

બૂમી લીલી જાગમની છે તેમ નેહસજાની નોંધ છે. સાતકર્ણિ અને મુખિક વાની ચલાઈઓ. પછી બાસ્તેલે પશ્ચિમ દ્વિદપર વ્યવર્થ કરી. તેના ચાલા વર્ષમાં તેણે બામિના ખંડિયા મહા પ્રદેશના રાષ્ટ્રિકા અને વસાંના (નિસરના) લોકોને નમસ્કાર.^૩

શિલાલેખ પ્રમાણે હજીજાના બામિ સમજ પર બાસ્તેલે બે બામિમણુ કર્ણિ તેના બીજા વર્ષમાં તેણે યામ, હાથી, ચાલાજા અને સૌ પશ્ચિમમાં સાતકર્ણિ સામે મોકલ્યા અને ચાલા વર્ષમાં પ્રતિજ્ઞાના બામિ સમજના ખંડિયા મહા પ્રદેશના રાષ્ટ્રિકા અને વસાંના (નિસરના) લોકોને નમસ્કાર.^૪ આ ચલાઈઓ નિઝામ હજીજાની ચાલકોમ સત્તા પર વસા જેની અજાણ, પરંતુ સ્વરજાણની હાલકાસની તે બૂમી શકાય નહિ. મી. રેપ્પના

1 Fargier *Dynasties of the Kols Age*, pp. 36 ff.

2 J.B.R.A.S. (New Series) vi pp. 49-52.

3 J.B.R.S. iv p. 398, and xiii p. 225.

4 Cf. ibid.

5 Ibid. iv p. 393.

6 The modern Fairbairn, on the north bank of the Godavari in the Aurangabad district of Hyderabad, is famous in literature as the capital of King Shihab-ul-Mulk (Shahab-ud-Din) and his son Shihab-ud-Din.

શબ્દોમાં 'આપણે ધારી શકીએ કે ખારવેલના લગ્નકે મહાનદી જોળગી વોદાતરીની બીજોમાં કઈ તેની શબ્દા વૈજગા અને વરધાના પ્રદેશો પર ફરી વળ્યા આમ આમદાવાદના પ્રદેશ પર તેણે ચક્રાઈ કરી પરંતુ કક્ષિગ અને આશ્રિના લગ્નકેને આ બે પ્રત્યેકને ખરેખર મુદ્દ ચર્ચા અને તેનાં શબ્દોના પરિણામો આલ્યા તેવી કાંઈ નોંધ નથી અને એમ માનવાનાં કારણો પણ નથી."

ખારવેલના વિસ્તારને ઉત્તરી ધા વા અમે આમ નથી લખતા; તે સમયના બહાદુર લક્ષ્ય તરીકે તેણે સ્પષ્ટીકૃત કૌતુહલ ભાગ ભજ્યો છે, પણ તેથી કાંઈ આમ વિશેષ નથી. તેને મહાન પુસ્તકિત કે શાસ્ત્રિયન સાથે મૂકી શકાય, પરંતુ તેની બીજા અને ચોથા વર્ણની ચક્રાઈનો પ્રતિબલના એમ શબ્દોની સ્પષ્ટતા પૂરતી હોવાના ઇત્યાદી ચક્ર હોય તો તેના તે ઇત્યાદી બર આલ્યો જ નથી. તેને માટે તે શબ્દ ન હતો અને શિલાલેખનો પણ તેવો કંઈ અર્થ કતો નથી.

ખારવેલે પાશ્વમાં વચમાં આશ્રિત રાજ્ય નંબા ૧૦૭ મા વચમાં એક નહેર તથા વનમુલિયા થા લોસલીનાં કક્ષિગમ કાળક ચવાના સ્થાનોના બનાવ્યાં શિલાલેખના આ અને બીજા ચોક્કસ બનાવો તથા તેમાંની વાર્ષિક નોંધોને ફીટ રિમ્મ અને બીજા અભ્યાસીઓને એમ માનવા પ્રેર્યા છે કે એલિસ્ટ્રમ બનાવોની કાળકાલ્પવૈક નોંધ સ્પષ્ટતા અને વાચા લાગુ સમયે કેલિસ્ટુ સ્વતંત્ર આધાર રિત ન બધી શકાય. આ લીટીમાં જે સ્વત છે તે નંદ સ્વત છે તે સ્પષ્ટ છે. એ સ્વાભાવિક છે કે અમુક સમયે સ્થાપિત સ્વત બે અમુકીમાં ન હોય તો તેના શબ્દ પછીના લાગુ સમયે અસ્થાવાનું શબ્દ ન બને. મી. અસ્થાવાનું મત મુજબ આ સ્વત નંદ વર્ષે સિવાય બીજે કેલ નથી જે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૩ મા હતો. આ વાત માનવાને શિલાલેખનાં એલિસ્ટ્રિક થા બીજે કાંઈ આધાર નથી. અસ્થાવા માને છે કે ખારવેલની એ નોંધ કહેલ મી. હર્લેના સ્વત સાથે આ સ્વત મળતો આવે છે અને ખારવેલની એ સ્વતથી એ મી. હર્લેની. ગણી છે તેને અસ્થાવા મૂલ્યે નંદ વધાની ગણવે છે. આ બધી એલિસ્ટ્રિક કથાનું કાંઈ કારણ નથી. પુરાણના મહાવચ નંદ અસ્થાવા હોવાના નંદ ૧૧૧ના સમયમાં આ સ્વત ચાલુ થવાનું અસ્થાવાવિક નથી. પુરાણ અને સહિતના હોવાથી થરથી જણાય છે કે તે સ્વત ચલુ કરી શકે તેટલો પ્રમાણમાંથી

1. Rapson, *C.H.I.* 1, p. 536.

2 W would be justified in accepting that the capital of Kharravala was Tasmā, in whose neighbourhood the Hāmagrāphī cav and River Prachī are to be found. According to Mr Hariprasad Sastri, Tasmā is etymologically identical with Dānā, the name of the place where east of the Kabga office exist.—*Baukh*, op cit., p. 545.

3 *C.J.B.O.R.S.* 11 p. 392.

4 See Fleet, *J.R.A.S.*, 1910, p. 325 *Baukh*, op cit., p. 545

5. *J.B.O.R.S.* xlii, p. 340.

6. *C. Sachin, Ashwin's India*, 11, p. 5.

7 *C.J.B.O.R.S.*, xli, p. 340.

હતો. આપણે તે તેજ સંવત ૪૪૫ીએ એ મહાત્મીનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦-૪૬૭ ગણીએ તે આ તહેરનું વર્ષ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦-૩૦૭ આપે.

સાત્રામી લીટી આસ્વેલની પત્નીનું વજ્રગુણ સૂચવે છે^૧ અને અસ્તગલ કહે છે કે રાણીનું નામ આપ્યું નથી અથવા તે નામ 'પુત્રીવ (તા) છે.'^૨ શબ્દનું આ સાતમું વર્ષ છે અને તે સમયે તેને જોઈ પુત્ર પડ્યું હતો.^૩

તેના સ્વજનનું આક્રમું વર્ષ મગધ પત્ની અદાઈમી શરૂ થાય છે. તેણે મહાન લશ્કર જે બેલ્ચિરિનિમ મહાપૂત્ર ક્રિષ્ણ ઉપર ચલાઈ કરી.^૪

આત્રામી લીટી અમલની છે જે વિષે વિનાયકી લખ્યું છે તેમાં નિર્દેશ લખાયાકે સજા મિત્રીસના ઉત્સેજે કશ્ચિન્નક ઇતિહાસનો આસ્વેલના અમલનો. બધો ક્રૂરપાત્ર અને અત્યંતનો પ્રસ ઉકેલ્યો છે તેની આગળની લીટીના કેટલાક શાબ્દ સાથે મી. અસ્તગલના નવા વાચન અનુસાર તેનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે: "આત્રામ વર્ષમા તેણે (આસ્વેલે) મહાન લશ્કર જે મોટી વાઘ (ભીંત થા રણવું) વાળા બેલ્ચિરિ (ક્રિષ્ણ) ઉપર ચલાઈ કરી શાબ્દક પર હાથ્યું કર્યું (જેણે વાઘનો). તેના (બેલ્ચિરિની) છુત્ત અને સજાકરના વેલના) પ્રજાવસાથી કાર્યોના દેવાલ (લોકવાર્તા) સામગીને લશ્કર અને અસ્તગલ પાછા ખેંચી મહાન સજા કિમિત્રીસ મહુસા છેડી પાછા વળ્યો."^૫

આ ઉપરથી અમલમાં છે કે આસ્વેલે સ્વજનના આત્રામ વર્ષમાં મગધ પર ચલાઈ કરી હતી આ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે તે સ્વતંત્ર થયો હતો જોઈતું જ નહિ પણ આક્રમણ પણ કર્યો હતો. અથાથી પાટલીપુત્રના જૂને સ્ત્રો જતનર ટેકરીઓ (બેલ્ચિરિ) સુધી તે પહોંચે છે. આસ્વેલના આક્રમણના આ હેવાલથી ક્રિષ્ણને સજા મિત્રીસ મહુસા છેડી પાછા હલ્યો; ક્રિષ્ણના અંજનના પ્રદેશની તેની આ ચલાઈ તમા તેનું પ્રત્યાગમન ચિકિત્સાના ઇતિહાસકારોએ તથા ઇતિહાસમાં પણ નોંધ્યું છે.^૬

જેણું ખરું પુષ્કરિત તે જગતે જાણ કર્યો હતો. પુરાણ પ્રમાણે પુષ્કરિતે છત્રીશ વર્ષ શબ્દ કર્યું હતું અને મી. વિન્ચન્ડ રિમલના મત અનુસાર તેણે છેલ્લા નીચે શબ્દ

1 કપિર-જર-વસિ પુનિવરિનો —*Ibid* p 227 This Vajra finally has been identified by Dr H. Arango with an ancient dynasty of considerable importance and holding the important territory of Bengal on the side of the Ganges.—*Some Contributions of South India to Indian Culture*, p 22.

2 J.B.O.R.S. xiv p 227

3 કુમાર —*Ibid*

4 જરણ લેવ જર [ન-વિશિ]—વીરવિરિ વ્યાપવિયા etc.—*Ibid*, iv p 229 and xiv p 227

5 J.B.O.R.S. iv pp 228, 279 and xiv pp 228 229.

6 Meyer (Edward) *op cit* ix p 220

7 Cf. Pargues, *op cit* p. 72.

જૂન-૧૯૬૨ને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ માં શાસ્ત્રીયના હોદ્દા મું હતુ' મી. બલપરાણ વ્યા બનાવ
ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ મા બનેલા માને છે' જોડકા પુસ્તકિમે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ થી ૧૪૪ થા ૧૮૦
મી ૧૫૨ મુખી તાલ્ય કસુ દોણ જોડકો

શિશુલેખની નવની લીગ આત્મની નખી તેમજ પ્રદ્યોત્તને જમીન દાનમ આપ્યાની દફતર છે જે કિંદુ દાખ્યામાં પ્રદ્યોત્તને આમુલિક જમીન બેઠ આપ્યાની તે ખૂબ છે. જેમ આપણે ખાવેલાં વસ્તુ સુખ્યાભિષે વિષે જોયું તેમ તે જોઈ હોવાનાં કાન્ને પ્રવચન લાના અર્થિન દોકો પર તપસ આપવાનું કઈ દાદણ ન હતું આ પછી બીજું અનુમતિને નીકળે છે કે પોને ભિ તે ધર્મે માનવા છતાં આર્યોના મૂળ બધામળની તે અમળા અમળ પર અમળ પતીજ અમળીના નમળના જોઈ અને જાઈ ધર્મો પ્રવચિન જાદાણ ધર્મે ક્રમે સ્ત્રીધા જગવા તરીકે દાદા, દાદા પછી અમળામળ બીજી શાનિયો દાદા તેમની જે પ્રતિષ્ઠા અને માન દાદા તે પર દાદા અમળ વર્ગની

એ કે બાવી જાતના જીવિના વિશાળ ભાવના પર ઘણા આધાર રાખે છે. પશુ ખાદ્યેષ્ટ અગ્રીની માફક નહીં હાથ છત્ત ધમોપ ન દેને. અગ્રીકના શિક્ષણો માફક ખાદ્યેષ્ટને શિક્ષણ પશુ તેને ઉદર અને ધમોપ જુલિથી પર તાલ્યનું પુન્યાર કદ છે. મુખનનનનનનન ન તેને જુલુ દના અને તેની ઉદરગુલિ અને રજીવના કારણે તે પાન પોષાન બધી જાતના જાકના પુરક તરીકે ભોજનખાન છે.

દયામી લીલા જલ્પાવે છે કે ખારવણ ૩૮૦૦૦૦૦ ત્રિઅંશ અર્થે મદાવિરલ્ય (તિરવનો પ્રતદ) મદાવલ્ય બંધામ્યુ* ત પછી “શ્યમ દામ અને ૬ એ નીનિઅનુસાર વિલ્ય માં ઉતાર દ્વિદ (આનવજ) પ્રતિ તલ પ્રમ્યન ૬નું અને ૮મતા પર ત । આઠ મલુ ૬નું તમની પામણી મુલકયાન ૧ ગુઓ તમુ મેગલી* દ્વિદી મલ્લીનિનો ૪ એ પ્રકાર ૮ બર હ ત અર્ધો ૫ ત મુકયા હ ત નેપયા ૮નું હ અને કલ્ય ખારવણની મલ્લ પદનિ માં ૧ પ્રકાર અપમ્લપ્રદ અન દીન પલુ યા પા તલ્ય

આ પંતીની હીરા પજુ આપણા હૃદયે ખાત ઉપયોગી નથી મર્યાદા નથી
જાણવું જ (અભિનય) ઉત્તર અપ્રાપ્ત થઈ છે તે દિશાન કોઈ દરેક મળ્યું જો ઉ-
દાહરણ દરેક કાર્યના પાત્ર વિચાર નથી આપણે જાન આને દર્શાવે છે અભિનયની વાત છે
તે શાસ્ત્ર છે મારું જો અભિનય નથી પજુ હાથ ને અંગ સાચા અભિનયની

1. *Scribble*, *Fair* *Hatters at Backs* p. 70.
2. *JOB OFS* p. 72.
3. *Cf. Book iv* p. 80 and p. 82.
4. *see TATE-GRAY* - vol. 10 p. 71.
5. *Cf. Book iv* p. 80.
6. *"The Book"* p. 82.
7. *Cf. Book*
8. *The*

કાંઈતેજ શિલાલેખમાં નથી. આ ઉપરાંત ખાસેલ ૧૧૩ વર્ષ પહેલાં કે ૧૧૭ માં વર્ષમાં બનાવેલી સીસાની પ્રતિમૃતિ કે તેના નામુકનો નામ કરે છે.^૧ ખાસેલના ૧૧ માં વર્ષથી ૧૧૩ વર્ષ પહેલાં ગણીએ તો આ સીસાની પ્રતિમૃતિઓની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૨/૫ સદે, પણ એ તોને છૂંટી લીટી અનુસાર નંદ સવત ગણીએ તો ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪૫ ગણે.

આ બનાવ અપરાધ (હલકા રાજ) વિષે છે અને તેમાં તેનું કાંઈક આક્રમણ હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ તે ક્યું તે સમજાતું નથી. પ્રતિમૃતિઓ કૌન મૂર્તિઓ હવી તે ૧૪૪૮ ને કેમકે તે વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી, અને અન્ય કેલધર્મની મૂર્તિઓ હોય તો આ કૃત્ત્વ ખાસેલની દ્વારસ્થાને બાકાત ગણાય. સુતરમી લીટીમાં લેખકો તેમ ખાસેલ સર્વે બર્મોને^૨ મળ્યા આપ્તો અને તેથી લાગે છે કે તે કૌન લીટીકેળી ઇશ્વર મૂર્તિઓ હશે.

આ બનાવ ઉપરાંત તે લીટી જણાવે છે કે ખાસેલે ઉત્તરાખ્ય (ઉત્તર પચ્ચમ અને સમુદ્ર પ્રદેશ) પર ખાક બિસાડી.

બારમી લીટી આપણા હેતુ માટે અગત્યની છે. ખાસેલના પ્રકરણ માટે જ તે અગત્યની છે એમ નહિ, પરંતુ નંદ અને તંના બાદ, કૌનધર્મ અને નંદવંશ કૌનધર્મની પ્રત્યક્ષ અને કૌનોમ મૂર્તિપૂજા અર્થ પ્રત્યક્ષ પર તે પ્રકારા ફેરે છે. આમંત્રા કેલકાક પ્રકારે પૂર્વે વર્ણવેલા છીએ અને બાકીના હવે વર્ણવના છે. અહીં તો માત્ર આગળની લીટીના તેમજ આ લીટીના શબ્દિક અનુવાદ મત્ર પૂરતા જણાશે.

“બારમા વર્ષમાં ઉત્તરાખ્યના રાજાઓએ (તે) બાક બસાડે છે અને મજબની પ્રત્યક્ષ ભવ શેલાવી (તે) પિતાના હાથીઓને સુમારણમાં પ્રવેશ કરાવે છે. તે મજબસુત બહુવિ-મિત્રને નમાવે છે અને કલિંગની કૌનમૂર્તિ જે સવત નંદ લઈ બધે હોય તે ખાલી મેળવી અંત અને મજબની બરણી વગેરે રત્નો પણ (તે) કલિંગમાં લાવે છે.”

આમ તેણે જાણ્યું પ્રત્યે તારે કરી મજબસુતને નમ્યાયે. આ ઉપરાંત એમ જણાય છે કે મજબને રાજા નંદ કલિંગની જિત્ત પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ બધે હોયે બેલકે અને બહુવિ-મિત્રને હરાવી જાત અને મજબસુતની ખાસેલ તે મૂર્તિ અને કૌનમી વસ્તુઓ બેલિસામ લાગે. તે મૂર્તિ કલિંગ-જિત્ત તરીકે કેમ પ્રખ્યાત છે તે નમકને પ્રમ છે. કારણ કે કલિંગ સાથે જેનું લુપ્ત સંબંધો છે એવા કેલ લીટીકેળી એ નથી. મુનિ બિન્નિરવના અર્થ પ્રમથે એમ લાગે છે કે પ્રતિષ્ઠાના સ્થાનના નામે પણ પ્રતિમાઓ બેલગણ છે. શત્રુજન પરના શત્રુકાંદેન શત્રુજન-જિત્ત આશુપરના અમૃત-જિત્ત

1 J.A.S. S. vol. p 232

2 ભવ-વેશવાન-મહારાજાની

—J.A.S. S. p 403

3 કૌનિ સિત્તાવતી બારાપરવાડી

મજબસુત ન મિત્રો થય બનેલી

મજબસુત-વર્તે ન વેશામી

—J.A.S. S. p 401, and J.A.S. p 232

4 J.A.S. S. p 308

અને મુદેવાના 'મુદેવ-જિન' તરીકે જાણીતા છે. આમ પોતાના જીવન દરમિયાન ઠક્ષિગ અને સંબેધ દ્વારા એવાજ કેટલી તીર્થધરની આ પ્રતિમા હોતી એક જ એવું કંઈ નથી. ઠક્ષિગ-જિનનો અર્થ એટલો જ છે કે તે પ્રતિમા પહેલાં ઠક્ષિગ કે તેની સજ્જાનીમાં પૂજાતી હશે.

આના પછીની લીટીનો વિચાર કરતા પહેલાં જહલકતિ-મિત્ર કેણુ, તેનું પર્ણા નામ શું અને ઠક્ષિગમાં જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરીશું.

તે સમયના ઇતિહાસ પરથી એમ થાય છે કે જહલકતિ-મિત્ર એ મુંગસવા પુષ્પમિત્ર હતો. પશ્ચિમના નાતવહાનોની મારફતે તે પ્રાજાણુ હતો અને તેણે જાન્ય પ્રાજાણુ વિચારોનો બળવો જગાડી મોર્યાને ઊઠાડી પોતાનો વશ સ્થાપ્યો હતો; આનો અર્થ એટલો જ છે કે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સદીમાં તેણે પ્રાજાણુધર્મનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું. તાસ્લાય (ઇ. સ. ૧૯૦૮, જાન્ય બંધિને આધારે) કે જેનો અનુવાદ કિનરે કર્યો છે તેને કિલ્લાવહાન^૧ ટેકો આપે છે કે પુષ્પમિત્ર નમ્તિકોનો સહાયક હતો અને તેણે કિલ્લાવહાનની કલ્પ કરી મઠો બાંધ્યા હતા.

“ પ્રાજાણુ સભા પુષ્પમિત્રને અન્ય તીર્થધારી સાથે લડાઈ કરી તેણે મધ્ય દેશથી જલ્દી જર સુધી અનેક મઠો બાંધ્યા.”

પુષ્પમિત્રના આ બળવા પાછળ બાહ્ય શક્તિય કારણો પણ હશે. પરંતુ કહેવું પડશે કે મહાન મોર્ચ સમ્રાટ અશોકે પોતાની સમગ્રી જાતજીવન, ધાર્મિક વ્યવસ્થા, મિત્રતા અને પશ્ચાત્ત બાદિ સમયને કેટલું નજરું કરી રહ્યું હતું તેનો જાણ્યો જ વિચાર કર્યો હશે; નહિ તો તેણે જમવેલ લશ્કરી સત્તા આ મહાન સમ્રાટને કે જેને બુદ્ધ દુનિયા બાળે પણ પ્રેમથી વાદ કરે છે અને જે દુનિયાસભા સારો અને સારો સભા બધાપો છે તેના વિરોધ પછી મત્ર જાલીશ પચાસ વર્ષમાં આમ આદર્ય ન થઈ શકતો. તેનું મૃત્યુ એ ઉત્તર દિશા પ્રાજાણુને, દક્ષિણના સત્તારીશ આગ્રાને અને દિશા પશ્ચિમી દુરમનોને મટે કિલ્લાવહાન હતું. અશોકના મૃત્યુ પછી દિશા સુધીની મોર્ચસત્તા નજાળી પડી, જાણ્યો પ્રતિ હુમલામટે પુનઃ સ્થા અને બેકિટવા, પાર્થિવા આદિ શ્રીક પ્રતિ તથા સત્તારીશ લાજ્યક વ્યવસ્થા મટે દિશ એ લાજ્યનું સ્થાન બન્યું.

તેનામ્ સર્વધર્મસમજાવ છતાં જ પ્રાજાણુ પોતાનો ધર્મ જાળવવા જોતા અને અશોક સાથે દ્વેષ રાખતા. આ ઉપરાંત તેમણે પોતાના ઘણા સ્થાપિત મઠો પણ સુધાર્યા હશે. આ કારણે મોર્ચ શહેનશાહત સાથે મહાન પ્રત્યાપાન શરૂ થયો જેમાં પ્રાજાણુએ પ્રથમ છૂપે જાત જાળવ્યો અને પછી પાછલા મોર્ચના સમયમાં પુનઃ વિરોધ કર્યો. અશોકના વારસો

1. J.B.O.R.S. iv p 386.

2. [C] Cowell and Neil, op cit, p. 431

3. Schaefer, *Theravāda History of Buddhism*, p 81

સસે માત્ર મગધ અને આબુખાલુનો પ્રદેશ તથા ઉદ્યા મૌર્યવાળા બૃહદ્રથનું તેમજ સેનાપતિ પુષ્પમિત્રે (દ્વિતી ઇકલમે) નિમકલ્લસમીથી ખુન કર્યું. ઐતહાસિક હેવાલોના આધારે મૌર્ય ૧૩૭ વર્ષ આશ્રમ્યો આનો સ્વીકાર કરતા ક્રિ.સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણથી ક્રિ.સ. પૂર્વે ૧૮૫ સુધી મૌર્યવંશ આશ્રમ્યો^૧ આ સમય લગભગ ખરા છે જ્યાં આશ્રમ્યવંશ કે તેણે બૌદ્ધ મૌર્યોને ઉઘેડી નાંખ્યા તે ક્રિ.સ. પૂર્વે ૧૮૫ માં દ્વિતમ સત્તા પર આગ્રહો.

જ્યાં પ્રજાણેની ઉઘેડણીથી ખુબ અસવા પુષ્પમિત્રે નિમકલ્લસમ બની પોતાના મહિકંતુ ખુન કરી, પ્રમાણને કદ કરી ગણી પચાવી, પોતાને સભ્ય તરીકે બહોર કરી મુગ્ધ થા નિત્યવસની સ્થાપના કરી, એ વંશ ૧૧ વર્ષ આશ્રમ્યો, એ હસ્તમિત્રાન હિંદુસત્તલ અને સદ્વિશ્વાસ બુની વિચારપ્રણાલી પ્રવર્તી^૨ બાલુભટ્ટ પોતાના હર્ષવર્ણન (ક્રિ.સ. છઠ્ઠો શ્લોક) ના અનુસાર અરિત્રમાં આ લશ્કરી કબજાનો ઉલ્લેખ કરે છે “પોતાના મૌર્યસભ્ય બૃહદ્રથ કે એ ગદ્યનીનીન થવી વગરે લીધેલા વચનો પાળવા અશક્ય હોતા તેને લશ્કર બતાવવાના બહાને લશ્કર પ્રતિ નજર કરવા નીચ પુષ્પમિત્રે કમડી નાખ્યો.”

હિંદુ ઇતિહાસના વિજ્ઞાન કરતે આ બાબત લખે છે કે પુષ્પમિત્ર વૃદ્ધ થયો ત્યારે તેણે પોતાને ઉત્તર હિંદના સમ્રાટ તરીકે બહોર કર્યો. પશ્ચિમી બાકસ્થના કર્તા તેના છુટ પત્નિની રોજદેખ નીચે તેણે સમરસૂત્ર અને અન્ધમેધ બે યજ્ઞ કર્યા. પ્રજાણુ અનુસાર પુનઃ જન આમવાનો પુષ્પમિત્રે ઠીક પ્રચલ્લ કર્યો. આ યજ્ઞ પશુ બોલો પર પ્રાણહાનિ નીચે પશુઓ તરીકે હના બૌદ્ધવંશકારોએ પુષ્પમિત્રને ધર્મોપ ચિન્ત્યો છે એમ કહેવાય છે કે તેણે મગધથી લઈને સુધીના મોડે બાળી જિહ્વકોને ચાડી નાખ્યા. આમાં કાલકે તથા હરી. તેની સામે થવી બૌદ્ધ અને હોનોની ખટખટના કારણે પશુ પુષ્પમિત્રે જ્યાં કર્યું હોય.^૩

આ બધું બેલ્લ એકવાત સ્પષ્ટ છે કે અરોયકની પદ્ધતિના અસાધારે પહેલો થા બૌદ્ધ ધર્મે પર અને બીજો સમર્થિત કારણે હિંદની મૌર્ય સત્તા પર પડ્યો. અરોયકે બીજો પ્રતિ અને કાલકે અરો બનો પ્રતિ એ ઉપરના બતાવી તેથી પ્રજાણુના હોનો પર તરફ પડી. પરંપરાની અધી તથા બામૂલીના કારણે પશુ તેઓ નાસાલ અથા, તેથી આ સભ્યનો મનુષ્ય હોય દૂર અથા પ્રજાણુએ સત્તા અમાવી બળવો કર્યો અને બેઈગ્યા તે મુકળ મુકલંધની સ્થાપના કરી.^૪

1. Maranda, op. cit. p. 688

2. See Fergler, op. cit. p. 27

3. J.B.O.R.S. 2, p. 203

4. The rendering combines the versions of Cowell and Thomas (Maranda, p. 193), of Bühler (I.A. p. 303) and of Jeyaraj (J. Smith, op. cit. p. 203, 1.

5. Maranda op. cit. p. 636

6. C.J.P.A.S.B. 1910, pp. 230-282

મુંગવંશનો રાજ્યપ્રદેશ ઉત્તર દ્વિદ્વીપી તે સમયની રાજધાની પાટલીપુત્ર (બુનું પલિબોત્ર અને આજનું પટણા) અને તેની આસપાસના મધ્ય પ્રદેશો હતા; તેનો વિસ્તાર નર્મદાની દક્ષિણ સુધી થયે, તે ઉપસત જિહ્વા તિરહુત અને આજના આંધ્ર તથા આડિયા સુધી પ્રાચીન પશ્ચિમ પાળ તો છેલ્લા મીથી અને મુગિ પાલેથી નથેસું જ હતું.

બૃહસ્પતિ અને પુષ્યમિત્રના એક નિશ્ચિત્તને બૃહ પતિ અને પુષ્ય નક્ષત્રોના સંબંધના કારણે પણ ટેકા મળે છે. આ વિષે મિત્ર મિત્ર કહે છે કે “ બૃહપતિ એ બૃહસ્પતિમિત્રનું પદવિ નામ છે જે નામ નિકા અને દૂકા લેજોમ્મ મળે છે. આ બન્ન સંસ્કૃત બૃહસ્પતિના પ્રાકૃત પદવિ છે. બૃહસ્પતિ એ પુષ્ય થા વિષ્ય નક્ષત્રોના પ્રધાન ખાસ છે. બૃહપતિ એ શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ પ્રમાણેના પદેલા મુંગવંશના પુષ્યમિત્રનું બીજું નામ છે.”^૧

મિત્ર હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી આ હકીકતને ટેકા આપતા કહે છે કે “ હેતુ અને કાલમ્મ ગ્રંથોક એ જૈન રાજ્ય હતો અને તે ધર્મધ પશ્ચિમ હતો. તેણે આશ્રમજીવન પર્યવસા બંધ કર્યા. પ્રાચીનના ખાસ હક્ક આપે જ આ આજના હતી. બીજી આજના જે માટે ગ્રંથોક મત્તરી હતો તેમા તેણે જુદેવોને જોડા દેવો કાશીના પ્રાચીન જે જુદેવો હતા તેમનું આ અપમાન હતું. ગ્રંથોક નીમિષ ધર્મમહામાત્રાના અવધા નીવિરક્ષકો એ પણ પ્રાચીનના હક્કપર તત્પર હતી. તેઓ આ અપમાન શાંતિથી આપી રહે તેવા ન હતા. પ્રાચીનના આ અપમાન પર કળાસ તરીકે ગ્રંથોકે પેલાના અમલદારોને દુઃખમ્મ તથા અવધાર-સમ્મતા એવે નામ આપી, દુઃખ આપી અવધારના કરી શિક્ષા અને કાલમ્મના અમલ કરવા આજના કાલી. આથી પ્રતિષ્ઠા-પાત, પારંગના અને સ્પર્ધાના હક્કવાળા પ્રાચીનને પણ અન્યથો આપે ગેરમ્મ રહેવાનું, કટકાની નજા કરવાની, અવધાર દલાવાની કે કાલીએ અવધારની સજા કરી શકાય તેમ હતું જે તેમને માટે અશક્ય હતું. પ્રમાણશાળી ગ્રંથોક અન્યથે તથા સુધી તેઓ આ અપમાન મળી ગયા. પરંતુ તેમની નજર કોઈ અશકરી સ્વભાવ તેમના પદ્મમા લે તે તરફ હતી, તેમને મોર્ચ રાજ્યનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર મળી ગયો. તે હક્ક હતો પ્રાચીન હતો અને જોડોને પિંડાસ્તો.”^૨

દુકામ બૃહપતિમિત્રને પુષ્યમિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં કોઈ અવધાર નથી તેમ જ તેથી કોઈ અનિહિત કવિ પણ પહોંચતી નથી.^૩ આમ કલ્યાણી જ તે સમયના સમ-સમસી પુત્રો અને બનાવોનો મિત્ર ખાસ છે.

આરવેલના રાજ્ય માટે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી થો છે કે પુષ્યમિત્ર પ્રાચીન અને આરવેલ જૈન હતો. પુષ્યમિત્રના આ પ્રાચીનધર્મની પ્રતિષ્ઠાના તરફથી અર્થે આરવેલ

1. J.R.A.S., 1918, p. 845

2. Sastri (Haraprasad), J.P.A.S.B., 1910, pp. 259-280.

3. It may be noted here that such al creative names are common in Indian history—La. Haraprasad—Sastri, A. Sastri—K. Sastri, A. Sastri—K. Sastri, C. Sastri—K. Sastri, D. Sastri—K. Sastri, E. Sastri—K. Sastri, F. Sastri—K. Sastri, G. Sastri—K. Sastri, H. Sastri—K. Sastri, I. Sastri—K. Sastri, J. Sastri—K. Sastri, K. Sastri—K. Sastri, L. Sastri—K. Sastri, M. Sastri—K. Sastri, N. Sastri—K. Sastri, O. Sastri—K. Sastri, P. Sastri—K. Sastri, Q. Sastri—K. Sastri, R. Sastri—K. Sastri, S. Sastri—K. Sastri, T. Sastri—K. Sastri, U. Sastri—K. Sastri, V. Sastri—K. Sastri, W. Sastri—K. Sastri, X. Sastri—K. Sastri, Y. Sastri—K. Sastri, Z. Sastri—K. Sastri, etc.

ધર્મચુત્ર સામે બૈન સમઘાતનું સ્થાપ્ય કરવા ખારવેલ ન હોત તો “ભૌત્ય સિદ્ધાંતના ઘટક”^૧ વરીકે પ્રચ્છત એવા પુષ્કમિત્રે ભૌદ્ધધર્મનો નાશ કર્યો તેમ મહાવીરના બૈનધર્મનો પણ તેણે નાશ કર્યો હોત.

ખામજ દર્શાવ્યા પ્રમાણે ખારવેલે જી વાજત મગધપર ઘડ્યું કરી. પહેલીમાં તે લગ્ન જાત પાટલીપુત્ર સુધી પહોંચ્યો. મુક્તિપૂર્વક પુષ્કમિત્રે તે સમયે મધુસૂત્ર પ્રતિ પીછે હઠ કરી અને તે પ્રસંગે ખારવેલે બરાબર ટેકરીઓ (ગેલ્ફગ્રિફ)થી ખામજ ન વધવામાં હતાજણ માન્યું.

બીજી ઘડતરમાં ખારવેલે ક્ષેત્રક્રમ થયો. ઉત્તર દ્વિહમા પ્રવેશ કરી કિમ્બલિયની તબેડી સુધી પહોંચી તેણે એકાએક મગધની રાજધાનીપર બંધાની ઉત્તરેથી હુમલો કર્યો; તે નથી તેણે કલિંગના પ્રચ્છાત હાથીઓ સાથે જોળાવી હતી.^૨ પુષ્કમિત્ર શરણે જાગ્યો અને સિંચે વાળે તેના સ્થાનને ખાળે કાઢ્યો કર્યો; તેમ કલિંગ-લગ્ન પ્રતિમા જે મહાસલ નંદ લઈ ગયો હતો તે પણ હતી. તેના આ વિજયની જ્વર માત્ર મુગરાલયની પૂર્વસીમાપર હતી તેણે બગાડ અને પૂર્વ બિહારપર પણ વિજય મેળવ્યો હતો. અર્થાત્ બૈનધર્મની અસ્તિત્વ અનેક પુસ્તકા હતા પણ છે.

ખારવેલના આ વિજયો વિષે મિત્ર અસ્તવાલ કહે છે કે “પુષ્કમિત્રે હાલકી નિર્ણય કરવાને બદલે છેલ્લા ત્રણ ચક્રાના મગધ અને કલિંગના ઐતિહાસિક સામન્યપ્રકાર જે વસ્તુઓ હતી તે આપી પિતાની ગાદી બચાવી લીધી. મગધ સમ્રાટની સચાતા કારણે જ આ ઘડતરને કેવળ સ્થાનિક વિજય વરીકે સ્વીકારી કારણ કે દ્વિહની આ ગાદીપર બેસવાની લાલચ ઠેક પચ્ચ મહુલ્ય માટે પૂરતી હતી.”^૩

આ હેમ પસંદી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ખારવેલ પુષ્કમિત્રનું રાજ સૂટથી સાથે નહીં એટલી હદ સુધી કેલખા દોડાવવાની જરૂર પચ્ચ નહીં. સાતકર્ણ સાથે જે બન્યું તેમ ખારવેલે જાદી પચ્ચ પિતાના પાટથી રાજ્યોમાં પોતાનું નૈતિક સર્વોપરિત્ત બતાવી સત્તિ રાખ્યો, કારણ કે છેલ્લા મીરસાના વૃક્ષરથના જૂન પછી ગીર્વ સામ્રાજ્યની સંપત્તિ વહેલી ખાખ સત્તાઓની હરિફાઈ થતી હતી જે તે સમયનું વાતાવરણ હતું. તે મહાન સામ્રાજ્યના અવરોધમાંથી જે સત્તાઓ બાકી તે સત્તાઓ પર પ્રભુતા જમાવવાની પણ હરિફાઈ થતી અને તેમા ખારવેલે મુખ્ય રાજા જાગ્યો અને અર્થાત્ તેણે પત્તે નાંખ્યો અર્થ તેણે વસ પચ્ચ મેળવ્યો.

કલિંગમાં જન ધર્મની પ્રાચીનતા પર આવતાં શિલાલેખમાં કલિંગ-લગ્નના ઉલ્લેખ સિવાય બીજું કંઈ મળતું નથી. ખામજ કહ્યું તે મુજબ આ ઉપરથી લાગે છે કે તે મૂર્તિ કલિંગ મા તેની રાજધાનીમાં પૂજતી હતી. શિલાલેખ સ્પષ્ટ કરે છે કે આ મૂર્તિ રાજા નંદ કલિંગથી મગધ લઈ ગયો હતો. આપણે એક ગયા તે પ્રમાણે આ નંદ બૈનધર્મનો નંદ ૧ હો.

છે અને સિમ્બ, બ્રહ્મવાદ આદિના મત મુજબ નિર્લવર્ણ નથી.^૧ આ બધા સંભોગો ઐતિહાસિક રીતે સત્ય પરિસ્થિતિથી કે હેતુ તો કક્ષિગમ્ય જૈનધર્મ પહેલા જૈનધર્મ દ્વારા થયે અને પ્રલદ્વંદ્વયમાં તેનું સ્થાન હતું તેમ કહેવું વધારે પડતું નજર આવી શકેલ.

દ્વિતીય નંદ ૧લાની કક્ષિગમી છત્ર વળતે જૈનધર્મ તથા પ્રચલિત હતો. આના ટેકામાં બ્રહ્મવાદ કહે છે કે “સીગુનાગવંશનો નંદવર્ષના અર્ધાત્ સભા નાના સમયમાં એસ્થિઆમાં જૈનધર્મ પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. ખાણેલના સમય પહેલાં ઉપગિરિ પર અર્ધતનું મંદિરો હતા કેમકે શિલાશેખમાં તેમનું અસ્તિત્વ એ પ્રમાણે દર્શાવેલું છે. કેટલાક એકાદમી જૈનધર્મ એસ્થિઆના પ્રજાધર્મ બન્યો હતો.”^૨

ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં જૈન જ્ઞાતકથી પ્રમાણે એસ્થિઆમાં કક્ષિઓનું સ્થાન અજાણેલું છે તે આને ટેકો આપે છે. એમાં દર્શાવેલું છે કે મહાવીરના પિતાનો એક કક્ષિ મિત્ર તથા સખ્ય હતો હતો, અને જાન મહાવીર તથા સિમ્બા હતા.^૩

એસ્થિઆ અને તેના અવશેષો ના વિદ્વાન કર્તા કહે છે કે “જૈનધર્મનું મૂળ એક જ જગ્યા છે. ઈ.સ. ના ચોથામી સૈકામાં એસ્થિઆના સૂર્યવંશી રાજા પ્રતાપ રુદ્રદેવનું^૪ ધણુ તે ધર્મપ્રતિ વસણ હતું.”^૫

આગળ વધતા પહેલાં અત્ર નોંધવું એકાદમી કે ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા હોવાના આ હોળમાં સળગ પુરાવા છે. પુનઃકળા ઈત્યાદિ મૂર્તિપૂજાનો નિષ્પ વિચારથી અચારી.

શિલાશેખની આ નોંધ પાસે બ્રહ્મવાદ તથા અનુમાન દોર છે કે (૧) નંદ જૈન હતો, (૨) મહાવીર કે તેની પત્ની વત્સલ જૈનધર્મ એસ્થિઆ પ્રવેશી ચૂક્યો હતો (જૈન જ્ઞાતકથી તો એસ્થિઆમાં જાન મહાવીરનો વિદ્વાન વર્ણવે છે અને શિલાશેખની ૧૪ મી લીટી કુમારી ટેકરીઓ (ઉપગિરિ) પર જૈનધર્મની દેશના આપ્તાનું ધણુ વર્ણવે છે) આ ઉપરાંત એમ ધણુ પુરવાર થાય છે કે (૩) ઈ.સ. પૂર્વે ૪૫૦ થા તે પહેલા જૈન મૂર્તિઓનું અસ્તિત્વ જૈન હેવાથી તથા પુરાણ અને પાલી ગ્રાંથનો અનુસાર મહાવીર-નિર્વાણ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૪૫ થા

1 The Nanda Rājā referred to appears to be Nandivardhana, the sixth Śaśaśa king of the Pāṇḍya. It seems to be necessary to treat him and his successor, Mahananda, No. 10, as Nandas, distinct from the same Nandas who come between No. 10 and Candragupta. In the third edition of my *Early History of India* (1914) I placed the accession of Nandivardhana about 418 B.C. He must now go back to 470 B.C. or possibly to an earlier date. —Smith, *J.A.S.R.*, 1918 p. 847

2 *J.B.O.R.S.* vii, p. 418.

3. ત્રીજી અર્ધ સીમ્બિ વાળી તથા હુલાવો જાન ઉદ્ધરો રિચરિયો જાનવો હી સીમ્બ જાનો જાનો જાનો —*Amṛakṣa-Sūtra*, pp. 219-220.

4 Prāpī Kūdra Deva, one of the Gāyapāli kings who ruled from A.D. 1,00, renounced the Jaina doctrines. —Long, *J.A.S.R.*, xxvii, Nos I to IV and V 1879, p. 179.

5 Geography op. cit., p. 19.

હોયું એકજો તે જાણે છે?'' આ ત્રણે જનુમાનોની ચર્ચા જાપણે કરી ગયાછીએ. હવે પછીની લીટીમાં સ્પષ્ટતા નોંધ છે કે દ્વિપુસ્તાન દક્ષિણમાંથી તેના સિન્ધોએ ખંડથી મેળવી. શરૂઆતમાં ખાસ્વેસે બધાવેલ મુદર અને કેતવસ્વીવાળા મિત્રાણુ વડેન કરી (મિત્રેણ સામેન દક્ષિણ) પાછા દેશના પશ્ચ પાસેથી જન્મ હાવીઓ,^૧ મનપલ પાયા, કુર્મ અને અનેક કિંમતી રત્નો મેળવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^૨

જહી કસિત સમટિ પાછા દેશપર ચઢઈ કર્યાનો ઉલ્લેખ નથી. ખાસ્વેસની મહત્તા તથા મહત્ત્વ અને નુજ સમજાવે પસની તેની છતાં દેખી પાંખીએ આ લેટ મોકલી હતી. ખાસ્વેસના આ શીર્ષ ઉપરત શિલાલેખમાં તેના પવિત્ર કાર્યોની નોંધ છે. સ્વચ્છ અને તેનું કુર્મ જૈનધર્મી હોવાના પુત્તવા અનેક છે અને તેના વંશએ પણ દેખીતી રીતે તંબ ધર્મના હતી.^૩

જાત્રી લીટીથી જંત મુખીમાં દેખાય છે કે ખાસ્વેસ માત્ર નામ-જૈન નહિ, પરંતુ સાવજન હતો. અર્થાત્ તેણે ખર્ચે લુપ્તમાં ઉતાર્યો હતો. તેના સમ્બંધકાળના તેમના વર્ષમાં સમ્બંધિતારથી સ્તેષ પાત્રી તેણે પોતાની શક્તિ પારિત્ક કાર્યોમાં ખર્ચાં જોમ તેમાં વડેન છે. કુમારી ટેકરી^૪ પસાં પવિત્ર સ્થળે ઉપર તે મોટી વકમ ખર્ચ છે અને વિજયી શિલાલેખ તેવાર કસવે છે. જ્યાં સિન્ધોવાળા ચઢા.^૫ જતમર જામ્મં હતા તે પવિત્ર કુમારી ટેકરી ખર સ્ત્રી જેમણે પોતાના મત મુજબ રીતે પાળી તપ કરી જન્મમસ્તુ દૂર કર્યા છે. જેવા થાપ અધ્યાપકેના નૃપિ અવગવા સમ્બંધથી ખર્ચ કરતો, તે જણાવે છે કે ખાસ્વેસે મુદસર્જાં મતો પાત્રી લવ અને દેહને લેક લમણ તેની મુદસ્ત જનુસ્વી.

ખાસ્વેસની જનધર્મ પ્રતિની હતવા અને જાગ્રિતેવા મટે જાત્રી મું વધારે પુસાવે હોય? જાપ અધ્યાપકે. અને પીત્તલેય જે મતે જાગ્રસ્તવા તેમને જાપાતી લેખિ અને જન દર્શન મુજબ લવ અને દેહને અધ્યાપ્ત જોમ મુજવે છે કે તે ધર્મી ન હતો.

1 / B.O.R.S., xib., pp. 245, 246.

2 The Captains constructed ships expressly for the export of their elephants. It seems these were of the class of the elephant ship of the Inscription.

3 જુ માર સિન્ધિ-વરાણિ સિન્ધિ-વરાણિ જોવેગણિ વંચારામા વેરાણિ જાવેગણિ જુનાધિરવરાણિ — B.O.R.S. iv p. 401, and xib. = 232.

4 R.D.G.P. p. 24.

5 It was sacred as the place where Jaisiham was preached (line 14).

6 The perfect ideal Jain ascetics, who are believed to have freed themselves by means of austerities. This is much clarified in Jain philosophy.

7 This suggests that amongst the Jains also Celos symbolised the spread of conquest of religion. This is confirmed by the representation of the wheel found at the Jain Stupa of Mathura.

8 ઉત્તરે જ વળે છુરવન વિચવ જલ્લ મુનાઉપવર્ગે વરણિતે વવ રણીન લલિતેરિ વાવ વીવ
૧૨ સિન્ધિ-વરાણિ — B.O.R.S. iv pp. 401, 402, and xib., p. 232.

પોતાના કુળધર્મના લક્ષણ પ્રથમ બાણી તેની મહત્તાથી પ્રેમકર્તે મહાવીરના સંદેશા માટે જીવવા અને મરવા તેવાર હતા તેવા આધુર્યોને તે મહા અને ઉત્તેજન આપતો હતો.

પ્રાચીન સમયના જેન આચારો પર પ્રકાશ ફેંકતા કેટલાક ઉચ્ચેષો લેખમાં છે. શાપ અધ્યાપકોનો અમૂલ્ય કે જે આજે અસ્તિત્વમાં નથી તે તે સમયના આધુર્યોનો એક વર્ગ બન્યું છે. ઉદ્ભવતિના નીતિસાર અનુસાર તે એક મિથ્યાદષ્ટિ મુખ હતો કે જે દક્ષિણમાં કિંગ્ડમ તરીકે વહેવાર્યું ગયો.

ગોપુત્તકઃ શ્વેતવાસા કાલિગો શાપનીવન ।

મિત્રિમિત્રકલેષેતિ વચતે સૈવામાસા પ્રવીર્ણતા ॥^૧

ઉપરોક્ત ધાર્મિક શાપનીયનું નામ આશ્વર્થવનકે છે કારણ કે આશુક્ય અમમસજ વીજ્ઞાના શિશ્વલેખમાં તેમને પવિત્ર અને મનનીય નિર્દોષ ના શ્લોક તરીકે વર્ણવી તેને 'પવિત્ર શાપનીય-સંઘ' તરીકે સંબોધે છે. આ ઉપરના અવધુ નેત્રોલના એક શિશ્વલેખ પ્રમાણે અર્ધદૃષ્ટિએ આ નિરસંધને ફક્તુલ દેખો છે, તેના મત પ્રમાણે તે દુનિયાની આજ હતી. સિદ્ધાન્ત અને ધર્મ ૭ નિર્મમાથી ઉદ્ભવે છે તેવા મિથ્યાત્વી નરો વચ્ચેના શેઠ મટે તેને વાધ ન હોતો. પરંતુ જે કાઈ સેન નરિ, રવ, મિત્ર આદિ સંધાની બાબતમાં આમ ખાલના તેઓને તેણે મિથ્યાત્વી કહ્યા છે.^૨

આ બાબત મિ. બલ્ક્રાથ કહે છે કે 'સદ્બાહુ અરિત્રમા જેનેનો કવિહન આપત્ત લખાવ્યું છે કે સદ્ગુણના નમનથી બદળાદુના શિષ્યો કે જે પોતાના મુખને પૂર્ય મનના હતા, તેમથી શાપન-સંઘની શાખા ઉત્પત્ત થઈ કે જેણે છેવટે નમ સહેવાનું વિધાન સ્વીકાર્યું. આ સંઘ દક્ષિણમાં કિનચોં તેની કર્ણાટકના શિશ્વલેષો આપી પૂરે છે. આજે તે હમ્પીમાં નથી. મુનિ રિત્તવિદ્યનો અભિપ્રાય છે કે આ સંઘ કેટલાક ગ્લેનગર અને કેટલાક કિંગ્ડમ નિહાસી સ્વીકાર્યા હતા, આ આધારે આ બે જ્ઞાન ગ્રામ વહેવાર પહેલાનું પગલું તે આ શાપન-સંઘ હતો. આપણે લેખ જનાવે છે કે ૭ વે આ શાખા એકગણતરી તે શાપ અભિ-ધન અમુક પવિત્ર આચારોને અંગે જુનુ સરક પ્રમાણે દુ ખ ન્યૂન કરવા અથવા મહાભાગત અનુસાર જીવન ટકાવવા શાપ અધ્યાપકો અન્યના દૈવિક દુ ખો ન્યૂન કરવાની ફરજ પર બાર મૂકતા.^૩

શિશ્વલેખ ત્રિગોમ્ય લખાવે છે કે આ શાપ અધ્યાપકો કાપ્ય નિ રીદિ ચા કુમ્હરી ટેકરીઓપર સ્થાપ્યા આ નિ રીદિ તે અર્ધતૂની નિપીદિ હતી તે પાછગની સીટી સ્પષ્ટ કરે છે નિપીદિ ચા નિરીપિ જેન આકૃતિમાં આસંકારિક રીત તેમના લીધકરે, મુખ્યો

1. Preml, Loknratnam, 22, p. 111

2. Hultzsch, *KJ* In. p. 55, 18, L. 60

3. *E.C.*, 4, 5 B. 254.

4. *Ind.*

5. *J.B.O.R.S.*, 10, p. 392.

આક્રિંતિ પ્લેનિર સમાવિસ્થાનો તરીકે વપરાતાં ૩ પરંતુ તેનો ઉપયોગ નિવાસસ્થાન તરીકે સમાવ્યાનો છે.^૧

દૌં ક્લીટ જણાવે છે કે “શબ નિર્ધીધિ-ને નિર્ધીધિ, નિર્ધીધિ અને નિર્ધીધિ તરીકે પણ મળે છે-તે મિ. કે. બી. પાડે જણાવે છે કે જેનું સમાવ્યાનો જુનો વર્ષ ૬૭૭ પણ વપરે છે અને ‘જન શાપુન્દ્ર અવસ્થા બાદ ઉત્તુ કૃષ્ણ સમાધિ-સુરમંદિર’ એ તેનો અર્થ છે. ઉપસર્ગ-વેવસિતવ-કથામાં મળતો નીચેનો હકથો તેમણે અને તેના આધારમાં આપ્યો છે:—અપિત્તુરાત્-અર્થે દક્ષિનાતરિ વંદુ નાતર નિર્ધીધિ જાતો “સમસ્ત શાપુન્દ્ર દક્ષિણમથી આવીને અને પૂજ્યા નિર્ધીધિને પહેળીને”^૨

કુમારી ટેકરી પત્ની નિર્ધીધિ જા સિદ્ધાલેષ છે ત્યાં તે શબુત્રાસુજા સમાધિસ્થાન નથી પરંતુ તે ખરેખર એક સ્તૂપ છે કેમકે તેની પહેલાં મધ્ય વિગ્રેમણ છે જેને અર્થ શરીરિકે (દક્ષિણ અવશેષો) એ છે સિદ્ધાલેષ વિચારી અવસ્થાલ કહે છે કે “એમ લાગે છે કે જુનો પિટાના સ્તૂપ આ ધાત્યોને નિર્ધીધિ કહેવા મહુસનો શેષાથેલ સ્તૂપ અને સદ્ગાદુ અરિતનો શિખો શરૂને પૂજ્યા એ ઉત્તેષ જેનો (પાસ કિમજો) પિટાના સુરના અવશેષો પર સમારકો જોખા તે દર્શાવે છે”^૩ સ્તૂપ આ સુરમંદિર-સમાધિસ્થાન બાકવાનો સિવાય માર જુનો અને જોદોમાં જ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ હોય.

પહેલા જણાવ્યા પ્રમાણે ધારમી ક્લીટી ખાસ્તેલને મુસ્ત જન તરીકે સ્ખ કરે છે. શાપુન્દ્ર અને એકાંતમિય તત્વજ્ઞાનીઓ માટે ખાસ્તેલે કંઈક કંઈનું તેમ વર્ણન છે તેમાં અકરો વટવા હોવાથી તે જુની મહિવી મળતી નથી. “સંસ્થા આસ્તેલને, હરેક રીતે ઘણા પુરોષ, પ્લેનિર કલે કરનારા અને સિદ્ધ મહાપુ” માટે આ કલે હોય તેમ સ્પષ્ટ છે.^૪

તેમાં જણાવ્યું છે કે અર્ધત્વા અવશેષેના સમાધિસ્થાન પાસે પર્વતના ઢોળાવ પર નરપતિ ખાસ્તેલે પિટાની મહાધારી કિલુખ માટે દૂર દૂરની પથ્થરની ખાલેના પથ્થર મેળવી નેપાલના સુંદર મંથકાલીન રથોલો બેપા હંટવાળા રથોલોમહિય ‘સિદ્ધપુર-પ્રસ્થ’^૫ મહાદેવ ઉપનૌ જણાવે (તે સમાવ્યા નાણું) ખર્ચે બોધાવ્યું.^૬

શ્રી. અવસ્થાલ આ સ્થાને મહાન કેતરજીવાળાં જનિ-નૂર આ સામાજીના મહેલ તરીકે જોળખાવે છે.^૭ તે ટેકરીના ઢોળાવ પર હાથીબુંદા પાસે ૩ તેની

1. *K I* n p 274

2. *I A*, xii p 99

3. *J B O R S*, iv p 389

4. હાથેન ઉપનૌ દુર્ધિયોવાળું ન હાત વિચારને તત્વજ્ઞ — *J B O R S* p 402, and xii p 224.

5. *Cf. Alamyam* (K), op. cit. pp 75, 76.

6. *Cf. J B O R S* iv p 402, and xii pp 234, 235

7. *Ibid* xii p 235.

આનુબાસુ મિત્રો બિચારેલા છે તે જોવા જેવું છે. આમ જાણેલાનું સમારક અર્થે નિર્ધારિત આ હોવાનુસાર શાળીના મહેલ નજીક હોવું જોઈએ.

છેલ્લા કેટલાક દશકાઓથી જેને વિષે ચર્ચા ચાલે છે તે દ્રષ્ટિએ સોળમી હીટાનો બાપ્રિનો શામ જાણ્યો છે. તેમ જાણેલ કે જૈન ઇતિહાસ સાથેના તેના સંબંધ વિષે કાંઈ નથી જાણ્યાની હીટાની માફક તે પછુ જાણેલ મહાન જૈન હતો તેને માત્ર ટેકો આપે છે. જૈન સંહિતા અને તેના ઉત્કર્ષમાં તેણે લીધેલ સ્વ તે સ્પષ્ટ કરે છે તે આમ છે.

“મીર્ચ શબ્દના સમસ્ય સ્થિતિ થયેલ ૬૪ પ્રકરણોવાળા, પરંતુ આર ઝંજા અંવસસ કનો ઉદ્ધાર કર્યો.”^૧

જોકે હીટા પછુ તેજ અર્થ કરે છે તે નીચે મુજબ છે:

આજેના હોવાલ તારીખ વગરનો છે. મીર્ચ શબ્દ કે સ્થાનના સમસ્યમાં બુદ્ધાચેલ સ્વ અંવસસ સમુદાયના કેટલાક જાગનો જાણવા ૬૪ મા પ્રકરણનો તેના મૂળ સાથે તેણે ઉદ્ધાર કર્યો.”^૨

અહીં મગધના બીજા દુષ્ટાગનું સ્મરણ થાય છે કે જે બાર વર્ષનો હતો અને જેના વિષે આમના પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વખતે વ્યક્તિ પોતાના પુરુ જાદુબાદુ અને બીજાઓ સાથે દક્ષિણમાં ગયો હતો અને સ્ફુલ્લક કે જે કેલપિયુ જોખમે પાછળ ચાલુ હતા તેમની આજેવાની નીચે પાલીપુત્રમાં^૩ પરિવર મળી હતી. શિલાલેખનું ઉપરોક્ત વાચન સંદર્ભના અમલમાં જૈન મૂળમાંથી નાશ પામ્યાની વાતને ટેકો આપે છે. દક્ષિણમાં જાદુબાદુ અને તેમના સમુદાયની અંતર નીચે કર્ષિગ હોવાથી મગધમાં થયેલ વચ્ચના તેઓએ સ્વીકારી નહિ.^૪

શિલાલેખની છેલ્લી સત્તરમી હીટી સોળમી સાથે વાચતા જાણેલના પ્રજાવસ્તુક ઉલ્લેખો આવે છે અને દૂકમ જેની ગ્રામનો ખ્યાલ આપે છે. આમ કર્ષિવધારે પરંતુ હોમ તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેની સરખામણી માટે કાંઈ અન્ય ઇતિહાસિક સાધન ન હોવાથી તે હીટાનો સંજ્ઞા અનુસાર પૂરતો ગણાયો. “તે વૈભવનો (સૌમનો) સ્વર્ગ સિમ્હારનો (મામ્રાજનો) શબ્દ (મા જુદા હોકોનો શબ્દ) કિસુઓનો ઘની (સમ છતાં કિમ્બુક), ધર્મનો શબ્દ જે હિત (કલ્યાણ)ના વચનો તપાસે છે સ્વર્ગ છે અને અનુભવે છે.”

“શબ્દ જાણેલથી મહાન વિજ્ઞાની લાજિંઓના થયામાં ઉતરી આવેલા હતો, તેણે લશ્કરથી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરી તેનું સ્થાપ્યું કર્યું, તેના સૈન્ય અને લશ્કર કેલ્ શાકી સંકટ

1. J. B. O. R. S., xno., p. 236

2. J. R. A. S., 1910, pp. 626-627

3. The modern Patna, place historic in the annals of their order, and at that time the capital of the Mauryan Empire.

4. This council fixed the canon of the Jaina sacred literature, consisting of eleven *Angas* and fourteen *Pitakas*.

નથી, તે ધૈર્યોનો ઉદ્ધારક છે તે સર્વ જ્ઞતિઓને માન આપતો અને તે ખાસ લક્ષણો-
 ઝુલો મટે પ્રખ્યાત હતો. ”૧

જહોં વિશ્વસુચક ખાસ્તેલ કલિંગ સમ્રાટ અને જૈન સમ્રાટના તાલુકુદાર સભાની
 પેલે લખાવેલ જાનમહેશનો આત્મ જાણે છે. પ્રથમ લીટીમાં કહેલ જહોંત અને સિંહનું
 મંત્રણ, જૈન સમ્રાટ માટે બંધાવેલ મંદિરો અને ઝુલોઓ, ચાપ જાંઘાપકોને જમીન તથા
 જાન્ય જરૂરિયાતના ઇનો, જાન નરે ખુશ્ખી લીપેલ કલિંગ જિનની પ્રતિમાની પુન પ્રતિષ્ઠા
 આદિ પ્રવીણિ કસવે છે કે તે જૈન હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ મે ધૈનીસ વર્ષની ઉમરે જહોં ૫૧
 યેશી તેણે જાત્રીય વર્ષની વષે મનજની પ્રથમ અને જાત્રીસ વર્ષની વષે બીજી ચલક કરી.
 મિ. જાનસાહબ મતે તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૨મ્ વિરહ થયેલ.”

તે જોકે સામ્રાજ્યનો ત્રવારી હતો, જૈન વશ વિષે આપણે કંઈ જાણવા નથી,
 જૈન હયાત વિષે આ પ્રિથાલેષ કે જેલ ઉપર કાળની જાસર થયા સિવાય ક્હી નથી
 તે સિવાય કંઈપણ જાન્ય સ્થાપન નથી. જહોં ઉમરનું એકજો કે કેલક દિવસ કેલક
 જાજાસીને આ ઉપસંત શાશિ વસમા જાજેલ ધર્મેરાજના હયાત વિષે વધારે સ્પષ્ટ
 અને વિશ્વસનીય માખનો મળી જાય તો તે નવઈ જેવું નહિ અસુભ્ય જૈનો કાળે જૈન
 ઇતિહાસમાં જરૂરીય છે તેના વિષે જૈનો પાસે કંઈ નથી તે પણ નવઈ જેવું છે
 અને તે ન માની શકાય તેવું છે.

ખાસ્તેલના સામ્રાજ્યની હદ અને તેના રાજ્યારેખણ પછીની તેની હતો વિષે તે
 સમસની સમસામી જૈતિહાસિક કે બીજી કંઈ વિશ્વસ નોય નથી. આ તો દુનિયા
 પાસના જાજા જેવું છે જ સૂચવે છે કે જૂના વખતમાં કલિંગમાં ખાસ્તેલ નામે
 રાજ હતો તેને વખારે સ્વીકારી લેવો, અને તેના રજુતિચિહ્ન રૂપે જહોંઝુહના
 પ્રિથાલેષની મળવી મહિવીના જાજારે તેની સમસામી જૈતિહાસિક જ્ઞાતિઓ સાથે
 જૈને સમજા લેવે.

પ્રિથાલેષ સૂચવે છે કે તેણે ઉત્તરમાં મહાન સુખ રાજ્ય પુનર્પ્રાપ્તિને હાથમે, જે
 સમાજ્યાર સભાની હન્ટેબીક સભા દિગેદિકસ મધુરા ઇ. ડી. પાકેલ વળ્યેલ તેણે ફક્તિમા
 સાલકેલું અને તેના ખડિયા રાજ્યોને વશ કર્યા અને તેના આ સિંચોળી કથા સુધી
 ફક્તિમા પાંચ સભાને તંબા જા લેટા મોકલી.

સરખામણીના તાખના જાજારે આ જૈનની કંઈ વસ્તુ સ્વીકારવી અને કંઈ વસ્તુ કંઈ
 રીતે સમજાવી તેમ મુરકેલી છે તે ઉપજાત લાકરી હુથ જો તે સમસની સામ્રાજ્યિક ફક્તિ,
 લાકરો જો થયે, લાવ્યો તે જાજાર અને વિરોધમાં પ્રદેશવિસ્તાર જો સમસાજીવ અખડ

એ બધું તેમાં વધારે કરે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનું આ ખાસ લક્ષણ સખા
ઓની પ્રશસ્તિઓમાં ઠીક તરી આવે છે કે જે આપણને મળી આવતા શિલાલેખોના
મોટા ભાગ કરી દે છે. તે પ્રતિ પુસ્તકા કિલ્લી બોલા લાગે છે કે તે ભાતી પ્રભા અર્થે
ધર્મિકાસ નથી, પરંતુ આખરે જોવામાં આવેલી પ્રશંસા પૂરતા છે અને તે પણ સ્પષ્ટ છે કે તેમાં
પ્રશંસાની ભાવ જોવા નથી જ્યારે વિજયની અતિશયોક્તિ હોય છે. શિલાલેખના ઉદ્ભવો
પૂર્વગ્રંથવાળી અક્ષરોના વર્ણન માત્ર છે એવી કાળે જેનું લક્ષણ થવા દીધું છે એવા આ
છટાપ્રકારના અલિપ્તિક હેવાલોનું તાલન કરી સત્ત્વ વારવું બોધ્યો હાથિપુશ શિલા-
લેખમાંના ખાસલેખના વિષયો આજ નાજે તેવા છે અને સર અશુભે મુકરજના શબ્દોમાં
"એશિયાનો સમ્રાજ્ય ખાસલે છે જેનું નામ દેશના હેવાલોમાંથી અમ્ય અર્થ લેવા પામ્યું છે
તેની બાબતમાં તે ખાસલે વિષય સંપૂર્ણ વિષયો આપી છે એ તેના નામથી નહીં તેના
દર્શનથી તે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શ્લોકમાં ક્રિસ્તી ૪૨૬ શબ્દ મુજબ "૧

તેમ છતાં ખાસલે તે સમજાવી એક મહાન અક્ષર હતી. તેમાં શંકાનું કંઈ જ
કારણ નથી. તેણે એવી સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે ચાલુક્ય ટીક રહી શકે તેવી સલામત
હતી. દંકમાં તે તે સમજાવે મહાન નરપતિ હતો. કિલ્લી ધર્મિકાસના અલ્પીના સમયે મુદરતે
જે મહાન સમયે દોરવા તેને નીચે હતો તે બાબતમાં તેની મહત્તાની અનેક સાબીતીઓ છે.

પ્રકરણ ૫

મથુરાના શિલાલેખો

અન્વેષણે હાથિચુકાને શિલાલેખ જેમ ઉત્તર દિશા હેન પ્રતિહાસને પહેલો વખતે પૂરો કરે છે તેમ મથુરાના શિલાલેખો તના બીજા વખતેની વચારીય શરુ કરે છે. આ બન્ન વચ્ચેનો ૪ થી પૂર્વે ૧૫ થી ૧૬ મુખીનો સમય કોણ મથુરાની ૭૨૧ નથી કાચુ કે કલેબના હન સમય પછી તેણ કરતાં પચ્ચ વધારે મુપ્રસિદ્ધ એવો ઉલ્લેખનીનો વિક્રમકલિ સમે કે જેને જેને પિતાના સંપ્રદાયનો સ્થાક માને છે તેમથી મગદ પુત્રાઓનું વિગ્રહાન કરી કલિય તથા મગદા ઉપર મથુરા પચ્ચ હનધર્મની વચાકલિ બની હતી તે આપણે એકમુક્ત મહાવીરના નિર્વાણસમયની અર્થા પ્રત્યે ૪ થી પૂર્વે ૫૭ કે ૫૬ આ શરુ થતા વિક્રમ સન વિષે નિર્ણય કર્યો છે જેને વિક્રમચરિત લખાવે છે કે “પોતાની જનિત કલિયની હન શરુ થિલેસેન વિગ્રહાની સુઆથી વિક્રમે કુતિયાને દેવામાંથી મુક્ત કરી અને પરિવ્રુમે વખતનાના સવનમાં પરિવર્તન થયું”^૧ કલિયના દિવસો તેણે-આપણે પચ્ચ ઉત્તર દિશા શાલવા એવા એક શિલાકેસ ડેવતાની લેદ કરી એકમુક્તનક શમ્ભોગ “માત્ર બનેલી જ નહિ પરંતુ દિવસોની પચ્ચ લણ સકાએથી આવી જ મન-પતા છે.”^૨

અર્ધનીના આ સમય કે જેના પ્રભાવશાળી સમય તથા દેવી કુલેની હેન અને વાકલ્ય સાક્ષિત્ય નેપ લે છે તે પોતાને વિક્રમકલિ “સુર્ય અણી પ્રભાવાળી”ના નામે જાગળાવેલ. આ ઉપરથી તેની પછી લેખક અનેક સમયોને જોટલી પ્રિય લઈ પડી હતી કે અમે તે લેશન સમય પોતાની યેમે તે ઉપરથી સ્વીકારી લેવા, આ બતાવે છે કે પહેલો વિક્રમકલિ મહાન નરપતિ હોય તે જ આ ઉપરથી આટલી જોલણીય બની શકે.

આ તે વિક્રમકલિ છે કે જેને હેન સચ્ચિ-વગદ હેન માન્યો છે તેના પૂર્વે જ અર્ધમિત્ર વિષે તેઓ કહે છે કે તેણે તે સમયના હેન બાલ્યાર્થે કલિયનામાંની અર્ધી બેનનું હરણ કરી તેમનું અપમન કર્યું હતું તેથી તેઓ શિલિયન સમયોત્તરના કેઈ એક પાસે બધા અને તેની મદદથી કલેકમીથી તેનું વેર લીધું. ડૉ. શાચેન્ટેલરક શમ્ભોગ “આ કલેકમી બસ પચ્ચ ઐતિહાસિકે સ્થિતિની છે એમ નથી, કાચુ કે તે લખાવે છે કે જુદી જુદી કલેકમી અનુસાર ઉલ્લેખનીના મન્યાત વિક્રમકલિના પિતા અર્ધમિત્રે હન્યાત્મી કાલ-કેનુ અપમન કર્યું, તેઓ વેર લેવા શકેના પ્રદેશમાં બધા કે જેમને સમય સમયોને સમય

1. Edgerton, *Hindoo Art and Architecture* pt. I, vol. I, p. 107 of *Tamara, Prabhakaraditya*, pp. 11 & *Indo-European Mythology* Series XIV 189, p. 108.

2. Edgerton, *op. cit.* p. 107.

3. *Kalidasa's Works*, vv. 9-10, pp. 1-4 of *Koon, E. I.* p. 191. *Kalidasa*, the speaker of *Carthage*, lived 425 — *Kant, L. A.* p. 231 *Q. ed.* p. 247 *Chapman C. H. L.* p. 186 *Sourcebook (M.R.)*, *op. cit.* p. 78, *M. A. R.*, 1923, p. 11.

(સાદાણસાદિ) કહેવાતો.^૧ પંચગાના શકરાજ યોગ્ય અને તેના વંશજો જે ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા તેમને ગ્રીક અને દ્રિઢના સિવાજ અનુસાર આ ઉપાધિ હતી. તેમના વંશજો કુપાણુ તથાજોના પ્રિકાતપર તે રાજ્યોનાના રાજ્યોના રૂપમાં બસાળર દેખાય છે તે વંશથી આ રીતકથા અતિદ્રમિકે હોય તેમ લાગે છે અને તે હોય, પણ આ કથા જણાવે છે કે કાલકે અનેક શકરાજોએ ઉચ્ચગાની પર ચઢાઈ કરવા અને ગર્હભિષ્ટના વંશને ઉગેડી નાખવા સમયબન્ધ પદ્ધતિ કેટલાક વર્ષો પછી તેના પુત્ર વિક્રમદિત્યે તેમને હાકી કાઢી પોતાના પૂર્વજની ગાદી પુનઃ પ્રાપ્ત કરી.^૨ આ રીતકથાને ઇતિહાસ કેટલો ટોંકો આપે છે તે અચોક્કસ છે. પરંતુ ઈ.સ. પૂર્વે પહેલા શકામાં પશ્ચિમ દ્રિઢમાં સિથિયન સત્તા હતી તેની નોંધ આ ગ્રંથે મળતી આવે છે. જો તેા નિર્વિવાદ વાત છે કે જૈન અને ઉચ્ચગાનીને પરસ્પર સંબંધ હતો- વિક્રમ સવત કે જે ઉચ્ચગાની તથાગાનીવાળા મળવામાં શકે થયો હતો તેના વપરાશ પણ આ વિષયને ટોંકો આપે છે.^૩

જૈનગ્રંથ કાલક વિષે બીજી જો કહેવાનું છે કે તે દક્ષિણના પ્રવિશ્વનપુરના રાજા સાતધાન પાસે ગયા હતાં વર્ષાન્તે આવતા જૈન પશુપણપર્વ સમયે રાજા ઈદ્ર મહોત્સવમાં રોકાયો હોવાથી તે ભાદ્રપદ સુદ પંચમીના રોજ તેમાં ભાગ લેવા અશક્ય હતો અને તેથી એક દિવસ પહેલા અર્ધાત ભાદ્રપદ સુદ ચતુર્થીએ જુગલે તે પર્વ સમય સમસ્ત જૈન સમાજે ભારથી યોજના રોજ ઉપવસ્ય કરવાનું શરૂ કર્યું. એ કે ભાર બધા થયા સમય પછી નવીન ગર્હભિષ્ટિ થતા ચોસની પાસમ પણ થઈ.^૪ આ બનાવ બે દિવસે અગમનો છે એ- તેા તે દક્ષિણમાં પ્રવેશગરોએ સંબંધ દર્શાવે છે અને બીજી તે દક્ષિણની જોવી જૈન રાજવી ભક્તિને ઉત્તેજ કરે છે કે જેનું કાલકત્વામ જોવા મહત્ત સુર મ્હન રાજાના અને જેનો જનોના પશુપણા જવા પર્વની તારીખ શેસ્વવામાં પણ દર્શાવે હતો.^૫

1. વર્ણનન દરિદ્રી ન હાકી-*KKāśikāya-kāśī*, 28, p. 2. હાદાનનારિ હ વ નવનેર -*ibid.*, 27 p. 3 Cf. the Jaina work, *KKāśikāya-kāśī*, states that their kings were called *Sikha*. -*Raychandbhara*, op. cit., p. 274. Jacob, *Z.D.M.C.* xxiv p. 252. Cf. Koonow op. cit. p. 253.

2. He (Vikramaditya) saved the nation and Hindustan by signally defeating the Scythians, whose political importance and outbursts warriors had appalled the Indians. - *Marsden* op. cit. p. 63. Cf. *ibid.*, p. 63. Vikramaditya scouted the Sakas and became king, hereafter he established his own era. - *Koonow* op. cit. and her cit.

3. *Chapman* op. cit. and her cit.

4. જાનપુત્રી કિલ્લા મુલે, સિદ્ધમૈવ મુલપુત્રીને - *KKāśikāya-kāśī*, 54, p. 5. Cf. Stevenson (*M.*), op. cit., p. 78. This, as Kāśī tells us, is supported by the *Purāṇa* of the *Tanagach* (*I A.*, xl, p. 251); on the other hand, the *Kharasagach* *Purāṇa* informs us that the *Kataka*, who transferred the *Purāṇa*-*Paras*, lived in 973 and that there were no more of the same name prior to him, one of whom lived in 433 and was connected with *Gardabha*. - *I A.*, xl, p. 247.

5. That the King *Suryana* was devoted Jaina is clear from the *KKāśikāya-kāśī* (vv. 50-54, pp. 4-8), but it is not known who he was. *Pratibharapura* is known to us the western capital of the *Sacra* Jains. Jaina tradition claims that of the dynasty as belonging to its own religion. Cf. *Glaserapp*, *Der Jaina*, p. 53; *Shaver*, *Mittheil.*, loc. cit., p. 21.

મહાવિદ્યાના વાસ્તવ વિકાસદિશ પ્રતિ એવં લેન ઉદ્ભવે જો જણાવે છે કે લેન સપ્તકલ્પના પ્રપર અપેતિર્લે એવા ચિદ્દેવેન દિગધર આ સમયે તેમના હરખારમ્મ રહેતા અને તેમણે મહાન વિક્રમને^૧ તથા મીસીસ સ્વીન-સનના શબ્દોમા “કુમારપુત્રના રાજા” રેખપાદને જણ લેનખર્મ અંગીકાર કરાવ્યાનું જણાવે છે.^૨ આ સમય હરમિયાન બીજા પક્ષ બે બનાવ બન્યાનું મનાય છે. પ્રથમ તે ભગ્યમા લેન સાધુ આર્યજાપુ નામના વાદીથી ભેટોને વાદમાં પરાજિત અને બીજે લેનોના વરમપતિત્ર એવા શત્રુલ્લ વીર્મ—પાલીતાણાનું જાત મુદ્દતે.

મસ્તકમચ્છપ્તલથી જણાવે છે કે મહાવીરની પાટથી ચોળમ કોવા વસ્ત્રવામી—(બી. યુ. ૪૬૪-૫૫૪) એ દક્ષિણ તરફ બૌદ્ધોના પ્રદેશમાં લેન ખર્મ રેલાયેલ.^૩ બીજે બનાવ પાલીતાણાના પાયાને છે કે જે પાલિભાષામાં નિર્દેશ કરે છે જે મહાન વિક્રમના સમ્પત્તિથી હતા.^૪ લેન હવકેશતુસાર તેમને હવામાં ઉડવાની શબ્ધ (શક્તિ) હતી. મીસીસ સ્વીન-સન પોતાની નોંધમાં કહે છે કે “શત્રુલ્લની આપના કોઈ લેનવર્મને કરી છે કે જેમનામાં આકાશપ્રાપ્તિની વિશા હતી અને જેના શિષ્યને કુવર્ણસિદ્ધિ હતી. આ બે શક્તિના પ્રભાવે કુનિવામાં બહુ મહિસેનું કોઈ સહેર બની રહ્યું હોય તેવી સ્થળા સ્થિ.” આ વીર્મ સર્વેશ્વર પસ્વાર પદ્માવલી કહે છે કે વીર સ્વ પજા માં તે હજુ રહ્યું હતું અને વિક્રમના સમકાલીન ભાવકેના પુત્ર ભવટે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.^૫ લેન હવકેશતુસાર આ સમય તથા ભવટે ભવ પાલીતાણા ભવત્રા માટે ગયા અને જલે ત્યા રહ્યા તે હરમિયાન તે વીર્મની સ્થા માટે તેમણે ઘણું ખર્ચ કર્યો.

1. He (Siddhasena Divakara) converted Vikramaditya 470 years after Mahāvīra's Nirvāṇa —Klett, *op. cit.* p. 247 *cf. ibid.* p. 261. Edgerton, *op. cit.* pp. 231 ff.; Stevenson (Mrs.), *op. cit.* p. 77. Tawney *op. cit.* pp. 118 ff. *cf. A. R.*, 1923, p. 10.

2. *cf.* Stevenson (Mrs.), *op. cit.* and *loc. cit.*

3. મિચ્છિકા વર્ણવતુસ વર્ણવતો વૃણવતો વૃણો મિચ્છિકા વર્ણવતો વર્ણવતો —*Amṛtaśāstra*, pp. 411-412. *cf.* Jhervey, *op. cit.* and *loc. cit.*

4. *cf. ibid.*, *loc. cit.* p. xix. Stevenson (Mrs.), *op. cit.* pp. 77-78.

5. *cf.* Klett, *op. cit.* p. 247; Hemachandra, *Parāśaradharma*, Canto XII, vv. 211, 228; *Amṛtaśāstra*, p. 294.

6. Klett, *op. cit.* pp. 217-221. Pāṭṇa-Śātri (Pāṭṇa) is definitely connected with the foundation of the Pāṭṇa City —Jhervey, *op. cit.* and *loc. cit.*

7. Pāṭṇa had acquired the flying lore by applying medical ingredients to feet, and daily performed pilgrimage of the five sacred places including Śāstrāditya (Pāṭṇa) and Gaur or Beravanagar —*ibid.*, *loc. cit.* p. xi. *cf.* Tawney *op. cit.* p. 195.

8. Stevenson (Mrs.), *op. cit.* p. 78. 1. Nāgārjuna the pupil of Pāṭṇaśātri was trying to acquire *Śāstrāditya* (power to make gold) etc.—Jhervey, *op. cit.*, *loc. cit.* p. xi.

9. Jivaka, merchant of Śāstrāditya (Kashmir), next sent to China and the Eastern Archipelago, both returned after twelve years with barthes of gold. The father of Jivaka lived in the time of Vikrama. —Macomber *op. cit.*, p. 68. *cf.* Śāstrāditya Māhātmya, *Śāstra* XIV vv. 104, 105 ff., pp. 208, 215 ff. Jhervey, *op. cit.* *loc. cit.* p. xix.

10. *cf.* Śāstrāditya Māhātmya, *Śāstra* XIV 280, p. 224.

દક્ષિણ ગ્રામ્યેના પ્રવેશાગ્રેના સગંધ જાળતામાં કાલકળી માફક પાદલિપ્તની પલ્લુ અડ્ડના થવી ભેટીએ. હરિશ્ચન્દ્રસુત્રિની સમ્બંધત્વસપ્તતિ વળાવે છે કે તે મદ્દાન આગ્રાથ માન્યજેટ અપા હતા? અને ત્યાં બધે “નદ્ગુણથી સપ્ત જોવા હૈન સંધો હતા” આમ પાદલિપ્ત અને કાલકળી હવકલાઓ ચોકકસ વળાવે છે કે ઈ.સ. પૂર્વેના પહેલા સેકાન્દ દક્ષિણ પ્રવેશગર હૈનો મોટા પ્રમથામાં હતા સમ્બંધત્વસપ્તતિમ પ્રતિજ્ઞાપુત્રના રાજ્ય શાલિવાહન પાદલિપ્તનો “બધી ખમ્મ ખર્મિક પદ્ધતિઓના” અંત લાવનાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. આમ સ્પષ્ટ થાય છે કે શાલિવાહન પણ પાદલિપ્તના પ્રમથાનો અર્થાત્ પ્રવેશગર હોવો ભેટીએ.

વિક્રમના સમયની આ બધી વિગતો વપામ્મતા જોમ કહી શકાય કે તે થવું ખડું જોઈ કે વર્તી શંકાપદ જોવી પદ્મવલીઓના આધારે છે કે જે અર્વાચીન હૈન પેન્ડલિપ્તોએ અમવેલી છે. તેનો બીજો આધાર જોવા સાહિત્ય ઉપર છે કે જે આપણે જે અમવેનો વિચાર કરીએ છીએ તેથી ભુલ્ય અમ્યનું છે. જોવાનું એ છે કે આ જ્યાં મંજેનો ઉપરથી આપણે જોવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે હૈન હવકલાઓ વિચરન નથી અને મધ્ય કાલીન હિન્દ કહેવાતા પ્રખ્યાત વીરોમાંનો વિક્રમ મત્ર હવકલાઓનો સજ છે. આ બાળનામાં ભુલ્યભુલ્ય વિદ્યાનોના મંત્રોની કીક ચર્ચા જોઈને પેન્ડાના વિક્રમના સાદ્દસોના^૧ ઉપેક્ષાનામ કરી છે. આ વિદ્યાની સાચી હલીયોની પુનરુદ્ધિ કર્યા વિના જોટલું કહેવું બસ છે કે પ્રાચીન હિન્દની વિક્રમહિત્ય નિષ્ણ જીજ્ઞાસુ બધી બ્લેજિનએ છે કે જેમને વિષે કંઈ ખાતરી કહી શકાય તેમ નથી એ કે તેમની અસ્તિત્વિકતા તે શિલાલેખો વધા ચિત્રકોના દ્વારા નિર્વિચલ છે.

આમ જો આ હિંદુશાલ શાલ્યોને આદર્શરૂપ હૈન અને પ્રમથા સાહિત્યમાં મનાયો છે તે તે વિષે શકા રાખવા કંઈ કારણ નથી. એ પ્રત્યક્ષ શબ્દોમાં “જોમ લાગે છે કે હૈન્યાચોની થલી-પદ્મવલીઓ હિંદી ધનિકામનાં અન્ય માપનો જોટલી જ સાચી છે (જે કહેવું ખરેખર વધારા પડતું ન મનાવું જોઈએ). હૈન હેવાલોને અવગળી ઈ.સ. પૂર્વે ૫૭ મ્દ વિક્રમ નામે કંઈ સજ નથી થયો જોમ કહેવા માટે કારણ જોમ પ્રમથા હેવા જો મારી ધ્યાનમાં નહી. શુ આપણે તે નકાનો ધનિકાત જોલો પૂરા જાણીએ છીએ કે માગવાના કંઈ દાલ કે જે જો નામેથી વિક્રમ જાણીતા છે તેમાંનું એક કારણ હવું હતું અને જેને મધ્યહિન્દનો મોટો ભાગ જાણ્યો હેવા તં થયો નથી (જે કે હિંદુ અનિશયો નિજો તંને શહેનશાહ તરીકે ગણાવે છે તે આપણે સ્વીકારવાની જરૂર નથી) ?”

1. *Afryshata* or *Afryshata* is to be identified with *Milked*, in the *Khams* territory — *Day Geography Dictionary*, p. 126. The *Milked* or *Afryshata*, which *Pidalepta* visited, became famous in the succeeding centuries as the capital of the *Rakrakhan*, who counted among them not a few patrons and followers of the Jain religion.

2. *Sanskrit-Sanskrit*, vi 95, 97. See *SLAR*, 1923, pp. 10-11. For the greater part of his life *Pidalepta* resided at *Manakhetpora* — *Jhaveri*, op. cit., loc. cit.

3. *Sanskrit-Sanskrit*, 156. Cf. *SLAR*, 1923 p. 11. *Jhaveri*, op. cit., loc. cit., p. 21.

4. *Chatterjee*, op. cit., p. 167.

5. *Edgerton*, op. cit., loc. cit., pp. 170-171.

6. *Id.*, p. 134.

એડમર્ટન ઉપસત પુલ્હાર, ટૅન્ની ખાદિ અભ્યાસીઓ પશુ લેન હેવાસોની વાસ્તવિકતા સ્વીકારે છે. એ પુલ્હાર કહે છે કે “ખાસ કરીને જૂના તેમજ વડઠાણીન હેવાસોના જણાવેલ અભિપ્રાય સાથે જ ઐતિહાસિક છે. એ કે ઘણીવાર એમ બન્યું છે કે કોઈ એક અભિપ્રાય એના સમજ કરતા વહેલી થા યોડી મૂકાઈ છે અને એના વિષે કેટલીક અસંસ્કૃતિ થતે. પણ ઉપેક્ષા છે. આમ છતાં જ આ હેવાસોમાં નિર્દોશ કોઈ પણ નામ માત્ર કાલ્પનિક છે એમ સાબીત કરવા કષ્ટ સાધન નથી. આથી ઉલટું દરેક ચોધાવેલ નવો શિલાલેખ હેખી હેવાસોના દરેક સંબંધ અને પ્રકારમાં આવતું દરેક નામું ઐતિહાસિક નિવેદન આમાંની કોને કેઈ અભિપ્રાય અસ્તિત્વને ટેકા આપે છે તેજ પ્રમાણે તેમાં નોંધાવેલ ચેકકેસ ધારીએ પણ ખાસ કાળજીની અપેક્ષા રાજે છે અને તદ્દન સ્વતંત્ર એવા આમાંના બે સ્તંભોના જવારે સંમત થાય ત્યારે તેને વિષા સંકેષે ઐતિહાસિક સત્ય વરીકે સ્વીકારવી એકજી.”^૧

એડમર્ટન કોનોન તે આજગ વધી જણાવે છે કે નિકમની દંતકથા પ્રતિ હવે અભ્યાસીઓએ જોઈ ઉપેક્ષા રાખવા જ્યા છે તે મહાન સુખની કલ્પનાઓ-કથાનકને અને તેમજ અજમત ખાદિ વિનવને સ્થાવર સ્વીકારે છે. તેના શબ્દોમાં “પણ કુદરતી અભ્યાસીઓ દ્વિદી દંતકથાઓ પ્રતિ મનાવી જુઓ છે. છતાં તેઓ તે પ્રતિ હવે પશુ ફેરવા નથી અને તેનું કારણ સમજાતુ નથી, અને કલ્પનાઓ-કથાનકની વિગત ન સ્વીકારવા અને કોઈ કલ્પ હોય તેમ લાગતુ નથી. પ્રાચીન સમયમાં માણસના સમ્મ વિશ્વસ્યિતના અસ્તિત્વ વિષે સ્વર્ણ કારણે મં જીએ આખા છે.”^૨

આમ શાર્પેન્ટિયર, એડમર્ટન, ટૅન્ની, પુલ્હાર, એડમર્ટન કોનોન ખાદિ અભ્યાસીઓના પ્રમાણુ અનુસાર જન દંતકથા-સાહિત્ય નથી રીતે અતિહાસિક ગણી શકાય અને વિક્રમના અસ્તિત્વ કે તેના સ્વપત્તને નકારવાની દંડ જ જરૂર નથી. વિનકન્ટ સિમ્સનો આધુનિક અભિપ્રાય પણ તેવો જ છે કેમકે તે જણાવે છે કે “આવો સુભ જ્યો હોય તે સ્ક્રિપ્ત છે. આ ઉપસત આપણે પૂર્વે જોયું તેમ અજન્વી થા માણવાનું સમ્મ મહાવીરના સમયમાં પણ જન વસાહત હેતુ મેંચોના સમયમાં તે આજગ પડતુ નહું અને તેમની સંચાળા અવમાં લેનો મગજમનું પોતાનું જ્ઞાન પીમિ પીમિ ગુમાવી જઈએ વરફ હજા અને વસંદ ત્યાં આજે પણ તેઓ પોતાની વસાહત સમ્મની રજા છે. ઉત્તર દ્વિકના લેનોના ઈનિદમ્સર્મ કક્ષિતઓ ખામ ફરિયા છે તે તે સકલિખાની વાત છે, પરંતુ સામન્ય વૃત્તિ જઈએ વરફ હટી. ૬ સ. પૂર્વે બીબ સંકોની મંચમર લેનોએ ૭ બીજી વસાહત સ્થાપી તે મુસલ મંજરુમ, તેની પછી મંચમર અને જાણવેલના મમજર્મ લેનોની પ્રમંતિ યુગ વેળવાન હટી.

1. B. Eder, *Ueber das Leben des Jenseits*, p. 6. Cf. Tarnier, *op. cit.*, loc. cit., pp. 11-12; *ibid.*, pp. 8.

2. Koonen, *op. cit.*, p. 234.

3. Scott, *Oxford History of India*, p. 131.

4. Cf. Charpentier, *op. cit.*, loc. cit.

આ મહાન રાજાઓની જાવનાઓ અને ધાર્મિક લાઘવીઓનો વિચાર કર સખીએ તો પશુ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના મથુરાના જૈન શિલાલેખો જૈન તથાના જે કુલો તથા શાખાઓની સખ્યા નિરૂપે છે તે જૈનોની ખાસ પ્રતિતિના વેગનું સૂચક છે.

મથુરાના શિલાલેખો આપણને ઉત્તર દ્વિત્વ ઇન્ડો-સિથિયન અમલ સુધી લાવે છે. આપણે જોઈ ગયા તે મુલ્ક મેસેટાનિયન સત્તા નીચે બગલગી ઊંઠા દ્વિત્વોના રાજા તરીકે સ્પષ્ટિત આવે છે અને જાહેરના રના પ્રત્યાગમન પછી એના લશ્કરને હમવી દ્વિત્વે સુલામીની ખુસમશી યોગ્યું. જાહેરના રના ગયા પછી દ્વિત્વ શું બન્યું તે ચોક્કસ નથી. “જાહેરના રના પી જોના મલ્ક પછી વસ્તુ જ દ્વિત્વ જાવેલે કથે જોતે લીધે તે હજી અધ્યક્ષ જ છે” તેમ છતાં જોઈતું તો ચોક્કસ છે કે તેના મલ્ક પછી એક સૈકા સુધી મૈત્ર્ય શહેનશાહના આશ્રય નીચે પસંદગીઓની સાથે દ્વિત્વો માટે જ રહ્યું અને તે પસંદગીઓ સાથે સમાન ભાવે વર્ત્યું.^૧

મૈત્ર્ય શહેનશાહના પછી આપણે જોઈ ગયા તે મુલ્ક સુધેનું મત્રા અને શાકોનો દ્વિત્વે વાચવ્ય પ્રદેશ એ જે ખારવેલની સરહારી નીચે દ્વિત્વોના દુમલાના ભાગ બન્યા હતા. ત્રિવિદ્યસ અને મુકેટાનિયના અત્તરીક કલહથી શ્રીક સત્તા નગરી પછી હવી તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. બેકિટ્ટન શ્રીકાના અન્ધ દ્વિત્વે દુમનો તથા મુત્રાપરના અન્ધ પહેનના આક્રમણ અને આપણે કાઈ કહેવાનું નથી. મુત્રા ઇન્ડો-સિથિયન દારણે આપણે જોઈતું જ કહી શકીએ કે “ઈ. સ. પૂર્વેના બીજા અને પહેલા સૈકાના કાંઠીરીમાન તથા મધ્યમી શ્રીક સત્તા પર શકાનું રજાવ્ય મથુ હતું.” રજાના શબ્દોમાં “દ્વિત્વે શ. ન. ઇ. સ. આગમણ પૂર્વે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૫ ની બેકિટ્ટાની સિથિયન છાપી અને રામ તથા પાર્થિવના ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩ ના લાંબા કલહથી અપૂર્વ બન્યું હતું.” આ શકેસજ્જોગના એક મુદ્દા સાથે પાર્થિવનાવાનો થા. પાર્થિવ હતો. જૈનોના જાહેરનાસિથિયન પાછી મુદ્દા પાટલીપુત્રનો રાજા હોય એમ લાગે છે અને તેના જવાબમાં પાર્થિવની મપૂર્વ લાગવત હતી.^૨ તે માધ્યમ ભાગેર દુખાવાથી પીડાતો હતો જે આ આત્માને મળ્યા હતા. પ્રભાવક અરિત્રા આ બનાવ નીચેના શબ્દોમાં આવે છે.

પાર્થિવ જેવી પોતાની અગ્રિમ તેના સિથિયે લગા? છે કે વસ્તુ જ મુદ્દા મુદ્દા નો માથાનો દુખાવો કર થાય છે.”^૩

1. Macdonald, C.H.J., I, p. 437.

2. Cf. Scobie, *Early History of India*, p. 253.

3. Ruychambers, *op. cit.*, p. 273.

4. Rapson, C.H.J., I, p. 60.

5. જાતોપરિ દાશનિ મુરારી નામ ન. જુનાગઢનો મુદ્દા મુદ્દાના પાતાના જાતોપરિ રહેલો — *Prakasha-Canda, Pancha-Prakasha*, pp. 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

6. *Prakasha-Canda*, v. 63. Cf. *Sarvadharma-Samgraha*, 62 *M.A.R.*, 1923, pp. 202-203.

ઐતિહાસિક સિંચિયનો જાણી મુખી આજ્ઞા. ઈ. સ. પહેલાં નેકામાં મુખી મુખ્યની પ્રજ્ઞાવ ભતિએ વાચન દ્વિં મુખી તુર્કસ્તાન અને ઐતિહાસિક ઉપસવ પોતાનું સામ્રાજ્ય વિનાશુ વ્યારે મુખ્ય સામ્રાજ્ય દ્વિં અને ચીન વચ્ચે સ્થાનરૂપ થઈ પડ્યું અને તે સમયસરનું એક સ્થાન પણ બન્યું કે જે રીક ફળદાયક નીવડ્યું. ચતુર્માસ ચોખવોળથી જણાય છે કે બીનાઈ તુર્કસ્તાનમાં દ્વિં સંસ્કૃતિ, દ્વિં ભાષા અને લિપિઓનો પ્રચાર થયો હતો. મિ. એન. સી. મહેતાના શબ્દોમાં ફરી કહીએ તો બીનાઈ તુર્કસ્તાનના સુશાસક શાસકો તે બનાવિયોનો મિત્રપ્રભાત ઉપયોગ પણ થયો છે.

દ્વિં ઉત્ક્રાંતિની આ સામ્રાજ્ય રૂપરેખા પરથી અનુસાર શિલાલેખો પ્રતિ વર્ગીકરણ અને તેની સુચનો બૈન આધારિત સંઘર્ષ વિચારીએ. કનિષ્ઠકાળના નીચેના શબ્દો, કસ્ત્રાં તેની અતિક્રાંતિએ અમલ બીજા કેઈ વધારે સારી રીતે ન દર્શાવી શકાય. આ શિલાલેખોમાંથી મળતી હસ્તિકવ પ્રાચીન દ્વિં ઉત્ક્રાંતિ મટે જાણ અમલની છે. આ બધા લેખોનો સાર એક જ છે. એમાં અનુક્રમિકલે પોતાના ધર્મપ્રતિ અન પ્રકૃતિ કરવા અને પોતાના તથા તેમના અધિકારીના હાથમાં કરેલ સેવાની મેંધ છે. આમ શિલાલેખો બ્યારે સેટની અદ્યેશત પૂસ્તક હોય છે ત્યારે તેની અમલ નજી છે. જણ્ય અનુસાર શિલાલેખોમાં દ્વિં સમયે તે સમયના સભાઓના નામ અને સેટની સંવત વારીખ ઉમરી છે એટલે તે હુસ ઉત્ક્રાંતિની તેટલી રૂપરેખા સ્પષ્ટ કરે છે. ઈ. સ. ના પહેલાં અને જાણીત કાળ સમયના તે ભાષક છે. બીની હેવાલો પરથી આપણે બધી શક્તિએ હીએ કે કનિષ્ઠકાળને એ ઉત્તર દ્વિં હુસો હતો, પરંતુ તેની કદ કેટલી અને કદ મુખી હતી તે કાંઈ નક્કી કરવા તેમ નથી. આજ કસલે આ શિલાલેખોની ખાસ ઉપયોગિતા છે કારણ કે એમાંથી આપણે બધી શક્તિએ હીએ કે સવત વર્ષ કે પહેલાં અનુસાર કાળની વસાહત સ્થાપક હતી કે જે સમયે કનિષ્ઠ અને વાચન પ્રવર સિંચિયન સભા કનિષ્ઠ સમય કરતો હતો. ^૧

અનુસાર સમ્રાજ્ય બૈન શિલાલેખો કંકલી યીલા ટેકરી પર છે જે કદાચી અર્ધે મહાસિ હીએ છે. કદા અનુસાર જણ્ય કિલાથી પહોંચે એક મા. સિ છે. કંકલી ટેકરી વિશાળ હોય તેમ લાગે છે કેમકે તેની ઉપર નાનાથી મહી મેટા કદ મુખીની અનેક પ્રતિમાઓ બનાવેલ છે કે જે જેલ ટેકરી પરના જોઈ શિખરથી બાએ જ જતરતી હોય. આજે બર્ષ તે ટેકરી છે ત્યાં જ જણ્ય મંદિર હોય તેમ લાગે છે. જણ્ય ખસ શિલાલેખો ઉપર અમલ જાણસને જેટલી નમ જિન પ્રતિમાઓના વર્ણિતપર કોણેલ છે અને એમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ બ્યાર મુખ (અતુમુખ) વાળી છે. ડૉ. જુહાસના મત અનુસાર નીચેના હેખ પ્રાચીનવાસ છે.

1 The Buddhist inscriptions at Mathura also are similar to the Jaina inscriptions in their style and contents. Cf Dawson, *J.R.A.S.* (New Series) p. 182.

2 Cunningham, *A.S.I.* iii pp. 36-38.

3. Cf vol. p. 46. The Kanak Tila has been yielded both in sculptures and inscriptions, all of which are pure Jaina monuments. On the upper level stands large Jaina temple dedicated to Jambhvi Swami. An annual fair is held at this place. — Ibid., p. 19. This temple is near the Chauri Chaura mound, which is the seat of another Jaina establishment.

4 Cf vol., xxv p. 112.

અમ્મન મારહિતિત્તમ અત્તવામિસ વર્ધાપુત્ર્ય (સામ્રાજ્ય) અત્તવામ્ [૧] સ પાગતોમોરમ્ ॥

“મહાકુમિત (માધવસિત) મુનિયા શિષ્ય, વહીનો પુત્ર (વાત્સી માતા) આજક ઉત્તરાસક (ઉત્તરાસક) ની મહિમા ઉપચોન માટે સમુગ્ધારેલ જોકે કમલ.”^૧

તદન પ્રાચીન અક્ષર અને લાક્ષણિક લિપિમાં કાલે જો વિદ્વાન માને છે કે આ લેખ ૪ મુ પૂર્વે બીજા સેકાલી મંથનો છે.^૨ તે પછીના બે શિલાલેખો મથુરાના સ્તરો સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેમના પહેલો સપૂર્ણ છે જ્યારે બીજો માત્ર “મ” થી શરૂ થતું કેટલું ક્ષત્રપ મહારાજનું નામ આપે છે.^૩ પહેલો શિલાલેખ મહાક્ષત્રપ ચોદાસ સલ્વાન ૪૨ મા વર્ષના અને શિલાગ્રાજી બીજા માસનો છે તેમાં આમોહિની નામની કેઈ જાડાંજો પૂજારી તરફથી મૂકાવી તેની નોંધ છે.^૪ આ લેખમાં કયા સંવતનો ઉપચોન થયો છે તે સ્પષ્ટ નથી.

કંકણી શિલામાં તે સલ્વાન નામવાળા બીજા શિલાલેખ પરથી મહાક્ષત્રપ ચોદાસની જોગબાણ પ્રથમ કર્મિશ્રુતિ કસવી.^૫ અગ્રીકાના સિકકાને મળતા તેના સિક્કાપરથી તે વિદ્વાને તેનો અમ્મ ૪ મુ પૂર્વે ૮૦ થી ૫૭ વર્ષો છે અને તે મથુરાના બીજા ક્ષત્રપ સમુગ્ધાર કે સમુગ્ધારનો પુત્ર હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.^૬ તેના અનુમાનને મથુરા નિહ સમ્રાજીની ટેકા આપે છે જે ચોદાસને ક્ષત્રવ (ક્ષત્રપ) અને મહાક્ષત્રવ સલ્વાલ (સમુગ્ધાર) ના પુત્ર તરીકે વર્ણવે છે.^૭ પ્રો રેખના શાહોમાં “મહાન ક્ષત્રપ સલ્વાલ કે જેનું બીજા શિલાલેખોમાં સમુગ્ધાર જોતું નામ છે તે શકે વિના સમુગ્ધાર છે કે જેણે પૂર્વે પલ્લવમાં સમ્રાજ કરતા વલ્લ સ્ટ્રોટા ૧૬૫ અને સ્ટ્રોટા બીજાની નકલ કરી ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ નામના સિક્કા પાડ્યા હતા તે ચોદાસનો પિતા હતો કે જેના સમ્બંધમાં આ સમારકનું નિર્માણ થતું હતું ત્યાર પછી મથુરાની આમોહિનીવાળી તરફથી ચોદાસ પોતે મહાક્ષત્રપ તરીકે જણાવે છે અને તેનો સમ્મ ૪૨ મા વર્ષના શિલાગ્રાજી બીજા માસનો છે.”

શિલાલેખના સંવત વિશે મતભેદ છે,^૮ પરંતુ જે રીતે સમ્બંધી નોંધ કરી છે તે ભેદમાં એમ જણાય છે કે કેઈ દ્વિતી સંવતનો આધાર હશે.^૯ આ જનવાલેગ છે અને જો તે

1. Bühler *Et.*, s. Ins. No. I, pp. 198-199.

2. *Ibid.*, p. 195.

3. *Cf. ibid.*, Ins. No. III, p. 199.

4. *Cf. ibid.*, Ins. II, p. 199.

5. *Cf. Cunningham, op. cit.*, p. 30, Ins. No. I.

6. *Cf. ibid.*, pp. 40-41. Kalyāṇika, Kāyavāla or Kāyāla is known from inscriptions as well as coins. An inscription of Brāhmi characters at Mora near Mathura calls him Mahākṣatrapa. But the Greek legend on some of his coins describes him as King of Kings, the Servant, showing that he probably declared his independence. —Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 233.

7. *Ibid.*

8. Rapson, *C.H.I.* p. 578.

9. *Cf. Raychaudhuri, op. cit.* pp. 233 ff. Senik, *op. cit.* p. 241, n. 1.

10. *Cf. Rapson, op. cit.*, pp. 575-576

સ્વીકારીએ તે આ વિક્રમ સંવત (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭) છે અને શિલાલેખ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬-૧૫ નો બહી શકાય. ડૉ. ડાંતોને શોધાયા શિલાલેખમાં વિક્રમ સંવત નેપાલમાં વાસ્તવિક કાલથી દર્શાવ્યો છે.^૧ તે વિદ્વાન કહે છે કે “મને લાગે છે ત્યાં સુધી ચાર માસની એક એવી વજ્ર યતુ અનુસાર સંવત ગણવાની પદ્ધતિ એ પાછળથી વિક્રમ સંવતનું ખસ લક્ષણ અણ્ણ-બુદ્ધ શિલાલેખો કે એમાં આ સંવતની નોંધ છે તે સ્પષ્ટ છે કે તે માલવીય વજ્રત્રી છે. આમાં બે ઉપલક્ષ્ય છે એક નવપર્મ અને બીજો કુમ્ભરુદ્ર ૧૯૫ના સમયના એવા બે મંદિરોના શિલાલેખોમાં યતુ ખસ દર્શાવેલી છે. આમાં હું માનું છું કે શોધાતે પોતાના શિલાલેખમાં વિક્રમ સંવત વાપર્યો છે અને આખર સંવત કનિષ્ઠ અને તેના વંશભોજે સમસ્ત દ્વિતી પોતાની વજ્રત્રીઓ માટે સ્વીકાર્યો છે કમ્પ્યુ કે પ્રભાકર વજ્રત્રી માટે ઉત્તર હિંદમાં તે સંવત વપરાતો હતો.”^૨

આ બે ક્ષત્રપ શિલાલેખો ‘પરી પ્રશસ્ત’ શિલાલેખોના સમૂહ આવે છે અને બે બુદ્ધ-લક્ષ્ય ભવ અનુસાર કનિષ્ઠના પહેલાના સમયના છે.^૩ તેમાંના નીચેના એક નોંધ લેવા લેવો છે-

“અર્હત વર્ધમાને નમઃકાર! શોભ તથા પેલ્લેયને કાળ નહ સમન વેદિપુત્ર (હુદિપુત્ર) ની કૌશિક યેતની ખની શિવમિત્રએ પૂજ્યા એક તરતી કરાવી હતી.”^૪

ડૉ. બુદ્ધલક્ષ્ય ભવ પ્રમથે વેદિપુત્ર અને કૌશિક શિવમિત્ર એ બન્ને ઉપરાવ સમ-કુળના હતા અને “યેતીપુત્ર, પેલ્લેય તથા શોભને એક કમળ નામ સમન” એ રાજ્યો તે બીજા ભવિના હેતુ તેમ સ્પષ્ટ છે. તે વિદ્વાન અણ્ણાવે છે કે “તે બે મુદોને નિર્ણય કરે છે તે કા તો કનિષ્ઠની પહેલાં સિલિયનેએ મહુસા છત્તુ તે પહેલાનાં થા તે તેમની સત્તા સ્તરી આજ પરીનાં હોવાં એમને. શિલાલેખોની લિપિ પ્રાચીન છે અને તે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાની લાગે છે તે પરથી પ્રથમ અનુમાન ખાઈ લાય છે. એ શિલાલેખ ખજુ સિલિયન છત્ત પહેલાને હેતુ તે બે બન મંદિરમંદી તે ખસ થયો છે તેની પ્રાચીનતાને તે સમય પુષ્ટવો છે.”^૫

તે ખની કાળાનુક્રમ વારીખના શિલાલેખો આવે છે એમાં કનિષ્ઠ કુલ્લિક અને વાસુદેવનાં સ્પષ્ટ નામો છે. તે ઉપરાંત બીજા વારીખવાળા કેરલાક શિલાલેખો ખજુ તે સમ-આ છે એ કે તેમના કુલાજુ સમજામાં નામો નથી. ડૉ. બુદ્ધલક્ષ્ય અણ્ણાવે છે કે “૧૧ થી ૨૪નો બીજો સમૂહ વારીખવાળા શિલાલેખોના છે કે બે ખસ ભવ પ્રમથે કનિષ્ઠ કુલ્લિક અને વાસુદેવના સમજા છે. આમાંનાં એકમાં નામ નથી, છત્તય હું મનું છું કે ત્રણે સમ-જોના નામ તથા વારીખવાળા લેજો જાણે આને કાળાનુક્રમ સમજાવતાં જાણે બ કેઈ બીજા અનુમાન પર આવી શકે.”^૬

1. Cf. Konow, *E.I.*, xiv, pp. 130-141.

2. Cf. *ibid.*, pp. 122, 141.

3. Bühler, *E.I.*, k. Ind. Nov. IV X, p. 196.

4. *Ind.*, Ind. No. XXXI, p. 396.

5. *Ind.*, p. 104.

6. *Ind.*, p. 106.

તત્પરીણવાચ્યા આ કુપાણુ શિલાલેખો સ્વત ૪ થી હટ ના છે.^૧ આ સ્વત વિક્રમ કે બીજો તે નિર્મિત નથી. “આ સમયના હેવાસો દ્વિતી સમગ્ર ઇતિહાસનો અવધાર્યો પ્રશ્ન છે અને આજે પણ તેનો નિર્ણય આગ્યો છે તેમ નિર્મિત ન કહી શકાય અર્થાત્ આ અનુમ્મનો હજી પણ સંકેતજ્ઞ નથી તેમ નથી.”^૨ કુપાણુ સમયના મહત્વના પ્રશ્ન જાગત મલો મતસેદ છે.^૩ આ જાણુ છતાં જ બીજા પ્રજ્ઞાત વિદ્વાનોની સાથે જામને પણ લાગે છે કે આ શિલાલેખનો સ્વત શક સ્વત છે કે જે ઈ.સ. ૭૮ માં શરૂ થયો હતો.^૪

કેકેલી ટેકરીનો ફૈન વાકીનો એક શિલાલેખ નીચે મુજબ છે

“ સિદ્ધ વજ્રાવલ્લ વસિષ્ઠસ્વ સંવત્સર જ્યમે પ્રાસે પ્રવ...વિસે વ”^૫

એ કે શોધાતુ અને બીજા કુપાણુ શિલાલેખોની મધ્યક અને મહત્વ-વિક્રમ સંવતની રીત^૬ પ્રમથ્ણે અહીં પણ ચાતુ, માસ અને કિંકમાનુકરણી તત્પરીણ મેંજાની દ્વિતી જૂની પદ્ધતિ આપણે ભેધએ છીએ છતાં એમ ન કહી શકાય કે કુપાણુ શાસકોએ કોઈપણ સંજોગમાં શક સંવતનો ઉપયોગ નથી કર્યો. આથી જીલ્લું જૂના વિક્રમ સ્વતની આ લાક્ષણિકતાનો કનિષ્ઠ અને તેના વારસોએ એમની જાણી મેંધિમાં ઉપયોગ કર્યો હોય તે તેમ કઈ અશક્ય નથી અને આપણે ભણીએ છીએ તેમ કુપાણુમાં એકનું શુદ્ધ દ્વિતી નામ વામુદેવ છે જે આ અનુમ્મને વધુ ટેકો આપે છે.^૭

આ ઉપરાંત કુપાણુના વિવિધમાં વિક્રમ સ્વત મધુરા મધુરાજા સંત્રપેના વાસ્ય વરીકેની તેમની પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ અને છે અને બ્યારે આપણે ભણીએ છીએ કે કનિષ્ઠના વસંતેના સમયમાં મધુરા પણ સામ્રાજ્યનો જામ હતો ત્યારે આ જાગત વધુ વિવિધ અવધાર્યો છે. આજે “તક્ષશિલાના જૂના ખદેરેના જોડકામમથી સર બેન મારશેલને મળેલ પુસ્તકા પસંથી એમ નિર્મિત થાય છે કે કનિષ્ઠનો સમય ઈ.સ. ના પહેલા લેકાને અંત હોયો ભેધએ, અને આ પૂરાવો બીનાઈ ઇતિહાસકારેના હેવાલ સાથે સરખાવતા અને તેની સાથે આ શિલાલેખોની વારીખનો મેગ મેગજી એમ નિર્મિત થાય છે કે ઈ.સ.

1 Cf. Bühler E. L. & p. 198, Cunningham, op. cit., p. 14.

2 Rapson, op. cit., p. 383.

3 For the various theories of Kanishka's date see Raychaudhuri, op. cit., pp. 295 ff.

4 According to Ferguson, Oldenberg, Thomas, Banerji, Rapson, and many other scholars, Kanishka was the founder of the reckoning commencing A.D. 78, which came to be known as the Saka era. —*Ibid.* p. 387 Cf. Horns, *Ullsaga-DeGis*, loc. cit., p. xi. There is great difference of opinion as to who was the real founder of the Saka era, though this much is certain—that it must have been some foreign ruler who founded it. As Pandit Ojha remarks, it is not possible to lay down anything for certain regarding the person behind this era. Cf. Ojha, *Palaeography of India*, pp. 172-173 (2nd ed.)

5 Cunningham, op. cit., Ins. No IV Plate XIII, p. 31.

6 Kosow, op. cit., p. 141.

7 Cf. Cunningham, op. cit., p. 41.

8 Cf. Raychaudhuri, op. cit., p. 284.

૭૮ માં શસ્ત્ર થતો અણ્ણિતો સંવત ઠળિયે શસ્ત્ર કર્યો હોવો બેઠ્ઠાને.^૧ જામ મુખ્ય શિલાલેખોમાં નોંધેલ સ્વતઃ ૪ થી ૬૮ નો સમય લગભગ ઈ.સ. ૮૨ થી ૧૭૬ નો છે.

મુખ્ય શિલાલેખોમંદના જે ખાસ નોંધવા લેવા છે એમનાં બેકે જેન સાપ્તાહિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખાસ અગત્યનો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

“૭૬ વર્ષના વર્ષાઋતુના યોગ્ય માસના વીશમાં ત્રિવસે ની જી મસ્તિકા, ત્રિના (દત્તા) બે સેટ આપેલી મૂર્તિ દેવોએ બંધાવેલ વેદ સ્તૂપમાં વધરાવવામાં આવી હતી.”^૨

આ શિલાલેખ પરથી આપણે બેઠ્ઠાશાહીએ હીએ કે મહારામં બેકે પ્રાચીન સ્તૂપ હતો કે પુલ્હલસ્ત્ર મતાનુસાર ઈ.સ. ૧૫૭ (શક ૭૬ મં) દેવેલી બંધાવેલ મન્દિરો—અર્થાત્ તે બેટલો પ્રાચીન હતો કે તેની સ્થાપના સત્વ હરીકેત બૂલહામં હતી. બીજા શિલાલેખ મુખ્ય સભ્યોના ઇતિહાસ માટે અગત્ય થસવે છે. તેમાં “મહાસલ દેવપુત્ર હુલ (હુલ અથવા કુલિક) નું નામ છે.”^૩ તેથી ખાતરીપૂર્વક આપણે અણ્ણિ શરીએ હીએ કે “શસ્ત્રરચિલીમાં આવતું તથા કાશ્મિરી જામ કોકેર—હુલપુરમં—સભ્યોએ હુલ નામ સ્થાપી રીતે પ્રાચીન કાશ્મિર હુલિકેના બંધે જ વધરાવું.”^૪

મુખ્ય શિલાલેખો પરથી કાશ્મિરે કેઈ જણ લેજો આવે છે કે પુલ્હલસ્ત્ર મત પ્રમાણે હુલ સમયના છે.^૫ જાને બેકે બીજા શિલાલેખ ઈ.સ. અગિયારમાં સૈકાનો છે. જામ મહારા લગભગ હજાર વર્ષ ઉપસંત ખાદિક રણ વરીકે રહું લાગે છે. આમના હુલ શિલાલેખોની અર્થ બીજા પ્રકાર પર ચુલવની સખીલું. કાલ તો આ બધા શિલાલેખોની અર્થ નમોજના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ શી ઉપયોગિતા છે તેનો વિચાર કરીશું. કાશ્મિર કે સત્વરિય દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર થઈ ગયો છે. આ જાળવની તેની અગત્યતા જે કાશ્મિરે છે. પ્રથમ અનર્થમાં ખાસ દૃષ્ટિમિત્ર કાશ્મિરે અર્થાત્ અર્થ સપ્તાહિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જાને બીજું ઉત્તર હિંદના બનોના ઇતિહાસની અગત્યતા કાશ્મિરે.

ખેલોને વિચાર કરતા જે જાળવો આજ્ઞી નજરે ખાસ ચહે છે બેકે તે છે. વીર્ધકર નિખાય બીજા વીર્ધકરોને નમકેલ આ અંજલિ જાને બીજા શિલાલેખોમાં બેકે કરતા વધારે બહુતને નિર્દેશ પાયા જાને તેમના પુરાવાથી વીર્ધકરોની ઐતિહાસિકતાનો વિચાર કરતા આ અર્થોનો ઉત્કેષ થઈ ગયો છે. આ ઉપસંત આગળ બેઈ જણ તે મુજબ કેટલીક નોંધ નીચે પ્રમાણે અંતરણી છે “સર્વ પ્રાણીઓના કમલજી જાને મુખ માટે હે.” આ નિર્દેશનો જૈનોના અર્ધિસાના આચારીનો વિચાર કરતા ઉત્કેષ

1. Rapson, op. cit. p. 583

2. Boucher, op. cit., loc. No. XX, p. 204

3. Ibid. p. 198. Cf. Charpentier op. cit. p. 167

4. Boucher, op. cit. loc. No. XXVI, p. 208

5. Ibid., p. 198.

6. Ibid., loc. No. XXXVIII, p. 212.

7. Ibid., loc. No. XII, p. 197.

8. Cf. Green, L.A., vi, p. 212.

કર્મ જોય છે. આ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ ઉપરતત આ શિલાલેખોમાં એકે જગત્યનો યુરો એ છે કે તેમાં સાધ્વીઓના નામો તથા તેમની મહાન પ્રવૃત્તિઓની નોંધ છે. એમ શકા નથી કે અર્ધ-પ્રતિકા અને અર્ધ-વસ્તુના જેમના નામો નીચેના શિલાલેખમાં છે તે સાધ્વીઓ ॥ સર્વસાધ્વીએ વિશ્વનિર્વણ સ્વચ્છગુણે નિર્વર્તન ("પૂજ્ય ચંદ્રમિકાની શિયા, પૂજ્ય વસુદાના ઉપદેશથી")^૧ આ બાબત તેમની ઉપાધિ અર્ધ ("પૂજ્ય"), એમની શિશીની ("શિયા") અને એમના નિર્વર્તન એટલે કે મુક્તિ માટે ઉપદેશથી અપાયેલા કાનો ઉપરથી નક્કી થાય છે. આટલી યોગ્યપદ્ધતિ મથુરાના લેખો ત્યાના લેનોમાં સાધ્વીઓનું અસ્તિત્વ જણાવે છે તે માનવામાં કઈ વાધ નથી.

આમ સ્વેચ્છાએના અતુલિત સંઘ કે જે આધુ સાધ્વી આવક અને પ્રવૃત્તિઓનો અનુદાન છે તેનું અસ્તિત્વ કઈ ના પહેલા સેકામાં સુધી જાણેલી શકાય^૨ અને કનિષ્ઠામિ શોધેલ મથુરાના શિલાલેખના પશ્ચરનો એક કટકો કે તેમાં અતુલ્યસંઘ વચ્ચે છે તે અને સમર્થન આપે છે.^૩

સાધ્વીઓના અસ્તિત્વના અનંધમાં વિશિષ્ટ કહીકત એ છે કે કોઈ સાધ્વી કોઈ માત્ર કેને ઉપદેશ આપતા જણાય છે. એમ પૂજ્ય કુમારમિત્ર પેતાના ચંદ્રારી પુત્ર કુમારકદિને વર્ષમાનની મૂર્તિ કરાવવા ઉપદેશ આપે છે.^૪ બીજા શિલાલેખોમાં સાધ્વીઓ અમની પ્રવૃત્તિઓને જ કાન દેવા પ્રેરે છે. કુમારમિત્ર અમવા કે વિધવાપદ્ધતિમાં સાધ્વી બની તે નિશ્ચિત નથી કેમકે બત વાત સુચવિત છે. એમ પણ બન્યું હોય કે તે એકલી પોતાના પતિની દેશવીમાં તેમની પરવાનગીથી સાધ્વી બની હોય.^૫ જુદાજ તેને વિધવા મહે છે અને ઉમર છે કે "કાલના સમયમાં પણ તે સાધ્વીઓને મુખ્ય ભાગ વિધવાઓને હોય ॥" કે જેમને માટે બીજા લખા નામોની માફક પુનર્સંમો પ્રતિબંધ હોવાથી તેમને સાધ્વી બનાવી દાન વિકાસના માર્ગે દોરવામાં આવે છે.^૬

1 Cf. Bühler, *op. cit.*, I, Ins. Nos. II, V, VII, XII, XIV etc., pp. 382, 384-385, 388-389.

2 *Ibid.*, Ins. No. II, p. 382.

3 It is characteristic Jaina doctrine that the *śrāvaka* and *śrāvikā* form part of the *saṅgha*. On this point the Jains differ very markedly from the Buddhists.

4 Our translation of the said inscription is as follows. જનો ભરદવાજ નમો મિત્રાજ હં ૧૧ પૂ ૧ ૧૨ ૫ શિયા ચતુર્વર્ણ્ય નવરત્ન વારિષ્ઠ્ય રેતિ. The inscription is not clear. Some vowel marks and letters cannot be accurately deciphered. However the date portion and the portion referring to the donation are more or less legible. It is dated in the year 82, and seems to talk of well, possibly for the *चतुर्वर्ण्य* congregation. The donor looks like some female pupil (शिष्या). For the inscription see Cunningham, *A.S.I.*, xx, Ins. No. VI, Plate XIII.

5 Cf. Bühler, *op. cit.*, p. 380.

6 Cf. *Ibid.*, Ins. No. V, pp. 385-386, *ibid.* p. 380.

7 Cf. Burgess, *I.A.*, xib., p. 278.

8 Bühler, *op. cit.*, p. 380.

મયુરના શિલાલેખોમાં નિરૂપિત કુલો તથા શાખાઓ માટે એટલું જ જણ છે કે તેમાં કેટલાક એવા નામો છે કે જે લેન કુલોના સાહિત્યમાં આવતા નામો સાથે બંધબેસે છે.^૧ લેન સમાવેશ આ વિભાગોમાં બીજી શાખાઓ કરતાં મયુરમાં ઠોઢિય-ઠોઢિકામય મોટી સંખ્યામાં હશે. ડૉ. લુડલના શબ્દોમાં “જો નોખવા લેવું છે કે તે એક જ વસ્તુ હોય કે જે ઈ.સ.ના બેદરતા દેકા મુખી વાપરવાને લાગુ રહ્યા તેનો સમય તથા તેના કુલોના અસાધારણ કુલ, ઉચ્ચનામરી શબ્દો” અને ક્રીમ્સ કિશ્કમની બાંનિ બાંનિ અમાસ યોધા પ્રકરણમાં સમાવેશ થાય છે. આ શિલાલેખની ઉદ્ભામાં ઉછી શબ્દ તારીખ સંવત ૫૬ અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૨૮-૧૨૯ છે. તે સમયના આખાને સીક પોતાના બાર પુરોગામી કુલોના નામ આપે છે, જેમાંના સારી પહેલા ઈ.સ.ની રાજાવાતમાં થયા હશે. અપરુત્ત બહુવા મુલ્લ આ વસ્તુ આટલો વહેલો આમ વિખાતો હતો અને આ હરીકિત તે ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૦ માં રાજા થયોની કાલકાને ટેકો આપે છે.”^૨

શિલાલેખોની ભાષા, સંખ્યા અને રૂપો મિશ્ર અર્થાત્ અધ્યાત્મ-સંસ્કૃત છે તેમ છતાં કેટલાક શિલાલેખો પાલી શૈલીની શુભ પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે. નિરૂપ મુલ્લ તેની લિપિ બહુ જ બાંની રાખી છે અને આ કારણે જ તે ઈ.સ. પૂર્વે બીજા અને પહેલા સદેના સ્વીકારવા છે. આ જો, ઠનિમહામય સમુદાય કેટલાક શિલાલેખોમાં લેનમયુર તથા મહાસાધી પૂર્વાથે આ પૂર્વે રૂપો વાપરતાં છે.” આ ભાષાને લેની જાણ હશે તે સમયનું નથી કેમકે તે સમયે મધ્યકેશની ભાષા કઈ હતી તે હજી બંધારમાં છે. તેમ છતાં ડૉ. લુડલના કથનાથી જણાય છે કે “કેટલીક જાણમાં તે પાલી અને બચોકના આગ્રા પત્રો તથા અંતિમના જૂના શિલાલેખો કરતાં લેનમયુર અને મહાસાધીને વધારે મળતી આવે છે.”^૩

ડૉ. લાંડરકર^૪ તથા જન્ય વિદ્વાનોની લેમ આ વિદ્વાન પશુ આ મિશ્રભાષાના મૂળ સંબંધમાં કહે છે કે “અર્ધકિત પ્રાચીન લેખન-વાચનના પરિણામે આમ બન્યું હશે, કેમ કે તેમને મનુષ્યનું અપૂર્ણ જ્ઞાન રહેતું અને મિટા પ્રમાણમાં તેઓ તે વાચનના જનુ નહિ. એમ કંડા નથી કે મયુરના અથા શિલાલેખો કુલોના વા તેમના પ્રિયેથી લખાયેલા છે. એ કે કેળવ તેના લખનારનું નામ નથી, પરંતુ પાછળના તેજ કાળમાં લખાયેલ અનેક લેખોમાં લિખેન્દ્ર નામો છે જે પરથી તેના મૂળ લેખકનું અનુમાન નીકળી શકે છે. ઈ.સ.ના બીજા અને પહેલા સદેમાં જનુ આજની માફક લિખેન્દ્ર પિત્રના ઉપરનામાં

1. Cf. Kibler *op. cit.* pp. 378-379.

2. This geographical name seems to be identical with the sort of Uschamagura, which brings to the modern town of Dharadhar in the north-western provinces. Cf. Cunningham, *A.S.L.* xlv p. 117.

3. Kibler *op. cit.* pp. 379-380. Cf. Kibler *op. cit.* *L.A.*, xl, p. 246. The schools connected with the Kappo Gana offer no difficulty as they agree with the corresponding names of the Kappo Gana. Cf. Jacobi, *Kappo Gana* p. 82.

4. Cunningham, *A.S.L.* III, *Ann. Nos.* II, III, VII and XI pp. 30-32.

5. Kibler *op. cit.* p. 378.

6. Cf. Dharadhar *L.A.* xli, p. 141.

તે સમયની યાદ્ય-પ્રથક્ષિત જાણ વાપરતા અને તેમજ શાસ્ત્રો યોગ્યસરીતે પ્રાકૃતમાં લખાયા હતાં એ સ્વાભાવિક છે કે સંસ્કૃતમાં લખવાના તેમજ પ્રયત્નો સફળ ન હતા. આ અનુમાનને ફરેક લેખમાં જે બાતના અને જેટલા જાણદોષો બેઠકિ છીએ તે ઉપરથી અને જુદા જુદા વાક્યો ઉપરથી સામે દેઠો મળે છે. જેમ કે વાલ્મીકિ બર્ધ-વલ્મીકિ સિવો બર્ધ-સિવિલિ: છત્ર ચિર્મલ્યા જેનો પાછલો જાગ નવા નિશાનિયાના લખાણના નમૂના જેવો લાગે છે.”

ઉત્તર કિંદના જૈન ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ મથુરાના શિલાલેખો ઈ. સ. પૂર્વે તથા પછીના ક્રિષ્ટસ્થિતિના સમયની જૈનધર્મની પ્રગતિનો અચૂક પુરાવો છે તેની ના પાડી શકાય તેમ નથી. મહાવીર તથા અન્ય વીરકથેના મંદિરો તેમજ પ્રતિમાઓ બનાવવારી અને તેને પૂજનારી એવી સૂત્ર જૈનસંપ્રદાયની હસ્તીનું આ લેખો જ્ઞાન કરાવે છે. આસ્થેશના હાથિચુરના શિલાલેખ જહી મથુરાની કઠાણી ટેકરી આપણને સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક પુરાવો આપે છે કે ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં પણ જૈનધર્મ એ વીરધર્મ જેટલો જ મહાન પ્રગતિવત્ હતો.

પ્રકરણ ૬

ગુપ્તકાળમા જૈનધર્મ

મધુતના શિલાલેખો આપણને કુપાણ કાળમા અત સુધી જાણ આપે છે. આ સમયની હંતકથાઓ, સમારોહ તથા શિલાલેખો સાળીન કરે છે કે તેમની સત્તા વાયવ્ય ક્ષિત્રી માંથી દક્ષિણ તરફના વિશાળ સુધી તથા તેથી દૂર પામીલા ઘાટ સુધી હતી. ઈન્દ્રિયા સભ્યની મઠી વાસુદેવના સમય ઇસ્મિયાન કુપાણ સત્તા બિહાર પર પહોં હતી તેમ મળતના કાસો છે. ઉત્તર દ્વિતી આ સાંસ્કૃતિક સત્તા વાસુદેવના વિદેહ ક્ષત્રી તરી પડી, કે જે છેવટે કુપાણ સ્થલ હતો અને જેના કાલ નીચે દ્વિતી વિશાળ પ્રદેશો હતા.

રિમય કહે છે કે “જો તે રચ્ય છે કે કુપાણ સત્તા વાસુદેવના લાગુ સભ્યકાળમા અંતર નક્કી પડી અને તેના મરણ પહેલાં કે પછી તરત જ ચૈત્ય સમ્રાજ્યોની જે દશા સામાન્યતા થાય છે તે ઈન્દ્રિયા મહાન સામ્રાજ્યની ઘર્ષ કારણે દૂર સમય સુધી મુંઝ સંઘન અનુભવી તે સુદા સુદા બાગેશ વહેવાઈ ગયું અનેક સભ્યોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને દાવો કર્યો અને તેમણે દૂર સમય મટે સુદા સુદા રાજ્યો સ્થાપ્યાં પરંતુ ત્રીજ સકાના ઇતિહાસમાં નક્કી જ સમયો મળે છે તેથી કાળમાં નાનાં રાજ્યોની સંખ્યા ઠેકઠી હતી એ જાણી શકાયું નથી.”¹

ત્રીજ અને ચૈત્ય સેકાની રાજાવાદમાં પંચજ સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતના રાજ્યકર્તા વિવે કાઈ શિક્ષક નેમ નથી. કુપાણ સામ્રાજ્યની પડતી અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ઉચ્ચ વચ્ચેનો એક સકાનો સમય દ્વિતી ઇતિહાસનો અધરામ અંધારો ગાયો છે. છતાં પણ ગુપ્તોના ઉચ્ચની સાથે જ તે પડતો જોડાય છે અને દ્વિતી ઇતિહાસ યોગ્યતા અને સંસિકતા અનુભવે છે.

ગુપ્તોના અગમન સાથે મળત દરી આગળ આ બું “ઈ.સ. પૂર્વે શૈયા અને ત્રીજ સકામાં મીની સામ્રાજ્ય અને ઈ.સ. શૈયા અને પાંચમા સકામાં ગુપ્ત સામ્રાજ્ય એમ બે વાર તેણે સત્તા જમાવી.”² જો સેકા પહેલાની કાર્યોરના સામ્રાજ્યની વિશાળ સત્તા કેરવા પણ

1 Cf. Smith, *op. cit.* pp. 274, 278. *Imperial J.B.O.R.S.* vii p. 22.

2 Smith, *op. cit.* pp. 298, 299.

3 The period evidently was one of extreme confusion, associated with foreign invasions from the north-west, which is reflected in the muddled statements of the *Purāṇas* concerning the *Kishka*, *Gardabhadra*, *Sakas*, *Yavana*, *Babbar* and other outstanding dynasties named as the successors of the *Kadamba*. —*Ibid.* p. 299.

4 Rapson, *op. cit.* p. 330.

ગુપ્તસામ્રાજ્યની સત્તા અધિક હતી. તેમાં ઉત્તર દિશામાં ગીચ વસ્તીવાળા અને કૃષ્ણદ્રુપ જાતના પ્રદેશ જાતી હતો. પૂર્વમાં પ્રાકૃતપુત્રાથી પશ્ચિમમાં ચણલ અને જમના સુધી અને ઉત્તરમાં શિલાલયની તળેટીથી દક્ષિણમાં નર્મદાના પટ સુધી તે સામ્રાજ્ય પથરાયેલ હતું. આ વિશાળ વિસ્તાર ઉપરાંત આસામ અને ગંગાતટના સમૃદ્ધ પ્રદેશો, દક્ષિણ શિલાલયની તળેટીનાં સભ્યો અને સ્વપૂત્રા અને માલવાની સ્વતંત્ર જાતિઓ પણ આ સામ્રાજ્ય સાથે મૈત્રીથી બંધાયેલ હતી. વિશેષમાં દક્ષિણમાં ઘણા જણ સભ્યો પર આ શહેનશાહીના છત્રકરો ફરી પડ્યા હતાં અને તેમની ખાસ પોતાની અલગ સત્તા સ્વીકારતી હતી.^૧

ગુપ્તકાળમાં ધર્મ વિષે જોઈએ તો સ્પષ્ટ છે કે જ્યેષ્ઠમાં આ વચ્ચેના સભ્યો વિષુદ્ધ જાતના ભક્ત એવા હિંદુ પ્રાણીઓ હતા, પરંતુ પ્રાચીન દિશાના સર્વધર્મ પ્રતિ આદરની રીતે તેઓ આવડતા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો પ્રતિ ખાસ વાકાંત નહિ, પરંતુ તેની સાથે વિશેષ ખસ ન હતો. સર્વધર્મસમ્મથન એ ગુપ્ત ગુરો હતો અને વંજુવ ધર્મ પ્રતિ ખાસ આદર હતો.^૨ જેમ કે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય અર્થાત્ ચંદ્રગુપ્ત બીજાે કે જે ગુપ્તોના પાત્રોના સભા હતા તે “જે કે બૌદ્ધો અને જૈનો પ્રતિ ખાસ ઉદાર હોવા છતાં, પોતે સુવ દિંદુ હોઈ વિષુદ્ધો પરમ ભક્ત હતા.”^૩

ગુપ્ત સભાઓના આ સમભાવ ઉપરાંત જૈનો પ્રતિ તેમના ખાસ આદર મહુરના શિલાલેખો બતાવે છે. આ જૈન શિલાલેખોમાંના ત્રણ, જુહારના મતે, ગુપ્તકાળના છે.^૪ તેમાંનાં એક કે જે નીચે પ્રમાણે છે તે વિષે તો ઠંઠક થકા જ નથી, કારણ કે તે એક બેઠેલી મૂર્તિપર કેતરેલો છે અને તે કુમારગુપ્તના સભ્ય સમ્મથનો છે.

“જય હો! કેટ્ટિય ગણના વિશાધરી-શાળના હતિલક્ષ્મ્ય (હતિલક્ષ્મ્ય) ના ઉપરેલથી વર્ષ ૧૧૩ માં મહાન શાસક તથા વિખ્યાત ચક્રવર્તી સભા કુમારગુપ્તના સભ્યકાળના વીસમ કિન્કે (શિવાળય કારતક માસના) — તે દિવસે જલ્દિતવની પુત્રી અને ખાસ્વા (૧) ચૈત્રમિત્રપદ્મિવની પત્ની સામભ્યા (સ્વામાભ્યા) એ એક પ્રતિમા પથરાવી હતી.”^૫

બીજા બે શિલાલેખોમાંના એક સ્ત્રી સ્થિતિમાં નથી તેથી તેના સ્ત્રી જાનુવદ્ધ થકા નથી; તેમ જ એક મંદિર બંધાવ્યા કે તેના છત્તોલાર કશબ્યાનો નિર્દેશ થાય છે.^૬ બીજા જુહારના મતાનુસાર લિપિના કારણે ગુપ્તસમ્મથનો છે. આ શિલાલેખ કે જે એક સમારકના તળિયા પર છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

1. Cf. Senkh, op. cit. p. 303.

2. The *Alvars* seems, therefore, to point to the Gupta period : the existence of an empire comprising the whole of India the popularity of the Brahmanical religion with predilection for the Vaishnav cult and non interference and toleration of Buddhists and Jainism.

—Acharya, *Indian Architecture according to Alvars*, P. 194.

3. Senkh, op. cit. p. 309.

4. Cf. Bühler, *E. I. A. Ind. Mus. XXXVIII-XI*, p. 198.

5. Bühler, *E. I. A. Ind. Mus. XXXIX*, pp. 210-211.

6. *Ibid.*, Ind. Mus. XII, p. 211.

“વર્ષ ૫૭ ના શિલાળયના ત્રીજા માસમાં, તેના તેરમા દિવસે ઉપર મુજબ...”^૧

તે વિદ્વાનના શબ્દોમાં “લિખિતા શબ્દો, તેના ઘાટ વ્યંજનની જમણી બાજુ ઈર્ષ અને યાળી બાજુ હસ્ત લખવાની પદ્ધતિ આ લેખ કે જેનો નં. ૩૮ છે તેને પ્રાચીન સમયનો માનવાને અસંભવિત બનાવે છે.”^૨

શ્રામભક્ષ્ય વર્ષ ૫૧ અને ૧૧૭ ના ઉપરના આ બે શિલાલેખોની મોટાકડા વારીખ માટે આપણે ખુબીએ શરૂ કરેલ સ્વતંત્ર ઉચ્છેદ કરવો પડ્યો. શ્રામકાળ તથા શ્રામ વર્ષ અર્ધે શબ્દો. ૭ શ્રામકાળોના શિલાલેખો અને બીજા નોંધમાં છે તે બતાવે છે કે તે ક્ષત્રવ તેમનામાંથી કેમ શાસકો શરૂ કર્યો હોયો એમ ખત્તુ તેના માટે કાંઈકેમી પુષ્ટિ નથી, પણ અસંભવિત નમુનુરુપિના શિલાલેખ પરથી અલગ છે કે અરુપ ૧૭૦ કે જે તેના પહેલા અર્ધપર હતો તે જ પહેલો રાજા છે કે જે પોતાને મહારાજાધિરાજ વરિકે બોલવાવે છે. તેના પહેલાના શ્રામ તથા ધોરતેજ સ્થળોને માત્ર મહારાજા શબ્દ લાગેલો છે.^૩ આ અને તે સાથે અનુક્રમ ૫૭થી અનુક્રમ બીજાના સમયની શિલાલેખની નોંધ કે જે શ્રામ સ્વતં ૮૨ થી ૭૩ મુખીની છે^૪ તે પરથી વિદ્વાનો શ્રામ સંવત શરૂ થવાનો કાળ અનુક્રમ ૧૭૦ના સમયમાં નક્કી કરે છે.

સિમલ જણાવે છે કે “પૌરાણિક પદ્ધતિએ તેના રાજ્યારંભનું સમય કે અથવા તેને સમ્રાજ્યનો વસ્તુ વહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને જે સમયે કલકાતુસર પાટલીપુત્રને કબજે લીધો હતો ત્યારે નવો સ્વતંત્ર સ્થાપના એટલી તેની રાજકીય અન્યતા હતી. શ્રામ સ્વતંત્ર કે જે કેટલાક લેખો મુખી ભુદા ભુદા પ્રદેશોમાં થાહ ૧૭૦ તેનું પહેલું વર્ષ વા. ૨૬-૨-૭૨ થી વા. ૧૩-૩-૭૨૧ મુખીનું હતું; આમાંની પહેલી વારીખ અનુક્રમ ૧૭૦ના રાજ્યારંભનું સિમલ વરિકે લઈ શકેલ.”

શ્રામ નવન શરૂ સંવત ૨૩૧ થી શરૂ થયો છે એવા અંગ્રેજોનીના કેમનના આધારે શ્રામ સ્વતંત્ર શરૂ થવાની વારીખ ઈ. સ. ૭૧૬-૭૨૦ છે.^૫ અસ્વી અસાહજની આ નોંધ ખરી

1. *Ind. Ins.* No. XXXVIII, p. 210

2. *Ibid.*, p. 216. This is Mr. Growse's No. V (*I.A.* vi p. 219). Speaking about it the learned scholar observes: "If the date is really the year 57 of the *saaka era* as that employed in the inscriptions of Kacchika and Haryanka, it is the earliest unmistakably *Jaina* figure yet found in the neighbourhood. I cannot, however, believe but that it is comparatively modern." — Growse, *op. cit.* p. 218

3. "The (Sasadragnas) was mortal only in celebrating the rites of the observances of *arakshat*, (not was otherwise) god, dwelling on the earth—who was son of the son's son of the *Adakshika*, the glorious Gupta. He was the son, son of the *Adakshika*, the glorious *Chetaka*, who was the son of the *Adakshika*, the glorious *Chetaka*, etc.—*Flora*, *C.I.* in *Ins.* No. I, pp. 15-16. Cf. *Ojha*, *op. cit.*, p. 174

4. Cf. *Sankh*, *L.A.* xxxi, p. 265. *Ojha*, *op. cit.* and *loc. cit.*

5. *Sankh*, *Early History of India*, p. 295. Cf. *Ojha*, *op. cit.* p. 175, Barnett, *Antiquities of India*, p. 45.

6. As regard the *Capakhia*, people say that the *Capas* were wicked, powerful people, and that when they ceased to exist this date was marked in the epoch of an era. It seems that *Valabha* was the last of them because the epoch of the era of the *Capas* fall like that of the *Valabha* era, 211 years later than the *Valabha*. — *Sankh*, *Antiquities of India*, II, p. 7

લગે છે^૧ અને ફ્લીટના શબ્દોમાં કહીએ તો મંદસોરનો શિલાલેખ પણ આ નિર્ણયને ટેકા આપે છે^૨

આ પ્રમાણે ગુપ્તસવતની શરૂઆત ઇ. સ. ૩૧૬ સેવ મુરારના એ બે શિલાલેખો કે જે વર્ષ ૫૭ અને ૧૧૭ ના છે તે અનુક્રમે ઇ. સ. ૩૮૬ અને ૪૩૭ ના ગણી શકાય. સ્વીકારેલ ગુપ્તસવત કાલક્રમાનુસાર પહેલો શિલાલેખ ચંદ્રગુપ્ત વીજના અને બીજો શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયનો છે^૩ પ્રથમ ભેદ ગણા તે ગુપ્ત ગુપ્તેના જૂના શિલાલેખોની નોંધ વર્ષ ૮૨ થી શરૂ થાય છે અને તેથી ડૉ. જુલેલની ટીકા સાચી છે કે પહેલો શિલાલેખ કે જે ચંદ્રગુપ્ત વીજના સમયનો છે તે અનુમત સ્વીકારતા “તેની વર્ષ ૫૭ ની વારીખ ગુપ્તસવતની પહેલામાં પહેલી નોંધ છે કે જે આજ મુખીમાં મળી જામી છે.”^૪

મુરારના આ બે શિલાલેખો ઉપર ગુપ્તે આજે અગ્રંથ પ્રસ્તુતી બીજા બે જૈન નેપો છે તેમની કાલક્રમાનુસાર પહેલી ઉદયગિરિ ગુફાનો શિલાલેખ કે જે ક્રિ.પૂ. ૪૨૫ સુધી ઉત્તરે ખના બાંધે શરૂઆતના ગુપ્ત સમયનો વંશાવળી રજૂ કરે છે, તેમની વારીખ ખરબી તે પણ કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયનો લાગે છે. તેમાં વારીખ શબ્દોમાં આપી છે જે વર્ષ ૧૦૬ (ઈ. સ. ૪૨૫-૪૨૬) ના કાલકે માત્રના કુંજપથના પાથમાં સૂચિવિષયની છે.^૫ તે શિલાલેખનો નીચેનો ભાગ તેને જૈન શિલાલેખ હોવાનું પૂરવાર કરે છે.

“તે (શંકર કે ૨ નામ છૂટી લીગીમાં છે) કે જેણે (આધ્યાત્મિક) શત્રુઓને છુટા છે જેણે મુખ અને સ્વયં સાધ્યા છે તેણે આ ગુફાના ગુપ્ત પર પાર્શ્વલિનની આ મૂર્તિ નામની વિષ્ણુવ દેવતા અને તેની પસ્તિપરિકા દેવીશક્તિ બનાવસાવી છે તે ખરેખર સાધુ આત્માર્ય બ્રહ્મભક્તો અનુયાયી છે વિચેર.”^૬

આમ આ શિલાલેખનો ઉદ્દેશ ઉદયગિરિ ગુફાના ગુપ્ત ઉપર વીરકર પાથ નામની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાની નોંધ પૂરતો છે. ઉપર જણાવેલ બીજો શિલાલેખ કુમારગુપ્ત ૧લા પછી

1. I have shown, so far, that the early Gupta dates and, with them, any others that can be proved to the same uniform series, are to be preferred to the epoch of A.D. 319-320, or thereabouts, brought to notice by Alberoni and substantiated by the Varanasi inscription of Vallabhi as far as 945. — Fleet, *op. cit.*, Int., p. 69 Cf. Dutt, *Ancient India*, p. 80 Bhattacharya *A Paper on the Early History of India*, p. 48 For detailed discussion about the Gupta era see Fleet, *op. cit.* Int. pp. 16 ff

2 Cf. *ibid.*, Int., p. 23

3 Cf. Sen, *LA.*, xxx pp. 265-266. Chandragupta's rule extended from A.D. 320 to c. A.D. 412, and that of Kumaragupta from c. A.D. 413 to A.D. 455. Cf. *ibid.* Sen, *Early History of India*, pp. 345-346 Bhattacharya, *op. cit.* pp. 48-49 Barnett, *op. cit.* pp. 47-48.

4 Bühler, *op. cit.* and *loc. cit.*

5 Cf. Fleet, *op. cit.*, Int. No. LXI, p. 258

6 *Ibid.* p. 258 Cf. Hirsch, *LA.*, xi p. 310,

ચયેદ્દ શ્વેતુસ્ત્વ કહાકમ' શિલાસ્ત્વ પત્તેન છે.' કહાકમ ગ્રામની ઉત્તરે થોડે દૂર કુરા પતિયા શિલાસ્ત્વ પર તે કૌતલયેલ ઉલો છે. તેમ પ્રાચીન ગુપ્તકાલ રહ્યુમનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં પણ વાંચીએ શબ્દજ નોંધી છે અને તે વર્ષ ૧૪૧ (ઇ. સ. ૪૯૦-૪૯૧) નો જ્યેષ્ઠ માસ છે. તેમાંની નોંધ તેનો હેતુ સ્પષ્ટ કરે છે.

“તેણે અર્ધાત્ મત્રે (તેનું નામ તે લેખની અડધી ધ્રુવિત્ત છે) સ્થાપને કવ્યમલુર જાણીને મેઘ અને સર્વ પ્રાચીના દ્વિવાર્ષે અર્ધવત્તા મર્ગે જેઓ ઘણી ધાર્મિક અનુષ્ઠાને અપ્યરે છે તેમની પત્થસ્ત્રી સુંદર પંથ (પ્રતિમાઓ) નિસાદી જાળ પુણ્યોપજ્ઞન કર્યું અને ભાગ્યદાય ત્યાં જોઈ રમ્ય શિલાસ્ત્વ ઉલો કરવામાં આવ્યો કે જે મહાન જર્વતના સિખર સમાન છે અને જે (તેને) ઈર્ષ્યે અર્પે છે.”

આ પ્રમાણે કહાકમ શિલાલેખ નોંધે છે કે મત્રે અધિકર્તા અર્ધાત્ વીર્ષકેશની પાચ મૂર્તિઓ નિસાદી હતી અને તેની સાથી તે સ્તંભપત્તુ શિલપ પૂરે છે. આમ પંથ નસ ઉભી પ્રતિમાઓ ખાસ અગ્રસ્ત્રી છે કે જે રાં જગત્સન્ધાલ ઈદ્રુજ્ઞા મત અનુસર જોનેન્દ્ર પંથ માનીતક વીર્ષકેશ અનુક્રમે અકિનાથ, શર્વેનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની છે.¹

કુતો અને જોનેન્દ્રા સંબંધ વિષે આ શિલાલેખેના પુરાવા ઉપરત્ત કુપ્રકાશના હૈન ઇતિહાસ પર કુપ્રકાશમાણના વિદ્વાત્સર્વા લેખમાં જે પ્રકાશ મુનિ હનવિક્ષયજ્ઞને થાઓ છે તે માટે વંમને પચવત્થ થટે છે. જોનેન્દ્રાસક્રિત્ત્વ આ જોના કયાં ઉલોવનસ્ત્રિ જે

1. Kahlām or Kahlāwā, the sacred Kahlāka or Kahlāwāra of this inscription, is a village about five miles to the west by south of Sakampr Mahānā, the chief town of the Sakampr Mahānā Parganā in Dewārī or Dewārī Taluk or subdivision of the Gorakhpur District in the north west province. — Fleet, op cit p 66 Cf. Bhagwanlal Indraji, I.A. p. 125.

2. Cf. Search, op cit p 348. He is said to have succeeded Kahlāwāra I in A.D. 655. Cf. also. Search, op cit p 41.

3 Cf. Fleet, op cit Ins. No IV p 66 Bhagwanlal Indraji, op cit and loc cit.

4 Fleet, op cit, p 66 Bhagwanlal Indraji, op cit p 125.

5 The exact wording of this part of the inscription is as follows *વિપવજ્ઞાન્યકામિર્ધર્મુર પૌણ્દ્રા સ્વપિયા* etc. Dr. Indraji has translated it as follows. Having established five chief *Āśhārā* (Thirankaras) in the path of the ascetic Arhats. — I.A. x, p. 125. Thus the learned scholar states as follows *Āśhārā*—Originators, the first who lead in the path, but usually applied to the Thirankaras. See *Kaṭṭa-Sūtra*, *Śālistambā*. *વરોલુ નં સમ્પન્ન નવવરો મહાવીરણ* *વરમનિવરણ* Sanskrit trans *વરોલુ નવવર નવરો વરા-દીપવારિકર્ષે વરમનીરણ* — *Ind* p. 125, n. 10.

6 *Ind* p. 126 Cf. Fleet, op cit, p 66.

7 *Inscriptions*, I.A.S. Ind., pp 168 ff.

8 This is a piece of the narrative literature of the Jains of the eighth century A. It was completed in Jiljipore situated to present in Marwar though at one time it was considered to be part of Gujarat.

સમયમાં થયા તે સમયને લાક્ષણિક રીતે તેઓ પોતાની પ્રતાવનામાં જણાવે છે તેઓ જણાવે છે કે આ સ્તંભ ક્રિ. શક સંવત ૭૦૦ અર્થાત્ ૪૮૨ ય. ૭૭૬ માં સમાપ્ત થયું^૧ આ અનેક કૃતિઓ સ્થાપના કાળ છે કે જેમાં કેટલાક લેખકોએ પોતાના નામો પણ દર્શાવવાની ઉપેક્ષા કરી છે. આમ છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કુવલ્લભમાંથી જાણવામાં આવે તથા સંસ્કૃતમાં ઠીક જાણ થાય છે અને તેના કર્તા મહાન સૂરિની ગુરુપરાંત એમાં આપે છે. આપણને મળી આવતા પ્રાચીન ઐતિહાસિક લેખકોમાંના ઘણાક ઉપયોગી નીચે પ્રમાણે છે:-^૨

(૧) જાણી ગુરુપરાંત રોમિય વહા રોમિય વેવ રેમ તિ ।

તત્તરિય વહા વામય જત્તરિય ગુરુપરાંત ॥

(૨) ગુરુપરાંતગોષ્ઠ સિદ્ધસિદ્ધાન્તગણના મિત્રવેદા ।

તત્તરિય વલ્લભિય રામીયા વહા વલ્લભ તિ ॥

(૩) તોરમિય લીય વલ્લભ વલ્લભ વલ્લભ રામીયોષ્ઠિય ।

જાણીય તિય ગુરુ ગુરુ સિદ્ધિતોરપ ॥

(૪) તલ્લ ગુરુ હરિયોષ્ઠિય વલ્લભો જાણી ગુરુપરાંત ।

લીય વલ્લભ સિદ્ધો જોય સિદ્ધો તિય વલ્લભ ॥

(૫) તલ્લ સિ સિદ્ધો વલ્લભ વલ્લભ વલ્લભ તિ ॥

ઉપરોક્ત લેખકોમાંના આર આ છે = વિશ્વમં બે પથ અને બે દેશ (દક્ષિણપથ અને ઉત્તરપથ) પ્રમાણ છે તેમ ઉત્તરપથ વિદ્વાનોને દેશ છે. તે દેશમાં શુભ્રની સદ્ગી મારફત વલ્લભ નદી વહે છે. તેના કંઠિ પંથકમાં નામે શુભ્રદિગપ્ત અને પ્રચલિત શહેર છે. શ્રી તોર-પથ વલ્લભે અહીં હતા ત્યારે પુત્રની પદ શાસ્ત્ર લેખવવા હતા. ગુરુપરાંત હરિયુષ્ઠિ તે સમયના ગુરુ હતા અને આ સમયે તે પોતે ત્યાં જ વસતા હતા. દેવગુપ્ત કે જે મહાકવિ હતા તે આ આસ્થાવૈના પ્રિય હતા.

૧. જાણીય લોરીયે જાણીય તત્તરિય તત્તરિય વલ્લભ ।

જાણીય વલ્લભે રામીયા વલ્લભવેદા ॥

—*Ibid.*, 28, p. 180

2 Jambhaya informs us that only two manuscript copies of *Kandavya* are available at present—one in the Government collection at Poona and the other in the *Jaina Bhawan* at Jambhaya. Both copies differ from each other in minor points as well as in points of great historical importance. The learned scholar ascribes these differences to the scribe himself, and observes that in both the texts they come down from the original source themselves. Cf. *Ibid.*, p. 175

3 Cf. *Ibid.*, p. 177. In the Poona manuscript the first two verses are not to be found. It begins with the third verse, and the opening portion completely differs from that of the Jambhaya manuscript. It is as follows: જાણી વલ્લભ ગુરુપરાંત. For તોરપરાંત in the Poona manuscript we find તોરપરાંત. For the first half of the fifth verse we find the following whole verse in the Poona copy

[તલ્લ] ગુરુપરાંતગોષ્ઠ સિદ્ધસિદ્ધાન્તગણનો વલ્લભો

જાણીય વલ્લભે [અ] જાણીય વિશ્વવેદ સિદ્ધો ॥

—*Ibid.*

ઉલોવનસ્ત્રિના આ પ્રાસંગિક પ્રયોગો જેન સમાજ અને ફિરી ઇતિહાસ એ છે. હિંદીને જાત્રાના છે ત્રીજા પ્રયોગમાં નિર્ણયીત સભા તોસભા થા તોસભાસુ તે દુષ્ટોના પ્રચ્છાન સરસ સિવાય અન્ય કોઈ નથી,^૧ કે જેની સરદારી નીચે વામન્ય ઘાટોમાં અર્ધદુષ્ટોના ટોળા ઉત્તર દ્વિફરુ મલકની મારફતે ફરી વળ્યું હતું. આ તોસભાને તોસભાસુ મવુતમાં એતિહાસિક બૂદ પછી નથી કેમકે ફિરી તવારીખમાં પૃથ્વીસીદ્ધતા તોસભાસુ એક જ છે. તે તે સમયની એક પ્રચ્છાન વ્યક્તિ છે કે જે આગળ લખાયા પ્રમાણે કુતસામ્રાજ્યને અંત લાવવામાં ઠાણબૂત એવા લુચુ ટોળાઓનો યોગદાતા હતો. તે તેના અનુયાયીઓ સમી મધ્ય એશિયા છેડી દ્વિફરુ પ્રવેશ્યો અને પલાળ તથા વિસ્તી છવી મધ્ય દ્વિફરુ મળવા સુધી ધૂસો વિન્નટ સિમથના શમ્બોમાં^૨ દ્વિફરુના આ વર્ષે સુધી ભાલેલા હુમલાનો તોસભાસુ નામે નેતા સરદાર હતો કે જે ઇ. સ. ૫૦૦ લગભગ માળવાનો સત્તાધીશ બન્યો હતો. એમ મનાય છે. ફિરી પદ્ધતિ અનુસાર તેણે મહારાષ્ટ્રવિસાલ પદ અલગ કર્યું હતું અને વર્ષમદેના સમા તથા આનુસુત આદિ અન્ય કાળઓને પોતાના અગ્રિય કાલ બનાવ્યા હશે.^૩

સ્વાભાવિક રીતે આ વૃણપિપ્પતિ ને મધ્ય એશિયાના આયોનિ સરદાર હતો તેણે દ્વિફરુ સમયે, સામર્થિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિમાં અનેક પરિવર્તનો કર્યું હશે. એ કે તેની સત્તાનો સમ્મ દૂરો હતો તેપણ ઇ. સ. છઠ્ઠા સીકાના પ્રથમ દશકામાં તે વિરેક વચે ભારે તેણે છોડેલ દ્વિફરુ ભાગે એટલા બેવશિત હતો કે તેના પુત્ર અને વાસ્ય મહાનીર મિદ્ધિરુલને તે સભા મળ્યું. આમ છતાં પુત્રવત્તવિરોધે તેની સમ્મમાં વિષે ઠક્ક માલિતી નથી. લુચુ લુચાં શમ્બોમાં માર્ગ કોટલું બાધી શકીએ છીએ કે સાકુલ-અપ્પતું સિમથકોટ એ તેના વાસ્ય મિદ્ધિરુલની સમ્મમાં હતી.^૪ તેપણ કુવત્તવત્તવાના આધારે અંદાજના-અપ્પતું ચિન્ન નહીં કાઢાવતું પાત્રવિ ચહેરે એ તેની સમ્મમાં હતી.

આ પસંધિ કે જેનું સરકુત ૨૫ પાર્સવિકા થા પાર્સવી છે તેનું ઉત્તર દ્વિફરુ અંત નાકી કરુ સુચેલ છે. તેમ છતાં સુવત્તવત્તવાની દ્વિફરુ મુસાફરીમાં મી-લો-સાન-પુ-હ અર્થાત સુલતાનની ઉત્તર-પૂર્વે ૭૦૦ મી. દૂર તે પો-શ-ટો રેસમાં ગયાનું અપુને છે.^૫ વૉટકે કહે છે કે “આ પો-શ-ટો તે પો-લા-શ-ટો થા પાર્સ છે.” આ ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ અસ કે બીનાઈ સુચાકેનું પર્કા ચહેર તે તોસભાસુની સમ્મમાં

1 The Hittes were tribe of Aryans in Central Asia. They shattered the Gupta Empire and dominated large part of for short period. The domination of the Hittes did not long survive the defeat and death of Mihirakula, the son and successor of Torasaka, and this can be put down approximately in the middle of the sixth century. For further information about the Hittes see Ojha, *History of Rajasthan*, pp. 85 ff. 138 ff.

2 Search, op. cit. p. 138. Cf. Barnett, op. cit. p. 49.

3 Cf. Search, op. cit. loc. cit. Ojha, op. cit. p. 128.

4 Cf. Search, op. cit. loc. cit. Ojha, op. cit. p. 128. Barnett, op. cit. p. 50.

5 Cf. Watters, *From Changan to India*, p. 285. Beal, *Si Fu K. S.*, p. 275.

6 Watters, op. cit. loc. cit. Cf. Beal, op. cit. loc. cit.

પંચકષિા હરો ? તેમ છતાં આ વિચારપરતે વિદ્યુત્વર્ગમાં મતોક્ત નથી. આપણા હેતુ માટે એટલું જ જાણ છે કે જ્યોત્સના મતે તોરમાણુની રાસ્ટ્રાની પંચકષિા હરતી કે તેનું ઉત્તર દ્વિધ્વજ સ્થાન નક્કી કરવાનું ઉભું રહે છે.

આપણે અજ્ઞાનો સુધી જો છે કે જોકે આધ્યાત્મિક હરિશ્ચંદ્ર મહાન તોરમાણના સુરુ હતા કુવંચજગત્સાની આ નોંધ જરૂર લાક્ષણિક છે. અહીં સુધી તો સુપ્તકાળના સ્નેહની નિષ્ઠિત સમજવા આપણે જોઈ જ્યાં તે શિલાલેજો સિવાય અન્ય કાંઈ આપન નથી. તોરમાણ જેવા પત્તેરી સિનેતાના સૈન આધ્યાત્મિક સુરુ હતા જો સૈન ઇતિહાસિને મારે જોઈ આપણી હસિકાત નથી. તે જમો તેવી નજીવી લાગે તોપણ તેથી આપણે જોમ તો ધારી શરીરો કે સંશુનામ, નવ જાને માર્યકાળની મારકે સિંહી ઇતિહાસના આ સુવર્ણયુગમા પચુ સૈન આપણે સમજાવે હતા.

મહાત્મા જાન્યાર્ય હરિજીવનો વિચાર કરતા હાજે છે કે તે તે મમકતા એક મહાત્મા નર
હોવા એટલે તે કુલવંશના હતા એ તો આપણે એવું છે. તે કુલ નામના સામાન્ય કે
રાજકુળના જન્મના હતા તે જનુમાન કરવું કઠણ છે. એવો કઈપણ પુત્રવે નથી કે જેને
આધારે આપણે આગુ કઈ જાતની પૂર્વેક કહી શકીએ તેમ છતાં જિનવિજયજીના મતે જન
સાધુવર્ગની એક સામાન્ય પ્રથા એ છે કે મહાત્મા કુલ કે વંશની કોઈ બંધિ દીક્ષિત વાસ
ભાગે પોતાની સામગ્રીએ મહાત્મા માટે તેની કાળજીપૂર્વક નોંધ રજાવે છે. ઘણું ખર્ચ સાધુઓ
સંજ સમય ઉપરેસ આપતા પોતાના વર્ગના ઉત્તિહાસની આવી જાણતોને ઉત્ક્રેષ્ઠ કરે
છે અને કોતાજનોને મહાત્માના જમ વખત જનુમાનીઓની મહાત્માનું જ્ઞાન કરાવે છે.
આમ આ પક્ષી આપણે જનુમાન કરીએ કે હરિજીવનો વંશ કે જેને વિરે તોરમાણ અને
તેના સુર પછી ત્રણ સેકા બાદ થયેલ ઉદ્યોતનમુરિએ નોંધ કરેલ છે તે એ જ જગવાન અને
માનવના કુળ હોવું એટલે, તો તેમ કઈ વધારા પશુ આ ઉત્તિહાસિક દૃષ્ટિએ અપ્રાપ્ય
નથી. આ ઉપરાંત હરિજીવનો કુલ તમામ સાથેના સંગ્રહ પણ તે કશ્ચનાને દેકા આપે છે
કુલના રાજકુળની બંધિ એક જન સાધુ હોવા એ પ્રથમ નજરે એના કાર્કે વિચિત્ર
અને અવિશ્વસનીય લગાવ છે છતાં તમ સમજવાનું કંઈ કાઠણ નથી. વિગેરેના ઉદ્યોતન
સ્થિતિ એજ પ્રામાણિક પ્રતીક સૂચવે છે કે હરિજીવનો શિષ્ય મહાત્મા દેવગુપ્ત હતા તે
દેવગુપ્તને મુરિએ આજના પ્રમાણવામાં સ્વર્ણ કહતો છે. આથી એ સ્પષ્ટ છે કે દેવગુપ્ત એ

1. According to Vincent Smith Po-fa-to (Parvata) indicates the reign of Janaj (Jannoo), in the south of Kashmir state as at present constituted. Cf. Watters, *op. cit.*, p. 342. Cunningham identifies Po-fa-to with Shorkot, though he believes that the position derived by the traveller agrees with the site of Jirga, or the Cheshm-i-Cunnam, *Annals of the Geography of India*, pp. 233-234. He is of opinion of Dr Fleet, Po-fa-to cannot be anything else but the ancient place of Harappah—*Notes IRAS 1907* p. 650.

2. JOURNAL OF CL. P. 193

2. सो अगर देखुको धये चण्ड राजरिनी—*Chaturvarya, Kundam 23-Ka2 (Jama Janam 4, 242) [M. p. 6.*

ગુપ્તોના સમયગાળાની કેઈ ભસ્તિતિ હોવી એઈએ. આ બધી હકીકતોને ઐતિહાસિક સભ્ય વરીકે સ્વીકારવા પહેલાં આ સમયના અન્ય સાધનો તેને ટેકો આપે છે કે કેમ તે વાપરતું એઈએ. પણ આવી ઐતિહાસિક ઘટનાના સ્થાન વરીકે આવા સાધનોનો ઉપયોગ તે કાઈ બધારે પડતો નથી.

આટલે પહેલાં પછી ગુપ્તવંશની કેઈ ભસ્તિતિ હસ્તિપ્રત કે રેવગુપ્ત સાથે બંધ બેસતી છે કે કેમ તે એઈએ. તે વંશની આજ સુધીની નોંધે વધાસત તેમં હસ્તિપ્રતનું તે નામનિશાન પણ નથી, પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં અદિશ્વરભાઈ કનિઝકાને પ્રાપ્તો સિક્કો મળ્યો હતો જેની બેક જણ્યું કળાશ અને બીજી જણ્યું “શ્રી મહારાજ હસ્તિપ્રત”^૧ જેમ કહેવો છે. લિપિત આકાર અને ઘાટપરથી અને તે પરના નામ પરથી સિક્કાઓમાં સ્વ લેન્ડરખોને કાઢે છે કે તે સિક્કો ગુપ્તવંશના કેઈ સભ્યો કેમલવેશ હોવો એઈએ.^૨ તેમ છતાં ગુપ્તવંશ કેઈપણ સભ્ય સાથે હસ્તિપ્રતનો સંબંધ થોડાવો શક્ય નથી. સિક્કાના પુરાવાથી તે વિક્રમ સંવતના છઠ્ઠા સંક્રાન્ત મંથનો બહુલ છે.^૩ આમ વારીજ અને સ્વર્ણની દૃષ્ટિએ આ સિક્કો હૈન હસ્તિપ્રતને બાંધેસતો છે કે નો પામળતા એક જિહ્વામાંથી આવે છે અને તોરમણના સમયમાંથી હોવાથી ચિકમળ છઠ્ઠા સંક્રાન્ત મંથના અઢી શકાય તેમ છે. આમ વારીજ, સ્વર્ણ, નામ અને વંશ એ બધાની સમજાવણી નહરે આ સિક્કાનો અને હૈન હાકેશનો હસ્તિપ્રત એક જ ભસ્તિતિ બધીએ તો તે કાઈ જોડું નથી.

રેવગુપ્તના સંબંધમાં પણ તેવીજ સુચિત છે. પરંતુ બાણનું હર્ષભરિત કે જે “ઐતિહાસિક શાસ્ત્ર કથનો પ્રથમ પ્રવાસ અધ્યાય છે,”^૪ તેમજ બાણનું છે કે કનેજ અને કાણેશના મહાન સભ્યો સમયમાંથી મળવાની ગદાવર એક સભ્ય છે. કે જે હર્ષવર્ધનના મિત્રા કાઈ સમયવાળાથી પરજિત થયો હતો; કારણ કે મળવાનો સભ્ય એ હર્ષવર્ધનના બનેલી એવા કાલચુકળના સભ્ય ચાલુક્યના શત્રુ હતો.^૫

1. Cf. Allen, *Catalogue of Indian Coins, Gupta Dynasties*, p. 102 and Plate XXIV 18; *Coinage of India*, *Coins of Mahabharata*, p. 19, Plate II, 6. It may be mentioned here that, as Jaisankar has rightly remarked, *Kalsh* is one of the popular symbols of the Jains. Cf. Jaisankar, *op. cit.*, p. 154.

2. Cf. *Coinage of India*, *op. cit.*, pp. 18-19. The form of the letter *H* is peculiar to the Gupta. —*Ibid.* p. 19.

3. Coin of Harigupta seems to belong to the fifth century from its epigraphy. —Allen, *op. cit.* p. cv.

4. Cowell and Thomas, *Harigupta*, 1st p. 14.

5. Cf. *Ibid.* *loc. cit.* pp. 10-11. The illustrious Rishabhadeva, by whom, playing his whip in the battle, the King Devagupta and others—who restrained wicked horses—were all subdued with averted faces. —Dhalla *N.L.*, I p. 74 Cf. Barnett, *op. cit.*, p. 23; Mockery (Reflected), *Narada*, pp. 16-18, 21.

6

Æ

“ શ્રી મદરાસા દરિ પ્રાગ્નેા તિમિા

તિમિા પ્રાગ્નેા તિમિા શ્રી મદરાસા દરિ પ્રાગ્નેા તિમિા ૨૦૦૦

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

એ બુદ્ધદેવે માગવાના આ રાજાને મધુબન શિક્ષાલેખના દેવગુપ્ત તરીકે માન્યો છે.^૧ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે જૈન દંતકથાના દેવગુપ્તને હૃદયમંદિરમાં નિર્દોશ માગવાના રાજા તરીકે સ્વીકારવાનું સમ્ભવ છે? આ વિષે સુરેશ્વરી દ્રષ્ટા બન્ને દેવગુપ્તોના અભવને સમન્વય છે.

તોરમાણુ વિષે અનેક તારીખો છે તેમાંની ઈ. સ. ૫૧૬ છેલ્લામાં છેલ્લી છે. તેનો સ્વીકાર કરતા પછી ૭૫ વર્ષથી વધારે ક્ષત્ક રહ્યું છે કે જે માત્ર નીચેના અનુમાનોથી થતાવી શકાય કે તોરમાણુ ઈ. સ. ૫૧૬ પછી કેટલેક વર્ષો વિરેહ થયો હોય, હરિગુપ્ત પોતાના આશ્રયસ્થાના સજાના મરણ પછી પછી લાગુ લગ્યા હોય અને દેવગુપ્તે પોતાના ગુરુના છેલ્લા વર્ષોમાં શિક્ષા લીધી હોય. અમે તે હો, પરંતુ આ બાબત પર વધુ ભાર મૂકવો અમારો છે કારણ કે આપણી તપાસના અમ્ય કસ્ટા આપણને આગળ દોડી જવાનો ભય છે અને તે ઉપરાંત ઉચોત્તમચરિત્રે લખેલ દંતકથા વિષે અમ્ય નાધનોના અધિકારવ મુખી સહ જોયા વિના અમ્ય સ્તોતો નથી. આમ ગુપ્તકાળમાં પછી જૈન એ જાણીતો ધર્મ હતો તે વાત તો ઉપરાંત અર્થથી સ્પષ્ટ છે અને જૈન તથા બૌદ્ધ શિક્ષાલેખોના સમૂહ અને ગુપ્તકાળોના જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મપ્રતિના આધારથી જણાય છે કે તે કનુસિદ્ધિમાં તથ્ય છે.^૨

હવે એક વાત વિચારવાની રહે છે અને તે એ કે ઈ. સ. પાંચમી સદીની અંતમાં વહીલી વચનો ઉદ્ભવ, વહીલી વચનો ઉદ્ભવ થયે પછે જયે દોહલેકાના ગુપ્ત અમલના અત્યારે એકવર્ષી થયે છે. કુમારગુપ્ત ૧લાનું મૃત્યુ કે ૭ ઈ. સ. ૪૫૫ માં હોવાનું ચોક્કસ છેલી શકાય ત્યારથી તે અમાલ્યની પાલી શકે થઈ અને કુમારગુપ્ત બીજાના કાળમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો એકલ અત અંગે.^૩

સૈન્યદ્વિપકરણની પૂર્વમાં આવેલ વહીલીમાં આ નવો વચ કે જે ઈ. સ. ૭૭૦ મુખી અન્યો તે વહીલીને કેઈ પરદેશી સમ્યની મેટકે ભવિતાનું^૪ સરહાર સદાઈ શન હશે.

1. Assuming the correctness of Hün's account it may be suggested that Deva Gupta was the name of the Málava king. The latter certainly was the chief foe, and the conqueror of his kingdom is stated by the further statement of Hün that Bhāndu, who had accompanied Rajavardhana, brought the booty from Málava to Harsha when the latter had reached the territory of Kumbha Bhaskaravarma on his expedition of revenge against the King Gauda. I may add that the word Málava need not refer here or in the other passages of the *Harshacharita* to the Málava in Central India. There is another Málava in the Punjab, much nearer to Thanesar which may be meant. —Bühler *op. cit.*, p. 70. Cf. Mackenzie (*Radhakumud*), *op. cit.* pp. 25, 26 ff.

2. Smith, *op. cit.*, pp. 318, 320

3. *Ibid.*, p. 345 the power of the Guptas continued to wane, and deprived of possessions and powers, at the end of the sixth century A. D., they died out. —Wilberforce-Bell, *The History of Kashi*, p. 37

4. Smith, *op. cit.*, p. 332 Meanwhile, about the year A. D. 470, the history of Saurashtra again underwent change. In this year Bhānu Gupta died, and the barda state that at the time one Bhāndu, of the Maurya class, was Commander in Chief of the army. This man came to Saurashtra and, having declared his independence, established a dynasty which lasted for nearly 300 years. —Wilberforce-Bell, *op. cit.* and *loc. cit.* Cf. Barnett, *op. cit.*, p. 49

તેને ચાર પુત્રો હતા કે જે બધા કેપ્ટન વિજયાર્જુન-જેલ અને બીજાઓની નામતપ્તી સુબળ વડીલી જાજાઓની બાંધીમાં ગણાય છે. તેમાંના મુવસેન ૧ હો કે હોનો કમંઠ શાયે છે તે આ વચ્ચે સ્થાપકનો ત્રીજો પુત્ર હોવો ભોંધ્યો.^૧ તેનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે હૈનસમ્રાટના આશ્રય દેવર્ધિગણિનો તે સમકક્ષીન હતો કે હોમનાથી ઉત્તર દ્વિકુસ્તાનમાં સ્થિતિનો લેખનકાળ શરૂ થાય છે. આ ઉપરાંત સિમ્મ જાત્રી આપે છે કે “વડીલીના પહેલા જાજાઓ સ્વતંત્ર ન હતા અને તેઓ નિમ્નશય હૂંચોને ખંડથી આપતા હતા.”^૨ આમ મુવસેન પદ્મ હૂંચોનો ખાંધો સભા હોવો ભોંધ્યો કેમકે શાંતિનિશ અને બીજાઓએ તેનો અમલ ઈ. સ. ૫૨૬ માં પૂરો થતો દર્શાવ્યો છે.^૩ સિમ્મ અને વિજયાર્જુન-જેલના આધારે સટાર્ક ઈ. સ. ૪૬૦ લગભગમાં આ વંશ સ્થાપ્યો, તે પછી આ વારીખ સાચી ઠરે છે.^૪ સટાર્ક અને મુવસેન વચ્ચે જે બાંધકોઓ રાજ્ય કર્યું તેમનો જન્મકાળ હો હોવો ભોંધ્યો અને આમ મુવસેન ૧ હો ઈ. સ. ૫૨૬ લગભગમાં બાંધીને બેઠો હો વડીલી વંશનો સાતમો સભ્ય મુવસેન બીજો ઈ. સ. ૫૬૬ માં બાંધીને બેઠો હતો તે પદ્મ આ વારનો ટેકો આપે છે.^૫

વડીલીપતિ મુવસેનના આશ્રય નીચે મળેલ હૈન સમ્રાટના નિર્દેશ હો પછીના પ્રકરણમાં કર્યું બહોં તે કોટલો ઉલ્લેખ બસ છે કે હૈન શાસીય અને બીજા સંકલિત આ અસ્થામાં લખવામાં આવ્યું અને હૈન ઇતિહાસના સમુદાયસ્થાપકનો અંત આ થો. હૈન ઇતિહાસના આ મહત્ત્વના બનાવનો સંબંધ સાક્ષ્ય સાથે છે તે ખસ આગમનું છે. આ સમય દરમિયાન હોનો દ્વિકુસ્તાનના સમ્રાટના શાસનમાં રાજ્ય હો તેની તે ના પાડી શકાય તેમ નથી. હું સહા પછી હૈન સમ્રાટને લગતા શિલાલેખોની સંખ્યા વધી વધી ગઈ હતી.

1 Cf. Walbarkere-Bell, *op. cit.* pp. 28-30. Barnett, *op. cit.*, pp. 40-51.

2 Smith *op. cit.* and *loc. cit.* This dynasty was at first subordinate to the Guptas and then to the Hephthalites, and later became independent. —Barnett, *op. cit.* p. 40.

3 Dhruvasena I, Mestaka, king of Vallabhi, was reigning A.D. 525-540 —Barnett, *op. cit.* p. 50. Now as King Dhruvasena I of Vallabhi is supposed to have succeeded to the throne in 525 —Chapman, *Uttar-Bihar and the Shilahara*, Int. p. 16. This date of the learned scholar is based on the date of Mahāvīra's Nirvāṇa in 467 and on 508 as the date of the redaction of the Jaina canon. The other date for the redaction of the canon is A. D. 501, and, counting upon that, the date of the council comes to A. D. 514 Cf. Jacobs, *Kaśya-Sutra*, Int. p. 15. Farquhar *Religious Literature of India*, p. 105. The difference between these two dates is based on the ground, that in 500 A. the Jaina canon was put in definite form and in 505 *Kaśya-Sutra* was read before the Śaṅkha, under the patronage of Dhruvasena I in Kausāmbhī. *સમ્રાટશિવદેવર્ધિના સમયના મુવસેન દ્વિકુસ્તાનના સમ્રાટશિવદેવર્ધિના સમયના પદ્મજેલો* — *Kaśya-Sutra, Saket-Bell-Tell*, vol. 140, 136. For the two dates of 500 A. D. and 505 see also Jacobs, *S. B. E.* xxxi, p. 270.

4 Cf. Smith, *op. cit.* and *loc. cit.* Walbarkere-Bell, *op. cit.* p. 35.

5 Cf. *ibid.* p. 39. Dhruvasena II was reigning 571-580 —Barnett, *op. cit.* p. 51.

ગ્રામ સમાજના આ પછી ફિઝની મુસાફરી કરનાર જુઓન્ટએ જૈનધર્મ વિષે અને તેની
પણ હદ બહાર ફેલાયેલા નિકાળો હતા.^૧ જૈનધર્મના મૂળધર્મ આવી વિસ્તૃત હદીકતો મેળ-
વવી સ્વપ્ન તો છે. પરંતુ તે આખડી હદબહારનો વિષય છે. ઉપર નોંધેલ વિગતો તેમ છતાં
ટેકા આપે છે કે જોશોબી જુદા અને સ્વતંત્ર જોવા જાનતાના ધાર્મિક સમાજ તરીકે જૈનોનું
અસ્તિત્વ જૈન પદપણ અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ખજ-
ણેકા સુધી હતું અને તે પ્રમાણેમ કેટલાક જોવા પણ છે કે જે જૈન કલકયાના હેવાણેમ
ઉદભવતી શંકાઓને પણ નિશ્ચય કરે છે.

1. Filsen-Tsang's note on the appearance of the Magesroche or Dugroche in Klapthel points to the fact that they had, in the north-west at least, spread their nomadic activity beyond the borders of India. —*Editor Indian Sect of the Journal*, pp. 3-4, n. 4, Beal, op. cit. I, p. 63

પ્રકરણ ૭

ઉત્તર દિદનું જૈન સાહિત્ય

જોનાં પોતાના વિશાળ સાહિત્યક્ષેત્રમાં સર્વકાળે પ્રગતિ સાધી છે. “જાન સહિત્ય અત્યંત વિશિષ્ટ અને સ્વતંત્ર છે. હિંદી તથા મૂળાપીય પુસ્તકોમાં સહિત્યલિખિત હોય તેવો પ્રતિજ્ઞાને મળે. મોટા નામક ખાતે છે, જેને હાલુસુધી કાંઈપણ ઉપયોગ થયો નથી.”^૧ હોય પ્રત્યક્ષતાથી મળે અને સાધુવર્ગના હતા કે જેઓ આતુર્માંસ હસમિયાન વિહાર કરી શકતા ન હોવાથી જા સમયનો ઉપયોગ સહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં કરતા હતા. તેઓને મળે ખડે સાધુવર્ગના હોવાથી જોની છાયા સહિત્યમાં જણાય છે. જાણીય અને જોઈ સહિત્યની માફક ધાર્મિક લિપિમાં જ તેની મર્યાદા પર્વાત થાય છે. ઉદાહરણ દર્શનશાસ્ત્ર, સાધુપુરોની દત્તકથાઓ, ધાર્મિક સ્તોત્રો અને વીરકથાની સ્તુતિ આદિ તેના મુખ્ય વિષયો છે. વિજ્ઞાન, કાવ્ય, નાટક અગ્રૂ કે શિલાલેખ આદિ નિર્મો પૂર્વક હોવા છતાં જો હરેકમ ધાર્મિક વાતાવરણ મુંબા કરે છે.

જોન ઇતિહાસના જે કાળનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે જૈન સહિત્યના વાચના ખેલાનો સમય છે. દેવર્ધિજીએ જોઈ અપેક્ષિતે સમા શોધી છે અને તેઓ જૈન સહિત્યમાં સિદ્ધાંત તરીકે બહુતા અધીને પુસ્તકોમાં કરીને જા અપેક્ષિત કાળનો અવ લાવે છે. તેમ છતાં મમતા અન્યામનો પ્રત્યક્ષિક આસ્થ કરતાં અણુવણુ જોઈને કે જા અમુક સહિત્યમાં વિવિધ વિષયોની અર્થા છે. “પ્રથમ તે સિદ્ધાંત અને તેના પર લખાપેટી વીકાઓને વિશાળ મમતા છે અને વધારામાં પૈરાનિક સહિત્ય પણ અનેકવિધ છે. જેનેઓ સિદ્ધાંત, અથા અને દર્શનશાસ્ત્ર આદિ શાખાઓમાં વિશિષ્ટ પદ્ધતિ ખીલવી છે અને જાણીય વિજ્ઞાનના જામ્ય વિષયોમાં આજણ સફળ થયા છે. તેઓએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત લખના ન્યાકરણો અને શબ્દકોષો રચ્યા છે. શુભસતી વાચના પણ મોટા ન્યાકરણો અને શબ્દકોષો ઉપરના કાશી લખાનો જોઈ કેલ છે. કાવ્ય અને છંદ તેમજ નીતિ ઉપર અનુપમ જૈન ગ્રંથો મળી આવે છે. નીતિના બે વિષયો છે. સ્વામીતિ-સર્વદારી પ્રત્યેની મીમંસા અને અમ્યાનનીતિ-જીવનના વર્તન માટેના સામાન્ય નિર્મો, સ્વાધ્યયોની કેવલગ્રી માટે જૈન લોકોએ હાથી, ઘોડા, વઘ, શામ્યા અને શૂંઝાસમ આદિ વિષયોના પણ ગ્રંથો લખ્યા છે અને સામાન્ય પ્રજાઓના ઉપયોગ માટે તેઓએ અણુગરી થા અમકાર, અપેક્ષિત, શુકન, અપગુલન વિદ્યા અને મંત્રનાં વિદ્યા આદિ વિષયો અર્થા છે.

૪ સમવાય

૫. વિષાદપત્તિ (વ્યાઘ્રપત્તિ), જેને ભગવતી પણ કહે છે

૬ નાવાધમકહ્યાઓ (નાવાધર્મકથા)

૭ ઉવાસગદ્યાઓ (ઉવાસકથા).

૮ અંતઃપદ્યાઓ (અંતઃપદકથા).

૯ અલુપ્તરોવવાર્ધક્યાઓ (અલુપ્તરોવવાર્ધકથા).

૧૦ પદ્ધતિપદ્યાઓ (પદ્ધતિપદકથા).

૧૧ વિવાગમુષ (વિવાગમુષ).

૧૨. કિટિયાય (કિટિયાય), આને અસ્તિત્વમાં નથી.

૩. બાર ઉપા : (બાર અંગના અનુક્રમ મુજબ)

૧ એવવાયિક (એવવાયિક)

૨ રાજપસેનાયિક (રાજપસેનાયિક)

૩. છવાયિકમ.

૪ પત્તવયા (પત્તવયા).

૫. સૂત્રિયપત્તિ (સૂત્રિયપત્તિ).

૬. અસૂત્રિયપત્તિ (અસૂત્રિયપત્તિ).

૭. અકપત્તિ (અકપત્તિ).

૮ નિરભાવસિયા (નિરભાવસિકા).

૯. કપવર્ધક્યાઓ (કપવર્ધક્યાઓ).

૧૦ પ્રુપ્તિયાઓ (પ્રુપ્તિયાઓ).

૧૧ પ્રુપ્તિયાઓ (પ્રુપ્તિયાઓ).

૧૨. વર્ધક્યાઓ (વર્ધક્યાઓ).

૪. દસ પચાસ ના મહાકાવ્યો :

૧. અર્ધકાવ્ય (અર્ધકાવ્ય)

૨. આર્ધકાવ્યકાવ્ય (આર્ધકાવ્યકાવ્ય).

૩. ભારતપરિકા (ભારતપરિકા).

૪ સંધાર (સંધાર).

૫. તકસ વેષાસિય (તકસવેષાસિકા).

૬. અર્ધવિજય (અર્ધવિજય).

૭. રેવિન્દ્રવેશ (રેવિન્દ્રવેશ).

૮. અર્ધવિજય (અર્ધવિજય).

૯. મહાપદ્યકાવ્ય (મહાપદ્યકાવ્ય).

૧૦. વીરકાવ્ય (વીરકાવ્ય)

છે. વિગ્રમશેની મન્યતા કે લ્લોના સિદ્ધાંત તરીકે ? શું છે તે તેના મૂળપાત્ર નથી, તેનું મૂળ આ છે. ત્રવેલબર મન્યતાના ઠાણોનો વિચાર કરતાં વિગ્રમશેની આ દાકથા પથા નિનાની છે એ હવે પાની કરી એક વાર તથાસીશું.

તેમ છતાં આ મુદ્દા પર આવતા પહેલાં લેન્ડર્મના અનિશ્ચયના પુરવેણા સમગ્ર શ્રીરવિમલિનિયા નેતૃત્વ નીચે સુચનાના વહીવીઓ ઇ. સ. ની છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં મળેલી બીજી ખસ્તિનો નિર્દેશ કરીએ. મગધની પહેલી સભા પછી કલગ લ્લો ત્રવેલબરના મિત્ર-તંત્રીમાં ગેરબંધવસ્થા વધતી ગઈ અને તેનો વિચિત્ર થવાનો પ્રયત્ન લ્લો થયો. આ કારણે આગળ એક સભા તેમ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૮૦ કે ૬૬૩ થી મહાન લેન્ડર્મના દેવચિ-ગણિ ક્રમશઃક્રમણે લેખી મળેલા અભ્યાસે સિદ્ધાંત વિચિત્ર થવાનો કાલ લગુવાથી વહીવીમાં બીજી મહાન ખસ્તિ મળાથી.” તે દશમિયાન બારમું સમય કે લેખના પૂર્વોના સમાવેશ થયેલા હોય તે વિચિત્ર ગણ્યું હતું અને એ કંઈ જાકી શું હતું તેને લેખી આધારના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યું. આમ દેવચિગણિના ઠાણમાં બની લેખી મળેલા તથા દ્વલકથાના આધારે જનિત શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોની સભા મળીને બેઠકો. આજના પણ અભ્યાસીઓ માને છે તેમ શાસ્ત્રક્રિત કહી શકાય કે સિદ્ધાંતનું મગધ બાદશાહ્યના એ બાલે અસ્તિત્વમાં છે તે મુવસેન કે લેખના આગળ નીચે આ સભા મળી હતી તેમના સમયનું છે.

વિગ્રમર દાકથા અનુસાર મગધના લેખણ દુકાગના કારણે લેન્ડર્મ સિદ્ધાંતનો વસ્તવ વિચિત્ર થયો એવા કોઈક હેવાલનો કેલ્ પુરાવો નથી. આગળ વધતી પહેલાં એક નેધ લેવાની જરૂર છે કે મહાવીરના પહેલાં શિષ્યો અંધા તથા પૂર્વો બહુવા હતા તેનો સ્વીકાર વિગ્રમરે પણ કરે છે. “ત્રવેલબરની મહાક વિગ્રમરે પણ દ્વારનામીનું બહુમતન વે કરે છે.” હવે એ સાબીત કરવાનું રહે છે કે મૂળ સિદ્ધાંત સ્થાને મળે તથા પામ્યો ન હોય. આવે લેખી પુરાવો એ મધુરના શિલાલેખો છે. આગળ વિગ્રમરે કંઈ સુચન, આ શિલાલેખોમાં આજના કુટો અને શાળાઓ સિદ્ધાંતમંદા નથી સ્થાયે મળતા આવે છે, “કે એ શ્રેણીને વિગ્રમરે પાઠ્યના અને અનાચરકે બહુર કરે છે,

1 For the famous in Magadha, see: see Charpentier, *op. cit.* pp. 11-15. Wastern, *op. cit.* and *loc. cit.*

2 Charpentier, *op. cit.* p. 15. Cf. Wastern, *op. cit.* pp. 103-104. Jacobi, *S. B. E.*, xix. Int., pp. xxxv. xxxvi. According to another tradition the *Siddhanta* was recited at the hands of *sooni* in Mathura under the *Shankhikarya*. —Weber *I. A.*, xvii., p. 292.

3 *Pāṇini sūtraśāstraṁ śikṣāṇuśāstraṁ ca śāstraśāstraṁ* *et cetera* —Jacobi *Kapla Sūtra*, p. 117. Cf. Wastern, *op. cit.* p. 104. For the work done and the exact method adopted by the redactors of this canon see Charpentier *op. cit.* pp. 16 ff. To provide every teacher, or at least *Upanya* with copies of the sacred books, Deradhyakara must have issued large editions of the *Siddhanta*. —Jacobi, *S. B. E.* xix. Int., p. xxxvii.

4 Cf. Bohts, *I. A.*, vii. p. 19. However we are told by the *Śvetāmbaras*, as well as the *Devadharas*, that besides the *Agas* there existed other and probably older works, called *Pāṇini* of which there were originally fourteen. —Jacobi, *op. cit.* Int., p. xlv.

ને કે તેઓ તેનો કેટલોક અંગે ઉપયોગ કરતા તે દેખાય છે”^૧ આ ઉપરાંત મહાવીરની હતકથા આ શ્રંધામાં દેખાય છે તે જ રીતે મયુરના શિક્ષકકામમ્ આલેખેલી છે અને જૈન સાધુઓને વાચક^૨—ઉપદેશકના નામે યોગબાવેલા છે. ડૉ. ચિટ્લેન્ડના મતે આ પાછાની વિષ્ણુ ઇ. સ. પહેલા જૈનોના પવિત્ર શ્રંધા અસ્તિત્વમા હોવા બેકએ તેનો લેખી પુરાવો પૂરો પાડે છે^૩ આ ઉપરાંત આગળ બેક^૪ ગયા તેમ અપ્પલક તરીકે જૈનસાધુઓ નામ વિદ્યારી રાકે છે એમ પ્રવેશબર શ્રંધામાં જણાય છે. આ પૂરવાર કહે છે કે મૂળ શ્રંધામાં મનમમ્મા શેષાર કરવાની કેઈએ હિમત કરી નથી અને તે વાસ્તામાં તેમ હતા તેમ આપવામાં આન્યા છે. અંતર્માં જૈન હતકથાના તથ્યનો સાબૂત પુરાવો એ છે કે ધર્મી ઉપયોગી વિગતોમાં તે બરાબર લુચ્છ હતકથાઓને મળતી આવે છે.

કે/લાકે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે શાસ્ત્રના ખાસ અમલના ભાગેમાં શ્રીકે અંગેગને લખતા વિચારોનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી એ વાતની યોગ્યતા સાબીતી મળે છે કે છેવટે ઇ. સ. પહેલી શતબ્દિથી તે શાસ્ત્રો અન્યથા રહ્યા હોવા બેકએ^૫ “ આ ઉપરાંત તેમાંના હંદ ઉપસ્થી ચાકોળી જેવા બારીકે અવલોકનકર તથા હિંદી હંદ-શાસ્ત્રના નિષ્ણતને પણ તેમજ લાગે છે કારણ કે સામાન્યતઃ આ સિદ્ધાંતશ્રંધામાં જપતયેલ ચૈત્યસ્થિ, ત્રિપુલ અને આર્યા, પક્ષી સિદ્ધાંતશ્રંધામાં છે. કસ્તું ચિત્રિત છે; બધે તે લક્ષિતવિસ્તાર અને ઉત્તર હિંદના અન્ય લુદ્ધશ્રંધા કરતાં દેખીતી રીતે જૂના છે. આ આધારસ્ભૂત પુરાવા પરથી ચાકોળી એ અનુમાનપર આન્યા કે સિદ્ધાંતનો મુખ્ય તથા અમલનો પ્રાચીન ભાગ ઇ. સ. પહેલા લેકા અને ત્રિપિકની વચ્ચે અર્ધાંત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઇ. સ. ૨૦૦ દરમિયાન સ્થાયેલ હોવા બેકએ અને હું પણ આ અનુમાન પ્રમાણિત મનું છું.”^૬

આ ઉપરાંત આગળ સિદ્ધાંતમાં છૂટાકાટના ઘણા ફેરફારો છે કે જે જૈનસિદ્ધાંતનો તાત્કાલિક નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. આવા ફેરફારો વિચાર ક્ષેત્રબદ્ધનો છે પણ અહીં મત્ર બેકે હાંતવ લઈએ કે જે તે સામગ્રી અર્થાં માટે સ્પષ્ટ છે. ડૉ. ચર્પેન્ટિયરના શબ્દોમાં “ બીજા ઉપામ સુધપસેનુકલ્પ કે જેના લીલનિર્માણના પાયાસિમુત સાથેના સ્પષ્ટ સંબંધનો વિચાર પ્રો. લેખમને કર્યો છે તેમ બેકે સ્થાને બેવી નેમ છે કે કેઈ

1. Charpentier *op cit* loc. p. 11. Cf Bühler *op. and loc. cit.*

2. શાસ્ત્રના અર્થરસિચલ —Bühler *B. L. I. Ind. No. III, p. 382* Cf *ibid* loc. Nos. IV VII, etc. pp. 383-386.

3. Cf Winternitz *op. and loc. cit.*

4. Cf Charpentier *op cit* loc. p. 28. But an argument of more weight is the fact that in the *Siddhanta* we find no traces of Greek astronomy. In fact the Jaina astronomy is a system of incredible absurdity which could have been impossible if its author had had the least knowledge of the Greek science. As the latter appears to have been introduced in India about the third or the fourth century A.D. it follows that the sacred books of the Jains were composed before that time. —Jacobi, *op cit* loc. p. xi.

5. Charpentier, *op. cit.*, loc. pp. 25-26. Jacobi, *op. cit.*, loc. pp. xii B.

બ્રાહ્મણે અમુક ગુન્હો કર્યો હોય તે તેને ડામ દેવામાં આવતો-શુનક (કૃત્ત) કે મુદિલની પ્રતિમૃતિ તેના કપડાં છાપવામાં આવતી. આ કટિક્ષ્ણા પૃ ૨૨૦ સાથે જોખરેલું છે કે જે લખે છે કે આર ચિન્હો વાપરનાં ચોરી મોટે કુતરાનું, છવળથ મોટે ભાનું, મનુષ્યથ મોટે (કર્બ) અથવા પિનાના થનું અને ઘડું પીનાસ મોટે મધ્યવચ્ચ ચિન્હ વાપરતું. પણ આવો નિયમ મનુ અને પછીના ટાપ્પા શ્રેયોમ્મ નથી અને તેમાં બ્રાહ્મણોને સારીરિક શિક્ષણી પર અડધા છે. આ સિવાય કટિક્ષ્ણ પછી તરત બંધ થયે હોવો એકાગ્ર અને 'તેન શ્રેયોમ્મ આ વિરે ઉચ્છેષ્ણ હોવાથી અનુમાન એ નીકળે છે કે આ જૈન મૂળ શ્રેયો વીર્ણ કર્મક્રમનો કસ્ટ પહેલાંના અને કટિક્ષ્ણની નજીકના ઠાગના હોવા એકાગ્ર."¹

આ બધા પછી એક વાત યોગ્ય છે કે પ્રવેશાવસ્થા હાલના સિદ્ધાંતશ્રેય પાછળ નથી અને તે બંધા કેટલીક વસ્તુઓ વધારા સહિત હોવા છતાં મૂળશ્રેય પછી લખાયેલા છે. આ મૂળ શ્રેયોની પારીખનો સવાજ રમણ પહેલું મુસલમાનો છે. તેમ છતાં આ શ્રેયોનો આધાર મુખ્યત્વે પાટલીપુત્રની સભાપર નિર્ભર છે જેમ કેહેવામાં કાંઈ જોડું નથી. એ કે કેટલાક બંધિતગત શાળાઓમાં તે તેથી વધુ પહેલાંના સમય છે.² આજે હવે દૂકર્મ સિદ્ધાંતના નિયમો પર ઉપરક હિંદુ કરી એ દરેકના આવસ્થક મુદાઓ વચ્ચે તેનો નવરસ નેત્રીએ.

કમાનુસાર પ્રથમ સ્થાન ચૌદ પૂર્વોત્ત છે તે સિદ્ધાંતનો પ્રાચીનતમ નિશાન છે અને પ્રવેશાવસ્થા પછી તેને હિંદિવાક નામના બારમા અંકની સૂચિ નિચેજ અચેતું માને છે. અથવા આ જૂનાં શ્રેયો આંત્ર સહિત્વથી સ્વતંત્ર રીતે બુદ્ધ ન દસી શક્યા ત્યારે તેનો સમાવેશ હિંદિવાદ્ય દેશમાં આ થો હતો. આગળ એક જગ તેમ પૂર્વેના ઉપરેશ મહાવીરે કર્યો હતો અથવા તેમના શિષ્ય અણુપરેએ આગાની સ્થાપા કરી હતી. રો. શાર્ફનિધર કહે છે કે આ હવેકયા વીધિકર માનની કાંઈ વરીકે અવગણના કરે છે અને સિદ્ધાંતના મૂળ શ્રેયોને મહાવીર સૂચે માથી રીતે ભેદ છે. સિદ્ધાંતોને મુખ્ય ભાગ મહાવીર અને તેમના નિકટવર્તી વાસ્તવિકામ ઉત્પન્ન થયે એ વાત નિષ્કર્ષનીય લાગે છે."³

પૂર્વે પછી બીજું સ્થાન એનાનું છે તેના દરેક નિશાનની લાક્ષણિકતા એ છે કે તે દરેક એક બીલા સાથે જોડાયેલો અથો મેંબધ જણાવે છે. જરૂર અંકમંત્રનું પહેલું આચાર્ય કે આચાર્ય સેવક જણાય છે કે તે ગદ્ય તથા પદ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો પ્રાચીનતમ સિદ્ધાંત છે, કે જ્યાં અન્યપુના આચાર્યોનું કર્તૃત્વ છે તેના એ નિશાન વા અનુક્રમ છે જે વિષયની

1 Charpentier, op. cit., lat., p. 31

2 I do not recollect that the principal sacred scriptures represent even in their present shape the actual canon fixed at the council of Pataliputra. —Ed. C. Jacobs, op. cit., lat., pp. lx, xl.

3 Charpentier, op. cit. lat., pp. 11 12

4 C. Winternitz, op. cit. p. 26. Deussen, op. cit., p. 108. Weber, op. cit. p. 342. I am of opinion that the first book of the *Āśvaghosha* and *Śākyasūtra* may be reckoned among the most ancient parts of the *Sūtras*. —Jacobs, op. cit., lat., p. xli.

અર્થા તથા પદ્ધતિમા જુદા પડે છે. તેમના પહેલો વિભાગ અસ્તિત્વ ધરાવતા સાહિત્યમાં પ્રાચીનતામ નહિ તો પણ પ્રાચીન હોવાની છાપ પાડે છે. મૂત્રકૃત્તાગ અને સિદ્ધાવના બીજા મૂળ કંથેલી માફક આચારાચર્ય મોગા પેરેશાદેને અને પણ જિ જેમિ (જિ કામિ) “હું આમ ઠહું છું” આ શબ્દો આપે છે અને તે પદ્ધતિ અનુસરણમાં મહાત્મીના શિષ્ય સુધર્માનું સ્થાન છે. અર્ધવિભાગ આ પ્રમાણે શરુ થાય છે: ગુરુ મે માત્મમ! તવ મમ્મવા એ જન્મામ્ (હે આમુષ્મન! મેં સામજ્યું છે કે તે જન્મવેતો આમ ઠહું છે)’ મહાત્મીના ઉદ્ધારોને આ અનુવાદ સુધર્માએ પોતાના શિષ્ય જન્મને સંબોધીને કહ્યો છે.

ધર્મકથા, અગ્નિ (કાલ), ન્યય અને અલ્પકરણ એ શાસ્ત્રોના ચાર અનુવોગ પૈકી માત્ર એકનું આચારાચર્ય મૂત્રમ વલુન છે. તેમાંનો ઉપદેશ સમજાવી અને નિષ્પક્ષપાતી અવાજે આપેલ આધ્યત્મિક શુભની અસીર ચેતવણીરૂપ છે; તે સૂત્રને એક વિશ્વામ દાસીએ

“મૂત્ર, વતમ્મન અને જીવિયાના અર્થો અને જન્મવેતો વધ્ય આમ જ કહે છે જાહે છે, જણાવે છે સમજાવે છે કે જાણવ જાણોજાણ હેતુ, અસ્તિત્વ ધરાવના, છપન વીતવાવા ચેતનામ્ પ્રાચીઓને મારી નાખવા નહિ, તેમની આમે હિંમત રીતે વર્તવું નહિ, તેમને ગ્રાગ ન દેવી, પીડા ન આપવી તથા તેમને હાલી કાલવા નહિ

“આ શુદ્ધ, અપ્રતિમ અને શાશ્વત નિયમ સંચારનુ સ્વરૂપ બાલકુલાર દાની પુરુષોએ પ્રકૃપેલો છે. આ નિયમ અદ્વલ કંઠીને કેલ્એ તે છૂપવો નહિ કે તેને તણ દેવો નહિ, માથી રીતે એ નિયમનું સ્વરૂપ સમજનારે ઈંદ્રિયોના નિયમે પ્રતિ ઉદ્ધતીન બાલ કેગવો એએ અને સાચરિકે હેતુથી કલ્પિય ન કરવું એલ્એ. જેઓ સચ્ચરિક સુખમાં છુપ્પ બને છે તેઓ વાત્તવાર જન્મ મરણ કરે છે. દલાથી અપ્રમાદી સ્ત્રી સવ કિવસ તું પ્રભાન કરુ, નિતંતર તારી જુલિ સમતોલ રાખી એટલું એતો સ્ત્રે કે મોક્ષ પ્રમાણથી દૂર રહે છે એ તુ પ્રમચ્ચરિક બનીશ તો તુ છતીશ આમ હું કહું છું.”

બીજું જોન મૂત્રમદ્યગ આ સૂત્રકૃત્તાગ દાન્યમ્ દાર્શનિક અર્થા કરે છે અને ઉવટે કિષાવાદ અધિકિષાવાદ, વૈનચિક અને અપ્સાનવાદ આમે પ્રત્યુત્તર આપે છે. આ સૂત્રને હેતુ બાદ આખુઓને નાગિક સિદ્ધાન્ત સ્ત્રેહ બસ તથા લાક્ષ્યની ચેતવણી આપી તેથી બનાવી પોતાના સિદ્ધાન્તમ્ ૧૬ કરી તેમને મોતી દોરી જનારો છે. આના પણ પ્રથમ અંગની માફક જ વિશ્વામ છે અને ચોકોની તથા અન્ય વિદ્વાનોના મતે સિદ્ધાન્તના પ્રાચીનતામ અક્ષમાં આનું સ્થાન પ્રથમ છે. જુદાસાહિત્યની માફક આ ગદ્ય અને

1. Cf Weber, op. cit., p. 340. Jacobl, op. cit. pp. 1, 3. Vaidya (P. L.), *Singhavadana*, pp. 65, 66.

2. અનુવોધ: વત્તારી દાર્શનિક—વરવર્મદાન્યુચારનાતિ ઉપત્તમચેતિ સુગમનાગ વિનયે જુરોમે લે કમી વરતા ૦—*Amalaka-Sutra*, p. 293.

3. Jacobl, op. cit., pp. 36-37.

4. Cf Vaidya (P. L.), op. cit., pp. 3-11.

5. Cf Jacobl, op. cit., loc. p. 25. Winternitz, op. cit., p. 297.

બ્રાહ્મણે અમુક ગુનેહો કર્યો હોય તે તેને ક્ષમ દેવામાં આવતો—શુનક (કૃતસ) કે મુષિકની પ્રતિભૂતિ તેના કષાણે જાપવામાં આવતી. આ કૌટિલ્યના પૃ. ૨૨૦ સાથે બંધાયેલું છે કે ને હોય છે કે ચાર સિંહો વાપરવાં થોડી માટે હૃતશનુ, જીવવધ માટે જનનુ, મનુષ્યવધ માટે (કર્ણવ) મધ્ય પિન્દાના ધનુ અને હાડ પીનાર માટે મધ્યવધ વિન્દા વધરતું પણ આવે નિજમ મનુ અને પશુના કાષ્ઠા શ્રેણીમાં નથી અને તેમાં બ્રાહ્મણને શારીરિક શિક્ષાથી પર જવા છે. આ વિવાદ કૌટિલ્ય પછી તરત જાંબ થયો હોવો જોઈએ અને હૈન શ્રેણીમાં આ વિષે ઉચ્ચેષ્ટ હોવાથી અનુમાન એ નીકળે છે કે આ જોન મૂળ શ્રેણી બીજા ધર્મશાસ્ત્રો કરતાં પહેલાંના અને કૌટિલ્યની નજીકના કાળના હોવા જોઈએ.¹

આ બધા પછી એક વાત યોક્ષ્ય છે કે પ્રવેશાવસ્થા કાલના સિદ્ધાંતએ પાછળ નથી અને તે બધા કેટલીક જગ્યાએ વધારા થતાં સંક્રિત હોવા છતાં મૂળભૂત પરથી લખાયેલા છે. આ મૂળ શ્રેણીની તારીખનો સ્વાદ્ય સ્વપ્રકાર પરંતુ હાંસ્યકર્ષો છે. તેમ છતાં આ શ્રેણીને આધાર મુખ્યત્વે પાટલીપુત્રની સભાપર નિર્ભર છે એમ કહેવામાં કંઈ જોડું નથી. એ કે કેટલાક જ્ઞકિતજ્ઞ જાણલાઓમાં તેથી પણ પહેલાંના સમય છે.² આપણે હવે દૂકર્મો સિદ્ધાંતના વિષયો પર ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિ કરી એ દરેકના આવશ્યક સુદાઓ અર્થો તેને સારથ નોંધીએ.

કેમનુસાર પ્રથમ સ્થળ બૌદ્ધ પૂર્વોત્તું છે. તે સિદ્ધાંતનો પ્રાચીનત્વ સિદ્ધાંત છે અને પ્રવેશાવસ્થા પણ તેને દક્ષિણક નામના બારમા અંગની સાથે સિદ્ધિ અર્થે માને છે. બધારે આ અર્થો શ્રેણી અંગ સાદ્વિત્તથી સ્વતંત્ર રીતે લુપ્ત ન હતી શક્યા ત્યારે તેનો સમાવેશ દક્ષિણાદ્ય કસ્થામાં આપ્યો હતો. આમળા એક અંગ તેમ પૂર્વેના ઉપદેશ મહાવીરે કર્યો હતો બધારે તંમના શિષ્ય અધ્યક્ષેએ અંગની સ્થળા કરી હતી. હૈ શાર્વૈન્તિકર કહે છે કે આ હલકેશ વીર્ધકર મુખ્યની કર્યા તરીકે અવગણ્ય કરે છે અને સિદ્ધાંતના મૂળ શ્રેણીને મહાવીર સાથે શ્રાવ્ય રીતે જોડે છે. સિદ્ધાંતનો મુખ્ય જગ મહાવીર અને તેમના નિકટવર્તી વારસોદ્ધાસ ઉત્પન્ન થયો એ વાત સિન્ધુનીય હોય છે.³

પૂર્વે પછી બીજું સ્થળ જોનાનું છે. તેના દરેક સિદ્ધાંતની લાક્ષણિકતા એ છે કે તે દરેક એક બીજા સાથે જોડાયેલો અંગી સંબંધ ધરાવે છે. બાર અંગમયનું પહેલું આચાર્ય કે આચાર્ય સેવક જણાય છે કે તે ગદ્ય વધા પદ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો પ્રાચીનત્વ સિદ્ધાંત અંગ છે, કે એમાં અન્યાયના આચાર્યનું વર્ણન છે. તેના બે વિભાગ આ સુતરકંપ છે એ વિષયની

1 Carpenter, *op. cit.* Int., p. 31.

2 I do not consider that the principal sacred scriptures represent even in their present shape the actual canon fixed at the council of Pataliputra.—*Book of Jacob*, *op. cit.* Int., pp. ix, xlii.

3 Carpenter *op. cit.* Int., pp. 11-12.

4 Cf. Winternitz, *op. cit.*, p. 306. Deussen *op. cit.* p. 103. Weber, *op. cit.* p. 342. I am of opinion that the first book of the *Śālistambas* and *Śālistambas* may be reckoned among the most ancient parts of the *Śālistambas*.—*Jacob*, *op. cit.* Int. p. xli.

પ્રથમું અર્થા સમગ્રતા જો જૈન સિદ્ધાંતમાં વધુ જાણવાનો પ્રવિત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધ છે જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેનું ધ્યાન અદ્વિતીય છે. પાશ્વ, મહાવીર અને તેમના સમસમી જોના સમયમાં પહેલાના પ્રકરણોમાં અનેક વાર આનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત જૈન માન્યતાની કેટલીક સુધ્ધાનો ઉલ્લેખ પણ આમાં છે. કેટકિ ઠેકાણે ઉપદેશરૂપે તેા કેટકિ ઠેકાણે દ્વતકથાના સ્વરૂપ (ખૈતિહાસિક શ્રવણ) રૂપે છે. આમાંની મુખ્ય દ્વતકથાઓ મહાવીરના પૂર્વાનુમાનીઓ, સમસમીઓ, પાશ્વ ના શિષ્યો તથા જેણે સમગ્રતાનું પરતું થતકે શેકયું છે તેવા સમસમ પ્રવલકો જગદિ અને ગેશ્વર મકખલિપુત્રની છે.^૧ તેમના શબ્દોમાં “આ બધી દ્વતકથાઓની હૃદયિકવ વિશ્વમાં લાગે છે. પરંતુ ખડું આ દ્વતકથાઓ મહાવીરના પિતાના જીવન સમયનો અનુભવનો પુત્રનો (કેમકે વારંવાર આમાંનું વર્ણન જુદા દ્વતકથાઓને મળતું આવે છે) પૂરું પાડે છે.”^૨

નાયકમમકથાઓ અર્થાત્ સિદ્ધાંતનું છતું જામ કર્મકથા આપણને જૈનોના વર્ણનાત્મક સાહિત્ય પ્રતિ દોરે છે. નૈતિક ઉદ્ધારણોના હેતુથી આ ઉપમેય વાતોના સમૂહ જાણ્યો છે અને હિંદી વાર્તા સાહિત્યની માફક જૈનકથા સાહિત્યે પણ તે હેતુ સિદ્ધ કર્યો છે જૈન બ્યાખ્યાનકાર કર્મદેશનાનો વિષય ગદ્ય કે પદ્યમાંથી ઉપાડીને પ્રતિ મહાવીરના સિદ્ધાંતના પ્રચાર માટે જાણેલા નામના વારીકે અનુયાયીઓને જોક વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ થયા ઠહી નાખ્યાં છે.

હિંદના મતે જૈન કર્મદેશનાનું આ સ્વરૂપ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જુદા બાળકોને મળતું છે જોમ નહિ પરંતુ તેનાથી અલિપ્ત છે. પૌર્ણભ સાહિત્યનો આ અભ્યાસી નોંધે છે કે હિંદી દશાનું લક્ષણિક સ્વરૂપ જો જૈન કથાઓ છે. જૈનોની કથા કહેવાની પદ્ધતિ જુદોની પદ્ધતિથી મુખ્ય મુદ્દામાં જુદી પડે છે. તેમજ મુખ્ય કથાઓ સૂત્રકાળના નહિ, પણ વલમજાન હોય છે. તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતો સીધી નહિ પણ આડકંઠારી રીતે ઉપદેશ છે અને આ વાર્તાઓમાં જાણી જાણી પાત્ર જન્મ ઠવવું પડતું નથી.”^૩

Geoplogia. The deals partly with the attacks which it was subjected to in the past, which it now experiences in the present and will experience in the future, partly with the devoted recognition which is its lot to meet with in these three periods, and concludes with the declaration of its certain existence for ever as long as we live, as long as we die, as long as we live. —That T this Weber states the following note. According to Abhayadevasuri attacks at the hands of Jamli, Goshthikarika, etc.—i.e. the representatives of the seven schools. —*Ibid.*, n. 65.

1. Cf. Weber, *op. cit.*, pp. 300-301. Of the legends which are added here, those of special interest which deal with predecessors or contemporaries of Mahavira, with the opinion of his heterodox opponents and with their conversion. —Weber, *I. A.*, xix, p. 64.

2. *Ibid.*, p. 65.

3. *Ibid.*, *op. cit.* p. 7.

4. *Ibid.*, p. 8.

પદમ છે અને તેમાં ઉપમાના અનેક દર્શાવે છે. હાજલા તરીકે “જેમ કે જેને શિકારી પશીઓ જેની પાસે પૂરવી વિકસિત નથી તેવા બચ્ચાઓને શિકારી નામ છે તેમ સિદ્ધત વિનાના મનુષ્યો નિમમથી અપરિપક્વ એવા બદલતોને લકરવી, ઘેંચી નામ છે.”^૧

મહાત્મીના પ્રતિપાર્થિ લુહ અને બન્ધ સમઘટક શુભો સામેના પ્રત્યુત્તરી સૂત્રબદ્ધ મંત્ર કામ છે. છતાં પણ વિન્ટરનિટના મતાનુસાર આ સૂત્રમંત્ર સંસાર અને કેમ વિષેના સિદ્ધિતા આ નસિકે મેલેથી કાઢી વિરોધ લુહા પડતા નથી. બૈદ્યમથોમાં પણ નીચેના ઘર્શનિક વિચાર મળે છે.

“મત્ર કું દુઃખ પામું કું જોમ નથી, દુનિયાના સર્વ પ્રાણી દુઃખ અનુભવે છે; કાલ પુરુષે આમ વિચાર કરવો અને જે કાલ દુઃખ આવી પડે તે અવિકેત્રી રહેતેથી લેખતું લેકંકો.”

સપુલકના માર્ગમાં અવર્તા અનેક કહી અને લાલચોને આમાં બદરીકે વિચાર કરેલો છે અને બાલકાધુને વીસ્તાપૂર્વક તે સર્વને સમજાવે કરવા વારંવાર સૂચવેલું છે. શીઓ પ્રતિની લાલચથી ચેતવા રહેવાની ખાસ સલાહ આપવામાં આવી છે. આવી ચેતવણી આપવા બધી મરી વખત કસ્ટરસને। તેને પાસ આજવામાં આવ્યો છે કે જે સમજ વાત વરણને વધારે સાચુ બનાવે છે. હાજલા તરીકે “શીઓ અંધારે પુરુષોને કુલ્મ બનાવે છે ત્યારે તેને અનેક કાર્યો માટે બેઠકલે છે. રીશીનો જૂથ ખેલવાનો પેચ લાવે, મુંઠર ફળ લાવે, શાકે બનાવવા માટે લાકેડં લાવે. માત્ર પચે મેંડી મૂકે, મારી પીકે કાઢે ... મારી રેષ હસેની રૂબી, વરેણું તથા વીણા આપે. શીપીઓ, કાંસડી તથા અગિયારું નાકું લાવે. અરિસો લાવે અને કાલકુ મારી પાસે મૂકે!”

બીજાં જે બંધો સ્થાનામ અને સમવાચામને સમજ વિચાર કરીએ. લુહોન અનુસાર નિકાવની માફક જોન આનામ સહિતના આ જે બંધો અનુભવા ખર્ચિકે વિષયો અનુક્રમે અર્થ છે સ્થાનામ ૧ થી ૧ મુખી અને સમવાચામ ૧ થી ૧૦૦ અને વળી ૧૦૦૦ ૦૦૦ મુખી.^૨ બંને આમિનાં વિષય બાબત કોટલું કે વિષયે બંધેલ બાજમ અમ દંડિવાદના વિષયની અનુક્રમણિકા સ્થાનામમાં છે અને તે ઉપક્રમત સાત નિન્દાના, તેના ઉપક્રમત અને તેમજ સ્થળ આદિ પણ તેમાં છે.^૩ સમવાચામના આરે અંમના વિષયની નોંધ ઉપસત બન ઇતિહાસ, હલકેશઓ તથા સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ અને નોંધ છે.^૪ સિદ્ધાંતના અમણિ સમૂહને વાસ્તવિક રીતે સમજવા માટેનો સપૂર્ણ અભ્યાસ આ જે અંતિમાં છે.

1 Cf. Jacobs, S.R.E. xiv p. 324

2 Cf. ibid. p. 351

3 Ibid. pp. 376, 377

4 Winternitz, op. cit. p. 308. Balvankar op. cit. loc. cit.

5 Cf. Winternitz op. cit. loc. cit. Weber, L.A., xviii p. 370.

6 Cf. Winternitz, op. cit. loc. cit. Weber op. cit. p. 377. To the detailed consideration of the 12 Ajas there is appended here, as in the *Alind*, passage on the entire *Dandoutgah*.

પ્રથમું અંગ ભગવતી એ જન સિદ્ધાન્તમાં વધુ અગત્યનો પવિત્ર મીલિક પ્રથમ છે. જોન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. પાશ્વ^૧ મહાત્મીર અને તેમના સમસમથી જોના સંબંધમાં પહેલાના પ્રકરણોમાં અનેક વાર જોના નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત જોન મન્યતાની કેટલીક જુઓનો ઉલ્લેખ પણ આમાં છે, કેટકિ કેટલાં ઉપદેશરૂપે તે કેટકિ કેટલાં જ્ઞાતકાના સપ્ત (ઐતિહાસિક સંચા) રૂપે છે. આમાંની મુખ્ય જ્ઞાતકાઓ મહાત્મીના પૂર્વાનુગામીઓ, સમસમથીઓ, પાશ્વ ના શિષ્યો તથા જેણે ભગવતીનું પદરત્ન શતકે શેકયું છે તેવા સ્પષ્ટાત્મ પ્રવર્તકો જમણિ અને જોસાત્ત મકળલિપુત્રની છે.^૨ વેલ્ડના શબ્દોમાં “આ બધી જ્ઞાતકાઓની હરીકત વિશ્વસ્ત લાગે છે. જ્યારે ખરું આ જ્ઞાતકાઓ મહાત્મીના પોતાના જીવન સમયનો અગત્યનો પુણ્યો (કેમકે વર્તમાન આમનું વર્તુલ જુદાં જ્ઞાતકાઓને મળતુ આવે છે) પૂરું પાડે છે.”^૩

નાથાધર્મમહાત્મ્યો અર્થાત્ સિદ્ધાન્તનું છું અમ ધર્મકથા આપણને જોનેના વર્ણના તમકે આકર્ષિત પ્રતિ હોય છે. મેલિથ ઉદ્ધરણોના હેતુથી આ ઉપરથી વર્તમાન સમુદ્ધ સ્થાનો છે અને પૂરી વાર્તા સાહિત્યની માફક જોનકથા સાહિત્યે પણ તે હેતુ સિદ્ધ કર્યો છે. જોન આજ્ઞાનકાર ધર્મકથાઓનો વિવેચક બન કે પદમાંથી ઉપાડીને પ્રતિ મહાત્મીના સિદ્ધાન્તના મત્તાર માટે અમીશ લાખા વાર્તિકે અનુવાદીઓને એક સ્મિત અને રસમય કથા ઠહી સ્પષ્ટ જાણે છે.

હરેલના મતે જોન ધર્મકથાના આ સ્વરૂપ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જુદાં જાગડોને મળતુ છે એમ નહિ પણ તેનાથી અલગિત છે. પૌર્ણીય સાહિત્યનો આ અભ્યાસી નોખે છે કે પૂરી કથાનું સાપ્તિક સ્વરૂપ જોન કથાનો છે. જોનેની કથા કહેવાની પદ્ધતિ જુદોની પદ્ધતિથી મુખ્ય મુદ્દામ જુદી પડે છે. તેમજ મુખ્ય કથાનક જુદાંજાગડાં નહિ, પણ વતમાનક હોય છે, તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તો સીધી નહિ પણ આડકતરી રીતે ઉપદેશ છે અને આ વાર્તાઓમાં જાણી જાણું પાત્ર રજુ કર્યું પડતુ નથી.^૪

Gospelage. This deals partly with the attacks which it was subjected to in the past, which it now experiences in the present and will experience in the future, partly with the devoted acquiescence which is its lot to meet with in these three periods, and coincides with the declaration of its certain existence for ever *as long as we live, as long as we talk, as long as we breathe.* —*Ibid.* T. This Weber makes the following note. According to Abhayadevasen attacks in the hands of Jamli, Goshwami, etc.—a. the representatives of the seven schemes —*Ibid.*, n. 65.

1. *Q. Wacker,* *op. cit.* pp. 300-301. Of the legends which are adduced here, those claim special interest which deal with predecessors or contemporaries of Mahaveva, with the opinion of his heterodox opponents and with their conversion. —*Weber, I A., xix., p. 64.*

2. *Ibid.*, p. 65

3. Hertel, *op. cit.* p. 7

4. *Ibid.* p. 2.

કોનોત્તર આ વણનો ઘણાંપણ ઉપરથી વાર્તાઓના છે સામાન્યતઃ મુખ્ય વર્તા કરતા આ ઉપમાઓ પર ખૂબ વજન દેવામાં આવે છે. પહેલા અંત્રમાં નીચે પ્રમાણે બેઠે કથા છે. બેઠે વૃદ્ધસ્થને ચાર પુત્રવધૂઓ હતી. તેમની પરીક્ષા માટે તેણે તે દરેકને યોગાના પચ્ચ દાણા પાછા માગતા મુખી સાથેવળા આપ્યા. તે દરમિયાન પહેલીએ “કેદારમાં આવા દાણા ઘણા છે મંગરી ત્યારે બીજા આપીશ બેમ તિયારી તે દાણા દૂધી દીધા, અને બીજા પછી તેજ તિયારથી દાણા ખઈ ગઈ બીજાએ તે દાણા પોતાના આજીવોની રખતીમાં સાચવી મૂક્યા, ત્રીજા યોગીએ પાંચ વર્ષ મુખી દાણા પાછા માંગ્યા નહિ ત્યાંમુખી વાળા કંઈ અને તેનો પાક બેકડો કરી ઇંચરી સુખ્યો બ્યારે તે વૃદ્ધસ્થે દાણા પાછા માંગી તપાસ કરી ત્યારે તેણે પહેલીને છાણ વાલીદાનું, બીજાને સ્વેદનું, ત્રીજાને મલમિલકેવની રક્ષાનું અને યોગીને સમગ્ર ઘરની ભવિષ્યનું કામ સોંપ્યું. આ વાર્તાના સાર એ છે કે આ ચાર પુત્રવધૂઓની સરખામણી સત્યબ્રહ્મ પ્રકાર સાથે અને પાંચ દાણાની સરખામણી પચ્ચમહાવત સાથે છે. પહેલો વર્ષ પાંચ મહાવત પાળવા બરાબર હતુંકે હોયો નથી, બીજો વગર જોતેની ઉપેક્ષા કરે છે ત્રીજો વર્ષ તોયે પાળવા મામલિલકે પ્રયત્ન કરે છે અને યોગી વર્ષ તોયે પાળીને તોયે પદમે છે બેકડું જ નહિ પત્તુ પોતાના આજીવોની મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.”

હવેમું, બાકમું અને નવમું અંત્ર પણ વર્ણનપ્રમત્ત છે; તેમાંના પહેલા ઉપાસમ દસાએત્ત્ર દસ પચ્ચમહા અને સુરીલ વેપારી ભાવોની દરકારાઓ છે કે જે વૃદ્ધસ્થ હોવા છતાંય તપદાસ આદ્યુત શક્તિઓ મેળવે છે. આખરે તેઓ આઠમું હૈન સપ્તમી માફક મરણાંત અનંતન કરી કાળ કરી દેવલોકમાં જાય છે.” તેમાં પણ પચ્ચમહા પુનર સદાશપુત આજીવકેના ભક્ત ની વાત અતિ રસપ્રદ છે કે જેને આખરે મહાવીર પોતાના સિદ્ધાંતનું સમ સમજવી તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો હતો. તેજ પ્રમત્તે બાકમું અને નવમું અંત્ર સંસ્કાર તણ ઉત્કૃષ્ટ રેવી મુખ-મીલ મેળવનાર પતિત પુરોહતી દંતકથાઓનું છે.

અગ્નિત્વ ખસવતાં અંધિરમંત્ર ઉલ્લા પ્રભાવકસુતનિ અને વિપાકશુત એ બેમાંનું પહેલ દંતકથાકોને બદલે લેવાનિતક છે બ્યારે બીજું તેથી ભિલ્લું છે. તેમાં દસ નેતિક ખર્મોની વર્ણા છે જેના બે તિયાગ છે. પાંચ અખર્મો-મિસા, અસત્ય, વીર્ય, મેયુન અને પરિગ્રહ ત્યાજ્ય હેઈ નિરેખરૂપ છે, બ્યારે પાંચ ખર્મો-આદિયા, શત્રુ, અભોર્મ, પ્રાણત્યર્જ અને અપરિગ્રહ એ ઉપદેવ હેઈ આધારૂપ છે.” વિષાક-સુતમા પુત્ર્ય અને પદપ કાર્યોના ફળની દરકારાએ છે કે જે રો. વિન્ડરનિદાના મતે, અવધાનરૂઠ અને કમરેનક નામની ભૈદખર્મકથાએત્ત્રા જેની છે.”

1 Cf. *Śākhā, loc. cit.*, pp. 118-120.

2 Cf. Hoernle, *Uttaranga-Daśa*, I pp. 1-44, etc.

3 Cf. *ibid.* pp. 105-140.

4 Cf. Bactrac, *The Aśvaghosha-Daśa and Anantaramaśa Daśa*, pp. 15-36, 110, etc.

5 Cf. Weber, *I.A.* xx p. 23.

6 Cf. Winternitz, *op. cit.* p. 306.

જોનોનું બારતું અંત્ર આજે હસ્તીમાં નથી. યોગ પૂર્વો કે જે અંગ સાહિત્યથી સ્વતંત્ર રીતે જુદાં અસ્તિત્વ ધરાવતા બધા અથા જ્યારે તેનો સમાવેશ બારમા અંત્રમાં કરવામાં આવે છે તો તે બારતું અંગ વિચેદ ગયું છે.^૧ દષ્ટિવાદના વિચેદને અંગે જોકે પ્રથમ વિચારવા જેવો છે. સુરેષના જોન સાહિત્યના પ્રખ્યાત અભ્યાસીઓ માને છે કે તેમના પવિત્ર સાહિત્યમાંનો યોધી વધારે જૂનો અને પવિત્ર જાત વિચેદ ગયો તેનું ખાતરીવાચક કાર્કકારણ જોનો પછુ આપના નથી તેથી આ સંબંધમાં તેમના અનેક મતો તેમજે દર્શાવ્યા છે. આ અભ્યાસીઓના કેટલાકે મતોની નોંધ લઈએ. વેબર માને છે કે દષ્ટિવાદ ખર્મિક સિદ્ધાંત મૂળવસ્તોને બંધબેસતો ન લગતવાથી જોનોએ પેતે તેનો ઇત્યાપૂર્વક ભાગ કયો હતો.^૨ ચાકોળીના મતે દષ્ટિવાદ વિચેદ ગયો કેમકે તેમ મહાત્મીર અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ પ્રવાહ (અંધારો-અર્થ) હતા કે જોમાં કમર. સ્વ જોએ મતો ગયો અને છેવટે જોનોને પેતાને પછુ તે સમય સમજવું કઠણ થઈ પાપું.^૩ છેલ્લે લોન્ગમન દષ્ટિવાદના વિચેદનું વર્ણન જુદું જ કારણ આપે છે તેમના મતે આ અંત્રમાં મંત્ર તત્ર વિદ્ય, ઉદ્ભવ, જ્યોતિષ અર્થે સમાધા હશે અને તેના વિચેદનું આ સાચું કારણ હશે.^૪

જોનોના બારમા અંગના વિચેદના આ બધા કારણોમાં જોકે ખાતરી આપના જણાય છે તે જો કે દષ્ટિવાદ (અર્થાત્ પૂર્વો—જે જોકે જ મનાય છે.^૫) જોનોએ તપ્ત દીધું છે. જોનોની ફલકથાના આધારે તો ખાસ કરીને આ વધારે સિદ્ધિ લાગે છે, કારણ કે તેઓ માને છે કે પૂર્વો ખીમ ખીમ વિચેદ ગયા, અને તે પછુ મહાત્મીના નિર્વાણથી ૧૦૦ વર્ષ, જોટલે કે સિદ્ધાંત પુસ્તકાલય થયા તે સમયે પૂર્વો સર્પૂર્ણ વિચેદ ગયા હતા. ગમે તે હોય જોએ આ નોંધ સ્વીકારીએ તો પછુ ટાં શાર્વણિકવર્ષની સાથે અમારા મતે “આ આખીય નેમની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી.”^૬

અંગના કમર સાથે નંબેય ધસવેલો નિદાલનો બીજો વિસ્તાર બાર ઉપાગનો છે. વેબર અને અન્ય વિદ્વાનોના મતે અંગ અને ઉપાગના કમરે ધસપર સાથે અત્તરિક સંબંધ હોવાનો પુત્રવો મળતો નથી.^૭ પહેલા જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ ઉપાગ અપોપત્તિ

1 The fourteen *Pāras* were included as the third great subdivision of the *śāstra* *Adya* C. Weber, *op. cit.*, p. 174.

2 C. Weber *LA* xvii, p. 288.

3 C. Jacobs, *S.E.E.* xix, *Int.*, pp. xiv ff.

4 “des *Dattavākyas* eine ganz analoge tantra-erige. Textpartie gestanden hat, sondern, *siest dazur zugleich auch erstehen, von der *Dattavākyas* vieloras gegangen ist* —*Leumann* *Beschreibungen der Jaina Literatur zu Anders Literaturkreisen Indiens, Actes du Congrès de Louv.*, 1883, p. 559.

5 Charpentier *op. cit.*, *Int.*, pp. 22-23. Tradition indeed appears to regard the *Pāras* as identical with the *Dattavākyas*. —Weber *LA*, xii, p. 170.

6 C. Charpentier *op. cit.*, *Int.*, p. 23.

7 Weber *op. cit.*, p. 306 C. Winternitz, *op. cit.* and *loc. cit.*

કેમો સ્થિતિ કરતાં તે ઐતિહાસિક અમત્યતા ખરાવે છે જેમાં કંપામાં મહાવીરની પદસમ્પત્તી અને તેમની દેશના તથા સભા કુલિય થા અમત્યતાનું મહાવીરના વહન માટે અમત્ય અધિનું વર્ણન છે.

સૂર્યપ્રકાશ નામના બીજા ઉપાગમાં સુરિઆસ દેવનું પોતાના પરિવાર સહિત રાજ્ય પ્રવેશના અમલકાપના નમરમાં અમત્ય અને મહાવીર પ્રતિ પોતાના સંઘીત, શાકન અને નૃત્ય વડે સજ્જિત દર્શાવ્યાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.^૧ વધુમાં તે શ્રેણી અમત્યતા રાજા પમેથી (પ્રદેથી) અને અમુદર કેસિ વચ્ચેના સંવાદના કાચ્છે વિશેષ છે કે જે છબ (આદ્ય) ના રોક (શરીર) સાથેના સંબંધને લગતા પ્રશ્નથી રુદ્ર અમ છે અને આ યુદ્ધા મનના સમ્પન્ન જૈનધર્મના સ્વીકારના પરિણામ છે.^૨

બાકીના ઉપગ્રંથોમાંના સીલ અને શિલાને સહી લઈને કાચ્છ કે વસ્તુ અને અર્થમાં તે સમજ છે આમનું પહેલું ચિત્રનમ્પ કુસ્તરના લુધા લુધા વર્ગો અને રૂપોની સ્વાદમાં અર્થ કરે છે અથવા બીજું છબોની લુધા લુધા પ્રકાશની છબનાર્થ નોંધે છે તેમ છતાં પણ ચોથું ઉપગ્રંથ પ્રકાશના બાકીના સિદ્ધાંત શ્રેણી લુધું પડે છે અને તે ખસ્તર ઉપર તપગચ્છની પદ્ધતિઓના અચ્છાવેલા વીર પછી શિલા સીકાના અર્થેલા અમત્ય સમ (આર્થ સ્થાપ અર્થાત્ રાજામાં) ને કરતાં જાહેર નોંધે છે.^૩

આ પછી જોનાના પાવમા, છબ તથા સ્થાપા ઉપગ્રંથોનો સમુદ્ધ આવે છે સૂર્યપ્રકાશ, અમુદરપ્રકાશ અને અંદ્રપ્રકાશ એ જોનાના વૈજ્ઞાનિક શ્રેણી છે આ શ્રેણી ખજોળ, અસ્તવર્ણની દ્વંદ્વ પ્રમાણેની જૂઓળ અને સ્વર્ગ અધિના વર્ણન સહિત કાલગચ્છના પદ્ધતિ અનુક્રમે વર્ણવે છે. આમાંથી પાવમા ઉપાગ સૂર્યપ્રકાશ પર આસ વિચાર કરવાની જરૂર છે. હો વેબર કહે છે કે “તેમાં જોનાના ખજોળને લગતા અસ્તવર્ણ દેખાશે છે શ્રીકે અસરે તેમાં દેશના કરવામાં કાંઈ જામ રાજાઓ છે કે કેમ તે બેક પ્રશ્ન છે હો ખજોળ વિદ્યાની મૌલિક પદ્ધતિ કે જે નક્ષિત્રોની પ્રમાણગત તથા વિસ્તૃત અસર આ પહેલાની છે તેની અહીં નોંધ લેવાની છે. હો ખજોળ વિદ્યાની મૌલિક પદ્ધતિ માટે સૂર્યપ્રકાશ એ બેક અધિવીષ નમૂનો છે કે જે પૂર્વમાં શ્રીકે અસર અર્થ તે પહેલાં છે એ હસિત બીજા વિદ્યાનો પણ સ્વીકારે છે. અને જૈન ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ તેની અમત્યતા સ્પષ્ટ છે.

1 Cf. *Allegorical Story* (Agarodaga Sazati), Str 1 R.

2 Cf. *ibid.* Str 65-69.

3 Cf. Weber, *op. cit.* pp 371, 372.

4 Cf. Khat, *IA* x pp 347-351. According to Dr Charpentier *Uplaga* 4 is expressly stated to be the work of Arya Sphana, patriarch who is certainly identical with that Khatkhatya whom the trad. pos places as the tunc of Gerdahula, the father of Vikramaditya. —Charpentier *op. cit.* p. 27 Cf. Jacobs, *EDMO* xxxv pp 251 ff.

5 Weber *IA* xxi pp 14-15.

6 Cf. Jacobs *SSS* xxi Int. xl Leumann, *op. cit.* pp 523-525 Thapar, *JASB* xlix 1980, p 108. For some facts of especial interest in connection with the *Charpentier* see *ibid.* pp 107-111, 151-200.

છેલા પાંચ ઉપાંગો નિશ્ચયવહીસુત નામે એક જ મૂળ ગ્રંથના પાંચ વિભાગો છે વેળસ્ના શબ્દોત્તમ “આ પદ્ય વિભાગોની પાંચ ઉપાંગો તરીકે ગણના અંગ્રાની સંખ્યા સમી તેની સંખ્યા સ્તરખી કરવાના વિચારથી ઉદ્ભવી જણાય છે.”^૧ આકાશ ઉપાંગની ઐતિહાસિક અગત્યતા તેમા દૃષ્ટિકના દસ સાપકા શબ્દોનો મહાન સિમ્હવી શબ્દ ઐક્ય સામેના મુદ્દમા મરાયા હતા અને પરિણામે તેઓએ જુદા જુદા નરકોમા પુનર્જન્મ લીધા હોય તેની સ્પર્શમા છે.^૨

સિદ્ધાંતના બીજા સમૂહ ઉપાંગો વિષે આટલું બસ છે. સિદ્ધાંતનો ત્રીજો સમૂહ દસ પદ્યમા અથવા પ્રતીક્ષાનો બનેલો છે. આ ગ્રંથો “શબ્દના ભાવવાદી અર્થ અનુસાર છૂટી છવાઈ” અર્થાત ઉત્પાળથી તેવાર કરેલી નોંધો એ નામ ધરાવે છે અને તે વક્રેકે પરિશિષ્ટોની માફક ગ્રંથોના જુદા સમૂહ તરીકે બસબસ બખોડેલો છે. પરિશિષ્ટોની જેમ કેટલાક અપવાદ સિવાય અંગ્રાની કારિકા માટે વપરાયેલી આશ્વામા આ ગ્રંથો લખાયેલા છે.”^૩ આ પદ્યમા અનેક સ્ત્રિઓ ગર્ભે છે. તેમા અર્ધતે, સિદ્ધા, અધુઓ અને ધમના સ્વાર શરણ અંગીકાર કરવાસબંધી પ્રાર્થનાઓ, સંલેખનાર્થિક, ગર્ભમા ઐક્ય, બુદ્ધ અને સિન્ધા પુણે તથા દેવેની ગણના આદિ વર્ણવે છે.^૪

હવે સિદ્ધાંતના ચોથા સમૂહ ઉદ્ભૂતોને લઈએ. તેમા સ્વપુ તથા સાધ્વીની છપન અર્થાન્ત નિવેધાત્મક નિર્ભગા છે અને તે માટે સિધા યા પ્રચ્છિત પદ્ય બતાવેલાં છે, તે ઉપરાંત તેમા દંતકથાને પણ ગૌણ રીતે બૂંધેલી છે. તે બધા પરિણામે જુદોના વિનયને મળતા આવે છે જેની સમી કેટલાક વક્તવ્યો હોવા છતાં પણ વસ્તુ અને અર્થાની પદ્ધતિમા સબંધ ધરાવે છે.^૫ ઉદ્ભૂતોની પ્રાચીનતા બાબત વિન્ટર્નલ્ક અને વેળસ્ના મત પ્રમાણે તેમને માટે કામ થયું પ્રાચીન છે. કારણ કે આ સમૂહનો વલ્લે સ્વપુ ઉદ્ભૂતે ૩-૫ સિદ્ધાંતના જૂનામાં જૂના સામગ્રિના જ છે.^૬

આ ત્રણ ઉદ્ભૂતો—ત્રીજી ચોથુ અને પદ્યમાં જે દસા-કપ-વવદ્ધારના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે એક સમૂહ તરીકે છે.^૭ તેમાના કષ્પ અને વવદ્ધાર એ જ સૂત્રોના સંબંધમાં વારંવાર જણાવ્યું નોંધા મળે છે, કે જે તેમણે નવા પૂર્વમાંથી ઉદ્ભૂતો જણાય છે. ઉદ્ભૂતોના સમૂહમા ત્રીજા આચાર્યશ્રાવ્યોના કર્તા તરીકે તો જણાવ્યું વિષે દંતકથા પણ ટેકા આપે છે. તેમાનું આકારનું પ્રકરણ જણાવ્યુંના કષ્પ-સૂત્રને નામે લાખા વખતથી

1 Weber, *op. cit.*, p. 23

2 Cf. *Niryāṇaka-Sūtra*, pp. 3-19.

3 Weber *op. cit.* p. 106 Cf. *Winterrocks op. cit.* p. 308.

4 Cf. Weber *op. cit.* pp. 107-112 Winterrocks, *op. cit.* and *loc. cit.*

5 Cf. Weber *op. cit.*, p. 179 Winterrocks, *op. cit.*, p. 309

6 Cf. *ibid.*, p. 306 Weber, *op. cit.*, pp. 179-180.

7 Cf. Winterrocks, *op. cit.*, p. 309 Weber *op. cit.* pp. 179-210

8 રામકાવચ્ચરારા મિત્રદ્વારે જૈન ગણપુજાનો ૧ વારામિ વરણ

—*Schopenhauer*, 188.

કોને સ્થિત કરતા તે અતિહાસિક અગત્યના પ્રસંગ છે જેમાં કાપામાં મહાવીરની પદપ્રત્યક્ષ અને તેમની દેશના તથા સભા દુષ્ટિય થા અગત્યનાનું મહાવીરના વંદન મટે આગમન અર્થિનું વાળુ છે

સુદર્ભમીય નામના બીજા ઉપાગમ સુરિઆસ દેવનું પેતાના પરિવાર સંકિત સભા પ્રવેતના અમલદારના નગરમાં આગમન અને મહાવીર પ્રતિ પેતાના સંગીત, વાદન અને નૃત્ય વડે ભક્તિ દર્શાવ્યાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.^૧ વધુમાં તે શ્રેયની અગત્યતા સભા પગેરી (પરેરી) અને જ્યુધર કેસિ વચ્ચેના સ્વાક્રમ કારણે વિશેષ છે કે જે હજુ (અદ્ય) ના દેહ (શરીર) સાથેના નગરને લગતા પ્રગમની રૂપ થાય છે અને આ પુણ્ય મનાતા સભાના જનધર્મના સ્વીકારમાં પરિવર્તિ છે.^૨

જાણીના ઉપનામના ત્ર્યંબ અને થાથાને સ્થાને લઈને કારણ કે જ્યુ અને અર્થમાં તે સમાન છે આગમન પહેલું જોનામય કુદરતના જુદા જુદા વર્ણે અને રૂપોની સ્વાક્રમ અર્થાં કરે છે જ્યારે બીજું હોવાની જુદા જુદા પ્રકારની હાલતમાં નોંધે છે તેમ છતાં પદ્ય થાથુ ઉપગ પ્રસાપના જાણીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જુદું પડે છે અને તે ખરેખર હજુ તપગત્યની પદ્યવિભોગમાં જ્યુવેશ વીર પછી થાથા થાથા થાથા અગત્ય સમ (અર્થ સમાન અર્થાત્ સમાર્થ) ને કર્તા કર્તે નોંધે છે.^૩

આ પછી જોનામય થાથા, છુડા તથા હામા ઉપાગમો સમૂહ આવે છે સૂર્યપ્રસાપિ, હંબૂલીપ્રસાપિ અને ચંદ્રપ્રસાપિ એ જોનામય વેતનિક પ્રમાણ છે આ પ્રમાણ અગત્ય, જ્યુતવર્ણની દરકથા પ્રમાણેની અગત્ય અને સ્વર્ગ અર્થિના વર્ણન સંકિત કાગતજુના પદ્યિ અનુક્રમે વર્ણવે છે આમાંથી થાથામ ઉપાન સૂર્યપ્રસાપિ પર ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે ઠી વેગર કહે છે કે તેમાં જોનામય અગત્યને લગતા અવસ્થિત હોવાથી છે પ્રીક અમરે તેમાં ફેરફાર કરવામાં કઈ શક્ય જાય એ છે કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે હિંદી અગત્ય વિદ્યાની મીલિટ પદ્યિ કે જે નાસ્તિકોની પ્રમણ્યુત તથા જ્યુત અનર થાથા પહેલાની છે તેની અર્થાં નોંધ લેવાની છે.^૪ હિંદી અગત્ય વિદ્યાની મીલિટ પદ્યિ માટે સૂર્યપ્રસાપિ એ એક અદ્યિય નમૂનો છે કે જે પૂર્વમાં થાથા અધર થાથ તે પહેલાનો છે એ હકીકત બીજા વિદ્યાને જ્યુ સ્વીકારે છે.^૫ અને જોન પ્રતિહાસની દૃષ્ટિએ તેની અગત્યતા સ્પષ્ટ છે.

1. Cf. *Āgamodarya Sūtra* (*Āgamodarya Sūtra*), Int. 1 ff.

2. Cf. *ibid.* Int. 65-79.

3. Cf. Weber *op. cit.* pp. 371, 373.

4. Cf. Khat, LA xi pp. 247-251. According to Dr. Charpentier *Opuscule 4* is expressly stated to be the work of Ārya Āryān, patriarch who is certainly identical with that Āryāryān whose the tradition places in the time of Garuḍa, the father of Vidyāśāstra. —Charpentier *op. cit.* Int. p. 27. Cf. Jacob, *J.D.M.G.* xxxv pp. 251 ff.

5. Weber *IA* xii pp. 14-15.

6. Cf. Jacob, *S.B.E.* xxx Int. p. xi. Leumann, *op. cit.* pp. 152-153. *Thibaut, J.A.S.B.*, xix, 1860, p. 108. For some facts of especial interest in connection with the *Āryaśāstra* see *ibid.*, pp. 207, 221, 251-256.

મૂસસૂત્રોમાંનું બીજું આવરણક-મૂત્ર જૈન સાધુ યા ગૃહસ્થના આવરણકે ઇતંબરુપ છ આવરણકની ચર્ચા કરે છે.^૧ આ ક્રિયાઓની સાથે અતિહસિતે અને અર્ધે ઐનિદ્રસિતે વર્તુનો છે કે જે ટીકાઓમાં આપજુને વાસ્ત્યામાં મળ્યા છે. વેગસ્તા મતે “આ કિયમ્ના સંબંધમાં તેમાં મહાત્મીના સિદ્ધાંતની ચર્ચા માત્ર છે જોમ નહિ પણ તે સિદ્ધાંતનો જોડે કે મહાત્મીરનો, તેમજા પુરોગામીઓનો, તેના અનુગામી ગણધરોનો અને તેમજા પ્રતિરૂપો નિન્દવોનો ઇતિહસ્ય પણ આપેલો છે નિન્દવો કાજનુકમી વર્ણવેલા છે હરિસિદ્ધ પ્રાકૃત ગદ્યમાં (કેટલેક પ્રસંગે પદ્યમાં) આ કિયમ્ના દર્શાવો અને ઉદાહરણો જે મૂળાશ્રયમાં વર્ણવેલા છે તે વિગતવાર નોંધે છે.”^૨

હવે બાકીના બે મૂસમૂત્રો હોવા તેમાંનું પહેલું ક્ષયવેષાસિય કિયમ્ અર્થાત જૈન શ્રાધ્ધના નિષ્કર્મોને સ્પર્શે છે અને ટીંકિનિરુદ્ધમાં મતે તે બીજોના સમ્બંધનું સમસ્તુ કરાવે છે.^૩ જૈન સિદ્ધાંતના આ નર્ગન શ્રેણી કર્તા મહાત્મીની પાટના શોધા પુરુષ શમ્ભવ યા મન્મન્મવ છે. શ્રીમતી દીવન્મ “આપુરુષન ગાળના પિતાના પુત્ર પ્રતિના પ્રેમના સમ્બંધે તરીકે આ મૂત્રને બોલે છે.”^૪ કારણ કે તે સૂત્રની સ્થના તે અપચર્ચના પુત્ર મનકેના સિવાઈ કરેલી છે.^૫ છેલ્લા મૂસસૂત્રના સંબંધમાં જોટલું કહેવું જન છે કે તે આશ્રમના પસિરિદ્ધરુપ છે.

છેવટે જૈન સિદ્ધાંતમાં નંદીસૂત્ર અને અનુષંગાદારમૂત્રનો વિચાર કરવાનો સ્થે છે. બંનેના વિષયો સમાન હોવા છતાં પદ્ધતિમાં જલ ભુજા પડે છે. તે જોડેવતે અંગે સાંકેતિક સમ્બંધ છે અને પવિત્ર મૂળાશ્રયોનું શ્રાધ્ધ જ્ઞાન મેળવવા અને સમ્બંધ અસૈવ્યતાત્મક પદ્ધતિ-મ્મ માહિતી મેળવવાના સાધનરુપ છે.^૬ આ રીતે ટીંકિ વેગસ્તા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમ કર્તા પોતાના વાચકોને આ સૂત્રેમાં પ્રત્યાવનારુપે મિલિત પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. તે વિદ્વાન જણાવે છે કે “આ જી શ્રેયો તેના માટે મુદર રીતે મેળવેલા છે કે જે બંધોના સમુદ્ધને ખૂલ્લું કરીને કે તેની ટક નેષ ઉન્નરીને પવિત્ર જ્ઞાનના વસ્તુભર્યા પાન કરવા છતાંયુ હોય.”^૭ જો કે હૈન્દવકેશ પ્રમાણે કેવર્તિગણિ આ બે શૂસિકાના કર્તા બચ્ચ છે તો પણ વેગર અને શાંતિનિરુદ્ધ મતે આ અનુમાન પર આવવા માટે કલ્પ પડ્યુ જાય કારણ

1. *Samayasikhya*, p. 83. The six *Samayas* in order are as follows — The *Shikhsam*, or avoidance of evil deeds; the *Chavassam*, or praise of twenty-four Jinas; the *Halasam*, or veneration of the teachers; the *Pachassam*, or confession; the *Kharag*, or abstinence of sins committed by penance and meditation; and the *Pachasikhsam*, or abstention from food, etc. Cf. *ibid.*

2. Weber, *op. cit.*, p. 330.

3. Cf. Winternitz, *op. cit.* p. 318.

4. Stevenson (Mrs) *op. cit.*, p. 70.

5. Cf. Jacobi, *Kalpa Sūtra*, p. 118. Klett, *op. cit.*, pp. 246, 251. For the tradition about the composition of the *Daśanīkhar* see Henssler, *Parashasthāna*, Canto V.

6. Cf. Weber *op. cit.*, pp. 293-294. Winternitz, *op. cit.* and *loc. cit.*

7. Weber *op. cit.*, p. 294.

પ્રમથવા છે તે કલ્પ-સૂત્ર નામના આખા બ્રહ્મનું જાનેલું છે જેના ત્રણ ભાગ છે. એ કે
 યાજ્ઞોની અને બીજાઓ સારી રીતે માને છે કે સામાયારી ના યજ્ઞોના નિશ્ચયો નામનો
 ત્રીજો ભાગ કે જે યજુર્વેદના કલ્પ તરીકે ઓળખાય છે તે જ આ છે અને બાકી સ્ત્રોતો
 આશ્વલક્રિયાઓ સાથે તેને સંપૂર્ણરૂપે અગ્રણી શકાય.

જાણ્યું સ્વિત કલ્પ-સૂત્રના લિપ્યને અર્ધા વીરતાથી વર્ણવાની આવશ્યકતા નથી
 મહત્ત્વીય અને તેમના પુરાવાથી ત્રેવીશ વીરકથાના અસ્તિત્વ, મહાવીરના અનુચરની લગ્ન
 લંબના અગ્રણી તથા યજ્ઞોના પાળવાના વિધિવિધાનો વગેરે વર્ણન પ્રસંગે આપણે તેના
 નિર્ણય કર્યા છે. હવે સૂત્રના બાકના આટલી બધાં જગ્યા આપણે જેનું સિદ્ધાન્તના બાકીના બે સમૂહ
 વચ્ચે મૂકવા અને એ અસિદ્ધાન્તમૂલકને દૂર કરી વિચારીશું.

પ્રથમ મૂળસૂત્ર જેના જેનું સિદ્ધાન્તના આ સમૂહનું નામ શંકાસ્પદ લાગે છે. લાન્કાના
 નાના અર્ધ મૂલ બધાં એવો થાય. રો. શાપેન્ડિયના મતે બુદ્ધની મહત્ત્વ લેનારો 'જ્યુ' મૂલ
 જ્ઞાનના અર્થ તરીકે મૂળ શબ્દ વાપર્યો હોય તેમ લાગે છે, અને તેણે મહાવીરના પેલાના
 મૂળ શબ્દને અનુસરીને જ આ સૂત્રોના વિષયો સંબંધમાં પ્રથમના ત્રણ સંદર્ભો
 દિગ્ધિએ મહાન જ્ઞાનના છે. પ્રાચીન કાળના નમૂનાઓ પહેલું ઉત્તરધ્યક્ષના સિદ્ધાન્ત
 અમૂલ્ય બળાનુરૂપ છે. સાધુની અગ્રણી લખનારનાં લગ્નના નિશ્ચયો અને તે વિષયને
 સ્પષ્ટ કરવી ઉપમાઓથી તે જાણેલું છે. યાજ્ઞોનીએ દૂર કરી દર્શાવેલ પ્રાચીન વિદ્યાર્થી
 માધ્યમના મૂલ બધાં ઉદિશ 'અગ્ની' સાધુને તેના મુખ્ય અધ્યયનનું સૂચન કરવાનો,
 ઉપદેશો અને ઉપદેશોથી સાધુ લખનારી મહત્ત્વ જણાવવાનો, તેના આધારોને લખનાર
 સ્ત્રોતો સમજાવેલાં છે. એ જાણવી આવવાનો અને કેટલીક સિદ્ધાન્તવિષયક મહત્ત્વીય અર્થ
 વાળો છે.

જન મહત્ત્વીય અર્થોથી વિદ્યાર્થીના મતે તેમનાં બધાં જાણે હોવાનું આવવા ૧૨
 પ્રાચીનતાની છાપ પડે છે અને તે આ પ્રશ્નના બીજા અર્થે તેમ જ સિદ્ધાન્તના પ્રાચીનતા
 વિષય બીજા અર્થનું સમજાવ કરાવે છે. આમ તે તેના ઉદેશ અને તેમાં અર્થવિષય વિષયના
 સ્વતંત્ર મૂલ્યવાનને મળ્યું આવે છે તેમ છતાં ઉત્તરધ્યક્ષનામ 'પ્રસંગે પ્રસંગે નક્ષિત
 વારની વર્ણ કરી છે. એ કે સંપૂર્ણ રીતે તે નક્ષિત જે રેખાની રીતે આ દિશા વચ્ચે સમજાવે
 સમય જતાં ઓછા થતાં અર્થ અને મોટામાંની સમયા દૃઢ બની નહીં નવીન જાણે છે અને
 અગ્નિ સંપૂર્ણ નવું જાણી આવવાનું વધુ સ્વતંત્ર અર્થ તેમ લાગે છે કેમકે પુસ્તકોને
 અને આ વિષયને એક વિષયના નિર્ણય ઉદેશવામાં આવેલો છે. ૫

1. Jacobs, *Kalpa-Sutra*, pp. 22-23. *Wallerstein*, op. cit. and *loc. cit.*; *Weber* op. cit., p. 211.

2. *Chopra*, op. cit. *loc. cit.*, p. 22.

3. Jacobs, *S.B.S.* *loc. cit.*, p. 22.

4. Cf. *Chopra*, op. cit. *loc. cit.*, p. 24. *Wallerstein*, op. cit. p. 212; *Weber* op. cit., p. 212.

5. Jacobs, op. cit. *loc. cit.*

મૂલસૂત્રોમંત્રું બીજું આવરણક-મૂત્ર હૈન સાધુ મા ગુહ્યમના આવરણક ઈર્તવ્યરૂપ
 ૩ આવરણકની ચર્ચા કરે છે.^૧ આ ક્રિયાઓની ગ્રામે ઐતિહાસિકે બને અર્થ ઐતિહાસિકે
 વર્ણનો છે કે જે દીકાઓના આપઝૂને વાસ્તવમાં મળ્યાં છે. વેગસ્તા મતે “આ વિષયના
 સ્તંભમાં તેમજ મહાત્મીસ્થ સિદ્ધાંતની ચર્ચા માત્ર છે એમ નહિ પણ તે સિદ્ધાંતનો એટલો
 કે મહાત્મીસ્થ, તેમના પુરોગામીઓનો, તેના અનુગામી ગણધર્મોનો અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી
 નિન્દકોનો ઇતિહાસ પણ આપેલો છે. નિન્દકો કાળાનુક્રમે વર્ણવેલા છે દરેક પ્રાકૃત
 ગણમાં (કેટલોક પ્રત્યે પદ્યમાં) આ વિષયના દર્શનો અને ઉદ્દેશ્યો જે મૂળપ્રથેમ
 વર્ણવાર વર્ણવેલા છે તે સિતવચાર ગોષે છે.”^૨

હવે જાણીએ કે મૂલસૂત્રો લેતા તેમનું પહેલું કસબેશિષ્ય કિમ્બ અર્થાત હૈન
 આધુના નિમનનેરે રપથો છે અને યૌ ચિન્તનિનટના મતે તે જલોના ધમપદનું સમસ્ત
 કસવે છે.^૩ હૈન સિદ્ધાંતના આ સર્ગાત્ર સ્થળાં કર્યાં મહાત્મીની પાટના ચેષ્ઠા પુરત શયંસ્ત
 મા મુક્તજાવ છે. કીમતી સ્તીવન્ડ “આધુણિક ગણતા પિતાના પુત્ર પ્રતિના પ્રેમના
 સમારક તરીકે આ મૂત્રને ગણે છે.”^૪ કારણ કે તે સૂત્રની સ્થળાં તે અધ્યાર્થના પુત્ર મનકના
 કિતવો કરેલી છે.^૫ છેલ્લા મૂલસૂત્રના સંબંધમાં એટલું કહેવું બરા છે કે તે આગમના
 પરિશિષ્ટરૂપ છે.

ઉપર હૈન સિદ્ધાંતના નંદીસૂત્ર અને અનુષ્ઠાનદ્વારસૂત્રનો વિચાર કરવાનો રહે છે
 બન્નેના વિષયો સમાન હોવા છતાં પદ્ધતિમાં બરા ભુલા પડે છે. તે એકીવત્તે બરી જ્ઞાનકેવ
 સમા છે અને પવિત્ર મૂળપ્રથેનું સાચું જ્ઞાન મેળવવા અને સમગ્ર આદ્યેશ્વનાત્મક પદ્ધતિ-
 ન્તર માહિતી મેળવવાના સાધનરૂપ છે.^૬ આ રીતે યૌ. વેગસ્તા અધિપ્રાથ પ્રમાણે તેના કર્યા
 પિતાના વાચકોને આ સૂત્રેમ પ્રત્યાવનારૂપે સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરે છે. તે વિદ્વાન
 જણાવે છે કે “આ બે પ્રથે તેના માટે સુંદર રીતે ચેષ્ઠેલા છે કે જે પ્રથેના સમૂહને
 પૂર્ણ કરીને કે તેની દૃઢ નેષ ઉગારીને પવિત્ર જ્ઞાનના કસવામાંથી પાન કરવા છત્રપ્ત
 હોય.”^૭ એ કે હૈનકુલકના પ્રમાણે દેવર્ષિઋષિ આ બે શ્રુતિમાં કર્યાં ગણ્યા છે. તે
 પણ વેગર અને શાયંનિત્યના મતે આ અનુમન પર આવવા માટે કેઈ પણ બાર કારણ

1 સત્ત્વેય માવળા ૪ ગદ્યપદ્યચર્ચાઈ ૪૪૪ ગદ્યા ૪૪૦ ગદીમિત્ત ૪ ૪૪૪ ગદ્યપદ્ય ૪૪૪ —
Analysing Shra, p. 83 the six *Analyses* in order are as follows —The *Sīmānta*, or avoidance of
 evil deeds; the *Commensal*, or praise of twenty four lines; the *Hindustāna*, or veneration of the
 teachers; the *Pañchamahā*, or confession; the *Kāśyapa*, or statement of some committed by
 penance and meditation; and the *Pāśāṅgī*, or abstention from food, etc. Cf. *ibid.*

2 Weber, *op. cit.*, p. 330.

3 Cf. Winternitz, *op. cit.*, p. 315.

4 Stevenson (Mrs.), *op. cit.*, p. 70.

5 Cf. Jacobi, *Kaṭha Shra*, p. 118 Klett, *op. cit.*, pp. 245, 251. For the tradition about the
 composition of the *Dakṣaśāstra* see Hemacandra, *Parishadeśvarna*, Canto V.

6 Cf. Weber *op. cit.*, pp. 293 294 Winternitz, *op. cit.* and *loc. cit.*

7 Weber, *op. cit.*, p. 294.

જ્યુષ્ટુ નથી અને નિરુપરથી મળતી મહિતી પણ તેને ટેકા આપતી નથી.^૧ ઉપરે સર્વેન્દ્રિય જ્યુષ્ટુ છે કે “હું માનું છું ત્યાંથી દેવર્ષિને ઠવાં તરીકે સ્થાપિત કરવાને મનુષ્ય કારણે મંત્રી શકતા નથી પણ આપણે તેમને સિદ્ધાંત ભણેલા ઠવાને જાણે વાળ્યા ઠવાં તરીકે ગણી શકીએ.”^૨

સ્વેત્કર જૈનોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માટે આટલું જણ છે. તેની સાધ્યકર્મવાદ દેવર્ષિ અગ્નિના સમય સુખીની જૈનસદ્વિત્તની અગ્રાન્વયન દશા ઉપરથી જો જનુમાનપર આવી શકીએ કે વાસ્તવમાં મળેલી મૂળ જ્ઞાપ્ત પીમે પીમે પરિવર્તન થયું છે. તેમ છતાં જો નિર્ણય છે કે ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠાં શતાબ્દના આરંભથી સુધારેલા લોકસમૂહના મોટા ભાગને મોક્ષમાર્ગ સમજાવવા પ્રાણીઓ નિહાળેલી સામે શર્પ વિદ્યુલેખ્ય સ્વકૃત જ્ઞાપ્ત જાણે સામકલ જનસમૂહની સાથે પોતાના ઉપરેશ માટે વાપરતા વસ્તુ હતા. લોકસમૂહની આજ્ઞા મહાવીરની જન્મભૂમિ મગધની મતુરજા અને હિપ્પિ હેમ તેમ જ્યુષ્ટુ છે. તેમ છતાં જૈનોએ વાપરેલ માત્રથી “અરોહણ શિલાસેજો તથા પ્રાકૃત મેઘાકસ્વીઓની માત્રથી આજે જોડે મંત્રેષ પસવે છે.”^૩ આ કારણે જૈનોએ વાપરેલી શુદ્ધ જ્ઞાપ્તને અપમાનથી-મિશ્રજ્ઞાપ્ત કહેવામાં આવે છે કે જે “મોટા જ્ઞાપ્ત માત્રથીની બનેલી છે, પરંતુ તે સાથે તેણે પરજ્ઞાપ્ત પણ કેટલાંક તરતે મહત્વ કર્યું છે. મહાવીર પેટે તેમના સ્વર્ગમાં આજ્ઞાસાધ્યોને સમજાવવા માટે આવી મિશ્રજ્ઞાપ્ત વાપરી હતી કેમકે તેથી પોતાની મતુરજાના સીમાપર સહેલી મંત્ર પણ તે સાથે વાપર્ય શકે.”^૪

જૈનદર્શક જનુષ્કર “જનુ મૂત્ર અર્ધમાત્રથી નામની સાધ્યકર્મ સ્વકૃત હતા.”^૫ પરંતુ તે જુદા સુતની જન પદ્ધતિના દીકારો અને કવિઓની સાધ્યકર્મ સુદી પડે છે. જૈનો તે જ્ઞાપ્તને કવિઓની સાથે અર્ધાંત આવી કહે છે જ્યારે સિદ્ધાંત લખવામાં વપરતેલ સાધ્ય મહાસદ્વીને લક્ષ્ય મળતી છે કે જે જૈન મહાસદ્વી તરીકે જોળખાય છે. જૈન પ્રમાણે ઉપાન્યાસ રૂપમાં મૂકતા પહેલાં જૈનોએ વાપરેલી અને નિહાળેલી જ્ઞાપ્તની જૂનીઓની વિગતમાં આપણે ઉત્તરીય નદી એટલું જ જણ છે કે “જૈન મહાસદ્વી, પરિત્ર સાધ્ય તરીકે સ્વીકૃત્તા જાણ સંસ્કૃત જ્ઞાપ્તને તેનું સ્થાન લઈ લીધું ત્યાંથી તે જૈનોની શાન્દિક સાધ્ય તરીકે કામ ચલી.”^૬

જૈનોના નૈર્વાંતિક સિદ્ધાંતના જન્ય સદ્વિત્તમાં એક જાણ દીકારેલ છે જે સદ્વિત્તના એક સમૂહ તરીકે નિર્ણયિત થા નિર્ણયિત નામે જોળખાય છે તે અને બીજા જાણ

1. Cf. Weber op. cit. p. 294. Chepchar op. cit., Int., p. 18.

2. Ibid.

3. About the Sādhya of the Digambaras see Westartha, op. cit. p. 318. Jacobi, op. cit. Int., p. 30.

4. Jacobi, op. cit., Int., p. 17.

5. Ghosepp, *Der Jainsmus*, p. 81.

6. *સૌરાષ્ટ્રના જૈનમંથ* — *Historical, Philological Grammar* p. 287.

7. Jacobi, op. cit., Int., p. 30. For further details about the language of the sacred writings of the Jains see ibid. pp. 17 ff. Ghosepp, op. cit., pp. 81 ff.

સિદ્ધાંતો નીતિ અને સંપુના નિમિત્ત સંબંધી વિદ્વાત્સર્વા શ્રેય છે તેમ દાખ્યમથો પદ્ય છે કે જેમા કેટલાક જાના પ્રજાતી સુતિરુપે છે બ્યારે બીજા જોનોના વર્ણનાત્મક સ્પર્ધિત્વ છે. એટલું તો યોગ્ય છે કે શ્રેયોને છેવટનું રુપ દેવાર્થિના સમસ્યા આપાનું તે પહેલા નિર્ધાર શ્રેય પર જોન આપુઓએ દીકાઓ લખવી શરૂ કરી હતી; કારણ કે પ્રાચીન દીકાઓ કે જે નિર્બળુતિ યા નિર્બુક્તિના નામે પ્રખ્યાત છે તે સૂત્ર સાથે મૂળ સંબંધ ખસાવે છે અને કેટલીકે તે સૂત્રની જગ્યા પદ્ય લીધી છે. પિપ્પલિનિયુક્તિ અને આયનિયુક્તિ તે નિર્ધાર્યશ્રેય સ્થાન પામી શૂન છે અને આયનિયુક્તિ તે પૂર્વોમ્થો ઉદરેલી પદ્ય કહેવાય છે.¹

ડૉ. ચાર્લ્સપરના મતે જો કે નિર્બુક્તિ બૂની તે છે પદ્ય તે જોનોના દીકા સ્પર્ધિત્વના પ્રારંભિક શ્રેય તરીકે યોગ્ય નથી તે પ્રાચીનતામ નથી પરંતુ જોનોના નેદ્યંતિક સ્પર્ધિત્વ પદ્ય આને મળતા દીકાશ્રેયમા તે પ્રાચીન છે. આમ કહેવાનું કારણ જો છે કે “નિર્બુક્તિ મુખ્યત્વે અનુક્રમણિકારુપે છે તે ક્ષિત્તુ દીકા કે જેમા આ બધી વાર્તાઓ તથા દ્વકથાઓ વિસ્તારથી આપેલી છે તેમા સારરુપે છે.” પ્રાચીનતમ દીકાકાર લખ્યાદુ લાગે છે જે આગળ દર્શાવ્યા મુજબ વખમાનના નિર્વાણ પછી ૧૦૦ વર્ષ કાળધર્મ પામ્યા હતા તેમજ સૈદ્ધાંતિક શ્રેયમા આપ્યારાગ, સૂત્રકૃતામ, સૂર્વપ્રસન્નિ, દ્વકથામુતરકથ, કદપ, વ્યવહાર, આવશ્યક દ્વકથાક્રમિક ઉત્તરશ્રેયમા અને અપિભાષિત જો દશ પર નિર્બુક્તિ રચી કહેવાય છે.² બનાસીકાસ જોનોના મત મુજબ લખ્યાદુની આવશ્યક પદ્યની નિર્બુક્તિ જાણના પૂર્વભવેનો પ્રાચીનતમ પૂરાવો છે કેમ કે “અંત્રી તે મહાવીરના અમત્સમીઓના પૂર્વ અને જાણી ભવેના અનેક નિર્દેશ કરતા છતાં પદ્ય લીધેકથોના પૂર્વભવેનો કાંઈ ખાત્ર નિર્દેશ કરતા નથી.”³

આ બધા દીકા શ્રેય બહુ કામીની એટલા માટે છે કે તેમજે આપણા માટે ઐતિહાસિક અને બધા ઐતિહાસિક દ્વકથાઓ અને લોકવાર્તાઓને મહાન સમૃદ્ધ સંવરી શક્યો છે બુદ્ધાપુઓની માફક જ સંપુઓને પદ્ય દ્વિહીઓની પાર્થિક કથાઓ નંદભગવાની છુન્ધવાને લાલ લઈ પેતાના અનુભવી મેળવવા અને તેમને દકલ્પી શબ્દ સાર મહર્ષિઓની કથાઓ તથા દ્વકથાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ “દ્વકથાઓ અને વાર્તાઓને સમૃદ્ધ એટલા શ્રેયો જોમાની કેટલીક પ્રાચીન કાલની લોકકથાના સમૃદ્ધશ્રેયો અને કેટલીક જોનોની પેતાની દ્વકથાઓમથી લીધેલી છે બ્યારે બાદીની કેટલીક કથાના પાત્રગથી સ્થાનેલ દેવ જોમ લાગે છે જે પછીથી મૂળશ્રેયની કાયમની દીકા તરીકે કાલમ રહી અજ”⁴

1. Cf. Winternitz, op. cit., p. 317

2. Charpentier op. cit., Int., pp. 50-51

3. Cf. *Asiatickische*, v. 84 85, p. 61 Jacobi, op. cit., Int., p. 12

4. *Jain, Sanskrit* Int., p. vi

5. Charpentier op. cit., Int., p. 51.

આ પ્રમાણે ભરખાદુને ભરખાદુવી-સંહિતા નામની સંહિતા કે જે જાણેના સિદ્ધાંતો સંગ્રહ છે તેના તથા ચાંચ નામની શુદ્ધી નામે ઉપસબ્ધરસતોત્રના કર્તા ગણવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ સંહિતાના ભરખાદુ અને ઉપર જણાવેલા નિર્ગુણગોના ભરખાદુ જે બે એક જ ભક્તિ છે કે કેમ તેની શંકા છે. આ સંહિતા પણ બીજી સંહિતાઓના જેવી જ છે. પરંતુ વસ્તુમિત્તિરે ભરખાદુની સંહિતાનો નિદેશ કર્યો નથી એકે તેણે જે અનેક કર્તાઓના આધાર લીધેલા છે તેમાં બીજા જેન જાણવાવાળા સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તેથી તે વસ્તુમિત્તિરની પછીની છે. બીજી એકે ચાકોળીના મતે “અર્થે તેમ પણ કલ્પ-સૂત્રના સ્થાપિતા ભરખાદુ આના કર્તા ન હોઈ શકે કારણ કે તેનો સ્થાના કાળ અનુચિત મૂલ્યે તે પણ તેની વાચનાની વારીખ (વી. સં. ૬૮૭-૭૧૬ સ. ૮૫૪ થા ૫૧૪) જે તેમાં આવેલી છે તે વસ્તુમિત્તિરે કર્તા પહેલાની છે થા છેવટે સમસમી છે.”^૧

ઉપસ મહારસેવાત્ર ગ્રંથમાં ભરખાદુને તેના સ્થાપિતા ગણવાની રીતકે આ નીચેના પ્રશ્નોત્તરથી બંધાયેલી છે.

અગત્યનાં શુભ વાચન એવ સંપ્રદાય .

પ્રમાણરેષ વિદિષ્ય સ મહાદુ ગુરુ વચઃ ૨^૬

“સંઘના કેવળાદુના હેતુથી દવાડ આવેલા શુદ્ધ ભરખાદુએ ઉપસબ્ધરસતોત્રની રચના કરી તેમનો જ્ઞા છે.”

આ સ્તોત્રનો નિષ્પત્તિ ટીકેકર પાંચ નામની ભક્તિપ્રકાર શુદ્ધિ છે. સ્તોત્રના છેલ્લા પ્રશ્નોકે ઉપરથી આ વપાત્ત જણાય છે જે નીચે પ્રમાણે છે “હે મહાદુ ! ભક્તિના સમૂહથી પૂર્ણ બનેલા અંતઃકલ્પથી આ ગ્રંથના કરી તે કારણથી હે હવ ! ચાંચ છત્ર વંદ ! (અને) જાણીએ-અને વિશે મેરખિળીએ આપે.”^૨ ભરખાદુને આના કર્તા તરીકે સ્વીકારતાં ચાકોળી જણાવે છે કે જો તેમ કલ્પ તે જોન શુનિઓના નવા વિષ્ણુવ સંહિતામાં તે એક પ્રાચીન નમૂનો છે.^૩

ભરખાદુના સિદ્ધાંતના પણ બીજા કેટલાક સ્વતંત્ર પ્રશ્નો છે પરંતુ આપણે તે માત્ર તેમના અસ્ય અત્યંત દુર્લભ તેના નિર્દેશ કરી અટકીશું. તેમના આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવો સંગ્રહ ધર્મસંપ્રદાયની ઉપદેશમાળા કે જે મહાલીલા સમસમી તરીકે જેનોમાં જણાવી છે.^૪ આ મૂળ પ્રશ્ન વૃદ્ધસ તથા સાધુઓ મારો નીતીનિય નિષ્કામનો મંત્રક બલવે છે અને તેની વિશ્વવિતે તેના પછીની વધી ટીકાઓને કારણે છે કે જેમની બે ઇ. સ. નવમા સદીની છે.”

1 Kera, *Uttar Sahit*, Pre p. 20

2 Jacobs, *op. cit.* p. 14. For the tradition of the Digambaras about Bhadrabahu 1) and the legendary story of the Svetambaras about Bhadrabahu and Varahmihira see *ibid.*, pp. 13-20. Vidyabharata, *Madhaval School of Indian Logic*, pp. 55.

3 *Kalpacharya, Sahasra-Prasada*, p. 162.

4 *Cf.* Jacobs, *op. cit.* p. 13.

5 *Cf.* *ibid.*, p. 12.

6 *Cf.* Dharmacharya, *Uttar Sahit* (Jama Dharmas Prasada Sahit), p. 2.

7 *Cf.* Vidyabharata, *op. cit.*, p. 313. Macdonell, *ibid.* p. 74; Sircar, (Mrs.), *op. cit.*

ધમદાસ પછી ઉમાસ્વપતિનું સ્થાન છે કે જે સ્વેતાશ્ર અને દિગ્વિજય જાણે સંપ્રદાયમાં માન્ય છે વિન્ટરનિટઝના મતે દિગ્વિજયની માન્યતાનુસાર તેમના વિચાર મંગલ નથી તેથી તેઓ તેમને પોતાનામાંના એક હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ. ઉમાસ્વપતિના વિષયમાં આ જાણ કેટલી હદે માનવી તે કહી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં પણ બીજા વિદ્વાનોની સાથે પોતાનું જાનુમાન જાખવામાં આ વિદ્વાન સાથે છે અને તે એ કે કદાચ આ જાણથી એવા ઠાળમાં જ્યાં હોવા એમને કે જ્યારે આ બે સંપ્રદાયોમાં વીરજી મતસેદ નહિ પણ હોય. આ માન્યતાને જોઈને તપગચ્છની પદાવલિ ટેકે. આપે છે કે જે મુલજ, વીરના નિર્વાણ પછી જોયા સૈકાર્માં ચણેલ પ્રસાપનાના કર્તા જ્યાંમાં ઉમાસ્વપતિના શિષ્ય હતા. આથી ઉલટું કિલચાલના મનાનુસાર આ પ્રસારે ઉકેલ એ છે કે ઉમાસ્વપતિએ બે સંપ્રદાયોને લગતા અર્થાત્પદ વિચારેને સ્પષ્ટ કર્યો નથી.”^૩

આ ઉમાસ્વપતિ વાચક-અમલુના નામે પ્રખ્યાત છે તત્ત્વાર્થધિગમ-સૂત્રમાંની સ્વેતાશ્ર કેશિકા: જનુસાર નામરવાચકના નામે પણ તેઓ જોગજાય છે તેમજ તેઓ જણાવે છે કે પોતે ન્યારોધિકામાં જન્મ્યા હતા, પરંતુ કુમુદપુર થા પાટલીપુત્રમાં રહેલા હતા. દ્વિતત્ત્વવેત્તા માધવાચાર્ય તેમનો ઉમાસ્વપતિ-વાચકત્વાર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. આ મહાન જાણવાની સ્વેચ્છી ૫૦૦ મૂર્તિઓ કહેવાય છે જેમાંની માત્ર પાંચ આજે મળે છે. તેમના નામે નીચે પ્રમાણે છે (૧) તત્ત્વાર્થધિગમ-સૂત્ર, (૨) તે પરંતુ ભાષ્ય; (૩) પૂજામંડરણ; (૪) જન્મહીમસમાસ; (૫) પ્રશામરતિ કે જે બંધાઈની સંપદ એશિયનટિક સેલ્સાઈટી તરફથી પ્રમુદ થઈ છે તેમ જ જ્યુ છે કે “હિંદી વિશ્વવિદ્યાલયના મહાવિદ્યાલયના વિશ્વવિદ્યાલયે હિંદી.”^૪

ઉપરના અર્થોમાંના તત્ત્વાર્થધિગમ-સૂત્ર પર તેમની જ્યોતિ અવલંબિત છે. કેટલાક અમૂલ્ય અવસ્થાને કે જે કેળવેલો અત્ય જાણતા જણી ગયા છે તેમનું આ એક અતિ ઠામવી છે જેનો આજમ સાહિત્યનું ફોલ્લો કરી જેન વરવા સમુદાય સૂત્રોમાં નૂચવાની યજ્ઞતિ

1. Cf. Winternitz, *op. cit.* p. 351. Hirahel (Rai Bahadur) *Catalogue of MSS in C.P. and Berar Int.*, pp. vii ix. Vidyabharana, *op. cit.*, p. 9.

2. Cf. Klett, *op. cit.*, p. 251. This account of the Svetāmbara Pāṭikā assigns him to centuries before Christ. Ārya Mahān, the tenth pontiff after Mahāvīra, dies two hundred and forty-nine years after the latter. He had two pupils, Bahula and Bahusaba. The pupil of the latter was Unāśvīti. Cf. *ibid.*, pp. 246, 251. In the Digambara account Unāśvīti is mentioned as the sixth in succession from Bhadrabāhu, and as succeeding Kundaśāndharya. His date of death is given as 143 or A. D. 85. Cf. Hoernle, *I.A.*, xx, p. 341. For further information about Unāśvīti see Hirahel (Rai Bahadur) *op. cit.*, Int., pp. vii ix. Peterson, *Report on Sans. MSS*, in Int., p. xvi. Jami, *in B.J.*, n. Int., pp. vii ix.

3. Hirahel (Rai Bahadur), *op. cit.*, Int., p. ix.

4. *Tattvaśāstra* (ed. Motilal Ladhay) *Adhyāya* X, p. 203.

5. Cf. Cowell and Gough, *Sans. Darlana-Saṅgraha*, p. 55.

6. Hirahel, *op. cit.*, Int., p. vii.

રાખત કરનાર આ આચાર્ય સ્થળી પહેલા જ છે. તેથી જ તે જન બાંધનિતરૂપ મનાય છે અને જોનાના બધા સંપ્રદાયો તેને માને છે. તે કેટલી પ્રમાણભૂત અને ઉત્તમ મૂળિ છે તેનો પૂરાવો તેના પ્રતિ જોન ટીકાકારોએ આપેલા સ્થૂળપત્રથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. જોછતમ જોછી તેના પરની જોછત્રીસ ટીકાઓ આજે હસ્તીમાં છે. આ સૂત્રોમ્હ કેમ્પ્ફર્ડ જન સિદ્ધાંત કે માન્યતા સીમી કે બાહ્યકતરી રીતે દર્શાવ્યા વિના સ્થી જ્યા પામી નથી. સાથે જ તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર જો જોન તત્ત્વજ્ઞાનનો પવિત્ર ખજાનો છે.¹

મહાન ઉચ્ચસ્થિતિ વાચક સંબંધમાં બાટલી પ્રાગ્જાતિક નોંધ કરી આપણે વિક્રમદિવસના સમય પ્રતિ નજર કરીશું કે > હરિમયાન જોન સ્થૂળપત્ર ઉત્તરકાસમ સિદ્ધસેન દિવાકર અને પદ્મચિત્રાચાર્ય જેવા જગતવા સિવાસજો પ્રકાશના હતા.² સિદ્ધસેન અને વિક્રમદિવસ પદ્મચિત્રવર્તન મળ્યેની પ્રાચીન અને હજુ જોન હવેકાની સ્થૂળતા જામના આપણે વિચાર કરી જમ્હ છીએ તેથી દિવાકરના સમય જામતાની થુ વિમલમ્હ ઉત્તરવાની આવજકેવા નથી. તેમ છતાં નિદસેનની હવેકા જાનુમાર તારીખ સ્થૂળિત કરવા મ્હે જો પ્રમાણે વિચારી શકે. જોકે તે વાચકે પ્રમાણની માફક સિદ્ધસેન પશુ દિવંજર અને પ્રવેલજર બંને સંપ્રદાયને માન્ય છે અને બીજું જો જામનો નિર્ણય કરતા ઉલ્લેખો બંને સંપ્રદાયમાં પ્રાચીન છે.

મહાન સિદ્ધસેન સ્થૂળિત મળી આવતા મહાદિવસ જોન ન્યાય, તથા તત્ત્વજ્ઞાનના બગીચા સ્વતંત્ર બ્રંથો તેમના હાથેલા કહેવાય છે. તેમની સ્થૂળી કૃતિઓની સંખ્યાનો માત્રુથી સ્વપ્ત દૂર કરીને પશુ કેલી શકે. કે તે પ્રકરણ રાજના સમયમાં જઈ જાનુમાર પ્રકરણ સ્થૂળિત પ્રથમ પ્રવેલજર જમ્હાર છે. “પ્રકરણ જો પદ્મચિત્ર ચર્ચા છે કે જોમ્હ હરેક વિષય વૈષ્ણવિક રીતે વર્ણવેલા હોય છે તેમ સ્થૂળિતકે ક્રમથી માફક જમે તેમ છૂટકાવાયો કે હવેકાનુપે નિમય ચર્ચા શકે. નથી, તેની જાણ પ્રાપ્ત પશુ હોઈ શકે, પરંતુ જામન્ય નિમય તરીકે તે સંસ્કૃત સ્થી છે.”³ સિદ્ધસેન અને બીજા મહાન વિદ્વાન જામ્યોના ઈ. સ. પૂર્વે જન પછીના જોના સૈકાના, પ્રવેલજરોને દ્વિતી મહાસિક સ્થૂળિતના વિકાસને માર્ગે હોલવાના જાણ શુભ પ્રયત્નોનો જાંત હેમ્હદાસચાર્યના સમયવાં જા યો કે જોમ્હે સંપ્રદાયિક પ્રમાણભૂત બ્રંથો ઉપસંત સુખ્ય દ્વિતી સ્થૂળિતકે શાખાઓ જર શુભ જાપાસ્યૂત બ્રંથો પૂરા પાળ્યા છે.

સિદ્ધસેનની જમ્હિત સમર્થિતવર્ક અને ન્યાયાવજરને જાણારી છે. તેમાં પ્રથમ ન્યાયનો પદ્મમ્હ બ્રંથો છે જોમા પ્રમાણ (સમયજ્ઞાનના સાધન) અને નય (જુદા જુદા સમયો જાનુમાર વસ્તુના નિમય કરવાના સાધન)ના સિદ્ધિઓની ચર્ચા છે જ્યારે બીજો

1. Jaina, op. cit., Int. p. viii

2. Roca (E. P.) *Kanurva Literature*, p. 41.

3. Harseni (Raj Bahadur), op. cit. Int. p. xiii.

4. Jacobs, *Samantana Kallik*, Int., p. xii

ન્યાયના સિદ્ધાંતોની વિસ્તૃત વર્ણા કરતો આમાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાકૃતિક એક જ અંશ છે. આ બંને વિદ્યાર્થના અંશો સ્વાધ્યાય પહેલાં જો ન્યાયનું અંશમાં કેટલું જાણ્યું પ્રમાણભૂત અંશ હોવાનું જણાયું નથી, એ કે તેના સિદ્ધાંતો, ખર્ચ અને નીતિના સહિત્યમાં છૂટાછવાયા રહેલાં હતા. યોગ વિદ્યાર્થીએ કહે છે કે “હિંદુસ્તાનના ધર્મ સંપ્રદાયોની માફક જોનાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ખર્ચ અને નીતિની વર્ણના ન્યાય મિત્ર થઈ અચેત્તો હતો. ન્યાયના જ સ્વિયની શુદ્ધ વર્ણા કરવાનું પ્રથમ માત્ર ત્રિવલ્લભે દિવાકરને છે. કેમકે વિદ્યાની અનેક શાખાઓમાંથી દોહન કરીને જાતીસ પ્રસાદોમાં ન્યાયવિશે ન્યાયવત્ત્વના નામે અંશ લખી ન્યાયના વિષયને જુદો પાડી આખર જોનામાં ત્રિવલ્લભે એ પહેલા જ છે.”¹

જાગૃતીની માફક સિદ્ધાંતોની સાથે પણ જોનાની એક સ્તુતિ જે પાશ્વની સ્તુતિ છે તે બેઠાપેલી છે. અને હજારો મંદિરોમાં કહેવામાં આવે છે જોના વિશે નીચે મુજબ રીતકથા છે:—

“એક વખત સિદ્ધસેન પોતાના શુભ સમય બહારે કંઈકે સમય પ્રાકૃત પવિત્ર સહિત્યને તે સંકૃતમાં ઉતારવા ઇચ્છે છે. આવા પાપમય ઉપરિચ્છ પ્રસંગિત તરીકે તેમના ગુરુએ તેમને પાશ્વિક પ્રસંગિત આપ્યું જે મુજબ તેને જાર વર્ષ મુખી વીરસથાનેની મૌનપદ્ધિ યાત્રા કરવાની હતી. તે નિમિત્તકાર એક વખત તે ઉપર જોના જા અને ત્યાં મહાકાળના મંદિરમાં જ્યાં જ્યાં શિવને નમસ્કાર ન કરવાથી ત્યાંના પૂજારીઓને કોપ તેમના ઉપર ઉતર્યો. તેઓએ સિદ્ધસેનના શબ્દને બાલાઓ સ્વયંએ તેમને શિવને નમસ્કાર કરવાની ફરજ પાડી. સિદ્ધસેને હજારો મંદિરોમાં સ્તુતિરૂપે બાલાને નમસ્કાર તો કર્યો, પણ પશ્ચિમી શિવની મૂર્તિના બે બાજુ થયા અને તેમથી જોના વીરસથાની મૂર્તિ નીકળી. તેના આ પ્રસંગથી વિદ્યાર્થિ અને ધર્મજ્ઞોએ જોનામાં જાતીકાર કર્યો.”²

પાશ્વિકની બાબતમાં રાજા મુરુવડેને જોનામાં સ્વીકાર કરાજાનો ઉલ્લેખ કરી જ્યાં બીજે કે જોને “કાલકુળના ૪૬,૦૦,૦૦૦ પ્રજાનો શહેરમાં તરીકે જોનાબાવવામાં આવે છે. તેમને આપણે તરખતીના કર્યા તરીકે જોનાબીએ બીજે જે પ્રાચીનતમ અને પ્રખ્યાત રાજ્યકે કથા છે આ કરાનું મૂળ તો સિંધી ગણું છે. પરંતુ તર્જસોફ નામની દૂકાવેલ નેધ મળે છે. નેમિચર તેના કર્યા છે અને તેમણે તરખતીના બુદ્ધવલ્લુ સરલા પ્રસેકે તથા સોફલા (સોફ કહેવતા) તેમણી કમી કર્યો છે. નેમિચરે મૂળને દૂકાવવાનું કારણ જો બતાવ્યું છે કે મૂળ બદ્ધ જ વિસ્તૃત, શુચ્ચ, પ્રસેકેન મુજબો, વડકો, કુલક આદિથી સરેહ હોવાથી માત્ર સિદ્ધસેન હતો અને આમાન્ય જાતના તેના લગ્ન લઈ શકતી ન હતી.”

1. Vidyabhojane, *Nyāyāraṇya*, Int., p. 1

2. Hiralal (Rai Bahadur) *op. cit.*, Int., p. xiii. Cf. this story with the one given in the fantastic recension of *Vidyabhojane*—Edgerton, *op. cit.*, p. 253.

3. *Ibid.*, p. 253.

4. Cf. Thacker, *Nyāyāraṇya*, Int., pp. 12-13

તર્જનસોપાનો જો તર્જનવતીની દૂકાવેશ નોખી શકાય છે તો તે મહાન સ્કલ્પતિક સ્વપાળી છે અને તે સમયમાં પ્રચલિત શૈલ્યવાર્તા સ્કલ્પતિનું પ્રતિબિંબ છે જે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં વિશાળ હોતું જોઈએ; જોકે તેમનાં ઘણાં શૈલ્ય જે પ્રંધા બાપણને વારસામાં મળ્યા છે. આવા સ્કલ્પતિના બીજા નમૂનાની માફક આ શૈલ્યમાં કલામાં પણ અંતે નાનિક સંસ્કારનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરે છે. પૂર્વજન્મનું જાતિભરણ સ્થાન અને તંના પરિણામો જો આ કલાનો હેતુ છે. આ કલાનકેતવું છૂંકવાઈ ધાર્મિક સ્થાનાન્વેષણે દેકાણે આવે છે તેમ છતાં પણ તે ઉપદેશાત્મક બની જતી નથી.

પ્રાચીન તર્જનવતી સિંહચત્રા પ્રંધામાં જૂનાર સિવાનો પ્રંધ પ્રમ-પ્રમર અને નિર્વાણ-સંક્રિષ્ટ યુગ્ય છે તેમ નિર્વાણ સંક્રિષ્ટ જો મુર્તિઓની સ્થાપના વિધિ દર્શવતું પ્રાચીનતમ પુરાત છે કે જે પ્રતિષ્ઠા-પદ્ધતિના નામે યોગબદ્ધ છે.¹ આ પ્રંધ પુસ્તકત્વ વિધને જૂન જાતના છે કે જે “તે જૈન પદ્ધતિ સ્કલ્પતિના સ્થાનાકાલ તથા વાસ્તુનાકાલ જો જે વચ્ચેની સ્થાપના છે તે કાળના સામાન્ય સિવાજ જાનુસાર જૈન ધાર્મિક પુરાતો કે જે જર્ણ-મુઝથી જાણના લખાતાં હતા તેને બદલે આ પ્રંધ સંસ્કૃત જાણના લખાયે છે. આવામાં પાવીને લાગે છે કારણે છે કાશી, થોડા, પાલળી આમર અને છત્ર જેવા સ્કલ્પિતો, તેમજ યોગપદ્ધતિ (પૂજામંડેનો નકશો) અને જાતિકા (કલામ), પ્રંધા, સ્કલ્પિતની નવકારવાળી, આમડી આડી પાવીકામ સમયે જાણનાં આવવામાં આવે છે. નિર્વાણ-કર્મ-વિધિમાં અપદ્ધતિ (જાણુખી શિવ) નો નિર્દેશ જાતના છે અને તે જણાવે છે કે જૈન પૂજા વિધિમાં ત્રિકાંક આમરની અસર જોઈ છે જેમ યુગ્ય દેવ શિવ છે.”²

આમ જો મળું આવણે ઉપર જોઈ ગયા તે ઉપરથી જોઈતું તો શૈલ્ય છે કે જૈન કલ્પિતના મહાત્મીર પછીનો. વર્ષનો કાળ પણ પ્રાચીન સ્કલ્પતિના અરણ્યજિત પ્રચલનો. મુત્ર સુરૂષીથી કહી શકાય જોકે આ સમયના પરંપરાગત જૈન સ્કલ્પતિની નિમ્નૂત સમાધાનના આવણે કરી શક્યા નથી તોપણ આવણે એમ કહી શકીએ પણ કે આ જૈન સ્કલ્પતિ તે સમયના જન્ય હિંદી સ્કલ્પતિના મુકાબલે વિવિધતા અને વિશિષ્ટતામાં જણાયું છત્રે તેમ નથી જે આ જૈન સ્કલ્પતિમાં બધા વિષયો આવી જાય છે અને સામાન્ય સ્કલ્પતિ સામે સંબંધ ધરાવતા સિંહચત્રા, નીરવિ નિમિષ, અર્ધારપદ તથા અકાસજી રહીતેથી કરેલા સિંચેના પ્રંધા ઉપરાત કલ્પિત, હાકેશાનો, મહાકાલ, શૈર્મયક કલા અને છત્રે ખચેના નિધા, જૂનાર નિધા અને અર્ધરૂપિયાના જેવા શૈલ્યનિક સિંચે પણ તેમાં અર્ધજા છે.

1. Jherrett, *op. cit.*, Vol. I, p. 1.

2. *Ibid.*, Vol. I, p. 2.

1947-48 ବିଶ୍ୱ ଖାଦ୍ୟ ଓ ନିର୍ମାଣ କମିଶନର ପ୍ରତିବଦ୍ଧତା

ସ୍ୱାଧୀନ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା

પ્રકરણ ૮

ઉત્તરીય જૈનકળા

આ પ્રકરણમાં આપણે સામાન્યતઃ ઉત્તર હિંદની કળાના ઇતિહાસમાં શિલાલેખ, સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા આદિમાં જૈનેશ્વર કળાનો વિચાર કરીશું. યે ગેરિનોટ કહે છે કે “જૈનેશ્વર ધણ તામ્રકેતલ સ્મારકોને દ્વિતીકળા આધારી છે ખાસ કરીને શિશુપ્રસાદના ક્ષેત્રમાં તેઓ એટલા સપૂર્ણતાની પસંદગીએ પડ્યા છે કે તેનો કેઈ પ્રતિરૂપો નથી.”^૧ નિશ્ચયકરીતે જૈનધર્મ શિશુપ્રકળામાં તેના સત્વ સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. હિંદના અન્ય સમ-કાલે કરતા મિશ્રાઈ મંદિરો બંધાવવાની માન્યતાના પરિણામે જૈન સંપ્રદાયના સ્થાપત્ય-કળાના નમૂનાઓ તેમની વચ્ચેના પ્રમાણમાં વધારે છે.

પ્રથમ તો તેમાં ખાસ કરીને તાદશતા છે. તેઓ પોતાનાં સ્મારકો બાંધવાની અને છુટલી ટેકરીઓ પર તથા શણગાર માટે ખૂબ જ અનુકૂળતા હોય તેવા જગતોમાં બંધાવવાનું વિશેષ પત્ર કરે છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૩,૦૦૦ થી ૪૦૦ ફૂટ ઊંચા આવેલા શત્રુંજય અને અસ્તાર પર્વતોના શિખર ઉપર મંદિરોના સભ્ય નગરો ચોસી સ્થાપ્યા છે. મંદિરોના સમૂહની ‘મંદિરોના નગર’ કે પછી જગતની લાક્ષણિકતાનો હિંદના અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ કરતા જૈનોએ વિશેષ અમલ કર્યો છે.^૨ શત્રુંજયના શિખરપર ખાસ કરીને પ્રત્યેક બાજુએ સુવર્ણમય અને રંબોરંગી નકશીદાર મંદિરો, છાયા અને મૂકે ઊભાં છે; તેમાં જળકળના પ્રતીકો વચ્ચે સભ્ય અને શક્તિ વીર્ણકોની મૂર્તિઓ છે. આ પ્રશંસા મુદ્રાઓનો સમૂહ, નાશ અને વિસ્મૃતિની ઉપેક્ષા ધરાવતી આકર્ષક મૂકતા અને નિવૃત્તતા, ભૂલભૂલામણીવાળી મંદિરોની હાસવણી તેમજ અજાનગુણ કિશોરના દેવદેવીઓ એવું સૂચન કરતા લજ્જત છે કે આ જગ સ્મારકો માનવી પ્રત્યક્ષ નહિ પરંતુ કોઈ દેવી પ્રેરણાથી બંધાવાયા છે.^૩

બાંધકામની વિવિધતા છતાં શત્રુંજય અને ગિરનારના સમૂહો જુનાગઢની પૂર્વમાં આવેલ વાવા પ્યારના નામથી જોળખાતા આધુનિક મઠ^૪ અને કેટલીક જૈન છાયાઓ સિવાય કેઈપણ ઐતિહાસિક નોંધ કે સ્મારકો ધરાવતા નથી કે જેનું સુગમતાથી સંગ્રાહન શક્ય છે. જેવી કેઈપણ નોંધ સહી હોત તો પણ “મુસ્લિમ સમયકાળના બાર સૈકાએ પ્રાચીન ધણ ખસ ખવરોયોનો નાશ કરી નાખ્યો છે.”^૫

1 Göttrich, *Le Rajastan D'après*, p. 279.

2 Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture*, b. II 34. Cf. Smith, *A History of Fine Art in India and Ceylon*, p. 11.

3 Ehot, *Hindus and Buddhists*, I, p. 121.

4 Cf. Burgess, *A.S.W.L.*, 1874-1876, pp. 140-141, Plate XIX, etc. There is no trace of distinctly Buddhist symbolism here, and, like the others, they were probably of Jain origin. —Fergusson, *op. cit.*, p. 31.

5 *Ibid.*

THEY ARE BEING REBUILT

THEY ARE BEING REBUILT

बसन्तिमित सन्ति न भवतो न भवो

देवो कश्चिन्ना दन्तिमित इत्येवमना तावत्तु उपरधी

अपिनादि एवमना न कश्चिन्ना तावत्तु उपरधी

સંજ્ઞાની શોધા અને કળાના હાર્દિક આધિકારીની દૃષ્ટિએ જૈનકળાની મુખ્યતા દર્શાવતા અદ્વિતીય સમારોહના ચિત્રોડના કીર્તિસ્તંભ અને વિજયસ્તંભ તેમ જ આગુત્યા મંદિરે બહુ યોગ્ય વીર્યયાત્રાનું ધામ આપુ શિક્ષણની સુક્રમ નામુલતા તથા કળાવિશ્વની વસિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ કૈવલ અને ગૂળ જ કમ યજ્ઞનાર આ પ્રદેશમાં પણ અત્યંતિમ છે તે જ પ્રમાણે યજ્ઞગર્ભ આવેલ સમેતશિખર આ પાંચ નાથવીર, સજ્જાતનામાં સારી નજીક આવેલું સમુદ્રપુરનું લગ્ન મંદિર પટણા જીલ્લા પાવાપુત્રીનાં લગ્નમંદિર અને ભગમંદિરના પવિત્ર દહેસ^૧ આદિના નામ આપી શકીએ, પણ જૈનોના કળાપ્રતિભા પ્રેમનું દર્શન કરવાના સ્થાપત્યના આ નમૂનાએ “જૈન શિલ્પકળાના પહેલા અમલ મહાન મુખ્ય છે જે મુમ ધ. સ. ૧૩૦૦ કે તે જાણી શકે તે વખત આશરે હતા.”^૨ અથવા તો “તે જૈન કળાના મંજુ મુખ્ય હોવા બોલે છે” જે મેવાડ વંશના મહાન શક્તિ સંપન્ન રાજા કુલ્લ કે જૈની પ્રિય શાસ્ત્રજ્ઞની ચિત્રોડ હતી તેના અમલ દરમિયાન પદમર દેશમાં પુનઃનિર્માણ થયેલું. જૈનોના આ સર્વોચ્ચ મુદ્દર સમારોહની સાથે સ્તંભ ધરાવતી સ્થાપત્ય, પ્રાચીનતા અને દંડકલાએને લગતી હદિકતો મેળવતી સ્વચ્છ અને સ્થાનવર્ધક તો નીચે પર્વતે તે આપણા વિવશજ્ઞાની વસ્તુ છે.

સ્થાપત્યકળાની જેમ જૈનોની ચિત્રકળામાં અવશેષોમાં એવું કહેવું જ છે જ આપણા વિવશની અર્થદાતા આવી શકે. દ્વિતી કળામાં આ અવશેષો જે જૈન ધર્મની ઝંખીર અમલ વળે ખીલી ઉઠ્યા છે તેનો સમવેશ નિગ્રહપણે સચિત્ર હસ્તલિખિત પ્રતો, જૈન દંડકલાઓ તથા અધ્યાત્મશાસ્ત્રો અને આ લગભગ સંપૂર્ણજેને આગુત્યા માટે નિમંત્રણ કરવા આગળથી ઉપર મોકલવામાં આવતાં વિશ્વપિત-પદ્ય તથા સંવત્સરી અર્થાત જૈનોના પર્વપણપર્વના ઉપવાસકા હોય અને આકાશ કિવલ જન સુહસે અને સંપૂર્ણ વરદશી આગુત્યામાં રહેલા મહાન આગળથી પર મોકલવાના જામણના-પદ્યમાં અર્થ લખ છે, પણ જૈન ચિત્રકળાની આ વિશિષ્ટ દંડકલાએ ૪ સ વારમાં લેકાથી રક્ત થતી મંથકાલીન મુનશતની જૈન ચિત્રકળામાં લગભગ લખ છે.^૪

આપણા ક્ષેત્રના સમયના જન શિક્ષણ અને કૌતરકળાનાં અવશેષોના આવાં આપણે એકાએક જીએ કે આપણાં સાપનો એકસિયાની ઉજ્જવિરિ અને ખંડવિરિની કુદાએ, જુનાગઢમાંના ત્રિનાર પર્વત, મથુરાના કાલી દીક્ષા અને બીજા ટેકરીએ આદિ સ્થાપત્યના અવશેષો છે તેમ છતાં પણ અત્યંત વધતા પહેલાં સામગ્ર્યના દ્વિતી કળાની કેટલીક લાક્ષણિકતા વિશે પ્રાચીનવિકે નોંધ કરીશું.

1. The Jambud according to priests, is built on the spot where Mahāvīra died, the Jambud being the place of his cremation. —B.O.D.A.P. p. 224. Cf. ibid., p. 72.

2. Ferguson, *op. cit.*, p. 52.

3. *Ibid.*, p. 60.

4. Cf. Mehta, *Studies in Indian Painting*, pp. 12 Percy Brown, *Indian Painting*, pp. 38, 51.

રહે છે કે આ હજી અથવા તે શિખ શક્તિ વધારનાર સાધન છે કે બેધક હેતુનું મુખ્ય બનાવનાર સાધન છે, તેમ છતાં પણ એ કે ધાર્મિક કલા, ચિન્હો કે ઇતિહાસ કળાકારને કાર્ય કરવા દેતે છે તે પણ તેઓ એકલા એનો હાથ દોરવા પૂરતા નથી. એ મુખ્યે તે કામ શરૂ કરશે તે જ હાથે તેમજ હાથમંડ રમતી કળા પેનાનું કામ શરૂ કરશે અને તે ત્રણેમથી ભજવતી પ્રેરણા મેળવશે. આ જ કારણથી પોતાના ચિત્રકામન્ય સર્વ આદર્યો સહિત સુધારક ક્ષત્રીની ખરેખર વૃત્તિ પણ પોતાના કળાકારોને ઉપદેશકો કરતાં સારા ચિત્રકારો સ્વ ન થાતી થતી અને તે ઉપદેશક કરતાં શબ્દગારકાર તરીકે પોતાની જાનને વજાદાર તથા તેથી જ બિન્બોરેલી પોતાના પવિત્ર ગુપ્તકાઓને છુવેન પદાર્થો પરથી દેવાતી કળાવિષયક પોતાની શોધના નામન તરીકે વાપર્યાં જિન ન સ્વીકાર્યો; અને હૂં બાથેશ્ચિત્તુના અનુપામીઓએ વિભાગીયપૂર્વક મહિત્તી ભોંતપત્તી તેની સર્વોત્કૃષ્ટ અને જાતીય આકર્ષક સમુ સેવ્યસ્ત્રી જાનની પ્રતિષ્ઠિત દૂર કરી”^૧

સામાન્ય દ્વિધી કળાએમંથી આ પ્રાચીન નેપ કરીને હવે આપણે બૈનભર્મ જાન અવશેષો પ્રતિ નક્કર કરીએ. આમ એસ્થિની ગુફાઓ આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે કે જે દ્વિધી ગુફાઓમાં જનિતમય અને તે મધ્યે જ વિલક્ષણ છે. તે જણી જરી બૈન ગુફાઓ છે તે તેમ શંકાવિનાની થત છે. આપણા કક્ષિત દેશમં બૈનભર્મ એ પ્રકરણમાં આ ગુફાઓમાં મળી આવતી વીર્યકથાની પ્રતિમાઓ તથા તેમં પાથ ની અનેક મૂર્તિઓ કે તેમજ સર્વ દેવતાના છાત્રની અનેક આકૃતિઓને લખને તેમને બાપાયેલ મુખ્ય સ્થાન આકિનેા નિશ્ચય કર્યો છે. ગુફાઓ તપાસતાં, તે જુદની ઢોળાયા કાઈ પણ અવશેષો જકરં નથી; હથોળા, જુદ કે લેખિતલ કે જુદ કાંકથાની સાથે સ્તંભ સજતો કેઈ પણ દેખાવ તેમં નથી. જુદા કે અડીવાર ત્રિશુલા, સ્તૂપ, સ્વસ્તિકા, બંધ કહેરા, વૃક્ષો, ચક્રો, શ્રીકૃષ્ણી અક્ષિ તેમં દેખાવ છે ખરં પણ તે બાજ બીજા ધર્મોની માફક બનાવેમં સામન્ય છે.^૨ આ ઉપસંત વિશ્વવત વિદ્યાનો, પુરાતત્ત્વવિદા અને ઇતિહાસશાસ્ત્રો જેવા કે એનંમાસ્ટ્રી, મનમોહન વાકવતી, જોહાન,^૩ ફક્તુલ્હ,^૪ મિશ્ક,^૫ કુમાલસામી અને જાન્ય પુરોએ તેને સ્વીકાર કર્યો છે.

1. Salomon, *The Glories of Indian Art*, pp 68-69

2. Cf Chakravarti (Mon Mohan). *op cit.* p. 5. Fergusson, *op cit.* p. 11.

3. O'Malley B.D.G.P p 208.

4. After having examined the caves carefully during my visits I have come to the conclusion that all the caves, so far as the present data are available, should be ascribed to the Jains and not to the Buddhists. —Chakravarti (Mon Mohan), *op cit.* and *loc. cit.*

5. That the caves contain nothing Buddhist, but apparently all belong to the Jains, is fact which is now, I think, generally accepted by all competent scholars. —*Cf ibid.*, p. 30.

6. Till comparatively recently however, they were mistaken for Buddhist, but this they clearly never were. —Fergusson, *op cit.*, p. 177

7. Cf Smith, *op cit.* p. 84

8. Cf *Concurrence History of Indian and International Art*, p 37

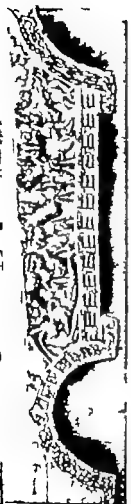
ଆବିଷ୍କାର କରାଯାଇଥିବା ଗୁମାସ୍ତାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ୨୦

ଏହି ଘଟଣାର ବିଚାରଣା ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମିଳିତ ଭାବେ ପ୍ରଶ୍ନିତ

ଆବିଷ୍କାର କରାଯାଇଥିବା ଗୁମାସ୍ତାଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ୨୦

ଏହି ଘଟଣାର ବିଚାରଣା ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମିଳିତ ଭାବେ ପ୍ରଶ୍ନିତ

આમ અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રાચીન જૈન શિસ્તપના નમૂનાઓ બતાવે છે કે જન્ય જાતિઓની માફક, જૈનોએ પણ પોતાના આધુઓના વસવાટ માટે ગુફાઓ થા બિંદુગૃહો કેલારાઓ હાલું, પદ્મ તેમજ સંપ્રદાયની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો પૂરતી તેમજ જાધકામના પ્રકારપર અચર ઘણેલી હતી. સામાન્ય સ્ત્રી તરીકે જૈન આધુઓ મોટા અમૂલ્ય રહેતા ન હતા અને સાથે સાથે તેમજ ધર્મના સ્વજાવને લઈને જુગ ઘોતોના જેવા વ્યાખ્યાન મંદપોની તેમને જરૂર ન હતી. આગળ દર્શાવ્યા મુજબ જૈન સંપ્રદાયની અનેક પ્રાચીન ગુફાઓ પૂર્વમાં ઉદયગિરિની ટેકરીમાં છે અને તે પછીની પશ્ચિમ તરફના ખગિરિમાં છે. “તેજ દેખાવની જાણતા, શિસ્તની લાક્ષણિકતા અને આપણની વિગતો તેમ જ તેની પ્રાચીનતા એ સર્વે તેના કાગળખર્સા અભ્યાસની અપેક્ષા દર્શાવે છે.”

શિસ્તપકળાની દૃષ્ટિએ નહિ તે પલ્લુ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઉદયગિરિમાંની હાથીગુંફા આપણું ધ્યાન પ્રથમ આપે છે એ એક મહાન કુદરતી ગુફા છે તેની ઉપરની ધણ જોખ માટે સાફ કદાવી હોય તેમ જણાય છે. જોખનનિધમ તે આપણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. એકે એમ તે આજે ઉભી છે તે દૃષ્ટિએ તેમ શિસ્તની વિશિષ્ટતા જલ્દી જ ઘોડી જણાય છે તેમજ એટલું તે આકર્ષક છે કે તે કુદરતી ગુફા હોવા છતાં તેના પરની નોંધની અભિપ્રાય વધારતા હાથિગુંફા એક મહત્ત્વની ગુફા હોવી એમને કારણ કે ખડકમાંથી મદિર કે ગુફા કેલારી કેલવની બાવળ શાન્ત વુદયની આકાશમાંથી ઉદ્ભવે છે અને તેવા સમારકો કદલ ખડક પર જ ઉભા થઈ શકાય; કેમ કે તે સમારકો કાચમ તથા ત્મસુધી તેનું પુરવ મળે છે. આ ઉપરત હાથીગુંફાને કળાની દૃષ્ટિએ સિન્નુત જનાવવામાં અને મુદયરવામાં આવી હતી તે વાત સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સામાન્ય નિયમ તરીકે ગુફા કેલારાઓ તેઓના કામની સ્વજાત માટે કુદરતી કોનરા કરતા ફાટ અને વિગટોથી મુક્ત એવા નક્કર ખડકવાળી ટેકરીઓ પસંદ કરતા હતા. આનું કારણ એ છે કે કુદરતી કોવર એ પાંચા ખડક હોય છે જેના કટકાઓ અમે ત્યાર થઈ બાજ અને તેમ સ્વેચ્છાનું લક્ષણરેલું થઈ પડે.

આગળ દર્શાવ્યા મુજબ કળાની દૃષ્ટિએ ઉદયગિરિ ટેકરી પરની સ્તંભ અને ગણેશ ગુફાઓ વચ્ચે છે. આ બન્ને કેવાગવાળી બે માળની ગુફાઓ છે જેની ઉપર અને નીચેની પરસ્પરમાં નાના ફરવાળા છે. બેઠાની સ્તંભ બધી ગુફાઓમાં સૌથી વધારે મોટી તથા મુંદર રીતે શણગારાયેલી છે. અને તેમના જાળ નકેરીવાર કેવાળા મનુષ્યમંત્રીની દીક્ષાલય દ્રવ્યો વળુ કરે છે. આ કેવારકામના દ્રવ્યો તથા ગણેશ ગુફામાં જોઇએતે અંશે આપના તેજ જાળા દેખાવો છતાં બેઝેટિયર અને પ્રખ્યાત સિદ્ધા ચક્રવર્તી તથા બીજા અધ્યક્ષીઓના મતે પાન્થના છવન પ્રત્યેક રજુ કરે છે. આ જનુ પર આપણે આગળ વિચાર કરી ગયા છીએ તેમ જ આ કેવાળાના વિષયોની વિગતવાર ચર્ચા પણ કરી છે.

1. Ferguson, op. cit., II, p. 8

2. ૩. Cunningham op. cit., p. 33.

આ પ્રાચીન જૈન જાવરીયોમાં આપણને જણાય છે કે હવે પછી આખા મહારાજા શિવપની માફક પુણ અને સ્ત્રીપત્રોના વસ્ત્રો અને કાપ ની બાબતમાં શ્રીક અને ક્ષીરવત્તેનો મિશ્રણ છે. ઇ. સ. પૂર્વે થયેલા ખૂબ જાણના વધ્યા હતા અને આ જાણને વધુ ટેકા જોમ મળે છે કે શ્રીક શબ્દ હિન્દીકસને હિન્દમાંથી પાછા હાંકી કાઢવામાં હાથિનુંદના શિલાલેખવાળા ખાતેલોનો ફાળો હતો. આ ઉપરાંત મહારાજાની માફક આ રોજાવોગદના બિન્દો કાઢી વિશાળ કંઠમાં કેસરીયા છે અને આમાં સ્ત્રીઓએ પણ ભૂંડાં સ્કંકળાં પહેરેલાં રોજાયા છે. કોસ્થિક અને બીજાં જન જાવરીયોની આ શાસ્ત્રિકતા નીચેની નોખને ટેકા આપે છે કે પૂર્વથીપરની પ્રજાઓમાં વજાભૂવલોનો વિનિમય તે જવાબી મળ્યો પેતાની જાતને શાસ્ત્રજ્ઞાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી શરૂ થયે હશે અને માનસજ્ઞાત્મકી દિગ્ધિએ જો પણ સત્ય છે કે સ્ત્રીકાસયેકો આવા રીતસ્થિતિમાં બહુલ કરનારની ઉપયોગિતાની દિગ્ધિએ રેવરસ થવા હોય. આ જાનુકસ્ય અને તેમાં થતા મુખ્યત્વે જનતા છે. પછીના રીતસ્થિતિમાં તે તેના મૂળની સાથે સરખાવતા ખૂબ અંતર પડી ગયેલું જણાય છે—કેટલીક વખત તે તે માહુમ પણ ન પડે.”

જોધારકાળ પહેલાંની જન જાવરી ક્ષીર કળામાં પરદેશી વત્તેઓ સમાવેશ થયે જણાય છે એટલું જ નહીં પણ જામાયે જો જાણિયા છે કે આ જન પ્રાચીન શિવપકળામાં વિશિષ્ટ ચારતા રહેલી છે. સંપૂર્ણ સૌંદર્ય તથા કળામાં પ્રવીણતા ઉપરાંત જો ચેતનની જીવંત ઉર્મિઓ અને જાવિકારી જાના જગાવીને ઉઠે જાતવત વિરિમ્ત કરી નાંખે ત્યાં દરમિયાન ખડાં કરે છે. આ પ્રતિજ્ઞાઓ મનુષ્ય મનુષ્યનાં બીજાં દરમિયાન ઉપરાંત શિકાર, લાકડાં નૃત્ય, પીણું અને પ્રેમ કરવાના રોજાવો રમુ કરે છે અને દરમિયાનમાં મને “ધર્મ થા કેલપિયુ પ્રકાતી પ્રાચીના સિંચા”^૧ ખરું જામાં જાની જાય છે તંદુરસ્ત પ્રજાની આ જામા જો જીતામ જુલ અને જૈન કળાનું લક્ષણ છે અને જોધા ચેત્રો મલો સૌંદર્ય જામાયે શાખાને લીધે થયે હતા કે જોના પ્રવેશ હવે પછી જાય છે.

કોસ્થિકાના જૈન જાવરીયો પર વિશેષ સ્થાન કરવી તે જાતને છે તેમ છતાં પણ મહારાજા જાવરીયો પ્રતિ જગતા પહેલાં કળાના વિષયમાં જૈન ફાળાની જો શાસ્ત્રિકતા વિશે જાલી સિવાય કરવો જાવસ્થાકે જઈ પડશે. જોકે ત્યાં સ્તુતિમાં જાધારમાં જાવરીયોની પૂજા અને બીજાં જૈન મૂર્તિપૂજા વિષયના જાણના દર્શાવ્યા પ્રમાણે, કાલીકાના શિલાલેખની જોધાની પંક્તિ પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મહારાજા શિવપ-મુજ પહેલાં પણ જોધોની માફક જામામાં પણ તેમના જુલોના જાવરીયો પર સ્તુતિ થા રમુવિનિહો જીર્ણ કરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. “પ્રાચીન સ્તુતિ જો કે પાર્થિક સંપ્રદાયનાં વિનિહો ન હોવા પણ તે અધિકારને જાલો જુમિત્તેની પ્રમા સાથે ઉદ્ધારેલાં ચતુર્લેખાં જાવરીયોનાં રમુવિનિહો હતા.”^૨ જોમ પણ જાવરીયો છે કે આ પ્રમાણેની પૂજાપદ્ધતિ જોધોની

1 Andress, *Influences of Indian Art*, Part p. 11

2 Ferguson, *op. cit.* p. 11.

3 Harvill, *Ancient and Medieval Architecture of India*, p. 61.

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮੰਦੀਰ, ਸ਼੍ਰੀਮੰਤਰੀ, ਸ਼੍ਰੀਮੰਤਰੀ (ਸ਼੍ਰੀਮੰਤਰੀ)

માફક જૈનોમાં કોટલી બધી પ્રચલિત ન હતી, અને કોટલું તે શાકસ છે કે મોડા સમય પછી ટુસ્ટ જે તે પ્રથમ બંધ થઈ હતી. મધુરાનો વેદ સ્તૂપ કે જે વિષે આપણે જાણ્યો છે જ્યાં છીએ અને જે હેવેલી બંધાયેલા હતો તે ઉપરથી આપણે કોટલું તે નિર્મિત કરી શકીએ કે સ્તૂપ-પૂજા જૈનોમાં પણ શાકસ પ્રચાર પામી હતી.

આ મન્થવાણી મુખ્ય કારણ છે કે પ્રાચીન સ્તૂપો કેમ મુખ્ય ધર્મનેતાની શાળ પર માટીના હમણા રૂપે જે હતા, અને તેના તથા માટે કારણ જાણી શકાય તેવા કારણોમાં આવતી હતી. પાછળથી માટીના હમણાની જાગ્યોજાગ્યો ઈંટ તથા પથ્થર નંખાયા અને લોકોને બહાર પથ્થરની વાટ થઈ. મધુરાના વેદ તથા બીજા સ્તૂપોના રેખાંશ પરથી તે તેવા પ્રાચીન રૂપમાં નથી એમ જણાય છે. ત્યાં આપણે લોકોની વાડને બહાર પથ્થરની ભેટોને છીએ અને આ ઉપરાંત તેના બાહ્ય ભાગ પર ખૂબ રક્ષાકાર કરવામાં આવ્યો છે.

બીજો મુદ્દો જૈનોના મૂર્તિવિધાનનો છે. હાથીનું શિલાલેખ પરથી આપણે જોઈએ છે કે નરેન્દ્ર સમય નેટલા પ્રાચીન કાળમાં પણ જૈનોમાં તેજોના જાળની મૂર્તિઓ હતી. મધુરાના અવશેષો આ વાતને દેખાડે છે કે ઇન્ડો-સાથિક સમયના જૈનોએ કોઈ પ્રાચીન મૂર્તિ-માધી કેતરકામમાં તેજ અવશેષોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સિંચના મતે આ વિગતો કોટલું તે પૂરવાર કરે છે કે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫ માં મધુરામાં જૈન મંદિર હતું. આ ઉપરાંત જૈનોના ઇન્ડો-સાથિક સહિત્યમાંથી આપણે જોઈએ છે કે મહાવીરના સમયમાં પણ તેમના પિતા અને તે સમયનો જૈનસ્વ વીરકર પાર્શ્વની પૂજા કરવા જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા શાકસ ક્યારે શરૂ થઈ તે પ્રશ્નમાં આપણા વિચારને વિશેષ સંજોગ નથી તેપણુ આટલું તે શાકસ જણાય છે કે તે મહાવીરના સમયથી કોઈ આ બીજા રૂપમાં અસ્તિત્વ ધરતો છે.

જૈનોના મૂર્તિવિધાન સાથે આપણને ખાસ સંજોગ હેઠળ તે વિષે આપણે વિચારીએ. પૂજાની મુખ્ય કાનુ તે જોવીસ જાળ વા વીરકર છે. પરંતુ મહાવાન બૌદ્ધોની માફક જૈનો પણ હિંદુ હેવેનો વીરકર કરે છે અને તેઓએ તેમના વીરકરોના જાળ વૃત્તવ સાથે સંજોગ ધરતવત ઈંટ અથવા શક ગરુડ, સત્ત્વની લક્ષ્મી, ગરુડો, અપ્સરો આદિ કે જે જનપ્રિયતિઓ, ભવતો, અવેશિતો અને વૈમાનિકો જે વાર વર્ગોમાં વહેવારેલા છે તે બધાને તેમના શિષ્યપદ પણ જાળ આપેલ છે. જાણકારોના મુજબ વીરકરો લોકોના જાળથી જોળાયેલા છે જે મૂર્તિની નીચે આપવામાં આવે છે આપણે જોઈએ છે કે કોરિયાની કોઈ કસ્ટ વાજરે ગુફાઓ લોકોનાવાળી તથા કેતરેલા આકારની બેઠેલી જૈન વીરકરોની મૂર્તિઓ માટે વિખ્યાત છે. જૈન વીરકરોની આ પ્રમાણેની મૂર્તિઓ મધુરાના અવશેષોમાં પણ મળે છે અને કોઈ વગેરે તે જૈન વીરકરોની વિગતો મન્થવા

1. Cowson, *Archaeological Antiquities of Western India*, p. 8.

2. Smith, *The Jaina Stupa and other Antiquities of Mathura, Ind.*, p. 1.

3. Cf. Bühler, *Indian Soil of the Jains*, pp. 88 ff.

મુજબની છે. આમ ઐતિહાસિક રીતે પણ થાવીસ વીસીકરો અને તેમના લોકોને ઈ. સ. ની શરૂઆત અને તે પહેલાં પણ બનોથી સ્વીકારાયેલા હતાં.

વીસીકરો સામાન્યતઃ યુવની માફક પથારી નાળેલા આકારમાં અને શાંત, ખાનગી અવસ્થામાં બેઠેલા દેખાય છે. જોરીસા અને મધુસાન્દ શિલ્પમંત્રા નૃત્ય કરતા દરેક પ્રવૃત્તિમાં છે ત્યારે થોડીવા બેની બેઠેલી છત્રચુક્રાએ કાપમળી ઢગ છે અને તેટલી જ સચોટ નિર્મલતાની મૂર્તિ છે અને તે પ્રવૃત્તિથી તદ્દન પર છે એટલું ચાર શબ્દોનું છે કે તે રેફાઈન્ડ નૃત્યની નથી પણ તેને ઢિંદી તરવસાનીઓએ ખાન માટે સ્વીકારેલી સૌથી મુખ્ય જોવી અનર્થક ઠાળની મુદ્રા છે. આપણી માન્યતા પ્રમાણે તે અશ્વિતગત લાક્ષણિકતા અગ્રવતી નથી તો પણ તે અવરુદ્ધિત છે તેમ તો ઠીક શકેલ નહિ જાણી શકેલું છે. એક્ટરફોર્મિસમ મતે, ખાર્મિક નિષ્કર્ષમાં મત જોવી ખાન આ લખાણમાં દર્શાવે તે કળા વિખાનતા ઇતિહાસમાં સર્વોચ્ચ કલ્પના છે અને આ ઢિંદી કીશ્વરની અગત્યને એટ છે તે વિદ્વાન જણી કહે છે કે આ ખાનમાં દયાની વિશિષ્ટ પ્રણા એટલી સંપૂર્ણ અને અનિવાર્ય વિકસ પામેલી છે કે ૨૦૦ ઉપરત વર્ષો જ્યાં છતાં તે મનુષ્યે કલા કરેલા પ્રેરક અને સંતોષક નિષ્કર્ષમાં અદ્વિતીય છે.^૧

અનર્થક પ્રાચીનતાના ખામ સમય મધુસાન્દ બૈન અવશેષો પ્રતિ આપ્તક એમ કહી શકેલ કે કેટલીક ઇલિજે બર્ષો અર્ધક દૂર કોઠાથી જા લગ ટેકરી (ટીલા) માંથી તે મળેલાં છે. ઢિંદી કળાના ઇતિહાસમાં આ વર્તની અગત્યતા બે કારણે છે. એકે તો પ્રાચીન અને અંબુસાની ઢિંદી કળાની સ્થાન તરીકે છે અને બીજું વાળબ સજ્જક પદના અધાર પ્રદેશમાંની અધાર શાળા કે બેની મુદ્રામાં મુદ્રા દ્વિતિયા ત્યાં મળી આવે છે તેને તે મળતા આવે છે. રિમ્બ કહે છે કે “એકેસ્ટિક ઇલિજે વાળબમાં અધાર, નેકેલામાં અમસવતી અને પૂર્વમાં સ્થાનકોએ સ્થાની અંબમાં મધુસા છે તેથી અનું કળાવિધન મુદ્રા ઢિંદીકળા અને અધારની એકાકીયા વચ્ચેની સ્થાન તરીકેની મિશ્રકળાના લક્ષણ દર્શાવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી.”^૨ આ અધાર મધુસા શાળા ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા વેકામાં ઉપર ચર્ચા હેતુ તેમ લાગે છે અને ઈ. સ. ૫૦ તથા ઈ. સ. ૧૦૦ અંતિમિયાન તે કળા સંપૂર્ણતાએ પહોંચી જવાય છે. પ્રાચીન ઢિંદી કળાના જાણ સારે અધારેસત્યા એકાકી સ્વીકારની સાથે આ શાળા ઉપર ચર્ચા જવાય છે.

કે. બરનેટ જણાવે છે કે “અધારશાળા એ શાળા”^૩
સ્થિતિ લખેના દ્વારા વિશ્વવિદ્ય કળાવિધાનની રીતિએ

1 Cf Vogel, *Catalogue of the Archaeological Museum at about the Tirhankara images at Mathura Museum and*

2. *Archaeological, Examples of Indian Sculpture*, 1st p. 8

3. *Smith, History of Fine Art in India and Ceylon*, p.

4. The culmination of the art of the school may be at 200. —Smith, *op. cit.*, p. 82.

આશ્રમપર ભવવા પૂજની તાલી (મકુટ)

કેળી-૧૯૨૯ જાણી-આરમિયો ૭૬૭ નંબર ૬૮૨૫

દર્શાવે છે. કેટલેક પ્રસંગે તેઓએ નકલ કરવાના આજ્ઞા આપ્યું હોવા વગર વિચારે મહેલ નમૂનાઓની નકલ જ કરી છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તેમણે બહુ જ વધારે કર્યું છે. મહેલ કળાઓની આકૃતિઓ, વસ્ત્રો, ભાવના આદિ સ્વીકારીને તેઓએ શ્રીક પ્રજા, સૈદ્ય, સુસંગતિ તથા કોશમ્ય આદિનો ઉમેરો કર્યો છે કે જેણે તેના હાર અને માન્યતામાં ઘટાડો થવા દીધા વિના પ્રાચીન કળાને ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડી છે”¹

દ્વિતી કળામાં આ પરદેશી તત્ત્વોનો સમાવેશ તથા ત્રિતી કળાનો વિદેશીઓએ કરેલો સ્વીકાર એ બંને જાતોની દુનિયા સાથેના દ્વિતી રાષ્ટ્રીય તથા જાણી સંબંધને આજ્ઞારી છે. આવી કરીને જ આજે બેંગલોરિક દ્વિતી જુદી જુદી જાતિઓનું નિવાસસ્થાન છે કે જેમની કળામાં આદર્શો, ધર્મની માફક સાચા ધસવતા ન હોવાથી જુદા પડે છે, અને જેમના કેટલાક તે પાછલા અનિર્ધારિત સમય સુધી આવેલા અને જેમણે સંસ્કૃત કળાના પરદેશી તત્ત્વો દાખલ કરેલા. ૭ મૂળ પરદેશીઓની માફક જ આજે મળી ગયા છે અને મૈત્રિકતા સિદ્ધ કરી છે તેમ છતાં પણ એ કુપ્રજ્ઞા મતે, હવા અને બીજા કારણે દ્વિતી સાથે ખાસ મુબંધ ધસવતા દેશોમાંથી કળા વિષે જાણે જ દરેક રસમદ જાણતો બહુવા મળી શકે છે અને તેથી “કળાવિધાનનું આપણું જ્ઞાન હવા અને ધર્મોક્તિના કનૂન આગે દેરી રહેલા અવશેષો પર આધાર રાખે છે.”²

મથુરા શાળાની જાળમાં સામાન્ય પ્રાચીનિક નોંધ કર્યા પછી આપણે કકાલી ટીલા પસંદ હોય શિક્ષણ નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરીશું અને કળાદેવી પેનાના બહુવા પસંદથી એ નિર્વિષ વનમળા માટે છે તે હોય કળાવિદોએ કેટલા પ્રયત્નમાં સાધી છે અને મહેલ તત્ત્વોનું શુદ્ધ સંગીકરણ કરવામાં તેમની કુશળતા કેટલી સફળ થઈ છે એ આપણે જોઈશું.

મથુરા શિક્ષણ ૭ મોડ નમૂના પર આપણે વિચાર ચલાવવાની હીએ તેમ આપણે પ્રથમ વધારે રસમદ અને મુદર આચારમળોનો વિચાર કરીશું. આ જુદાવાર કહે છે કે આચારમળ એ એક વિનૂપિત શિક્ષા છે કે જેની આથે વિનની પ્રતિષ્ઠા થા અન્ય કોઈ પૂજ્ય આપણે જોઈએલી હોય છે તેને જાણે પૂજા થા અર્પણની વખતી કરી શકાય કારણ કે અનેક શિક્ષાત્રેજોમાં દર્શાવ્યા મુજબ અર્ધતોની પૂજા માટે આવી શિક્ષાઓ અદિશોમાં સળવામાં આવતી હતી. હોતોમાં તે લોકપ્રિય થય પ્રાચીન કળામાં જ અદરડી પડી કેમકે તે ઉપરના શિક્ષાત્રેજો બની ક્રિષિ સ્થળ દર્શાવે છે અને તેના ઉપરની તારીખ જણાવી નથી.”³

પ્રાચીન હોય કળામાં આચારમળો સિવાય બીજા કોઈ નથી જોય નથી; પરંતુ તે તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સામાન્યતઃ આવા મુદર પોતેના સંસ્કૃત હોયશિક્ષણો મુખ્ય ઉદ્દેશ

1. Parmer, *Antiquities of India*, p. 253.

2. Anderson, *op. cit.*, p. 12.

3. B. J. J., *E. I. A.*, p. 316.

“મુદ્ગલાની ક્ષત્રેત્ર મુનિ મગ્ન નહેતો, તેઓની કળા એ સ્થાપત્યના સમૃદ્ધિચિહ્નોના શબ્દોનાને અસાધી હતી.”^૧ તેમ છતાં પણ, મધ્યકાલે શૈક્ષણિક જિનની યોગિમુદ્રા, બહુ શબ્દોના ત્રિશૂળો અથવા પવિત્ર ચિહ્નો, ઉત્તમ આભૂષણો, કલિની આર્તિચિહ્નોના પદ્મિનાં કિનૂત એવા આદિ ચરતી મધુરના શિલાલેખોના મુખ્ય આદર્શ અમરચિત્રે દેશે એમ કંઈપણ કળાપ્રેમી સહેલે ન સ્વીકારે તે નવાઈ નહિ. આથી કિલકું આશામપરાની બાળામ્મ એકે પત્રનું આચળ વર્ણન કરી શકાય કે કળાની આ મુનિઓના સ્વાનમ્મના તથા એની હાર્દિકતાના શિશુઓનું આધિપત્ય બહુઈ આવે ॥ અને આમ પોતે પ્રોત્સાહિત કળાલેખો દ્વારાથી તેઓએ પોતાના સંસ્કારના પારિતોષિકો તિરથોના ઉપચાર એક સાધ્ય પરીકે નહિ પણ કેવળ ધર્મ પ્રચારના બદલા દ્વારા કર્યો હતો.

આમાના નૃત્યકારે કુચુપરની પત્ની શિશ્વશાએ બેઝાલ પહેલો^૨ અને આમૈકિનીએ મન્નમ્મરપ સોલ્મન્ન કર મા વર્ષે બેઝારેક બીએ એ બે આશામપરાનું અહીં વર્ણન કરીએ. શિશ્વના શબ્દોમાં “પહેલો પટ દેન સૂપનો મુદર દેખાય આવે છે તેની આનવાસ ચરિકમણુ મોની પગથી છે અને પછી વા. છે. મુદર રીતેશ્વરેકારેલ તેસુવાળા દરવાજામાં જઈ ને ત્યાં પહોંચાય છે જ્યાં ચાર પગથીયા ચાલ્યા છે. દરવાજાના નીચલા ભાગેશિવાથી એક ભારે માળા લટકે છે. કમરની આનવાસ સામન્ન બહારીરે તિવાય તરન નામ એવી એક નજી કસ્ટી ઊંઢરી દરવાજાની દરેક બાજુની વા પર અમરચ રીતે ઉમેલી છે. સિચિત્ર પાસવાળા બે કિનૂત આમવા જણુ દેખાય છે અને ઉપરના ચરિકમણુની પગથીની આજીઆમુની વાડોને કેટલીક જાન નજરે પડે છે.

આ મુદર રીતે કેટલેક તોરન પર એક દૂધી અર્ધવૃત્તિકા છે અને શિશ્વના મતે તે શિલાલેખના અક્ષરો “ઇ મ. પૂર્વે લગભગ ૧૫૦ થા મુએના સ્થાપત્યમ્મના અર્ધુત સૂપના દરવાજા પાસાં બાજુનિય શિલાલેખના અક્ષરો કેસર કેપંક વધારે જુના છે.”^૩ હું જુલકરે જણુ તેને “લૂપ ના મમુરમા ગવશે છે” જણુ તે એમ નેમ કરે છે કે તે કલિક પહેલાના સમયનો છે.” આ આશામપરાની કેળવિષયક ઉપચેતિના જાળના કાચગીરના બની દેસાસની કાંઈ જાણ નથી. અભિજ્ઞા પત્રગી થા નાપત્રગી અથવા અમુક સિદ્ધિયા કેસર વગુની પરીક્ષા મો મગમન્ન જણુ માધને છે. કિન્નના શિશ્વના અને આ બે સ્ત્રી આપુનિયાને ભાર અનમ્મ લાગે છે. આની માટે ૪ આજીઆમુની થા ની કેટલીક જાણએ જણુ આઓની પ્રતિપૂનિયા તેને અમરચ રીતે નામ લાગે છે.” આવી જાણનેમ્મ

1. *Cherla, A.S.I. 1907-1908*, p. 108

2. Cf. *Dubler*, op. cit. No V p. 200

3. Smith, *The Jaina Sulpas and other Antiquities of Mathura* p. 19 Plate XII.

4. *Id.* loc. p. 2.

5. *Dubler* op. cit. p. 194.

6. According to Coomaraswamy these female figures are not dancing girls, as Smith has observed. In his opinion they are Lakshmi, Parvati or Vishnu, symbols and dryads, and to be regarded as conspicuous emblems of vegetative fertility derived from popular beliefs. —Coomaraswamy, op. cit. p. 64. Cf. *Smith, A.S.I. 1907-1910*, p. 77

卷之五

五

五

五

五

五

五

五

五

五

五

五

“મુંદસ્તાની સ્વતંત્ર કૃતિ માત્ર નહેતો; તેઓની કળા એ સ્વાતંત્ર્ય સ્મૃતિચિહ્નોના શબ્દગારને આધારી હતી.” તેમ છતાં પણ મધ્યકાળે શૈક્ષણિક બિનની યોગ્યતા, બહુ શબ્દગારેલ ત્રિશૂળો, અન્ય પવિત્ર ચિહ્નો, ઉત્તમ આકૃષ્ટો, ઇસાની આર્થિકમિલન પદ્ધતિના ક્ષિપ્ર શબ્દો આદિ પાશ્વરી મહારાના શિલાલેખોનો સુખ્ય આધારી સંપ્રદાયિક હોય છે એમ કેટલેક કળાગ્રંથો સહેજે ન સ્વીકારે તો નવાઈ નહિ. આથી જોઈને આશ્ચર્યપરોની બાળકામાં જોઈ પગલું આગળ વધીને કહી શકાય કે કળાની આ કૃતિઓના સ્વાતંત્ર્યમાં તમા જોની કાર્યકર્તામાં પ્રિયપીઓનું આધિપત્ય લગભગ આવે છે અને આમ પોતે પ્રોત્સાહિત કળાકારો હોવાથી તેઓએ પોતાના અભ્યાસમાં ધાર્મિક વિષયોનો ઉપયોગ જોઈ સાધ્ય તરીકે નહિ પરંતુ કેવળ ધર્મ પ્રચારના બહાના હેઠળ કર્યો હશે.

આમાંના નૃત્યકાર હુચકાની પત્ની શિવશ્યામે બેસડેલ પહેલો^૧ અને આગેદિનીએ મહાશ્વર્ય સોનાના ૪૨ મા વર્ષ બેસડેલ બીજો એ બે આશ્ચર્યપરોનું અહીં વર્ણન કરીએ. સિમલાના શબ્દોમાં “પહેલો પટ જેના સ્વપ્ને સુંદર રોજાય આપે છે જેની આસ્થાપસ પરિક્રમણુ મોની પગથી છે અને યહી વાડ છે સુંદર રીતે શબ્દગારેલ તોરણવાળા ફરજાતમાં બર્ધને ત્યાં પહેલાંય છે જ્યાં આર પગથીયા અભ્યાસ છે. ફરજાતના નીચલા ભાગેટિવાથી જોઈ આર મળત હોય છે કમરની આસ્થાપસ સામન્ય લગભગ સિવાય તદ્દન નહિ જોવી જોઈ નાજ હોતી છેકરી ફરજાતની ફરજ બાળુની વાડપર અસભ્ય રીતે ઉભેલી છે. વિચિત્ર પદ્ધતિવાળા બે વિસ્તૃત અભ્યાસ પણ રોજાય છે અને ઉપરના પરિક્રમણુની પગથીની આબાજુઓની વાડનો કેટલોક ભાગ નજરે પડે છે.

આ સુંદર રીતે કેવળેલ તોરણ પર જોઈ દૂરી જાણ્યપત્રિકા છે અને સિમલા મતે તે શિલાલેખના અક્ષરો “હ, સ. પૂર્વે લગભગ ૧૫૦ વા સુએના સમયસાક્ષ્યના જુદાં સ્વપ્ન ફરજાત પસા ખાજુલિયા શિલાલેખના અક્ષરો કેસાં કોઈક વખતે બુના છે.”^૨ હાં જુદાં રીતે પણ તેને “જુના”ના સમૂહમાં ગણાય છે. પરંતુ તે જોઈ નેહ કરે છે કે તે કનિષ્ઠ પહેલાના સમયનો છે.” આ આશ્ચર્યપરોની કેળવણિયક ઉપયોગિતા બાળક લગભગીયા બની ફરજાતની કાંઈ જાણ નથી. અતિવચત પરિક્રમી યા નાપસાઈની અભ્યાસ અમુક સિદ્ધિ કેસાં વસ્તુની પરીક્ષા મોં સર્વમાન્ય થણા સાબનો છે. કિન્તુ સિમલા મતે આ બે સ્ત્રી આકૃતિઓનો ભાવ અનુભવ લાગે છે. આની માફક જ આબાજુઓની વાડની કેટલીક જગ્યાએ પણ સ્ત્રીઓની પ્રતિમૃતિઓ તેને અસભ્ય રીતે નાજ લાગે છે.” આની બાળકોમાં

1 Chanda, A.S.I. 1922-1923, p. 148

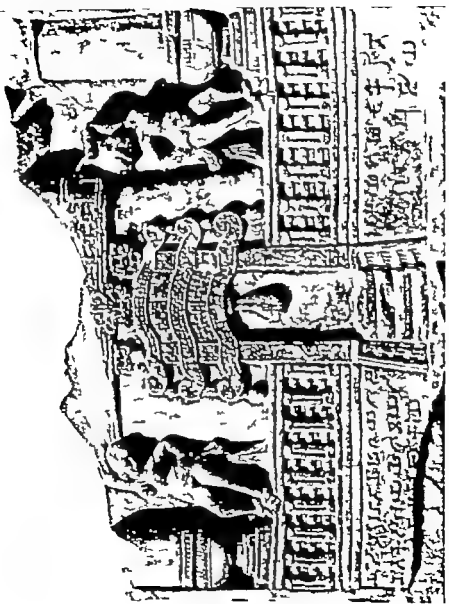
2 Cf. Bühler op. cit. No V p. 200

3 Sarkis, *The Jaina Sūtras and other Analogues of Abhinava*, p. 19, Plate XII.

4 Ibid. loc. cit. p. 2.

5 Bühler, op. cit. p. 196.

6. According to Coomaraswamy these female figures are not dancing girls, as Sarkis has observed. In his opinion they are Yakshis, Dandak or Ujjain, nymphs and dryads, and to be regarded as auspicious emblems of vegetative fertility derived from popular beliefs. —Coomaraswamy op. cit. p. 64 Cf. Vogel, A.S.I. 1909-1910, p. 77

જાન્યુઆરી ૧૯૫૬ સુધીની કાળ

જાન્યુઆરી ૧૯૫૬-૧૯૫૭ની વચ્ચેની કાળ

મનુષ્યાનિ જાતં વા રચયો (મનુસ)

અર્થે ૫૮ સ્વર્ગ-ભારત-ગોપાલ-અર્થે ૫૮૨૫.

શ્રીરામ-સીતા-હનુમાન-કથાના પાત્રો

સીતા-દેવી, શ્રીરામ-દેવ, હનુમાન-દેવ, વગેરે

એમ જણાય છે કે પાસેનો અથવા દેખીતો વિષય-દર્શકવસ્તુ એ મુખ્ય હોય છે કે જે બહિષ્કૃત પદ્ધતિની સા નાપદ્ધતિને બાદ કરે છે અને કળાનો અર્થ પણ આપણી દૃષ્ટિએ તેની વસ્તુ સા દર્શકવસ્તુ કરતા કંઈ વધારે હોવા નથી રહેતો.

જન્ય એવા શિવચર્યાના આધ્યાત્મિકતા અને કેટલાક સ્થાન પર ઉપી અથવા તે આસ-મણી આવી પડેલી અથવા બીજા કેટલાક સ્થિતિમાં દર્શાવેલી શ્રીઆકૃતિઓ આરા સા ખોટા કાર્યની પ્રેરણા આપતી નથી કેમકે જામી પ્રેરક દેવતાની કળા લાગણીપ્રધાન હોય છે. જરી કળાની કિમ્ત તેની નિર્મોહતામાં તથા કલ્પનામાં રહેલી છે. પ્રાચીન હિંદી કળાકારોએ શ્રીઓની આકૃતિ દેવતામાં અંશીરતા, નિષ્પાશ્વર્ય, અને ઉદાસના ભાવે પ્રાર્થના કર્યા છે. ભક્તિ યોગ પદ્ધતિ, આધ્ય વચ્ચે, ભરે કુદરત, વાચાનક, હાર અને કહોત્ત એ સર્વ-આકર્ષક અને સર્વવિધની નામતા છાપાવવા નથી પણ તેની શોભામાં અભિવ્યક્તિ કરે છે. આ પ્રકારની મુદ્રતામાં અનુભવનાનો દારો પણ નથી તેમ જ ખોટી શરમની લાગણી પણ નથી. હલકા કે યુક્તિના ક્ષેત્રમાં નહિ, પરંતુ પેલાના આત્મભાવ મહેલમાં મધુર, સ્વચ્છ અને અન્ય સ્થાનના કળાકારોએ સૌને અપ્રતિમ સ્થાન આપેલું છે અને તેથી જ તેઓએ આત્મમાની આકારની ક્રમ, નિત્ય અગ્નિત્વ ધરવવા પદ્ધતિમાં સર્વ મુદ્રતાના અમર અર્થમાં વધારે તેની પ્રતિષ્ઠાનો નિષ્કર્ષ છે.

આમોદિનીએ બેમગલી અર્થજની તકલી પર આવવા, મિથ જણાવે છે કે “આ મુદ્ર તકલી ? આશામય હોવા છતાં તે રીતે યોગમાત્રી નથી તે ત્રણ પદ્ધતિઓ અને એક જાગર ક્રમે એક સમયે દેખાવ આપે છે. પ્રાચીન હિંદી પદ્ધતિ ? આજ સુધી દક્ષિણમાં પ્રચલિત હતી વાલ્મીકી તે પદ્ધતિઓએ કમર સુધી નમ છે એક પેલાની રમીને છત્ર ખરે છે બીજા પાંચે વચ્ચે છે ત્રાંજુ અર્થજ આ કાલની માગ્ય ખરી રાએ છે આ પ્રતિષ્ઠા સ્થા હોવા છતાં કળાની દૃષ્ટિએ કંઈ ઉતરતી નથી.”

આ આધ્યાત્મિકતાની સામે દેવેએ નવાવેલા વેદ સૂત્ર માં મુખ્ય ધતવવા શિષ્યને વિચાર કરીએ. એ પ્રતિષ્ઠાની મધ્યમાં ખવિત ચિહ્ન તરીકે ત્રિશૂળના આધારે રહેલ ધર્મચક્ર આપેલું છે કે ? કમળ પર રહેલ છે સ્મૃતિચક્ર તા ધર્મચક્ર એ જૈન, બ્રાહ્મણ અને જુદાં એ ત્રણ સંપ્રદાયની આમાન્ય તથા છે ? અહીં દેખાય છે તે ચક્ર “મધ્યમે એ બાજુ કણિકારે આગળ પડે છે તથા તેમ જાણત હા જગત્ત એ રા એ દેખાથી એ વ્યખતમાં તે બીજા જુદા અને જૈન શિષ્યથી જુદું પડે છે.” આકૃતિની જાણી જાણીને પૂરકોનો.

1. *Sanskrit ep. vol.*, p. 21, *Field* XIV

2. It would be surprising if the orisk of *Śāṅkhya*, of sacred trees, of the Wheel of the Law and so forth, more or less distinct traces of which are found with all sects, as well as their representations in sculptures, were due to one sect alone instead of being heritages handed down from remote times before the beginning of the historical period of India — *Bühler ep. vol.*, p. 221.

3. *Ibid.*, p. 221. For specimens of Buddhist sculpture see Fergusson, *Tree and Serpent Worship*, Plate XXIX, Fig. 2.

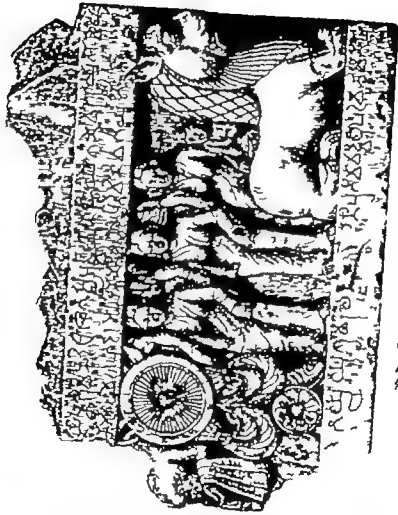
નમુદ પોતાના હસ્તક્રમગર્ભા હાર લઈ ઉભેલ વાર સ્ત્રીઆકૃતિઓનો છે એ શિલાલેખમાં નિર્દોશ અર્હતની પૂજા કરવાનો ઇશારો દર્શાવે છે. પહેલી તથા આકૃતિઓમની ફરક પોતાના જમણા હાથમાં લાળી ટાપીવાળું કમગ્ર ખસવે છે. જ્યારે યાથી આકૃતિ કે જે કમગ્ર નાની છે તે મુખના દોષા છે અને તેણે સજ્જિતભાવથી હાથ બેઠેલા છે અને તે શિલાના ઉપ આજ પટેલા જોડિસ્થાના પિંદના જેવી પ્રતિકૃતિથી ઠાપકે ઠંઠાયેલી છે યે. બુદ્ધલતા મતે, આ સ્ત્રીઓના અલેક્ષ મિત્રના જવા દેખાય છે. અને તેઓનો વિચિત્ર વેશ આજા સ્ત્રીને લગતા પરચુખીનાં એક જ વસ્ત્રનો છે અને તે કમરે ચીંટાયેલું જણાય છે.

આ શિલાનો કેટલોક ભાગ ખંડિત છે તે મુકેલી છે. ધર્મચક્રની જમણી બાજુની પુર આકૃતિ યે. બુદ્ધલતા મતે નમ્ર લાલુની છે એના જમણા હાથ પર હંમેશા મુગ્ધ લટકતો છત્રાગ્રનો એક કંકરો છે. ઘણું કરીને શિલાલેખમાં નિર્દોશ અર્હત આ હશે. આ લાલુની નમ્ર આકૃતિ છે કે કેમ તે કહેવું કઠણ છે. સિમ્બના મતે, શિલાની આ બાજુએ વાર પૂજા કરનારા પુરુષમંદા એકની પ્રતિકૃતિ છે. જમણા મતે ધણુ, સિમ્બનો મત ઘણુ સ્વીકાર્ય છે કેમકે આજુબ શિશુ નોખામાં દર્શાવેલ અર્હતની પૂજા માટે તેણી કરતા પુરુષ અને સ્ત્રી પૂજકોનો સમૂહ દર્શાવે છે.

મધુરાશિસ્થનો આ નમૂનો તેના દેવોથી બંધાયેલ વેદ સ્તૂપ સાથેના સંબંધથી અજાત છે. આજે દેવોથી બંધાયેલો એ શબ્દની લાક્ષણિકતાનો વિચાર જમણું કહે છે તે પ્ર. મ. પૂર્વે કેટલાક નકા પહેલા બંધાયેલ હશે કેમકે અધુરાનાં જોનો પોતાનાં દાનેની નેધ લગવા કથા તે સમજાનો હોય તો તેઓ તેના બંધનનાં નામ બાજુના હોય તેના સંબંધી હંતકથા સિમ્બના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે: "સ્તૂપ મૂળે સેનાનો હતો અને તેના પર કીમતી રત્નો જગ્યા હતાં અને તે ક્ષત્રિયા બિલ મુખ્ય નાથનાં આનામાં ધર્મચક્ર અને ધર્મચક્ર એ જે સાધજોની ઇચ્છા મુગ્ધા દેવી કુનેસએ બંધાયેલો હતો. તેથીજના બિલ પાંચ નંબનાં સમ્પન્ન, મુર્ધ્વમથ સ્તૂપનું સ્થાન ઈટાએ લીધું અને બહારની બાજુ પચ્ચેનું મંદિર બંધાયેલું આજુ." 1

મધુરાશિસ્થના આ યોગ નમૂના ઉપરનાં મનુષ્યો અને હંતકથાના નામો દ્વારા પવિત્ર જગ્યા તથા જનુઓ પ્રતિ દર્શાવતાં માનસદિવ તોરણ વિષે વિચાર કરીશું. આ તારણોમાં કમગ્રાર કેઈ આમુકે બ્રહ્મ કે હાંકેલા દર્શાવવા નથી ઇચ્છાનો, પરંતુ દેવો તથા મનુષ્યો, વીરકથા તથા તેમના સ્તૂપ અને મંદિરો પ્રતિ પોતાનો સજ્જિતભાવ જ્ઞાન કરવા કેટલા ઉત્સુક હાથ છે તે જાણવા ઇચ્છે છે. આ જ કારણે આ પ્રતિપ્રતિઓ એક વા અનેક જન પવિત્રધર્મિની પૂજાનો અને તે માટે જગ્યા યાત્રાના નયોનો નિર્દેશ કરે છે.

1. *Bühler op. cit. loc. cit.*2. *Ibid.*3. *Bühler op. cit. p. 12.*4. *Ibid. p. 15.*

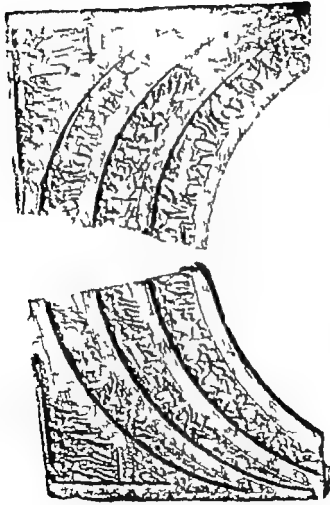
શ્રીમદ્ ગણેશ ચંદ્ર સ્વામી સ્વામિજીનાં નામો

રૂઢાં અને મનુષ્યોના તીર્થોને કાચના નામનાર સુવર્ણની ટોચોળી જે આગળે
 જોઈએ તેવા સુવર્ણનાં તીર્થોનાં નામો આ છે.

નેમેશ્વર મહાદેવ અને પ્રમદિન કંઈ નરિયાએ તથા સંનીપરે દર્શવની સુશ્રિલિત વિચ્છ

૨૫૦૦૦૦ ૧૭૦૦૦-૧૭૧૦૦૦૦૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦૦૦૦

આ શિલ્પકળાના નમૂનાઓમાં એક તો ખાસ કરીને ખુસતત્વવિષયક સ્થ ખસવે છે. એ તોરણ છે જેમાં બે મુપર્ણો (અથ મનુષ્ય અને અર્ધ પક્ષી) અને પાંચ કિન્નરો દ્વારા યતી સ્તૂપની પૂજા કેસરિયી છે બીજા શિલ્પમાં મળતીજ પુરુષો જેમ પાંચડી પહેરે છે તેમ પંચે આકૃતિઓએ પાંચડી પહેરી છે. ડૉ. જુહાસ લાજે છે કે “આવે સામ્ય ધસવેલો દેખાત સંચિત શિલ્પમાં આવે છે કે જ્યાં મુપર્ણો સ્તૂપની પૂજા કરે છે” પરંતુ એ નેમલું જુદી છે કે સચીની આકૃતિઓ શ્રીક સક્ષતી પ્રાણીઓના જેવી છે જ્યારે આ શિલાની આકૃતિઓ એસિસિમ તથા કસિનના શિલ્પ અનુસાર પાંખાળી આકૃતિની યદયશ પ્રમાણે બનાવેલી છે. કુતેના સિંહાપત્ની મુપર્ણોના રાજ્ય મરુઠની આકૃતિ એ પ્રાણાસુશિલ્પનો નમૂનો છે કે જે આની સચે સરખાવી શકેજી ગયા અને અન્ય બોલે સમારકો પર કિન્નરની આકૃતિઓ એવામ આવે છે જે ધલું કરીને શ્રીક નમૂના પ્રમાણેની છે. આ શિલાપરની આકૃતિની લાક્ષણિકતા એ છે કે વૃક્ષની એક શાખા મનુષ્યના હેઠુ અને યોડની જવાની સંધિને લેકે છે.^૧ પુરાતત્વવિશ્લેષ એવા માસ મિત્રોપાસેલી મેં જે જાણ્યું છે તે પરથી મને લાગે છે કે શ્રીક શિલ્પમાં આવ્યા નમૂનાઓ ખાસ કરીને નથી.”^૨

તેની પાછળની આકૃતિઓ લેવા તે તોરણના બારોડીયતમ વરધોના કંટલોકે જમ આવેલો છે જેમ વીકેયાત્રાએ જવા દરમનું સુચન છે. તેમની ગાડી આજના શિનસમને મળતી આવે છે અને સરચિત્ત હાથમ ઉઘા કરેલો પરોણો છે જે બાજની મુકેક વચ્ચેની ઉપ ઉપર બેઠેલો છે. કેલોક પ્રાણીઓના સાજ બરાબર સંચિત શિલ્પના જેવો છે. પરંતુ તેમાં તેમાં ગાડાઓ જણવા નથી, પણ તેમ બાજે યોડાસી હંકાવા શ્રીક દેખાવના સ્થ છે.^૩

કેલોક શલ્કાવેલ પથ્થરને ટુકડો લેવા, તેની ઉપરની ગાજૂ પર મહત્વીરના ગર્ભનું અપહરણ કરવા નેમેસનું આતુર્ષ અને ઊલગી ગાજૂપર તે આતુર્ષથી ખુશ થઈ નાચતી તથા ગાતી શ્રીમતિપૂતિઓ દર્શાવેલી છે; અહીં પણ આપણે એમને છીએ કે ધાર્મિક તથા નૈતિક કથાઓને પ્રખ્યાત કરવા માટે કિરી કળાકાર પોતાની સ્વતંત્રતા પૂરી વાપરવા અવકાશો નથી. જે સમયે સ્ક્રુવરે તથા શલ્કાવેલારી વર્ગને કળાકારની સેવા જાનની હવી તે સમયે મ્યુસને શિલ્પી જૂન જ સતોપકારક કળાની આકૃતિઓ તેમજ કરવામાં લાજ થયો હતો. ખાસ કરીને જ્યારે કેલ્ પ્રસિદ્ધ વાગ કે હંતકથા આલેખવા તેને સૂચવવામાં આવ્યું હોય છે ત્યારે તે પ્રમણ તથા હાજાજવામ પરપ્રમણ રીતીનો ઘણી જ મદરી રીતે ઉપયોગ કરે છે અને તેમાં સમ્ય પેલા કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ સમપણ કરે છે.

1. Cf. Fergusson *op. cit.*, Plate XXVII, Fig. 1.

2. Cf. Fleet *CII* *loc. cit.*, Plate XXXVII Smith, *J.A.S.B.* *loc. cit.* pp. 86 ff., Plate VI.

3. No other example is known of leaf being used to mark the junction between the human and cyrtoid bodies in the cantara. —Smith, *History of Fine Art India and Ceylon*, p. 82.

4. Bühler *op. cit.*, p. 319.

5. Fergusson, *op. cit.*, Plate XXXIII; *ibid.* Plate XXXIV Fig. 1.

6. Bühler *op. cit.* *loc. cit.*

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳା ଶିଳାପ୍ରାଚୀନ-ବିଶ୍ୱାସ ଓ ମତ

ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା ଶିଳା

ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ନାମ କଣ୍ଠାପୁରୀ ଶିବ ଲିଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତି

ଏହା ଏକ ପ୍ରକାର ଶିବ ଲିଙ୍ଗ ମୂର୍ତ୍ତିର ଏକ ପ୍ରକାର

મહાત્માના નામ જુની પ્રખ્યાત દાંડાચળા આ કુકે । ઉપગત કનિષ્ઠકાર્યે
લીલેશ્વરે કરેલી ચર જામીનુલ પ્રતિનિધિઓ છે. આમની જે પ્રતિનિધિઓ મેરેલી
આમની છે એ દરે ના જોતા મની યાત્રીએ જોકે જોકે નહું જાગત છે । પ્રત્યે દાંડા
માનીને જાતી મળે છે જ્યારે જમણા પાથ પથ મુખી ઉમેરે કૃષ્ણા છે બલ શ્રીઓ
તમ ની દાંડા છે બીજી જે પ્રતિનિધિ નેમધિયની છે અને મારી રીતે રેડાં જુદાવસ્થા
મને બહેનના આચારી છે અને તે બીજા શિષ્યમની આ નિ મેરી જ છે આ
પર ન કનિષ્ઠકાર્ય ની ચર આમનિધિ મારે મરણાચળા આ પૈર્વાજ સારિયને
પ્રખ્યાત આમની જમણ છે કે “જગતની પરિચિતિ અને તમે જાણ કરવી આનું
જગત નહન માર્ય છે એ નહન રખીનું છે આ જનુને નમનજ થા નમીએલી દાંડાસ
આનિ મારે સિદ્ધાંત કન્યા ત આપનું નિશકે રીત એવા અનુમાન પર દારે છે કે
જામ જામની દાંડા આકે જ દારી એ એ”

ખ ખર અં ના અને ૧૮ તાજ જુનનક અથવા સિન્ધાર પન્થ નુરમદિયે અને
સુદાસુદે નમન મમુન અને મુમ કોના રીવજ આ હું કોના, મુ મ્મ અવશેષે
જન મુદ રીત જુમ ૧ નાન્યુ અને આશામશેષ એ બધા માર અવશેષે નહિ જનુ
કરનામીનુ પ્રત્યે દાંડા છે નમ - રી આદર અને આશા મુ મ્મ મિમલુ—એનું
સિદ્ધિ । મુ મિકે જુમ છે આ એક કૃષ્ણ અનુમતી મારી રીતે માર્ય છે કાસુ કે એક
બીજા જમણ નામન મમ ન થા વિમુજ એવા કૃષ્ણાનક દાંડા નહિ જનુમ પરનું
પનાર ન આ ન મારાનક જુમ આદર

ઉપસહાર

જે હ થો તે જાણે એ જો દુનિયાને નિમગ્ન હોય તો ઉત્તર દિશામાં બુદ્ધધર્મની જેમ જનધર્મ થઈ મુગ નાખી શકે એ ન હતો અને દ્વિતી દિવિદુશ્વર જૈન ગ્રંથો જેવું કાંઈ જ નથી તેને થોડા પ્રતિકાર એટલો જ છે કે જૈનધર્મ ઉત્તરમાં ચોક્કસ સંખ્યાએ પ્રવિષ્ટ થઈ નામે દસી શકે છે. આવી મન્યતા ખસવા વિદ્વાનોને માનપૂર્વક આપણે દ્વિતી શક્તિ કે આગલા પાનાઓમાં ઉત્તર દિશામાં જૈનધર્મનું કે દર્શનસંક્રાંતિનું મુદ્દો છે તે આવી નહોતો પ્રમુખ પૂરાવો છે. ઉત્તર દિશામાં જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનો નામક નમે તે હોય, તેમ છતાં પણ ક્રિ. પૂર્વ ૮૦૦ થી પાંચ ના નમસ્થી મહી મિલકેલ કિલ્લો દ્વારા ક્રિ. મ. ની મુલખાનમાં સિકેમના જૈનધર્મ સ્વીકારના તેમ જ કાંઈક અંશે કુપાલુ અને સુમ સમયે હનિયાનના નામક ગામમાં જૈનધર્મ જે મહાન પ્રભાવિક થઈ હતો તેની કેટલીક ના પાડી શકે તેમ નથી. આ હજાર ઉપરના વર્ષના યાત્રાની નામક હનિયાન ઉત્તરમાં એવો કેલ્ નાનો મોટો થોડો કે ભૂતિ ન હોય કે જે કોઈ જા બીજી રીતે જૈનધર્મની અવર નીચે ન આવેલ હોય.

અહીંથીના ઐતિહાસિક અનુસાર કેટલાકે મુદ્દાઓ જાણે મૂક્યા આ પ્રથમનું ફરક પ્રદર્શન એવી નામકી રજા કરે છે કે જેની શોધણેનું કાર્ય મુદ્દો છે અને તેના પર અનેક અભિપ્રાયો નોંધાયા છે. આમાં આ નામ પ્રથમનો ઉલ્લેખ જૈનમથોપન પર એક અભિપ્રાય મહાન કાંઈક રજાનો નથી પણ આમ જોઈને કે વત્તા કાંઈ વિચાર વિદ્વાનોના પંચિકમના પંચિકમો અભિપ્રાય રીતે મૂકી જૈન નિશાની વાચના પ્રમુખ પહેલાનો એક મતનીય પ્રથમ જાણના છે. આ હજુની સાધનામાં જે દર્શનજુઓના થા વર્ષે કાંઈ હોય તો તેમ નહોતો અને ઐતિહાસિક શોધણેનું વરીકે તેનો સ્વીકાર કરવા નહિ જાયું ત્યાં મુખી થીમતામાં ઉત્તરમાં જ નથી; વંશ છતાં પણ ઉત્તર દિશામાં જૈનધર્મના આ કાળ કે જે તેની મતાનો મધ્યક કાળ હતો તેની પ્રમુખ જાણના અને જાણવાકે મુદ્દાઓ પ્રકાશમાં લાવવા થયા જનુને વલ્લભ મૂક્યા વિના થાકી શકે તેમ ન હતું ત્યાં તે વારવત મુદ્દો પણ છે.

તેમ છતાં પણ જ્યાં મુખી નામ્યામક જા શિલાલેજો અને હનિયાન પ્રથમ જે ઉત્તરમાં કાંઈ જાણના હનિયા પદાવે છે તેનો સમક કરવામાં ન આવે અને ત્યાં જાણના કારણનાની મહત્તિ હનિયા પદાવમાં ન આવે, તેમ જ શિલાલેજો અગરોયો મોટે કાંઈ પણ થોડામાં કરવામાં ન આવે અને તેને સંજ્ઞા આ દા મેગવતમાં ન આવે, ત્યાં મુખી ઉત્તરમાં જૈનધર્મની મતા અને સિદ્ધાંત તેમ જ ત્યાં અગ્નિ-વત્રમથના નામકો વિષ નિર્ણયમાં જાણનાનો કરવાનાવીન છે. આ કાર્યે ઉપાડી લેવા જાયું છે અને જે તે સપૂલ રીતે વરજાની નીચે તે દ્વિતી પ્રજાના પંચિકે અને કાળવિષયક દિવિદુશ્વર આજ રામ છે તેજ આપણે આજા જાણનામાં એક કાળની ઉમેરો થઈ.

LIST OF ABBREVIATIONS

- A. H. R. S. Andhra Historical Research Society
 A. R. Asiatic Researches.
 A. S. I. Archaeological Survey of India. (Annual Reports.)
 A. S. R. Reports of the Archaeological Survey of India. (Cunningham.)
 A. S. W. I. Archaeological Survey of Western India.
 B. D. G. P. Bengal District Gazetteers, Patna.
 B. D. G. P. Bengal District Gazetteers, Purn.
 B. O. D. G. P. Bihar and Orissa District Gazetteers, Patna.
 B. O. R. I. L. Bhamburda Oriental Research Institute Library.
 C. H. I. Cambridge History of India.
 C. I. L. Corpus Inscriptionum Indicarum.
 E. B. Encyclopaedia Britannica.
 E. C. Epigraphia Caravelica.
 E. I. Epigraphia Indica.
 E. R. E. Encyclopedia of Religion and Ethics.
 H. M. I. History of Medieval India.
 H. O. S. Harvard Oriental Series.
 I. A. Indian Antiquary.
 I. H. Q. Indian Historical Quarterly.
 J. A. O. S. Journal of the American Oriental Society.
 J. A. S. B. Journal of the Asiatic Society of Bengal.
 J. B. R. A. S. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
 J. B. R. S. Journal of the Bihar and Orissa Research Society.
 J. D. L. Journal of the Department of Letters. (Calcutta.)
 J. G. Jona Gauss.
 J. P. A. S. B. Journal and Proceedings of the Asiatic Society at Bengal.
 J. R. A. S. Journal of the Royal Asiatic Society.
 J. S. S. Jaina Śāstra Saṃśodhana.
 M. A. R. Mysore Archaeological Reports.
 M. E. Marathi Encyclopaedia.
 Q. J. M. S. Quarterly Journal of the Mythical Society.
 S. N. P. Sacred Book of the Nishinetsu.
 S. N. P. Sacred Book of the East.
 S. N. P. Sacred Book of the Jains.
 Z. D. M. G. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

- ANAYADAYANRE. *Itihasa-Sitara of Satharna*, 1. & 2. (Āgamodaya Samiti) Bombay 1918-1921.
- ANAYADAYANRE. *Aspāśāśāstra* with Commentary (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1916.
- ANAYADAYANRE. *Jāti Dharma Kāśāśāstra of Satharna*. (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1919.
- ANAYADAYANRE. *Sādhāraṇa Satharna*. (Āgamodaya Samiti) Bombay 1920.
- BARNETT L. D. *The Amdar Dialect and Amdar Grammar*. London, 1907.
- BECHAMUDAR, PANDIT. *Itihasa-Sitara of Satharna*, 1. & 2. (Jagadgur Pratishthan.) Bombay 1918.
- BEL ALKAR, S. K. *The Prakrit Sāstra of Nāgārjuna*. Poona, 1923.
- BHANDARAP, R. G. Report on the Search for Sanskrit Manuscripts on the Bombay Presidency during the Year 1903-1904. Bombay 1907.
- BÖHLER, G. *The Laws of Manu*. 5 B L. 27. 1896.
- BÖHLER, G. *Vāstusāśāstra and Bhāratīyana*. B E 2. 1902.
- CANDRAPHAN, KRI. *Prakāśha Chāra*. Bombay 1909.
- CANDR KRI. *Sargha*. 1909. Bombay 1911.
- CANDRAPHAN. *Aspāśāśāstra* with Commentary (Āgamodaya Samiti) Bombay 1922.
- CHABRA ARTI A. *Paśāśāstra of Kāśāśāstra*. 5 B L. 27. 1907.
- CHAMPION JARR. *The (Prakāśha) Chāra*. 1909.
- CHATURVEDI, VED. *Aspāśāśāstra of Kāśāśāstra* (1st ed. Āgamodaya Samiti.) Bombay 1916.
- CONNELL E. B. and GOLLAN A. E. *Sat Dharma-Sāstra of Nāgārjuna*. (Popular Ed.) London, 1914.
- CONNELL F. B. and HELL, R. A. *The Dharma-Sāstra*. 1904.
- DH. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000. 1001. 1002. 1003. 1004. 1005. 1006. 1007. 1008. 1009. 1010. 1011. 1012. 1013. 1014. 1015. 1016. 1017. 1018. 1019. 1020. 1021. 1022. 1023. 1024. 1025. 1026. 1027. 1028. 1029. 1030. 1031. 1032. 1033. 1034. 1035. 1036. 1037. 1038. 1039. 1040. 1041. 1042. 1043. 1044. 1045. 1046. 1047. 1048. 1049. 1050. 1051. 1052. 1053. 1054. 1055. 1056. 1057. 1058. 1059. 1060. 1061. 1062. 1063. 1064. 1065. 1066. 1067. 1068. 1069. 1070. 1071. 1072. 1073. 1074. 1075. 1076. 1077. 1078. 1079. 1080. 1081. 1082. 1083. 1084. 1085. 1086. 1087. 1088. 1089. 1090. 1091. 1092. 1093. 1094. 1095. 1096. 1097. 1098. 1099. 1100. 1101. 1102. 1103. 1104. 1105. 1106. 1107. 1108. 1109. 1110. 1111. 1112. 1113. 1114. 1115. 1116. 1117. 1118. 1119. 1120. 1121. 1122. 1123. 1124. 1125. 1126. 1127. 1128. 1129. 1130. 1131. 1132. 1133. 1134. 1135. 1136. 1137. 1138. 1139. 1140. 1141. 1142. 1143. 1144. 1145. 1146. 1147. 1148. 1149. 1150. 1151. 1152. 1153. 1154. 1155. 1156. 1157. 1158. 1159. 1160. 1161. 1162. 1163. 1164. 1165. 1166. 1167. 1168. 1169. 1170. 1171. 1172. 1173. 1174. 1175. 1176. 1177. 1178. 1179. 1180. 1181. 1182. 1183. 1184. 1185. 1186. 1187. 1188. 1189. 1190. 1191. 1192. 1193. 1194. 1195. 1196. 1197. 1198. 1199. 1200. 1201. 1202. 1203. 1204. 1205. 1206. 1207. 1208. 1209. 1210. 1211. 1212. 1213. 1214. 1215. 1216. 1217. 1218. 1219. 1220. 1221. 1222. 1223. 1224. 1225. 1226. 1227. 1228. 1229. 1230. 1231. 1232. 1233. 1234. 1235. 1236. 1237. 1238. 1239. 1240. 1241. 1242. 1243. 1244. 1245. 1246. 1247. 1248. 1249. 1250. 1251. 1252. 1253. 1254. 1255. 1256. 1257. 1258. 1259. 1260. 1261. 1262. 1263. 1264. 1265. 1266. 1267. 1268. 1269. 1270. 1271. 1272. 1273. 1274. 1275. 1276. 1277. 1278. 1279. 1280. 1281. 1282. 1283. 1284. 1285. 1286. 1287. 1288. 1289. 1290. 1291. 1292. 1293. 1294. 1295. 1296. 1297. 1298. 1299. 1300. 1301. 1302. 1303. 1304. 1305. 1306. 1307. 1308. 1309. 1310. 1311. 1312. 1313. 1314. 1315. 1316. 1317. 1318. 1319. 1320. 1321. 1322. 1323. 1324. 1325. 1326. 1327. 1328. 1329. 1330. 1331. 1332. 1333. 1334. 1335. 1336. 1337. 1338. 1339. 1340. 1341. 1342. 1343. 1344. 1345. 1346. 1347. 1348. 1349. 1350. 1351. 1352. 1353. 1354. 1355. 1356. 1357. 1358. 1359. 1360. 1361. 1362. 1363. 1364. 1365. 1366. 1367. 1368. 1369. 1370. 1371. 1372. 1373. 1374. 1375. 1376. 1377. 1378. 1379. 1380. 1381. 1382. 1383. 1384. 1385. 1386. 1387. 1388. 1389. 1390. 1391. 1392. 1393. 1394. 1395. 1396. 1397. 1398. 1399. 1400. 1401. 1402. 1403. 1404. 1405. 1406. 1407. 1408. 1409. 1410. 1411. 1412. 1413. 1414. 1415. 1416. 1417. 1418. 1419. 1420. 1421. 1422. 1423. 1424. 1425. 1426. 1427. 1428. 1429. 1430. 1431. 1432. 1433. 1434. 1435. 1436. 1437. 1438. 1439. 1440. 1441. 1442. 1443. 1444. 1445. 1446. 1447. 1448. 1449. 1450. 1451. 1452. 1453. 1454. 1455. 1456. 1457. 1458. 1459. 1460. 1461. 1462. 1463. 1464. 1465. 1466. 1467. 1468. 1469. 1470. 1471. 1472. 1473. 1474. 1475. 1476. 1477. 1478. 1479. 1480. 1481. 1482. 1483. 1484. 1485. 1486. 1487. 1488. 1489. 1490. 1491. 1492. 1493. 1494. 1495. 1496. 1497. 1498. 1499. 1500. 1501. 1502. 1503. 1504. 1505. 1506. 1507. 1508. 1509. 1510. 1511. 1512. 1513. 1514. 1515. 1516. 1517. 1518. 1519. 1520. 1521. 1522. 1523. 1524. 1525. 1526. 1527. 1528. 1529. 1530. 1531. 1532. 1533. 1534. 1535. 1536. 1537. 1538. 1539. 1540. 1541. 1542. 1543. 1544. 1545. 1546. 1547. 1548. 1549. 1550. 1551. 1552. 1553. 1554. 1555. 1556. 1557. 1558. 1559. 1560. 1561. 1562. 1563. 1564. 1565. 1566. 1567. 1568. 1569. 1570. 1571. 1572. 1573. 1574. 1575. 1576. 1577. 1578. 1579. 1580. 1581. 1582. 1583. 1584. 1585. 1586. 1587. 1588. 1589. 1590. 1591. 1592. 1593. 1594. 1595. 1596. 1597. 1598. 1599. 1600. 1601. 1602. 1603. 1604. 1605. 1606. 1607. 1608. 1609. 1610. 1611. 1612. 1613. 1614. 1615. 1616. 1617. 1618. 1619. 1620. 1621. 1622. 1623. 1624. 1625. 1626. 1627. 1628. 1629. 1630. 1631. 1632. 1633. 1634. 1635. 1636. 1637. 1638. 1639. 1640. 1641. 1642. 1643. 1644. 1645. 1646. 1647. 1648. 1649. 1650. 1651. 1652. 1653. 1654. 1655. 1656. 1657. 1658. 1659. 1660. 1661. 1662. 1663. 1664. 1665. 1666. 1667. 1668. 1669. 1670. 1671. 1672. 1673. 1674. 1675. 1676. 1677. 1678. 1679. 1680. 1681. 1682. 1683. 1684. 1685. 1686. 1687. 1688. 1689. 1690. 1691. 1692. 1693. 1694. 1695. 1696. 1697. 1698. 1699. 1700. 1701. 1702. 1703. 1704. 1705. 1706. 1707. 1708. 1709. 1710. 1711. 1712. 1713. 1714. 1715. 1716. 1717. 1718. 1719. 1720. 1721. 1722. 1723. 1724. 1725. 1726. 1727. 1728. 1729. 1730. 1731. 1732. 1733. 1734. 1735. 1736. 1737. 1738. 1739. 1740. 1741. 1742. 1743. 1744. 1745. 1746. 1747. 1748. 1749. 1750. 1751. 1752. 1753. 1754. 1755. 1756. 1757. 1758. 1759. 1760. 1761. 1762. 1763. 1764. 1765. 1766. 1767. 1768. 1769. 1770. 1771. 1772. 1773. 1774. 1775. 1776. 1777. 1778. 1779. 1780. 1781. 1782. 1783. 1784. 1785. 1786. 1787. 1788. 1789. 1790. 1791. 1792. 1793. 1794. 1795. 1796. 1797. 1798. 1799. 1800. 1801. 1802. 1803. 1804. 1805. 1806. 1807. 1808. 1809. 1810. 1811. 1812. 1813. 1814. 1815. 1816. 1817. 1818. 1819. 1820. 1821. 1822. 1823. 1824. 1825. 1826. 1827. 1828. 1829. 1830. 1831. 1832. 1833. 1834. 1835. 1836. 1837. 1838. 1839. 1840. 1841. 1842. 1843. 1844. 1845. 1846. 1847. 1848. 1849. 1850. 1851. 1852. 1853. 1854. 1855. 1856. 1857. 1858. 1859. 1860. 1861. 1862. 1863. 1864. 1865. 1866. 1867. 1868. 1869. 1870. 1871. 1872. 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. 1878. 1879. 1880. 1881. 1882. 1883. 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891. 1892. 1893. 1894. 1895. 1896. 1897. 1898. 1899. 1900. 1901. 1902. 1903. 1904. 1905. 1906. 1907. 1908. 1909. 1910. 1911. 1912. 1913. 1914. 1915. 1916. 1917. 1918. 1919. 1920. 1921. 1922. 1923. 1924. 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. 1931. 1932. 1933. 1934. 1935. 1936. 1937. 1938. 1939. 1940. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111.

- FLERT J. F. Records of the Southwestern Kings of Katak. *E.I.* ix 1894-1895, pp. 223 ff
- FLERT J. F. The Hāthigumpha Inscription. *J.R.A.S.* 1910, pp. 824 ff
- FLERT J. F. The Ramnada Inscription and the Conversion of Asoka to Buddhism. *J.R.A.S.* 1908, pp. 471 ff
- FLERT J. F. Smaller and Old Caussees Inscriptions. *I.A.*, vi 1878, pp. 15 ff 33 ff 131 ff
- FLERT J. F. Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successors. *C.I.I.*, ix 1898
- GARDNER, PERCY. Catalogue of Indian Coins Greek and Scythic. London, 1896
- GROWER, F. S. Mathura Inscriptions. *I.A.* vi, 1877 pp. 216 ff
- HULTSCH, E. Malaypuri Grant of Amarasimha II. *E.I.* ix 1907 1908, pp. 47 ff
- HULTSCH, E. Inscriptions of Asoka. *C.I.I.* (new ed.) 1925
- HULTSCH, E. Inscriptions on the Three Great Columns of Southern India. *E.I.* vii 1903-1903, pp. 108 ff
- HULTSCH, E. Two Inscriptions from General Cunningham's Archaeological Reports. *I.A.* ix 1882, pp. 309 ff
- J. ASW. L. K. P. Hāthigumpha Inscription of the Emperor Kharavela (173-160 B.C.). *J.B.O.* R.S., iii, 1917 pp. 425 ff
- JA ASWAL, K. P. A Further Note on the Hāthigumpha Inscription. *J.B.O.R.S.* ix 1917 pp. 473 ff
- JA ASWAL, K. P. Hāthigumpha Inscription Revised from the Rock. *J.B.O.R.S.* ix 1918, pp. 364 ff
- JAYASWAL, K. P. Hāthigumpha Inscription of the Emperor Kharavela. *J.B.O.R.S.* xix 1927 pp. 251 ff
- JA ASWAL, K. P. Hāthigumpha Notes. *J.B.O.R.S.* xiv 1928, pp. 160 ff
- JAYASWAL K. P. An Inscription of the Sunga Dynasty. *J.B.O.R.S.* 1924, pp. 253 ff
- JAYASWAL, K. P. The Statue of Wagh Kachhava and Kachin Chronology. *J.B.O.R.S.*, vi 1920, pp. 12 ff
- JIDAVIA A. MUND. *Prakasas Jaisa Lakha Samgraha*, Bhavnagar, 1917
- KOROW STEIN. Epigraphy. *A.S.I.* 1903-1904, 1905, pp. 108 ff
- KOROW STEIN. Tiruk Inscription of the Year 136. *E.I.* xiv 1917 1918, pp. 284 ff
- KOROW STEIN. The Ars Inscription of Kanchika II the Year 41. *E.I.* xiv 1917 1918, pp. 130 ff
- LOCHER, H. A List of Briliens Inscriptions from the Earliest Times to about A. D. 602. *E.I.* 1912, Appendix 1
- MAJUMDAR, R. C. Hāthigumpha Inscriptions. *I.A.* xiv, 1918, pp. 225 ff
- MAJUMDAR, R. C. Second Note on the Hāthigumpha Inscription of Kharavela. *I.A.* xiv 1919 pp. 157 ff
- NARAYANACHAR, R. Inscriptions at Savarna Belgite. *E.C.* 1923
- PEDNEY JAMES. Note on Inscriptions at Udayagiri and Khandagiri in Cuttack, in the Lih Chercher. *J.A.S.B.*, vi, 1837 pp. 1872 ff
- PEDNEY JAMES. Translation of Inscription in the Society's Museum—Brahmavara Inscription, from Cuttack. *J.A.S.B.* vi, 1838, pp. 637 ff
- PEDNEY JAMES. Facsimile of Ancient Inscriptions. *J.A.S.B.* vi, 1838, pp. 23 ff
- RASTER, BAKERU A. The Looms R. Cave Facade. *J.B.O.R.S.*, xii, 1928, pp. 300 ff
- SEDMAY E. The Inscriptions of Pyramids. *I.A.* ix 1891, pp. 229 ff
- SMITH, VINCENT A. The Jaisa Bilpa and other Antiquities of Mathura. Allahabad, 1901
- SMITH, VINCENT A. Inscribed Seal of Kanika Gupta. *J.A.S.B.* vii, 1869, pp. 84 ff
- VOGEL J. PH. Mathur School of Sculpture. *A.S.I.* 1909-1910, 1914, pp. 60 ff
- VOGEL J. PH. Catalogue of the Archaeological Museum at Mathura. Allahabad, 1910
- WILSON, H. H. On the Rock Inscriptions of Kaper di Giri, Dhauki and Garu. *J.R.A.S.* xii, pp. 103 ff

II. Library

- The Allahabad, New Press. (Gangadhar Krishna) Bombay Sale 1798
- Allahabad Kach. (Devchand LalBah.) Bombay 1916
- Allahabad Press. (Anandaram Sen) 1895

- ABHAYADEVYASRI. *Bhagavati-Sitra* of Sudharma, I-ii (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1916-1921.
- ABHAYADEVYASRI. *Anupāśika-Sitra*, with Commentary (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1918.
- ABHAYADEVYASRI. *Jñāna Dīpana Kāśī* of Sudharma. (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1919.
- ABHA ADEVYASRI. *Śāhikāśika* of Sudharma, ii. (Āgamodaya Samiti) Bombay 1920.
- BARNETT L. D. *The Anāgati-Sitra and Anāgatisāstra-Sitra*. London, 1907.
- BECHRAJIDAR, PANDIT. *Bhagavati-Sitra* of Sudharma, i. (Jagadguru Prakashan.) Bombay 1918.
- BEL ALKAR, S. K. *The Brahma-Sitra* of Badarayana. Poona, 1923.
- BLANDARKAR, R. G. Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the Year 1903-1904. Bombay 1907.
- BÖTLER, G. *The Law of Manu*. S. B. E. xiv 1886.
- BÖTLER, G. *Vācārtha and Bandhāyana*. S. B. E. xiv 1881.
- CANDRAPRABHAKAR. *Prabodhāra Chakra*, Bombay 1907.
- CANDRASRI. *Saṁgraha*. *Sitra*. Bombay 1881.
- CANDRASRI. *Anupāśika-Sitra*, with commentary (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1902.
- CHAKRA ARTI. A. *Pañcāśikāśika* by Kāśhānandakāśhika. S. B. J. iii 1930.
- CHAMPENTIER, JAIL. *The Upanishads*. *Sitra* L. Upanis, 1922.
- CHATURVEDIYA, MUM. *Kāśhānandakāśhika* of Rāmaprakashāri. (Jama Ānandāśoka Sabha.) Benares 1916.
- COWELL, E. B. and GOUGH, A. E. *Sanskrit Dictionaries* of Madhavacharya (Popular Ed.) London, 1914.
- COWELL, E. B. and NELL, R. A. *The Dhyānāra*. Cambridge 1886.
- DHARMABHARATI. *Śrīmadbhagavad Gītā*. Jamnagar 1908.
- DHARMABHARATI. *Upanishads*. (Jama Ānandāśoka Sabha.)
- DHARMA, K. H. *Sikṣāśāstra* (1st ed.) Ahmedabad, 1916.
- DIVYEDI, MAHARAJAPADHYAY SUDHARMA. *Brahma-Samiti* of Varanashasi. L. Benares, 1906.
- FOOTNOT, FRANKLIN. *Vārma Advaita*, H. O. S. xiv Cambridge 1926.
- FOOTNOT, F. *The Vārma* in London, 1883 1887.
- FRIED, M. LEON. *Sanskrit Vārma*. London, 1908.
- GEORGE, W. LUTHER. *The Vārma*. London, 1908.
- GOSWAMI, SARAT CHANDRA. *Dhyānāra* & of Narmada. S. B. J. 1917.
- GRISTON, RALPH. T. H. *Hymns of the Rāma*. (2nd ed.) Benares, 1907.
- G. RICHOT, A. *Les Vārma*. Paris, 1906.
- HARISH CHANDRA. *Anupāśika-Sitra* of Sudharma. (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1916-1917.
- HARISH CHANDRA. *Śrīmadbhagavad Gītā*. Benares, 1906.
- HEMACHANDRA. *Śikṣāśāstra*.
- HEMACHANDRA. *Tārāśikāśika* of Pancha Lakṣa. Pancha, i. ii. (Jama Ānandāśoka Sabha.) Benares 1908 1909.
- HEMACHANDRA. *Śikṣāśāstra*. MS. No. 1315 of 1906-1907. B. O. R. L., Poona.
- HEMACHANDRA. *Śikṣāśāstra* with Commentary. Benares 1908.
- HEMACHANDRA. *Śikṣāśāstra* (Ed. Kripachandrap.). Benares 1919.
- HEMA. H. CHAND. *Śikṣāśāstra*. Benares 1916.
- HIBALAL, RA. BAH. D. *Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS. in the Central Province and Benares*. Nagpur 1906.
- HOTCHULE, R. DOLF A. F. *Śikṣāśāstra*. Calcutta, 1907.
- HOTCHULE, R. DOLF A. F. *Three Further Śikṣāśāstra of the Dhyānāra*. L. A. xii, 1907, pp. 57 ff.
- HOTCHULE, R. DOLF A. F. *The Śikṣāśāstra of the Śikṣāśāstra*. L. A. xii, 1907, pp. 31 ff.
- J. COUL. HEM. A. *Śikṣāśāstra* of Pancha Lakṣa of Hemachandra. Calcutta, 1907.
- J. COUL. HEM. A. *Śikṣāśāstra* of Hemachandra. Calcutta, 1906.

- J. COME, HERMANN *Kalpa Sūtra of Bhāskaraḥ*. Leipzig, 1879
- JACOBI, HERMANN. The *Āśvāyāja Sūtra* and the *Kalpa-Sū*. *S. B. E.* xxi., 1894
- JACOBI, HERMANN. The *Uttarāyana Sūtra* and the *Sāmāyājya Sūtra*. *S. B. E.* xiv. 1892.
- JACOBI, HERMANN. Das *Kālikāya Kalpasūtra*. *Z. D. M. G.* xciv. 1890, pp. 247 ff.
- JAIN, BHAKSHI DAB. *Jain Pīthas*. Lahore 1925
- JAIN, J. L. *Taittirīyasaṁhitā Sūtra of Upaniṣad*. *S. H. J.* ii., 1920.
- JARRETT H. S. The *Āra Akhār* of Abul Fazl. Calcutta, 1891.
- J. Y. KEMALPASHI. *Kālikāya Kalpasūtra*. Bombay 1926.
- JHAYANI, MOHANLAL B. *Nirukta Kalā* of Pāṇini. Bombay 1926.
- JINAKRISHNAN. *Yāgyavalkya Kalpasūtra*. Benares, 1918.
- JOLL, J. *Arthashastra of Kautilya*. Lahore, 1923.
- KERN, H. *Byāt Samādhi* of Varāha. Calcutta, 1865.
- KERN, H. The *Byāt Samādhi*, or Complete System of Natural Astrology of Varāha. *J. R. A. S.* vi (New Series), pp. 24 ff., 279 ff.
- LAKSH-VALLABHA. *Uttarāyana Sūtra* (Ed. Rā Dharmapala) Calcutta, 1898.
- MAHA AGRI, AGARYA. *Āyurveda Sūtra* (Āyurveda Samiti) Bombay 1926.
- MEHTUNG. *Vedānta*. MS No 278 of 1871-1872. *B. O. I. L.*, Poona.
- MEHTUNG. *Hinduism*. *J. S. S.* 1903-1905, Appendix
- MEYER, JOHN J. com. *Hindu Tales*. London (1909)
- MOTILAL LADNAN. *Sūtra Samādhi* of Hemachandra. Poona 1926.
- MOTILAL LADNAN. *Taittirīyasaṁhitā Sūtra of Upaniṣad* (Sūtra) Poona, 1927
- MUNICHANDRANI. *Sūtra Samādhi*. Benares, 1911
- PANDEY, SATYU. *Samādhi Sūtra* (2nd ed.). Bombay 1927
- PENNY, M. M. Tenny. *Samādhi Sūtra*. London, 1924
- PETERSON, P. Report of Operations in search of Samādhi MS at the Bombay Circle, iv (1896-1898) London, 1894
- PRINCE, MATTHEW. *Samādhi* of Devanāga. Bombay 1918
- PRINCE, MATTHEW. *Samādhi*, i. Bombay 1917
- RYE DAVID, T. W. *Samādhi Sūtra*. *S. B. E.* xi., 1891.
- RYE DAVID, T. W. Dialogues of the Buddha I, *S. B. E.* ii., 1899, and ii., *S. B. E.* iii., 1910
- RYE DAVID, T. W. and RYE D. VIDY. C. A. P. Dialogues of the Buddha, in *S. B. E.*, iv. 1921.
- RYE D. VIDY. and OLDENBERG, HERMANN. *Vāya Texts*, i., *S. B. E.* xxi. 1891, and ii., *S. B. E.* xx. 1893
- RYE DAVID, Mrs. The Book of Kindred Sayings. London, 1917
- ŚARATA AGARY. *Sūtra Samādhi*. *J. S. S.* ii., 1923-1925, Appendix II
- ŚARATĀGARY. *Uttarāyana Sūtra*. Bombay 1916
- ŚARATĀGARY. *Āśvāyāja Sūtra* of Bhāskara. (Āyurveda Samiti) Bombay 1918
- ŚARATĀGARY. *Sāmāyājya Sūtra* (Āyurveda Samiti) Bombay 1917
- SONI, P. MALAL. *Dharmasūtra* (Mahābhārata Dharma Samiti) Bombay
- STEVENSON, THE REVEREND J. The *Kalpa Sūtra* and *Nāga Sūtra*. London, 1898
- SUBRAM. SANCY, and RICHARDSON, DONAL. Samādhi of Bhāskara, in *Abhidharma*, 1926
- T. M. C. H. Mithuna. *Prabandha Samādhi*. Calcutta, 1901.
- T. M. C. H. The *Samādhi*. London, 1905.
- TELANG, KAMUNATH TRINAK. The *Samādhi Sūtra* with the *Samādhi Sūtra* and the *Samādhi*. *S. B. E.* viii. 1885
- V. D. P. L. *Samādhi*. Poona, 1926.
- VIDYASAGAR. *Sūtra Samādhi* of Bhāskara Devānāga. Arrah, 1915.
- VIN. AGARY. *Samādhi*. Benares, 1912
- VIN. AGARY. *Kalpa Sūtra*, *Samādhi* (Devanāga Samiti) Bombay 1923.
- WARRICK, HENRY C. M. *Buddhism in Translation*. *N. O. S.* ii., Cambridge, 1905
- WILHELM, A. *Samādhi*. Berlin, 1865.
- WILSON, H. H. *Hindu Mythology*. London, 1840

- LATTER, A B Introduction to Jñāna. Bombay 1905
- LAW BIMALA CHARA Baur Kautya Tribes of Ancient India Calcutta, 1924
- LAW BIMALA CHARA The Life and Work of Buddhaghosha. Calcutta and Seale, 1925
- LAW NARENDRA N TH Aspects of Ancient Indian Polity Oxford, 1921
- LILL W S India and its Problems London, 1902
- MACAULIFF, MAX ARTHUR The Sikh Religion Oxford, 1909
- MACDONELL, A A India's Past Oxford, 1927
- MACPHER, J WES III Aśoka (The Heritage of Indian Series) Calcutta
- MAKUMDAR, ARBUD KUMAR The Hindu History Calcutta 1930.
- MERTAL N C Studies in Indian Painting Bombay 1926
- MITRA RAJENDRALAL The Antiquities of Orissa, Calcutta, 1890.
- MITRA, RAJENDRALAL The Sanskrit Buddhist Literature of Nepal Calcutta 1893
- MONAHAN, F J The Early History of Bengal Oxford, 1925
- MOOREHEAD, RADHAKUM Aśoka (Gowerd Lectures) London, 1928
- MOOREHEAD, RADHAKUMUD. Harsha Oxford, 1928
- MAHIDAN, G K Literary History of Sanskrit Buddhism (2nd ed) Bombay 1923
- OPRA P ADY G B The History of Ropostema, Ajmer 1918
- OPRA PANDY G B The Paleogeography of India Ajmer 1918
- O MALWY L S S Bengal District Gazetteers, Patna Calcutta, 1908
- O MALWY L S S Bihar and Orissa District Gazetteers, Patna Patna, 1904
- P BOSTER, F E The Persian Text of the Dynasties of the Ksh Age Oxford, 1913
- P BOSTER, F E Ancient Indian Historical Tradition London, 1922.
- POONEY, L DE LA VALLÉE The Way to Nirvana Cambridge 1917
- PRADHAN, SRY NATH Chronology of Ancient India Calcutta, 1927
- RADHAKRISHNAN, S Indian Philosophy London, 1925
- RALSTON, W R S Scholastic Tibetan Tales London, 1892
- RAO, GOPINATHA, T A Descriptions of Hindu Iconography pt 1 Madras 1914
- RAWLINSON GREGOR Parthia (The Story of the Nations) London, 1893.
- RATNACHUDRI, HIRACHANDRA Political History of Ancient India (2nd ed) Calcutta, 1927
- REYS DAVID, T W Buddhist India (5th Ed) London, 1917
- RICE E P Kachirese Lectures (The Heritage of India Series, 2nd Edn) Calcutta, 1921.
- RICE LEWIS B Mysore and Coorg from the Inscriptions London, 1909
- ROCKHILL W WOODVILLE The Life of the Buddha London, 1884
- SANADAR, J N The Glories of Magadha Patna, 1927
- SCHERER ARTON Tāra Kṣha Geschichte Buddhismus St Petersburg, 1899
- SMITH VINCENT A The Oxford History of India Oxford, 1905
- SMITH VINCENT A The Early History of India Oxford (1st ed) 1904 (2nd ed) 1911 (4th ed) 1924
- SMITH, VINCENT A Aśoka Oxford (1st ed), 1901 (2nd ed), 1919.
- SMITH VINCENT A A History of Fine Art in India and Ceylon. Oxford, 1911
- SOLOMON, GLADSTONE W F The Chron of Indian Art London, 1925,
- SRIJAYASACHARI, C S and ARYANAK, N S RANAYAK A History of India, Alakan, 1927
- S EYENON MRS SINGLAIR The Heart of Jambun Oxford, 1915
- THOMAS EDWARD Jambun or the Early Faith of Aśoka. London, 1877
- TILLY, C P Outline of the History of Religion (3rd ed) London, 1885
- TOD, COLONEL JAMES Travels in Western India London, 1839
- VAID A, C V History of Medieval Hindu India, in Poona, 1925
- VIDYAKULKA A, SATIS CH VEDA History of Indian Logic Calcutta, 1921.
- VIDY BHADRAN, SATIS CH VED History of Medieval School of Indian Logic Calcutta, 1907.
- VISA RAJENDRA SORI Abhidhānabodha d Rutnam, 1910
- WERN, HERBERT Jambun (2nd ed) Austral 1916
- W LESTERFORD BELL, CAPT IN II The History of Kathia ad London, 1925
- WILSON II II His Works London, 1883
- WINTERKUTZ, M Geschichte der Indischen Literatur Leipzig, 1900

II. *Arakas*

- ANDREWS, F. N. Introduction. The Influences of Indian Art. The India Society London, 1925.
- BARNES, V. S. Śaiviteism and the Contemporary Kārtavya. *J.B.S.R.A.S.* (New Series), ii, 1928, pp. 44 ff.
- BARTLETT, L. D. The Early History of Southern India, ch. xiv. *CHS* I, 1922, pp. 593 ff.
- BHAR, BHIMADRAV. The Āryas. *J.D.L.*, ii, 1920, pp. 1 ff.
- BHAGW, LALINDR. P. PANDIT Some Considerations of the History of Bengal. *L.A.*, xii, 1884, pp. 411 ff.
- BCHLER, G. Pushpavata or Pushyamitra. *IA* ii, 1874, pp. 363 ff.
- BCHLER, G. The Dugastara Jains. *IA*, vii, 1878, pp. 28 ff.
- BCHLER, J. Papers on Śaiviteism and the Jains. *IA* ii, 1874, pp. 14 ff. 134 ff. xii, 1884 pp. 191 ff., 276 ff.
- CHARPENTIER, JARL. The History of the Jains ch. vi, *CHS* I, 1922, pp. 150 ff.
- CHARPENTIER, JARL. The Date of Mahavira. *LA*, xiii, 1914, pp. 118 ff. 125 ff., 167 ff.
- COLERIDGE, H. T. Observations on the Sect of Jains. *Miscellaneous Essays* ii, Madras, 1872, pp. 191 ff.
- COLERIDGE, H. T. On the philosophy of the Hindus. *Miscellaneous Essays*, i, Madras, 1872, pp. 227 ff.
- CROOK, W. Bengal. *E.R.E.*, 1903 pp. 479 ff.
- DEY NARAYAN LAL. Notes on Ancient Anga or the District of Bhagalpur. *J.A.S.B.* (New Series), x, 1914, 1918, pp. 317 ff.
- FLEET, J. F. Nanda and Gupta. *IA* xii, 1883, pp. 93 ff.
- FLEET, J. F. Bhadrabahu, Candragupta, and Śravaṇa-Belgola. *IA*, xxi, 1872, pp. 156 ff.
- FLEET, J. F. Descriptions of Indian Caves and Caverns. *J.R.A.S.* 1897 pp. 611 ff.
- FLEET, J. F. Notices of Books. Archaeological Survey of India—Annual Report for 1905-1906. *J.R.A.S.* 1910, pp. 210 ff.
- HERAS, REV. H. Avāta. Dharma and Religion. *Q.J.M.S.* xvi, 1926-1927 pp. 253 ff.
- HERMAN, OLDFIELD. Jaina. *Kalyāṇa* of Bhadrabahu. *Z.D.M.G.*, xxiv, 1890 pp. 748 ff.
- HOBHOUSE, RUDOLF A. F. Āryas. *E.R.E.*, 1904 pp. 253 ff.
- JACOBI, HEIM. vi. On Mahavira and his Predecessor. *IA*, ix, 1870 pp. 126 ff.
- JACOBI, HEIM. vi. The Dates of the Philosophical Series of the Brahmins. *J.A.S.* xxi, 1899-1910 pp. 1 ff.
- JACOBI, HEIM. Atomic Theory (Indian). *E.R.E.*, 1903, pp. 199 ff.
- J. COBI, HERMANN. Ueber die Entstehung der Jaina-Religion und die Jaina-Sekten. *Z.D.M.G.*, xxxviii, 1884 pp. 1 ff.
- J. YAS. L. H. P. The Śaiviteism and Maury Chronology and the Date of the Buddha. *Nir* vi, 1903 pp. 67 ff.
- J. YAS. L. H. P. The Legend of Bhadrabahu. *J.B.R.*, 1916, pp. 79 ff.
- J. ASWAL, H. P. Descriptions of Bhadrabahu and the Ganga-Jaina. *J.B.R.S.*, 1919 pp. 127 ff.
- JNAYU, A. M. C. *Arakayama*. *J* v, ii, pp. 169 ff.
- KAM. PRASAD J. D. The Jaina References in the Buddhist Literature. *J.N.Q.* ii, 1906, pp. 678 ff.
- KETKAR, S. V. Jaina. *M.F.* iv, Poona, 1923, pp. 319 ff.
- KLATT, JOHANNES. Extracts from the Historical Record of the Jains. *IA* xii, 1872, pp. 245 ff.
- LAMEN. Papers on Śaiviteism and the Jains. *LA*, 1874, pp. 193 ff., 254 ff.
- LEHMANN, E. Bezeichnungen der Jaina-Literatur Zu Anders. *Leitfaden* in Jaina. *Actes du Séminaire Congrès, Troisième Partie Section 2, Trévise, Leide* 1863, pp. 467 ff.
- LONG, REV. J. Notes and Queries suggested by. *Saint to Oria* in January 1927. *J.A.S.B.* xxi, 1927 pp. 183 ff.
- II. CORNALL, GEORGE. The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria, and Parthia, ch. xvii. *CHS* I, 1922, pp. 427 ff.

- MARSHALL, J H. The Monuments of Ancient India, ch. xxvi. *C.H.I.* 1, 1922, pp. 612 ff
- MEYER, EDUARD. *Dionysius*. *E.B.* vii (11th ed.), 1910, pp. 903 ff
- MEYER, EDUARD. *Emendationes*. *E.B.*, ix (11th ed.), 1910, pp. 830 ff.
- MOORE, ASSETOWN. Historical Research in Bihar and Orissa. *J.B.O.R.S.*, 1924, pp. 1 ff
- PARSHURAM, P. E. Ancient Indian Genealogies and Chronology. *J.R.A.S.*, 1910, pp. 1 ff
- PATNAIK, K. B. The Date of Mahaveera. *Navyana* as determined in 646 A.D. 1915. *I.A.* iii, 1923, pp. 31 ff
- RAPOIN, E. J. The Scythians and Parthians Invaders, ch. xxix. *C.H.I.* 1, 1922, pp. 543 ff.
- RAPOIN, E. J. Indian Native States after the Period of the Maurya Empire, ch. xxx. *C.H.I.* 1922, pp. 814 ff
- RAPOIN, E. J. The Parthians, ch. xiii. *C.H.I.* 1922, pp. 296 ff
- RAPOIN, E. J. A Peoples and Languages. *B. Sources of History* ch. 4, *C.H.I.* 1, 1922, pp. 37 ff.
- REYS DAVIDS, T. W. The Early History of the Buddhists, ch. vii. *C.H.I.* 1, 1922, pp. 171 ff
- RICE, LEWIS. *Elephantidae and Elephants*. *I.A.* iii, 1874, pp. 153 ff
- ROTHENSTEIN, WILLIAM. Introduction. Examples of Indian Sculpture in the British Museum, pp. 7 ff. The India Society London, 1923
- SASTRI, BANERJI A. The *Arjuna*. *J.B.O.R.S.* xii, 1920, pp. 53 ff
- SASTRI, HARAPRASAD. Causes of the Downfall of the Maurya Empire. *J.A.S.B.*, vi, 1910, pp. 289 ff.
- SEAL, C. J. The A.B.C. of Jataka. *J.G.* xiii, 1927, pp. 103 ff 133 ff 186 ff, 212 ff
- SMITH, VINCENT A. New Light on Ancient India. *J.R.A.S.* 1912, pp. 843 ff.
- SMITH, VINCENT A. Revised Chronology of the Early or Imperial Gupta Dynasty. *I.A.* xiii, 1923, pp. 257 ff.
- STEDMAN, A. An Account, Geographical, Statistical and Historical, of Orissa proper, or Cuttack. *A.R.* xvii, 1825, pp. 163 ff
- SURANANDAN, K. R. The Early Religious History of Kalinga. *A.H.E.S.* 1924, pp. 49 ff
- THIBAUT G. On the *Shravanavata*. *J.A.S.B.* xix pt. 1, 1880, pp. 107 ff
- THOMAS, EDWARD. *Jataka*. *I.A.* vii, 1879, pp. 30 ff
- THOMAS, F. W. Political and Social Organization of the Maurya Empire, ch. xxi. *C.H.I.* 1, 1922, pp. 474 ff.
- THOMAS, F. W. Chandragupta the Founder of the Maurya Empire, ch. xviii. *C.H.I.* 1922, pp. 467 ff
- TURNOOR, GEORGE. An Examination of the Pāli Buddhistical Annals, No. 6. *J.A.S.B.* vi, 1880, pp. 661 ff
- VIJAYACHANDRAN. *Javanavata*. *Bhandarkar Commemoration Volume*, Poona, 1917, pp. 136 ff
- WERNER. The Sacred Literature of the Jataka. *I.A.* xvii, 1880, pp. 279 ff 320 ff xviii, 1880, pp. 183 ff 340 ff xix, 1880, pp. 68 ff xx, 1881, pp. 16 ff 170 ff 365 ff; xxi, 1882, pp. 14 ff 106 ff 177 ff 210 ff 263 ff 327 ff 360 ff
- WILFORD, CAPTAIN. Of the Kings of Magadha their Chronology. *A.R.* ix, 1812, pp. 62 ff
- WILSON, H. H. An Essay on the Hindu History of Cashmir. *A.R.* xv, 1820, pp. 1 ff

સૂચિ

૧૬૪૨	૧૩	અનંતમુખ	૩૮
પદ્મિયાવાદ	૫૪	અપમ્ભરા (મહાન)	૧૪૭
મગ્ગેશ્વર (અમરપુર-અમરપુર)	૧૬૭	અપમ્ભરા	૧૫૮
મદિમિત્ર	૧૫	અપરિમલ	૭, ૪૨
મગ્ગમ	૧૨૪	અપ્પસાઓ	૨૨૫
મગ્ગીય	૭	અપ્પસાઓ	૧૩
અનંતમુખ ૨૮ ૩૧ ૩ ૬૧ ૬૨ ૮૨		અપ્પસાઓ	૪૫, ૧૧૨
૬૧ ૬૧ ૬૭ ૧ ૮ ૧ ૬ ૧૧૧-૧૧૫		અપ્પસાઓ	૮૬ ૬૭
૨ ૮		અપ્પસાઓ	૮૮
અપ્પસાઓ	૨ ૬	અપ્પસાઓ	૧૬
અપ્પસાઓ	૩૪ ૩૭ ૩૮	અપ્પસાઓ	૧૪
અપ્પસાઓ	૫૪	અપ્પસાઓ	૨૬
અપ્પસાઓ	૫૩	અપ્પસાઓ	૨૭
અપ્પસાઓ	૧૭૭	અપ્પસાઓ	૩૨
અપ્પસાઓ	૮૨	અપ્પસાઓ	૨ ૮
અપ્પસાઓ (અનુતરી		અપ્પસાઓ	૨૨૬
પદ્મિયાવાદ)	૧૬૮	અપ્પસાઓ	૧૬૫
અપ્પસાઓ	૨૩	અપ્પસાઓ	૩૪
અપ્પસાઓ	૧૩	અપ્પસાઓ	૧ ૪
અપ્પસાઓ	૩૭	અપ્પસાઓ	૧૪૩
અપ્પસાઓ	૧	અપ્પસાઓ	૧૨૫
અપ્પસાઓ	૧૮૬ ૧૨૮	અપ્પસાઓ	૮ ૧ ૩
અપ્પસાઓ	૩૪ ૨૨૬	અપ્પસાઓ	૩૬
અપ્પસાઓ	૫૨	અપ્પસાઓ	૧૬
અપ્પસાઓ	૧૧૬ ૧૧૭	અપ્પસાઓ	૧૭૩, ૨૧૨ ૨૧૮
અપ્પસાઓ	૨ ૩	અપ્પસાઓ	૧૫૮
અપ્પસાઓ	૧૬૬ ૨૧૧	અપ્પસાઓ	૮૮ ૧૭૪ ૧૪૫ ૧૭૭
અપ્પસાઓ	૫ ૫૧	અપ્પસાઓ	૧૭૮ ૧૮
અપ્પસાઓ	૮૬ ૬૧, ૧ ૩ ૧ ૪	અપ્પસાઓ	૨ ૩ ૨-૬
અપ્પસાઓ (૩૧)	૧૪ ૧૪૧	અપ્પસાઓ	૨૨૭ ૨૩
અપ્પસાઓ	૩૮	અપ્પસાઓ	૬૬
અપ્પસાઓ	૩૮	અપ્પસાઓ	૧૬૫
અપ્પસાઓ	૧૪	અપ્પસાઓ	૮૬ ૧ ૮
અપ્પસાઓ	૩૮	અપ્પસાઓ	૪ ૭૭ ૧૧૮ ૧૧૬ ૧૭૫

અમરેલી	૩૨ ૮૬ ૧૫૫, ૧૮૬	આનંદપુર	૧૬૪૬
અવજાત	૫૩	આંબી	૨૨
અવગનજીવ	૨ ૬	આંબા	૧૩૪
અવળી	૨૭ ૮૬ ૮૮ ૮૯ ૯૨-૯૫,	આંગોલિની	૧૨૮ ૨૨૬
૧ ૭ ૧ ૬ ૧૧ ૧૭૦		આંખા	૫૨
અવધ (અવધ)	૧૬૭	આંખાપો	૨૨૭-૨૨૬ ૨૩૨
અંક (૫૬)	૫, ૨૬ ૬૨-૬૪ ૧ ૫,	આંખાપરજીવો (આંખાપરજીવો)	} ૧૬૬ ૨૦૬ ૧૧
૧ ૮ ૧૧૩ ૧૨૩-૧૨૫, ૧૨૮-૧૩૨,		આંખાપરજીવો (આંખાપરજીવો)	
૧૩૪ ૧૩૮-૧૪ ૧૪૭, ૧૫૩ ૧૫૬-		(આંખાપરજીવો)	
૧૧૧ ૧૮૨ ૧૮૪ ૨૧૨, આંખી ૧૪૬,		આંખાપર	૧૫૬૬
વાડી ૧૧૩, સિદ્ધિપો ૧૪ ૧૫૧		આંખીમિનિયન	૨૨૮
અંધપો	૬૬	આંખીપુર	૧૭૨
અંધમિત	૫૫	આંખીપુર	૬૬
અંધપો	૧૬	આંખી આંખી	૧૬ ૬ ૧૩૫, ૨૧૫૬
અંધપો	૧૩ ૭૧ ૭૭૬	આંખી સુકનિન	૧૩૫
અંધપો	૨૧૮	આંખીસંધ	૧૪૧
અંધપોસિદ્ધિપો	૧૬૭	આંખી સુકનિન	૧૪
અંધપો	૭, ૪૨	આંખી (૭૬)	૮ ૧ ૧ ૬
અંધપો (અંધપો)	૭૮ ૧૬૨	આંખી	૧૪ ૧૬ ૧૩૫, ૧૬
અંધપો	૧ ૭, ૪૧ ૪૪	આંખીસંધ	૨૧૧
અંધપો	૧૩	આંખીસંધ	૨૬ ૫ ૮૬ ૨૧૧
અંધપો	૭૭૬	આંખીસંધ	૧૧૫
અંધપો	૩૭	આંખી	૩૭ ૩૮
અંધપો	૬ ૨૧૫	આંખી	૨૧૨
અંધપોસિદ્ધિપો	૧૬૬ ૨ ૬ ૨૧	આંખી	૫૫
અંધપોસિદ્ધિપો	૪૨	આંખી ૧૩૫, ૧૫૩ ૧૬૫, ૧૭૫, ૧૮૫, ૧૯૫	
અંધપોસિદ્ધિપો	૧ ૮૩ ૨ ૨ ૨ ૩ ૨૧૩	૧૫૨, સિદ્ધિપો ૧૮૨	
અંધપો	૨૧૮	અંધપો	૭૬
અંધપો	૫૭ ૫૮ ૧ ૧૨૬ ૧૩ ૧૪	અંધપો	૮૬
૧૩૨-૧૩૪ ૨ ૧ ૩૫ ૫૬		અંધપો	૧૧ ૧૫૬ ૧૧૮
અંધપો	૧૬૭	અંધપો (અંધપો)	૪ ૨૧૫
અંધપો	૧૬૮	અંધપો (અંધપો)	૧૭૫, ૧૭૬ ૧૮૩
અંધપો	૫૨	અંધપો	૨૨૮ ૨૩૧
અંધપો	૨ ૩૪ ૩૫, ૪૨ ૪૩	અંધપો	૧૪
અંધપો	૧૪૨ ૧૮૮	અંધપો (અંધપો)	૧૫૨
અંધપો	૫૬	અંધપો (અંધપો)	૧૧ ૭૧ ૭૩ ૭૫
અંધપો	૮ ૬	અંધપો	૧૫૨૬
અંધપો	૬૬ ૧ ૧ ૧ ૩	અંધપો	૩૩-૩૫ ૪૨ ૪૩

ભોમ (મમુના)	૧૫	ઉપર (દુધપુ)	૧૮
દેવ (સક)	૨૧ ૨૨૫	એકમેક-અદિતીયમ	૫૨
તુનિ	૨૧ ૧૧૫	એકવાદ	૫૨
અન્નાચરી શબ્દ	૧૮૩	એકમર્તન	૧૭૦ ૧૭૮
મમેન	૮	એન્ડીએસ એટર	૧૭૬
એ	૮૩ ૬૫ ૧૩	એન્ડ-પુત્ર	૨૨૭
અન્ના (ઉન્નાચરિ-૩ તનુ-૭૦ તનુ)		એમિરિયન	૨૩૧
૧૧ ૬૩ ૧૨૫ ૧૩૪ ૧૭ ૧૭૧		એમિરિયા	૨૩
૨૧૭		અર	૧૫૨
નિરવશક	૧૭૭	અથ	૧૫૨
નિનક	૧૧	અચરક	૮૨
નિવશ્વપનમૂલ ૧ ૧ ૧૧ ૨૫ ૪૭ ૪૮		એકસાડ દિરેરી ઓફ કનીઆ	૩૧
૩/ ૮૮ ૮૧ ૮૧ ૮૮ ૬૭ ૧૧		એલનિયુનિ	૨૧૩
૧૧ ૧૧૧ ૧૬૬ ૨૧ ૨૧૩		એન્ના (પરિન)	૧૭૬૮
ઉત્તરપથ	૧૫૮ ૧૮૬	એરિયા	૧૪૫
ઉપર	૫૧	એમ	૧૬૮
ઉન્નાચરી	૩૮	અમ્મલિ	૨૨૨
ઉત્તર	૮ ૮	એન્ના ૧૨ ૧૩૮ ૧૩૮-૧૮ ૧૮૩	
ઉત્તરિય ૧૩૮ ૩ ૧ ૧ ૧૩૬ ૧૮		૧૮૫-૧૮૭ ૧૫૮ ૧૫૫ ૧૫૮ ૧૧૩	
૧૭૩ ૧૮૭ ૧૧૩ ૧૨૩ ગુણોત્તરિય		૧૧૬ ૨૨૩ ૨૨૪-૨૨૬ ૨૩૩	
૧૮૭		અન્નાચરિ	૧૭૬૮
ઉત્તર	૮૧-૮૬ ૬૭-૬૮ ૧ ૭	આવચરિ (આવચરિ)	૧૧૫ ૧૬૮
ઉત્તરિન ૩૨ ૬૧ ૧ ૬ ૧૧ ૧૧૩		અન્નાચરિ	૩૩૮
૧૧૫ ૧૧૮ (ઉત્તરિય-ઉત્તરિ)		અન્ના (અન્નાચરિ) ૫૧ ૬૩ ૬૧ ૧ ૩	
ઉત્તરિન	૧૧	૧૩૬ ૧૧૩ ૨ ૩ ૩-૩ ૩	
ઉત્તરિય	૧૮૧ ૧૮૭	અન્ના ૬ ૩૧ ૫૩૮ ૧૬૬ ૩ ૩	
ઉત્તરિનમુગી ૧૮૮ ૧૬ ૧૬૧ ૧૬૩		૩ ૪ ૩ ૩ ૩ ૬ ૩૧૩	
ઉત્તરિયમુગી ૨૧૮		અન્ના ૩ ૩૫ ૩૧૮ ૬ ૬૩ ૬૫ ૧ ૩	
ઉત્તરિય	૧ ૫૧	૧૩ ૧૫૮	
ઉત્તરિય	૮ ૧૧૧	અન્નાચરિ	૧૧૭
ઉત્તરિય ૧૧૫ ૧૧૫ ૧૧૫ ૧૧૫		અન્નાચરિ	૬૪
ઉત્તરિય	૮	અન્નાચરિ	૭૮ ૧૩૩
ઉત્તરિય ૧૩ ૩ ૬ ૧૧ ૧ ૧૬૮ ૩ ૮		અન્ના (અન્નાચરિ)	૩૮
ઉત્તરિય	૩ ૩૧૫ ૩૧	અન્ના ૧૩૫ ૧૫૮ ૧૧૭ ૧૮૫ ૧૧૫	
ઉત્તરિય ૧-૪	૨૧	૧૫૩ ૧૫૫ ૧૧૮ ૧૧૫ ૧૫૩ ૧૫૮	
ઉત્તરિય (ઉત્તરિય)	૧	૧૫ ૧૫૫ ૧૫૩ ૧૫૮ ૧૫૮ ૧૫૮ ૧૫૩	
અન્નાચરિ ૩૧ ૬૧ ૬૮ ૮ ૧ ૮		અન્ના ૧૫૫ ૧૮૮ ૧૮૮	
૧ ૧ ૧૧૩ ૧૬૮ ૩ ૧		૧૫	૧ ૩૩૧

કચ્છ	૮૬	કાન્થામસ્ટાફ ૨૫	૧૩૨ ડિ
કાન્થામસ	૫૪	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૫
કાન્થા	૪ ૧૭	કાન્થા	૬૬ ડિ
૧૭૫ ૧૮ ૨૨૮		કાન્થા	૩૮-૪
કાન્થા સિદ્ધિ (કાન્થા સિદ્ધિ)	૧૬૮	કાન્થા	૩૪ ૧૧૩
કાન્થા ૨૮ ૮૨ ૮૬ ૧ ૫ ડિ, ૧૪૮ ડિ		કાન્થા સિદ્ધિ-કાન્થા	૧૭૧ ડિ ૧૭૪
૧૭ ૧૭૫ ડિ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૬૧ ડિ,		કાન્થા સિદ્ધિ	૪૫
૧૬૧ ૨૩		કાન્થા સિદ્ધિ	૧
કાન્થા	૪૬	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૭૦ ૧૭૧ ડિ ૧૭૩
કાન્થા	૨૨૬ ૨૩	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૪
કાન્થા સિદ્ધિ (કાન્થા સિદ્ધિ)	૧૬૭	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૨૫
કાન્થા સિદ્ધિ	૬	કાન્થા સિદ્ધિ	૬ ૨
કાન્થા સિદ્ધિ	૮૬ ડિ	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૪૪
કાન્થા સિદ્ધિ	૧૧૮ ૧૧૬	કાન્થા સિદ્ધિ	૮૨ ૧ ૩ ૧ ૪
કાન્થા	૩૪ ૭૭ ૪૪ ૪૬	કાન્થા સિદ્ધિ	૭૮ ૭૬
કાન્થા (સિદ્ધિ)	૩ ડિ, ૬ ડિ, ૧૫ ડિ	કાન્થા સિદ્ધિ	૨૩૧
કાન્થા સિદ્ધિ	૪૬	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૨૨ ડિ
કાન્થા	૨૦૬	કાન્થા સિદ્ધિ (કાન્થા સિદ્ધિ)	૧૬૭
કાન્થા	૧૨૧ ૧૨૨	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૪૮ ડિ
કાન્થા ૪૬ ૬ ૧ ૨૧ ૨૬ ૫૬ ૮૧ ડિ,		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૭૧ ડિ
૮૩ ૮૪ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૧ ૩ ૧૩૭		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૪૪
૧૪૩ ૨ ૬ ૧ ૨૧૪		કાન્થા સિદ્ધિ	૮
કાન્થા સિદ્ધિ	૨૨૭	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૨૮ ૧૩૩
કાન્થા	૩ ૧૧૬ ૧૨ ૧૨૧ ૧૨૫,	કાન્થા સિદ્ધિ	૨૩
૧૨૫, ૧૩૭-૧૩૬ ૧૪૩-૧૪૫, ૧૪૭,		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૭૮ ૧૮૫, ૧૮૭ ૧૬૩
૧૪૮ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૫ ૧૪૮ ૧૪૬		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૩ ૧૬૮ ૧૭૦ ૧૭૪		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
૧૭૪ ૧૪૮ ૧૬૨ ૧૬૮, ૧૭૪ ૧૪૨		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
૧૭૪ ૧૬૪ ૧૬૮		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા	૪૨	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા (સિદ્ધિ)	૭૩	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા	૧૮૮	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા	૧ ૫ ડિ	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા-સિદ્ધિ	૧૭૬ ૧૭૭, ૧૭૬ ૧૮૩	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
૨૨ ૨૨૬ ૨૨૭		કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા	૧૧૧ ડિ	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા સિદ્ધિ	૧૭૫	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩
કાન્થા	૧૨૩ ડિ	કાન્થા સિદ્ધિ	૧૬૩

ક્રિયાશીલ	૬૬	૧૩	૬૬	૧૧૧-૧૭૦	૧૭૪	૧૭૫, ૧૮૩	૨૨૪
કુલસભાસભા			૧૮૮-૧૯૧	ખંડશિરિ	૭૦	૧૨૬-૧૪૧	૧૪૩ ૧૪૧
કુલસભા			૧૮૮	૧૮૭	૨૨	૨૨૩	
કુલસભા			૧૭૬	ખિન્નીર મલિ (સરોવર)			૧૫૨
કુલસભા સભા	૧૭૧	૧૭૮	૧૮	ખિન્ની પર્વ			૧૬
કુલસભા સિદ્ધમેષ	૧૭	૧૮		ખિન્ની પુત્ર			૨૭
કુલસભા સભા			૧૭૧	૧૮૪	૪૭		૧૭૧
કુલસભા	૨૩	૬૫	૬૮	૧	મનુ (સપ્ત)		૧૮૨
કુલસભા	૮૧૬	૮૩	૬૮	૧ ૧	મનુ (સિંધ)		૧૭૧
કુલસભા			૧૭	મનુસ્ય	૬ ૨૧	૩૧ ૬૧	૨ ૨ ૨૧૧
કુલસભા			૨૬	મનુસ્યસભા		૮૨	૧ ૩
કુલસભા	૪૩	૪૪	૧૩૩	મનુસ્યસભા (મનુસ્યસભા)			૧૬૮
કુલસભા			૧૪૫	મનુસ્યસભા	૧૪૩	૧૪૪	૨૨૩
કુલસભા ૧૬ ૮૨ ૧ ૩ ૧ ૭ ૧ ૬ ૧૧૫				મનુ	૧૨	૧ ૫	૨૩૧
૨ ૬				મનુ	૨૨૫, ૨૩૧		
કુલસભા	૨૫, ૫૮	૬		મનુસ્ય			૭૬
કુલસભા			૫૮	મનુસ્ય	૨૩, ૧૭		૧૩૨
કુલસભા			૧૧	મનુ			૫૫
કુલસભા	૧ ૩ ૨૫ ૨૧ ૮૩			મનુસ્ય			૧૩ ૧૮
કુલસભા			૨૩૨	મનુસ્ય (મનુસ્ય)	૧૮	૧૪૧	૧૮૮
કુલસભા	૮૮૬	૨ ૮		૧૩૩૬ ૧૪૬૬			
કુલસભા	૮૮૬	૧૬૬૬		મનુસ્ય (મનુસ્ય)	૭૦		૨૨૫
કુલસભા	૧			મનુસ્ય ૧ ૫૬, ૧૧૬ ૧૭૫ ૨૨૧, ૧૭૭			
કુલસભા			૫૫	૨૨૮ મનુસ્ય-૨૨૮			
કુલસભા	૧ ૧ ૧			મનુસ્ય			૧૫
કુલસભા			૧૬	મનુસ્ય (મનુસ્ય) ૧૭૩૬ ૨૧૬ ૩૩			
કુલસભા	૧ ૪ ૧૧૧			૨૩૩			
કુલસભા			૧૧૧	મનુસ્ય			૧ ૫, ૧ ૧
કુલસભા				મનુસ્ય			૧૧૫
કુલસભા	૧૩૩ ૩ ૩			મનુસ્ય	૧૩૧ ૧૭૫, ૨૨૭		૧૩૧
કુલસભા	૧૩ ૮૩			મનુસ્ય			૧૫૧
કુલસભા ૧૬ ૬ ૬૧૬ ૬૩ ૧ ૩ ૧ ૬				મનુસ્ય			૧૩૨
કુલસભા	૨૩			મનુસ્ય			૧૫
કુલસભા	૮ ૧૮ ૧૫૩			મનુસ્ય	૬૬ ૧૩૮ ૧૪૬		૧૫
કુલસભા ૧ ૭	૩૬ ૭૫, ૧ ૩			મનુસ્ય	૧૩૪ ૧૩૭		૧૩૭
કુલસભા ૧૫ ૧૬ ૩ ૨૧ ૧૩ ૮ ૧ ૫				મનુસ્ય			૮૫
૧૧૬ ૧૩ ૧ ૧ ૧૬૫ ૧૩-૧૩				મનુસ્ય	૧૮૮ ૧૮૧ ૧૮૮		
૧૮૫ ૧૮ ૧ ૬ ૧૪૮ ૧૧૧ ૧૧૮				મનુસ્ય	૧૮૫ ૧૮૧		

अ००	८६	अन्तःप्रत्यय	१३२	६
अन्तःप्रत्यय	५४	अन्तःप्रत्यय	११५	
अन्तःप्रत्यय	४ १०६	अन्तःप्रत्यय	६१	६
१०५ १८ २२८		अन्तःप्रत्यय	३८-४	
अन्तःप्रत्यय (अन्तःप्रत्यय)	१६८	अन्तःप्रत्यय	३४ ११३	
अन्तःप्रत्यय २८ ८२ ८१ १ ५ ६ १४८ ६		अन्तःप्रत्यय-अन्तःप्रत्यय	१०१ १०४	
१०६ १०५ ६ १८१ १८२ १६१ ६		अन्तःप्रत्यय	४५	
१६१ २३२		अन्तःप्रत्यय	१	
अन्तःप्रत्यय	४६	अन्तःप्रत्यय	१० १०१ ६ १०३	
अन्तःप्रत्यय	२२६ २३	अन्तःप्रत्यय	१५	
अन्तःप्रत्यय (अन्तःप्रत्यय)	१६९	अन्तःप्रत्यय	१२५	
अन्तःप्रत्यय	२ ६	अन्तःप्रत्यय	१ २	
अन्तःप्रत्यय	८६ ६	अन्तःप्रत्यय	१५४	
अन्तःप्रत्यय	११८ ११६	अन्तःप्रत्यय	८२ १ ३ १ ४	
अन्तःप्रत्यय	३४ ३० ४४ ४१	अन्तःप्रत्यय	७८ ७६	
अन्तःप्रत्यय (अन्तःप्रत्यय)	३ ६ १४ ६ १५ ६	अन्तःप्रत्यय	२३१	
अन्तःप्रत्यय	४६	अन्तःप्रत्यय	१२२ ६	
अन्तःप्रत्यय	२ ६	अन्तःप्रत्यय (अन्तःप्रत्यय)	१६७	
अन्तःप्रत्यय	१२१ १२२	अन्तःप्रत्यय	१४८ ६	
अन्तःप्रत्यय ४ ६ १ २१ २६ ४६ ८१ ६		अन्तःप्रत्यय	१०१ ६	
८३ ८४ ६१ ६१ ६६ १ ३ १३२		अन्तःप्रत्यय	१४४	
१४३ २०६ १ २१४		अन्तःप्रत्यय	८	
अन्तःप्रत्यय	२१७	अन्तःप्रत्यय	१२८ १३३	
अन्तःप्रत्यय ३ ११६ १२ १२१ १२५		अन्तःप्रत्यय	२३	
१३५, १३७-१३६ १४३-१४५, १४७,		अन्तःप्रत्यय १०८ १८५, १८७, १६३		
१४८ १४२ १४३ १४५, १४८ १४६		अन्तःप्रत्यय १६३		
११२ ११३ ११७ ११८ ११७ १०४		अन्तःप्रत्यय	११४-१११	
अन्तःप्रत्यय १४८ ११२ ११८ ११८ ११८ १४२		अन्तःप्रत्यय	१४२	
अन्तःप्रत्यय ११४ ११८		अन्तःप्रत्यय	८७	
अन्तःप्रत्यय	४२	अन्तःप्रत्यय	१०२	
अन्तःप्रत्यय (अन्तःप्रत्यय)	७३	अन्तःप्रत्यय	१८१	
अन्तःप्रत्यय	१८८	अन्तःप्रत्यय	१६३ ६	
अन्तःप्रत्यय	१ ५ ६	अन्तःप्रत्यय	१८१	
अन्तःप्रत्यय-अन्तःप्रत्यय	१८३	अन्तःप्रत्यय	२२२ २२३ ६	
२२ २२६ २२७		अन्तःप्रत्यय	१८१ २	
अन्तःप्रत्यय	२११ ६	अन्तःप्रत्यय	२१७	
अन्तःप्रत्यय	१०५	अन्तःप्रत्यय	१४१	
अन्तःप्रत्यय	१२३ ६	अन्तःप्रत्यय	७१-७४	

કેશવ (સૂત્રો)	૧૬૬ ૨ ૬ ૨૧	૨૧ ૨૨ ૨૬ ૩૩ ૪૪ ૪૫, ૪૬-૫૧
જ્યોત્સુ	૧	૫૪ ૫૫, ૫૬ ૭૨ ૭૪ ૭૬, ૮૮
જાલક	૧૩ ૬	૮૫, ૬ ૬૨ ૬૬ ૧ ૨-૧ ૪
જાલકપુર	૮૩	૧ ૬ ૧ ૮ ૧૧૨-૧૧૫, ૧૧૭-૧૧૯
જાનપદ	૬૩ ૬	૧૨૧-૧૨૩ ૧૨૬ ૧૮૮-૧૩ ૧૩૨
જાનસેન	૧૨ ૬	૧૩૬-૧૪૧ ૧૫૨ ૧૫૭ ૧૬ ૧૬૧
જાગિ	૭ ૨૩ ૫૫ ૫૬ ૨ ૫	૧૬૫ ૧૬૮ ૧૭ ૧૬૩ ૧૬૬ ૧૬૬
જાપ	૧ ૬	૨ ૧ ૨ ૬ ૨ ૭ ૨૧૨-૨૧૭ ૨૧૬
જાપતી	૬૨	૨૨ ૨૨૫-૨૨૭ જાપતી ૨૨૪; જાપમ
જાપવિજય	૧૪૪	૨ ૪; દનિકાસ ૪ ૧૫ ૬૬ ૬ ૬૮
જ્યુ (શાકુલી)	૭૩	૧ ૪-૧ ૬ ૧૨૪ ૧૨૮ ૧૩૪ ૧૩૫
જ્યેષ્ઠ	૮૫	૧૩૮ ૧૬૫ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૭૦ ૧૭૪
જાલમણિ	૨૨	૧૮૩ ૧૮૮ ૧૬૪ ૧૬૬ ૨ ૮ ૨ ૫
જાલપર	૧૫૬ ૧૬	૨ ૮ ૨૧૮; જાલક ૬ ૧ ૬ ૧૨૬;
જાલપરિ	૧૪૨	જાલ ૧૮; જાલ ૧૫ મણી ૩૨ ૫૬ ૬૧
જામિ	૭૮	૧ ૬ ૧ ૬ ૧૧૨ ૧૧૫, ૧૨૨ ૧૨૪
જાપુન	૭૩	૧૨૬ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૬૭, ૨૧૨; ગ્રામ
જાલપીપુર	૧૮૮ ૬	૧૪ ૨૧૬ ગ્રામો ૧૨૮; જાલ ૪૨;
જાલપાદ ૩: ૩૧ ૩૨ ૧૪૬ ૧૫		તત્ત્વગ્રામ ૫; જાલ ૨ ૪૪ ૫; જાલપા
૧૫૬ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૬		૩૨ ૫૮ ૬ ૧૧૩ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૨૧
જાપક	૧૭૨ ૬	૧૨૨ ૧૨૨ ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૬
જાલપાદ	૬૬ ૬૭	૧૪૪ ૧૬૩ ૧૭૨-૧૭૫ ૧૮૨
જાલપિપ	૧	૨ ૧ ૨ ૪ ૨૧૧ ૨૧૬ ૨૨; જિલ્લ
જાલ ૧૬ ૨ ૭૪ ૪ ૪૨ ૪૩ ૫૬		૬; જિલ્લ ૩૭ ૪૬; જાલ ૧-૪ ૭-૧૨
૧ ૬ ૧૧ ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૨૮ ૨૩		૧૭-૨૧ ૨૩ ૨૬ ૨૬ ૩ ૩૨ ૩૩
જેવ ૪૪		૩૫ ૩૬ ૪૦-૪૮ ૪૪ ૪૫, ૪૭-૪૬
જાલકપ	૧૮૬	૫૩ ૫૫ ૬ ૬૬ ૬૫, ૬૮ ૭૨-૭૪
જાલકપિપા	૨૫૬	૭૬ ૭ ૮૪ ૮૫ ૮૮-૬ ૬૪
જાલપદ	૧૫, ૧૭ ૭૦	૬૫, ૬૭, ૧ ૫, ૧ ૬ ૧૧ ૧૧૫,
જાલપદ	૩૩ ૬	૧૧૬ ૧૧૬-૧૨૧ ૧૨૫-૧૨૭, ૧ ૬
જાલપા	૧ ૫૮ ૫૬	૧૩ ૧૩૩-૧૩૫ ૧૩૭ ૧૩૬ ૧૪૩
જાલપાપામી	૧૩૬ ૬	૧૪૬ ૧૪૭ ૧૫ ૧૫૭-૧૫૬
જાલપુર	૬	૧૬૨-૧૬૪ ૧૭ ૧૭૨ ૧૮ ૧૮૩
જાલપિપા	૧૫૮ ૧૧૫, ૧૮૮ ૧૬૧	૧૮૫ ૧૬૬ ૨૧૬ ૨૨૩; જાલ ૫;
જાલસેન	૩૩	૫૬૧ ૧૭૭ ૧૫૭, દનિકા ૧૬૬; દનિકા ૧૬૬
જાપ	૩૪ ૩૭ ૩૮ ૪૪ ૪	૩૧ ૩૨ ૮૩ ૧૪૬; દનિકા ૧૧૬; મણિ
જાલપિપા	૧૬૮	૬૧ ૧૧ ૧૩૪ ૧૪૫, ૨૨૫; મણિ
જાલ (જાલો)	૧ ૨ ૩ ૬ ૮-૧	૧૫૮; જાલ ૪૧ ૪૨ ૪૩; મણિ

મુખ્યવર	૧૮૬	૧૯૧	૧૯૨	૧૯૪	ચંદ્રગુપ્ત	૧૬	૨૭, ૨૬	૭	૩૨	૧૫,
મુખ્યસિદ્ધિયેષ				૧૮	૧૭, ૧૧૬	૧૨૨-૧૩	૧૩૩	૧૪૭		
મુખ્યસમય		૧૮	૧૮૫, ૧૮૬	૧૬૫, ૧૬૭	વિક્રમસિદ્ધિ	૨૧૬	૨૧૭			
મુખ્ય સવત		૧૮૬	૧૮૭	૧૭૦ ૧૮૬, ૧૮૭	૧૮૬ ૧૮૬					
મુખ્ય સમય			૧૬૫	મદમલુ (મલ)	૨૬	૨૬	૨૬	૧૪		
મુખ્ય		૧૭૬-૧૭૭	૨૨૫	મદમલુ		૧૮૬	૧૬			
મુખ્યસિદ્ધિ (મલ)		૧૪	૨૩૨	મદમલુ						
મુખ્યસવત			૨૩૨	મદમલુ (મદમલુ)		૨૫૬	૧૪			
મુખ્યસિદ્ધિ		૧૧	૨૧૬	મદમલુ (મદમલુ)			૧૬૮			
મુખ્યસિદ્ધિ			૪૭	મદમલુ			૬૧			
મુખ્યસિદ્ધિ			૧૭૮	મલ	૨૫ ૮૨ ૬૧	૧ ૭	૧૧૩	૧૧૫		
મુખ્યસિદ્ધિ			૧૪૬	૨ ૮૧ નવરી ૮૬ ૬						
મુખ્ય			૬૫	મલ			૭૮			
મુખ્યસિદ્ધિ	૧૭ ૧૭૮ ૧૪૧ ૧૫૬ ૧૬૨			મલ	૧૨૨-૧૨૫, ૧૨૭-૧૨૬					
મુખ્યસિદ્ધિ (મલસીયુત)	૭, ૫૧-૧૧	૧૨૬,		મલ (મલસીયુત)	૧ ૧ ૧૭					
૧૭ ૧૮ ૨ ૫				મલ	૧ ૧ ૧૬ ૨૨					
મુખ્યસિદ્ધિ			૧૫૪	મલ			૭૪			
મુખ્યસિદ્ધિ (મલ) મુખ્ય મુખ્ય				મલ			૪૧ ૪૬			
મુખ્યસિદ્ધિ			૧૪૧	મલ			૧૬૫			
મુખ્યસિદ્ધિ			૧૮૫	મલ			૭૬			
મુખ્યસિદ્ધિ			૧૬૨	મલ			૨૨			
મુખ્યસિદ્ધિ			૪૧	મલ			૧૬			
મુખ્યસિદ્ધિ			૧૮૬	મલ			૭૩			
મુખ્યસિદ્ધિ (મલ)			૧૫૬	મલ			૧૭૬			
મલ		૧ ૫, ૧૬૬		મલ			૭૮			
મલસિદ્ધિ (મલસિદ્ધિ)		૧ ૨ ૨૨૭		મલ (મલ)	૧૧ ૧૨ ૮૨ ૮૪ ૮૫					
મલસિદ્ધિ		૧ ૧		૮૬-૬૧ ૬૩ ૬૫-૬૭	૧ ૩ ૧૧૧					
મલ		૧ ૨૬, ૧ ૩		૧૧૫ ૨ ૬						
મલસિદ્ધિ (મલસિદ્ધિ)	૮૭ ૮૮ ૮૬ ૮૨-૮૪			મલ ૧૭૫ ૧૭૫ ૧૭૫ ૧૭૫ ૧૭૫						
૧ ૭ ૧૭૬				૧૭૫ ૧૭૫						
મલ			૧૨૨	મલ	૮૫, ૬૪ ૬૫, ૧ ૪ ૧૧૧					
મલ			૧૨૨	૧૧૩						
મલ			૧૭૬	મલ			૬૧ ૬૧ ૧ ૧			
મલ			૧૮૧	મલ			૧૧૮ ૨૧૩			
મલ			૪૩	મલ			૨૧			
મલ (મલસિદ્ધિ)		૧૨ ૧૭૬		મલ			૧૬ ૪૭			
મલ (મલસિદ્ધિ)		૬		મલ			૫૫			
મલ (મલસિદ્ધિ)		૧૬૮ ૨ ૮		મલ			૧૩૭			

કેન્દ્ર (સૂચી)	૧૬૬ ૨ ૬ ૧	૨૧ ૨ ૨૧ ૩૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬-૪૧
અમુ	૧	૪૪ ૪૫ ૪૬ ૭૮ ૭૯ ૭૩, ૮
ગાંધી	૧૩ II	૮૫, ૬ ૬૭ ૬૬ ૧ ૨-૧ ૪
ભાસ્કર	૮૩	૧ ૬ ૧ ૮ ૧૧૨-૧૧૫, ૧૧૭-૧૧૬
ભાસ્કર	૬૩ II	૧૨૧-૧૨૩ ૧૨૬ ૧૮૮-૧૭ ૧૩૭
ભાસ્કર	૧૨ II	૧૩૬-૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩, ૧૬ ૧૬૧
ભાસ્કર	૭ ૨૩ ૪૫ ૫૬ ૨ ૫	૧૬૫, ૧૬૮ ૧૭૦ ૧૬૩ ૧૬૬ ૧૬૮
ભાસ્કર	૧ ૬	૨ ૧ ૨ ૬ ૨ ૭ ૨૧૨-૨૧૭, ૨૧૬
ભાસ્કર	૬૮	૨૭ ૨૨૫-૨૨૭, ભાસ્કર ૨૨૪, ભાસ્કર
ભાસ્કર	૧૪૮	૨ ૪, ૬નિહાસ ૪ ૬૫, ૬૬ ૬ ૬૮
ભાસ્કર (ગાંધી)	૭૩	૧ ૪-૧ ૬ ૧૨૪ ૧૨૮ ૧૩૪ ૧૩૫
ભાસ્કર	૮૫	૧૩૮ ૧૬૫ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૭૦ ૧૭૪
ભાસ્કર	૨૨	૧૮૩ ૧૮૮ ૧૬૪ ૧૬૬ ૮ ૭ ૫
ભાસ્કર	૧૫૬ ૧૬	૨ ૮ ૨૧૮, ૬નિહાસ ૬ ૧ ૬ ૧૦૬
ભાસ્કર	૧૪૨	૬નિહાસ ૨૨, ૬નિહાસ ૧૫ ૬નિહાસ ૩૨ ૫૬ ૬૧
ભાસ્કર	૭૮	૧ ૬ ૧ ૬ ૧૧૨ ૧૧૫ ૧૧૨ ૧૨૪
ભાસ્કર	૭૩	૧૨૬ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૬૭ ૨૧૨, ૨૧૩
ભાસ્કર	૧૮૮ II	૧૪ ૨૧૬, ૨૧૭ ૧૨૮, ૬નિહાસ ૪૨,
ભાસ્કર ૩ ૩૧ ૩૭ ૧૪૬ ૧૫		૧૪૬, ૧૪૭ ૧, ૬નિહાસ ૨ ૩૪ ૫, ૬નિહાસ
૧૫૬ ૧૬ ૧૧૩ ૧૧૬		૩૨ ૫૮ ૬ ૧૧૩ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૨૧
ભાસ્કર	૧૦૨ II	૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૫ ૧૨૭ ૧૨૬
ભાસ્કર	૬૬ ૬૭	૧૪૪ ૧૬૩ ૧૭-૧૭૫, ૧૮૨
ભાસ્કર	૧	૨ ૧ ૨ ૪ ૨૧૧ ૨૧૬ ૨૨, ૨૨૩
ભાસ્કર ૧૬ ૩ ૨૪ ૪ ૪૧ ૪૩ ૫૬		૬, ૬નિહાસ ૨૭ ૪૧, ૫૫ ૧-૪ ૭-૧૨
૧ ૬ ૧૧ ૨૨૫ ૨ ૭ ૨૨૮ ૨૩		૧૭-૨૧ ૨૩ ૨૬ ૨૬ ૩ ૩૨ ૩૩
૩૫ ૪૬		૩૫, ૩૬ ૪૦-૪૧ ૪૨ ૪૫, ૪૭-૪૮
ભાસ્કર	૬૮ II	૪૩ ૪૫ ૬ ૬ ૬૫, ૬૮ ૭૨-૭૮
ભાસ્કર	૨૫ II	૭૧ ૭૨ ૮૪ ૮૫, ૮૮-૬ ૬૮
ભાસ્કર	૧૫, ૧૭, ૭૦	૬૫, ૬૭ ૧ ૫, ૧ ૬ ૧૧ ૧૧૫
ભાસ્કર	૭૩ II	૧૧૬ ૧૧૬-૧૨૧ ૧૨૫-૧૨૭ ૧૨૬
ભાસ્કર	૧ ૫૮ ૫૬	૧૩ ૧૩૩-૧૩૫, ૧૩૭ ૧૩૬ ૧૮૩
ભાસ્કર	૧૨ II	૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૭ ૧૪૭-૧૪૬
ભાસ્કર	૭૩	૧૬ ૧૬૮ ૧૭ ૧૭૨ ૧૮ ૧૮૩
ભાસ્કર	૧૫૮ ૧૬૫, ૧૮૮ ૧૬૧	૧૮૫, ૧૬૬ ૨૧૬ ૨૨૩, ૨૨૫ ૫
ભાસ્કર	૭૩	૫૬નિહાસ ૧૫, ૫૬નિહાસ ૧૬૬, ૫૬નિહાસ
ભાસ્કર	૩૮ ૩૭ ૩૮ ૪૪ ૪	૩૧ ૩૨ ૭૭ ૧૪૬, ૬ ૪૧ ૧૧૬, ૫૬નિહાસ
ભાસ્કર	૧૬૮	૬૧ ૧ ૧ ૧૩૮ ૧૮૫, ૨૨૫, ૫૬નિહાસ
ભાસ્કર (ભાસ્કર)	૧ ૨ ૩ ૬ ૮-૧	૧૫૮, ૫૫ ૪૧, ૫૬નિહાસ ૧૧૬ ૫૫

१। वस १४५: प्रति हज्ज सम्म २। तत्त्वमोक्ष	२१७, २१८
सम्पत् १ २४ ३६ ५४ ८ ८१ तत्त्वमोक्षी	२१७ २१८
८५) सिद्धिपत्र २२ २२३ २२४ २२७ तत्त्वमोक्ष	१४६
२२६ सिद्धिपत्र १२१ १२७ १३५, तत्त्वमोक्ष	१३५
१७१ १८५, अमर ११८) सन्ध ४ ५५ तत्त्वमोक्ष	१५४
१८२ १८३) सन्ध ५१ १ ३ १३३ तत्त्वमोक्ष	११३
१७५, २२५, सुप २४८ तत्त्वमोक्ष	८५३
तत्त्वमोक्ष २१८ तत्त्वमोक्ष पुनः	
तत्त्वमोक्ष २२५ तीर्थ १ १७२; तीर्थमोक्ष २३१	
तत्त्वमोक्ष १५, ६१ ६१ २ ३ तीर्थमोक्ष	१५५
तत्त्वमोक्ष १३४ तीर्थमोक्ष १-४ ७-१ १२ १३ २१-२३	
तत्त्वमोक्ष ८१५ २१६ ४३ ५६ ६६ ७७ ८१ ६	
तत्त्वमोक्ष १६८ ७ ८ ६५, ६७ ६८ १ २-१ ४ १ १	
तत्त्वमोक्ष २१ १३८ १४ १४२ १४४ १५८ १५६	
तत्त्वमोक्ष १ १६५, १८ १८७, २ २ २१३ २१४	
तत्त्वमोक्ष २ २१७ २१६ २२२ २२५, २२६ २३	
तत्त्वमोक्ष ८२ १ -१ २ तीर्थमोक्ष ५५, ५६	
तत्त्वमोक्ष १ तत्त्वमोक्ष १	
तत्त्वमोक्ष १ २ तत्त्वमोक्ष ८५६	
तत्त्वमोक्ष २८६ ४१ तत्त्वमोक्ष ३१	
तत्त्वमोक्ष ८१ तत्त्वमोक्ष २१	
तत्त्वमोक्ष ७५ तत्त्वमोक्ष ४	
तत्त्वमोक्ष ११५, १७४ तत्त्वमोक्ष २०-२३ ८१ दि, ८३ ६५, १	
तत्त्वमोक्ष २२ १११	
तत्त्वमोक्ष १३६ दि तत्त्वमोक्ष ५७ दि	
तत्त्वमोक्ष ३१ १७४-१७१ १५६ १६८ तत्त्वमोक्ष	
१७५ २२४ तत्त्वमोक्ष-तत्त्वमोक्ष ६	
३ (तत्त्वमोक्ष) ७८ ८६ ६६ १ २६ तत्त्वमोक्ष	
६६ (तत्त्वमोक्ष) २ ४ तत्त्वमोक्ष (तत्त्वमोक्ष) १८६-१८३	
६६ (तत्त्वमोक्ष)-तत्त्वमोक्ष १५१-१५७ तत्त्वमोक्ष (तत्त्वमोक्ष-तत्त्वमोक्ष) १६८	
तत्त्वमोक्ष १२४ १७६ तत्त्वमोक्ष ११५	
तत्त्वमोक्ष ११३ तत्त्वमोक्ष १७२	
तत्त्वमोक्ष २१५ तत्त्वमोक्ष १४ -१४२, २२८	
तत्त्वमोक्ष ४१ २२६	
तत्त्वमोक्ष (तत्त्वमोक्ष) १५५ तत्त्वमोक्ष २१	
तत्त्वमोक्ष ५ तत्त्वमोक्ष २१८	
तत्त्वमोक्ष ७३६ ७५, १७१ दि तत्त्वमोक्ष २२	
२ ८ २१५ तत्त्वमोक्ष १४८	

(६)

युस लानक	१११	देवप्रथ	१७२
बैभस (मोह एमएफ)	३	देवप्रुन दुस (दुसक लमपय दुसिक)	१८
बैभस ओपय	१ १२७-१३	देवप्रिमजि २६ ७ १६४ १६१ २	
दमिजु अणुदक	८	२११-२१३	
दमिजुपथ	१८६	देवप्रोह	५८ डि
दय	१४६-१६६ १७	देवप्रोहसि	११५
दमितप्रथ	१८५	देवप्रथ	११५
दमिपथ	८६ ६ ६२ ११५	देवप्रिदेव	१
दसक	६४ ११५	देवप्रोह	२ -२२
दसन	३८ डि ३६ डि	देवि	१४२ २३
दसनसद	१५	देवि-दसप (देवि-दसप)	१६८
दसनपसपुमि	३६ डि	देवीपथ	१४२
दसपथ	१२-१४ १३४	देह	११४ २ ८
दसपेकमिप (दसपेकमिप)	६१ २११	दसपथ	६४ डि
दसपुमथ	१३५	दमिप (देव)	१३५
दस ६१५ ११६२	२ ६	दय	५१ २ ३
दसपेक	२२२	दसिपथ	२ २ २ ४ २ ७
दसपुमथ	१ डि, ११ १३ ५३ ७१	दसपि	२११
दसिपेक	१३१	दसपिमी	२
दसिपेक	४८ डि १४ १३ ७१ २२५	दसपिपथ	६१ १ १
दसपेक १३२, लानि १४, देवप्रोह १५,		देव	५
नसप ३० पथ १३ पथपथीमि १३५		दस	१२२ डि
पथ ११ १४२, पथपथ १३५, दिसपमि		दसपुमि	२२८
७५, ६ ; मपपथ १५, मपपथ १६		दसपुम	६
विपेक ७१ सिपिपि ११५, सोपपथ ११		दसपुम	३
१८७ २१५, २११		दसपुम	१३१ २११
दिसपथ १५ १६ ७१ ७१ १११ १६६		दसपुम	१ ३३, ४८
२ २१५		दसपुम	२ ३ २ ५
दिसप (दस)	१८	दसपुम	२३
दिसपथ	६१ १ १	दसपुम	२३६ २३
दिसपथ (दिसपथ)	२१ डि	दसपुम	२१४ २१५
दिसपथपथ १३ डि ३८ १११ १२३ १५६		दसपुम	२ ५
दिसप	४३, ५ १ १	दसपुम	१३३
दिसपिपथ	२ १	दसपुम	११८
देव	३५, देव २०५, २२६ ३३	दसपुम	२३
देवपुम	१८६ १६१ १६२ १६३ डि,	दसपुम	१३१
देवपुम	११४	दसपुम	२ २
		दसपुम	१७ डि

કુમેર	૧૫૬	નાસિ	૫૩
કુમેર-૨૭૧	૧૫૮	નાસિયા	૨ ૮
કુવ	૧૫૯	નિર્મલ (નિર્મલપુત્ર)	૧
કુવમેન	૧૬૪ ૨	નિર્મલ	૫, ૧ ૧૮ ૧૩
કુવ (એ.બી.)	૫૨	નિર્મલિયા	૫
કુવ (કે.એ.એ.)	૧૫૯	નિર્મલ	૧૨૬ ૧૩૧-૧૩૩ ૧૩૬
કુવમેન ખેડો (કુમેર કુવમેન)		નિર્મલ	૭ ૧૧
નક્ષત્ર	૧૬૧	નિત્ય	૫૧ ૫૨
નક્ષ	૬૮	નિત્યપાદ	૫૨
નક્ષત્રપદ	૨૭	નિત્યો	૫૫
નક્ષિ	૮૪	નિત્ય	૪
નક્ષ	૫ ૫૨ ૨૧૬	નિત્ય	૩૪
નક્ષત્રપદ	૬૬	નિત્ય	૫૧
નક્ષ	૫૬	નિત્ય	૩૭, ૩૮
નક્ષપુત્ર	૧૫૨	નિત્ય	૫૩ ૫૪ ૨૧૨-૨૧૪
નક્ષત્ર	૭૬ ૭૭	નિત્ય	૨ ૬
નક્ષત્ર	૧૭૮	નિત્ય	૫, ૧૩ ૧૬ ૨૪ ૨૬-૨૮
નક્ષત્રપદ	૧૨૬ ૧૨૭	નિત્ય	૪
નક્ષ તત્ત્વ	૩૭	નિત્ય	૬૬
નક્ષ	૩૨ ૩૩	નિત્ય (નિત્ય)	૧૧૫-૧૧૭
નક્ષ મત્રા	૮૨	નિત્ય	૧૨૩ ૬, ૧૬૫
નક્ષમુનિ	૧૫૧ ૧૫૨	નિત્ય	૧
નક્ષત્ર	૫	નિત્ય	૧૪
નક્ષત્રપદ	૨૧૭	નિત્ય (નિત્ય થા નિત્ય)	૨૧ ૬૬ ૨૩૨
નક્ષત્ર	૧૧૬	નિત્ય	૮૩
નક્ષત્ર (કુમેર)	૧૫૧	નિત્ય	૩
નક્ષત્ર	૧૫૫	નિત્ય	૩૬
નક્ષત્ર	૧૨-૧૪ ૧૩૪	નિત્ય	૧૮૮
નક્ષત્રપદ (નક્ષત્રપદ)	૧૬૭	નિત્ય	૧૨૫
નક્ષ	૬	નિત્ય ૩૧ ૩૨ ૧ ૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨	
નક્ષત્ર (નક્ષત્ર)	૬ ૭ ૧ ૩૬ ૧	૧૨૩ ૧૩૭ ૧૫૮ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫	
૧ ૩ ૧ ૬ ૧૧ ૧૧૫		૧૫૫, ૧૬૨ ૧૬૩, ૧૬૪ ૧૬૫, ૧૬૬ ૧૬૭, ૧૬૮ ૧૬૯	
નક્ષત્ર	૧૫૧ ૧૫૪	૧૧૮-૧૨૩ ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૮ ૨૨૫	
નક્ષિ	૮ ૬	નિત્ય (નિત્ય)	૧૨
નક્ષત્ર	૪૩	નિત્ય	૩૧
નક્ષત્રપદ	૨ ૫	નિત્ય ૩૦-૩૨, ૩૩ ૧૨ ૧૨૨ ૧૨૪	
નક્ષ	૨૧ ૬, ૧ ૬ ૬	૧૫૫, ૧૬૮, ૧૬૯ ૧૬૬ ૧૬૭, ૧૬૮ ૧૬૯	
નક્ષ	૧૫૧, ૧૬૭ ૧૫૪	૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭, ૧૫૮	

નિર્મિત	૧૧૫	ખલિસિન્દ્રાચાર્ય ૧૭૨	૧૭૩	૧૭૫, ૨૧૧-૨૧૮
નિર્મિત ૨૩ ૩૧ ૩૨ ૬૫, ૧૧	૧૧૭,	ખપ		૩૭, ૩૮
૧૨ ૧૫૫, ૧૧૩ ડિ		ખપ (ભુખો ખાવા)		
નિર્મિત	૨૧૧	ખાસાભિમુત		૨ ૧
ખખેરી	૨ ૮	ખાધિયા	૧૫૧	૧૫૬
પત્તપાણ	૨૧૧ ડિ	ખવલી		૧૪
પુત્રપાણપત્રાવ (પ્રત્યાપ્તપત્રાવ)	૧૬૭	ખર્તલીક (ખર્તનિ) ભુખો પત્રાવ		
૫૬	૨૨૮	ખવલીય વંશવતી	૧૨૨ ડિ	
ખટના	૨૩	ખખનાથ ૨-૭ ૬-૧૩ ૧૮ ૨૩ ૩૫,		
ખટવલી	૧૭૧ ડિ ૧૭૩	ખજર ૫૮ ૧૮ ડિ ૭૧ ૭૧ ૭૬-૮૧		
ખલિકમલુખ (ભુખો પ્રતિકમલુ)		૮૫ ૧ ૧ ૧ ૧ ૬ ૧ ૧		
ખલુ	૧૧૧	૧૪૧-૧૪૪ ૧૪૧ ૧૮૭, ૧૮૮ ૨ ૫,		
ખન ત્વી	૧૫ ૧૧	૨૧૪ ૨૧૭, ૨૨૫; અનુષ્ઠાનો ૮ ;		
ખપાથ	૫૧	અરિ ૧૪૩; રેહરી ૫૧ તીર્થ ૨૨ ; ખર્મ		
ખપપુત્રાવ	૧૫૨	૧ ૧૮ ૮ ; નિર્વાણ ૭૬ ડિ ખર્ત		
ખપામ	૨ ડિ	(ખસ્ત્રાવ) ૪૬, ૨૧ ૮ ; પ્રિન્સ ૧૪૨		
ખપ મિલિ	૧૩	૨૨૨; પ્રિન્સ ૧૪૨ લંડન ૧૪૧ ૧૪૪		
ખપાવલી	૮૫ ૮૬ ૬૪ ૬૫	૧૪૧; નિહાર ૧૪૫ સમમ ૨૩		
ખપાવ	૨૪	ખસી		૭૩
ખપાવ (ખપાવળિ)	૧૬૮ ૨ ૬	ખસી મિન્ન		૮ ડિ
ખપાવ (ભુખો ખવત)		ખસિન્દ્રા અપમિન		૨૧૭
ખપાવ (સા)	૧૨૨-૧૨૪	ખસક		૩, ૧ ૬
ખર્તુવળુ ૨૬ ડિ, ૮૬ ૧ ૨ ૧૩૧ ૨૨		ખસી ૨ ૧; કાપ ૬૬; લખો ૧૧૫; સુના		
ખસામા	૪૨	૫૧ લખો ૧૧૩; મધો ૩૨ ૨ ૧;		
ખરુસમ	૧૧૬	૬૧૩ ૩૧ ડિ		
ખસિન્દ્રાવર્ત ૨૩, ૨૬ ૧૧૫, ૧૨૨ ડિ		ખલીનાવળુ	૩૧ ૧૨૨	
ખલિકો	૨૫	ખલીનામ ભુખો ખલીપુત્ર		
ખર્તવ	૬૧ ડિ	ખસ ૬૬ ૧ ૨ ૧ ૩ ૧ ૭ પુત્રી ૨૧		
ખર્તવ	૧૬૧	૨૬ ડિ ૨૨		
ખર્તવ	૮૭	ખસરિન્ન		૧ ૩
ખર્તવપુત્ર ૩૧ ૬૧ ૧૧૫ ૧૧૧ ૧૧૬		ખાયાવ	૧૩ ૭૮ ૭૬	
૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૫, ૧૩૪ ડિ ૧૩૮		ખાયામે		૭૮
૧૫ ૧૫૧ ૧૫૮ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૭,		ખામ (સા)	૧૧૫; સામ ૧૧૮	
૧૭૫, ૧૮૧ ૧૬૬ ૨ ૨		ખામે		૧૧૪
ખર્તવપુત્રાવ	૧૩૮ ડિ	ખિટી		૫, ૩, ૮
ખા (૩. ખી)	૧૧૧	ખિપ્પિન	૧૨૩ ૧૨૪	
ખાનાથમ (ખાનાથ)	૧૬૭	પુત્રપુત્ર		૬૧
ખાજીની	૧૧			

પુસ્તક	૩૭, ૩૮	અભ્યુદય	૭૬ દિ ૮૬ ૬૫
પુસ્તક	૩૭-૩૯	અભ્યુદય અગ્રિમ	૧૭૫
પુસ્તક-૩	૧૯ ૪૪ ૨ ૬	અભ્યુદય	૨૧૧
પુસ્તક ૮ ૬ ૬૨ ૧ ૬ ૧૧૫, ૧૧૭-૧૧૯		અભ્યુદય	૨ ૭
૧૨૩ દિ ૧૩૩ ૧૫૨ ૧૫૪-૧૫૬		અભ્યુદય પ્રકાશ	૨૧૮
૧૧૧ ૧૧૩ ૧૮૪ દિ		અભ્યુદય પ્રકાશ-૧	૨ ૬
પુસ્તક-૧	૨૨	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨	૨૧૫
પુસ્તક	૧૩૮	અભ્યુદય પ્રકાશ-૩	૭૬ ૭૭ ૭૮ ૧ ૭ ૧ ૮
પુસ્તક-૨	૧૫ દિ	અભ્યુદય પ્રકાશ-૪	૧૧૬
પુસ્તક-૩ (પુસ્તક-૩)	૧૬૮	અભ્યુદય પ્રકાશ-૫	૨૨૫
પુસ્તક-૪	૧૧૧	અભ્યુદય પ્રકાશ-૬	૧૨૫, ૧૪૮ દિ
પુસ્તક-૫ (પુસ્તક-૫)	૨ દિ	અભ્યુદય પ્રકાશ-૭	૮૩
પુસ્તક-૬ (પુસ્તક-૬)		અભ્યુદય પ્રકાશ-૮	૨૩
પુસ્તક-૭ ૨૭, ૧૨૫, ૧૩૬ ૧૪૭, ૧૫		અભ્યુદય પ્રકાશ-૯	૧૩૬ દિ
૧૫૫-૧૫૭, ૧૫૮-૧૬૨ ૧૬૮		અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૦	૨૨૮
પુસ્તક-૮ (પુસ્તક-૮)	૧૬૮	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૧	૧૪૪ ૧૪૬ દિ, ૧૪૮ દિ ૨૨૧
પુસ્તક-૯	૨૨	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૨	૨૨૨ ૨૨૪
પુસ્તક-૧૦	૧૫	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૩	૧૨૬ ૧૩૮, ૧૪૭-૧૪૯ ૧૫૫
પુસ્તક-૧૧	૨૦૭	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૪	૧૧૧ ૧૧૭ ૧૮૭ ૧૮૮ દિ
પુસ્તક-૧૨	૨૧૩	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૫	૨૨૨
પુસ્તક-૧૩	૬	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૬	૧૫૧
પુસ્તક-૧૪ (પુસ્તક-૧૪)	૧૪	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૭	૧૧
પુસ્તક-૧૫	૧૫૪	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૮	૧૫૪
પુસ્તક-૧૬	૧૪	અભ્યુદય પ્રકાશ-૧૯	૮૬
પુસ્તક-૧૭	૧૭૮	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૦	૧૪૨ દિ
પુસ્તક-૧૮	૧૬	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૧	૮૭
પુસ્તક-૧૯	૧૫	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૨	૧૩ ૨૧ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯
પુસ્તક-૨૦	૧૧૧	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૩	૨૧૩
પુસ્તક-૨૧	૨૧૧	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૪	૧૨-૧૪ ૧૩૩ ૧૩૮ ૧૫૬
પુસ્તક-૨૨	૧૧૩	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૫	૧૧૨
પુસ્તક-૨૩	૪૬ ૫ ૨૧૧ દિ	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૬	૧
પુસ્તક-૨૪	૧૩૧ ૧૭૩	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૭	૧૪૪ ૧૪૬ દિ
પુસ્તક-૨૫	૧૧૮	અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૮	૨૬
પુસ્તક-૨૬ ૮૨ ૬૨ ૧૧૧ દિ, ૧૧૩ દિ, ૧૧૫, ૧૧૭		અભ્યુદય પ્રકાશ-૨૯	૨૭
૧૧૭		અભ્યુદય પ્રકાશ-૩૦	૧૫૮ ૧૫૬ ૧૧૧
અભ્યુદય પ્રકાશ-૩૧	૨૦૬ દિ	અભ્યુદય પ્રકાશ-૩૧	૧ ૫ દિ
અભ્યુદય પ્રકાશ-૩૨	૩૧ દિ ૬૧	અભ્યુદય પ્રકાશ-૩૨	૧૧ ૧૬૨
		અભ્યુદય પ્રકાશ-૩૩	૮૬ ૬૧ ૧૫૩ ૨૨૧

नारदपुर	१४१	नौद २: १७ १८ ३२ ८२ १६१ २२५
नारवर्ध (क्षरिभ)	१ ३	धर्मिभक्षक (३) ३५५ ११४; ३५५ १४५; ३५५
नावा पञ्च	२१६	७ ५१ ५६ ७७ ६५, १ २ १ ७, १११
नारद	२१५६	१३ १३३ १३४ २ १ २ ४ २१ ;
निबू	१२	विभो १४२, निवध १८ ; ५५ ७४
निव	१	१३ १३१ १३८ १३६ १४३ १४१
निवध	२५	१५७ ११ ११२ ११३ भो ११
निवध (पूर्व)	५६	३३ ८५ १२; ४५ ५१ ५-७, ७७, ११५
निवध (सन्ध)	१३ दि १२३ १२५, १२८	१७१ २३१; ४५ ५१ ५-७, १३ १८
१२६		७७ ६४ १ ४ ११४ १११ २ ३;
निमिध (सन्धि)	१६ २३ ३१ ४५	सिद्धा १ ४; सुयो १; २३१ २३१
१२ ८ दि ८५ दि ६२ ६४ ६१		२३१ १२
१ ४ १ १-१ ८ ११-११२ १२१		नौदो १ ५, ७ २१ ४ ५२ ५७ १२
निमिध पुरी	१ ५ दि	७४ ६४ ६५ १ २ १ ४ ११
सुद्ध १ ४ ५, ७ ११ २१ २४ २१		११२ ११४-११७ १३१-१३३ ११
२८ ३१ ४ ४४ ५१ ५६ ६३		१११ १११ १७२
१ ३ ११३ ११४ २२१ २२६ ३५५		सुद्ध १ ११ २१ २१ दि, ३६ १४८ दि
२२४; सुनिध १५६ ३५५ १ ४ २ १		१५१ दि, ११ दि १७४ १७१-१८३ दि
५५ ७४ ७७ १३ १४५ निवध २८-		१८५, १८७, १६३ २२१ दि २२५ दि,
३१; सुद्ध १४ २१३; ५५ ५१		२२७ २२८ २३-२३२
सुद्ध ५१ १२१ १३३ १६६ २ ४ २ ६		अध्याय ७ ४२ ४८
२२१		अध्याय १८२
सुद्ध	२	अध्याय ७८ ७८ दि
सुद्ध-सन्धि	२२५	अध्याय ६
सुद्ध-५५	१६६	अध्याय १४ १६ दि, २ २२ २३ ६५
सुद्ध-सन्धि	७	१२८ दि १३१-१३३ १५४ १११ २२१
सुद्ध-५५ १२५ १५७ ११ ११२		[अध्या १५ ४५ ११ ; ४५ ६८ दि;
सुद्ध-५५ १५		५५ १५-१७ १६ ३१ १२६ १३६
मेदिना १५१ १५६ १७५		१४१ १५७ १५६-१११ २२१; मित्र
मेदिना १७५		२४; ५५ १५; ४५ १७ १७० १७३;
मेदिना (नार. ६) ३ १२ १४५		सुद्धा १४]
१४६ दि, १५ १७६ दि		अध्याय १ दि १४-१८ २०-२१ ४७, ८८
मेदिना-सन्धि १३ दि		१२ ७४ ७८ दि, १३३ १५६-१११;
मेदिना सुद्ध अध्याय मेदिना		अध्याय १ २२
मेदिना ११ ५३		अध्याय १४ १४
मेदिना ८ दि		अध्याय २२२
मेदिना २२२		अध्याय (अध्याय-१७४)
मेदिना १४		अध्याय (सुद्ध) १ ५४ ५१, ५६-११
		७८ ८१ ६२, १६८-२ ५

ભગવાનજીવ દિવસ	૧૪૮	૧૫૮	૧૬	૧૬૩	૧૬૭, ૧૬૮	૧૭૪
ભગવાન	૧૬૩	૧૪	૧૭૫, ૧૬૬	૧	૧૧૨	
ભદ્રાચલ	૧૮૫	મહાગુપ્ત				૧૬
ભદ્રાચલનીચિત્રા	૨૧૪	મહાગુપ્ત (મહેશ્વર)				૧૭૬
ભદ્રાચલ ૪ ૧ ૨૬ ૫૩ ૧૫ ૧૭ ૬૬		મહાગુપ્ત (મહાગુપ્ત)	૧૧	૧૨	૮	૬
૧ ૫૫, ૧૨૧ ૧૨૭ ૧૬૫, ૧૬૭,		મહાગુપ્ત				૫૧
૧૬૬ ૧૦૬ ૨૧ ૧૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫,		મહાગુપ્ત				૧૫૬
મહાગુપ્ત ૧૧૫, ૧૧૬		મહાગુપ્ત ૨ ૧ ૬૬ ૭૦ ૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭				
ભદ્રા	૮	૧૧૬ ૧૭૦ ૧૭૪-૧૭૬ ૧૭૬-૧૮૪				
ભદ્રાત મહા	૨૨૮	૧૮૭, ૨ ૨ ૧ ૨૨ ૨૨૪-૨૩૨				
ભદ્રાચલનીચિત્રા	૨૨૫	મહાગુપ્ત				૨૨
ભદ્રાચલ દિવસ	૧૪૭	મહા				૧૮૮
ભદ્રાચલપુરા	૮	મહાગુપ્ત દિવસ				૧૬૩
ભદ્રાચલપુરા	૬	મહાગુપ્ત				૧૧૧
ભદ્રાચલનીચિત્રા	૭૮	મહાગુપ્ત				૧૫
ભદ્રાચલ	૧૭૧	મહા				૨૧૧
ભદ્રાચલ	૨૭, ૧૬	મહાગુપ્ત મહાગુપ્ત			૭૦	૨૨૨
ભદ્રાચલ	૧૮૨	મહા		૧૭, ૧૫૨	૨ ૨	
ભદ્રા ૧ ૧૪ ૧૬ ૧૬ ૨૬ ૫૧ ૭૪		મહાગુપ્ત				૬
૭૬ ૮૫-૮૭		મહાગુપ્ત				૫૧
ભદ્રાચલનીચિત્રા	૭૨ ૭૩	મહાગુપ્ત				૧૨૩
ભદ્રા	૧૭૭	મહા				૧૫૬
ભદ્રાચલનીચિત્રા	૧૪૩	મહા	૬૬ ૧ ૨ ૧ ૩ ૧ ૭, ૧ ૮			
ભદ્રાચલ	૬૫	મહા				૬૬
ભદ્રા	૨૧૫	મહા				૧૧
ભદ્રા	૬૨ ૧૧૫	મહા				૧૩
મહાગુપ્ત	૨૨૩	મહાગુપ્ત			૨૬ ૬૧	
મહાગુપ્ત/મહાગુપ્ત		મહાગુપ્ત				૨૧૭
મહાગુપ્ત	૨૧ ૭૩	મહાગુપ્ત		૧૦૬ ૧૦૭	૬	
મહાગુપ્ત	૭૩ ૬	મહાગુપ્ત				૨૨૮
મહાગુપ્ત	૧૧૧	મહાગુપ્ત ૬૫, ૧ ૨ ૧ ૪ ૧ ૫, ૧૦૭				
મહાગુપ્ત	૧૨૬ ૧૮૩	મહાગુપ્ત				૫૩
મહા	૧૫૭	મહાગુપ્ત (મહાગુપ્ત)				૧૬૬
મહા	૮૨ ૧ ૩	મહાગુપ્ત		૧૧૮ ૧૧૭		
મહા	૧૫૪	મહાગુપ્ત				૧૨૩
મહાગુપ્ત ૩ ૭૫, ૨૧ ૮ ૮૫, ૬૨-૬૬ ૧ ૨		મહાગુપ્ત				૧૬૮
૧ ૧ ૧૧ ૧૧૮-૧૨ ૧૨૩ ૧૨૫		મહાગુપ્ત		૧૧૬ ૧૨ ૧૫૫		
૧૨૩ ૧૩૪ ૧૩૫, ૧૩૮ ૧૩૬ ૧૫૬		મહાગુપ્ત				૬ ૭૮

महाभारत	१३०	१३३	महावा ६३	१ ५	१८५, १६	१६२
महाभारतवाक्य		१३६	१६३३			
महाभारत		२२५	भारतरीन			५६६
महाभारतवाक्य	१४७	१५२	भारतरीन (भारतरीन)			१७७
महाभारत		१ ८	भारतरीन नो			१७६
महाभारत	११५, ११६	१२६	१३	मिषिष	२५ ८४ ८५	
महाभारत		१५७	मिषिष			१६
महाभारत	२-४ १ ७, ६ १२ १३ १६		मिषिष, तन्ने-महाभ		१४५, १४८६	
१८-३१ ३३ ३५, ४५, ५३ ५५-६१			मिषिष, तन्ने-महाभ			१५१
१५, १७ १८ ७० ७१ ७४ ७६ ८			मिषिष	२५, ८३ ८४ ८६		
८४ ८५, ६०-६३ ६५-६८ १ १ १ २			मिषिष			१५
१ ४ १ ६ ११ -११२ ११५, १३७			मुद्रा ७५७५	१३८ १६६		
१३८ १४२ १४६ १४७, १६२ १६३			मुद्रा ७५७५	१४६		
१६५ १७२ १७४ १८३ १८८ १६			मुद्रा ७५७५			३८
१६६ १६५ २ १ २ ३-२ ३ २ ८			मुद्रा ७५७५			५
२१ -२१४ २१८ २ ५, २३१ २३७			मुद्रा ७५७५	३५, ४१ ४८		
७-८ ६८, निर्वाच २६-३३ ८३ ६१			मुद्रा ७५७५			५
६६ १ २ १ ३ १२ १२३ १५६			मुद्रा ७५७५			११६
१६३ १७० सप्त १२७			मुद्रा ७५७५	१२२ १७३ १२७		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१६	मुद्रा ७५७५	१६ ६६ २४ ११६		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१ ८६	मुद्रा ७५७५	१६ ६६		
महाभारत मिषिष मुद्रा		६३६	मुद्रा ७५७५	१७५, २१७		
महाभारत मिषिष मुद्रा		७८६	मुद्रा ७५७५	१४४		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१७६	मुद्रा ७५७५	१४४		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१४	मुद्रा ७५७५	८६		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१४५	मुद्रा ७५७५	१५४		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१४७	मुद्रा ७५७५	७४		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१५७	मुद्रा ७५७५	७५		
महाभारत मिषिष मुद्रा	१७८	१८३	मुद्रा ७५७५	२१६		
महाभारत मिषिष मुद्रा		२३	मुद्रा ७५७५	१७		
महाभारत मिषिष मुद्रा		२१२	मुद्रा ७५७५	२२५		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१४३	मुद्रा ७५७५	२२५		
महाभारत मिषिष मुद्रा		२१५	मुद्रा ७५७५	२२५		
महाभारत मिषिष मुद्रा	१८५६		मुद्रा ७५७५	६		
महाभारत मिषिष मुद्रा		१७३	मुद्रा ७५७५	१६६ २१ २११		
महाभारत मिषिष मुद्रा		८६	मुद्रा ७५७५	१२१		
महाभारत मिषिष मुद्रा		८ ६	मुद्रा ७५७५	२८		

સામગ્રી	૨૫, ૨૬	૫૬	૮	દિ. ૧	૫	કારિયુનીએ	૧૪૬
૧ ૬ ૧ ૬ ૧૧૧ ૧૧૩ ૧૩૮ ૧૫૧						કારિ સરેવર	૧૫૨
૧૫૬						સરગી	૨૨૫
સા. સંદ			૭૧	૭૭		સરગીવસાથ	૬૬૬
સા. સરગી			૧૩	૧૮		સરગીવસાથ	૨ ૧
સા. સરગી				૬૬		સા. (સા.)	૧ ૫૬
સા. સરગી				૧૬૬		સા. સરગી-સરગી	૧૪૨
સા. સરગી				૮		સા. સરગી	૧૪૫
સા. સરગી				૭		સા. સરગી	૨૬, ૧૪૧ ૧૪૧ ૨૨૫, ૨૨૬
સા. સરગી				૧૬૧		સા. સરગી	૮૨ ૮૪ ૮૫ ૬૫-૧ ૩ ૧ ૭-
સા. સરગી				૧૬૨		૧ ૬ ૨ ૬	
સા. સરગી				૧૫૬		સા. સરગી	૮૨૭
સા. સરગી				૨૫		સા. સરગી	૩ ૧૧
સા. સરગી				૨૨		સા. (સા. સરગી) ૬૮ ૬ ૧ ૧ ૧ ૨	
સા. સરગી	૧	૧૪૩	૧૮૬, ૨૨૩			સા. (સરગી) (સા. સરગી)	૧૬૭
સા. સરગી			૧૧			સા. સરગી	૨૧૭
સા. સરગી			૧૧૬			સા. સરગી	૪૭
સા. સરગી			૭૮			સા. સરગી	૬૩
સા. સરગી	૭૮ ૭૮, ૮૦ ૮૦, ૮૪					સા. સરગી	૨ ૧, ૨૦૫, ૨ ૮૬
૮૫, ૮૭ ૬ ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫						સા. સરગી	૭૨
૬૫, ૬૬ ૧ ૬, ૧ ૨, ૧ ૩, ૧ ૪, ૧ ૫						સા. સરગી	૧૪૮, ૮૬
૧ ૬ ૧૧૫ ૧૧૬, ૧૧૭ ૧૨૪ ૧૩૩						સા. સરગી	૧૭૭
સા. સરગી (સા. સરગી) ૧૬૮ ૨ ૧						સા. સરગી	૮ ૬૬ ૧ ૨ ૧ ૫, ૬
૨ ૮						સા. સરગી	૮૨ ૬૮ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૭-
સા. સરગી			૧૧૧			૧ ૬	
સા. સરગી			૧૭૩			સા. સરગીની મતસાથ	૬૬
સા. સરગી			૧૫૪			સા. સરગીની મતસાથ	૧ ૨
સા. સરગી			૧૨૩			સા. સરગીની મતસાથ	૮૪
સા. સરગી	૧૫ ૧૦૫, ૧૦૭		૧૭૩			સા. સરગીની મતસાથ	૬૮
સા. સરગી			૬૮			સા. સરગીની મતસાથ	૧ ૨
સા. સરગી			૨૨૬			સા. સરગીની મતસાથ	૧૫૬
સા. સરગી			૬૬ ૧૦૫			સા. સરગીની મતસાથ	૧૦૨
સા. સરગી			૮૧			સા. સરગીની મતસાથ	૧ ૮
સા. સરગી			૧૪			સા. સરગીની મતસાથ	૧૪૫
સા. સરગી			૨૬			સા. સરગીની મતસાથ (૭૬, ૭૭)	૧૬૮
સા. સરગી			૨			સા. સરગીની મતસાથ (૭૬, ૭૭)	૧ ૭
સા. સરગી	૩ ૬ ૧૦ ૮૦, ૧૫૮ ૨ ૨					સા. સરગીની મતસાથ	૧ ૧
સા. સરગી			૧૧૩			સા. સરગીની મતસાથ	૫, ૧૪ ૭૦ ૮૦, ૮૧

वर्तमान	१५	विद्यार्थी	१५१
वर्षा १८१ ११ १११ ११ १०	१०८	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	२१७
१८१		विद्यार्थी	२०६
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	१८१	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	६१
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	१८१	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	२१ २ १ २ ४ २ १
१८१ २		२ ६ २१८ २१५	
वर्षा (वर्षा) ..	१८६	विद्यार्थी	२१८
वर्षा	१५	विद्यार्थी	१ १
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	६२	विद्यार्थी	१ ५
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	६	विद्यार्थी (संगीतार्थ) सुन्दर कल्पति	
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	१८१	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	१८४
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	२ १	विद्यार्थी	८ ११, १०, १०१
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	२१५	विद्यार्थी	५
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	६१ ६८६	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	१८८ २ १
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	१३	विद्यार्थी	१३२
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	११६	विद्यार्थी	१८ ४८
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	१ ४	विद्यार्थी सुन्दर कल्पति	
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	६३ ६४	विद्यार्थी (संगीतार्थ) सुन्दर कल्पति	८ ११ ११८
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	१३८ १८४	विद्यार्थी	१२ १११
वर्षा १८१ ११ १११ १० १० १०	६	विद्यार्थी	१३१८
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	१८५	विद्यार्थी	१
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	८ ८६	विद्यार्थी	८१-८८
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	१३३	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	१२७
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	१०४	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	१८८
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	१०	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	१८७
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	२० २६	विद्यार्थी	१४
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	२०, १०३	विद्यार्थी	११
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	१०० १३३	विद्यार्थी	५८ ५३
१०८ १०८ १०८		विद्यार्थी	१५२
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	२०	विद्यार्थी १८७, २ ४६, २ ७ २०६ २११	
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	२	विद्यार्थी (संगीतार्थ)	१८७६
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	१८७	विद्यार्थी २ ४६, ८४६ ६७ ६८६, १	
विद्यार्थी २३ २५, २१६, ८१-८५, ६१, ६५, ६१ ६६ १ ३ १११		विद्यार्थी	८
विद्यार्थी २३ २५, २१६, ८१-८५, ६१, ६५, ६१ ६६ १ ३ १११		विद्यार्थी (संगीतार्थ)	१४५
विद्यार्थी २३ २५, २१६, ८१-८५, ६१, ६५, ६१ ६६ १ ३ १११	८३-८५	विद्यार्थी	१५५
विद्यार्थी २३ २५, २१६, ८१-८५, ६१, ६५, ६१ ६६ १ ३ १११	८४ ८५	विद्यार्थी	२ १
विद्यार्थी २३ २५, २१६, ८१-८५, ६१, ६५, ६१ ६६ १ ३ १११	८२-८४ ६७, १ २	विद्यार्थी	१५२ ५५ १४
विद्यार्थी (संगीतार्थ) १३, १००-१०८	१८५	विद्यार्थी	१११

वेदीयुग	६१६	१११	संज्ञितकृति	६५
वैतथिकवा	५४	२ ३	संज्ञितकृति (संज्ञितकृति) ६३	१३१, १३२
वैतथिकवा	१ ५, १ ६		संज्ञितकृति	१८१
वैतथिकवा	२२५		संज्ञितकृति	३५
वैत / वंश	१०		संज्ञितकृति	३५
वैतथी २३ २५ ६१ ६२ ८३ ८४ ८६			संज्ञितकृति --	३७
६५-१ १, १ ७-१०६ ११५			संज्ञितकृति	२३१
वैतथी ५३	१८५		संज्ञितकृति	२६
वैतथी १८ ५, २२६ २३			संज्ञितकृति	४
वैतथी	३४		संज्ञितकृति	१ २२५
वैतथी	५१		संज्ञितकृति	१४ २१७ २१८
वैतथी १११			संज्ञितकृति	१ १
वैतथी २२५			संज्ञितकृति	१६ १७, ७०
वैतथी १४४			संज्ञितकृति	१७८
वैतथी २७ २७ ४			संज्ञितकृति --	२२८ २२६
वैतथी १७५, १७८			संज्ञितकृति	६
वैतथी १८६ ६			संज्ञितकृति	८५, ८८ ६३-६५
वैतथी १७१ १७५			संज्ञितकृति --	१ ६४
वैतथी १७५ १८६ १८६			संज्ञितकृति	१४ १६ १८ ४८ ११८
वैतथी १२१			संज्ञितकृति (संज्ञितकृति) ३१ ३२ ८ ६, ८५	
वैतथी ८६-६३, ६३ १ ७			संज्ञितकृति १ ५-१ ७, १०६, ११ ११६-११८	
वैतथी १७२ २१६, ११८ १५८) मध्यम			१२ १२७ १२८ १३७	
७१ ८६			संज्ञितकृति वंश	१ २ १६३
वैतथी १८७			संज्ञितकृति	१७३, १७८
वैतथी २२६			संज्ञितकृति	१७६
वैतथी (संज्ञितकृति)	६१ २११		संज्ञितकृति	१ ४
वैतथी २ ८ २१५			संज्ञितकृति	४८
वैतथी ४८६			संज्ञितकृति (संज्ञितकृति)	२ ८
वैतथी १			संज्ञितकृति	६५-६७, ७ ७१ ६
वैतथी १३२			१ ३ १२६ १३५, १३७ १६६-२	
वैतथी १७५, १८२ २			२१२ २१५, २१६, २१७ २१८, २१९	
वैतथी १५५, १७३			१५, १३५, १८१	
वैतथी २५			संज्ञितकृति	४४६, १८ ७३ १७१
वैतथी (संज्ञितकृति) ६ ११ २७-२६			संज्ञितकृति	१५
३२ ३६ ७४ १०-१२२ १७० १७४			संज्ञितकृति (संज्ञितकृति) १५, १३५	
१५४ १५७, १६६ २ ६, २ १, २ २			संज्ञितकृति	७३
२ ७, २१ २११ २१३			संज्ञितकृति	१२६
संज्ञितकृति ६, १८८			॥ न संज्ञितकृति	१८

ખેતીબાર વિવેચન ના સિદ્ધાંતિ	૧૬૫	સમ્યક્ચરિત્ર	૪	૪૧
ખાલુમેરોએલ	૧૨૬-૧૨૮	સમ્યક્વસાપતિ	૧૭૩	૧૭૫
૧૬૫		સમ્યક્ચરિત્ર	૪	૪૧
મમલુચપ	૧૬૪ ૧૬૬	સમ્યક્ચરિત્ર	૪	૪૧
મમલુચી	૨૬	સમ્યક્ચરિત્ર	૨૨૫	
મમલુ ૨૩ ૨૬ ૭૮ ૧૧ ૧૧૪ ૧૩૧		સમ્યક્ચરિત્ર	૧૮૧	
૧૩૨ ૧૩૪ ૧૩૬ ૧૪૫ ૧૬૬		સમ (સપ્ત)	૪ ૫૫-૫૭, ૬૫, ૭૩, ૮૧, ૧૨૬ ૧૩૨ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૭૫	
૧૬૬		૬ ૧૨૬ ૧૩૨ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૭૫		
મમલુ ૨ ૧૩ ૨૬ ૪૩ ૪૮ ૬૧ ૧ ૩ ૬		૧૮૧, ૧૬૫ ૨૩		
૧૮૧ ૬, ૨ ૬		સમ્યક્	૭૬	
મમલુ (સમ્યક્)	૨૫, ૫૭ ૫૮ ૧ ૪	સમ્યક્ચરિત્ર	૫૩ ૫૬ ૬ ૬	
મમલુ	૧૩ ૨૬ ૪૩ ૧૮૧	સમ્યક્	૧ ૧૬	
મમલુ	૧૮૨	સમ્યક્	૧૬૮	
મમલુ	૨૨૨	સમ્યક્ ૧૬ ૨૬ ૧૨૮ ૧૩૩ ૧૩૪		
મમલુ	૧૨૧	૧૩૫, ૧૭૪		
મમલુ	૭૩ ૬	સમ્યક્	૭૩ ૭૪	
મમલુ	૨૬ ૧૨૬	સમ્યક્	૨૬, ૨૫ ૧૬ ૧૭૪	
મમલુ	૪૧ ૬	સમ્યક્ (સમ્યક્)	૭૬ ૬	
મમલુ	૨ ૨	સમ્યક્	૧૨૧	
મમલુ	૧૫	સમ્યક્	૬ ૭૭-૭૬	
મમલુ (સમ્યક્)	૨ ૬	સમ્યક્	૨૨	
મમલુ	૨ ૬	સમ્યક્ ૨૧ ૪ ૪૨ ૫ ૮૮ ૧ ૪		
મમલુ	૪૬	૧૮૮ ૨ ૪		
સમ્યક્ (સમ્યક્)	૧૬૭	સમ્યક્	૨૧૪	
સમ્યક્	૪૪ ૫૧	સમ્યક્	૧૬	
સમ્યક્	૧૩૧	સમ્યક્	૧ ૪ ૧૫	
સમ્યક્	૭, ૪૫, ૪૪	સમ્યક્	૧૭૬ ૬	
સમ્યક્	૧૬ ૧૭૩, ૧૭૬	સમ્યક્ ૧૩૮ ૧૫૧, ૧૫૪ ૧૬૨ ૧૬૮		
સમ્યક્	૫૬ ૨ ૬	સમ્યક્	૪૪	
સમ્યક્	૫૨-૫૪	સમ્યક્	૧૭૧	
સમ્યક્	૧૨૨ ૬	સમ્યક્ ૧૫૧, ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૬		
સમ્યક્	૫	સમ્યક્ (સમ્યક્) ૫, ૧૩ ૪૩ ૪૬ ૫		
સમ્યક્ (સમ્યક્)	૧૬૮ ૨ ૪	૧૬૫, ૧૬૬ ૨ ૬ ૨૧૪ ૨૩		
સમ્યક્	૨૧૬	સમ્યક્	૨૨	
સમ્યક્	૨૨૬	સમ્યક્	૫ ૧૩ ૪૩ ૨ ૬	
સમ્યક્	૧૩૮ ૧૮૬	સમ્યક્	૬ ૬	
સમ્યક્	૧ ૬	સમ્યક્	૧ ૩	
સમ્યક્	૪ ૭૬ ૨૨	સમ્યક્	૬	

समाख्या (समाख्या)	१८५	अपक्षी	२३१
समाखरी	२१	सुखस्य	२८, २३
समाखरीपदी	४३	सुख-सु	१२६
समाखरीपि	१६१	सुखेपि	६१
समाखरी	२११	सुखनिप	८
समाखरी	४६ ५	सुरि	११६
समाखरी	२२१	सुरिगण (२१)	२८
समाखरी	१३	सुखस	४५, ४१
समाखरी	—	१७१	सुखस्युप
समाखरी	११	सुखस्युपि	१७२
समाखरी	२२६ २३१	सुखि	१२१
समाखरी	२२२	सुखिनि	२६ ११ १३३-१३५ १७३
समाखरी	११५	१७४ सुखिनि	१३५
समाखरी	१७० १७१	सुखि	१३५ ११८ १७५ २२८
समाखरी	१७७ १७२ ११८	सुखि लक्षण	११४
समाखरी २१ १६८ १७ १७२ २१४		सुखि लक्षण	११२
२११ २१७		सुखि लक्षण	१२५, १५१, १५३ ११ १११
समाखरी १ २ २२ ८१ ८३ १		सुखि लक्षण	७८८
समाखरी १ ११ २३ ४१ १६१ १६७ १६६		सुखि लक्षण	१ १ १२१
२ ३-२ ५, २ ७ २१३; मय १६६		सुखि लक्षण	१०६ ११५, ११७ १७३
२१२ २१३		सुखि लक्षण	७१ ७२
सिद्धि	१५३	सुखि लक्षण (सुखि)	५४ १६७, २ ४
सिद्धि	२१ ४८८	सुखि लक्षण २६ ११ १६ १२१	११७ १६६
सिद्धि (सुखि लक्षण)	—	सिद्धि	१५६
सिद्धि १ २	४८ ८	सिद्धि	६ ३ ३८ ७३८ १ ८
सिद्धि लक्षण	८१-८८	११८ १२ १२३ १२५ १२१ १३३	
सिद्धि (सुखि लक्षण)	१७७	१३४ १४८ १५ १५३ १५५	
सिद्धि	२३	१५१ १५८ ११३ १७४ १८४ १६	
सिद्धि लक्षण	१११	१६१ १६४ २२२ २२५ २२१	
सिद्धि लक्षण	१	२२८ २३	
सिद्धि लक्षण	११५	सुखि लक्षण ६ ५०-५३ १ ८१ ८१ २	
सिद्धि लक्षण	१४३	सुखि लक्षण	५१८
सिद्धि (सुखि लक्षण)	१८२	सुखि लक्षण	५१८
सुखि लक्षण	१५८	सुखि लक्षण	११५ १५६ ८
सुखि लक्षण	८५, ६५	सुखि लक्षण	— ३४
सुखि लक्षण	२३	सुखि लक्षण	१३५ १३६ १३४ १३५
सुखि लक्षण १ २४ ४६ ६८ ६१ १२१ ८		सुखि लक्षण	१४ १४१ १४१ २२२
२ ३		सुखि लक्षण ४ ६ १३ २३ २१५, सुखि लक्षण ५३	